

П Е Т Ъ Р Ъ М У Т А Ф Ч И Е В Ъ

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОДЪ

Ч А С Т Ъ П Ъ Р В А

КНИГОИЗДАТЕЛСТВО ХЕМУСЪ А. Д.

СЪЧИНЕНИЯ
НА
ПРОФЕСОРЪ
ПЕТЪРЪ МУТАФЧИЕВЪ
ТОМЪ ПЪРВИ

СОФИЯ
КНИГОИЗДАТЕЛСТВО ХЕМУСЪ А. Д.
1943

ПЕТЪРЪ МУТАФЧИЕВЪ

ИСТОРИЯ
НА
БЪЛГАРСКИЯ
НАРОДЪ

ЧАСТЪ ПЪРВА
ПЪРВО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО
второ издание подъ редакцията на
ИВ. ДУЙЧЕВЪ

ХЕМУСЪ

НА МОИТЪ ДЕЦА
ВЪРА И БОЯНЪ

СЪДЪРЖАНИЕ

Проф. П. Мутафчиевъ (животописенъ очеркъ)	XI
Предговоръ отъ редактора	XXV
Предговоръ отъ автора	XXVII
 I. УВОДЪ, ПРЕДИСТОРИЯ И ДРЕВЕНЪ ПЕРИОДЪ ВЪ МИНАЛОТО НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВЪ	
1. Предисторична култура въ българскитѣ земи	3
2. Траки и илири	10
Първоначална родина и разселение. Тракийски и илирски племена	10
Битъ на траки и илири	13
Политически организации у траки и илири. Келтитѣ въ Балканския полуостровъ	18
3. Балканскитѣ полуостровъ подъ римска властъ	21
4. Великото преселение на народитѣ и упадъкътъ на римската властъ въ дунавско-балканскитѣ земи. Готи и хуни	28
5. Причини за запазване на източната римска империя	35
 II. СЛАВЯНИ, ПРАБЪЛГАРИ И АВАРИ	
1. Първоначална родина и разселение на славянитѣ	40
2. Битъ и култура на древнитѣ славяни	42
3. Епоха на славянскитѣ нападения въ Балканския полуостровъ	53
4. Прабългари. Произходъ и племена	59
5. Авари. Произходъ и битъ. Аварска империя	63
 III. ЕПОХА НА СЛАВЯНСКОТО ПРЕСЕЛЕНИЕ ВЪ БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВЪ	
1. Превръщане на източната римска империя въ византийска	70
2. Преселение на славянитѣ въ полуострова. Земи, заети отъ български и сръбски славяни	73
3. Сждба на старото население въ балканскитѣ земи	76
4. Византия и балканскитѣ славяни въ първитѣ десетолѣтия следъ преселението	80
 IV. ПРЕДИСТОРИЯ И НАЧАЛО НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА ВЪ БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВЪ	
1. Образуване и разпадане на Кубратовата Велика България	84
2. Основаване на българската държава въ Балканския полуостровъ. Исперихъ и Куберъ	91

3. Битъ, култура, държавна уредба и военна организация на прабългаритѣ	98
4. Последни години отъ царуването на Испериха. Тервель и начало на държавното разширение	106

V. ДЪРЖАВНАТА КРИЗА ВЪ БЪЛГАРИЯ ПРЕЗЪ VIII В.

1. Византия при първитѣ императори иконоборци. Походи на Константина V срещу България и предизвиканата отъ тѣхъ междусобица	116
2. Преодоляване на външната опасностъ и първи стѣпки къмъ вътрешно успокояване	125
Телеригъ	125
Кардамъ	128

VI. ДЪРЖАВНИЯТЪ ВЪЗХОДЪ НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗЪ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА IX В.

1. Дѣлото на Крума	133
2. Прабългарската реакция при близкитѣ приемници на Крума	147
Омуртагъ	148
Маламиръ	158
3. Край на противославянската реакция. Пресиянъ и присъединението на македонскитѣ земи къмъ българската държава	159

VII. ПОКРЪЩЕНИЕ НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОДЪ И НАЧАЛО НА СЛАВЯНСКАТА ПИСМЕНОСТЪ ВЪ БЪЛГАРИЯ

1. Борисъ I (852—888). Външно-политически отношения . . .	165
2. Християнството въ българскитѣ земи до срѣдата на IX в. .	168
3. Причини за приемане на християнството отъ Бориса . . .	170
4. Българскитѣ църковенъ въпросъ презъ IX в.	174
5. Законодателна дейность на Бориса и грижи за устройството на българската църква	183

VIII. НАЧАЛО НА СЛАВЯНСКАТА ПИСМЕНОСТЪ ВЪ БЪЛГАРИЯ

1. Кирилъ и Методий. Животъ и дейность	188
2. Климентъ и Наумъ	192
3. Последни години отъ царуването на Бориса	198

IX. ВЪКЪТЪ НА СИМЕОНА

1. Начало на Симеоновото царуване. Първа война съ Византия.
Поява на маджаритѣ 206
2. Стопански и културенъ подемъ на България при Симеона . 216
3. Втори периодъ на Симеоновото царуване. Българско цар-
ство 226

X. УПАДЪКЪ НА СИМЕОНОВСКА БЪЛГАРИЯ

1. Петъръ. Примирието съ Византия и последицитѣ му. Въз-
стания срещу Петра. Сърби и маджари 244
2. Социалниятъ въпросъ въ България презъ X в. 247
3. Духовно състояние на българския народъ по времето на
Петра. Отшелничество и богомилство 257

XI. ПАДАНЕ НА ПРЪСЛАВСКОТО ЦАРСТВО

1. Край на четиридесетгодишния миръ съ Византия 269
2. Рускиятъ князь Светославъ въ България 270
3. Борбата на Светослава съ Византия. Падане на Източна Бъл-
гария подъ византийска властъ 273

XII. ОХРИДСКО ЦАРСТВО

1. Начало и първи периодъ отъ борбата му съ Византия . . 278
2. Царъ Самуилъ 285
3. Падане на Охридското царство 292
4. Характеръ и уредба на Охридското царство 296

Въ библиографскитѣ указания сж употребени следнитѣ съкращения :

ВВ. — Византійскій временникъ.

BZ. — Byzantinische Zeitschrift.

ГСУ — Годишникъ на Софійския Университетъ, историко-филологически факултетъ.

ЖМНПр — Журналъ министерства народнаго просвѣщенія.

ИАД — Известия на Българското археологическо дружество.

ИАИ — Известия на Българския археологически институтъ.

ИЕМ — Известия на Етнографския музей въ София.

ИИД — Известия на Българското историческо дружество.

ИРИ — Известія Русскаго Археологическаго института въ Константинополъ.

МакПр — Македонски прегледъ.

ОП — Отецъ Паисий.

Псп — Периодическо списание на българското книжовно дружество.

СА — Сборникъ на Българската академия на наукитѣ и изкуствата.

СНУ — Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина.

СПА — Списание на Българската академия на наукитѣ и изкуствата, историко-филологически клонъ.

УчПр — Училищенъ прегледъ.

ФилПр — Философски прегледъ.

С. И. Кузнецов

ПРОФЕСОРЪ ПЕТЪРЪ МУТАФЧИЕВЪ

(Животописенъ очеркъ)

Въ развоя на българската историография презъ последнитѣ нѣколко десетилѣтия едно отъ най-първитѣ и челни мѣста заема, безсѣмнено, професоръ Петъръ Мутафчиевъ. Рѣдко може да се посочи случай въ нашия животъ, когато една изключителна и рѣзко обособена творческа личностъ е оказвала толкова силно влияние и е оставяла така дълбоки следи въ областъта, гдето твори. Не бѣ най-отличителното за починалия недавна ученъ нито обилието на писания, нито това, да е поелъ пжтища на научната мисль, проправени преди него, за да ги разшири и задълбочи. Онова, което дава особена стойностъ на неговото научно дѣло, е именно новостъта на проблемитѣ и пжтищата за тѣхното разясняване. Мждреци отъ древностъта сж казали, че за щастieto или злочестината въ живота на единъ човѣкъ може да се сжди не приживе, а едва когато се завърши земниятъ му пжтъ. Не по-малко е вѣрно това и за преценката на духовната дейностъ: дѣлото на единъ духовенъ творецъ може да бжде оценено въ пълнота едва следъ смъртъта. Хиляди пжти ние повтаряме мисльта за неразривната връзка между животъ и творчество, и още много и много често тя трѣбва да бжде повтаряна. Защото ако това е така за художника на словото, напимѣръ, то не по-малко истинно е и за човѣка на науката, за оногова, за когото научната дейностъ е не просто допълнение къмъ живота или праздно занимание, а служба на нѣщо висше и изпълнение на дългъ. Истинската преценка за учения е преценка за цѣлостенъ човѣкъ, когото ние можемъ да разберемъ и оценимъ, когато завърши и животъ, и жизнено дѣло. Ние го намираме въ истинското му величие, едва когато го загубимъ.

А колко малцина сж онѣзи, чийто животъ и творческо дѣло сж нѣщо напълно единно, както това бѣ у проф. Мутафчиевъ!

Роденъ на 17 юлий 1883 г. въ село Боженци (Габровско), покойниятъ нашъ ученъ бѣ синъ на онова будно българско население изъ пазвитѣ на Стара планина, което запази българщината презъ вѣковетѣ на робство и изнесе борбитѣ на пред-

освобожденското време. Първоначално той се учи въ Габрово, после въ Плѣвентъ, а въ 1901 г. завършва класическия отдѣлъ на гимназията въ Русе. Нѣколкогодишно учителствуване изъ плѣвенски села му дава възможность да живѣе въ допиръ съ народа и да му служи съ предано увлѣчение. Въ тѣзи години той проявява особенъ интересъ къмъ въпроси изъ областта на обществения и политически животъ. Въ страницитѣ на списания и вестници вече се срѣща неговото име. Той служи съ слово и перо на своитѣ идеи съ сжщата онази убеденость, честность и искреность, която по-сетне се долавя като основна черта въ цѣлия му духовенъ обликъ. Жаждата да задълбочи и допълни своитѣ знания го довежда до Университета. Изглежда, че тѣкмо интереситѣ му къмъ обществения и политически животъ го водятъ въ избора на историята — онази наука, която най-добре би му дала възможность да задоволи своитѣ търсения.

Заниманията съ историята, обаче, не само разширяватъ неговитѣ знания и го приобщаватъ къмъ методитѣ на научното изследване, но даватъ и съвсемъ нова насока на мисълта му. Ако въ историческата наука се налага остра критичность въ провѣрката на изворитѣ и изводитѣ, не трѣбва ли да се извършва това и спрямо общественно-политическитѣ схващания? Жилавиятъ планинецъ се хвърля съ цѣлата си жаръ въ тѣзи нови проучвания, които внасятъ преломъ въ мисълта му. Въ края на своето следване въ Университета, презъ 1910 г., П. Мутафчиевъ излиза вече значително преобразенъ. Подъ въздействието на покойния проф. В. Н. Златарски, неговитѣ интереси се насочватъ къмъ българската и византийската история. Но и тукъ школовката въ общественно-политическитѣ срѣди отъ онова време и заниманието му съ общитѣ въпроси на политическия и общественъ животъ оказватъ въздействие върху него. Въ 1903 г. рускиятъ ученъ Б. А. Панченко издаде, всрѣдъ трудоветѣ на Руския археологически институтъ въ Цариградъ, обемисто изследване по въпроса за селската собственость въ византийската империя презъ ранния периодъ и то главно въ свръзка съ т. н. „Земедѣлски законъ“. Това бѣ, въ действителность, едно отъ първитѣ по-стойни изследвания изъ вжтрешната история на Византия, като, едновременно, се засѣгаха и въпроси изъ историята на онова славянско население, което презъ VI и първата половина на VII в. се настанило въ предѣлитѣ на империята. Мутафчиевъ попада на това изследване и, по порѣка на проф. Златарски, се заема да приготви докладъ за семинарни упражнения. Той самъ понѣкога разказваше, какво влияние бѣ оказало

върху него проучването на книгата на Панченко. Въ този труд надъ чуждо изследване вече се съзира цѣлата дълбочина и възискателностъ на неговата мисль. Вмѣсто да направи прость докладъ, той самъ се заема да проучи изворитѣ, да разучи „Земедѣлския законъ“ въ неговия първообразъ и да провѣри изводитѣ на руския ученъ. Работата се протака дълго, съ все по-задълбочени проучвания, провѣрки и размисль надъ въпроситѣ, докато най-сетне П. Мутафчиевъ излиза въ семинара на покойния проф. Златарски съ собствено, обстойно изложение върху въпроса за селското земевладение въ Византия. Малко по-късно, по препорѣжка на Златарски, проучването на П. Мутафчиевъ, подъ насловъ Селското земевладение въ Византия (споредъ *νόμος γεωργικός*) бива напечатано въ Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, XXV. н. р. VII (1909), сс. 1—72. Може би не всички възгледи, изказани тамъ, днесъ биха могли да бждатъ поддържани, особено следъ новитѣ изследвания по въпроса. Работата на младия студентъ по история, обаче, изненадва съ своята критичностъ и дълбочина. Частно за развоя на научната мисль у Мутафчиева тя има, по неговитѣ собствени признания, решително значение. Той е вече насоченъ къмъ подробно, монографично изследване на проблемитѣ. Въ него вече е извършенъ преломътъ: отъ заниманията съ обществено-политически въпроси той минава къмъ строгата научна работа. И наистина, Мутафчиевъ наскоро скжсва напълно съ всѣкаква обществено-политическа дейностъ, за да се отдаде на научно-изследователска работа, та чакъ следъ време, въ годинитѣ на духовна и тѣлесна зрѣлостъ, отново да изстѣпи като общественикъ — носителъ на нова, здрава и родолюбива мисль. За този преломъ спомага и обстоятелството, че непосредно следъ завършване на своето университетско образование той бива назначенъ за уредникъ на срѣдновѣковния отдѣлъ въ Софийския Археологически музей.

Наскоро, обаче, той отива да отбие военната си служба. Настѣпватъ дветѣ войни — Балканската и Междусъюзническата. Той самъ разказваше, какъ само нѣколко дни следъ увольнението отъ казармата, когато се готвѣлъ отново да се отдаде на научна работа, бива позованъ въ войската, участвува въ походи и боеве презъ дветѣ войни, бива раненъ и едва презъ есенъта 1913 г. се завръща въ Народния музей. Две години по-късно, въ самото начало на първата Свѣтова война, той отново навлича шинела. Въ продължение на три години той участвува въ войната. Близки негови другари отъ войската раз-

казватъ и днесъ съ възхищение и възхвала за онази доблестъ, която проявилъ презъ тѣзи години, и го нареждатъ между най-храбритѣ офицери на нашата войска. Въ края 1918 г. той се връща въ Музея и остава тамъ до началото на 1920 г. Така изминава въ живота му цѣло десетилѣтие, презъ което той бива откъснатъ напълно отъ всѣкаква научна дейность. Понѣкога той разказваше, какъ, бидейки докаранъ раненъ въ една отъ софийскитѣ болници, следъ продължително участие въ войната, получава на ржка известна отъ своитѣ първи работи, върти я, преглежда я и искрено се удивлява, че е могълъ да напише подобно нѣщо. . . Въпрѣки всичко това, този труденъ периодъ отъ неговия животъ не минава безследно за научната му дейность. Престоятъ му въ Народния музей го увелича въ чисто археологически изследвания на старохристиянски и срѣдновѣковни археологически паметници. Отъ тѣзи години произлизатъ тѣкмо неговитѣ приноси въ областта на археологията, напр.: Църковни старини отъ XVII и XVIII в. (ИАД, II. 1911, сс. 15—45); Нѣколко бележки за Хисаря и за околността му (п. т., III. 1912/3, сс. 74—80); Заздравяване на старитѣ църкви въ Месемврия (п. т., IV. 1914, сс. 256—257); Старини отъ Месемврия (п. т., сс. 258—260); Еленската църква при Пирдопъ (п. т., V. 1915, сс. 20—84); Кръстовидната църква въ с. Клисе-къой (п. т., сс. 85—111); заедно съ Ю. Господиновъ, Базиликата при Чобанъ-дере—Ески-Джумайско (п. т., VII. 1919/20, сс. 15—37); книгата му: Стари градища и друмове изъ долините на Стрѣма и Тополница (София 1915, 92 сс.) и други. Къмъ чисто археологическитѣ изследвания той не се завърна въ по-късно време. Но затова пъкъ отъ проучванията на старини по различни покрайнини на българската земя у него остана живиятъ интересъ къмъ историческата география, съ чиито проблеми той се занимава чакъ до последнитѣ дни отъ живота си.

Презъ тѣзи години, обаче, той се отдаде и на изследвания изъ областта на чистата историческа наука. Така, тогава излѣзе неговата статия „Къмъ въпроса за българскитѣ извори на рускитѣ лѣтописни известия“ (СПА, III. 1912, сс. 135—148), въ която той подложи на обстойна, строга критика изказанитѣ по въпроса мнения отъ руския ученъ А.А. Шахматовъ, единъ отъ най-добритѣ познавачи на рускитѣ лѣтописи. Най-ценниятъ приносъ отъ това време и плодъ на зрѣла научна мисль е неговото изследване „Владѣтелитѣ на

Просѣкъ“ (СА, I. 1913, сс. 1—85). Въ този свой обстоенъ трудъ Мутафчиевъ бѣ разгледалъ множество въпроси изъ историята на началния периодъ на Второто българско царство, именно края на XII и началото на XIII в. Върху тази епоха отъ нашето минало дотогава бѣ работено твърде малко и затова приносътъ на младия изследвачъ разкриваше нови, извънредно ценни постижения. „Владѣтелите на Просѣкъ“ ще остане на истина завинаги една отъ основнитѣ и най-ценни творби на Мутафчиева, ако и да произхожда отъ годинитѣ на неговата младостъ, и, заедно съ това, едно отъ най-важнитѣ изследвания върху българската история отъ XII—XIII вв. Тукъ той се изтъква такъвъ, какъвто го намираме въ цѣлата му по-сетнешна научна дейность: критиченъ, добре запознатъ съ историческитѣ извори и задълбоченъ въ своитѣ изводи. Градивото, съ което разполагаше по онова време нашата наука върху историята на събитията у насъ презъ втората половина на XII и началото на XIII в., не бѣ обилно. Мутафчиевъ все пакъ бѣ изградилъ само възъ основа на разполагаемитѣ исторически данни изводи, които изглеждаха напълно убедителни. Трѣбва да се признае, че новото време донесе нови исторически извори за тѣзи събития и тѣзи градива потвърждаватъ много отъ неговитѣ изводи по безспоренъ начинъ. Истинско удоволствие представя четенето на тази статия: сухата иначе история, преплетена съ имена и дати, е изложена съ перото на художникъ на словото. Придирчивиятъ и изисканъ въ езикъ и стилъ Мутафчиевъ тукъ се явяваше напълно завършенъ и вече бѣ постигналъ най-доброто, което можеше да даде. Деньтъ се познава отъ зори. Такъвъ остана Мутафчиевъ и въ сетнитѣ си творби.

Презъ януарий 1920 г. Мутафчиевъ, ако и доста напредналъ въ години, заминава за Мюнхенъ, като стипендиантъ на Университета, съ стипендията „Маринъ Дриновъ“. Отиването му въ Мюнхенъ не е случайно. То се дължи на интереситѣ му къмъ византийскитѣ проучвания. Въ прочутия Мюнхенски Университетъ бѣ преподавалъ дълги години основателтъ на византоложката наука въ Германия — проф. Карлъ Крумбахеръ, а по това време тамъ бѣ неговиятъ приемникъ — проф. Августъ Хайзенбергъ. Въ продължение на две години и половина Мутафчиевъ прекарва въ най-усилена работа въ византоложкия семинаръ на проф. Хайзенбергъ. Това сж, можеби, най-спокойнитѣ години за научна работа въ неговия животъ. Тамъ той изучава византийска филология, история на изкуството и вътрешна история на Византия. Въ тѣзи години той се шко-

лува въ духа на строгата нѣмска наука, подъ ръководството на едни отъ първитѣ нейни ратници и въ сътрудничество съ нѣкои млади учени, като напримѣръ д-ръ Францъ Дьолгеръ, който израстна малко по-късно като най-виденъ представител на византологията въ Германия, замѣстникъ на Крумбахера и Хайзенберга. Тогава у Мутафчиева се зараждатъ редица въпроси въ свързка съ вътрешната история на византийската империя. Тъкмо по времето, когато той най-усърдно се занимава да проучва извори и книжнина, каквито не му е възможно да намѣри въ родината, късоголедо нареждане на партизанско началство му отнема скромната месечна помощ и го принуждава, следъ още нѣколко месеца на лишения, да се завърне въ България. Но той е почерпилъ достатъчно и напълно разумно е използвалъ своя престой въ най-важната школа за византийски проучвания. Приноситѣ му отъ следнитѣ години издаватъ ясно благотворното влияние на Мюнхенската византоложка школа. Обаче дори и тамъ той бѣ останалъ вѣренъ на своитѣ основни тежнениа—влѣчението къмъ голѣмитѣ и важни въпроси въ историята и почти пълно пренебрежение къмъ всичко дребно, неважно и второстепенно, което той окачествяваше като „микрография“. Филологическата педантичностъ и пресилената аналитична работа, която често загубва изъ погледъ общото, за него бѣ и остана завинаги напълно чужда поради неговия синтетиченъ складъ на ума. Въ единъ разговоръ съ покойния проф. Хайзенбергъ, напр., се бѣ проявила най-поразително тази черта въ умствената му дейностъ. Въ византийски писателъ той бѣ открилъ, както самъ разказваше, дума, която липсва въ речницитѣ, но чието значение по съставъ и по контексъ е напълно ясно. Когато, на неговото запитване, проф. Хайзенбергъ го бѣ посъветвалъ да прочете и проучи внимателно цѣлия този византийски писателъ, за да види колко пжти и какъ е употребена тази дума, Мутафчиевъ се бѣ задоволилъ да забележи, че подобна работа би представляла само загуба на време, нужно за други проучвания.

Отъ времето, непосредствено следъ завръщането въ България, притежаваме нѣколко важни приноса. Тогава той обнародва изследването си „Боженишкиятъ надписъ“ (СпА, XXII. 1922, сс. 88—114), въ което издаде за първи пжтъ цененъ български надписъ отъ края на Второто българско царство, заедно съ обстояни разяснителни бележки върху събитията отъ тази епоха. Презъ това време той обнародва своята работа „Пронията въ Византия и отноше-

нието и към военната служба“ (ИИД, VI. 1924. сс. 1—30), с която се хабилитира за доцентъ при катедрата по история на Византия и на Източна Европа въ Университета, гдето въ 1927 г. стана извънреденъ, а въ 1938 г. редовенъ професоръ. Този неговъ приносъ представляше, въ сжщностъ, само частъ отъ обстойно изследване, надсловено „Войнишки земи и войници въ Византия презъ XIII—XIV в.“ (СпА, XXVII. 1927, сс. 1—113). Самъ Мутафчиевъ смѣташе съ пълно право това изследване за своя най-важенъ трудъ изъ областта на византийската история. То наистина затвърди името му всрѣдъ онѣзи научни срѣди въ чужбина, които се занимаватъ съ историята на византийската империя. Навършватъ две десетилѣтия, откакъ излѣзе неговата статия, но и досега тя остава единственото изследване върху тѣзи така важни въпроси изъ вътрешната византийска история. Написана на малодостъпенъ за чужденцитѣ езикъ, тя все пакъ е използвана широко както въ нарочни изследвания, така и въ сводни съчинения. Интересътъ къмъ нея винаги бѣ толкова голѣмъ и толкова искрени съжаленията, че тя остава недостъпна на чуждия наученъ свѣтъ, че напоследъкъ вече се тъкмѣше въ чужбина едно ново издание, на чуждъ езикъ. Преди нѣколко години, воденъ отъ тази мисль, покойниятъ нашъ ученъ отново се бѣ върналъ къмъ тѣзи въпроси, съ цель да направи нѣкои допълнения.

Изучванията на чистата византийска история, обаче, не бѣха по вкуса и склонноститѣ на Мутафчиева. За него византийската история не можеше да представя никаква самостояйна цель. Тукъ се прибавяше и нѣщо друго. Човѣкъ съ остро и дори болезнено съзнание за дългъ и отговорностъ, той съзнаваше своята научна дейностъ не като нѣкаква самоцель, не като занимание, което трѣбва да задоволи праздна любознателностъ или щестлавие. За Мутафчиева науката не съществуваше сама за себе си. Така, неговитѣ научни интереси го доведоха до все по-голѣмъ допиръ съ българското минало. Проучването на византийската история, както и на историята на народитѣ отъ политическия и културенъ крѣгъ на Византия, се превърна въ сръдство за по-добро и по-пълно разяснение на българската история. Поради това вмѣсто да се отдаде на изучаването на въпроси само изъ византийската история, той заработи въ областта на българо-византийскитѣ отношения. И пакъ, това бѣха предимно общитѣ и голѣми въпроси въ историческото развитие, които привличаха неговото внимание. Съ-

кашъ той съзнателно търсѣше тѣзи трудни, заплетени въпроси, за да се блѣска надъ тѣхното разрешение! Така изникна неговото изучване „Изтокъ и Западъ въ европейското сръдновѣковие“ (ГСУ, XXI. 2. 1925, 34 сс.), гдето тѣзи толкова общи въпроси сж разгледани съ необичайна вещина.

Въ онѣзи години, обаче, животътъ налагаше на учения особени задачи. Обезправена и сразена следъ войната, лишена отъ скжпи покрайшни земи, България сега бѣ изложена, свръхъ всичко, на нападкитъ на чужди учени, които желяеха да подкрепятъ чрезъ лъженаучни доводи правата си надъ завладѣнитъ български земи. Мутафчиевъ бѣ единъ отъ първитъ, които почувствуваха така дълбоко, така болезнено новата неправда, и се зае да защитава своя народъ чрезъ перото на историческото знание. Съ огледъ на това въ продължение на повече отъ десетилѣтие той се посвети да проучва отношенията съ съседни и по-далечни народи: съ сърби (Сръбското разширение въ Македония презъ сръднитъ вѣкове. МакПр, I. 4. 1925, сс. 1—26), съ румънитъ (Българи и румъни въ историята на дунавскитъ земи. ГСУ, XXIII. 1. 1927, 247 сс.; разширена по-късно въ цѣла книга и издадена на френски езикъ: *Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens*. Sofia 1932, 387 pp.; Къмъ въпроса за българо-румънскитъ отношения въ сръднитъ вѣкове. ГСУ, XXVIII. 5. 1931, и др.), съ маджаритъ (Маджаритъ и българо-византийскитъ отношения презъ третия четвъртъ на Х. вѣкъ. ГСУ, XXXI. 8. 1935, 35 сс.), съ руситъ (Русско-българскія отношения при Святославъ. *Seminarium Kondak*, IV. 1931. pp. 77—94). Особено занимлива е статията му за руско-българскитъ отношения презъ последнитъ времена отъ царуването на царъ Петра I. Въ нея отношенията, създадени между българитъ и нашественицитъ руси, сж представени напълно убедително въ свършено нова свѣтлина, въ сравнение съ онази, въ която бѣха изнасяни до това време. Върху сжщия въпросъ той бѣ приготвилъ обстойно нарочно изследване, което остана необнародвано, за да види бѣлъ свѣтъ едва сега, следъ смъртта му.

Това бѣ времето на неговата най-пълна зрѣлостъ. Интереситъ и заниманията му се разлѣха нашироко, за да обхванатъ най-различни области. Въ течение на повече отъ едно десетилѣтие — отъ 1925 до 1937 г. — той разгърна най-широката и плодотворна дейностъ въ своя животъ, доколкото, разбира се,

това бѣ възможно за единъ така критиченъ и предпазливъ изследвачъ, какъвто бѣ той. Така, той обнародва едно изследване върху нѣколко български грамоти на гръцки езикъ въ свръзка съ нѣкои месемврийски манастири (Къмъ историята на месемврийскитѣ манастири. Сборникъ въ честь на В. Н. Златарски. София 1925, сс. 163—183). Може да се каже смѣло, че неговата критичност тукъ бѣ отишла подалече, отколкото би могло да се очаква. Две отдѣлни изучавания бѣха посветени на историята на добруджанското княжество на Добротица (Dobrotić — Dobrotica et la Dobroudža. Revue des études slaves, VII. 1/2. 1927, pp. 27—41; Encore sur Dobrotica, ГСУ, XXVII. 1930/31, 11 сс.). Не е пресилено, ако се каже, че въ тѣзи свои статии проф. Мутафчиевъ бѣ допринесълъ много за окончателното отстранение на погрѣшни схващания, напримѣръ за името Добротичъ—Добротица, които се бѣха наслоили отъ десетилѣтия въ научната и общодостъпната книжнина. Пакъ въ свръзка съ историята на добруджанскитѣ земи стои една отъ най-ценнитѣ негови работи: С ж д б и н и т ѣ н а с р ѣ д н о в ѣ к о в н и я Д р ъ с т ѣ р ѣ (Сборникъ Силистра и Добруджа. I. София [1927], сс. 101—196), гдето въ проучването на историята на единъ градъ сж засегнати и разрешени редици основни въпроси изъ сръдновѣковното ни минало. Извънредно ценна е сжщо неговата статия върху произхода на Асѣневци (МакПр, IV. 4. 1928, сс. 1—42). Въ тази статия, между другото, сж дадени насоки за разрешението на единъ отъ най-спорнитѣ въпроси изъ началната история на Второто българско царство. Питането за народностния произходъ не само на Асѣневци, но въобще на цѣлото онова население, което бѣ изнело на плещитѣ си освободителнитѣ движения за възстановяването на българската държава, може да бжде разрешенъ, по негово мнение, само при нова постановка, а именно като се провѣри стойността на употребяванитѣ отъ съвременнитѣ извори народностни имена „власи“, „българи“, „мизийци“, „трибали“ и прочее. Само загатната, тази мисль отключва ново разрешение. За съжаление, проф. Мутафчиевъ никога не успѣ да се завърне на тѣзи свои догатки и да ги развие научно. Тѣ, обаче, не ще отминатъ безплодно за нашето историческо дирене. Нѣколко отъ неговитѣ изследвания отъ това време разглеждатъ въпроси изъ областта на историческата география и то винаги въ най-тѣсна връзка съ общата българска история (Серсемъ кале и Мѡрия. ИИД, VII—VIII. 1928, сс. 165—172; Къмъ църковно-историческата география на Пловдивско. Сборникъ Митрополитъ Мак-

симъ. София 1931, сс. 87—113; Търново и Стринава. УчПр, XXXI. 1932, сс. 1154—1163; За името на столицата ни. ОП, VIII. 5. 1935, сс. 252—258; Стариятъ друмъ презъ „Траянова врата“. СпА, LV. 1937, сс. 19—148). Въ обемистъ трудъ „Изъ нашитѣ старопланински манастири“ (СА, XXVII. 1931, 121 сс.) той издаде, съ обяснителни бележки, богати материали, които бѣ събиралъ още преди войнитѣ.

Но освенъ тѣзи проучвания, проф. Мутафчиевъ разкри една нова страна въ изучаването на нашето минало. Докато изучаването на българската история все още водѣше къмъ събиране и тълкуване на извори, на изяснения на политическитѣ събития, той опита да надникне още по-нататъкъ и да разкрие дълбокия смисълъ на събитията. Никой до това време не бѣ дръзвалъ да стори това, къмъ което естествено го тикаше неговата склонностъ къмъ общи построения и обобщение. Така изподъ перото му се родиха нѣкои статии, които задълго ще останатъ единствени въ нашата историческа книжнина (*Der Byzantinismus im mittelalterlichen Bulgarien*. В. Z., XXX. 1929/30, pp. 387—394, преведена също и на български: Върху философията на българската история. Византизмътъ въ срѣдновѣковна България. ФилПр, III. 1. 1931, сс. 27—36; *Grundzüge und Hauptprobleme der historischen Entwicklung Bulgariens seit der Befreiung*. Bulg. Jahrbuch. Berlin 1939, pp. 1—18). Нѣкои особени обстоятелства събудиха у него отново страстта на общественика и го отклониха отъ строгата научна работа. Крайно отзивчивъ изобщо къмъ всички прояви въ нашия общественъ животъ, той посвети последнитѣ си години на упорна обществена дейностъ. Създателъ и редакторъ въ продължение на осемъ години на сп. Просвѣта, той обикаляше учителски сбирки въ страната, за да говори върху минало и настояще. Останалъ въ столицата, той се заемаше да пише общодостъпни статии по въпроси изъ нашето далечно и близко минало. Въ тѣзи последни десетина години това бѣха най-важнитѣ рожби на неговия духъ—статии, въ които тълкуваше едни или други събития изъ нашето минало. Повечето отъ тѣзи негови творби, вѣрвамъ, ще бждатъ четени още дълго време съ неотслабващъ интересъ, защото разкриватъ съвсемъ нови крѣгозори предъ изследвача. Такава е статията му за попъ Богомилъ и св. Иванъ Рилски (ФилПр, VI. 2. 1934, сс. 1—16), която съ своята остра правдивостъ извика немалко недоволства, статията му върху духа и заветитѣ

на Възраждането (ОП, VII. 10. 1934, сс. 197—200), за дѣлото и примѣра на Паисия (п. т., VIII. 7. 1935, сс. 333—337), за историческата съдба на Македония (ГСУф. отд., 1940/1, сс. 287—305), за дѣлото на Кирила и Методия въ културната мисия на българския народъ (Просвѣта, VII. 7. 1941/2, сс. 756—763) и други.

Интересътъ къмъ историческото знание нарастна у насъ необикновено силно презъ последнитѣ години. Чувствувахе се голѣмата нужда отъ книга, въ която да бждатъ изложени общодостъпно и вѣрно историческитѣ съдбини на българския народъ. Онѣзи книги, които се бѣха явили напоследѣкъ на нашето книжно тържище съ притезание да задоволятъ тази потребность, не можеха нито най-малко да постигнатъ това. Неподготвени или користни люде се заеха да задоволятъ тази жажда за опознаване на родното минало. Съ това се посѣгаше съ скверни ръце къмъ едно отъ най-скъптитѣ достояния на нашия народъ. Градивото за проучване на нашето минало не е напълно събрано и до день днешенъ, нито пъкъ всички въпроси сж задоволително проучени, та поради това написването на цѣлостна българска история все още представя задача, която мъчно може да се поддаде на силитѣ и възможноститѣ на единъ ученъ. Необходимо е да се извършатъ подготвителни изучвания върху отдѣлни въпроси, докато се стигне до възсъздаване на нашето минало въ неговата цѣлостъ. Съзнанието за тѣзи огромни трудности бѣ особено живо за такъвъ критиченъ и вискателенъ ученъ, какъвто бѣ проф. Мутафчиевъ. Той най-ясно съзнаваше тежкитѣ отговорности и голѣмитѣ трудности, които се изпрѣчваха предъ оногова, който би дрѣзналъ да се заеме съ подобно дѣло. За себе си той бѣ предначерталъ да напише подобна общодостъпна книга върху историческитѣ съдбини на българския народъ. Следъ дълги колебания и отлагания, съзнанието за голѣмата необходимостъ отъ такава книга надделѣ надъ всичко. Обаче бѣ късно: неговитѣ сили бѣха вече поломени. Въ тази сетна негова творба, въ която той влагаше не само усилия на ума, но и устремитѣ на цѣлата си душа и горещата си обичъ къмъ своя народъ, бѣ съдено да изгорятъ последнитѣ искри на неговия животъ. Съ мисълта за довършване на своята книга той живѣ до последни часове. Колко скъпа бѣ за него научната работа и колко дълбоко бѣ ѝ преданъ, можеше да се види особено презъ крайнитѣ дни на живота му, когато тежка болестъ ломѣше неговитѣ сили, а той продължаваше да чув-

ствува ума си бодъръ. Този вече сломенъ отъ страданиято човѣкъ просияваше отъ озарение и радостъ, когато заговаряше за миналото на своя народъ. Ще останатъ неизличими споменитѣ, какъ той вече съ немощна ржка посочваше къмъ лавицитѣ съ книги, искаше да му се даде нѣкоя книга и сочеше нѣкои вести тамъ... И въ душата му живѣеше все още надежда, че всичко ще преодолѣе, че пакъ ще може да твори, за да изпълни онова, което бѣ „длъженъ“ да стори. Въ ранна пролѣтъ тази година подъ неговитѣ неуморни грижи излѣзе първиятъ дѣлъ отъ неговата „История на българския народъ, Томъ I. Първо българско царство“ (София 1943, XIII + 393 сс.). Но той не успѣ да завърши втория дѣлъ. Изложението стига едва до времето на царъ Михаилъ Шишмана (1323 г.). Тъкмо когато трѣбваше да го довърши, дойдоха други грижи, дойде работата около издаването на отдавна замислена статия върху мнимото преселение на селджушки турци въ Добруджа презъ XIII в. (*Die angebliche Einwanderung von Seldschuk — Türken in Dobrudscha im XIII. Jahrhundert* (СпА, LXVI. 1943, сс. 1—128), дойде и неумолимата болестъ. Духътъ и волята за животъ не можаха да преодолѣятъ страданията. Проф. П. Мутафчиевъ почина на 2 май 1943 г. Съ смъртъта той скрепи своята сетна творба — своята „История на българския народъ“, вториятъ дѣлъ отъ която (София 1943, VI + 329 сс.) излѣзе неотдавна — като заветъ къмъ народа си, комуто бѣ служилъ всеотдайно. Ако и не напълно завършена, тази книга представя най-доброто и най-ценното общодостъпно изложение върху българското минало измежду всичко, което се е явило до днесъ.

* * *

Между книжата на покойния нашъ ученъ останаха нѣколко готови или почти напълно готови труда върху въпроси изъ българската история. Нѣкои отъ неговитѣ по-раншни съчинения сж вече мжчно достъпни или пъкъ твърде прѣснати. Онѣзи отъ трудоветѣ му, които биха представляли интересъ главно за ограниченъ брой научни работници, ще бждатъ издадени или преиздадени всрѣдъ изданията на нашия Университетъ. Книгоиздателство „Хемусъ“, което винаги съ рѣдка отзивчивостъ е съдействувало за разпространението на истински ценни творби отъ нашата книжнина, ще издаде въ десетъ тома „Съчинения“ отъ проф. Петъръ Мутафчиевъ. Тамъ ще влѣзе, на първо мѣсто, едно ново издание на неговата

„История на българския народъ“ (I и II часть), негови неиздадени трудове, както и онѣзи отъ научнитѣ и обществено-политически статии, които биха могли да интересуватъ по-широки кръгове четци. Така неговитѣ творби ще проникнатъ по-широко всрѣдъ народа ни и ще разнесатъ тамъ, по градове, градчета и села искритѣ на единъ духъ, който съ обичъ и жаръ търсѣше да разкрие миналото на своя народъ, да посочи доброто и свѣтлото, за да вдѣхне вѣра, да укаже злото и тъмитѣ, за да бждатъ избѣгвани. Духътъ живѣе въ творбата. Онова, което проф. П. Мутафчиевъ създаде, ще бжде достатъчно, за да го вреди между духовнитѣ водачи на нашия народъ, които сж ни така нуждни въ голѣмитѣ изпитания на нашето време.

Ив. Дуйчевъ

ПРЕДГОВОРЪ КЪМЪ ВТОРОТО ИЗДАНИЕ

Новото издание на „История на българския народъ.“ запазва безъ никаква промѣна всички особености на първото издание. Запазенъ е както особения начинъ на интерпункция, така и правописътъ на нѣкои думи. Уеднаквенъ е написътъ на нѣколко думи, писани въ първото издание по два различни начина и то поради недоглеждане. Оточнени сж сжщо библиографскитѣ указания къмъ отдѣлнитѣ глави, още повече че въ първото издание бѣха допустнати доста много грѣшки въ тази частъ. Последната глава отъ първия томъ нѣмаше накрая никакви библиографски указания. За да се запълни това опущение къмъ второто издание въ края на тази глава е добавена библиографска бележка, съставена отъ мене. Къмъ изложението сж прибавени нѣколко нови клишета, които липсваха въ първото издание, а именно: Именникътъ на първобългарскитѣ владѣтели (с. 86); Омуртаговитѣ надписи за Онегавонъ и Окорсисъ (с. 153); надписътъ отъ времето на князь Борисъ I, откритъ при с. Балши въ Албания (с. 196); надписътъ отъ времето на царь Симеона, откритъ при с. Наръшъ, Солунско (с. 216); нѣколко изображения изъ Ватиканския преписъ на българския преводъ на Манасиевата хроника: Нашествието на руситѣ въ България (с. 271), превзимането на Прѣславъ отъ имп. Иванъ Цимисхи (с. 274), разбиването на царь Самуила отъ имп. Василий II и срещата на царь Самуила съ ослѣпенитѣ отъ имп. Василия II български воители (с. 291).

Коректуритѣ на това издание сж правени отъ мене и отъ моята жена, г-жа Елена Дуйчева.

И. Д.

Настоящата книга е предназначена не за ученитѣ специалисти, а за широкъ кръгъ читатели, предимно изъ срѣдитѣ на онази частъ отъ нашата интелигенция, която въ желанието си да упознае своя народъ чувствава нуждата да го види и въ неговото историческо минало.

На тая нужда и на задълженията, които тя налага, мнозина и не еднажъ сж ми обръщали вниманието. При все това откланяхъ отправянитѣ лично къмъ мене напомнания и подкани. И ако не бѣ днешното тревожно време съ тежкитѣ изпитания, които носи за народа ни, тая книга навѣрно нѣмаше да се яви. Почувствувахъ, че трѣбва да я напиша, само защото днесъ всѣки е длъженъ да даде на общността си онова, което може.

Въ съзнанието за тоя дългъ и за свързаната съ него отговорностъ излагахъ събитията тѣй, както тѣ сж засвидетелствувани отъ несъмнени по достовѣрността си исторически паметници, и теглѣхъ заключенията си далечъ отъ всѣкакви идеологически внушения. Твърде е възможно, поради това, даденото отъ мене да не се хареса на мнозина. Но вината не може да бѣде моя. Историята не би била история, ако не казва истината, както отъ друга страна, никой не е ималъ трайна печалба отъ заблужденията, съ които е билъ храненъ.

На читателитѣ си дължа обяснения и относно нѣкои особености на работата си. Смѣтнахъ, че задачата ми е да дамъ ясна представа за общитѣ линии на историческото ни развитие. Поради това избѣгвахъ подробности, които за специалистъ не сж безъ значение, но прѣчатъ на обикновения читателъ да види същественото или да обгърне съ погледа си цѣлото. Повече внимание обръщахъ на вътрешната връзка на събитията и на произхода имъ, отколкото на схематичното имъ изложение. По сжщата причина трѣбваше да се откажа и да документирамъ казаното отъ мене съ съответнитѣ данни изъ историческитѣ текстове или изъ новата научна литература. За да не наруша вътрешното единство на разказа, нужно бѣ да изоставя и разглеждането на всевъзможнитѣ теории, случайни хрум-

вания или недомислени хипотези, съ каквито изобилствуватъ работитѣ на мнозина у насъ. Все за да не товара книгата си съ подробности, които биха отекчили читателя или биха уморили вниманието му, не можехъ да давамъ и обяснения, защо по единъ или другъ въпросъ заемамъ становище различно отъ онова, което у насъ се смѣта за установено. По нѣкои отъ тия въпроси азъ вече другаде съмъ се изказалъ, а по други се надѣвамъ да имамъ възможность занаяпредъ да сторя това.

Нуждно е да се отбележи, че по редица други особено важни и принципни въпроси азъ трѣбваше да се задоволя съ съобщение само най-необходимото. Многоглаголството е изобщо една лоша чѣрта, но въ страха си отъ него може би негде да съмъ падналъ въ противоположната крайность. При нѣкои отъ тия случаи, впрочемъ, виновенъ е специалистътъ, комуто не всѣкога е известно, кое на обикновения читателъ е познато и кое трѣбва да му бжде по-подробно обяснено. При други, обаче, азъ въпрѣки волята си трѣбваше да бжда краткъ, тъй като обемътъ на книгата ми надхвърли доста предполагаемия ѝ първоначаленъ размѣръ.

Библиографията, помѣстена въ края на всѣка отдѣлна глава, далечъ не е изчерпателна. Тя е предназначена сжщо за обикновения читателъ, който би поискалъ да научи по съответнитѣ въпроси нѣщо повече отъ онова, което азъ давамъ. Ето защо въ нея сж отбелязани само най-известни или най-достъпни работи и предимно на наши учени. Съ рѣдки изключения, обаче, смѣтнахъ за ненуждно да споменавамъ тукъ многото популярни книги или статии, чийто брой презъ последно време у насъ нарастна твърде много. Смѣтамъ, че тѣ сж познати всѣкому, който има що-годе интересъ къмъ нашата история. Не сж отбелязани въ библиографията и нѣкои общи съчинения, като напр. „История на българската държава“ на В. Златарски, и тия по историята на Византия на Кулаковски, Успенски, Острогорски и т. н. Справянето съ тѣхъ изобщо е необходимо за всѣки, който изучава нашата история.

П. М.

ИСТОРИЯ
НА
БЪЛГАРСКИЯ НАРОДЪ

І. УВОДЪ. ПРЕДИСТОРИЯ И ДРЕВЕНЪ ПЕРИОДЪ ВЪ МИНАЛОТО НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВЪ

І. ПРЕДИСТОРИЧНА КУЛТУРА ВЪ БЪЛГАРСКИТЪ ЗЕМИ.

Първитѣ известни до сега следи отъ човѣшки животъ по нашитѣ земи се отнасятъ къмъ по-късния периодъ на тѣй наречената старокаменна или палеолитна епоха (отъ грѣцкото *palaios* — старъ и *lithos* — камѣкъ), която съвпада съ дилuviума (надъ 15 хиляди години преди Хр.). Наречена е тѣй тая епоха, понеже грубоодѣланиятъ камѣкъ е билъ главното орѣжие на тогавашния човѣкъ. Привързанъ съ лико или жилава трева, а по-сетне и съ кожена ремѣчка върху края на здрава тояга, камѣкътъ ставалъ боздуганъ, а по-остритѣ кремѣчни отломѣци — брадви и копия. Сполучливо отцепената кремѣчна луспа е представяла първия ножъ, отъ нея е била приготвена и първата стрела.

Наредъ съ камѣка презъ тая епоха за сжщо такива цели сж били приспособявани животински рогове и остро отломени кости. Поради по-лесната обработка на костта и рога орѣждията, приготвяни отъ тѣхъ, все по-бързо се усъвършенствували и все повече измѣствали направенитѣ отъ кремѣкъ.

Палеолитниятъ човѣкъ у насъ е живѣлъ изключително отъ ловъ; познавалъ и риболовството, но навѣрно е употребявалъ и растителна храна — плодове и корени на нѣкои растения; сжществувало е и човѣкоядството. Кожитѣ на убититѣ животни употребявалъ за постилка, а съ помощта на кремѣчния ножъ, груби костени игли и ремѣчки или лико си приготвялъ отъ тѣхъ и облѣкло. По онова време му билъ познатъ вече и огнѣтъ. Жилище обаче той още не умѣлъ да си строи и поради това билъ принуденъ да дири подслонъ подъ навесени скали и особено въ пещеритѣ; за завладяването имъ трѣбвало да води непрестанна борба съ звѣроветѣ, които му оспорвали правото надъ тия убѣжища. Въ пещеритѣ той пренасялъ

и пазѣлъ добитата отъ лова храна и сѣчивата или оржието си; тамъ около постоянно поддържания огънь ядѣлъ, почивалъ и изобщо прекарвалъ оскѣдното свободно време, което му оставало при напрегнатата борба за съществуване. Оглозганитѣ кости отъ храната си разхвърлялъ около огнището или предъ входа на пещерата, гдето попадали и нѣкои отъ вещитѣ, съ които си служилъ. Всичко това постепенно се затрупвало съ пепелъ и външни наноси и тъй съ течение на времето се образувалъ слой, който постоянно растѣлъ. Днесъ разкопкитѣ въ такива насипи позволяватъ на археолозитѣ да установятъ, какъ и отъ какво е живѣлъ пещерниятъ човѣкъ. Подобни разкопки у насъ до сега сж правени въ пещерата „Топля“ при село Голѣма Желѣзна (Троянско), „Мѣровица“ при Гложене (Тетевенско), „Темната дупка“ при Карлуково (Луковитско) и „Малката пещера“ при Търново.

Отъ намѣренитѣ тамъ животински кости, размѣсени съ други културни остатъци, се вижда, че едно отъ най-разпространенитѣ животни, съвременни на палеолитния човѣкъ, е била пещерната мечка, двойно по-едра отъ днешната и много по-крѣвожадна отъ нея. Тя била по-старъ обитателъ на пещеритѣ отъ човѣка и по онова време — най-страшниятъ му неприятелъ. Кости отъ тоя звѣръ сж открити почти въ всички пещери, обитавани отъ човѣка, а цѣлъ скелетъ отъ нея е намѣренъ въ „Мѣровица“. Въ сжщата пещера е откритъ цѣлъ скелетъ и отъ пещерната хиена. По-опасенъ отъ нея за тогавашния човѣкъ е билъ пещерниятъ вѣлкъ. По онова време изъ нашитѣ земи живѣлъ и мамутътъ, остатъци отъ който сж намѣрени при Карлуково. Много по-разпространенъ обаче е билъ турътъ — диво говедо, кости отъ което сж открити освенъ въ наноситѣ на Карлуковската пещера, още и при Мадара. Измежду тревопаснитѣ изъ нашитѣ мѣста по онова време заслужаватъ да бждатъ споменати още дребниятъ дивъ конь, който по-сетне е билъ измѣстенъ отъ другъ свой събратъ, доведенъ тукъ вѣроятно изъ Азия, следъ това бизонътъ, отдѣлни рѣдки представители на който и до днесъ живѣятъ въ горитѣ на Литва, сибирскиятъ носорогъ, северниятъ еленъ и т. н.

Климатътъ презъ тая епоха е билъ много по-студенъ отъ днешния и ледници навѣрно имало въ всички високи планини въ Балканския полуостровъ. Когато по-сетне, презъ

епохата на алувиума, тукъ настъпило значително затопляне, нѣкои отъ споменатитѣ животни, които не могли да се приспособяватъ къмъ промѣната, постепенно измръзли, други се оттеглили на северъ, а трети, които се аклиматизирали, продължили да обитаватъ нашитѣ земи. Гръцкиятъ историкъ Херодотъ (V в. пр. Хр.) споменува дивото говедо (туръ) въ Солунско, а ако се сѣди по кости, намѣрени въ околноститѣ на Плиска, задържало се е то въ нашитѣ гори и презъ ранната българска епоха. Бизонътъ (старобългарски *жъръ*) обаче изчезналъ много по-рано и последнитѣ известия за него сѣ отъ римската епоха, когато той се въдилъ въ голѣмо количество изъ областъта на Струма и Вардаръ, отъ гдето билъ доставянь за църковитѣ зрелища въ Римъ.

Следъ старата каменна епоха въ нашитѣ земи настъпила (около петъ хиляди години преди Хр.) ново-каменната (неолитната). Камъкътъ и презъ нея оставалъ главниятъ материалъ, отъ който човѣкъ приготвялъ своитѣ орждия, само че при обработката му била вече прилагана по-свършена техника — каменнитѣ брадви, длета, копачки и други сѣ били вече хубаво изгладени, често съ дупки за дръжкитѣ. По-срочно очукани се явяватъ и кремъчнитѣ сѣчива и орждия — ножове, върхове на стрели, брадви и т. н. Въ мѣста, гдето кремъкътъ се срѣщалъ въ по-голѣмо изобилие, обработката му, изглежда, станала единъ видъ занаятъ. Една „работилница“ за такива издѣлия бѣ открита при Мадара; кремъчнитѣ отломъци тамъ образуваха пластъ дебелъ повече отъ единъ метъръ. Красиво изгладенитѣ каменни орждия сѣ били ценени високо и играели, както изглежда, ролята на размѣнно сръдство. Ето защо тѣ се намиратъ у насъ и въ мѣста, гдето липсватъ скали отъ съответния съставъ. Като ново оржие сега се явила прашката, приготвяна вѣроятно отъ кожени ремъци: намѣрени сѣ очукани топки отъ камъкъ или кремъкъ за такива прашки. Значителенъ напредѣкъ е направило обработването на костъта и на рогата, отъ които били правени игли, шила и дребни украшения. Сега за пръвъ пѣтъ човѣкъ почналъ да приготвя и глинени съдове, които изпичалъ на откритъ огънь. Тѣ били изработени доста грубо, но при все това отвънъ сѣ били украсявани съ примитивни орнаменти — изпъкнали линии, бразди и др. Керамиката на неолита въ нашитѣ земи принадлежи

къмъ оная, която била разпространена въ Седмоградско, гдето навѣрно е била и нейната родина.

Презъ тая епоха ловътъ продължавалъ да бжде главното сръдство за препитание на предисторичния човѣкъ у насъ. Человѣкоядството, навѣрно като сакраленъ обичай, сжщо тѣй не било изчезнало. Въ риболовството билъ осжщественъ значителенъ напредѣкъ, тѣй като сега то ставало не само съ ржце, както по-рано, но и съ харпуни. Опитомено било кучето, а следъ него — овцата, козата, говедото и свинята. Тѣй се явили наченкитѣ на скотовѣдството. Конѣтъ обаче още билъ въ диво състояние и, ако се сжди по рѣдкитѣ находки на кости въ културнитѣ пластове отъ тая епоха, не ще да е билъ много разпространенъ. Пещеритѣ още продължавали да служатъ за жилища, но презъ топлото време на годината човѣкъ предпочиталъ да живѣе извънъ тѣхъ, като си строелъ колиби отъ колове и пржти, които измазвалъ съ глина и покривалъ съ шума или трева. Тия примитивни жилища вече му позволявали да обитава равнинитѣ, гдето се заселвалъ около извори, ручей и рѣки. Сега вече той познавалъ житнитѣ растения и правѣлъ първитѣ опити да ги добива самъ, като ровѣлъ земята съ помощта на мотики и рала, направени отъ рогъ, камѣкъ или чатали отъ дървета.

Къмъ края на тая епоха вече се отнася появата на първитѣ по-голъми селища, образувани отъ по нѣколко семейства. Мѣста на такива изчезнали предисторически селища представятъ днесъ тѣй нареченитѣ плоски могили — кръгли, съ диаметръ често пжти до стотина метра и високи до 4—5 метра издигнатини, — образувани отъ натрупани остатъци (храна, сметъ, парчета отъ сждове и др.), които обитателитѣ имъ разхвърляли около жилищата си и които били засипани отъ пепелищата на честии пожари. У насъ до сега сж разкопани нѣколко такива могили — Коджа-дерменската и Деневата въ Шуменско, могилата въ с. Св. Кирилово (Старозагорско), могилата Деве-Барганъ (при Симеоновградъ) и др. — и намѣренитѣ въ тѣхъ материали позволяватъ да добиемъ достатѣчна представа за живота на населението, отъ което тѣ сж останали. Въ Коджа-дерменъ напр. е намѣренъ неповреденъ малѣкъ глиненъ моделъ на една тогавашна кжща: четирижгълна сграда съ двустраненъ покривъ и кръгли отвори — про-

зорци по стенитѣ. Една правоъгълна, а понякога овална дупка служила за врата. Стенитѣ на жилището сж били отвън и отвътре измазани съ глина; намѣрени сж кжсове отъ такава мазилка съ отпечатьци отъ колове и пръти. Грънчарството сжщо направило значителенъ напредѣкъ. Грънчарското колело още не било известно, но намѣренитѣ въ плоскитѣ могили сждове вече свидетелствуватъ за една по-висока техника. Тѣ сж хубаво изгладени, добре изпечени и по тѣхъ се явява инкрустирана орнаментака съ геометрически фигури. Тоя видъ украса се постигалъ, като въ още меката външна стена на сжда се издѣлбавалъ или врѣзвалъ желаниятъ орнаментъ и мѣстото следъ това било запълвано съ бѣла или червена глина.

Колко голѣмъ е билъ напредѣкътъ, осъщественъ отъ човѣка на оная епоха, се вижда отъ обстоятелството, че той вече знаелъ да приготвя хлѣбъ. Отъ житнитѣ зърна добивалъ брашно чрезъ мелници — хрѣмели (състоещи се отъ два камѣка: единиятъ по-голѣмъ и съ изгладена горна стена, на който се насипвали зърната, и другиятъ по-малѣкъ, съ който се стривали). Карбонизирани хлѣбни кжсове, наредъ съ овжглено жито, сж намѣрени въ горнитѣ пластове на Коджа-дерменската могила. Покрай коститѣ отъ дивечъ, голѣмото количество кости отъ домашни животни въ насипа на сжщата могила показватъ, че скотовѣдството вече заемало важно мѣсто въ поминѣка на нѣкогашнитѣ ѣ обитатели. Орждията и украшенията отъ кость и рогъ сжщо сж били усъвършенствувани, макаръ че наредъ съ тѣхъ продължаватъ да се срѣщатъ сѣчива и оржжия отъ камѣкъ и кремѣкъ. Огърлици били правени отъ глинени мѣниста, отъ пробити костилки на плодове, а сжщо и отъ черупки на миди.

Кѣмъ края на неолита на обитателитѣ на нашитѣ земи било вече познато и тъкачното изкуство. Отпечатьци отъ тъкани и мрежи върху дѣната на сждове сж намѣрени въ Коджа-дерменската могила и изъ Софийско, а въ Деневата могила сж открити и останки отъ вѣже. Първото използвано текстилно влакно е това на лена. Идолитѣ намѣрени въ тая могила, изработени отъ кость и наподобяващи човѣкъ фигури, показватъ, че тогавашниятъ човѣкъ ималъ и оформени религиозни представи.

Кѣмъ епохата на неолита се отнася появата и на наколнитѣ жилища, остатѣци отъ които сж намѣ-

рени у насъ въ Девненското езеро. Тоя типъ постройки, наложенъ отъ нуждата за по-голъма сигурностъ, се е запазилъ въ българскитѣ земи и презъ историческо време. Херодотъ споменува наколни жилища въ езерата Пранасъ (дн. Бутковско, южно отъ Бѣласица) и Керкinitisъ (Тахино). Името на днешното село Наколецъ при източния брѣгъ на Прѣспанското езеро навѣрно е споменъ за такъвъ родъ жилища и презъ славянската епоха.

Културата на неолита у насъ достига своя разцвѣтъ къмъ края на III. и началото на II. хилядолѣтие пр. Хр. Тогава се явяватъ и първитѣ метални орждия. Тѣ сж били отъ медъ, поради което тая епоха носи името камен-но-медна. Медъта изобщо е била първиятъ металъ, съ който човѣкътъ се опиталъ да замѣни камъка и костьта. Отначало отъ медъ се правѣли само украшения, а следъ това и орждия — брадви, кирко-мотики, длета. Тѣй като въ нашитѣ земи медъ въ свободно състояние не се намира, тя, обработена или въ суровъ видъ, се е внасяла отвънъ, главно отъ северна Мала Азия. Пещеритѣ презъ тая епоха изобщо престанали вече да служатъ за жилища; човѣкътъ притежавалъ достатъчно сръдства и опитъ, за да се предпазва отъ звѣроветѣ и природнитѣ стихии, поради което нѣмалъ нужда отъ тоя родъ убѣжища. При все това намѣрени сж въ нѣкои пещери културни остатъци, които показватъ, че тѣ сж били използувани за жилища дори и презъ римско време.

По времето, когато въ нашитѣ земи културата на изгладения камъкъ достигнала най-високото си развитие, на югъ по островитѣ на Егея, по брѣговетѣ на Мала Азия и въ източнитѣ области на Гърция цвѣтѣла тѣй наречената егейска култура. Характерното за нея е бронзътъ, отъ който били приготвяни най-различни видове орждия и оржжия — кинжали, върхове на копия и стрели, брадви, кирко-мотики, сърпове и всевъзможни украшения. За украшения вече било употрѣбавано и среброто. Каменнитѣ орждия тамъ вече напълно изчезнали; отъ обсидианъ се приготвяли само бръсначи. Глинениитѣ сждове били работени съ грънчарско колело, а явяватъ се сждове и отъ мраморъ съ релефна орнаментика.

Огнище на тая бронзова култура е била предна Азия, откъдето тя прониквала въ европейскитѣ земи главно по два пътя — презъ Сръдиземно и Егейско море

къмъ Гърция, а отъ тамъ къмъ Италия и Галия, и презъ Черно море по Дунава къмъ сръдно-европейскитъ страни. Нашата земя, която лежи между тия пѣтища, била изложена отъ две страни на нейното влияние. Поради това открититъ у насъ паметници на тая култура показватъ общи чѣрти както съ тия изъ сръдна Европа, тъй и съ ония отъ Сръдиземноморието.

Медната руда по онова време у насъ навѣрно е била вече позната, но калаятъ, другата съставна частъ на бронза, е липсвалъ. Ето защо самостоятелна бронзова индустрия въ нашитъ земи не е могла да се създаде и навѣрно намѣренитъ бронзови предмети изъ тая епоха сж отъ външенъ произходъ. Внасяли сж се обаче не само готови издѣлия, а и суровъ бронзъ, който тукъ билъ обработванъ. За това свидетелствува и единъ калѣпъ за отливане на бронзови брадви, намѣренъ при с. Романъ, Врачанско.

Все подъ влиянието на Изтока бронзовата култура въ сръдиземноморската и егейска областъ достига презъ второто хилядолѣтие преди Христа особено високо развитие. Тѣй като най-многобройнитъ и богати остатѣци отъ нея въ европейскитъ земи сж открити въ Критъ и въ развалинитъ на двата древни градове—Микена и Тиринтъ (въ Пелопонесъ), тя е известна и подъ името критско-микенска. Създаденитъ отъ нея форми се отличаватъ съ своето изящество. Още въ тѣхъ се чувствува началото, което по-сетне направи отъ стара Гърция отечество на най-съвършеното изкуство въ древността. Презъ епохата на критско-микенската култура за прѣвъ пѣтъ строителното изкуство на европейска почва добива монументаленъ характеръ. Явяватъ се крепости, чиито стени сж били градени отъ голѣми каменни блокове, и дворци съ много отдѣления, украсени съ тежки колони и каменни скулптури. Презъ сѣщото време обитателитъ на останалата частъ отъ Балканския полуостровъ още продължавали да живѣятъ въ своитъ колиби, следи отъ които намираме въ плоскитъ могили.

Критско-микенската култура траела нѣколко вѣка и, изглежда, залѣзътъ ѝ настѣпилъ съ нахлуването на дорийскитъ племена къмъ югъ. Въ Македония, гдето проникнала, тя се задържала и презъ по-късно време. Отдѣлни бронзови предмети отъ микенски типъ сж намѣ-

рени и въ Пловдивско. Тѣ обаче едва ли сж били работа на мѣстни майстори; по-вѣроятно е да сж били пренесени чрезъ търговията.

2. ТРАКИ И ИЛИРИ.

Първоначална родина и разселение. Тракийски и илирски племена. Най-старото познато на историята население на днешнитѣ български земи сж тракитѣ. Тѣхнитѣ селища сж се разпростирали и далеко на северъ отъ Дунава, като обхващали днешна Трансилвания, голѣма часть отъ унгарската равнина, а сжщо и земитѣ около севернитѣ брѣгове на Черно море, гдето къмъ тѣхъ принадлежали тѣй-нареченитѣ кимерийци. Смѣта се, че най-старата родина на тракитѣ е била трансилванската област, отъ гдето се разселили на изтокъ, югъ и югозападъ. Времето на преселението имъ въ балканскитѣ земи учениятъ отнасятъ не по-късно отъ началото на второто хилядолѣтие преди Христа, когато най-стариятъ слой на елинитѣ вече билъ заелъ най-южнитѣ части отъ полуострова. При преселението си тракитѣ първоначално заели, както изглежда, цѣлото пространство отъ Черно море до Адриатика и на югъ може би до Термопилитѣ и залива Арта. По-старото население на тия земи е било изтласкано отъ тракитѣ въ Мала-Азия гдето то, раздѣлено на много племена — лиди, кари, лики, пизиди, кападоки, ликаонци и др. — се запазило до късно време. Къмъ това предъ-тракийско и предъ-елинско население сж принадлежали и пелазгитѣ, отъ които е била създадена старата критско-микенска култура.

По-сетне, предполагатъ къмъ XIII. в. пр. Христа, въ западната часть на Балканския полуостровъ нахлули отъ северъ илиритѣ, единъ народъ, който принадлежалъ къмъ западната група на индоевропейцитѣ и се отличавалъ доста отъ тракитѣ. Първоначалнитѣ обиталища на илиритѣ били въ Панония (западната хълмиста часть на унгарската равнина). Тѣхното преселение въ полуострова е било предизвикано отъ натиска на келтитѣ, които по онова време били тѣхни съседи въ областъта на източнитѣ Алпи.

Появата на илиритѣ въ Балканския полуостровъ предизвикала голѣми размѣствания срѣдъ заваренитѣ тукъ

тракийски племена. Часть отъ тѣхъ били покорени отъ пришелицѣ, а други потърсили нови земи за поселение. Една отъ най-многобройнитѣ тракийски племенни групи, фригитѣ, които до тогава обитавали Македония и Албания, била изтласкана на изтокъ, гдето минала протоцитѣ и се настанила въ Мала Азия. Трако-фриги сж били известнитѣ отъ Хомеровия епосъ троянци, чието преселение нѣкои отнасятъ къмъ още по-раншна епоха. Единъ голѣмъ дѣлъ отъ мизитѣ сжщо миналъ въ Мала Азия. Последни измежду тракийскитѣ племена, които се поселили тамъ, сж били тинитѣ и витинитѣ. Части отъ тия последнитѣ, обаче, както и отъ фригитѣ, се задържали въ югоизточнитѣ крайнини на Балканския полуостровъ около Хелеспонта (Дарданелитѣ).

Следъ тия размѣствания, тракитѣ останали да заематъ източната половина на полуострова, а илиритѣ образували населението на западната. И двата народа обаче се разпадали на голѣмъ брой отдѣлни и сѣвсемъ независими едно отъ друго племена. Отъ съобщения на древно-елински автори ние днесъ знаемъ само нѣкои отъ тѣхъ.

Измежду тракийскитѣ племена заслужаватъ да бъдатъ споменати на първо мѣсто гетитѣ, които обитавали днешна Добруджа съ съседната ѣ часть отъ североизточна България; въ IV в. пр. Хр. по-голѣмата часть отъ гетитѣ се изселила отвждъ Дунава въ източно Влашко, при сроднитѣ тѣмъ даки, — друго сжщо тѣй тракийско племе, чиито поселения, освенъ западната часть на влашката равнина, обхващали и цѣла Трансилвания на западъ до р. Тиса. Между Дунава и Хемусъ (Стара-планина), отъ порѣчието на Русенски Ломъ къмъ западъ, живѣели тракийскитѣ мизи, чието име останало върху тая областъ презъ цѣлата римска епоха. Западни съседи на мизитѣ били трибалитѣ; тѣ обитавали по-голѣмата часть отъ Моравската областъ и земитѣ западно отъ нея, къмъ р. Дринъ. Изглежда, че по-късно трибалитѣ завзели и нѣкои покрайнини на Мизия. Около Витоша живѣели сердитѣ, на чието племенно име билъ нареченъ и главниятъ градъ въ тая областъ—Сердика, днешната българска столица. Земитѣ около Осогово и въ Кюстендилско били обитавани отъ данталетитѣ. На югъ отъ Хемусъ, широкитѣ разклонения на западна и централна Срѣдна гора образували землището на койлалетитѣ, чиито съседи

въ равнината къмъ Пазарджикъ и Пловдивъ били беситѣ. Тия последнитѣ сж познати като едно отъ най-многобройнитѣ тракийски племена и, безспорно, най-войнственото измежду тѣхъ. Херодотъ ги нарича сатри (отъ „сатъръ“, на албански мечъ), а Тукидидъ — „мечоносци“. На югъ поселенията на беситѣ обхващали цѣлата област на срѣдна Родопа, а на западъ навѣрно и покрайнината на горна Марица. Политически центъръ на беситѣ билъ градътъ Бесапара, който се намиралъ негде подъ севернитѣ склонове на Родопа, може би около днешното село Баткунъ. Съперници на беситѣ по сила и значение сж били тракийскитѣ одризи, чиято област обхващала широкото пространство отъ източна Родопа до брѣговетѣ на Черно море. Главниятъ имъ градъ билъ Ускудама, днешниятъ Одринъ. Измежду тракийскитѣ племена изъ побрѣжието на Егейско море най-познати сж сапеитѣ — къмъ устието на Места и срещу о-въ Тасосъ, а следъ това долонкитѣ — въ Галиполския полуостровъ.

Илирскитѣ племена заемали плътнo цѣлата западна половина на Балканския полуостровъ отъ Срѣдния Дунавъ та до Тесалия и Епиръ. Тукъ на югъ, около Воденъ, Острово, изъ порѣчието на р. Бистрица и въ низината около Солунския заливъ е живѣло едно отъ значителнитѣ тѣхни племена — македонцитѣ. На североизтокъ отъ тѣхъ къмъ Вардара и по-нататъкъ, около Брѣгалиница, Огражденъ и Бѣласица се намирали пеонитѣ, чието племенно име е запазено и до днесъ въ названието на областта Пиянечко. Земитѣ около Прѣспанското и Охридското езеро били обитавани отъ десаретитѣ, а тия на северъ отъ тѣхъ, по Бѣлия Дримъ, Горни Вардаръ, Косово и горното течение на Българска Морава — отъ дardanитѣ. На западъ отъ тѣхъ днешната северна Албания е била заета отъ албанитѣ. Между севернитѣ илирски племена по-известни сж доклеатитѣ, въ днешна Черна Гора, даорситѣ, около р. Неретва, либурнитѣ, на северъ отъ тѣхъ по адриатическото крайбрѣжие, следъ това ардиетѣ, и най-сетне далматитѣ, на чието име въ римско време било наречено цѣлото приморие отъ Катарския заливъ до Истрия. Далмати и ардиетѣ сж били на времето си прочути морски разбойници. Въ вътрешността най-голѣмото и известно илирско племе сж били автариатитѣ, които заемали южна Босна и достигали до р. Дринъ.

Битъ на траки и илири. Въ хилядолѣтията, презъ течение на които траки и илири обитавали нашитѣ земи, тѣхниятъ животъ не оставалъ на едно равнище. Тракийски племена сж били тукъ носителитѣ на културата на неолита; отъ тѣхъ следователно сж останали плоскитѣ могили и намѣренитѣ у насъ следи отъ най-старитѣ наколни жилища. Следъ бронзовата култура тѣ усвоили тая на желѣзото, която навѣрно е била донесена отъ илирскитѣ племена изъ старата имъ родина,—областѣта около източнитѣ Алпи, гдето (при Халщатъ) сж били открити и нейнитѣ най-стари паметници.

Презъ историческо време, отъ V. в. пр. Хр. насамъ, тракитѣ вече сж имали и по-значителни селища. У старитѣ гръцки автори се споменуватъ тракийски градове, крепости и кули. Тракийската дума за обикновено селище била дава (по-късно дева), за пазарище — пара, за градъ — вриа, за кула или крепостъ — дизосъ (диза). Тия названия намираме и като съставна частъ отъ имената на много тракийски населени мѣста (Пулпудава, Буртодизосъ, Бесапара, Месемврия и т. н.). Обикновено по сжщия начинъ, отъ две основи, както у старитѣ елини, германци и славяни, сж били съставени и личнитѣ тракийски имена (Бититралисъ, Мукапорисъ, Диникентосъ и др.). Покрайтѣхъ имената, образувани само отъ единъ корень, сж порѣдки. Обратно е било при илиритѣ, личнитѣ имена у които въ това отношение напомнятъ на ония у римлянитѣ и другитѣ италийски племена.

По времето, отъ което за тракитѣ се явяватъ първитѣ известия у старитѣ гръцки писатели, срѣдъ тѣхъ вече е съществувало болярско съсловие. За благородниците у дакитѣ се знае, че само тѣ имали право да носятъ шапки — обикновенитѣ хора ходѣли гологлави. Изъ срѣдата на тия благородници излѣзли у тѣхъ и първитѣ царе, чиято властъ била наследствена. Наредъ съ царетѣ имало и отдѣлни князе, които владѣли части отъ общата държавна територия. Тѣ обикновено били членове на царското семейство или близки негови роднини, но понѣкога създавали и свои отдѣлни династии. Особено значение срѣдъ тракитѣ добили жрецитѣ. Тѣ се били смѣтали за тълкуватели на волята на боговетѣ и посрѣдници между тѣхъ и хората. У дакитѣ главниятъ жрецъ билъ първъ

съветникъ и помощникъ на царя. За жреческо съсловие у илиритъ нѣмаме сведения.

Споредъ Херодота тракитъ презирали земедѣлието и предпочитали да живѣятъ отъ ловъ или грабежъ. Това навѣрно се отнася само до висшето съсловие, тъй като масата на народа, която, изглежда, се е състояла отъ зависими селяни, устрдно работила земята. У тракитъ сѣществувало и робството, макаръ по опредѣлени известия за него да липсватъ. Знае се, обаче, че робитъ служели и като размѣнно срѣдство, а Херодотъ съобщава, че въ робство продавали тракитъ и собственитъ си деца.

Семейниятъ животъ у тѣхъ се е характеризиралъ съ пълната и неограничена власт на мъжа и бащата. Многоженството било обикновено явление и броятъ на женитъ, които единъ мъжъ могълъ да има, зависѣлъ отъ материалното му състояние. При брака жената била купувана отъ родителитъ ѝ. Поради това и положението на съпругата въ семейството било твърде незавидно: тя била истинска робиня, длъжна не само да се грижи за всички къщни нужди, но да върши и земедѣлскитъ работи, да пази добитъка и т. н. Мъжътъ запазвалъ за себе си само лекитъ и почетни занятия, първи измежду които били ловътъ и войната. Въ сравнение съ омъжената жена момичето се е ползувало съ много по-голѣма свобода. Интересното е, че у илиритъ и въ тоя случай положението е било съвсемъ друго. Жената у тѣхъ била на голѣма почитъ, а изглежда, че у нѣкои илирски племена е сѣществувала полиандрия (многомъжство), съ обикновения ѝ спътникъ — матриархата.

Старитъ траки познавали всички по-главни земедѣлски растения — пшеница, ръжъ, ячемикъ, просо, ленъ и конопъ. Нѣкои предполагатъ дори, че тракийската дума „бриза“ за означаване на ръжъта минала у славяни и германци (Roggen). Земедѣлието срѣдъ тракитъ е било главенъ поминъкъ и произвежданитъ у тѣхъ храни били изнасяни още презъ древността не само къмъ Гърция и егейскитъ острови, но и за Римъ. Въ римско време Мизия била наричана „житницата на Церера“ (богиня на земното плодородие). Едно тракийско племе, което живѣло въ областта около дн. Стара Загора и Чирпанъ, било наричано „пирогери“, — „жители на пшеничната земя“; друго, по Черноморското побрѣжие на Странджа, — „просоядци“

(мелинофаги). Дакитѣ обръщали на земедѣлието тъй голѣмо внимание, че имали специални чиновници, за да го наглеждатъ. Особено разпространено било у тракийскитѣ племена лозарството. Брѣговетѣ на Черно море сж най-старото отечество на лозата.

Скотовѣдството е било главенъ поминѣкъ на онѣзи тракийски племена, които живѣли въ планинскитѣ покрайнини на Хемусъ и Родопа. Хомеръ нарича Тракия „майка на овцитѣ“, а древното име на р. Марица — „Хебросъ“ значело „козелъ“. Свинята, както и говедото сжщо били развъждани. За илиритѣ, гдето поради предимно планинския характеръ на тѣхнитѣ области земедѣлието не могло да дава достатѣчна прехрана, скотовѣдството имало още по-голѣмо значение. И у тѣхъ, както и у тракитѣ, добитѣкътъ билъ отглежданъ освенъ за храна, но и за млѣко, а овцитѣ и за вълната имъ. Единъ латински авторъ нарича гетитѣ „народъ, който пие млѣко“. И за тѣхъ, както и за тракийскитѣ бисалти, има освенъ това известие, че употрѣбявали млѣкото смѣсено съ кръвь. Отъ млѣкото траки и илири добивали сирене и масло. Сиренето, приготвяно у илирскитѣ доклеати, било прочуто и въ стария Римъ.

Най-ценното отъ всички домашни животни срѣдъ тракитѣ билъ конѣтъ, считанъ отъ тѣхъ дори за свещено животно. Отъ многобройнитѣ познати днесъ изображения по барелиефи, монети и др. се вижда, че тракийскиятъ конь е принадлежалъ къмъ една дребна, но силна и издрѣжлива раса, навѣрно сжщата, която и днесъ имаме въ балканскитѣ земи. Самитѣ тракийци, както и нѣкои илирски племена, се славѣли като отлични конници. Още Хомеръ имъ дава прѣкора „коневѣдци“. За конетѣ на тракийския царъ Резосъ той говори, че били бѣли като снѣгъ и бързи като вѣтъра.

Рударството и обработването на металитѣ у траки и илири били доста развити. Прочути сж били още презъ тая далечна епоха златнитѣ и сребърни рудници въ пл. Пангей (дн. Кушница, тур. Пърнаръ-дагъ, югозападно отъ Драма), въ Дисоронъ (Круша планина), и въ областъта на пеонитѣ. Въ много други мѣста злато, както и желѣзо, се е добивало отъ промиване на пѣсѣчнитѣ наноси. За особено опитни рудари минавали беситѣ. Изобилието на злато и сребро обяснява и голѣмото количество златни

и сребърни монети, сѣчени отъ тракийскитѣ и македонски царе, както и отъ грѣцкитѣ колонии по тракийскитѣ крайбрѣжия.

Сведенията за всѣкидневния животъ и обичаи на траки и илири сж оскаждни. Облѣклото си тѣ приготвяли отъ конопъ и ленъ, а въ по-късно време и отъ вълна. Върху горната частъ на тѣлото си носѣли плътно прилепена дреха, която на кръста била опасана съ дълъгъ поясъ, а долната ѣ частъ висѣла свободно до колѣнетѣ. Отъ плещитѣ имъ освенъ това се спущала широка намѣтка. За гетитѣ е известно, че носѣли и широки гащи, които надъ глезенитѣ били пристегнати. Шапката била приготвяна отъ лисича кожа, а обувката, — единъ видъ ботуши, които стигали до колѣнетѣ, — отъ еленова. Дрехитѣ си украсявали съ бродерии, но, изглежда, страстьта къмъ кичене у тракитѣ била тѣй голѣма, че пѣстритѣ дрехи не ги задоволявали: срѣдъ тѣхъ, особено у женитѣ, било широко разпространено и татуирането.

Отъ известията на древнитѣ писатели се добива впечатлението, че нравитѣ на тракитѣ се отличавали съ невъздържаностъ и разпуснатостъ. Пиянството тамъ било най-обикновено явление, пируетѣ сжщо, и не е чудно, че много често свѣршвали съ кръвопролития. Богътъ на виното Сабазий (грѣцкиятъ Дионисъ) е рожба на тракийския пантеонъ; неговото главно светилище се намирало на единъ отъ високитѣ върхове на Родопъ, а празниците му се превръщали въ необуздани оргии. Но тия крайности пораждали и съответната реакция. У дакитѣ напр. сжществувала една секта, чиито членове се обричали въ всѣко отъношение на строго въздържание и въ своитѣ братства водѣли почти аскетиченъ животъ. За единъ отъ дакийскитѣ царе се разказва напр., че заповѣдалъ да се изкоренятъ лозята и тѣй заставилъ народа си да се откаже отъ употребата на виното. За секти на въздържатели, които се хранѣли съ млѣко, сирене и медъ, имаме известия и у мизитѣ. Народъ на силнитѣ преживявания, тракитѣ особено се увличали отъ музиката. Полумитичниятъ, прочутъ по цѣлия грѣко-римски свѣтъ, Орфей билъ тракийски пѣвецъ, а много отъ известнитѣ въ класическата древностъ музикални инструменти били смѣтани, че сж отъ тракийски произходъ. Изглежда, че отъ тракитѣ елинитѣ заели и култа на музитѣ, който пренесли въ беотийския Парнасъ.

Тракийско божество първоначално ще да е билъ навѣрно и Аполонъ, покровителъ на всички изкуства, а сѣщо и Хермесъ, богъ на стадата. Други познати тракийски божества сѣ Бендида, богиня на лова (гръцката Артемида); Кибела — богиня майка и олицетворение на производителната сила на природата; Збелсурдъ — богъ на свѣтлината и на грѣмотевицата, и т. н. Едно отъ най-много почитанитѣ божества у тракитѣ е билъ богътъ Херой, който билъ представялъ винаги на конь и съ копие въ рѣка. Оброчни плочи съ изображения на тоя „тракийски конникъ“ сѣ намѣрени съ хиляди изъ нашитѣ земи. Срещу тия сведения, които имаме за древно-тракийската религия, за тая на илиритѣ не знаемъ почти нищо.

Въ връзка съ религиознитѣ представи на тракитѣ било и тѣхното отношение къмъ живота и свѣта. Тѣ вѣрвали въ задгробното битие, което си представляли много по-привлѣкателно отъ земното. Ето защо посрѣщали рождението на всѣко дете съ плачъ и напротивъ — съ веселие, пѣсни и танци празнували смъртта на близкитѣ си. Умрѣлитѣ заравяли въ земята, или пѣкъ ги изгаряли и праха имъ събирали въ глинени урни. И при двата вида погребения надъ гроба обикновено насипвали могила, като поставяли въ него и предметитѣ, съ които си служилъ покойникътъ, главно неговото орѣжие и украшенията му. Ако умрѣлиятъ билъ жененъ, убивали и погребвали заедно съ него и обичната му жена. На тая жертва тракийката отивала съ такава радостъ, че ако покойникътъ ималъ нѣколко жени, между тѣхъ наставалъ истински споръ за честта да го придружатъ въ задгробния му животъ. Въ такива случаи близкитѣ роднини трѣбвало да отсѣдятъ, коя отъ тѣхъ е била най-достойната за тая привилегия.

Съ дълбоката вѣра въ задгробния животъ навѣрно ще трѣбва да се обяснятъ и нѣкои други чѣрти у тракитѣ — на първо мѣсто спокойствието, съ което тѣ сами слагали край на живота си, а следъ това и тѣхната храбростъ. Тѣ били родени войници и единъ гръцки авторъ ги счита, наредъ съ илиритѣ, като най-войнствения измежду народитѣ на тогавашна Европа. Поради това като наемници тѣ били особено ценени и търсени отъ владѣтелитѣ на близки и далечни народи. Тракийски стрелци, прашници и конници образували значителна частъ отъ армията, съ която Александъръ Македонски стигналъ чакъ до грани-

цитѣ на Индия. А когато по-късно римляните завладяватъ всички земи на стария свѣтъ, никоя отъ провинциите на обширната имъ империя не имъ доставяла тъй много и добри войници, както Тракия. Траки сж били и повечето отъ гладиаторите, които мрѣли по цирковете на Вѣчния градъ, за да доставятъ забава на изродените отъ бездѣлие и жадни за кървави зрелища римски тълпи. Главното орѣжие на траките било копие, следъ това мечътъ, който ималъ сърповидна форма, и двуострата брадва. Тѣ били и отлични стрелци, а за гетите има известие, че употрѣбавали отровни стрели. Къмъ въоръжението на тракийския войникъ принадлежали още дървениятъ, покритъ съ кожа щитъ и металически шлемъ, чиято форма, произлѣзла отъ островърхата тракийска шапка, минала по-късно и у гърците. За знаме тракийците си служили съ изображението на драконъ, прикрепено на дълъгъ прѣтъ.

Езикътъ на траките, както и тоя на илирите, отблизу не е познатъ. Отъ тракийския до сега сж известни само около двадесетина отдѣлни думи, а отъ илирския — още по-малко. Своя писменостъ тия два народа сжщо не сж имали и още много рано почнали да си служатъ съ гръцкото писмо. Заедно съ него като писменъ езикъ срѣдъ тѣхъ проникналъ и постепенно се наложилъ гръцкиятъ, а още по-късно и латинскиятъ. Единствениятъ откритъ до сега паметникъ на тракийски езикъ е начертаниятъ съ гръцки букви надписъ на единъ прѣстенъ, намѣренъ при разкопките на една могила при с. Езерово, Пловдивско. Опитите да бжде разчетенъ и до сега не сж стигнали до задоволителенъ резултатъ. Много по-голѣмъ е броятъ на познатите тракийски лични имена.

Политически организации у траки и илири. Келтите въ Балканския полуостровъ. Баштата на историята, Херодотъ, като говори за старите траки, казва: „Тоя народъ е следъ индийците най-голѣмиятъ отъ всички останали народи. Ако бѣше обединенъ и се подчиняваше на единъ владѣтель, той би билъ непобедимъ и най-могъщъ. Но той е неспособенъ за такова обединение и поради това е слабъ“.

И наистина, многобройните тракийски племена живѣли безъ съзнание за своята общностъ и пазѣли ревниво независимостта си срещу всѣки опитъ за държавно обединение. Особено силно била развита тая черта у пле-

мената, които обитавали планинските покрайнини. Единствени одризитѣ сполучили да създадатъ силна държава. Тѣхниятъ царъ Тересъ къмъ 480 год. пр. Христа наложилъ властѣта си надъ цѣлата областъ въ басейна на долна Марица отъ Черно море до Дарданелитѣ. Наследникътъ му Ситалкъ продължилъ дѣлото на баща си, като подчинилъ беситѣ и други планински племена изъ Родопъ, а следъ това и частъ отъ земитѣ на пеонитѣ; на северъ царството на одризитѣ опрѣло до Дунава, а на югъ до брѣговетѣ на Егея. Ситалкъ разполагалъ съ армия отъ 150 хиляди войници и неговата помощъ по време на пелопонескитѣ войни търсѣли атинянитѣ. Но при втория приемникъ на Тереса, Севтесъ, бързо нарастналата одризка държава сжщо тѣй бързо почнала да запада. Главната причина за разложението ѝ били стремежитѣ на отдѣлни представители на аристокрацията. За да си осигури тѣхната поддръжка, Севтесъ трѣбвало да имъ раздава области въ засебно владение. Тѣй държавата се разпаднала на цѣла редица княжества, чиито владѣтели все повече се освобождавали отъ зависимостѣта си къмъ централната властъ. Въ анархията, която настѣпила следъ смъртъта на Севтеса (402 г. пр. Хр.), могществото на одриското царство било погребано. Една частъ отъ подчиненитѣ му племена добили отново независимостѣта си, други паднали подъ чужда властъ. Отъ това се възползувала атинската република, а следъ нея и македонскитѣ царе, които не пробирали срѣдствата, за да раздухватъ враждитѣ срѣдъ тракийскитѣ си съседи.

Особено изкористилъ тѣй създаденото положение македонскиятъ царъ Филипъ II, който следъ кръвопролитни борби успѣлъ да покори не само одризитѣ, но и по-големата частъ отъ останалитѣ тракийски и илирски племена. Тѣй въ създадената отъ него държава почти цѣлиятъ Балкански полуостровъ се видѣлъ обединенъ въ едно политическо цѣло. Извънъ границитѣ на македонското царство останали, както изглежда, само земитѣ въ балканския Северозападъ. Македонски колонии били настанени въ нѣкои тракийски градове, напр. Кабиле (Ямболъ), Бесапара и Пулпудава, която отъ тогава получила името си „градъ на Филипа“ — Филиппополъ. Следъ смъртъта на Филиппа опититѣ на нѣкои тракийски и илирски племена да отърсятъ зависимостѣта си отъ македонцитѣ били осуетени отъ

неговия гениаленъ синъ Александъръ, който при една война съ трибалитъ достигналъ съ войскитъ си до Дунава.

Когато следъ Александра свѣтовната македонска империя била раздѣлена между пълководцитъ му, Тракия, т. е. източната половина на полуострова, се паднала на Лизи-маха, а Македония заедно съ съседнитъ ѝ области — на Касандра. Разпритъ между приемницитъ на великия македонски царъ обаче все повече отслабвали тия държави, докато най-сетне отдѣлнитъ тракийски и илирски племена отново заживѣли както и по-рано, подъ властѣта на свои царе и въ непрестанни кървави разпри помежду си.

Тогава въ балканскитъ земи се явили келтитъ. Тоя голѣмъ народъ отъ незапомнени времена обитавалъ цѣла западна Европа отъ Пиринейския полуостровъ и Британия до рейнскитъ земи, източнитъ Алпи и побрѣжието на Адриатика. Въ 281 г. пр. Хр., неизвестно поради какви причини, тѣ се раздвижили. Частъ отъ тѣхъ се откъснала отъ общата племенна маса и се спуснала къмъ равнинитъ на долния Дунавъ, гдето стигнали чакъ до областѣта около неговитъ устия. Друга още по-голѣма келтска маса се втурнала на югъ, пребродила илирскитъ земи и презъ Македония проникнала чакъ до сръдна Гърция. И най-сетне трета келтска група нахлула по долината на Морава, гдето смазала и разпилѣла тракийскитъ трибали, навлѣзла следъ това въ равнината между Хемусъ и Родопи и основала тукъ една нова държава съ политически центъръ гр. Тиле. Предполага се, че той се намиралъ източно отъ Казанлъкъ, при днешното с. Тулово, въ чието название било запазено името му. Сжествуването на тая келтска държава обаче траяло само нѣколко десетолѣтия: унищожена била тя отъ възстанието на тракийскитъ племена, главно одризѣ и бесѣ, които не могли да се помирятъ съ владичеството на чужденцитъ. Заедно съ нея изчезнали, разпилѣни или претопени сръдъ тракийското население, и тамошнитъ келти. Но въ областѣта на р. Морава келтското преселение произвело дълбоки етнически промѣни: на мѣстото на нѣкогашнитъ трибали се настанили келтскитъ скордиски, които били заварени тукъ отъ римлянитъ. Отчаяната съпротива, оказана отъ скордискитъ на римското завоевание, имала за последица тѣхното унищожение. Остатѣцитъ имъ били настанени въ Панония (Хърватско и западна Унгария). Пребиванието на келтитъ въ Балканския полуостровъ оставило

трайни следи въ неговата топонимия. Смята се, че името Danubius, съ което р. Дунавъ станала известна на римлянитѣ и което измѣстило по-старото трако-елинско Istros, е отъ келтски произходъ; келтски ще да сж навѣрно и старитѣ имена на градоветѣ Бѣлградъ (Singidunum), Нишъ (Naissus), Бѣла паланка (Remesiana), а може би и на Дръстъръ (Durostorum), днешна Силистра.

3. БАЛКАНСКИЯТЪ ПОЛУОСТРОВЪ ПОДЪ РИМСКА ВЛАСТЪ.

Намѣсата на римлянитѣ въ дѣлата на Балканския полуостровъ била предизвикана отъ нуждата да се премахне морското разбойничество въ Адриатическо море, а разпространението на властѣта имъ въ балканскитѣ земи било улеснено отъ съперничествата и враждитѣ, въ които следъ разпадането на македонската империя живѣли малкитѣ елински, тракийски и илирски държави. Въ 229 г. пр. Хр., когато пиратскитѣ флоти на илиритѣ превзели о. Коркира и подложили на опустошение западнитѣ крайнини на Пелопонесъ, гърцитѣ се обърнали за помощъ къмъ Римъ. Тогава двама римски консули съ армия и флотъ се запжтили къмъ албанскитѣ побрѣжия и бързо възстановили спокойствието и реда. По-сетне Римъ се явилъ покровителъ и защитникъ на гръцкитѣ републики срещу посегателствата на македонскитѣ царе. Въ самата Гърция пѣкъ, гдето политическитѣ борби се водѣли съ крайно ожесточение, противникитѣ на римското влияние търсѣли опора въ Македония. Тѣй се стигнало до война. Въ битката при Пидна презъ 168 г. пр. Хр. армията на македонския царъ Персей била разбита, а самъ той, попадналъ наскоро следъ това въ пленъ, заедно съ децата си трѣбвало да украсява тържествения триумфъ, който римскиятъ сенатъ заповѣдалъ да бжде устроенъ на победителя Павелъ Емилий. Македонското царство било унищожено и всички негови земи паднали подъ властѣта на Римъ. Сжщата участъ сполетѣла Епиръ и гръцкитѣ републики на югъ, макаръ че на покоренитѣ била оставена известна автономия. Две десетолѣтия по-късно тѣ се опитали да се освободятъ, но възстанието имъ било удавено въ кръвъ и отъ Гърция и Македония били образувани две нови римски провинции.

Траakitъ не оставали безучастни зрители въ всичкитя борби. Царьтъ на одризитъ Котисъ II помагалъ съ свои войски на Персея, а въ битката при Пидна падналъ въ римски пленъ и собствениятъ му синъ. Римъ тогава простилъ неприятелството на одризитъ, но неговото великодушие не било достатъчно оценено. Както одризитъ, тъй и немирнитъ беси непрестанно безпокоели съ нападенията си Македония, а еднажъ, къмъ 90 г. пр. Хр., нахлули дори до срѣдна Гърция, гдето разграбили прочутитъ светилища въ Додона и Делфи. Поради това, за да осигури спокойствието на балканскитъ си владения, Римъ трѣбвало да държи по границитъ имъ значителни военни сили. Тъй създаденото положение обаче не могло да трае дълго. Проконсултъ на Македония Апий Клавдий, за да сложи край на разбойническитъ подвизи на беситъ, повелъ военна експедиция въ тѣхнитъ планини, но тя свършила нещастно. Войската му била почти унищожена, а самъ той падналъ убитъ (76 г. пр. Хр.). Три години по-късно единъ отъ неговитъ наследници, Маркъ Лукулъ, се оказалъ по-щастливъ. Беситъ били разбити, следъ което римлянитъ се обърнали срещу одризитъ и скоро успѣли да завладѣятъ столицата имъ Ускудама. Царьтъ на одризитъ билъ принуденъ да стане римски васалъ. Римското върховенство признали тогава и беситъ заедно съ останалитъ тракийски племена на югъ отъ Хемусъ. Римъ нѣмалъ причини да бжде недоволенъ отъ това състояние. За да си осигури бждещето спокойствие, той раздухвалъ взаимнитъ неприятелства между тракийскитъ племена и владѣтелитъ имъ, надъ които съ огледъ на своитъ интереси изстѣпвалъ отъ време на време като арбитъръ. На благоволенieto му се радвали особено одризитъ, не само поради вѣрността, съ която изпълнявали васалнитъ си задължения, но и поради това, че посрѣдствомъ тѣхъ Римъ държалъ въ подчинение неукротимитъ беси, съ които тѣ непрестанно враждували. За да затвърдятъ тая вражда, римлянитъ отнели отъ беситъ прочутото светилище на Диониса и го предали на одризитъ.

Но положението на земитъ северно отъ Хемусъ почнало да създава нови грижи на Римъ. При царя си Бурбиста гетитъ основали могща държава, която се простирала отъ Тиса до Днестъръ и отъ Карпатитъ до Хемусъ. Подчиненитъ преди това на римлянитъ гръцки градове по

черноморското крайбрежие на Добруджа, доведени до крайност от злоупотребленията на римските чиновници, възстанали и с помощта, изпратена им от Буребиста, нанесли тежко поражение на римските войски. Опасността, на която тия събития излагали римското господство и в Тракия, ставала очевидна и Юлий Цезарь, след като по онова време затвърдил диктатурата си, вече се готвил за решителна разправа с гетите. Смъртта обаче му попръчила да изпълни намерението си. От друга страна след Буребиста държавата на гетите бързо западнала. Но едно нашествие на германското племе бастарни, което по-късно през Дунава нахлуло в Тракия, гдето се опитало да се заседи, показало на цезаровия наследник Август необходимостта, римската държавна граница да бъде отместена върху бреговете на големата река.

Въ 29 г. пр. Хр. проконсултът на Македония Лициний Красс минал Хемус, разбил бастарните и в късо време римското върховенство се разпрострело над цяла Мизия. Август обаче я оставил в положението, в което се намирала подчинената по-рано Тракия: запазени били местните князе, които като римски васали тръбвало да поемат защитата на дунавската граница срещу възможните нападения на северните народи.

Римляните и по-късно имали не еднаж да се разправят с въстания на тракийските племена из планинските области. Но най-сетне, след страшните жертви, които тоя горд народ дал в борбите си за свобода, той тръбвало да се примири с чуждата власт. При императора Клавдий (46 г. сл. Хр.) цяла Тракия, подобно на Македония, била превърната в римска провинция и с това последните останки от некогашната ѝ свобода изчезнали. Въ нейните административни граници били включени земите от Черно море до р. Места и от Хемус до Егея, а на запад тя обхващала и областта на София. На север от Хемус провинцията Мизия се простирала от бреговете на Понта надлъж покрай Дунава и Сава до р. Дрина (границата на Босна), от гдето се спускала на юг до подножията на Шарь. Тая нейна част, която лежала западно от р. Цибра, била наречена Горна Мизия, а другата, източно от нея — Долна Мизия.

След като подчинил и усмирил напълно всички тракийски и илирски племена в полуострова и разпро-

стрѣлъ владенията си на северъ до неговата естествена граница — Дунава, Римъ се надѣвалъ, че си е осигурилъ пълно спокойствие. Но очакванията му се оказали напраздни. Гети и даки, които нѣкога бѣха образували царството на Бурбиста, сега отново били обединени въ една могъща държава, която при вожда имъ Декебалъ се превърнала въ истинска опасностъ за римското господство въ дунавскитѣ земи. Договоритѣ, които Римъ сключвалъ съ Декебала, носѣли само временно преустановяване на неприятелствата. Нуждни били решителни мѣрки и съ изпълнението имъ се заелъ императоръ Траянъ. Римскитѣ legionи минали Дунава и следъ нѣколкогодишна война царството на Декебала било унищожено, а неговитѣ територии присъединени къмъ владенията на империята, като образували отдѣлна провинция — Траянова Дакия. Тя обхващала цѣла Трансилвания, на западъ до течението на р. Тиса, и днешната Малка Влахия, отъ р. Олта (Алута) до Желѣзнитѣ врата. Влашката равнина на изтокъ отъ р. Олта и по-нататкъ — Голѣма Влахия съ Молдава и Бесарабия — останали извънъ тая провинция. Върху тѣхъ Римъ се задоволявалъ да упражнява само воененъ надзоръ, който билъ възложенъ на гарнизонитѣ по южния брѣгъ на Дунава.

Съ това процесътъ на римското държавно разширение въ Югоизточна Европа билъ завършенъ и за нея се открила една нова епоха. У траки и илири вече изчезнали сетнитѣ следи отъ нѣкогашната имъ политическа самостоятелностъ и племененъ строй, но затова пъкъ въ земитѣ имъ, раздрусвани презъ течение на много вѣкове отъ ожесточени борби, настѣпилъ пълненъ миръ. Срѣдъ богатата, които той носѣлъ, старитѣ вражди тукъ били забравени и населението се предало на усиленa стопанска дейностъ. Самиятъ Римъ прѣко или косвено подпомагалъ за нейното развитие. За да споятъ въ едно териториално цѣло отдѣлнитѣ провинции на обширната си империя, римлянитѣ ги покривали съ мрежа отъ грижливо строени и добре поддържани пѣтища. Макаръ и да били прокарвани предимно съ военни цели, тия пѣтища съдействували необикновено много за икономическия разцвѣтъ на съответнитѣ области и за културното имъ изравняване.

Една отъ най-важнитѣ измежду тия съобщителни артерии въ римско време е билъ пѣтятъ, който съединявалъ

по сухо Италия съ Балканския полуостровъ. Отъ Бѣлградъ презъ Нишъ, Сердика, Пловдивъ и Одринъ той достигалъ Цариградъ. Клонъ отъ него се отдѣлялъ при Пловдивъ и презъ Хемусъ достигалъ Дунава, а другъ отъ Сердика водѣлъ къмъ Македония. Отъ Драчъ на Адриатическо море прочутата *Via Egnatia* презъ Албания и Македония свързвала Италия съ Солунъ и покрай егейския брѣгъ се съединявала въ източна Тракия съ пѣтя Бѣлградъ — Цариградъ. Трета голѣма съобщителна линия минавала по южния брѣгъ на Дунава и по тоя начинъ улеснявала връзката между Долна и Горна Мизия; четвърта отъ областъта около Дунавската делта надлъжъ по Черноморското крайбрѣжие достигала при Одринъ. По тия голѣми друмове се движили римскитѣ армии, пѣтувала и държавната поща и за това тѣ били снабдени съ всички възможни въ тогавашното време улеснения. На по-голѣми разстояния по тѣхъ се намирили добре уредени станции (*mansiones*), въ които пѣтниците могли да пренощуватъ, а между тѣхъ други по-малки (*mutationes*), гдето смѣняли конетѣ си.

Поради оживѣнитѣ съобщения много отъ заваренитѣ отъ римлянитѣ селища по тия друмове се разрастнали въ голѣми градове, други били основани отъ самитѣ римляни като административни или стопански сръдища, а трети изникнали около лагеритѣ на римскитѣ легиони по дунавската граница.

Тѣй презъ тая епоха се явяватъ градоветѣ *Sirmium* (дн. Митровица на лѣвия брѣгъ на р. Сава), *Singidunum* (Бѣлградъ, при сливането на Дунава и Сава), *Viminatium* (при дн. Костолацъ на Дунава, източно отъ устието на Морава), *Voponia* (Видинъ), *Ratiaria* (с. Арчаръ, на Дунава, югоизточно отъ Видинъ), *Oescus* (с. Гигенъ, на Дунава, между Ломъ и Никополъ), *Novae* (източно отъ Свищовъ), *Durostorum* (Силистра), *Noviodunum* (при Исакча въ сев. Добруджа); въ вѣтрешността на полуострова — *Naissus* (Нишъ), *Pautalia* (Кюстендилъ), *Scupi* (Скопие), *Stobi* (при Градско, на устието на Черна), *Nicopolis ad Nestum* (при Неврокопъ), *Nicopolis ad Haemum* (дн. с. Никюпъ, сев. отъ Търново), *Serdica* (София), *Marcianopolis* (при с. Девня, Варненско), *Deultum* (при Бургасъ), *Augusta Traiana* (античната *Berroe*, Стара Загора), *Hadrianopolis* (тракийската *Uscudama*, дн. Одринъ) и мн. др.

Много по-стари по произходъ сж били градоветъ, които водѣли началото си отъ елинскитъ колонии по морскитъ брѣгове на полуострова. Поселенията на елинитъ тамъ почнали още въ VII в. пр. Хр. и тѣй изникнали върху побрѣжието на Егейско море Amphipolis (при рѣжава, по който се изтича езерото Тахино), Abdera (недалечъ на изтокъ отъ устието на Места), Maronia (още по на изтокъ отъ нея), Aenos (при устието на Марица), Perinthos (при дн. гр. Ерегли на Мраморно море), Byzantion (на мѣстото на дн. Цариградъ). Черно море останало дълго време извънъ обсега на тая елинска колонизация. Поради честитъ и силни бури въ него то било считано за „негостоприемно море“, отъ гдето получило у старитъ гърци първоначалното си име Pontos axeinos, замѣнено по-късно съ противоположното Pontos euxeinos („гостоприемно море“), когато земитъ около него станали достъпни за елинитъ. Най-старата елинска колония по западния черноморски брѣгъ била Apollonia (сега Созополъ), следъ което се явили Mesembria, Anchialos, Odessos (дн. Варна), Kranoi (по-сетне Dionysopolis, дн. Балчикъ), Bizone (Каварна), Tomis (Кюстенджа) и Histria (при дн. с. Кара-Насуфъ въ сев. Добруджа). Нѣкои отъ тия гръцки колонии, напр. Месемврия, били основани на мѣстата на по-стари тракийски селища, чиито имена запазили. Всички тѣ живѣли главно отъ посрѣдничество въ търговията между съседнитъ тракийски области и своята гръцка родина. За да се обезпечатъ отъ неприятелствата на тракийскитъ си съседи и да добиятъ свобода за корабоплаването си, нѣкои отъ тия колонии по западния брѣгъ на Черно море образували политически и воененъ съюзъ, който споредъ броя на влизащитъ въ него градове се наричалъ въ различнитъ времена ту Пентаполисъ, ту Хексаполисъ.

Много отъ тия заварени или основани отъ римлянитъ градове съ течение на времето получили общинско самоуправление, начело на което стоялъ изборенъ сенатъ, а нѣкои добили правото да сѣкатъ и свои монети.

Войскитъ, които Римъ държалъ на Балканския полуостровъ, станували по Дунавската граница. Войниците въ тамошнитъ гарнизони били набирани изъ всички провинции на обширната империя, отъ Испания и Британия, до Сирия и Египетъ, и принадлежали къмъ най-различни племена и раси. Откъснати отъ родната си срѣда, тѣ, за да

се разбиратъ помежду си, трѣбвало да научатъ латинския езикъ, който тъй станалъ единственото сръдство за общуване помежду имъ. Службата имъ траела по 20—25 години, но следъ изтичането на тоя тъй дългъ срокъ тѣ загубвали вече всѣкаква връзка съ нѣкогашнитѣ си родни мѣста и предпочитали да оставатъ въ областта, гдето служели. За да ги привърже къмъ новото имъ отечество, правителството имъ раздавало земи и работенъ добитъкъ, а заедно съ това тѣ добивали и правото да се женятъ. Тѣй съ течение на времето главно около лагеритѣ на римскитѣ легиони покрай Дунава, та и по-далечъ, се образували селища на римски ветерани, чийто брой непрестанно растѣлъ. Латинскиятъ езикъ, — развалено провинциално наречие, което се говорѣло въ тия селища — чрезъ смѣсенитѣ бракове, стопанскитѣ сношения и чрезъ влиянието на администрацията прониквалъ и сръдъ останалото туземно тракийско или илирско население на областта и по такъвъ начинъ то се романизирало. Въ северозападната частъ на полуострова, изъ порѣчията на Морава и Дринъ и понататъкъ, изъ Босна, военни римски поселения, както за това свидетелствуватъ много мѣстни имена изъ по-късната епоха, е имало и дълбоко въ вжтрешността. Стари колонии съ преселници отъ Италия сж изникнали освенъ това и до брѣговетѣ на Далмация.

Но наредъ съ разпространението на латинския езикъ въ балканскитѣ земи, и дори съ по-голъма сила, вървѣло разпространението и на гръцкия. Елинската култура, чиито огнища сж били споменатитѣ многочислени гръцки колонии по южнитѣ и източни крайбрѣжия на полуострова, упражнявала влиянието си надъ траки и илири още много вѣкове преди римското завоевание. Заедно съ нея тѣ възприемали и гръцкия езикъ. Широкиятъ и отворени къмъ морето равнини на Македония, Тракия и Мизия улеснявали културното и езиково проникване на елинизма къмъ вжтрешнитѣ земи на полуострова, а редътъ и сигурността, които настѣпили тамъ презъ римската епоха и предизвикали буенъ разцвѣтъ на стопанския животъ, създавали нови благоприятни условия за това проникване. По тоя начинъ, два вѣка следъ като Римъ владѣлъ надъ цѣлия Балкански полуостровъ, тукъ вече ясно се очертали две голѣми области — едната на северъ съ преобладание на латинския езикъ, и другата на югъ, гдето се чувалъ повече гръцкиятъ.

Днесъ по надписитѣ изъ оная епоха, намѣрени изъ балканскитѣ земи, може съ приблизителна точностъ да се опредѣли линията, която разграничавала тия две области. Тя започвала отъ Адриатическо море при гр. Лешъ (до устието на р. Дримъ), минавала презъ северна Албания и Македония между Скопие и Стоби, завивала следъ това право на северъ, като оставяла Нишъ и Бѣла Паланка на една страна, а Пиротъ, София и Кюстендилъ на друга, и достигала до севернитѣ подножия на Хемусъ, следвала ги негде до къмъ днешния гр. Провадия, отъ гдето завивала отново къмъ северъ, за да стигне все въ тая посока до областъта на дунавскитѣ устия. Всички земи, които лежали на югъ и изтокъ отъ тая линия, образували областъта на гръцката езикова и културна асимилация, а ония на северъ и западъ отъ нея — на латинската. Най-широка била площъта на тая последната въ северозападната частъ на полуострова, гдето обхващала цѣла днешна Босна, Далмация, Херцеговина и Черна гора, съ покрайнитѣ около Шаръ, а освенъ това и цѣла Сърбия съ земитѣ около Морава и Тимокъ; на северъ отъ Дунава романизацията се разпрострѣла и върху Траянова Дакия.

4. ВЕЛИКОТО ПРЕСЕЛЕНИЕ НА НАРОДИТѢ И УПАДЪКЪТЪ НА РИМСКАТА ВЛАСТЪ ВЪ ДУНАВСКО-БАЛКАНСКИТѢ ЗЕМИ. ГОТИ И ХУНИ.

Дълбокиятъ външенъ и вътрешенъ миръ, който римската властъ осигурила на балканскитѣ земи и предизвиканото отъ него благоденствие на населението имъ не траели повече отъ два вѣка. Къмъ края на тоя периодъ далеко отъ тука, изъ неизгледнитѣ равнини на днешна Русия, се подготвяли събития съ свѣтовно историческо значение. Европейскитѣ Юго-изтокъ пръвъ трѣбвало да бжде засегнатъ отъ тѣхъ. Надигала се вълната на великото преселение на народитѣ, начало на което било дадено отъ движението на хунскитѣ племена изъ Азия презъ урало-каспийскитѣ земи къмъ западъ.

Около севернитѣ крайбрѣжия на Черно море по онова време живѣели готитѣ, единъ германски народъ, дошелъ отдавна тукъ изъ първоначалната си родина въ Скандинавия. Източниятъ дѣлъ отъ готитѣ, тѣй нареченитѣ остъготи били прегазени отъ неудържимитѣ пълчища на ху-

нитѣ и станали тѣхни поданици. Вестъ-готитѣ или западнитѣ готи, обаче, заедно съ други сродни тѣмъ племена, отстѣпвайки предѣ хунския напорѣ, потърсили убѣжища въ планинскитѣ области на Карпатитѣ, презъ които тѣхнитѣ въоръжени маси нахлули въ Траянова Дакия. Но тя се оказала недостатъчна да ги побере и изхрани и поради това други тѣхни тѣлпи, които постоянно прииждали, се насочвали къмъ Дунава. Тѣй цвѣтушитѣ римски провинции на югъ отъ великата рѣка скоро се превърнали въ земя, въ която тѣ разнасяли разорение и смъртъ. Римъ се озовалъ предѣ неразрешимата задача да брани пространнитѣ се територии отъ черноморския брѣгъ до равнинитѣ на срѣдния Дунавъ по единъ фронтъ, гдето натискътъ на варваритѣ се редувалъ съ еднаква сила. Войскитѣ на империята, която трѣбвало да се грижи за сигурността и на останалитѣ си граници, се оказали недостатъчни да се справятъ съ тѣй врѣхлетѣлата я опасностъ. Въ 251 год. императорътъ Деций, при опита си да отбие едно нашествие на готитѣ въ североизточната частъ на Мизия падналъ убитъ, а цѣлата му армия била унищожена. Наистина, Римъ отмѣстилъ за това поражение съ една блестяща победа, която двадесетина години покъсно другъ императоръ, Клавдий II, одържалъ надъ готитѣ, но въпрѣки това работитѣ отивали все по-зле.

За да спаси римскитѣ владения въ полуострова, единъ отъ приемницитѣ на Клавдия, Аврелианъ, решилъ тогава да изостави завоюваната отъ Траяна Дакия и да изтегли остатѣцитѣ отъ тамошнитѣ легиони върху дѣсния брѣгъ на Дунава, който сега отново станалъ граница на империята по цѣлото си течение, — отъ Регенсбургъ до Черно море. Заедно съ римскитѣ войски отъ предоставената на варваритѣ провинция било изтеглено и романизираното ѝ население. То било настанено въ областта между дветѣ Мизии, която отъ това време била устроена като нова провинция — Аврелианова Дакия. На югъ тя обхващала земитѣ до Осогово съ околноститѣ на София, Нишъ и Кюстендилъ. Благодарение на тая мѣрка, пѣкъ и на обстоятелството, че следъ пълното заемане на Траянова Дакия отъ германскитѣ племена натискътъ имъ къмъ Балканския полуостровъ отслабналъ, неговитѣ жители въ продължение на нѣколко десетолѣтия могли да си отдѣхнатъ отъ преживѣнитѣ бедствия. При Диоклетиана

(285 — 305) и Константина Велики (306 — 337) тукъ било въведено ново административно устройство.

Тогава цѣлиятъ полуостровъ билъ раздѣленъ на две голѣми области (диоцези): Тракия и Мизия, която по-сетне била наречена Илирикъ. Диоцезътъ Тракия се състоялъ отъ шестъ по-малки провинции: 1. Долна Мизия, на изтокъ отъ р. Искъръ до Черно море, съ главни градове Маркианополъ и Nicopolis ad Haemum; 2. Скития (днешна Добруджа, наричана по-сетне Малка Скития за отличие отъ голѣмата, отвѣждъ дунавскитѣ устия и севернитѣ брѣгове на Черно море) съ главенъ градъ Tomis; 3. Тракия — по горното и срѣдно течение на Марица съ съ градоветѣ Филипополъ и Бероя; 4. Хемимонтъ, юго-източно отъ нея съ черноморскитѣ побрѣжия на Странджа и съ главенъ градъ Адрианоуполъ (Одринъ); 5. Родопа, която обхващала егейската областъ между долна Марица и Места и 6. Европа съ земитѣ отъ р. Еркене до Мраморно море, Дарданелитѣ и Босфора. Диоцезътъ Мизия се състоялъ отъ други десетъ провинции, измежду които тукъ заслужава да се споменатъ: 1. Дакия съ градоветѣ Рациария, Нишъ и Сердика; 2. Горна Мизия западно отъ нея по течението на р. Морава съ градоветѣ Маргусъ при Пожаревецъ и Виминациумъ; 3. Дардания съ земитѣ около пл. Капаоникъ и Шаръ съ главенъ градъ Скупи; 4. Превалитания, дн. северна Албания; 5. Новиятъ Епиръ (южна и срѣдна Албания) съ главенъ градъ Dyrrhachium (Драчъ) и 6. Македония съ главенъ градъ Солунъ. Наскоро следъ това Константинъ Велики раздѣлилъ Македония и Дакия по на две части: Първа Македония съ главенъ градъ Солунъ и Втора Македония (още и Macedonia Salutaris) съ Стоби. Южната частъ на Дакия съ градоветѣ Сердика, Пауталия и Нишъ била наречена Срѣдиземна (Dacia mediterranea), а северната, между Дунава и Хемусъ — Прибрѣжна (Dacia ripensis).

Самъ Константинъ предприемалъ наказателни експедиции срещу варваритѣ отвѣждъ Дунава. Всичко това обаче малко помогнало. Презъ втората половина на IV в. хунскиятъ натискъ къмъ западъ билъ възобновенъ и подгоненитѣ отъ него вестъ-готи се втурнали къмъ брѣговетѣ на Долния Дунавъ. Една грамадна маса отъ тѣхъ поискала отъ императора Валентъ позволение да мине рѣката и се засели на римска територия. Молбата имъ била задоволена,

но неспособността и злата воля на чиновниците, натоварени съ задачата да настанят пришелците, до такава степен ги предизвикала, че отъ Малка Скития, гдето вече се били събрали, тѣ се втурнали къмъ южнитѣ провинции, като подлагали всичко на унищожение и грабежъ. Кърви и пепелища отбелязвали пѣтищата, презъ които тѣ минавали. Валентъ, който съ войскитѣ си по онова време се намиралъ въ Мала Азия, побързалъ къмъ Тракия, за да ограничи злото. Но въ страшната битка при Одринъ (378 г.) армията му била унищожена и той самъ намѣрилъ смъртта си. Готитѣ тогава се прѣснали по всички посоки изъ полуострова и нѣколко години подъ редъ останали тукъ пълни господари. Остатъцитѣ отъ римскитѣ войски се затворили въ крепоститѣ и не смѣли да се покажатъ въ отворенитѣ полета, чието население било всецѣло изоставено на милостта на варваритѣ. Следъ дълги усилия, главно чрезъ обещания и награди, новиятъ императоръ Теодосий Велики успѣлъ да ги укроти, но при неговия синъ тѣ повторно се вдигнали и подъ началството на своя вождъ Аларихъ продължили вилнежитѣ си. Следъ като презъ течение на нови нѣколко години кръстосвали надлъжъ и наширъ полуострова, тѣ най-сетне го напуснали, за да продължатъ подвизитѣ си въ Италия (413 г.).

Теодосий Велики билъ последниятъ императоръ, който заповѣдвалъ надъ обширната римска империя. При смъртта си (395 г.) той я раздѣлилъ между двамата си снове — Аркадий, комуто била дадена източната половина, и Хонорий, който останалъ за глава на западната. Границата между тѣхъ била на р. Дрина (между Сърбия и Босна), но по-късно въ териториитѣ на източната империя били включени и останалитѣ северозападни покрайнини на полуострова. Нейната столица билъ Цариградъ, основанъ още отъ Константина Велики на мѣстото на античния Byzantion. Поради това и самата империя въ днешно време се нарича най-често съ името Византия. Следъ раздѣлата сѣдбинитѣ на тия две части на стария римски свѣтъ потекли по съвсемъ различни пѣтища.

Източната империя се отървала отъ вестъ-готитѣ, но вмѣсто тѣхъ се явили нови, по-страшни неприятели. Това били хунитѣ. Презъ втората четвъртъ на V в., когато частъ отъ тѣхъ вече била прехвърлила Карпатитѣ и бродѣла изъ равнинитѣ на срѣдния Дунавъ, на чело на ху-

нитѣ застаналѣ Атила. Въ кжсо време той успѣлъ да обедини всички хунски племена и да създаде могъща военна държава, която се простирала отъ източнитѣ Алпи до Уралъ и Кавказъ. Столицата ѝ, обикновенъ номадски лагеръ отъ кожни шатри и леки дървени постройки, се намирала негде въ полетата на днешна Унгария.

Както всички тюркско-монголски народи презъ онази епоха, хунитѣ били народъ, който живѣлъ отъ скотовъдство и воененъ грабежъ. Поради това войната била за тѣхъ нужда и занаятъ. Войскитѣ имъ, съставени отъ всички способни да носятъ оржие мъже, се състояли изключително отъ конница, но на походи тѣ обикновено трѣгвали следвани отъ грамаденъ брой коли, на които товарѣли пляката си. Въ случай на нужда тия коли, наредени въ кръгъ плътно една до друга, могли да се превърнатъ и въ подвижна крепостъ.

Голѣмитѣ маси, съ които хунитѣ действували, бързината на тѣхнитѣ движения, появата имъ въ мѣста, гдето не били очаквани, и неудържимата стремителностъ на тѣхнитѣ нападения привеждали въ ужасъ съседнитѣ имъ народи. Освенъ непрестаннитѣ малки набѣзи, които предприемали, тѣхнитѣ неизброими пълчища нахлували на два пѣти въ Балканския полуостровъ и тия нашествия по опустошенията, които оставяли следъ себе си, надминавали всичко преживѣно по-рано по времето на готитѣ. При второто отъ тѣхъ въ 447 год. била засегната и Македония, презъ която тѣ стигнали до земитѣ на стара Елада. Но много по-страшно отъ него било първото, петъ години по-рано. При него тѣ се разпилѣли по цѣла Мизия и Тракия чакъ до самитѣ околности на Цариградъ. Съзнавайки безполезността на всѣка съпротива срещу имъ, източно римскитѣ войски избѣгвали срещи съ тѣхъ и търсили закрила въ голѣмитѣ крепости. Но и тѣ не били въ състояние да имъ дадатъ нуждната сигурностъ. Обсадното изкуство не било непознато на хунитѣ, но отъ него тѣ и не чувствували особена нужда, тъй като подъ бѣсния имъ напоръ, вдъхновяванъ отъ пълно презрение къмъ смъртта, се събаряли и най-здравитѣ крепостни стени. Въ цѣлата областъ отъ Дунава и Морава до Странджа и Мраморно море се запазили само нѣколко укрепени градове, напр. Одринъ, Ираклия и малката крепостъ Асемусъ на р. Осъмъ. Всичко останало, между което и голѣмитѣ цвѣтущи градове на Мизия и

Тракия, било превърнато въ развалини. Запустѣлитѣ полета били осѣяни съ труповетѣ на избитото население; избѣгнала унищожение само частъ отъ него, която намѣрила убѣжище въ горитѣ. Историкътъ Прискъ, който, като членъ на едно посолство на източно-римския императоръ Теодосий II, пътувалъ наскоро следъ това отъ Цариградъ до стана на Атила негде изъ равнината на р. Тиса, описва страшната картина, която представляли градоветѣ по пътя му. За гр. Нишъ напр. той разказва, че билъ разрушенъ и пустъ; изъ улицитѣ му виели подивѣли псета; само въ нѣкои, превърнати въ странноприемници, оцѣлѣли сгради се намирали нѣколцина болни, а изъ околността се бѣлѣели коститѣ на погиналитѣ.

Посолствата, изпращани до Атила отъ Цариградъ и Римъ, както и данѣктъ, що му плащали, никога не могли да задоволятъ суровия хунски повелителъ. Той се отнасялъ къмъ двамата императори като съ свои подчинени и едва изпълнили едни негови искания, той имъ поставялъ други. Въ трепетъ предъ него живѣели и отдѣлнитѣ градове, които тѣй или иначе успѣвали да се издигнатъ следъ разорението си.

Несполучливиятъ походъ на Атила въ Галия, гдето на Каталаунското поле билъ отбитъ отъ съединенитѣ сили на Римъ и на тамошнитѣ германски племена, не намалило самоупованието му, нито войнственитѣ пориви на хунитѣ. Година следъ това той на чело на коннитѣ си пълчища нахлулъ въ Италия, която само смѣлото застъпничество на тогавашния папа Лъвъ Велики спасило отъ повсемѣстно разорение. Край на това състояние на постоянни тревоги и опустошения настѣпилъ едва следъ смъртта на страшния хунски вождъ. Тогава племеннитѣ борби и личнитѣ съперничества срѣдъ хунитѣ се разгорѣли и голѣмата имъ империя бързо се разпаднала. Нѣкои отъ хунскитѣ племена изъ равнинитѣ на срѣдния Дунавъ се отлѣли обратно къмъ черноморскитѣ степи, гдето живѣели останали тѣхни сродници; други минали на византийска територия. Двама хунски вождове заедно съ множество свои съплеменници се настанили въ прибрѣжна Дакия и Долна Мизия, около рѣкитѣ Ломъ, Искъръ и Витъ, трети се заселили въ областта на р. Морава. Любимиятъ синъ на Атила Ирнахъ съ друга група хуни заелъ „крайнитѣ предѣли на Малка Скития“, т. е. северна Добруджа. Повечето отъ тия при-

шелци заживѣли въ новитѣ си земи като „федерати“, т. е. военни поселници, чиито отреди подъ началството на собствени вождове се споменуватъ въ византийскитѣ армии цѣло столѣтие по-късно. Когато въ началото на VI в. източноримскиятъ намѣстникъ въ провинцията Малка Скития и главнокомандуващъ надъ тия федерати, Виталианъ, възстаналъ срещу централното правителство и потеглилъ къмъ Цариградъ, за да събори отъ престола тогавашния императоръ Анастасий I, голѣмата частъ отъ войската му се състояла отъ хуни. Въ единъ гръцки надписъ отъ VI в., намѣренъ при Кюстенджа, се споменува единъ такъвъ хунъ („Атала синъ на Цеукъ“), който служилъ въ отряда на императорскитѣ стрелци.

Разпадането на създадената отъ Атила империя довело освобождението и на чуждитѣ, нехунски народи, които живѣли въ нейнитѣ предѣли. Между тѣхъ се намирали много германски племена, на първо мѣсто остъ-готитѣ, отвлѣчени преди това отъ хунския потокъ на западъ и заседнали въ земитѣ на нѣкогашната римска провинция Панония (областъта между срѣдния Дунавъ, Сава и източнитѣ Алпи). Докато по-голѣмата частъ отъ тия готи останали въ Панония, гдето империята, за да си осигури доброто имъ разположение, редовно пращала подаръци на тѣхнитѣ крале, друга частъ отъ сѣщия тоя народъ минала Дунава и била заселена негде изъ северна Тракия, между Хемусъ и Родопъ съ положението на войници-федерати. Но малко по-късно и останалитѣ въ Панония тѣхни съплеменници нахлули въ полуострова. Източната империя не била въ състояние да имъ попрѣчи и тѣ скоро следъ това се установили въ Долна Мизия, чиито полета следъ страшнитѣ хунски нашествия още оставали пусти. Тукъ подъ младия си краль Теодорихъ тия остъ-готи създали истинска държава, чийто центъръ билъ градътъ Нове. Цариградското правителство трѣбвало да признае свършения фактъ и се задължило да плаща данѣкъ на Теодориха. За да предотврати възможното политическо обединение на дветѣ готски групи, то раздухвало съперничеството между тѣхнитѣ представители и насърчавало взаимнитѣ имъ неприятелства, като споредъ случая оказвало предпочитание на еднитѣ срещу другитѣ. Резултатътъ се оказалъ тъкмо обратенъ на очаквания. Пренебрегванитѣ си отмѣщавали чрезъ нападения надъ съседнитѣ области, гдето довърш-

вали унищожението на онова, което било пощадено от тѣхнитѣ предшественици. Това положение траяло десетолѣтие и половина. Най-сетне Теодорихъ успѣлъ да обедини тукъ подъ скиптѣра си всички свои сънародници. И понеже Балканскиятъ полуостровъ вече не представлялъ за тѣхъ никаква съблазнь, а въпрѣки всички преживѣни нашествия източната империя все още разполагала съ достатъчно сръдства за самоотбрана, остѣ-готскиятъ кралъ по примѣра на Алариха повелѣ своя народъ къмъ Италия (489 г.). Тамъ върху развалинитѣ на разрушената отъ други германски племена западна римска империя той основалъ ново остѣ-готско царство, което съществувало нѣколко десетолѣтия.

5. ПРИЧИНИ ЗА ЗАПАЗВАНЕ НА ИЗТОЧНАТА РИМСКА ИМПЕРИЯ.

Както и по-рано, при вестѣ-готитѣ и хунитѣ, източната империя и сега оцѣлѣла отъ ударитѣ, които съ тѣй страшна сила се сипѣли върху ѝ. Нейната съдба не бѣ приключена, както тая на западната.

На какво дължеше тя запазването си и своята жизнелюбностъ, благодарение на която успѣ да живѣе още цѣло хилядолѣтие?

На тоя въпросъ може да се отговори само съ нѣколко думи: на положението си като владѣтелка на земи, гдето се съединяваха три материка — Европа, Азия и Африка. Освенъ Балканския полуостровъ въ нейнитѣ предѣли влизаха по онова време цѣла Мала Азия, Сирия и Палестина съ частъ отъ Месопотамия, а следъ това още Египетъ съ Либия и Киренайка. Отъ всички тия про-странни земи Балканскиятъ полуостровъ билъ въ всѣко отношение най-незначителната. Своитѣ неизчерпаеми сръдства източната империя получаваше отъждѣ протоцитѣ и моретата, въ своитѣ азиатски и африкански владения, които презъ тая епоха представяха най-богатитѣ и културно най-издигнатитѣ страни на стария свѣтъ. Сръдъ тамошнитѣ народи намираше първоначално тя и най-надежднитѣ си войници. А тъкмо ония далечни земи оставаха недостъпни за варваритѣ, откѣрмени въ лесовѣтъ на Скандинавия и древна Германия или въ степитѣ на Сръдна Азия. Всички тия варвари, чиито тѣлпи идѣха откъмъ Ду-

нава, можеха да залѣятъ цѣлия Балкански полуостровъ, да станатъ господари на всички негови области, да превърнатъ въ развалини всичкитѣ му градове и крепости и въ пепелища всички негови селища, да подложатъ на изтрѣбление и пленъ цѣлото му население. Всичко това би било едно голѣмо нещастие за империята, но смъртенъ ударъ за нея то не можеше да бѣде. Защото тя си оставаше безспоренъ господаръ на презморскитѣ земи, гдето варваритѣ нѣмаха възможность да проникнатъ, тъй като тя съ военнитѣ си флоти владѣеше моретата. А тамъ тя можеше спокойно да събира сили, за да дочака сгодния моментъ, когато противникитѣ ѝ, вече изморени или изхабени, не бѣха вече въ състояние предъ подновения ѝ натискъ да удържатъ направенитѣ тукъ завоевания. Докато оставаше владѣтель на Предна Азия и на долината на Нилъ, източната римска империя можеше да търпи поражения въ Европа, но победена тя не можеше да бѣде, а още по-малко да бѣде унищожена. Смъртенъ ударъ можеше да получи тя само отъ изтокъ. А по онова време тамъ още не бѣ се появила силата, способна да го нанесе.

Втората основна причина за жизнеспособността на източната римска империя се криеше въ несравненото положение на нейната столица. Една старо-елинска легенда разказва, че когато жителитѣ на античния градъ Мегара поискали да основатъ нова колония и се допитали у делфийския оракулъ, кое мѣсто да избератъ за нея, отговорено имъ било: „срещу града на слѣпцитѣ“. Такива слѣпци, искалъ да каже оракулътъ, били основателитѣ на гр. Халкедонъ (дн. Кадж-кьой—Скутари на азиатския брѣгъ на Босфора), защото не съзрѣли необикновено благоприятното положение на мѣстото върху отсрещния европейски брѣгъ, гдето сега била издигната новата колония Византионъ. И изборътъ на тоя градъ отъ Константина Велики за столица на римската империя е може би най-доброто свидетелство за гениалността на тоя императоръ. На границата на два материка, Цариградъ е владѣлъ пжтищата, които свързвали старитѣ културни страни на изтока и запада; едновременно съ това той е билъ ключътъ и на воднитѣ съобщения между земитѣ около Черно море, съ голѣмитѣ рѣки, носещи тамъ водитѣ си изъ далечнитѣ земи на сръдна и северна Европа, отъ една страна, и още по-далечнитѣ страни на Европа, Азия и Африка, наредени

около брѣговетѣ на Сръдиземно море, отъ друга. По тия водни пѣтища съ еднаква леснота сѣ могли отъ Цариградѣ да бѣдатѣ достигнати скитскитѣ степи или равнинитѣ на Мизия и Панония, планинскитѣ земи на Кавказѣ и на южна Мала Азия, плодородната долина на Нилъ или скалиститѣ брѣгове на Далмация. Отъ тоя несравнимѣ центърѣ военнитѣ флоти на империята и нейнитѣ армии сѣ могли да се явяватѣ неочаквано въ всички ония мѣста и да действуватѣ често пѣти въ тѣла на противника, който би проникналъ въ сръдищнитѣ ѣ провинции. Отъ Цариградѣ тя сѣ силитѣ, събирани въ Азия или Африка, можеше да брани европейскитѣ си владения и да възстановява всички понесени тамѣ загуби. Той бѣше не само политическо сръдище на империята, но сърдцето, което разпращаше кръвъ по всички части на нейния организъмѣ, изворѣ на жизненитѣ ѣ сили. А все поради изключителното си географско положение той самѣ мѣчно можеше да бѣде застрашенѣ. Разположенѣ на единѣ полуостровѣ между Мраморно море, Босфора и Златния рогѣ, откъмѣ който освенѣ това го ограждала висока стена, той е билѣ достѣпенѣ за нападение само отъ една единствена страна — къмѣ Тракия. Тукѣ обаче се е издигала цѣла система отъ крепостни зидове и кули, непревземаеми при тогавашното състояние на военната техника. Неприятельтѣ, който би се явилѣ отъ Азия, не е билѣ въ състояние да посегне върху Цариградѣ, защото трѣбвало да мине Босфора, гдето будно чакала императорската флота. Тоя пѣкъ, който идѣлъ отъ западѣ, е можелѣ да овладѣе всичко до стенитѣ на столицата: срещу самитѣ тѣхѣ, обаче, той се виждалѣ напълно безпомощенѣ. И затова, изхабилѣ въ безплодни усилия всичкитѣ си настѣпателни пориви, унизенѣ и омаломощенѣ, той се виждалѣ принуденѣ да поеме обратно пѣтя, по който билѣ дошелѣ. Хилядолѣтие и половина следѣ Константина Наполеонѣ се отказа отъ плана си да подѣли Европа съ руския императорѣ, тѣй като Александърѣ I освенѣ Балканския полуостровѣ искалѣ за себе си и Цариградѣ. А само тоя градѣ, споредѣ Наполеона, „струвалѣ колкото цѣла империя“. Дългата история на Византия свидетелствува, че тия думи на великия корсиканецѣ не сѣ никакво преувеличение. Защото въ тая история имаше периоди, когато империята загубваше всички свои провинции на изтокѣ, западѣ или

югъ. Но срѣдъ залѣнитѣ отъ неприятелитѣ нейни земи Цариградъ се издигаше като недосегаема твърдина. И отъ него и чрезъ него тя накрай успѣваше да се възстанови.

Западната империя бѣ лишена отъ всички тия предимства. Италия, нейна срѣдишна земя, още много рано бѣ до такава степенъ обеднѣла, че не можеше сама да изхранва крайно орѣдѣлото си население. Европейскитѣ провинции отъ Дунавъ и Рейнъ до Гибралтаръ бѣха заети отъ варваритѣ, най-дивитѣ измежду които, вандалитѣ, владѣеха и римска Африка. Тѣй тя, рано преди окончателното си сгромолясане, бѣ изгубила всички възможности и срѣдства, за да поддържа съществуването си, превърнала се бѣ въ сѣнка. Що се отнася до Римъ, той не само не бѣ въ състояние да я брани или крепи, но се нуждаеше отъ външна помощъ. И западнитѣ императори отдавна бѣха го напуснали, за да дирятъ сигурностъ за своя тронъ въ скрития изъ блатата гр. Равена.

1. Р. Поповъ, Коджа-Дерменската могила. Псп. 70 (1909) и ИАД. 6 (1916-18). — Предисторическата Денева могила при с. Саламаново. ИАД. 4 (1914). — Предисторически изследвания въ Врачанското поле. ИАИ. 2 (1923-4). — Приносъ къмъ предисторията на България. СЧУ. 20 и 24 (1904 и 1908) — Култура и животъ на предисторическия човѣкъ въ България I — II. София 1928 и 1930. — А. Чилингировъ, Праисторията на България. Псп. 69 (1908).

2. W. Tomaschek, Die alten Thraker. Sitzungsberichte d. Wien. Akad., 128 (1893). — Г. И. Кацаровъ, Ролята на старитѣ траки въ предисторията и протоисторията на Балк. п-въ. Отчетъ на Бълг. Арх. Институтъ 4 (1924). — Изъ предисторията на Балк. п-въ. Псп. 67 (1906). — Къмъ въпроса за етнографическото положение на старитѣ македонци. СпА. 10 (1915). — Келтитѣ въ стара Тракия и Македония. СпА. 18 (1919). — Битътъ на старитѣ траки споредъ класическитѣ писатели. СА. 1 (1912). — Бендида. ИИД. 2 (1906). — Царь Филип II Македонски. София 1922. — Пеония. София 1921. — България въ древността. София 1926. — Къмъ религията на стара Тракия. СпА. 8 (1914). — Бележки върху Пентаполията и Хексаполията на Черно море. Псп. 61 (1900). — Г. И. Кацаровъ и Д. Дечевъ, Извори за старата история и география на Тракия и Македония. София 1915. — N. Župančić, Tragom za Pelazgima. Zagreb 1922. — В. Миковъ, Приносъ къмъ погребението на мъртвитѣ у старитѣ траки. ИИД. 11—12 (1932). — G. I. Kazanow. Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker. Sarajevo 1916.

3. Th. Mommsen, Römische Geschichte. V. Berlin 1888. — J. ac. Weiss, Die Dobrudscha im Altertum. Sarajevo 1911. — K. Patsch, Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan. Sitzungsber. der Wien. Akad. phil.-hist. Klasse, 217. — R. Vulpe, Histoire ancienne de la Dobrudscha. Bucarest 1938. — P. Mutafčiev, Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens. Sofia 1932. — E. Peter-

sen, Dakische Trajanskriege I—II, 1899—1903. — B. Filow, Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian. Lpzg 1906.—Die Teilung des Aurelianischen Dacien. Lpzg 1912.—П. Мутафчиевъ, Стариятъ друмъ презъ Траянова врата. СпА. 55 (1937).

4. F. Lot, Les invasions des barbares. I—II, Paris 1937. — L. Homo, Essai sur le règne de l'empereur Aurélien. Paris 1904. — A. G ü l d e n p e n n i n g und L. I f l a n d, Der Kaiser Theodosius der Grosse. Halle 1878. — A. G ü l d e n p e n n i n g, Geschichte des oströmischen Reiches unter den Kaisern Arcadius und Theodosius II. Halle 1885. — Th. P r e u s s, Kaiser Dioklitian und seine Zeit. Lpzg 1869. — J. B u r c k h a r d t, Constantin der Grosse und seine Zeit. Lpzg 1880.—Ю. Кулаковский, Исторія Византии. I. Киевъ 1913.—J. B. B u r y, A History of the Later Roman Empire, I—II, London 1889. — Ed. von W i e t e r s h e i m, Geschichte der Völkerwanderung. I—II. Lpzg 1880—1881. — Br. R a p p o r t, Die Einfälle der Goten in das römischen Reich bis auf Constantin. Lpzg 1899.

II. СЛАВЯНИ, ПРАБЪЛГАРИ И АВАРИ.

1. ПЪРВОНАЧАЛНА РОДИНА И РАЗСЕЛЕНИЕ НА СЛАВЯНИТЪ.

Следъ като остъ-готитѣ се оттеглятъ отъ Балканския полуостровъ, върху неговитѣ северни граници се явява единъ новъ народъ — славянитѣ, на които бѣ отредено да играятъ решаваща роля въ неговитѣ по-нататъшни сждбини.

Първоначална родина на славянитѣ е била областта на северо-изтокъ отъ Карпатитѣ, по горното течение на рѣ-китѣ Бугъ и Днестъръ и около дѣснитѣ притоци на Дне-пъръ, главно около рѣка Припеть. Днесъ тая обширна областъ включва източната половина на Полша, а освенъ това цѣла Бѣлорусия, Волиния, Галиция и Подолия. Това пространство, усѣяно съ езера и блата и пресѣчено отъ рѣки, които текатъ на северъ къмъ Балтийско море и на югъ къмъ Черно, е било въ онова далечно време покрито съ необозрими гори, каквито въ северо-източнитѣ му по-крайнини и сега още растатъ. Тоя особенъ видъ на сла-вянската прародина оставилъ дири и въ славянския езикъ. Въ говора на никой другъ народъ нѣма толкова много думи за означаване на различнитѣ видове гористи и бла-тисти мѣстности или на застояли и течещи води, както у славянитѣ. По-голѣмата частъ отъ тия думи сж общи за всички славяни и това обстоятелство показва, че тѣ сж се явили още по времето, когато днешнитѣ славянски на-роди въ своята прародина сж образували едно цѣло.

Тамъ тѣ имали за южни съседи иранскитѣ народи — кимерийци, скити и сармати, които отъ незапомнени вре-мена се смѣняли като жители на черноморскитѣ степи. На северо-изтокъ тѣхни съседи били литовцитѣ, а на северъ и западъ — германскитѣ племена. Къмъ западъ славян-ската земя се простирала до р. Висла, а по къмъ югъ — до склоноветѣ на Карпатитѣ, отвъдъ които, въ днешна Трансилвания, е било праотечеството на тракитѣ. Източно

отъ славянитѣ, въ днешна срѣдна Русия, сж живѣли съвсемъ различнитѣ по раса фински племена.

Най-старитѣ географи на древността нѣмали никаква представа за оная частъ на европейския материкъ и поради това въ съчиненията имъ липсватъ каквито и да било известия за нея. Тѣ смѣтали, че брѣговетѣ на Северния ледовити океанъ достигали до днешна срѣдна Русия, а нѣкои вѣрвали, че Каспийско море представляло неговъ заливъ. У другитѣ древно-елински писатели за славянитѣ не се срѣща сжщо никакъвъ поменъ. Предполага се, обаче, че къмъ славянитѣ се отнася едно съобщение на Херодота, който говори за две племена неури и будини, които обитавали земитѣ по горнитѣ течения на Днестъръ и Бугъ.

Първитѣ ясни известия за славянитѣ намираме у римскитѣ писатели отъ началото на християнската епоха. Тѣ ги наричатъ венеци или венети, едно название, чийто произходъ още не е разясненъ. Плиний (I. в. сл. Хр.) поставя венецитѣ задъ Висла, като непосредствени източни съседи на германцитѣ. Нѣколко десетолѣтия по-късно Тацитъ ги споменува между сармати, литовци и фини и ги описва като народъ, който си градѣлъ жилища и се отличавалъ съ способността си да се провира изъ непроходимитѣ гори. Очевидно тѣхното разселение е започнало следъ тая епоха, навѣрно презъ втория и третия вѣкъ сл. Хр., и не едновременно въ всички посоки. Разпространението имъ на западъ, гдето тѣ стигнали до областта около срѣдното течение на Елба (слав. Лаба, отгдето и името имъ полабски славяни), и на северо-западъ до Балтийско море, гдето за тѣхъ спомня днешното име на тая област, Померания (отъ славянското Поморяне — жители на поморска земя), е следвало оттеглянето на германскитѣ племена къмъ югъ въ териториитѣ на римската империя, и следователно, е било започнато къмъ III—IV в. сл. Хр. Началото на тѣхното движение къмъ югъ, обаче, навѣрно ще трѣбва да се отнесе къмъ малко по-раншна епоха, може би къмъ II в. сл. Хр., когато Дакия се намирала още здраво подъ властта на римлянитѣ. Въ полза на това предположение говорятъ два факта: 1. широката известност на римския императоръ Траянъ срѣдъ всички славянски народи и 2. името Коледа (отъ латинското calendae), което минало въ езика сжщо на всички славяни.

Името на Траяна е проникнало срѣдъ тѣхъ, ако не още презъ царуването на тоя императоръ завоевателъ на Дакия (98—117 г. сл. Хр.), навѣрно презъ времето, когато паметта за него тамъ е била още много жива. Думата *calendae* пъкъ, свързана съ римско-езическитѣ религиозни представи, славянитѣ сж могли да възприематъ само по времето, когато християнството още не е било обявено за римска държавна религия. Въ всѣки случай презъ IV в. славянитѣ вече сж били непосредствени съседи на римлянитѣ въ европейския Югоизтокъ: въ една римска географска карта отъ тая епоха тѣ сж означени на северъ отъ дунавскитѣ устия и отъ Траянова Дакия. Самитѣ римляни обаче станали известни на славянитѣ още по-рано и то чрезъ посрѣдството на германцитѣ. Поради това и за означение на римлянинъ тѣ възприели старонѣмската дума *Walh* (влахъ), съ която и до сега нѣмци и поляци наричатъ италиянцитѣ, а българи, руси и сърби — румѣнитѣ. Съ старитѣ елини пъкъ славянитѣ се запознали посрѣдствомъ романизираното население въ Дакия и крайдунавскитѣ земи. Отъ него тѣ взели и латинското наименование *Graecus* (грѣкъ, руски — грекъ, полски — *grek* и чешки *řek*). Сами себе си тѣ наричали *с л о в ѣ н е* (единствено число — *словѣннѣ*), название, което по-сетне минало въ грѣцкия и латинския езици въ формитѣ *Sclavi*, *Sclavini*, *Sclaveni*, *Sthlavi*. Формата *с л а в я н и н ѣ*, която ние, българитѣ, днесъ употребяваме, е заета отъ новоруския езикъ.

2. БИТЪ И КУЛТУРА НА ДРЕВНИТѢ СЛАВЯНИ.

Най-старитѣ сведения за бита на древното славянство дължимъ на грѣцкитѣ автори отъ VI и началото на VII в., когато то изстѣпва като главенъ неприятелъ на източната империя по дунавскитѣ ѝ граници. Отъ тѣхнитѣ съобщения, както и отъ нѣкои други известия се вижда, че славянитѣ тогава се дѣлѣли на многобройни и съвсемъ независими едно отъ друго племена. Тия последнитѣ обаче не сж били нѣщо затворено въ себе си и преливанията отъ близкитѣ едно на друго племена сж били явление съвсемъ обикновено. Поради това и племеннитѣ названия не сж представяли нѣщо еднажъ за винаги дадено, а сж се мѣнѣли. Обикновено наименованието си едно племе носило или отъ предполагаемъ общъ прадѣдъ (както напр. ще да е билъ

случаятъ съ племената драговичи, радимичи), или отъ особеноститѣ на заеманата отъ него област (напр. поляне — отъ поле; древляне — отъ древо, дърво; смоляне — отъ смола) или отъ името на нѣкоя рѣка, въ чиито околности живѣло (напр. бужане — отъ р. Бугъ; струмци — отъ р. Струма и т. н.). Племената сж били съставени отъ братства, каквито и до наше време сж запазени у черногорцитѣ, а братствата — отъ родове. Начело на родоветѣ сж стояли старейшинитѣ, обикновено най-възрастнитѣ и авторитетни тѣхни членове.

Онова, което у древнитѣ славяни правѣло най-голѣмо впечатление на чужденцитѣ, тѣхни съвременници, била липсата на стегната политическа организация. Проконпий, източно-римски историкъ отъ VI в., направо говори, че тѣ живѣли въ пълна „демократия“, която стигала до безвластие. Другъ единъ неговъ съвременникъ разказва, че у тѣхъ изобщо нѣмало вождове. Тия известия несъмнено сж преувеличени и може би се дължатъ на обстоятелството, гдето славянскитѣ племенни първенци сж разполагали съ много малка властъ и всички по-важни въпроси изъ живота на племето се решавали било отъ съвета на старейшинитѣ, било отъ събранието на всички възрастни мъже. Но за такива „народни събрания“ между славянскитѣ племена въ северо-западнитѣ балкански земи имаме известия и нѣколко вѣка по-късно. Сигурни византийски съобщения отъ втората половина на VI в. показватъ въ всѣки случай, че срѣдъ славянскитѣ племена, настанени въ съседство съ империята, е съществувала и еднолична властъ, дори нѣщо като владѣтелски династии. Но за аристокрацията у тѣхъ презъ тая ранна епоха не може да се говори: всички славяни сж били свободни и равни помежду си люде. Какво е било домашното наименование на тия племенни вождове, това мъчно може да се каже. Нѣкои предполагатъ, че представителятъ на върховната властъ се зовѣлъ владика; войводи и челници се наричали лица, които началствували въ военно време. Името князь (старобългарски князь), което се срѣща въ по-късни писмени паметници, но навѣрно е било употребявано още въ задкарпатската славянска прародина, е било заето отъ германцитѣ (отъ старонѣмското *Kuning*, дн. *König* — владѣтель, кралъ). Споменувайки за славянскитѣ племенни началници, византийскитѣ писатели отъ VI—VII в. ги зо-

ватъ съ гръцкитѣ имена „архонти“ (владѣтели), „филарси“ (племенни началници), „игемони“ (вождове). Названието жупанъ, което се срѣща въ старитѣ български паметници, а следъ това и въ сръбската история, е отъ тъменъ произходъ: намираме го като титла и на лица, които не сж отъ славянско потекло. Жупата презъ по-късно време, когато южнитѣ славяни вече живѣли въ полу-острова, е представляла малка географски обособена областъ, най-често котловина или долина на нѣкоя рѣка, чието население се смѣтало свързано съ близки родови връзки.

Въ едно съчинение по военното дѣло отъ края на VI в., тѣй наречения „Стратегиконъ“, чието авторство погрѣшно се приписва на източно-римския императоръ Маврикий (582—602 г.), се споменуватъ мъжнотиитѣ, които тогавашнитѣ представители на империята срѣщали при опититѣ си да постигнатъ нѣкаква спогодба съ славянитѣ. Поради това, че всѣко племе живѣло само за себе си, договоритѣ, сключвани съ едно отъ тѣхъ, нѣмали никакво значение за други. Ето защо и миръ съ славянитѣ било невъзможно да се установи. Сжщиятъ авторъ обаче не пропуска да добави, че тази политическа разпокъсаностъ на славянитѣ била спасителна за империята, тѣй като, ако тоя многоброенъ народъ би билъ обединенъ подъ една властъ, той несъмнено би билъ много по-опасенъ. Характеренъ за славянитѣ е билъ нагонътъ имъ къмъ свобода и независимостъ. Еднажъ, когато посланици на аваритѣ поискали отъ едно славянско племе да признае властта на аварския хаганъ, тѣ получили следния гордъ отговоръ: „Нѣма човѣкъ подъ слънцето, който би могълъ да ни подчини. Ние сме свикнали да владѣемъ надъ другитѣ, а не другитѣ да владѣятъ надъ насъ“. Разединението, въ което живѣли, обаче, малко благоприятствало, щото това съзнание да отговаря на една трайна действителностъ. Въ случаитѣ, когато славянитѣ трѣбвало да влѣзатъ въ борба съ народи дори по-малобройни, но добре организирани и проникнати отъ вътрешна дисциплина, тѣ винаги се оказвали по-слаби отъ тѣхъ и се виждали принудени щатъ-не щатъ да се подчинятъ на тѣхната властъ или на ръководството имъ.

Както и старитѣ германци, тѣхни съседи и съвременници, славянитѣ отбѣгвали голѣмитѣ селища и най-често живѣли прѣснато, въ усамотени жилища или на

малки групи. Монументалната архитектура презъ онова време е била нѣщо съвсемъ непознато за тѣхъ. Кжщитѣ имъ били строени отъ дърво и прѣстъ и поради това днесъ отъ тѣхъ не сж останали почти никакви следи. Нѣмаме известия и за тѣхната кжщна наредба. Известно е само, че предпочитали да правятъ жилищата си срѣдъ гори и блата, гдето се чувствували по-сигурни. По сжщата причина тия жилища, както и двороветѣ около имъ, били снабдени съ по нѣколко изхода, та при опасностъ обитателитѣ имъ да могатъ по-лесно да се укриватъ. Поминѣка си добивали отъ ловъ, скотовѣдство и земедѣлие. Последното, навѣрно, е било предоставено на женитѣ. Обстоятелството, гдето и до днесъ почти всички житни растения иматъ у славянскитѣ народи едни и сжщи имена, показва, че сж имъ били познати още по времето, когато славянитѣ сж живѣели въ първоначалната си родина. Сжщото е съ домашнитѣ животни. Конятъ у тѣхъ е билъ рѣдкость. Коне сж имали, както изглежда, само първенцитѣ.

Храната на старитѣ славяни е била приготвяна отъ продуктитѣ на земедѣлието и скотовѣдството. Домашнитѣ животни тѣ отглеждали освенъ за месото имъ, но и за млѣкото, което още твърде рано знаели да преработватъ. Месото употребявали печено и по-рѣдко варено. Любимото имъ питие било приготвяно отъ медъ, разрѣденъ съ вода. Горитѣ въ старото имъ отечество изобилствували съ диви пчели, но навѣрно още твърде рано тѣ почнали да ги отглеждатъ и въ кошерища. Презъ X в. напр. медътъ и восъкътъ сж били едни отъ главнитѣ продукти, изнасяни отъ рускитѣ славяни въ чужбина. Много рано сжщо тѣ славянитѣ се запознали съ приготвянето на пиво отъ хмелъ. Смѣта се, че хмелътъ е билъ заетъ отъ славянитѣ у финскитѣ или у тюрко-татарскитѣ племена и предаденъ следъ това на нѣмцитѣ. Преди да стане национално нѣмско питие бирата, следователно, е била славянско. Съ виното славянитѣ се запознали, едва когато при брѣговетѣ на Дунава и Черно море влѣзли въ досегъ съ римляни и гърци.

Положението на жената у старитѣ славяни не било завидно. Известията за многоженство у източнитѣ и западни славянски племена презъ епохата на IX — X в. показватъ, че то е било наследено отъ времето преди разселението. Децата били смѣтани за собственостъ на ба-

щата и отъ тамъ обичаятъ разпространенъ у всички славянски народи въ миналото, а запазенъ въ нѣкои отъ тѣхъ и до днесъ, невѣстата да се граби. Както у старитѣ траки, момата и у славянитѣ се е ползувала съ по-голѣма свобода, отколкото омъжената жена.

За облѣклото имъ отъ тая ранна епоха нѣмаме почти никакви известия. Сигурно е обаче, че сж познавали обработването на лена, а сжщо и на конопа, който е билъ пренесенъ у тѣхъ отъ южнитѣ имъ ирански съседи. Освенъ тъканитѣ, приготвяни отъ влакната на тия растения, за облѣкло тѣ, поради суровия климатъ на старото си отечество, употребявали кожи, особено отъ диви животни, каквито въ тамошнитѣ гори изобилно се вѣдѣли. Обущата имъ сж били отъ кожени кжсове, привързани съ ремъчки за краката; дневнитѣ нашенски опинци следователно не отбелязватъ особенъ напредѣкъ въ това отношение. За такива опинци — *tzervuli* (царвули) у сърбитѣ разказва и презъ X. в. Константинъ Багрянородни. Мжжетѣ носѣли кожени шапки, а задоменитѣ жени — покривала върху главитѣ си. Съ непокрити глави могли да ходятъ само момичетата, обичай, който и до сега е запазенъ на много мѣста у насъ. Стариятъ славянинъ носѣлъ дълга коса и брада: остриганата коса се смѣтала за признакъ на робство. У старитѣ руси и до късно сжществувалъ законъ, споредъ който подлежалъ на тежко наказание онзи, който острижелъ нѣкому косата или брадата. Петъръ Велики, следователно, е посегналъ тукъ на една традиция, заведена отъ хилядолѣтията. У насъ тя сжщо се е пазѣла презъ цѣлото срѣдновѣковие.

За древнитѣ вѣрвания на южното славянство имаме съвсемъ малко сведения. Откъслечнитѣ съобщения, които се съдържатъ въ съчиненията на нѣкои германски лѣтописци, се отнасятъ до западнитѣ, главно до балтийскитѣ славяни, срѣдъ които езичеството се задържало дори до XII — XIII в. Презъ това късно време обаче религиознитѣ представи у тѣхъ ще да сж били по-развити и по-конкретни, отколкото въ епохата на разселението, когато стариятъ славянинъ, съвсемъ безпомощенъ предъ природнитѣ сили и стихии, ги схващалъ като прояви или въплъщения на нѣкакви висши сжщества, които нито неговото съзнание, нито въображението му могли да постигнатъ. Единственото известие за религията на южнитѣ

славяни отъ времето преди тѣ да се настанятъ въ полуострова, е това на Прокопия (VI в.). „Славянитѣ, пише той, почитатъ само единъ богъ, който произвежда гърмотевицата и е едничѣкъ господарь на вселената. Тѣ му принасятъ въ жертва говеда и всѣкакви други животни. Тѣ нѣматъ никакво понятие за сждбата и не предполагатъ, че тя има нѣкакво влияние върху човѣшкитѣ дѣла. Когато се виждатъ застрашени отъ смъртъ, поради болестъ или въ сражение, тѣ обещаватъ въ случай на избавление нѣкаква жертва. Тѣ я принасятъ, щомъ като сж избѣгнали опасността, и вѣрватъ, че сж спасили живота си чрезъ това приношение. Освенъ това обожаватъ рѣкитѣ, нимфитѣ и други божества и при тия жертви правятъ гадания“. Тоя богъ на гърмотевицата, както изрично свидетелствуватъ за това стари руски известия, е билъ наричанъ отъ славянитѣ Перунъ. Въ него тържествено се клеили тѣ, когато сключвали договори. Много мѣстни имена запазени и до днесъ изъ различнитѣ славянски земи показватъ, че споменътъ за Перуна не изчезналъ и следъ като християнството измѣстило тамъ древното езичество. Славянскитѣ писатели отъ тая по-късна епоха го отъждествявали съ елинския Зевсъ, който, както е известно, — сжщо билъ богъ на гърмотевицата. Въ нѣкои руски, словашки и полски диалекти и сега думата „перунъ“ значи гърмотевица, а у насъ за името на тоя старославянски богъ спомня цвѣтето „перуника“. Презъ християнската епоха Перунъ билъ отъждественъ съ св. Илия и тая общность обяснява особената почитъ, която тоя библиейски светецъ добилъ у славянскитѣ народи.

Наредъ съ Перуна езическитѣ славяни имали и други божества, но сведенията за тѣхъ сж още по-оскъдни, а понѣкога и противоречиви. При това за тия божества знаемъ единствено отъ съобщения, които се отнасятъ до руското славянство. Такъвъ е билъ напримѣръ Дажбогъ, който въ единъ старъ руски преводъ на една византийска лѣтопись е отъждественъ съ елинския Хелиосъ (богъ на слънцето, латин. Фебъ). Дажбогъ билъ синъ на Сварогъ, който отъ своя страна се явява тжждественъ съ елинския Хефестъ (богъ на огъня, латин. Вулканъ). Може да се предполага, възъ основа на това, че Дажбогъ е билъ богъ на плодородието, на земната производителна сила, извикана на творчество отъ слънцето.

Що се отнася до Сварога, нѣкои предполагатъ, че той е олицетворявалъ „подвижното“ т. е. облачното небе, което дава дъжда.

Наредъ съ Перуна срѣдъ рускитѣ славяни билъ на особена почитъ и Волосъ или Велесъ, покровителъ на стадата. Следи отъ неговия култъ се срѣщатъ, както срѣдъ чехитѣ, тъй и у българитѣ, и това показва, че той сжщо е принадлежалъ къмъ общославянския пантеонъ. Следъ покръщението той билъ сближенъ съ християнския св. Власъ, комуто предалъ и своитѣ качества. Въ словесността на славянскитѣ народи се споменуватъ и женски божества: Морана, носителка на смъртта (отъ „моръ“ — смъртъ, „моря“ — убивамъ) и Лада, богиня на хубостта. Навѣрно и тѣхнитѣ образи сж наследени отъ древно-славянското езичество. Стари известия за тѣхъ и до сега не сж открити.

Срѣдъ балтийскитѣ славяни е билъ почитанъ и Чернобогъ. Единъ нѣмски лѣтописецъ отъ рѣдата на XII в. съобщава, че тѣ го смѣтали за лошъ богъ, повѣрие, което обяснява и неговото име. Споредъ сжщия лѣтописецъ тѣ вѣрвали, че радостта и щастието идѣли отъ Добрия Богъ, а всѣко нещастие — отъ Чернобога. Много пресилено е да се вади отъ това съобщение заключението, че въ основата на славянскитѣ религиозни представи е лежалъ единъ развитъ дуализъмъ, какъвто срѣщаме напр. у старитѣ перси, които вѣрвали, че сждбинитѣ на свѣта се направляватъ отъ борбата между две противоположни начала: Добро (Ормуздъ) и Зло — (Ариманъ).

Многобройни известия показватъ, че презъ по-късната епоха (X—XII в.) рускитѣ и балтийскитѣ славяни изобразявали божествата си чрезъ идоли отъ дърво или камъкъ и тъй имъ се покланяли. Това явление ще да е било по-ново. Въ всѣки случай презъ VI—VII в., отъ когато сж най-раннитѣ съобщения на византийскитѣ писатели за дунавското славянство, за идолопоклонство срѣдъ него не се говори. Нѣма известия за почитание на идоли у южнитѣ славяни и презъ по-сетнешно време, когато тѣ вече живѣли въ Балканския полуостровъ. Не сж имали тѣ и храмове, нито пъкъ особено жреческо съсловие. Жертвоприношенията били извършвани отъ най-възрастнитѣ мъже, членове на отдѣлнитѣ родове, или отъ старейшинитѣ на братствата и племената. Въ жертва освенъ

животни били принасяни въ особени случаи и хора. Човѣшки жертви рускитѣ славяни принасяли на Перуна и по времето непосредствено преди покръщението си; сжщо и балтийскитѣ славяни на своитѣ богове. Почитанието на отдѣлнитѣ божества въ много случаи било свързано съ известни мѣста, предмети или голѣми дървета, на които гледали като на нѣщо свещено. Обикновено такива дървета, — може би поради това, че надъ тѣхъ най-често падали гърмотевици, — били смѣтани за обиталища на Перуна. Имало и свещени джбрави.

Освенъ въ главнитѣ си божества славянитѣ вѣрвали въ различни духове и митически сжщества, причинители на болести и други нещастия. За да спечелятъ тѣхното благоволение, тѣ имъ оказвали различна почитъ, празнували въ тѣхна честь известни дни и т. н. Измежду тия по-низши божества най-известни сж тѣй нареченитѣ вили или самодиви, които Прокопий сравнява съ елинскитѣ нимфи. Повѣрието въ тѣхъ и до сега се е запазило у всички славянскі народи. Самодивитѣ били смѣтани за сжщества, които подъ външността на красиви млади жени обитавали горитѣ и пушинацитѣ, отъ гдето нощемъ излизали, за да се събиратъ на хоро по планинскитѣ поляни. Безгрижни и весели, тѣ въ известни случаи се сближавали съ хората, ставали имъ посестрими, понѣкога дори се и женѣли за избрани отъ тѣхъ прости смъртни, за да напустнатъ скоро домъ и деца и да заживѣятъ отново на воля. Обикновено безобидни, тѣ ставали страшно зли и отмъстителни къмъ ония, които по единъ или другъ начинъ се провинявали къмъ тѣхъ. Напълно тъждествени съ староелинскитѣ нереиди — женски божества, които обитавали планинскитѣ рѣки — сж били русалкитѣ, вѣрванията въ които се срѣщатъ днесъ у руси и българи. Изглежда, обаче, че повѣрията за тѣхъ сж възникнали въ по-късно време, едва следъ досега на източнигъ и южни славяни съ гръко-римския свѣтъ тукъ, въ дунавскитѣ земи. Самото име русалки е латинско. Може би сжщо тѣй отъ чуждъ (гръцки) произходъ е вѣрата въ тѣй нареченитѣ орисници, обикновено грозни стари жени, които при раждането на човѣка опредѣляли неговата сждба. Въ преданията на други славянски народи тѣ сж наречени рожаници (още и роденици, отъ „раждамъ“), а сжщо суденици (отъ „сжда“, „присждамъ“, „опредѣлямъ“).

Навѣрно отъ дълбоката славянска старина, гдето сж били създадени за обяснение на нѣкои необикновени природни явления, напр. болести, неочаквани нещастни случки и т. н., сж останали у всички славянски народи повѣрия за различни други зли духове или сжщества, като напр. треса-вици, нежити, вѣрколаци (вѣлкодлаци), змейове и др. Отъ тѣхната властъ човѣкъ могълъ да се освободи чрезъ различни жертвоприношения, обреди, заклинания или талисмани, тайната на които била позната на особенъ родъ жени — вещици. Тия последнитѣ, обаче, въ народната фантазия сами се явяватъ често пжти като сжщества, които бродятъ нощемъ изъ пушинацитѣ, и срещата съ които винаги е изворъ на нещастия.

Изглежда, че старитѣ славяни сж имали, макаръ и доста първобитни, представи за задгробния животъ. За това свидетелствуватъ тѣхнитѣ погребални обичаи. Най-древниятъ видъ погребение у тѣхъ е ставалъ чрезъ изгаряне на труповѣтъ. Мртвѣцѣтъ е билъ поставянъ върху нарочно приготвенъ костеръ и следъ изгарянето му събирали пепелта въ нѣкакъвъ сждъ и го заравяли въ земята, като поставяли надъ гроба камѣкъ, побивали нѣкакъвъ колъ или, най-сетне, насипвали могила. Погребението на умрѣлитѣ направо въ земята ще да се е установило по-късно, може би подъ влияние на християнството. Единъ арабски пътешественикъ, Ибнъ Фадланъ, въ началото на X в. описва у рускитѣ славяни подробно единъ случай на погребение чрезъ изгаряне, на което самъ присжтствувалъ. И при двата вида погребение мртвѣцѣтъ билъ обличанъ съ дрехитѣ, които обикновено носѣлъ, поставяли при него оржжieto му, обичнитѣ му украшения, употребяванитѣ отъ него приживе предмети или орждия и т. н. На онзи свѣтъ тѣ трѣбвало да му служатъ, както и на тоя. Такива вещи, повредени отъ огъня, се намиратъ често при разкопкитѣ на древно-славянски гробове изъ севернитѣ земи. Особено забележително е, че у всички славяни е билъ широко разпространенъ обичаятъ да бжде убивана и погребвана заедно съ умрѣлия мжжъ и една отъ неговитѣ жени, последвана понѣкога и отъ слугитѣ му. За разлика отъ старата тракийка, обаче, славянката не всѣкога отивала драговолно на такава жертва, тѣй като има съобщения за насилствени умъртвявания на женитѣ на покойницитѣ. Погребенията били съпровождани съ го-

лѣми угощения, устройвани обикновено на третия день следъ смъртъта. За тия „тризни“ у рускитѣ славяни има запазени много известия.

Византийцитѣ се запознали по-отблизу съ славянитѣ, когато тия последнитѣ станали тѣхни непосредствени съседи по брѣговетѣ на Дунава и почнали да нападатъ на земитѣ южно отъ него. Ето защо, измежду всички особености въ живота и бита на своитѣ нови неприятели, византийцитѣ узнали най-добре тѣхното въоръжение, военни нрави и тактика.

Както Прокопий, тъй и авторътъ на „Стратегикона“, представятъ славянитѣ като снажни, здрави и силни хора, синьооки и съ руса или червеникава коса. Въоръжението имъ било недостатъчно. Въ бой тѣ си служили, освенъ съ копия, главно съ стрели, които понѣкога намазвали съ отрова. Брони не носѣли и много често, вѣроятно за да иматъ по-голѣма свобода въ движенията си, влизали въ биткитѣ голи отъ пояса нагоре. Прикривали се само съ лекъ дървенъ, обшитъ съ кожа щитъ. Шлемътъ, поне презъ тая първоначална епоха, имъ билъ неизвестенъ; конница нѣмали и на война действували като пехотинци. На коне яздѣли само тѣхнитѣ вождове. Действували на голѣми маси, срѣдъ които видимо липсвалъ всѣкакъвъ редъ и дисциплина, или пъкъ разпилѣни на малки групи, въ които всѣки билъ предоставенъ на своята съобразителностъ и храбростъ. При това положение тѣ мжчно могли да се мѣрятъ съ добре въоръженитѣ, стегнати и снабдени съ защитни ризници византийски войски, както и съ изпитаната презъ течение на много вѣкове римска военна тактика. Отъ обсадно изкуство тѣ първоначално сжщо тѣй нѣмали никакво понятие и едва тукъ почнали да се запознаватъ съ азбуката му. Тѣхнитѣ учители въ това отношение били хунитѣ, а следъ това и самитѣ византийци.

Онова обаче, което не имъ е достигало въ въоръжение и военни познания, славянитѣ замѣствали съ бѣсната си храбростъ, чрезъ която въ решителни минути удивявали противникитѣ си. Тогава дори и тѣхнитѣ жени като фурии се хвърляли въ биткитѣ и мрѣли заедно съ мъжетѣ си. За да урівновесятъ военното превъзходство на византийцитѣ, славянитѣ умѣло си служили съ известни тактически срѣдства, на които ги билъ научилъ животътъ въ покритата съ гори и блата тѣхна северна родина. Тѣ

отбѣгвали открититѣ битки, гдето всички предимства били на страната на неприятеля имъ, и предпочитали действията въ залесени или пресѣчени мѣста и въ тѣснитѣ планински долини. Тамъ опасната вражеска конница е била напълно безпомощна, а стрелитѣ, съ които тѣ изневиделица знаели да обсапватъ противника си, разстройвали редоветѣ и на най-дисциплиниранитѣ отреди. Изненадата била главното сръдство, което имъ осигурявало победата. За да укриятъ присѣтствието си отъ неприятеля, тѣ прибѣгвали до различни хитрости. Авторътъ на „Стратегикона“ разказва напр., че тѣ се потапяли дълбоко въ рѣкитѣ и блатата, гдето дишали чрезъ трѣстикови прѣти въ уста и оставяли тѣй да мине покрай тѣхъ настѣпващия противникъ, комуто и на умъ не минавало, че подъ гората отъ трѣстики лежатъ скрити воители. Еднажъ отминалъ обаче, тѣ изкачали отъ воднитѣ си скривалища, връхлитали върху му и го унищожавали. Ето защо въ Византия препорѣчвали строга бдителностъ въ войнитѣ съ славянитѣ. Сжщиятъ авторъ съветва пълководцитѣ да предприематъ походитѣ си срещу имъ само зиме, когато листата на горитѣ сж опадали, а рѣкитѣ и блатата сж покрити съ ледъ. Тогава и снѣгътъ издавалъ тѣхнитѣ дири.

Смѣли въ биткитѣ на суша, славянитѣ още по онова време били прочути и като безстрашни плувци. Тая чѣрта е била откѣрмена у тѣхъ сжщо отъ живота имъ въ старата, изобилна съ води тѣхна родина. Тѣхнитѣ „лодки-еднодрѣвки“, направени отъ издѣлбанитѣ стѣбла на грамадни дървета, събирали само по нѣколцина души. Въпрѣки това, славянитѣ не се бояли да предприематъ съ флотилии отъ такива корита далечни морски експедиции. Когато се настанили въ полуострова, тѣ по такъвъ начинъ разпрострѣли нападенията си надъ островитѣ на Егея, като стигали чакъ до брѣговетѣ на Мала Азия и Критъ.

Едно време се мислѣше, че старитѣ славяни били кроткъ народъ, който не обичалъ войната и винаги гледалъ да я отбѣгва, като предпочиталъ да минава времето си въ миренъ трудъ, разнообразенъ съ веселия и пѣсни подъ акомпанимента на гуслитѣ. Днесъ тоя възгледъ, рожба на романтични настроения въ интелектуалскитѣ сръди на славянофилитѣ отъ първата половина на миналия вѣкъ, вече отдавна е опроверганъ и изоставенъ. Както всички тогавашни варвари, между които и тѣхнитѣ съседи гер-

манци или туранци, старитѣ славяни сж били войнственъ народъ, който при своитѣ походи подлагалъ чужди земи на разорения и пленъ, безъ да се стжписва предъ никакви жестокости. Прокопий, съвременникъ на тия тѣхни нападения въ балканскитѣ земи разказва, че тѣ стрували на мѣстното население всѣка година по двесте хиляди избити или отведени въ пленъ. Когато при едно отъ тия нападения тѣ успѣли да превзематъ гр. Топиръ въ Тракия, около устието на р. Места, всичкитѣ му жители били изтрѣбени. На връщане отъ такива походи славянитѣ подкарвали предъ себе си маси пленено население и добитъкъ. Но оказвало ли се, че не могатъ да отведатъ плячката си, тѣ безогледно избивали всичко.

Колкото и преувеличени да сж съобщенията отъ тоя родъ, тѣ все пакъ рисуватъ картина съвсемъ различна отъ оная, въ която славянитѣ се представяха като добродушни и меки хора, неспособни да причинятъ никому зло. И въпрѣки това все у сжщия Прокопий е дадена друга тѣхна чѣрта, прѣко противоположна на всичко горно. Той съобщава, че славянитѣ не държали въ вѣчно робство заробенитѣ на война неприятели, както и изобщо всички отвлѣчени въ пленъ, но, следъ като изтичало известно време, позволявали имъ да се върнатъ въ родината си или пъкъ като свободни люде да живѣятъ въ срѣдата имъ. Чужденецътъ, дори когато бивалъ плененъ на война, си оставалъ гостъ срѣдъ тѣхъ. А къмъ гоститѣ си старитѣ славяни се отнасяли винаги съ особено внимание. Робството като институтъ не е сжществувало въ древнославянското общество.

Въ всички тия различни известия е отразена странната двойственостъ на славянската душа, и днесъ изтъкана отъ крайности и несъвмѣстими противоречия.

3. Епоха на славянскитѣ нападения въ Балканския полуостровъ.

Презъ последната четвъртъ на V в. по-голѣмата частъ отъ земитѣ на северъ отъ Балканския полуостровъ вече сж били заети отъ славянитѣ. Но не навсѣкжде тѣ се настанили еднакво близу до него. Въ източната половина на това пространство, въ днешна Бесарабия, Молдава, Влашко, Трансилвания и Банатъ, — тѣхнитѣ поселения опирали о брѣговетѣ на Дунава. Още по на западъ обаче,

часть отъ старата римска провинция Панония (днешно Хърватско, Сръмъ и Западна Унгария) е била заета отъ германското племе гепиди, отвждъ което пъкъ живѣли сроднитѣ тѣмъ лангобарди. До последнитѣ десетолѣтия на VI в. масата на славянскитѣ племена тамъ оставала доста далеко отъ балканскитѣ владения на империята.

При това въ оная далечна епоха всички дунавски славяни не сж образували едно напълно еднородно етнично цѣло. Най-източнитѣ отъ тѣхъ, които обитавали областта отвждъ дунавскитѣ устия и у византийскитѣ писатели сж означени съ името анти, сж принадлежали къмъ племена, които по-късно влизатъ въ състава на руското славянство. Що се отнася до другитѣ, които тогавашнитѣ византийски автори наричатъ „славини“ и които обитавали земитѣ отвждъ долното и срѣдно течение на Дунава, Сава и Драва, тѣ сжщо се разпадали на две групи — дакийска и панонска. Тия отъ тѣхъ, които заемали териториитѣ на нѣкогашната римска Дакия съ непосредствено съседнитѣ ѝ покрайнини на изтокъ, сж представляли нѣщо отдѣлно отъ другитѣ, чиито земи лежали къмъ Панония, отвждъ областта на гепиди и лангобарди. Тия две славянски групи навѣрно сж живѣли раздѣлени и далечъ една отъ друга още въ първоначалната си родина, поради което още тамъ сж се създали помежду имъ известни езикови различия. Сега, въ съседство съ полуострова, географската граница, която дѣлѣла дветѣ групи, се е намирала негде западно отъ днешнитѣ градове Буда-пеща и Митровица (стариятъ Сирмиумъ, старобългарски Сръмъ, на р. Сава). На изтокъ отъ тая линия чакъ до долината на р. Прутъ сж се простирали селищата на дакийскитѣ славяни, а на западъ — ония на панонскитѣ.

Най-рано въ непосредственъ досегъ съ източно римската империя сж дошли антиѣ и дакийскитѣ славяни. Мнозина отъ тѣхъ минавали на нейна територия и, като наемници, били зачислявани въ войскитѣ ѝ, гдето нѣкои достигали високо положение. Въ масата си обаче славянитѣ оставали отвждъ Дунава и отъ тамъ постоянно безпокояли балканскитѣ земи. Първитѣ имъ известни нападения тукъ се отнасятъ къмъ края на V в. и били, както изглежда, дѣло на антиѣ. Но скоро антскитѣ подвизи сж били засѣчени отъ ония на дакийскитѣ славяни, чиито походи вземали все по-широкъ обсегъ и още презъ пър-

вата половина на VI в. вече достигали до бръговетъ на Мраморно, Егейско и Адриатическо море.

Целта на славянскитъ нападения презъ тоя периодъ билъ грабежътъ. Славянитъ отвлечали всичко, каквото могли да отнесатъ, и претоварени съ плячка се оттегляли въ заддунавскитъ си обиталища, като оставяли следъ себе си пепелища и развалини. Поради голѣмия брой на нападателитъ и поради различнитъ посоки, отъ които се явявали, войскитъ на империята не били въ състояние да осигурятъ отбраната на балканскитъ ѝ владения. За да запази отъ разорение поне околноститъ на столицата си, тогавашниятъ императоръ Анастасий I заповѣдалъ (513 г.) да бжде издигната една 70 километра дълга стена, която отъ Силиврия на Мраморно море до околноститъ на гр. Деркосъ при Черно преграждала цѣлия цариградски полуостровъ. Остатъцитъ на тая стена, на височина негде до десетина метра, и днесъ могатъ да се видятъ въ гористата област на Източна Странджа. Единъ тогавашенъ писателъ, спомняйки си славнитъ времена, когато римскитъ легиони жънѣли победи по всички бойни полета, нарича тая стена „памятникъ на страхливостъта“.

При това състояние на нѣщата цариградскиятъ престолъ билъ заетъ отъ Юстиниана I (527—565), чието царуване е най-блѣскавата епоха отъ живота на източно-римската империя, но заедно съ това и време, отъ което започва неудържимиятъ ѝ упадъкъ. Презъ първитъ години на управлението си Юстинианъ направилъ сериозенъ опитъ да сложи край на бедствията, причинявани отъ новитъ ѝ северни съседи. За началникъ на войскитъ въ Тракия билъ назначенъ Хилбудъ, преди това офицеръ отъ императорската гвардия. По произходъ той билъ славянинъ отъ рода на антитъ, затова познавалъ начина на воюване на своитъ сънародници, а освенъ личната си храбростъ се отличавалъ и съ дарбитъ на деенъ пълководецъ. Поради това презъ тригодишния периодъ (531—533 г.), докато ръководѣлъ отбраната на северо-източната балканска граница, той не само че сложилъ край на славянскитъ нашествия, но съ войскитъ си самъ минавалъ рѣката и подлагалъ на опустошения и пленъ славянскитъ земи. Но при единъ отъ тия походи щастието му изневѣрило: малката му армия била заградена отъ славянитъ и почти изцѣло унищожена; между падналитъ билъ и самъ Хилбудъ.

Окураженитѣ отъ тая победа славяни съ още по-голѣма дързостъ подновили нападенията си. Тѣхнитѣ действия сега били улеснени и отъ други събития, въ които империята се вплеела и въ продължение на четвъртъ столѣтие хабѣла силитѣ си.

Юстинианъ живѣлъ съ мечтата да възстанови нѣкогашното римско държавно единство, като обедини подъ скиптѣра си ония земи на западъ, въ които германскитѣ народи отдавна бѣха основали свои държави. Изразъ на това съзнание е била отъ една страна извършената тогава пълна кодификация на римското право, а отъ друга широката завоевателна дейность, развърната отъ тоя императоръ. Кралството на вандалитѣ по западнитѣ африкански крайбрѣжия на Сръдиземно море било унищожено; сжщата участъ следъ двадесетгодишни упорити войни била приготвена и на остъ-готското кралство въ Италия; нѣкои части отъ сръдиземноморскитѣ крайбрѣжия на Галия и Испания били отново включени въ римската държавна територия. На изтокъ империята почнала тежки и безкрайни войни съ перситѣ за владението на Месопотамия. Блѣновецѣ на Юстиниана били по този начинъ въ голѣма степенъ осжществени, но изразходванитѣ за това сръдства и преживѣнитѣ напрежения били тѣй голѣми, че империята още презъ негово време почувствувала признацитѣ на неизлѣчима немощъ. Най-голѣмата грѣшка на Юстиниана се състояла въ това, че, увлѣченъ отъ химеритѣ си и разпилѣлъ силитѣ на източно-римското общество въ завоевания изъ далечни страни, той не оценилъ достатъчно опасността, която висѣла надъ земитѣ, близки до държавния центъръ. По времето, когато императорскитѣ армии се биели изъ равнинитѣ на Италия или изъ пустинитѣ на Сирия и Месопотамия, славянитѣ съ все по-голѣми сили и увеличена стрѣвъ бродѣли и разнасяли разорение и смъртъ въ Балканския полуостровъ, като не оставяли незасегнати и най-далечнитѣ му южни области. За да възпре тѣхнитѣ движения, или поне да ограничи вилнежитѣ имъ, Юстинианъ заповѣдалъ тогава да бждатъ издигнати въ нѣколко пояса стотици крепости — едни по брѣговецѣ на Дунава, други по проходите на Хемусъ и Родопъ, трети по морскитѣ брѣгове. Нѣкои отъ по-достъпнитѣ планински прелѣзи били преградени съ голѣми стени, каквито били построени и на провлацитѣ къмъ Галиполския полуостровъ, Халкидика и

Пелопонесъ. Византийскиятъ историкъ Пропокий, съвременникъ на Юстиниана, изброява имената на повече отъ петстотинъ градове и крепости, които императорътъ възобновилъ или изцѣло построилъ въ различнитъ провинции на полуострова. По-голѣмата частъ отъ тѣхъ се намирили въ източнитъ балкански земи. За нещастие, цѣлата тая система отъ защитни съоръжения се оказала безполезна, тъй като липсвали войскитъ, които трѣбвало да образуватъ живата ѝ сила. И поради това повечето отъ тия крепости, сринати отъ славянския напоръ, не преживѣли дори своя създателъ.

Особено зачестили нападенията на славянитъ къмъ срѣдата на VI в. Отъ тогава не минавала година, безъ да бждатъ споходени отъ тѣхъ едни или други провинции. Оставеното на сѣдбата си туземно население трѣбвало да търси убѣжище къмъ естествено защитенитъ мѣста, изъ гори и планини. Другъ голѣмъ потокъ отъ бѣжанци се отправялъ къмъ далечнитъ южни и югозападни морски брѣгове и дори отвждъ тѣхъ, къмъ островитъ на Егея. Нѣкои се почувствували въ сигурностъ, едва когато презъ Адриатика достигали Южна Италия. Отъ своя страна, поради това, че империята не разполагала съ войски, за да имъ окаже достатъчна съпротива, славянитъ ставали все по-самоувѣрени и смѣли. Сега тѣ налитали и на голѣмитъ добре укрепени градове. Анастасиевата стена, която била пострадала отъ земетресение, вече не могла да ги спре, а не билъ оставенъ на спокойствие отъ тѣхъ и Солунъ — вториятъ по голѣмина, значение и богатство градъ въ полуострова. Двадесетина години следъ Юстиниана Солунъ трѣбвало за пръвъ пѣтъ да отбива тѣхния напоръ. Неговитъ стени устояли срещу голата храбростъ на нападателитъ, лишени отъ всѣкакви обсадни срѣдства, и следъ петдневна борба тѣ били принудени да се оттеглятъ отъ него. Повторното имъ нападение, нѣколко години по-късно, когато тѣ се явили по-добре въоръжени, свършило сѣщо тъй безуспѣшно. При все това и въ двата случая опасността, която висѣла надъ Солунъ, била тъй страшна, че жителитъ му приписвали неговото избавление само на помощта на своя покровителъ и застъпникъ, св. Димитрия, чиито мощи се намирили въ една отъ тамошнитъ църкви. Останалитъ градове, обаче, нѣмали благоприятното положение и крепостнитъ съоръжения на Солунъ и поради

това по-голѣмата частъ отъ тѣхъ, особено ония изъ вътрешността, били превърнати въ развалини.

Населението на много отъ тукашнитѣ земи е било стопено още срѣдъ опустошенията на готи и хуни. Сега славянитѣ довършвали оставеното отъ тѣхнитѣ предшественици. Презъ последнитѣ десетолѣтия на VI в. се споменуватъ за сетенъ пѣтъ много отъ по-старитѣ, нѣкога цвѣтущи градове въ полуострова. Отъ тогава тѣ завинаги изчезватъ. Съ много по-голѣма сила стихията на унищожението действувала въ открититѣ полета и въ неукрепенитѣ селища изъ тѣхъ. Опититѣ на империята преди това, да настани тамъ като колонисти варвари отъ разни племена и раси, далечъ не могли да запълнятъ празнинитѣ и вече къмъ края на VI в. голѣми области въ полуострова, особено равнинитѣ, оставали пуси. Ония отъ жителитѣ имъ, които по единъ или по другъ начинъ оцѣлявали отъ меча на неприятелитѣ, ставали жертва на епидемиитѣ и глада, които последвали нашествията имъ. Други били осждени да водятъ полугладно съществуване и още по времето на Юстиниана империята е била принудена да се откаже да събира всѣкакви данѣци въ нѣкои отъ тукашнитѣ провинции. Явната ѣ неспособностъ да защити владенията си правѣла славянитѣ все по-самоувѣрени и дрѣзки. Въ много случаи тѣ минавали Дунава на малки отреди, които следъ това свободно кръстосвали тукъ на всички страни, изпълнени съ пълно презрение къмъ източно-римскитѣ въоръжени сили. Тѣй напр. еднажъ, къмъ 549 г., тѣ на брой не повече отъ три хиляди души прехвърлили рѣката и, следъ като достигнали земитѣ около Марица, раздѣлили се на две части, всѣка отъ които на свой рискъ поела своя пѣтъ. Военачалницитѣ на Тракия и Илирикъ пожелали да биятъ по отдѣлно двата отреда, но заплатили за това съ кървави поражения: войскитѣ имъ били прѣснати или унищожени. При това славянитѣ вече не се задоволявали да нахлуватъ въ една или друга провинция и съ награбената плячка бързо да се оттеглятъ въ отвжддунавскитѣ си земи, а оставали като господари тукъ дълго, понѣкога месеци или дори години. Нѣкои отъ завладѣнитѣ крепости тѣ при това използували, за да се укриватъ и подготвятъ за нови подвизи изъ съседнитѣ покрайнини. Въ други случаи се явявали на голѣми маси и заливали цѣли области. Лѣтописецътъ Йоанъ Ефески, съвременникъ на тия събития, спо-

менува за единъ такъвъ случай. „На третата година отъ смъртта на Юстиниана, въ царуването на Тиберия победоносни, четемъ у него, проклетиятъ народъ на славянитъ извърши нападение надъ цѣла Елада, надъ Солунската областъ и надъ цѣла Тракия. Тѣ завладѣха много градове и укрепени мѣста, опустошаваха, горѣха и грабѣха страната и я заеха; тѣ се поселиха въ нея безъ страхъ, като че имъ принадлежеше. Това продължи четири години, докато императорътъ бѣше заетъ въ войната съ перситѣ и изпращаше тамъ всичкитѣ си войски“. Броятъ на тия проникнали тѣй дълбоко въ полуострова славяни билъ къмъ сто хиляди души и сжщиятъ лѣтописецъ съобщава, че тѣ и шестнадесетъ години по-късно още оставали въ ония земи.

Всички тия подвизи сж били дѣло на дакийскитѣ славяни. Но тогава тѣ не били единственитѣ неприятели на империята по дунавската ѳ граница: наредъ съ тѣхъ действовали и туранскитѣ българи, наричани днесъ въ науката съ условното название „прабългари“, — за разлика отъ народа, който по-сетне тукъ, на Балканския полуостровъ, прие тѣхното име.

4. ПРАБЪЛГАРИ, ПРОИЗХОДЪ И ПЛЕМЕНА.

За пръвъ пжтъ въ историята на европейския Изтокъ българитѣ се споменуватъ къмъ 482 г., когато Цариградъ потърсилъ тѣхната помощъ срещу остъ-готитѣ на Теодориха. Нѣколко години по-късно, когато тоя остготски кралъ повелѣ народа си къмъ Италия, българитѣ негде изъ околноститѣ на Сирмиумъ въ съюзъ съ гепидитѣ се опитали да му преградятъ пжтя. Едно десетолѣтие следъ това, въ самия край на V в., е отбелязано едно тѣхно нападение надъ византийскитѣ провинции южно отъ долния Дунавъ, а не минали нови десетина години и тѣ, заедно съ ония хуни, които били доведени въ днешна Добруджа отъ Атиловия синъ Ирнахъ, образували главнитѣ сили въ войската, която възбунтуваниятъ византийски пълководецъ Виталианъ повелѣ срещу Цариградъ. Наредъ съ отреди отъ други народи тѣ образували значителна частъ отъ войскитѣ и на Юстиниана въ борбитѣ му съ остъ-готи и перси въ Италия и Азия. Къмъ срѣдата все на VI в. тогавашни автори споменуватъ българитѣ като народъ, който обитавалъ и негде на северъ отъ Кавказъ. Отъ тия известия става ясно, че:

по онова време тѣ живѣли разпилѣни въ една широка областъ, която съвпадала съ териториитѣ на нѣкогашната империя на Атила и въ частъ отъ която между другото се намирали сега поселенията и на дакийскитѣ славяни.

Загадката за появата на българитѣ тамъ по времето непосредствено следъ разпадане на голѣмата хунска държава се разяснява отъ други източно-римски писатели изъ тая епоха. Говорейки за българитѣ, тѣ много често ги наричатъ хуни. Къмъ българитѣ обаче тѣ отнасятъ и други сродни на хунитѣ племена, които дошли изъ Азия следъ смъртта на Атила и презъ първата половина на VI в. вече заемали земитѣ около Донъ, Кубанъ, Азовско и Каспийско море. Това сж били тѣй нареченитѣ огури, които се разпадали на нѣколко дѣла — утигури, кутигури (или ко-траги), оногури (наричани още уногундури), сарагури и т. н. Името българи, следователно, е било общо родово название на всички тия хунски племена и, значи, имало по-широкъ обхватъ отъ името хуни, което измѣстило. Ето защо съ него се наричали както хунскитѣ племенни остатѣци, които следъ Атила се задържали въ областѣта на р. Тиса и Срѣдни Дунавъ, и тѣхнитѣ еднородци, които се установили въ Добруджа, или се прѣснали изъ равнинитѣ на днешно Влашко и изъ черноморскитѣ степи, тѣй и огурскитѣ племена източно отъ тѣхъ. Така се обяснява и фактътъ, гдето почти въ едно и също време българитѣ се споменуватъ изъ покрайнини тѣй далечни една отъ друга и по онова време обитавани освенъ отъ тѣхъ и отъ съвсемъ други народи. На западъ, къмъ Срѣдния Дунавъ, Тиса и Драва тѣ живѣли размѣсени съ германски племена, а отвъдъ Долния Дунавъ — съ дакийски славяни. Главната маса на българитѣ презъ VI в. заемала азовско-каспийскитѣ земи, гдето се били отдрѣпнали и частъ отъ хунитѣ на Атила. Тукъ презъ тая епоха първенството принадлежало на две български племена — утигуритѣ на изтокъ отъ Азовско море и Донъ, и кутигуритѣ — западно отъ тѣхъ.

Въ нападенията надъ източно-римскитѣ земи участвували главно българитѣ-кутигури. Тукъ тѣ се вестили дори преди славянитѣ и презъ течение на едно десетолѣтие (отъ 493 до 502 г.) извършили нѣколко голѣми нападения, при последното отъ които билъ засегнатъ и Илирикъ. Презъ следнитѣ десетолѣтия нашествията имъ сжщо не спирали

и не една императорска армия при опититѣ си да ги спре или да ограничи областѣта на опустошенията имѣ, плащала съ поражението си. Хуно-българскитѣ племена, обитаващи сръдно-дунавскитѣ земи, не оставали бездейни зрители на подвизитѣ на своитѣ сънародници отъ изтокъ. Тѣй напр. въ 517 год. една голѣма маса отъ тѣхъ нахлула по долината на Морава въ Македония, отгдето се разлѣла на изтокъ и югъ, като достигнала отъ една страна Тракия, а отъ друга презъ Епиръ и Тесалия — до Термопилитѣ. По-сетне (530 г.) тѣ отново нахлули въ Илирикъ и въ едно сражение съ тѣхъ падналъ главнокомандуващиятъ на тамошнитѣ войски Мундъ, по произходъ навѣрно сжщо тѣй славянинъ, както и Хилбудъ. Особено страшно по сила и обхватъ било нападението десетъ години по-късно. Невсмѣтни български пълчища, които минали Долния Дунавъ, залѣли тогава всички земи отъ Адриатика до самитѣ околности на Цариградъ. Само въ Илирикъ отъ тѣхъ били превзети и разрушени повече отъ тридесетъ градове. Часть отъ прабългаритѣ проникнали тогава въ Тракийския Херсонесъ (днесъ Галиполски полуостровъ), а отъ тамъ се прехвърлили на азиатския брѣгъ на Хелеспонта, когато други презъ Тесалия минали Термопилитѣ и се нахвърлили върху южнитѣ грѣцки области. Тѣй продължавало до сръдата на VI в. Интересно е, че нападенията на славяни и българи върху балканскитѣ земи се редували: като че между тия неприятели на империята сжществувало нѣкакво съгласие, при което единиятъ идвалъ да смѣни другия, за да доунищожи пощаденото отъ него. Всѣко едно отъ тия почти ежегодни нападения било предприемано обикновено или само отъ славяни или отъ българи. Тоя фактъ се обяснява и съ друго обстоятелство. Славянитѣ на война действували като пехотинци, докато пълчищата на българитѣ, както и на всички тогавашни азиатски племена, се състояли изключително отъ лека и многоподвижна конница. Единитѣ предпочитали движението презъ пресѣчени или гористи мѣста, а другитѣ се чувствували въ стихията си главно сръдъ широкитѣ полета. Съвмѣстнитѣ имѣ предпрятия само би ги затруднявали.

Юстинианъ, който ималъ възможността да се убеди, колко неоснователни били надеждитѣ, възлагани на мрежата издигнати отъ него крепости, трѣбвало да търси други начини, за да облекчи положението на балканскитѣ

си провинции. Неговитѣ войски били прѣснати изъ далечни земи, а ония, които още се намирали тукъ, се оказвали поради малобройността си неспособни, за да одържатъ натиска на налитащитѣ врагове. Поради това императорътъ поискалъ да си послужи съ сръдството, отъ което източната империя преди и следъ него неведнажъ бѣ получавала чувствителни резултати. Той подбудилъ утигуритѣ да се нахвърлятъ върху своитѣ западни сънародници. Съблазнениятъ отъ императорскитѣ дарове утигурски ханъ Сандилъ нахълталъ въ кутигурскитѣ земи по време, когато самитѣ кутигури били на походъ къмъ Дунава, и ги подложилъ на основателно разорение. Но междусобната война, която пламнала между дветѣ прабългарски племена, не траяла дълго и, противно на очакванията на Юстиниана, не изчерпила силитѣ на кутигуритѣ. Година по-късно тѣ въ голѣмъ брой се явили отново на югъ отъ Дунава и подложили на разорение земитѣ къмъ Цариградъ и Солунъ. Много по-голѣмо обаче е било нападението въ 557 г., когато кутигурскиятъ ханъ Заберганъ миналъ замръзналия Дунавъ. Отъ Тракия той изпратилъ частъ отъ войскитѣ си на юго-западъ, гдето тѣ били спрѣни едва предъ Термопилитѣ; други се втурнали къмъ Галиполския полуостровъ, а самъ канътъ съ седемъхилядна конница се отправилъ къмъ Цариградъ. Анастасиевата стена и сега била прехвърлена безъ особени трудности и българитѣ разбили станъ предъ стенитъ на източната столица, къмъ която вестъта за тѣхното настѣпление била подгонила населението отъ цѣлата околностъ. Опитността на престарѣлия Юстиниановъ пълководецъ Велизарий принудила Забергана да се откаже отъ по-нататъшни действия тукъ, но отстъплението му отъ Тракия трѣбвало да бѣде откупено съ голѣмо количество злато. Забележителното при тоя походъ било и това, че заедно съ българитѣ въ него участвували и славяни.

Още докато Заберганъ се бавѣлъ изъ Тракия, Юстинианъ отново потърсилъ помощта на утигуритѣ. Едно негово посолство презъ Черно море бързо се отправило къмъ тѣхния канъ Сандилъ, който срещу голѣма сума пари билъ уговоренъ повторно да нахлуе въ кутигурскитѣ земи. Войната между дветѣ сродни племена избухнала сега съ нова сила, водила се дълго и съ крайно ожесточение, докато и едното и другото били тѣй обезсилени,

че скоро станали жертва на чуждото завоевание. Народътъ, който врѣхлетѣлъ надъ тѣхъ, били аваритѣ.

5. АВАРИ. ПРОИЗХОДЪ И БИТЪ. АВАРСКА ИМПЕРИЯ.

Аваритѣ или обрѣтитѣ, както ги наричали съвременнитѣ имъ славяни, произхождали отъ сжщата група азиатски народи, къмъ която принадлежали и хунитѣ. Презъ втората четвъртъ на VI в., поради ново движение срѣдъ турско-монголскитѣ племена въ източния Сибирѣ, едни отъ тѣхъ се нахвърлили върху своитѣ сродници, които живѣли въ земитѣ отвѣдъ Каспийско море, и ги покорили. Тогава частъ отъ тия последнитѣ подъ общото име аvari отстѣпили на западъ и вече къмъ края на Юстиниановото царуване се явили въ областта около Волга и Донъ. Отъ тукъ тѣ изпратили посолство въ Цариградъ, гдето предлагали на империята услугитѣ си срещу нейнитѣ неприятели. За престарѣлия Юстинианъ това предложение било повече отъ добре дошло. Аварскитѣ посланици, обси-пани съ подарѣци и съ обещания за бждещи награди, се върнали при своитѣ съ получената отъ императора порѣчка да обезвредятъ опаснитѣ за източната империя прабългари и славяни. Аваритѣ не чакали тая покана да имъ бжде повторена. Тѣ врѣхлетѣли едно следъ друго на изтощенитѣ отъ взаимни кръвопролития утигури и кутигури, разгромили ги, следъ което сжщата участъ пригответили и на антитѣ. Понеже Юстинианъ искалъ да използва аваритѣ и срещу гепидитѣ, предложилъ имъ да продължатъ настѣплението си къмъ западъ. Аваритѣ тогава минали Карпатитѣ и установили становетѣ си въ равнината около Тиса и Срѣдния Дунавъ. Тѣй въ сѣдство съ северозападната граница на империята изникнала една нова военна и политическа сила, тежкитѣ последици отъ чието присѣствие тамъ тя сама трѣбвало най-много да изпита.

Първиятъ ударъ на аваритѣ се стоварилъ върху гепидитѣ. Тѣ били смазани и разпилѣни. Но и тѣхнитѣ германски сродници, лангобардитѣ, съюзници на аваритѣ въ тая кървава разправа, почувствували опасността отъ при-шелцитѣ и побързали сами да напуснатъ своитѣ земи, като се отправили да търсятъ ново отечество въ Италия. Властѣта на аваритѣ се разпрострѣла по тоя начинъ до Източнитѣ Алпи. Панонскитѣ славяни, които между това

заели опраздненитѣ земи на лангобарди и гепиди, станали аварски поданици, сѣщо както и часть отъ дакийскитѣ на изтокъ отъ Тиса, къмъ Трансилванія. Подъ аварско господство продължавали да оставатъ сѣщо и антитѣ и българскитѣ племена къмъ Азовско море и Донѣ. Тѣй къмъ последната четвъртъ на VI в. аваритѣ заповѣдвали надъ повечето отъ земитѣ, които нѣкога влизали въ имперіята на Атила.

Върховниятъ повелителъ на аваритѣ носѣлъ титлата хаганъ. Както изглежда, властта му била неограничена. Самата аварска държава представляла собствено единъ принудителенъ сѣюзъ на много народи и племена; срѣдъ тѣхъ аваритѣ били незначително малцинство, което дължало своето господствуваще положение на дивата си военственостъ и на своята стегната военна организация. Броятъ на мжжетѣ, способни да носятъ орѣжие у тѣхъ, не надминавалъ двадесетина хиляди. Пришелци изъ азиатскитѣ степи, гдето живѣели като истински номади, аваритѣ и въ Европа си останали чужди на всички навици на оседналия животъ. Градове и села въ истински смисълъ тѣ нѣмали, а по-късни нѣмски лѣтописци разказватъ, че обитавали деветъ мѣста, всѣко едно отъ които било оградено съ кръгъ отъ колове и насипи — като воененъ станъ. Такава кръгла ограда (Hring, новонѣмски Ring — прѣстенъ) представляла и столицата на хагана. Това, обаче, не ще сѣ били постоянни селища, тѣй като споредъ други известія аваритѣ, съ огледъ къмъ годишнитѣ времена, смѣняли мѣстожителствата си. Главното имъ занятие било войната, а поминѣка си добивали отъ грабежитѣ, които вършели въ сѣседнитѣ страни, и отъ безогледната експлоатация надъ подчиненитѣ си народи. Къмъ тѣхъ тѣ се отнасяли съ дивашка жестокостъ и древната руска лѣтопись разказва, какъ вмѣсто коне и волове впрѣгали въ колитѣ си женитѣ на славянското племе дулеби, което живѣло въ земитѣ около Бугъ. Своитѣ поданици, срѣдно-дунавскитѣ и панонски и дакийски славяни, тѣ при походите си изъ Балканския полуостровъ заставяли да имъ строятъ мостове надъ Дунава и Сава, а често пжти ги водѣли и като спомогателна войска съ себе си. Второто си нападение надъ Солунъ (586 г.) славянитѣ изглежда предприели подъ началството на аваритѣ. При голѣмата обсада на Цариградъ въ 626 г. аварскиятъ хаганъ заповѣдалъ на следващитѣ

го славяни да пренесатъ съ своитѣ лодки-еднодрѣвки войската на перситѣ, по онова време аварски съюзници, които чакали на азиатския брѣгъ на Босфора. Византийската флота осуетила тоя опитъ и голѣмата частъ отъ тази първобитна славянска флотилия била изпратена на морското дѣно. Разярениятъ отъ неуспѣха хаганъ заповѣдалъ тогава да избиятъ и ония отъ славянитѣ, които оцѣлѣли въ морската катастрофа. Не е чудно, че дълго време следъ провалата на аварската държава срѣдъ освободенитѣ отъ аварско иго руски славяни се чувала поговорката „погибоша аки обры“.

Друга характерна черта у тая сганъ отъ хищници е била ненаситната имъ алчностъ за злато и скъпоценности, съ каквито страшно обичали да се кичатъ. Женитѣ си тѣ обличали съ църковни одежди, плячкосани при походитѣ на югъ, а когато хаганътъ заставалъ самъ на чело на военнитѣ експедиции, въ обозитѣ билъ возенъ и изработениятъ му отъ злато тронъ. Въ прищѣвкитѣ си и изнудванията надъ другитѣ тѣ не знаели мѣрка и граница. Подарѣцитѣ и субсидиитѣ, които империята отначало давала на хагана, се превърнали въ годишенъ данѣкъ, който скоро надминалъ сто хиляди жълтици и всѣко забавяне на изплащането му се използвало като предлогъ за нова война срещу ѝ. При единъ отъ многобройнитѣ договори, които аваритѣ сключвали съ Византия, хаганътъ поискалъ отъ императора да му бжде изпратенъ като подарѣкъ единъ слонъ. Когато желанието му било изпълнено, той огледалъ странното животно и, понеже не му се видѣло нѣщо особено, върналъ го обратно, за да му бжде дадено вмѣсто него златно легло. Договорнитѣ задължения, поети къмъ околни народи и държави, аваритѣ никога не се считали задължени да спазватъ и нѣщо най-обикновено за тѣхъ било да нападнатъ единъ съседъ тъкмо тогава, когато той, следъ едва сключения договоръ, най-малко очаквалъ подобно нападение.

Войската на аваритѣ се състояла изключително отъ конници. Поради това за действия изъ планински мѣста тѣ били негодни. Тамъ, както било напр. при походитѣ изъ Далмация, тѣ изпращали подчиненитѣ си българи. Въ 584 г. единъ десетхиляденъ корпусъ, съставенъ само отъ български конници, по заповѣдъ на хагана подложилъ на опустошение побрѣжията на Адриатика, а нѣколко години

по-късно и все по волята на аварския повелител другъ многочисленъ български отредъ, въпрѣки мира съ империята, бродѣлъ изъ Долна Мизия. Славянската пехота аваритѣ използвали за авангардни боеве или при атаката на крепости. За да могатъ да се движатъ бързо, водѣли при военнитѣ си експедиции и голѣмъ брой запасни коне. Въоръжението имъ, както и на всички тогавашни турански народи, се състояло отъ копие, мечъ и лжкъ съ стрели; носѣли и леки брони.

Още доста рано въ Цариградъ поискали да си послужатъ съ аваритѣ, за да обуздаятъ и ония дакийски славяни, които обитавали влашката равнина. На помощъ въ случая дошло обстоятелството, гдето единъ отъ тамошнитѣ славянски князе, Добрита, отказалъ да признае аварското върховенство и заповѣдалъ да накажатъ съ смъртъ посланицитѣ, изпратени съ това искане отъ хагана. Тогава тоя последниятъ съ 60-хилядна армия, съставена въ голѣмата си частъ отъ контингенти отъ подчиненитѣ му народи, се прехвърлилъ въ Мизия, достигналъ презъ нея до Малка Скития и отъ тукъ съ съдействието на византийския флотъ нахлулъ въ днешно Източно Влашко. Тамошнитѣ славянски земи били подложени на опустошение, но това билъ и едничкиятъ резултатъ на похода. Славянитѣ потърсили защита въ горитѣ на Карпатитѣ и хаганътъ трѣбвало да се откаже отъ желанието да ги преследва. Въпрѣки тая експедиция мнозинството на дакийскитѣ славяни, главно ония, които обитавали Южна Трансилвания и Влашката равнина, запазили своята независимостъ и свободата на действията си срещу източно-римската империя.

Сврѣхъ това тя на край трѣбвало да отбива нападенията и на самитѣ авари, които не се забавили да се наредятъ между неприятелитѣ ѝ. Следъ тригодишна блокада тѣ сложили ржка на важната крепостъ Сирмиумъ, и чрезъ нея си осигурили прелѣза презъ р. Сава за Балканския полуостровъ. Отъ тогава въ продължение на десетолѣтие и половина тѣ се намирали съ империята въ война, прекъсвана отъ рѣдки и малотрайни паузи, които използвали, за да изтрѣгнатъ отъ нея чрезъ преговори все по-голѣми контрибуции. Презъ тоя периодъ аваритѣ предприемали нѣколко голѣми експедиции срещу ѝ. Тѣхниятъ пжтъ винаги билъ единъ и сжщъ: презъ Мизия тѣ достигали брѣ-

говетъ на Черно море, прехвърляли низкия Източенъ Хемусъ, следъ което пълчищата имъ се разсипвали по цѣлия балкански югъ. Временнитъ и случайни несполуки не ги отчайвали и всѣко тѣхно нападение оставяло следъ себе се купища развалини. Малкъ брой отъ градоветъ и крепоститъ между Сингидунумъ и Одринъ оцѣлѣли срѣдъ това дѣло на разорение, въ което на свой рискъ и за собствена смѣтка понѣкога участвували и дакийскитъ славяни. Рѣдкитъ победи, които източно-римското орѣжие одържало надъ нѣкои отъ нападателитъ, се оказвали безполезни, тѣй като на мѣстото на една разбита тѣла скоро се явявали нѣколко други.

Поради всичко това въ Цариградъ се убедили, че край на тѣй създаденото положение може да бжде сложенъ, само когато войскитъ на империята престанатъ да се задоволяватъ съ задачата да отбиватъ нахлулитъ въ полуострова варвари и сами минатъ въ настѣпление срещу имъ. Дѣлото, започнато нѣкога отъ Хилбуда, трѣбвало да бжде завършено. За да се отнеме и на авари и на славяни всѣка възможность да сѣятъ опустошения и смъртъ въ провинциитъ отсамъ Дунава, необходимо било да се пренесе войната въ тѣхнитъ собствени земи. И императорътъ Маврикий поставилъ тая задача на източно-римскитъ армии презъ последното десетолѣтие на VI в.

Първоначално изпълнението ѝ обещавало пълень успѣхъ. На нѣколко пѣти императорскитъ войски минавали Дунава и прониквали дълбоко въ отвѣднитъ славянски и аварски области. При първата отъ тия експедиции единъ отъ славянскитъ князе въ днешно Влашко, Радогостъ, падналъ убитъ. Въ земитъ около р. Яломница другъ, когото единъ тогавашенъ грѣцки авторъ нарича Музюкиосъ, билъ постигнатъ наскоро отъ същата участъ; трети — Пирогостъ, намѣрилъ смъртъта си въ едно сражение негде срещу устието на р. Осъмъ. Аваритъ също получили заслуженото възмездие. Въ самия край на VI в. една източно-римска армия нахлула въ Панония и, следъ като отъ своя страна я подложила на опустошение, завърнала се съ плячка и много аварски пленници. Всичко това обаче било само едно добро начало. За да се добиятъ очакванитъ резултати, трѣбвало тия експедиции да се превърнатъ въ постояненъ натискъ, особено надъ славянитъ, които поради своята многочисленость лесно за-

пълняли понесенитѣ загуби. Съ огледъ на тая нужда Маврикий заповѣдалъ, експедиционнитѣ войски да зимуватъ отвъдъ Дунава, да се продоволствуватъ отъ тамошнитѣ земи и, съ настѣпването на пролѣтътъ, да продължаватъ тамъ своитѣ действия.

Тогава се проявила съ всичката си сила деморализацията, която бѣ обхванала източно-римското общество следъ напреженията, понесени отъ него презъ епохата на Юстиниана. Когато, при завършека на единъ отъ тия походи, на войницитѣ отъ дунавската армия, вече на пътъ да минатъ обратно рѣката, била обявена тая заповѣдъ на императора, срѣдъ тѣхъ избухналъ неудържимъ метежъ. И тъй като пълководцитѣ имъ трѣбвало да се спасяватъ отъ тѣхния гнѣвъ, метежниците провъзгласили за императоръ единъ низшъ офицеръ изъ срѣдата си и цѣлата армия, която имала задача да пази севернитѣ граници на държавата, се запжтила срещу Цариградъ. Маврикий заплашилъ съ главата си опита да предотврати загубата на балканскитѣ владения на империята (602 г.).

1. M. V a s m e r, Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven, I. Lpzg 1923. — М. Д р и н о в ъ, Заселение Балканскаго полуострова славянами. Съчинения I. София 1909. — А. Л. П о г о д и н ъ, Изъ исторіи славянскихъ передвиженій. Спб. 1901. — E. d. B o g u s l a w s k i, Einführung in die Geschichte der Slaven. Jena 1904 — R. R ö s l e r, Über die Zeitpunkt der slavischen Ansiedelung an der interen Donau. Sitzungsber. d. Wien. Akad. 73. — С т. Р о м а н с к и, Прародина и разселение на славянитѣ. Сборникъ „Презъ вѣковетъ“. София 1938.

2. L. N i e d e r l e, Slovanské starožitnosti II. Praha 1906. — Л. Н и д е р л е, Бытъ и культура древныхъ славянъ. Прага 1924. — Д. Х в о л ь с о н ъ, Извѣстія о хозарахъ, бургасахъ, болгарахъ, мадьярахъ, славянахъ и руссахъ... Ибнъ-Даста. Спб. 1859. — А. И. Г а р к а в и, Сказаніе мусульманскихъ писателей о славянахъ и русскихъ. Спб. 1880. — А. К у н и к ъ и Б. Р о з е н ъ, Известія ал-Бекри и другихъ авторовъ о Руси и славянахъ I. Спб. 1878. — В. М. Ф л о р и н с к і й, Первобытныя славяне по памятникамъ ихъ доисторической жизни. I. Томскъ 1894. — К о т л я р е в с к і й, О погребальныхъ обычаяхъ языческихъ славянъ. Москва 1868. — L. L e g e r, La mythologie slave. Paris 1901. — М. С о б ѣ с т і а н с к і й, Ученіе о національныхъ особенностяхъ, характера и юридическаго быта древнихъ славянъ. Харьковъ 1892. — Л. М и л е т и ч ъ, Животътъ и характерътъ на славянитѣ въ древността. Макед. прегледъ II. 2 (1926).

3. Ch. D i e h l, Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle. Paris 1901. — Юл. К у л а к о в с к і й, Исторія Византии. I—II. Кіевъ 1912—1913. — О. У с п е н с к і й, Исторія византийской имперіи. I. Спб. 1912. — С т. С т а н о ј е в и ч, Византија и срби I—II. Нови Сад 1906. — М. Д р и н о в ъ, споменатото по-горе съчинение. — Ив. Д у й ч е в ъ, Балканскитѣ

Югоизтокъ презъ първата половина на VI в. Бѣломорски прегледъ I, 1942.

4. J. Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Lpzg 1893. — J. Marquart, Chronologie der alttürkischen Inschriften. Lpzg 1893. — Wirth, Geschichte Asiens und Osteuropas. I. Halle 1905. — R. Grousset, L'empire des steppes. Paris 1939. — В. Н. Златарски, История на българитѣ отъ появата имъ въ Европа до основаването на българското царство въ Балк. п-въ. ГСУ. X. — G. Fehér, Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V—XI Jahrh. Budapest 1921. — Gy. Moravcsik, Zur Geschichte der Onoguren. Ungarische Jahrbücher. 10 (1930). — K. De Groot, Die Hunnen der vorchristlichen Zeit. Berl. 1921. — Ив. Д. Шишмановъ, Критиченъ прегледъ на въпроса за произхода на прабългаритѣ. СНУ. 16 и 17 (1900). — Н. Vambéry, Das Türkenvolk. Lpzg 1885. — Ст. Младеновъ, Положението на Аспаруховитѣ прабългари въ реда на тюркския клонъ на уралоалтайскитѣ народи. Българ. истор. библ. I. 1 (1928).

5. Rypl, Die Beziehungen der Slaven und Avaren zum oströmischen Reiche unter der Regierung des Kaisers Heraklios. Budweis 1888. — Groh, Geschichte des oströmischen Kaisers Justin II. Lpzg 1889. — L. Hauptmann, Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avars pendant la seconde moitié du VIe siècle. Byzantion 4 (1927-28). — J. J. Mikkola, Avarica. Archiv f. slav. Philologie 41. — K. Jireček, Geschichte der Serben. I. Wien 1918.

III. ЕПОХА НА СЛАВЯНСКОТО ПРЕСЕЛЕНИЕ ВЪ БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВЪ

1. ПРЕВРЪЩАНЕ НА ИЗТОЧНАТА РИМСКА ИМПЕРИЯ ВЪ ВИЗАНТИЙСКА.

Следъ смъртта на Маврикия цѣлиятъ източно-римски свѣтъ потъналъ въ хаосъ. Новиятъ императоръ Фока, дивъ и крайно ограниченъ човѣкъ, не е ималъ и най-малкото съзнание за своитѣ задължения и отговорности. Разложението въ войската взело страшни размѣри и се пренесло въ всички области на управлението. За бъдещето никой не се грижелъ; държавнитѣ граници останали безъ защита. А тъкмо тогава надъ тѣхъ надвиснали опасности, каквито никога по-рано империята не познавала. Тоя пжтъ бедствията заплашвали не само Запада; съ особена сила се струпали тѣ и върху римския Изтокъ.

Отъ безредието се възползували най-напредъ перситѣ. Тѣ нахлули въ Армения и Месопотамия и, следъ като ги завзели безъ особени усилия, насочили се срещу Сирия и Мала Азия. Градове и крепости, които вѣкове подъ редъ не били виждали предъ стенитѣ си неприятелъ, сега падали почти безъ съпротива въ тѣхни ржце. За всички било ясно, че катастрофата настѣпва и че само хероични срѣдства биха могли да я предотвратятъ. Подъ напора на това съзнание, силитѣ на самосъхранението въ срѣдата на източно-римското общество се разбудили и впрегнали въ действие. Свирепиятъ, но съвсемъ неспособенъ Фока билъ съборенъ и на престола билъ издигнатъ даровитиятъ Ираклий. Но положението на империята по времето, когато той поелъ управлението ѝ, било почти безнадеждно. Перситѣ успѣли да завладѣятъ и Египетъ; войскитѣ имъ бродѣли изъ Мала Азия, а отдѣлни тѣхни отреди вече се вестявали по брѣговетѣ на Егея и на Мраморно море. Нуждна е била една несломима воля и способноститѣ на единъ гениаленъ пълководецъ, за да

бжде спрѣна всеобщата разруха. Ираклий притежавалъ и едното и другото. Съ гигантски усилия той само за нѣколко години успѣлъ да създаде една дисциплинирана армия и я повелъ срещу перситѣ. Тамъ, на изтокъ, лежали жизненитѣ интереси на империята: владенията ѝ въ Азия и Африка сж били извори на нейната мощъ и преди всичко тѣ трѣбвало да бждатъ спасени. Предъ тая задача Балканскитѣ полуостровъ билъ забравенъ и изоставенъ на участъта си.

Следъ петгодишна епична борба перситѣ най-сетне били смазани и прогонени задъ Тигъръ и Ефратъ. Но не минало десетолѣтие и изъ пѣсъцитѣ на Арабия се издигналъ срещу империята другъ и много по-страшенъ неприятель: арабитѣ, които учението на Мохамеда бѣ превърнало въ неотразими завоеватели. Започнала нова борба, но изтощенитѣ сили на източно-римското общество вече не били въ състояние да издържатъ все тѣй победоносно новитѣ изпитания. Сирия, Месопотамия, Палестина и Египетъ повторно били загубени и сега вече за винаги. Коннитѣ маси на арабитѣ нахлули и въ Мала Азия, а нѣколко десетолѣтия по-късно знамената на Пророка вече заплуцѣли надъ Босфора подъ самитѣ стени на източната столица.

Въ настъпилата всеобща разруха погинала голѣма частъ отъ старото римско държавно и културно наследство. Духовниятъ животъ на източно-римското общество билъ смѣкнатъ на крайно понизено равнище. Нравитѣ загрубѣли, отъ упадѣкъ било обхванато и правното му съзнание. Много завещани отъ старината институции изчезватъ, за да отстъпятъ мѣстото си на нови, израстнали срѣдъ промѣнената сурова действителностъ и пригодени къмъ нея. Тѣй въ продължение на половина столѣтие тукъ бива извършенъ единъ голѣмъ превратъ: източно-римската империя, която загубва по-голѣмата частъ отъ азиатскитѣ си владения, се азиатизира, става византийска. Античнитѣ традиции потъмняватъ, наследениятъ отъ древността моралъ на източно-римското общество се превръща въ външно спазване на известни условности. Лицемерieto и престорената набожностъ, вѣроломството и изтънчената жестокостъ ставатъ най-характернитѣ чѣрти на тоя свѣтъ, срѣдъ който целъта е оправдавала всички срѣдства, а успѣхътъ заличавалъ всѣко извършено заради него пре-

стжпление. Промѣната се проявила и въ цѣла редица осезателни външни белези. Тѣй напримѣръ нѣкогашното римско облѣкло било изоставено заради друго, чиито образци идѣли сжщо отъ Азия. Наредъ съ всичко това, обаче, се извършило тукъ и нѣщо по-особено: латинскиятъ езикъ вече престаналъ да бѣде официаленъ и държавенъ езикъ на империята и отстжпилъ мѣстото си на грѣцкия, който на изтокъ и преди това билъ езикъ на образоваността и на търговията. Но пълното измѣстяне на латинския още не означавало, че източно-римското общество било напълно погрѣчено. Напротивъ, грѣцитѣ и сега образували незначително малцинство срѣдъ жителитѣ на империята, принадлежащи, еднакво въ Европа както и въ Азия, къмъ най-различни племена и раси и говорещи на свои собствени езици. И сега, както и по-рано, всички нейни поданици продължавали да я смѣтатъ за римска и наричали себе си ромеи. Ако чужденцитѣ гледали на нея като на грѣцка държава и наричали византийцитѣ грѣци, това е било само поради официалния езикъ въ нея и поради все по-голѣмото влияние, което добивалъ въ нея грѣцкиятъ елементъ. Самото име „византийци“ пъкъ, съ което днесъ наричаме поданицитѣ ѝ, е изкуствено и условно, създадено срѣдъ учения свѣтъ едва въ ново време. На самитѣ тѣхъ то въ днешния си смисълъ е било непознато. Само нѣкои тѣхни превзети писатели го употребявали понѣкога, за да означатъ съ него жителитѣ на Цариградъ, издигнатъ на мѣстото на древния Byzantion.

Съ рѣдки изключения, поне отъ начало, не сж били грѣци по народностъ дори византийскитѣ самодрѣжци и сановницитѣ имъ. При все това всѣки, който се е стремѣлъ да заеме тамъ известенъ постъ въ държавното управление, е трѣбвало да знае грѣцки, както по-рано е било необходимо знанието на латинския. Византия си останала до последнитѣ три вѣка отъ своето сжществуване държава, въ която народността и произходътъ не сж имали никакво значение. Отъ своитѣ обикновени поданици тя искала само едно: да признаватъ нейното държавно единство и догмитѣ на източното православие. Общото вѣроизповѣдане е замѣняло у нея липсващитѣ връзки на единната националностъ.

2. ПРЕСЕЛЕНИЕ НА СЛАВЯНИТЪ ВЪ ПОЛУОСТРОВА. ЗЕМИ, ЗАЕТИ ОТЪ БЪЛГАРСКИ И СРЪБСКИ СЛАВЯНИ.

Презъ полувѣковния периодъ отъ началото до срѣдната на VII столѣтие, когато всичкитѣ сили на Византия били заети въ борбата срещу перси и срещу буйния рѣстъ на ислямското завоевание на изтокъ, била решена сѣдбата и на Балканския полуостровъ. Изоставенъ безъ всѣкаква защита, той не е могълъ да бѣде запазенъ за византийската държавна цѣлостъ. Още презъ царуването на Фока нападенията на славяни и авари зачестили, като вземали и все по-широки размѣри. Расли и разрушенията, които тѣ носѣли. Смѣлостта на нападателитѣ се увеличавала поради това, че тѣ почти не срѣщали сериозна съпротива. По цѣлото пространство отъ дунавскитѣ устия до най-южнитѣ крайнини на Пелопонесъ и отъ Мраморно море до далматинскитѣ брѣгове на Адриатика всичко било обсипано съ развалини. Стърчали срѣдъ общата поруха само отдѣлни яки градове, на първо мѣсто между тѣхъ Цариградъ и Солунъ. Скоро дошелъ и тѣхниятъ редъ. Тукъ обаче щастieto не оставило ромеитѣ. Солунъ, градътъ на св. Димитрия, победоносно устоялъ срещу подновенитѣ пристѣпи на славянитѣ, а голѣмата блокада на Цариградъ отъ авари и славяни презъ 626 г. завършила не по-успѣшно за тѣхъ.

И при по-раншнитѣ си нападения въ полуострова не всѣкога всички славяни се връщали обратно въ земитѣ си отвѣдъ Дунава. Мнозина оставали по тукашнитѣ мѣста и заживявали въ запустѣлитѣ градове и села. Такива групи славянски поселници имало доста много изъ различнитѣ балкански области още презъ последнитѣ десетолѣтия на VI в. Тѣхниятъ брой все повече растѣлъ, докато най-сетне къмъ втората четвъртъ на VII в. славянското преселение като неударжимъ порой залѣло почти всички тукашни покрайнини. Къмъ срѣдата на сѣщия вѣкъ полуостровътъ вече представлялъ една славянска страна.

Както по-рано, презъ периода на нападенията, тъй и сега преселението е било започнато отъ дакийскитѣ славяни и предимно тѣ взели най-голѣмо участие въ него. Славянството въ Панония, надъ което тежала аварската властъ, не разполагало съ свободата да смѣня мѣстожителствата си. Поради това неговото движение къмъ югъ започнало

по-късно, следъ като аварското могъщество тръгнало къмъ залѣза си. Тогава обаче отъ дакийскитѣ славяни вече била заета по-големата частъ отъ Балканския полуостровъ, включително и земитѣ въ неговия Югозападъ, а многобройни тѣхни племена проникнали дори въ Епиръ, Тесалия и Пелопонесъ. За поселение на панонскитѣ славяни останали свободни само областитѣ на северозападъ — днешна сръдна и западна Сърбия, Черна гора, Херцеговина и Босна съ цѣла Далмация. По такъвъ начинъ териториалното разграничение, което съществувало между дакийски и панонски славяни отвѣждъ Дунава и Сава, се запазило и занапредъ. Линията която ги дѣлѣла тукъ, въ полуострова, започвала отъ рѣка Сава, западно отъ Бѣлградъ и съ посока право на югъ достигала областта северозападно отъ Шаръ, откъдето завивала къмъ югозападъ, за да свърши при Адриатическия брѣгъ северно отъ гр. Драчъ. Цѣлата долина на Съединена и Южна Морава, както и по-големата частъ отъ Косово поле, се намирили въ областта, заета отъ дакийскитѣ славяни; останалитѣ земи къмъ северозападъ образували землището на панонскитѣ. Тѣй като по-късно две отъ племената на тия панонски славяни, сърби и хървати, добили преобладание надъ всички останали, днесъ е прието цѣлата група да се нарича сърбо-хърватска. Поради това пъкъ, че презъ последната четвъртъ на VII в. сръдъ преселенитѣ въ Балканския полуостровъ дакийски славяни се настаняватъ българитѣ, тѣ имъ дали и своето народносно име — българи.

[Първоначалнитѣ езикови различия между тия две славянски групи съ течение на времето все повече расли и дватри вѣка следъ преселението вече сж били доста голѣми. Характерното за езика на българскитѣ славяни сж били нѣкои звукове, вмѣсто които у сръбскитѣ още доста рано се явили други. Такъвъ е случаятъ съ звуковетѣ *а* (*ен*) и *ж* (*он*), следъ това съ изговора на *я* като *я*, и най-сетне съчетанията *жд*, *шт*. Вмѣсто тѣхъ у сърбо-хърватскитѣ племена още тогава се явили *є* (вм. *а*), *ѣ* (вм. *ж* (*он*), минало у българскитѣ славяни по-късно въ *-ѣн-* и най-сетне въ *ж*), *ѣ* (*дж*), вм. *жд* и *у* (*ѣ*) вм. *шт*. Че *ѣ* презъ X в. се е произнасяло навѣсѣжде въ земитѣ, заети отъ български славяни, като *я*, за това свидетелствуватъ редица мѣстни имена, които се срѣщатъ въ

срѣдновѣковнитѣ грѣцки текстове. Гърцитѣ нѣматъ въ езика си звука *я* и тамъ, гдето се срѣща въ чужди думи, го означаватъ съ *а* или *ea*. Затова въ византийски текстове отъ XI и XII в. името напр. на стария градъ Дѣволъ въ югозап. Македония е предадено Деаволъ, Прилѣпъ — Прилапосъ, Бѣласица — Баласица, Просѣкъ (на вардарска Демиръ капия) — Просакосъ, Брѣгалница — Брагалница, Тетово — Хтеатовонъ и т. н. Произношението на *ъ* като *я* въ тия и много други имена изъ Македония гърцитѣ сж заели отъ изговора на мѣстното население. Сжщото е и съ имена, въ които се чували старитѣ български носовки *а* и *ж*. Затова въ грѣцки документи отъ сжщата епоха срѣщаме напр. името на гр. Смедерево на Дунава, до устието на Морава, въ формата Сфентеромонъ (старобългарски Смедерево), с. Сжтѣска въ южна Македония — Сундеаска и т. н. Старобългарското произношение на носовката *ж* като *он* или *ън* и до днесъ е запазено въ нѣкои покрайнини около Прѣспанското езеро. Мѣстни имена съ *жд* и *шт* и сега въ Македония има извънредно много, напр. Рожденъ въ Тиквешко, Граждено въ Прѣспа, Пещалево въ Прилѣпско, Пешани въ Мориовско и т. н. На сръбски тия имена биха се произнасяли Родженъ, Граджино, Печалево, Печани и т. н. Името на днешната унгарска столица Будапещъ (Budapest), възникнала отъ съединението на два града — Буда (старобългар. Будимъ), на дѣсния брѣгъ на Дунава и Пещъ на лѣвия, — свидетелствува, че маджаритѣ сж го заели отъ българскитѣ славяни, които били заварени тукъ отъ тѣхъ: у сърби и чехи думата *пещъ* въ срѣднитѣ вѣкове, както и сега, се е произнасяла *Печь*].

Днесъ сж познати имената само на нѣкои отъ славяно-българскитѣ племена, които тогава се настанили въ тукашнитѣ земи. Известията за тѣхъ обаче сж отъ грѣцки произходъ, а тѣй като на гърцитѣ сж били съвсемъ чужди много отъ звуковетѣ на славянския езикъ, названията на много отъ тия племена сж предадени въ явно извратенъ видъ и относно тѣхнитѣ правилни форми могатъ да правятъ само догатки. Отъ тия грѣцки известия се знае, че въ днешна Добруджа и въ останалата областъ между Дунава и Балкана живѣели седемъ славянски племена, отъ които само едно, северцитѣ, е споменато съ неговото име. Въ Западна Родопа и планинитѣ, които се надвесватъ надъ Сѣрското поле, се намирали смолянитѣ. На за-

падъ отъ тѣхъ, по долното и срѣдно течение на Струма, била земята на струмцитѣ. Около Орфанския заливъ и въ Халкидика било землището на ринхинитѣ. Отвѣдъ Вардара, къмъ Енидже-Вардарско, Воденско и Костурско живѣли сагудатитѣ, чиито северни съседи, изъ Мъгленско, Мориовско и Тиквешко били драговичитѣ. Битолско и Охридско били обитавани отъ берзититѣ. Това последно наименование напомня името бърсяци, съ което се зоватъ днешнитѣ българи въ тоя край. Южна Албания и Епиръ били заети отъ племето ваюнити (на славянски може би „войничѣ“; отъ него ще да е останало името на тамошната рѣка Воюса), а Тесалия отъ тѣй нареченитѣ велегезити (вѣроятно велегостичи; за това име спомна названието на днешния тамошенъ градъ Велестино). Въ Пелопонесъ сж известни двѣтѣ славянски племена милинги (може би „миленци“) и езерити (езерци). На северъ, задъ Тимокъ и устието на Морава, гдето презъ по-късно време се намира българската област Браничево, живѣли браничевцитѣ, а на срещния брѣгъ на Дунава, въ днешния Банатъ, друго славяно-българско племе, което стари нѣмски лѣтописци зоватъ ободрити.

Следъ като заели тукашнитѣ земи, славянитѣ основали селища, на които дали свои имена. Въ много случаи, обаче, а особено при градоветѣ, тѣ приспособили на свой езикъ старитѣ имъ гръцко-римски названия. Тѣй Durostogum станалъ Дръстъръ (дн. Силистра), Bononia — Бѣдинъ (дн. Видинъ), Naissus — Нишъ, Serdica — Срѣдецъ (много по-късно — София), Beroe — Боруй (дн. Стара Загора), Scupi — Скопие и т. н. Други получили съвсемъ нови наименования, напр. Odessos — Варна, Pautalia — Велбжждъ (дн. Кюстендилъ), Heraclia — Битоля (отъ името на единъ старъ манастиръ — „обитель“), Lychnis — Охридъ и т. н. Преобразувани по сжщия начинъ, споредъ особеноститѣ на славянския говоръ, били имената и на повечето отъ тукашнитѣ рѣки: Jatrus станала Янтра, Oescus — Искъръ, Utus — Витъ, Strymon — Струма, Nestos — Места и т. н.

3. СЖДБА НА СТАРОТО НАСЕЛЕНИЕ ВЪ БАЛКАНСКИТѢ ЗЕМИ.

Не всички славяни, които населявали старата Дакия, се преселили въ Балканския полуостровъ. Една частъ отъ тѣхъ останала отвѣдъ Дунава, гдето славянскитѣ езикъ се

чувалъ и късно следъ срѣднитѣ вѣкове. Що се отнася пѣкъ до старото население на балканскитѣ земи, прѣки известия за неговата сѣдба нѣма. Но цѣла редица косвени данни даватъ достатѣчна възможностъ да се разбере, какво е станало съ него. Неговиятъ брой още следъ първитѣ голѣми нашествия на готитѣ извънредно намалѣлъ. Гладътъ и болеститѣ, които последвали всѣко отъ тия нашествия, довършвали пощаденото отъ варварския мечъ. Колко голѣми въ това отношение сѣ били тукъ загубитѣ още презъ III в., показва обстоятелството, гдето, следъ като римлянитѣ изоставили отвѣддунавскитѣ си владения, тѣхнитѣ романизирани жители сѣ могли да бѣдять настанени отсамъ Дунава въ сравнително не голѣмата областъ на Аврелианова Дакия. Но варварскитѣ нападения продължавали да сѣятъ разорение и смъртъ, тъй че единъ вѣкъ по-късно правителството на императора Валентъ смѣтнало за възможно да посели въ Мизия стотицитѣ хиляди вестъ-готи, които бѣгали предъ хунския натискъ. Принудени следъ това да грабнатъ сами орѣжие срещу империята, тия поселници сѣ още по-голѣма яростъ продължили дѣлото на унищожението. Отъ него не били пощадени дори далечнитѣ земи на Пелопонесъ. Хуни, а следъ тѣхъ остъ-готи действували съ не по-малка стрѣвъ. И каква пустошь представляла тогава Мизия, се вижда отъ факта, че въ нея Теодорихъ остготски можелъ да се настани съ цѣлия свой народъ. Авари и славяни по-късно не оставали въ това отношение надире отъ своитѣ предшественици. Повтарянитѣ почти всѣка година нападения на славянитѣ унищожавали всичко. Още къмъ срѣдата на VI в., т. е. цѣло столѣтие преди славянското преселение, много отъ градоветѣ на Малка Скития, дветѣ Мизии, Тракия и Македония сѣ лежали въ развалини, а нѣкои отъ тѣхъ за винаги изчезнали: днесъ дори тѣхнитѣ мѣста оставатъ неизвестни. Когато въ голѣмото си нападение подъ началството на Забергана въ 558 г. българи и славяни минали Дунава, тѣ намѣрили обезлюдена не само областта между Дунава и Хемусъ, но, споредъ известието на византийския историкъ Агатий, пусти лежали и тракийскитѣ земи. Юстинианъ, който произхождалъ отъ едно село въ северна Македония, го превърналъ въ градъ и административенъ центъръ на цѣлата тая областъ, като му далъ и името си. Само нѣколко десетолѣтия по-късно, обаче,

то трѣбвало да сподѣли участиѣта на толкова други разрушени и безследно изчезнали градове и селища: ученитѣ още спорятъ относно мѣстонахождението му.

Въ съчиненията на византийскитѣ автори изъ онова сурово време не еднажъ се говори, че полетата на една или друга изъ тукашнитѣ земи сж били покрити съ коститѣ на погиналото население; друга частъ отъ него търсѣла спасение въ бѣгство къмъ гори и планини, гдето на край се установявала на постоянно жителство. Планинската областъ на Босна, Херцеговина, Черна гора и югозападна Сърбия, поради това, че лежала на страна отъ голѣмитѣ пѣтища на нашествията, предлагала сравнително най-голѣма сигурностъ на населението си, поради което къмъ нея се насочвалъ потокътъ на бѣжанцитѣ дори изъ далечни покрайнини. Други дирѣли убѣжище на югъ изъ градоветѣ и крепоститѣ по крайбрѣжията, гдето могли да намѣрятъ закрилата на императорскитѣ флоти. Трети и тамъ не спирали, а отдѣхвали отъ страховетѣ си, едва когато стигали островитѣ на Егея или брѣговетѣ на Италия. Въ единъ разказъ изъ „Чудесата на св. Димитрия“ се говори, какъ въ началото на VII. в. старото население отъ придунавскитѣ области, подгонено отъ славянскитѣ нападения, се стичало въ Солунъ. Въ гр. Анкона, Южна Италия, се намира и сега единъ саркофагъ отъ VI. в. съ мощитѣ на св. Дазий, които по-рано се пазѣли въ гр. Дуросторумъ. За да спасятъ останкитѣ на тоя светецъ, покровителъ на града имъ, бѣжанци отъ Дръстъръ ги отнесли въ далечната италиянска земя.

Останки отъ старо полуроманизувано население, което било изтласкано къмъ планинскитѣ земи въ западната частъ на полуострова, сж днешнитѣ албанци. Тѣхнитѣ прадѣди се задържали тогава въ покрайнинитѣ около Кроя, Шкодренското езеро и на северъ — къмъ Черна гора. Потомци пъкъ на нѣкогашнитѣ романизувани траки изъ севернитѣ балкански провинции сж власитѣ, които се прибрали още пд къмъ северозападъ, въ областъта около Ибъръ и Лимъ, изъ днешна югозападна Сърбия и Херцеговина, и заживѣли, где смѣсени съ албанцитѣ, где въ непосредствено съседство съ тѣхъ. Попаднали въ ония високи и неприветливи земи и принудени да се приспособятъ къмъ условията въ тѣхъ, тия власи трѣбвало да поминуватъ отъ пастирството. По-късно голѣмата

часть отъ тѣхъ потеглила на северъ и презъ планинскитѣ покрайнини между Тимокъ и Морава се прехвърлила въ Трансилванскитѣ Карпати, отъ кждето постепенно се свличала и заемала долинитѣ на Седмоградско и полетата на Влашко и Молдава, до тогава обитавани отъ славяно-българско или славяно-руско население. Други отъ тѣхъ останали въ Балканския полуостровъ и продължавали да поминуватъ като планински пастири-скитници. Още презъ сръднитѣ вѣкове тѣ се споменуватъ разпрѣснати на малки задруги изъ всички тукашни планини. Най-голѣмата група отъ тия влашки номади се спуснали на югъ и заседнала въ земитѣ около Пиндъ и въ съседнитѣ покрайнини на Тесалия и Епиръ. Презъ турската епоха като тѣхенъ главенъ центъръ израстналъ гр. Москополе, въ днешна югоизточна Албания, не далечъ отъ Корча. Албанскитѣ вилнежи въ края на 18 и началото на 19 в. ги разпилѣли отново и главно отъ тогава тѣ се явяватъ изъ градоветѣ на Македония, гдето и до сега сж известни съ името цинцари.

Власи и албанци не сж образували всичкото оцѣлѣло презъ онова време старо население на балканскитѣ земи. Асимилацията, на която презъ древността то е било изложено отъ страна на гърци и римляни, не е била повсемѣстна. Съ най-голѣма сила действувала тая асимилация по морскитѣ крайбрѣжия и дунавската граница на полуострова, следъ това въ градоветѣ и непосредственитѣ имъ околности и най-сетне въ зонитѣ около голѣмитѣ пжтища. На страна отъ тѣхъ мѣстното тракийско или илирско население е било въ една или друга степенъ повлияно отъ гръцката или римска култура и езикъ. Но въ по-отстраненитѣ земи, особено въ планинскитѣ области, то навѣрно си оставало почти незасегнато отъ нейното влияние и запазвало етническитѣ си особености. По времето на Юстиниана за траки минавали дори жителитѣ на областта около бургаския заливъ, при все че елинскитѣ колонии по тамошнитѣ побрѣжия имали задъ себе си едно сжществуване повече отъ хиляда години. За войнишки отреди, съставени отъ траки и илири въ източно-римскитѣ армии презъ Юстинианово време имаме редица тогавашни известия. А знае се освенъ това, че все презъ сжщия VI в. беситѣ продължавали да говорятъ своя тракийски езикъ.

Възъ основа на всичко това може да се твърди, че, доколкото изъ завзетитѣ при поселението си области въ

полуострова славянитѣ заварили остатъци отъ старитѣ имѣ жители, по-голѣмата частъ отъ тия последнитѣ сж били траки и илири, непретопени отъ гръцката и римската асимилация. Тѣ заживѣли въ срѣдата на завоевателитѣ, постепенно се нагаждали къмъ тѣхния битѣ, възприемали и езика имѣ, докато съ течение на времето напълно се ославянчили. Отъ тия траки сж останали у насъ имената на градове, като напр. на Пловдивъ (отъ тракийското му наименование Пулпудава): у гърци и римляни този градъ се наричалъ *Philippopolis*.

4. ВИЗАНТИЯ И БАЛКАНСКИТѢ СЛАВЯНИ ВЪ ПЪРВИТѢ ДЕСЕТОЛѢТИЯ СЛЕДЪ ПРЕСЕЛЕНИЕТО.

Между това, следъ като се настанили въ Балканския полуостровъ, славянитѣ заживѣли въ него като въ завоювана страна, която напълно имѣ принадлежи. Тѣ донесли съ себе си своята племенна уредба, нагона си къмъ независимостъ, а заедно съ всичко това — и своята политическа разпокъсаностъ. Отъ навика си да спохождатъ близки и далечни покрайнини, за да си набавятъ съ оружие онова, което смѣтали за необходимо, тѣ сжщо не се отказвали. Но, следъ като заели почти всички области въ полуострова, не оставало вече други съседни земи, къмъ които би могли да насочатъ нападенията си. Поради бдителността на византийския флотъ пиратскитѣ имѣ подвизи изъ Егея сжщо тѣй трѣбвало да престанатъ. Тѣй тѣ постепенно се предавали на миренъ трудъ, единствениятъ, отъ който могли да добиватъ прехраната си.

На югъ, въ Македония, на империята, покрай нѣколко незначителни градове по морското крайбрѣжие, оставало владението само на града Солунъ. Той не преставалъ и сега да привлича вниманието на съседнитѣ славянски племена, не само поради богатствата си. За славянитѣ Солунъ представлялъ и постоянна заплаха, понеже Византия винаги могла да го използва като отлична опора за военно настѣпление или политически натискъ къмъ всички посоки на балканския Юго-западъ. На македонскитѣ славяни било необходимо, заради собствената имѣ безопасностъ, да сложатъ ржка надъ него и въ продължение на нѣколко десетолѣтия тѣ не еднажъ се вдигали срещу му. Тѣй като голѣмитѣ срѣдства, необходими, за да се овладѣе тоя

градъ съ многобройно население и могъщи укрепления, не били по силитѣ на едно или друго племе, въ тия предприятия съ рѣдки изключения участвували всички тамошни племена. Обсадениятъ откъмъ море и суша градъ обаче и сега, както и по-рано, устоявалъ на бѣснитѣ атаки на зле въоръженитѣ и лишени отъ обсадни машини славянски маси и тѣ съ кървави загуби се оттегляли отъ неговитѣ стени.

Отъ своя страна Византия била заета презъ тоя периодъ всецѣло съ работитѣ на изтокъ. Сирия, Армения, Месопотамия и Египетъ били окончателно загубени, но арабитѣ вече напирали по границитѣ на Мала Азия и сега поне тя трѣбвало да бжде спасена. При даденитѣ условия, обаче, тая задача се явявала огромна и империята била принудена да напрѣга всичкитѣ си сили, за да я разреши. Положението на Балканския полуостровъ, колкото тревожно и да било, трѣбвало да отстъпи на заденъ планъ между другото и поради това, защото въ Цариградъ знаели много добре, че славянитѣ далечъ не сж неприятелъ тѣй непреодолимъ както фанатизираниѣ ислямски пълчища. Разединени политически, тѣ не били въ състояние да устоятъ на единъ продължителенъ външенъ напоръ. Византия прочее очаквала да намалѣе опасността отъ изтокъ, за да се заеме съ уреждане на работитѣ въ запада. Но и презъ рѣдкитѣ паузи, които настѣпвали въ борбата ѝ съ арабитѣ, тя не пропускала случая да се обърне срещу славянитѣ. Да се изгонятъ тѣ изъ завзетитѣ отъ тѣхъ земи е било вече немислимо; оставала е следователно само другата възможность: да бждатъ подчинени.

Възстановяването на византийската власть въ балканскитѣ земи започнало още по времето, когато славянитѣ едва що се били настанили въ тѣхъ. Настѣплението се извършвало въ нѣколко посоки: на западъ, по крайбрѣжията на Бѣло море къмъ Солунъ, следъ това на северъ, по брѣговетѣ на Черно море къмъ дунавскитѣ устия, и най-сетне на северо-западъ, по военния пѣтъ за Одринъ и Бѣлградъ. Къмъ срѣдата на VII. в. при една военна експедиция византийцитѣ проникнали въ бѣломорската област до Солунъ и по такъвъ начинъ възстановили сухопѣтната връзка на тоя градъ съ столицата. Тогава голѣма частъ отъ славянитѣ изъ Западна Тракия и Югоизточна Македония били вдигнати и преселени въ Мала Азия. Подчинението на тия покрайнини при все това още дълго

време оставало несигурно, тъй като новъ притокъ отъ преселници изъ планинитѣ на северъ запълнялъ бързо мѣстата на отвлѣченитѣ. Но тъй като империята действувала тукъ и отъ къмъ морето съ своя флотъ, тя тъй или иначе смогвала да ги държи въ подчинение. Ринхинитѣ въ Халкидика и около Орфанския заливъ сжщо били принудени да признаятъ върховенството ѝ. По-късно единъ отъ тѣхнитѣ князе, Пребждъ, подозрѣнъ, че готви възстание, билъ заловенъ съ измама, изпратенъ въ вериги въ Цариградъ и тамъ убитъ. Вестъта за неговата смъртъ вдигнала отново всички македонски славяни срещу Солунъ, но и това последно тѣхно нападение надъ прославения градъ било отбито.

За действията на византийцитѣ въ другитѣ две посоки нѣмаме опредѣлени известия. Сигурно е само това, че къмъ последната четвъртъ на VII. в. тѣ отново владѣли цѣлото западно крайбрѣжие на Черно море съ една широка зона въ вжтрешността. Цѣлата Малка Скития, а навѣрно и по-голѣмата частъ отъ Долна Мизия отново станали византийски провинции. Подчинени преди това били славянскитѣ племена и въ Южна Тракия, а по военния друмъ къмъ Пловдивъ презъ Траянова врата византийцитѣ проникнали и още по на северо-западъ. Градътъ Сердика, чиито стени били възобновени, съ поставения въ него силенъ гарнизонъ се превърналъ въ главна твърдина на византийското господство въ срѣдището на полуострова. Свободни оставали само племената въ Македония, която византийцитѣ нарекли тогава съ събирателното име Славинии — „земя на славянскитѣ княжества“. За да отбиятъ опасността, която висѣла и надъ тѣхъ, тамошнитѣ славянски племена, изглежда, сключили нѣкакъвъ постояненъ съюзъ. Но заградени отъ къмъ северъ и югъ съ области, въ които византийската властъ била възстановена, тѣхната участъ е била сжщо тъй предрешена. Рано или късно, тѣ сж били осждени да паднатъ подъ непосредствената властъ на империята. Заплашвана отъ славянитѣ въ продължение на столѣтие и половина, Византия сега, когато тѣ бѣха се настанили на нейна територия, е била на пжтъ окончателно да ги покори и обезвреди. Византийската култура, подъ чието влияние славянскитѣ битъ е билъ обреченъ на неминуемо разложение, трѣбвало да довърши останалото: да превърне въ „ромей“ и кре-

пители на империята ония, които до тогава сж били нейни смъртни врагове.

1. Ако тоя край не настъпи, а мнозинството отъ балканското славянство се запази като етническа цѣлостъ, за да се оформи въ цѣлото пространство отъ Черно море до албанскитѣ брѣгове на Адриатика и отъ дунавската делта до Олимпъ и Пиндъ като единъ народъ, който преживѣ въковетѣ, заслугата за това се дължи на единъ новъ факторъ. Това сж били туранскитѣ прабългари, които засѣдатъ въ североизточнитѣ крайнини на полуострова тъкмо въ началото на тая сждбоносна епоха.

1. L. Drapeyron, L'empereur Héraclius et l'empire byzantin au VIe siècle. Paris 1869. — Г. Ласкинъ, Ираклій. Византийское государство въ первой половинѣ седьмого вѣка. Харьковъ 1889. — J. B. Bury, A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene. I—II. London 1889. — N. Nodilo, Varvarstvo otima mah nad Bizantijom do smrti cara Heraklija. Zagreb 1905. — К. Стояновъ, Ориентализацията на Византия. СпА. 20 (1921).

2. М. Дриновъ, Заселение Балканскаго полуострова славянами. Съчинения I. София 1909. — В. В. Макушевъ, Историческія разисканія о славянахъ въ Албани въ срѣдніе вѣка. Варшава 1871. — А. А. Васильевъ, Славяне въ Греци. В. В. 5 (1898). — А. М. Селищевъ, Славянское население въ Албани. София 1931. — M. Vasmer, Die Slaven in Griechenland. Abh. d. Preuss. Akad. d. Wiss. Phil.-hist. Kl. 12 (1941). — А. М. Селищевъ, Пологъ и его болгарское население. София 1929. — Йорд. Ивановъ, Българитѣ въ Македония. София 1915. — Йорд. Ивановъ, Българо-албанската етнична граница. Макед. прегледъ II. 4 (1925). — А. Иширковъ, Западнитѣ краища на българската земя. София 1915. — Г. Баласчевъ, Новитѣ възгледи върху заселяването на Балканския полуостровъ отъ словенитѣ. Минало II. 5—6 (1911). — Д. Ярановъ, Въпросътъ за етничното потекло на българитѣ отъ Западна България и Македония презъ последнитѣ десетъ години. Макед. прегледъ, IX. 1 (1934). — L. Hauptmann, Dolazak Hrvata. Sbornik kralja Tomislava. Zagreb 1925. — Ив. Снѣгаровъ, Византийски свидетелства отъ XI—XIII в. за българския характеръ на Македония. Макед. прегледъ I. 5—6 (1925). — Г. Баласчевъ, Най-старата славянска държава на Балканския полуостровъ презъ VII и VIII в. София 1924.

3. R. Rösler, Romanische Studien. Lpzg 1871. — Г. Вайгандъ. Аромъни. Варна 1899. — G. Weigand, Ethnographie von Makedonien. Lpzg 1924. — Ст. Романски, Македонскитѣ румъни. Макед. прегл. I. 5—6 (1925). — Ст. Романски, Румънитѣ между Тимокъ и Морава, Макед. прегл. II. 1 (1926).

IV. ПРЕДИСТОРИЯ И НАЧАЛО НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА ВЪ БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВЪ

1. ОБРАЗУВАНЕ И РАЗПАДАНЕ НА КУБРАТОВАТА ВЕЛИКА БЪЛГАРИЯ.

Следъ несполуката на голѣмия походъ срещу Цариградъ въ 626 г. държавата на аваритѣ тръгнала бързо къмъ упадъкъ. Легендата за тѣхното могъщество била разпилѣна и подчиненитѣ имъ народи единъ следъ другъ почнали да стрѣсватъ аварския яремъ. Българитѣ на изтокъ сжщо не закѣснѣли да добиятъ независимостта си. На чело на политическия имъ съюзъ сега застанало едно отъ тѣхнитѣ племена, чието име по-рано било почти непознато: оногуритѣ. Тѣ били югоизточни съседи на утигуритѣ и живѣели въ областта на р. Кубанъ. Причината за издигането на оногуритѣ ще трѣбва навѣрно да се търси въ събитията още презъ VI. в. Кървавитѣ борби между утигури и кутигури, които до тогава държали първенството между всички български племена, съвършено ги обезсилили. Следъ това аварското нашествие, използвано умѣло отъ византийската политика, имъ нанесло ударъ, отъ който тѣ вече не могли да се съвзематъ. Особено много пострадали кутигуритѣ. Аваритѣ отвлѣкли голѣма частъ отъ тѣхъ въ земитѣ около Срѣдния Дунавъ, гдето заварили останалитѣ още отъ времето на Атила други хунобългарски групи. Скоро къмъ тѣхъ се присъединили и по-незначителнитѣ прабългарски племена Кочагиръ, Тарнихъ и Завендеръ, които отъ своя страна отстъпвали подъ натиска на срѣдноазиатскитѣ турци. Тѣй по време на аварското господство броятъ на прабългаритѣ въ областта на р. Тиса и въ Панония извънредно много нарасълъ и тѣ образували голѣма частъ отъ войскитѣ на аварския хаганъ.

Отъ друга страна, още презъ 60-тѣ години на VI. в., държавата на западнитѣ турци се разширила презъ Уралъ

и Волга до р. Донъ и Черно море. Останалитѣ тамъ български племена заедно съ утигуритѣ трѣбвало да се подчинятъ на новитѣ завоеватели и съ това масата на българитѣ се оказала разпокъсана между авари и турци. Но могъществото на западнитѣ турци, чиято империя въ Азия се простирала до границитѣ на Китай, се оказало ефимерно. Четвъртъ вѣкъ по-късно поради династически междусобици тя се разпаднала и въ Цариградъ първи се възползували отъ разложението ѝ. Градътъ Херсонъ (не далечъ отъ днешния Севастополъ, на черноморското побрѣжие на Кримъ), завладѣнъ отъ Византия още преди времето на Юстиниана, заедно съ други мѣста къмъ Керченския протокъ, сега отново миналъ подъ властта ѝ. Българскитѣ племена сжщо се дигнали срещу турското господство и скоро сполучили да се отърватъ отъ него. Въ борбата си тѣ навѣрно имали съдействието на Византия, чиято далновидна политика вече се готвѣла да ги използва за бждещи по-далечни цели.

При какви събития българитѣ успѣли тогава да си възвѣрнатъ независимостта, за това нѣмаме никакви известия. Знае се само, че презъ царуването на императора Ираклий върховната властъ надъ тѣхъ ималъ Кубратъ, който билъ племенникъ на нѣкой си Орканъ и произхождалъ отъ племето на оногуритѣ. Името на тоя владѣтель се срѣща у редица други известия въ най-различни и явно извратени форми: Кробатъ, Худбаръ, Хубраатъ и т. н. Въ тѣй наречения „Именникъ“ (списъкъ на старитѣ български владѣтели, единъ паметникъ отъ IX—X в., но съставенъ сигурно възъ основа на документи отъ много по-стара епоха) Кубратъ е нареченъ Куртъ и тази форма навѣрно е най-правилната отъ всички други.

Единъ източенъ лѣтописецъ, Йоанъ, епископъ на града Никиу въ Египетъ, разказва, че Кубратъ още въ детинството си дошелъ въ Цариградъ, гдето израстналъ при императорския дворъ и билъ покръстенъ. Може би е вѣрно предположението, че неговото идване тукъ трѣбва да се обясни съ завоеванието на донско-кубанскитѣ земи отъ турцитѣ. Нѣкои отъ първенцитѣ на тамошнитѣ българи ще да сж емигрирали тогава въ Византия, която съ огледъ на своитѣ външно-политически смѣтки винаги оказвала приемъ и внимание къмъ такива бѣжанци. Вѣроятно е, по-сетне Кубратъ да се е върналъ въ отече-

А и то х^о
 лѣ жы тѣ лѣ тѣ . тѣ . ро дѣ ѣ моу доу ло . а лѣ тѣ тѣ .
 дн ло мѣ тѣ и рѣ тѣ . и рнн кѣ тѣ . жн тѣ лѣ тѣ . р . и . и .
 лѣ тѣ рѣ ѣ моу доу ло . а лѣ тѣ ѣ моу дн ло мѣ тѣ и рѣ тѣ .
 го стѣ оу нѣ нѣ тѣ стнн кѣ тѣ сн . в . лѣ тѣ . рѣ ѣ моу ѣ рнн .
 а лѣ тѣ ѣ моу доу хѣ тѣ . тѣ и рѣ тѣ . коу рѣ тѣ . ѣ . лѣ тѣ тѣ дѣ
 жарѣ моу доу ло . а лѣ тѣ ѣ моу ше го рѣ тѣ чѣ тѣ мѣ бѣ рнн
 рѣ тѣ . г . лѣ тѣ а ро дѣ сѣ моу доу ло . а лѣ тѣ ѣ моу ше го рѣ тѣ
 чѣ тѣ мѣ снн . в . кѣ тѣ нѣ хѣ дѣ рѣ жѣ шѣ кнн тѣ жнн кѣ шѣ бѣ нѣ
 стѣ рѣ коу доу нѣ тѣ . лѣ тѣ . ф . и . е . ѣ стѣ рѣ жѣ нѣ мнн кнн
 цѣ мнн . и по тѣ мѣ тѣ и рѣ нѣ стѣ рѣ коу доу нѣ тѣ . и по
 рѣ нѣ жѣ тѣ оу жѣ нѣ до сѣ лѣ тѣ . в . спѣ рѣ рѣ кнн тѣ . ѣ . нѣ шѣ
 по лѣ тѣ . рѣ ѣ моу доу ло . а лѣ тѣ ѣ моу ѣ рѣ ннѣ лѣ
 мѣ тѣ . Тѣ рѣ вѣ лѣ . к . и . а . лѣ тѣ . рѣ ѣ моу доу ло . а лѣ тѣ
 тѣ коу чнн тѣ мѣ . тѣ и рѣ тѣ . к . и . и . лѣ тѣ . рѣ ѣ моу
 доу ло . а лѣ тѣ ѣ моу дѣ нѣ шѣ хѣ тѣ мѣ . сѣ дѣ рѣ тѣ . е . лѣ
 рѣ ѣ моу . дѣ ло . а лѣ тѣ ѣ моу . тѣ оу хѣ тѣ мѣ кѣ рнн
 шѣ . ѣ . лѣ тѣ . ро дѣ ѣ моу во кннѣ . а лѣ тѣ ѣ моу ше го
 рѣ тѣ и рѣ тѣ . сннѣ жѣ кннѣ нѣ жѣ мѣ нѣ ро дѣ лоу
 рѣ кннѣ и нѣ хѣ тѣ нѣ шѣ хѣ тѣ . ѣ . лѣ тѣ . а ро дѣ моу дѣ нн
 лѣ . а лѣ тѣ ѣ моу нѣ шѣ го рѣ лѣ мѣ . тѣ лѣ цѣ . г . лѣ тѣ . рѣ
 ѣ моу оу гѣ ннѣ . а лѣ тѣ ѣ моу сѣ моу рѣ . а лѣ тѣ мѣ . нѣ снн
 и нѣ го рѣ дѣ оу мѣ рѣ . нѣ . дѣ нн . рѣ ѣ моу оу кннѣ . а
 ѣ моу дн ло мѣ тѣ оу нѣ мѣ .

Именникъ на прабългарскитѣ владѣтели

ството си и вдигналъ своитѣ съплеменници на борба срещу турцитѣ. Следъ като тя била завършена и той станалъ господарь на оногуритѣ, както го зоватъ и нѣкои отъ византийскитѣ лѣтописци, Кубратъ обединилъ подъ властта си и останалитѣ български племена. Но за тая целъ той трѣбвало да се обърне и срещу аваритѣ, отъ които изтрѣгналъ земитѣ западно отъ р. Донъ. Тѣй, навѣрно къмъ края на Ираклиевото царуване (641 г.), Кубратъ успѣлъ да създаде „старата Велика България“, която се простирала отъ брѣговетѣ на Днестъръ до Волга, Каспийско море и подножието на Кавказъ. До края на живота си той запазилъ добритѣ си отношения съ Византия, която виждала въ него естественъ съюзникъ срещу ненавистнитѣ авари. Споменатиятъ египетски лѣтописецъ разказва за неговата „нечувана дружба съ Ираклия“, който го обсипвалъ съ щедроститѣ си, а на край му далъ и почетната титла патриций. Навѣрно къмъ Кубрата се отнася едно мѣсто въ лѣтописъта на цариградския патриархъ Никифоръ, който съобщава, че къмъ 619 г. въ Цариградъ пристигналъ „господарьтъ на хунския народъ заедно съ своитѣ сановници, тѣлохранители и семействата имъ и помолилъ императора да бждатъ покрѣстени“. Когато следъ смъртъта на Ираклия почнали борби за византийския престолъ, Кубратъ, вѣренъ на паметъта на своя покоенъ съюзникъ и приятель, се намѣсилъ въ тѣхъ, като поддържалъ правата на неговата вдовица и сина ѝ. Тъмното известие, което въ случая намираме въ хрониката на епископа Йоана, не позволява да се разбере, въ какво се е изразила въпросната намѣса.

Времето, до когато Кубратъ ръководѣлъ сждбинитѣ на създадената отъ него голѣма държава, не е възможно да се опредѣли. Въ споменатия „Именникъ“ на българскитѣ владѣтели е отбелязано, че той царувалъ 60 години. Тая цифра, колкото и голѣма да е, не е невѣроятна. Но предположението, че Кубратъ завършилъ земното си поприще година следъ Ираклия (642), едва ли ще трѣбва да се приеме. По-вѣроятно е той да е царувалъ до 660—665 г.

Кубратовата „Велика България“ не живѣла много следъ своя създателъ. Обща чърта за всички голѣми политически образувания срѣдъ туранскитѣ народи презъ епохата на ранното срѣдновѣковие е тѣхната мало-

трайност. Всички тѣ сж били дѣло на отдѣлни силни личности, следъ чиято смъртъ бързо се разпадали. Тѣй билъ случаятъ съ империята на Атила, тѣй било и сега съ създадената отъ Кубрата държава. Аварската империя не правѣла изключение, тѣй като, израстнала въ последнитѣ десетолѣтия на VI. в., тя следъ първата четвъртъ на VII. в. сжщо тѣй бързо слѣзла отъ върховетѣ на своето могъщество.

Ударътъ, който предизвикалъ разпадането на Кубратовска България, билъ нанесенъ отъ единъ непознатъ по-рано, сжщо турански народъ — хазаритѣ. Дошли изъ степитѣ отвждъ Каспийско море, тѣ налетѣли върху донско-кубанскитѣ земи и ги завзели. Българитѣ не били въ състояние да възпратъ това ново нашествие и за сетенъ пжтъ били разпрѣснати. Византийскитѣ лѣтописецъ Теофанъ разказва, че Кубратъ предъ смъртъта си оставилъ на своитѣ петима синове завета да живѣятъ въ съгласие и никога да не се дѣлятъ. Тѣ обаче скоро забравили тоя мждъръ съветъ и, като раздѣлили помежду си цѣлия народъ, всѣки съ своята часть трѣгналъ да търси ново отечество. Очевидно това окончателно разпиляване на българскитѣ племена е било предизвикано не отъ несъгласията между приемниците на Кубрата, а отъ невъзможността да сдържатъ натиска на завоевателитѣ хазари и отъ нежеланието да останатъ подъ тѣхното господство.

Споредъ византийскитѣ лѣтописци Теофанъ и патриархъ Никифоръ, които разказватъ за разпадането на „Велика България“, най-възрастниятъ отъ Кубратовитѣ синове Баянъ (у Теофана Батбаянъ, едно име, първата часть, бат-, на което очевидно е тюркско прозвище, означаваще по старъ братъ, както днешното наше „бати“), останалъ съ своитѣ хора въ родината си като хазарски данникъ, но другитѣ му братя се запжтили къмъ далечни земи. Вториятъ отъ Кубратовитѣ синове Котрагъ съ друга часть отъ българитѣ се заселилъ негде „отвждъ р. Донъ“; четвъртиятъ, чието име не се съобщава, се настанилъ въ Панония, тогава все още подчинена на аваритѣ, и призналъ тамъ властѣта на тѣхния хаганъ; петиятъ пжкъ, следъ като миналъ презъ аварскитѣ владения, спрѣлъ едва въ сѣвероизточна Италия, изъ околноститѣ на гр. Равена, гдето и завинаги останалъ. Най-сетне третиятъ отъ братята, Аспарухъ или Исперихъ,

както днесъ обикновено го наричатъ, миналъ Днѣпъръ и Днестъръ и заелъ областта непосредствено на северъ отъ дунавскитѣ устия.

Покрай напълно достовѣрнитѣ елементи, които се съдържатъ въ тоя разказъ, въ него сж отразени и чисти легенди, съчинени навѣрно по-късно, за да обяснятъ произхода на прабългарското население въ нѣкои отъ споменатитѣ по-горе страни. Истина е напримѣръ това, че хазарското нашествие въ каспийско-кубанскитѣ земи изтласкало частъ отъ прабългаритѣ нагоре по течението на Волга, гдето наскоро следъ това се явява тѣй наречената Волжска България. Неинъ главенъ градъ билъ Болгаръ, чиито развалини се намиратъ при устието на р. Кама. По Волга и Каспийско море тия волжски българи по-късно водѣли оживѣна търговия съ арабитѣ, отъ които презъ X. в. приели и исляма; руската лѣтопись разказва за неприятелствата имъ съ киевскитѣ велики князе. Сжществуването на тая българска държава при Волга и Кама продължило до XIII. в., когато тя била унищожена отъ татаритѣ на Ченгизъ хана. Ученитѣ смѣтатъ, че потомци на тия волжски или „черни българи“, както руситѣ нѣкога ги наричали, сж днешнитѣ чуваши. Що се отнася до името Котрагъ, на Кубратовия синъ, подъ чието водителство ужъ тѣ дошли въ новото си отечество, това име сигурно иде отъ племенното название на котрагитѣ, както се наричали нѣкогашнитѣ кутигури. Волжскитѣ българи ще да сж били следователно отъ племето на тия кутигури-котраги.

Може да се допусне, по-нататъкъ, че по време на хазарското нашествие други отломъци отъ прабългаритѣ сж били отхвърлени на западъ, гдето достигнали земитѣ, владѣни отъ аваритѣ. Но въ тия земи, както вече знаемъ, сж живѣли още отъ по-раншно време значителни хуно-български групи, увеличени следъ това и отъ други, отвлѣчени отъ аваритѣ. Твърде вѣроятно е, следователно, тъкмо фактътъ на тѣхното пребивание тамъ да е породилъ по-късно легендата, че били доведени отъ единъ измежду Кубратовитѣ синове. Върху сжщата основа навѣрно е изникнало и сказанието за петия Кубратовъ синъ, който се поселилъ съ народа си въ Италия. Мѣстни имена, въ които е запазено народното име „българи“, има и до сега въ нѣкои области на Апенинския полуостровъ и тѣ

свидетелствуватъ, че нѣкога въ тѣхъ сѣщо е живѣло българско население. Но за български преселения въ италианскитѣ земи имаме исторически известия отъ много по-раншна епоха. Знае се, наприкладъ, че лангобардитѣ при своето преселение въ Италия (568 г.) сѣ били придружени отъ значителенъ брой измежду ония прабългари, които обитавали Панония още отъ времето на Атила. Лангобардскитѣ историкъ Павелъ Дяконъ наистина разказва освенъ това, че къмъ 663—668 г., по времето на краля Гримуалдъ, единъ български войвода на име Алцеко, който неизвестно защо се билъ отдѣлилъ отъ своя народъ, дошелъ въ Италия съ ордата си и получилъ земи за поселение въ областта Беневентъ. Нѣмаме, обаче, никакво основание да допуснемъ, че тоя Алцеко е споменатиятъ у Никифора и Теофана пети Кубратовъ синъ, който идѣлъ изъ земитѣ отвъдъ Днепъръ. Той сѣщо ще да е билъ нѣкой измежду първенцитѣ на споменатитѣ панонски хуно българи, които при започнатия упадѣкъ на аварската държава единъ следъ други напушвали нейнитѣ територии, за да дирятъ мѣста за поселение въ чужди страни. Такъвъ билъ и другъ български вождъ, който три десетолѣтия по-рано (631—632 г.) съ деветъ хиляди свои едноплеменници намѣрилъ убѣжище въ Бавария, гдето по заповѣдъ на краля Дагобертъ наскоро следъ това всички били измѣнически избити.

Ще трѣбва, обаче, да се приеме за напълно достоверно съобщението на споменатитѣ двама византийски лѣтописци за тия прабългари, които сега, следъ разпадането на Кубратовска България, се оттеглили къмъ дунавскитѣ устия. Тѣ, както въ нѣкои други известия изрично е отбелязано, сѣ принадлежали къмъ племето на онугуритѣ. Името Аспарухъ, съ което е означенъ тѣхниятъ вождъ у Теофана и Никифора, е сигурно извратено отъ грѣцката транскрипция. Авторътъ на една стара арменска география (отъ края на VII в.) го нарича Аспархрукъ, а въ „Именника“, гдето името му е споменато два пѣти, то и на дветѣ мѣста е дадено въ различни форми: еднажъ Исперихъ, а следъ това Есперихъ. Въ другъ покъсенъ, сѣщо славяно-български паметникъ (апокрифното „Видение на пророкъ Исая“), той е нареченъ Испоръ. Нѣкои предполагатъ, че истинската туранска форма на това име е Ешберухъ. При несигурността на тия тѣй

различни данни най-правилно би било да се приеме една от формите на „Именника“, най-старият измежду домашните български паметници, в които това име се среща, тъй като може да се предполага, че с някоя от тях то е останало в преданията на по-сетнешните славянски поданици на българската държава.

Че Исперихъ е бил единъ от Кубратовите синове, това се потвърждава и от автора на споменатата арменска география. Но интересното е, че в „Именника“ родословието на българските владетели започва с някой си Авитохолъ, който царувалъ цѣли триста години и билъ наследенъ отъ Ирникъ, чието царуване продължило нови сто и петдесетъ. Несъмнено е, че за прабългарите тия две имена сж представляли персонификация на цѣли периоди отъ тяхната по-стара история. Предполага се, че подъ името Авитохолъ ще трѣбва да се разбира самият Атила, създателътъ на хуно-българската държавност (на тюркско-български „авит“ значело — „дѣдо“); що се отнася пъкъ до името Ирникъ, съ него несъмнено е означенъ познатият Атиловъ синъ Ирнахъ, за когото по-рано се спомена, че следъ смъртта на баща си се оттеглилъ съ своите хуни въ Малка Скития. Може да се предполага, че неговото върховенство — неизвестно кога, какъ и при какви обстоятелства — сж признали и останалите хуно-български племена по бреговете на Черно море. Въ такъвъ случай приемливо е предположението на единъ унгарски ученъ, че първият основател на политическото единство на българските племена е билъ именно тоя синъ на Атила. Въ всеки случай горните данни свидетелствуватъ, че държавната традиция у прабългарите е била свързана съ спомените за Атила и започвала съ създадената отъ него империя.

2. ОСНОВАВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА ВЪ БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВЪ. ИСПЕРИХЪ И КУБЕРЪ.

Времето, когато Исперихъ на чело на своите съплеменници се явилъ при бреговете на Дунава, може само приблизително да се опредѣли. Това било навѣрно къмъ края на 60-тѣ или началото на 70-тѣ години на VII. в. Нѣма никакви данни, по които би могло да се сѣди и за броя на водените отъ него прабългари. Малко вѣроят-

но е обаче тѣ, заедно съ жени и деца, да сж били повече отъ стотина хиляди. Мѣстото, гдето първоначално се заселили, е наречено у споменатитѣ двама византийски лѣтописци Оглось или още Онглось и срѣдъ учениитѣ дълго време се считаше за безспорно, че това име е преиначена форма на славянското жгль т. е. „жгль“, и че следователно въпросътъ е за днешна южна Бесарабия, наричана по-сетне у татари и османски турци Буджакъ, дума, която на тѣхния езикъ сжщо тѣй значи „кжтъ“, „жгль“. Напоследъкъ обаче преобладава мнението, че съ Оглось е предадено общо-тюркското агль, което значи „заградено мѣсто“. Ако това е тѣй, съ името Оглось въ случая е означена нѣкаква малка област, оградена съ валове и окопи.

Което отъ тия две тълкувания и да се приеме, несъмнено е, че въпросътъ тукъ е за Южна Бесарабия, или въ всѣки случай за областта по севернитѣ брѣгове на Дунава, негде близо до устията му. Тамъ и до днесъ сж се запазили очертанията на три голѣми окопа. Единъ около Галацъ между рѣкитѣ Серетъ и Прутъ, втори между р. Прутъ и езерата Ялпухъ и Кундукъ и трети, по-далеко на северъ, който сжщо започва отъ р. Прутъ и достига р. Днестъръ подъ гр. Бендеръ. Отъ проучванията, правени до днесъ на тия окопи, може съ известна сигурностъ да се предполага, че тѣ не ще да сж създадени отъ Испериха, а се отнасятъ къмъ много по-предишна епоха. Твърде е вѣроятно тѣ да сж отъ римско време, а названието „агль“ на пространството, заградено отъ тѣхъ, да имъ е дадено отъ хуно-българскитѣ племена, още когато тѣ презъ V. и VI. вѣкове бродѣли изъ ония мѣста. Тукъ негде ще се е настанилъ съ своя народъ и Исперихъ.

Предположението, че тоя първоначаленъ „агль“ се е намиралъ въ нѣкакъвъ, днесъ несъществуващъ, островъ изъ дунавската делта, трѣбва да бжде безусловно отхвърлено. Такъвъ островъ, който би могълъ да приюти и даде необходимитѣ условия за животъ на хилядитѣ семейства, водени отъ Испериха, тукъ никога не е имало. Що се отнася до нѣкои по-нататъшни изводи, а именно, че още съ появата си въ областта на дунавскитѣ устия Исперихъ ги миналъ и се заселилъ въ Северна Добруджа, гдето и днесъ по височинитѣ непосредствено надъ гр. Исакча, при с. Никулицелъ, се виждатъ добре запазенитѣ следи

на едно грамадно (48 кв. клм.) укрепление, срещу тоя изводъ говори известието на Теофана, у когото изрично е отбелязано, че „Онглосът“ се намиралъ отъ в ж д ъ Дунава.

Византия, която едва що била възстановила властта си въ Малка Скития и винаги будно следѣла онова, що ставало въ съседство съ нейнитѣ държавни граници, на време узнала за появата на новитѣ си съседи. И твърде вѣроятно е, че за да се обезпечи отъ всѣкакви изненади, тя ще да е побързала да завърже приятелски отношения съ тѣхъ. Както при много други подобни случаи по-рано, възможно е сжщо, тя да е поставила Испериховитѣ прабългари въ броя на своитѣ съюзници. За самия Исперихъ това положение е носѣло не малко удобства: той отстъпвалъ предъ натиска на хазаритѣ и следователно ималъ всичкия интересъ да бжде добре съ империята, съ която го свързвало и традиционното приятелство отъ времето на неговия баща.

Скоро обаче условията коренно сж се измѣнили. Временно стихналиятъ напоръ на арабитѣ се поделѣ отново и тоя пѣтъ съ страшна сила. Сега вече борбата не е била за владението на Мала Азия, а за сжществуването на самата Византия. Шестъ години подъ редъ (672—678) арабитѣ съ грамадни флоти и многобройни армии се явявали предъ стенитѣ на Цариградъ и империята трѣбвало да напръга всички сили, за да ги отбие. Въ тая борба за животъ и смъртъ тя не е могла да мисли за нищо друго и всички останали задачи сж отстъпвали за нея на съвсемъ заденъ планъ. Исперихъ, комуто тия събития не могли да не бждатъ известни, не закѣснѣлъ да ги изкористи: Теофанъ разказва, че той почналъ да напада Малка Скития. Неговитѣ походи тукъ не ще да сж били грабителски набѣзи, а завоевателни действия, които лесно го направили господарь надъ цѣлата северна половина на днешна Добруджа. Едва що възстановила властта си надъ тия области, Византия отново я загубила. Въ споменатото „Видение на Исаа“ за Испериха се казва, че билъ създаълъ „великия президъ отъ Дунава до морето“. Въпросътъ е за тѣй нареченитѣ „Траянови валове“ въ днешна Добруджа, между Черна вода и Кюстенджа. Както и бесарабскитѣ окопи, тѣ сжщо сж отъ една по-стара епоха, но може би вождътъ на прабългаритѣ ги е използвалъ сега като укрепена линия по южната граница на новата си тери-

тория отсамъ Дунава. Може би тогава ще е било издигнато и никулицелското укрепление, ако се приеме, че то наистина е отъ български произходъ.

Но империята и тоя пѣтъ излѣзла победителъ въ отчаяния си двубой съ арабитѣ. Съ колосални загуби тѣ трѣбвало да се оттеглятъ отъ стениѣ на източната столица. Въ Цариградъ, обаче, умората била тѣй голѣма, че трѣбвало дълго време, до като се решатъ да поправятъ положението въ балканския североизтокъ. Едва три години по-късно, презъ пролѣтѣта на 681 г., императорътъ Константинъ IV. Погонатъ застаналъ на чело на своитѣ войски и по море ги повелъ къмъ устията на Дунава. При вестѣта за тоя походъ прабългаритѣ се оттеглили „въ агѣла“, гдето, защитени отъ околнитѣ блата, се чувствували съвсемъ сигурни. Самитѣ византийци отъ своя страна не се осмѣлили да ги нападнатъ. Четири дни неприятелитѣ стояли тѣй едни срещу други и изглеждало, че едва ли скоро ще може да се стигне до нѣкаква развръзка. Самиятъ императоръ не предполагалъ, че предприятието му ще продължи тѣй много и, понеже неговото присѣствие въ Цариградъ, поради свикания тамъ църковенъ съборъ, било необходимо, той решилъ да остави армията и да се завърне въ столицата си. Но слухътъ за неговото отпътуване предизвикалъ срѣдъ войницитѣ страшно възбуждение. У тѣхъ се породило подозрението, че на събора се готвѣло нѣщо противно на религиознитѣ имъ убеждения и, безъ много да мислятъ, напуснали укрепления си лагеръ и сѣщо потеглили назадъ. Свидетели на безредното отстъпление на противницитѣ си и понеже предполагали, че е предизвикано отъ нѣкаква уплаха, българитѣ тогава се нахвърлили върху тѣхъ. Въ настѣпилата паника византийцитѣ съ голѣмъ трудъ и много загуби смогнали да се добератъ до корабитѣ и да поематъ пѣтя за Цариградъ.

Тая победа повдигнала самоувѣреностѣта на Испериха и той не се забавилъ да я използва до край. Българитѣ настѣпили на югъ и, освенъ Малка Скития, завзели и областѣта на югъ до Балкана. Настаналитѣ поради религиозната политика на Константинъ IV. смутове не позволили на Византия да възпре тоя ходъ на събитията. Навѣрно съ надеждата, че ще ѝ се удаде възможностѣта да се разправи по-късно съ малобройното племе, което тѣй дръзко се разположило въ една нейна провинция, тя предпочела

сега да търси разбирателство съ Испериха и да го остави въ завзетата територия, като дори се задължила да му плаща нѣкакъвъ данѣкъ. И по-рано имало много случаи, при които дори по-многочислени тѣлпи отъ варвари прониквали съ силата на оржжието въ една или друга нейна провинция и заживявали тамъ по свой обичай и подъ властѣта на собственитѣ си водачи. Империята винаги давала видъ, че се примирява съ извършеното, като подъ формата на разни подарѣци или субсидии плащала на пришълцитѣ истински трибутъ и чакала сгодния моментъ, за да ги прогони или подчини. Ето защо и никои отъ тия пришълци никога не успѣвали да се задържатъ тамъ за дълго време. Нѣмало е, следователно, никакви основания да се мисли, че тоя пѣтъ работитѣ ще взематъ другъ край. Когато презъ есеньта 681 г. билъ сключенъ мирѣтъ съ българитѣ, едва ли нѣкой въ тогавашна Византия е можелъ да допусне, че съ него се полагали основитѣ на една нова държава, на която бѣ сждено да преживѣе въ-кове и да откѣрми подъ скутитѣ си единъ новъ народъ, призванъ да оспори правото на ромеитѣ да владѣятъ полуострова.

Самъ Исперихъ, съ прозрение, удивително за онова време у единъ вождъ, откѣрменъ срѣдъ живота изъ безкрайнитѣ степи, още съ настаняването си въ изтрѣгнатата отъ империята областъ, взелъ всички мѣрки, за да осигури владението ѝ. Той съзнавалъ, че силитѣ на племето, което довелъ, не сж достатѣчни за една тѣй голѣма задача и срещу неприятелъ, какѣвто била Византия. Нужно било, следователно, за дѣлото по запазване на новата държава да бждатъ спечелени и многобройнитѣ славяни, заварени въ земитѣ ѝ. Отдавнашни неприятели на империята, чиято култура и социаленъ строй имъ били съвършено чужди, и едва що подчинени отъ нея, тѣ вече имали възможността да я почувствуватъ и като една напълно враждебна тѣмъ културна сила. Срещу това прабългаритѣ сж се намирали на една степенъ на развитие, не особено далечна отъ оная, на която сами тѣ, славянитѣ, стояли. Отъ друга страна, макаръ и съвсемъ различни по раса, прабългари и славяни съвсемъ не сж били чужди едни на други. Въ близко съседство, а негде дори и размѣсени, тѣ дълго време обитавали отъжддунавскитѣ земи, отгдето понѣкога и заедно предприемали походи срещу Византия. Съвмѣстниятъ имъ

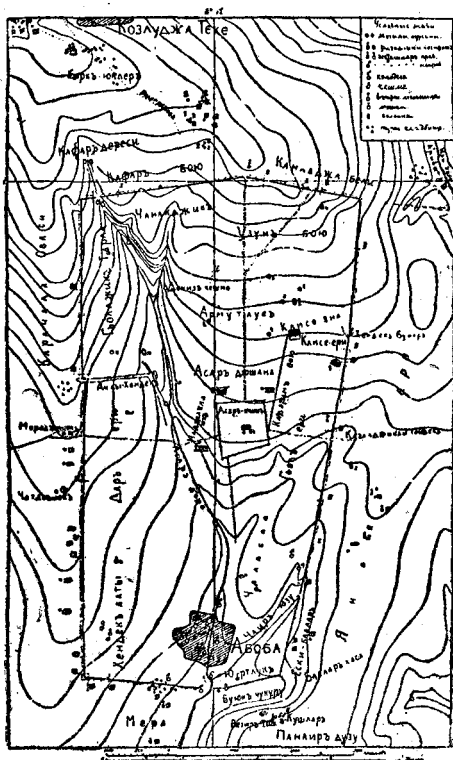
животъ тамъ не само имъ позволилъ да се упознаятъ, но създалъ условията и за взаимното имъ расово проникване. Славянска кръвь, изглежда, е имало и въ самия Испериховъ родъ. Непосрѣдствениятъ предшественикъ на Кубрата е носилъ споредъ „Именника“ чисто славянското име Гостунъ, а Кубратовиятъ приемникъ, вѣроятно най-възрастниятъ му синъ Баянъ, е нареченъ тамъ още и съ несъмнено славянското име Безмѣръ. Сега, събрани отново въ земята на югъ отъ Дунава, прабългари и славяни сж се срещнали като отдавнашни приятели, на които съдбата поставяла една обща задача — да бранятъ себе си и едва що създадената държава отъ единъ неприятелъ, общъ и еднакво враждебенъ и на еднитъ и на другитъ.

Лѣтописецътъ Теофанъ разказва, че въ областта, заета първоначално отъ българитъ на югъ отъ Дунава, живѣли седемъ славянски племена и че Исперихъ сключилъ съ тѣхъ нѣкакъвъ договоръ. Тоя договоръ навѣрно опредѣлялъ бждещитъ имъ взаимни отношения и може да се предполага, че съгласно съ него било извършено новото разпредѣление на държавната територия помежду имъ: прабългаритъ останали да обитаватъ равнинитъ на Малка Скития, която особено подходжала на тѣхния стопански битъ, а славянитъ заели покрайнинитъ около Хемусъ, на западъ чакъ до границитъ на аваритъ. Тия думи на византийския лѣтописецъ показватъ още, че въ предѣлитъ на Испериховата държава е била включена цѣла Мизия до планинската областъ около Тимокъ, задъ която по онова време започвали аварскитъ владения. Може би тя е обхващала и частъ отъ днешно Влашко, гдето живѣли останалитъ отвждъ Дунава сродници на мизийскитъ славянски племена. Но размѣстването на славянитъ и разпредѣлението на държавнитъ области между тѣхъ и прабългаритъ ще да е било предизвикано не само отъ стопански, а и отъ военно отбранителни съображения. Нужно е било да се осигури защитата на балканскитъ проходи, презъ които византийскитъ армии могли да нахлуятъ въ териториитъ на новата държава. И тази именно задача е била отредена на славянитъ: по своя воененъ битъ и тактикатъ сж били особено пригодни за тая служба. При най-важния отъ тия проходи, наричанъ отъ тогавашнитъ византийци Берегава (може би днешниятъ Чалж-Кавашки или съседниятъ нему Лопушненски), по който водилъ и

прѣкиятъ пѣтъ отъ Тракия къмъ Дунава, били настанени северцитѣ, единственото отъ седемтѣ мизийски славянски племена, чието име е достигнало до насъ.

Столицата на първоначалната българска държава била установена въ Плиска, въ крайнинитѣ на Добруджа, североизточно отъ днешния Шуменъ. Тя е представляла, поне при Испериха и близкитѣ му приемници, повече укрепенъ лагеръ, отколкото обикновено селище. Заградена била съ окопъ, широкъ около 30—40 и дълбокъ до 20 крачки, на вътрешната страна на който билъ насипанъ валъ, високъ сжщо около 20 крачки. Върху тоя последния навѣрно се е издигала ограда отъ дървета. Пространството, обхванато отъ това землено укрепление, е около 24 кв. километра. Тия колосални размѣри навѣрно ще трѣбва да се обяснятъ съ обстоятелството, че то е било предназначено въ случай на вражеско нашествие да даде убѣжище на населението и отъ съседнитѣ полета и на неговия добитѣкъ.

Докато въ североизточната частъ на полуострова се разигравали тия епохални събития, въ далечния балкански Юго-западъ се подготвяли други, чието значение могло да се окаже не по-малко сждбоносно. Тѣ сж свързани съ името на другъ прабългаринъ, Куберъ,

Укрепениятъ лагеръ Плиска
по К. Шкорпилъ.

жогото нѣкои смѣтатъ за четвърти синъ на Кубрата. Досто-
вѣрно въ случая е само това, че Куберь е билъ единъ отъ
първенците на ония прабългари, които като поданици на
аварския хаганъ още живѣли въ сръднодунавскитѣ земи.
Тамъ между подчиненото на аваритѣ разнородно насе-
ление се намирали и много потомци на пленници, отвлѣ-
чени при нѣкогашнитѣ аварски походи изъ полуострова.
Съ течение на времето тѣ се били смѣсили съ българи,
авари и други племена и тъй, споредъ едно тогавашно
известие, произлѣзълъ голѣмъ народъ, на чело на който
застаналъ Куберь. Съ примѣра на други свои сънародници,
които при упадѣка на аварската държава повели едно-
племеннитѣ си къмъ далечни земи, Куберь решилъ
сжщо да изсели своя народъ. Аваритѣ се опитали на сила
да го спратъ, но били отбити и презъ Дунава и долината
на Морава Куберь достигналъ равнината около Прилѣпъ
и Битоля, наричана тогава Керамисийско поле, гдето се и
настанилъ. Попадналъ тъй въ сръдата на македонскитѣ
славяни, той скоро се проникналъ отъ тѣхнитѣ опасения
и стремежи и решилъ да завладѣе Солунъ. Намѣренията
му обаче на време били открити отъ византийцитѣ, чиято
флота хвърлила котва въ пристанището на града и съ
това цѣлото грижливо замислено предприятие било осуете-
нено. Каква е била по-нататъшната сѣдба на Кубера, не
е известно, но неговитѣ съплеменници останали въ тамош-
нитѣ земи и съ това близкото родство между македонски
и мизийски славяни е било заякчено чрезъ една нова
спойка — тая на прабългаритѣ, заседнали тукъ и тамъ.

3. БИТЬ, КУЛТУРА, ДЪРЖАВНА УРЕДБА И ВОЕННА ОРГАНИ- ЗАЦИЯ НА ПРАБЪЛГАРИТЪ.

Както всички съвременни тѣмъ туранци, прабълга-
ритѣ сж били степенъ народъ, главното занятие на който
било скотовѣдството. Поради това и главното имъ бо-
гатство билъ добитѣкътъ. Пари нѣмали и като сръдство за
размѣна имъ служели овци и говеда, а данѣцитѣ на владѣ-
теля си плащали въ коне. При все това земедѣлието у
тѣхъ било доста развито — обработвали най-вече пше-
ница, ячемикъ и просо. Въ това отношение тѣ били дори
учители на нѣкои съседни народи: у маджаритѣ напр.
наименуванията на нѣкои земедѣлски растения, както и

на предмети или занятия изъ областъта на земеделското стопанство, сж били заети отъ езика на прабългаритѣ още по времето, когато тия два народа живѣли въ азовско-кубанскитѣ земи. Нѣкогашното мнение, че по времето, когато се настанили въ полуострова, прабългаритѣ били диви варвари, е отдавна изоставено. Изучванията презъ последнитѣ нѣколко десетолѣтия показаха, че тѣ още тогава сж стояли на доста високо културно равнище и въ много отношения далечъ превъзхождали славянитѣ. Това не е чудно, като се има предъ видъ, че въ земитѣ около Кавказъ и Каспийско море тѣ нѣколко вѣка сж били непосредствени съседи на старитѣ народи отъ предна Азия, на първо мѣсто на перситѣ, чието влияние върху имъ е било значително. Благодарение нему у прабългаритѣ още тамъ е сѣществувало забележително строително изкуство. Запознати сж били съ скулптурата и съ художествената индустрия, пренесени следъ това и въ нашитѣ земи.

Основа на обществения животъ у прабългаритѣ билъ родовиятъ строй. Племето било съставено отъ много колѣна и всѣки неговъ членъ билъ означаванъ освенъ съ името си още и съ названието на колѣното, отъ което произхождалъ. Днесъ сж познати имената само на нѣкои отъ тия колѣна или родове: Ермиаръ, Укилъ или Вокилъ, Кувиаръ, Киригиръ, Чакараръ. Исперихъ билъ отъ рода Дуло. Вѣроятно всѣко отъ тия колѣна водѣло потеклото си отъ единъ общъ родоначалникъ и имало на чело свои първенци. Тия последнитѣ се наричали боили, на прабългарски боиларъ (единств. число боила); тѣ образували висшето обществено сѣсловие и заемали ржководнитѣ служби въ държавата. Туранското „боиларъ“, което минало въ славяно-българския езикъ въ формата боляри, по-сетне било заето отъ насъ у руси и румъни, гдето и до днесъ е запазено съ произношението бояри. Тия първенци, естествено, сж били по-заможни, разполагали съ голѣмо влияние, а вѣроятно и съ известна властъ въ съответнитѣ родове, но при все това за дълбоко социално дѣление въ прабългарското общество презъ тази епоха не може и дума да става. Всички негови членове, независимо отъ материалното си сѣстояние, сж били свободни и въ общественно-правно отношение независими люде. При все това, тѣй като обществениятъ и политическиятъ строй у прабългаритѣ е билъ

израстналъ върху военна почва, принципътъ на дисциплината и субординацията у тѣхъ е билъ особено силно развитъ. Но въ основата на тоя принципъ е билъ сложенъ не личниятъ или съсловенъ интересъ, а тоя на общността и на държавната цѣлостъ. Робството у тѣхъ е съществувало, но робитѣ били чужденци, обикновено—военно-пленници.

Сведенията за семейнитѣ отношения у прабългаритѣ сж съвсемъ оскъдни. Както у славянитѣ, многоженството е съществувало и срѣдъ тѣхъ, поради което положението на жената не ще да е било завидно. Брактътъ, както изглежда, дори въ края на езическата епоха е ставалъ съ откупване: мжжътъ плащалъ на бащата на момата съ злато, сребро, волове, коне и т. н. При все това отношенията между мжже и жени сж били свободни и непринудени, а прелюбодейството се наказвало извънредно строго. Женитѣ не си закривали лицата.

Религията на прабългаритѣ се ограничавала съ вѣрата въ едно върховно същество, Тангра, съ чието име тѣ означавали и самото небе. Волята на Тангра е направлявала всички земни сѣдбини и отъ нея зависѣло всичко; вѣрата въ Тангра е представляла единъ примитивенъ монотеизъмъ. Други божества прабългаритѣ не сж познавали, но, както у всички тюркско-монголски народи при тая степенъ на развитие, вѣрата въ различни духове и у тѣхъ е съществувала. Вѣрвали тѣ и въ задгробния животъ. Поради това, когато единъ мжжъ умиралъ, трѣбвало, както и у славянитѣ, смъртта му да бѣде последвана отъ тая на една отъ женитѣ му и на неговитѣ слуги. Труповѣтъ на умрѣлитѣ изгаряли и надъ гробовѣтъ понѣкога насипвали могили. Тѣмни известия отъ по-късно време показватъ, че езическитѣ прабългари имали идоли, но изображения отъ тоя родъ, на които би могълъ да се припише прабългарски произходъ, и до сега не сж открити. Имали и храмове. Думитѣ кумиръ (идолъ) и капище (езически храмъ), които минали по-сетне въ славяно-българския езикъ и сж запазени до днесъ у насъ, сж прабългарски. Жреческо съсловие у прабългаритѣ не е съществувало — поне изрични известия за него не сж дошли до насъ: религиознитѣ обреди се извършвали отъ семейнитѣ или отъ родовитѣ първенци, а въ особени случаи — и отъ държавния глава. За предпазване отъ властта на злитѣ духове носѣли амулети (муски). Както срѣдъ много

отъ тюркско-монголскитѣ народи, може би и у тѣхъ сѣ били на почитѣ тѣй нареченитѣ шамани — единѣ видѣ магьосници, които могли да се сношаватѣ съ духоветѣ, да ги призоваватѣ или гонятѣ, да лѣкуватѣ разни болести и да предсказватѣ бждещето. Богослужението у прабългаритѣ се състояло главно въ жертвоприношения. Съ тѣхъ се изпросвала помощта на божеството или се изразявала благодарността за оказаното отъ него благоволение. Въ жертва обикновено се принасяли първитѣ плодове на жътвата и най-добритѣ животни — коне, говеда, овци и кучета. При изключителни обстоятелства били принасяни и човѣшки жертви.

Публичната клетва при особено тържествени случаи се извършвала надъ оголенѣ мечѣ, единѣ обичай, който е засвидетелствуванѣ още у хуни и авари. Смѣтало се е, че тѣй дадената клетва обвързва на животѣ и смъртѣ: може би тукъ е действувало повѣрието за свръхестествената сила, скрита въ това оржие. Срѣдъ хунитѣ по времето на Атила напр. билѣ на висока почитѣ единѣ голѣмѣ старѣ мечѣ, смѣтанѣ отъ тѣхъ за свещенѣ. При сключване на договори съ чужди владѣтели прабългаритѣ изисквали отъ тѣхъ да извършватѣ странни символични обреди, при което били разсичани и кучета, навѣрно защото кучето е било за тѣхъ въплъщение на вѣрността. Свръхестествени свойства били приписвани и на други предмети, особено на камъни. За тѣхъ се вѣрвало, че притежаватѣ и лѣчебна сила. При разкопкитѣ въ Мадара бѣ откритѣ голѣмѣ камѣкъ, заграденѣ съ стени, а при Плиска и сега стърчатѣ каменни блокове, поставени въ правилни редици и групи. Тамошното население ги нарича „девѣ-ташлари“ (камилски камъни).

Религиознитѣ вѣрвания у прабългаритѣ не се изчерпвали само съ тъмни суевѣрия, а съдържали и силенѣ нравственѣ елементѣ. Въ основата имѣ лежала идеята за вѣчното възмездие, което чакало човѣка за всѣко извършено отъ него добро и зло. Тая религиозно-нравствена философия е изразена и въ единѣ надписъ отъ края на българската езическа епоха. Въ него се казва: „Богѣ вижда тогова, който дири истината, но вижда и оногова, който лъже. Българитѣ направиха на византийцитѣ много добрини и византийцитѣ ги забравиха, но Богѣ вижда“. Дали прабългаритѣ сѣ смѣтали, че това възмездие постига човѣка още презъ земното му битие, или въ задгробния животѣ,

на тоя въпросъ мъчно може да се отговори. Въ връзка съ представитѣ имъ за задгробния животъ у тѣхъ стоялъ и единъ обичай, непознатъ у никой другъ народъ. Единъ арабски писателъ, Ибн-Фадланъ, разказва, че когато виждали въ срѣдата си нѣкой човѣкъ, който особено се отличавалъ отъ другитѣ по кадрѣнѣостъ и умъ, казвали, че повече му приличало да служи на Бога и поради това го обесвали на нѣкое дърво. Тоя начинъ да изпращатъ на онзи свѣтъ своитѣ одарени люде произтичалъ у прабългаритѣ отъ вѣрването имъ, че Богъ има нужда отъ подобни избраници, за да управлява чрезъ тѣхъ свѣта.

Нѣкакъвъ страненъ атавизмъ е запазилъ тоя обичай и до сега у насъ. Само че подъ влияние на варварскитѣ си нагони къмъ равенство, които дължимъ може би на славянската си кръвъ, смисълътъ му днесъ е значително промѣненъ: въ най-новата си история ние унищожаваме или обричаме на отшелничество ония, които се издигатъ високо надъ главитѣ ни, защото не можемъ да понасяме тѣхното превъзходство.

Върху религията е билъ основанъ и цѣлиятъ битъ на прабългаритѣ, тѣхниятъ социаленъ и политически строй. Ето защо тѣ ревниво я пазѣли и мъчно се поддавали на чужди религиозни пропаганди. Християнството се опитало да се настани срѣдъ тѣхъ още презъ VI в., когато въ Цариградъ билъ покръстенъ вождътъ на кутигуритѣ Гордъ. Следъ като се върналъ въ отечеството си, обаче, той заради тази му измѣна къмъ преданията на дѣдитѣ билъ убитъ отъ своитѣ поданици. Примѣрътъ на Кубрата посетне сжщо останалъ безъ последователи, макаръ създателътъ на Велика България да не сподѣлилъ участъта на своя кутигурски предшественикъ. Волжскитѣ българи запазили вѣрността си къмъ своето старо езичество до X в., когато приели исляма.

Държавниятъ глава у прабългаритѣ носилъ титлата канъ (а не „ханъ“, както днесъ неправилно го зоватъ). Въ най-старитѣ славянски писмени паметници, какъвто е напримѣръ познатиятъ ни „Именникъ“, титлата „канъ“ е предадена съ славянското „князь“. Поради това най-правилното ще е за означение на тогавашнитѣ български господари и ние днесъ да си служимъ съ тоя терминъ. Вѣрвало се е, че властта на кана му е дадена отъ небето, но при все това тя никога не стигнала до абсолютизмъ.

Важнитѣ въпроси отъ управлението, изглежда, сж били решавани въ съвета на великитѣ боляри, които споредъ едни по-късни известия били на брой шесть, а споредъ други дванадесетъ. Може би тѣ сж били представители на отдѣлнитѣ прабългарски колѣна. Правата на кана като върховенъ заповѣдникъ сж били обусловени отъ задълженията му къмъ държава и народъ: върху него падала всичката отговорностъ за нещастията, които една непредвидлива или погрѣшна политика е могла да донесе, и въ ранната история на българската държава има много примѣри на канове, които плащали не само съ трона, но и съ главитѣ си за своята неспособностъ да управляватъ или за грѣшкитѣ си. Както и въ много други сръдновѣковни страни, аристокрацията и у прабългаритѣ се е стремѣла да ограничи властта на кана и да се наложи като решаващъ факторъ въ управлението. Борбата между нея и върховния представителъ на държавата е била поради това неизбѣжна и единъ вѣкъ следъ Испериха се изострила особено много. На края обаче монархическото начало одържало върхъ. Канското достойнство било наследствено, минавало отъ баща къмъ синъ. Престолонаследникътъ се наричалъ канартикинъ.

Пръвѣ сановникъ и непосредственъ помощникъ или замѣстникъ на кана въ държавното управление билъ канътъ (обикновено „кавханъ“). Къмъ края на езическата епоха, когато държавната територия се увеличила, тя е била раздѣлена на провинции. Гражданското управление надъ тѣхъ било повѣрено на видни лица, наречени комити (отъ латинското comes, минало у българитѣ чрезъ грѣцкия езикъ). Предполага се, че отъ грѣцката ѣ форма komitos е произлѣзло и славянското кѣметъ (дн. „кмтъ“). Презъ по-късно време, IX—X в., нѣкои комити навѣро сж произхождали отъ мѣстнитѣ славянски княжески семейства. Военни началници на отдѣлнитѣ провинции били тарханитѣ, които се дѣлѣли на нѣколко степени: боритаркани, олгутаркани, зератаркани и др. За тѣхното службно положение нѣмаме известия. Въ случаи, когато самъ канътъ не началствувалъ лично военнитѣ походи, неговъ замѣстникъ билъ кавханътъ. Обикновенитѣ постове въ държавното управление и въ командуването на войската се заемали отъ тѣй нареченитѣ багаини, които образвали съсловието на по-низшата аристокрация.

Канътъ разполагалъ съ своя лична дружина отъ отбрани воѣни, които самъ издържалъ. Съ особена почитъ се ползували ония, които на война се били проявили съ своята сила и храбростъ. Тѣ носѣли прозвището багатури. Отъ него произлѣзла и днешната руска дума богатырь—херой, юнакъ.

Въоръжението на прабългаритѣ било еднакво съ онова на всички сродни тѣмъ турански народи. Главното оръжие билъ мечътъ, следъ това лѣкътъ и копието. Стрелцитѣ обикновено образували преднитѣ отреди на войскитѣ. На война всички носѣли леки брони (ризници), щитове и шлемове. Войската у прабългаритѣ се състояла само отъ конници, както това било по-рано у хуни, а по-късно у авари и маджари. Тукъ, въ Балканския полуостровъ, тѣ обаче разполагали и съ многобройни пехотни контингенти, съставени отъ славяни. Срѣдъ прабългаритѣ всѣки възрастенъ и здравъ мъжъ е билъ войникъ. Народъ отъ войници, готови всѣки моментъ да се отзоватъ на първото повикване за война, тѣ били длъжни да държатъ въ най-голѣма изправностъ оръжието си и да иматъ на разположение силни и добре отхранени коне. Арабскиятъ пътешественикъ Ал-Масуди (началото на X в.) разказва, че конетѣ, които били предназначени за война, пасѣли у тѣхъ свободно по ливадитѣ и никой не смѣлъ да ги язди въ мирно време. Който си позволявалъ да престъпи тая наредба, билъ наказванъ съ смъртъ. Въ походитѣ ги тѣ, навѣрно, както аваритѣ, водѣли резервни коне. Преци започване на всѣки воененъ походъ канътъ заповѣдвалъ специално назначени отъ него лица да преглеждатъ внимателно конетѣ и въоръжението на всѣки войникъ. И оказвало ли се е, че нѣщо не било въ редъ, виновниятъ билъ веднага наказванъ съ смъртъ. Такова наказание заплашвало безусловно и всѣкого, който побѣгнѣлъ въ време на сражение. Благодарение главно на тая желѣзна дисциплина малкото племе на Испериха е било въ състояние не само да се утвърди въ една земя, гдето далечъ многобройни народи не смогнаха да останатъ, но и да създаде тукъ една държава, която на край изстъпика като съперникъ на Византия за владението на Балкански полуостровъ.

Не по-малко строги сж били мѣрkitѣ за надѣра и сигурността на държавнитѣ граници. Споменатиятъ Ал-

Масуди пише, че земята на българитѣ била „обкржжена съ ограда отъ тръни, въ която се намирали отвори подобни на дървени прозорци; тая ограда приличала на стена прокарана надлъжъ по единъ каналъ“. Очевидно арабскиятъ авторъ въ случая е ималъ предъ видъ окопитѣ и валоветѣ по българската граница, върху които, както това било и при укрепителнитѣ съоржжения около Плиска, сж се издигали палисади отъ дървета. Следи отъ такива окопи и днесъ се виждатъ по превалитѣ на Стара планина, особено въ най-достъпнитѣ ѣ източни части. По тѣй укрепената граница имало постоянни военни постове, които будно следѣли не само онова, което ставало отъвждъ, въ чужда територия, но пазѣли да не би нѣкои отъ поданицитѣ на кана да минатъ незаконно тамъ. Ако робъ или свободенъ успѣвалъ да избѣга, вмѣсто него съ смъртъ били наказвани стражитѣ, на които било повѣрено пазенето на даденото гранично мѣсто. Независимо отъ нуждата да се прѣчи на обикновени престѣпници да бѣгатъ въ други страни, тази сурова наредба е била наложена и отъ върховни държавни интереси. Византия винаги поддържала въ всички съседни ней държави широка разузнавателна служба и нейнитѣ агенти ѣ донасяли за всичко, което ставало тамъ и могло да я интересува. За да разстрои пѣкъ вътрешното единство у народитѣ имъ, тя чрезъ подкупи си създавала привърженици, готови да изпълняватъ всички нейни внушения. Властѣта въ древна България е била длъжна да вземе мѣрки, за да не допусне, щото заговорницитѣ срещу външната безопасностъ или вътрешното спокойствие на държавата да намиратъ убѣжище въ чужбина.

За военната тактика на българитѣ сведенията ни не сж особено пълни. Тя се е отличавала отъ оная на аваритѣ и на хунитѣ отъ времето на Атила само по това, че прабългаритѣ не сж имали възможността да действуватъ съ тѣй многобройни конни маси. Ето защо тѣ разчитали главно на бързината на движенията, съ която изненадвали противника и не му давали възможностъ да събере голѣми сили срещу имъ. Иначе, поради численото превъзходство на византийскитѣ армии, тѣ предпочитали да ги посрѣщатъ на укрепени позиции. Преди да трѣгнатъ на война, прибѣгвали до разни гадания и имало дни, въ които

изобщо се пазѣли да предприематъ походъ. За знаме имъ служела прикрепена върху прѣтъ конска опашка.

Врѣхното облѣкло у прабългаритѣ се състояло отъ една дреха плѣтно прилепена къмъ горната частъ на тѣлото и стегната около кръста съ коженъ поясъ. Долната ѣ частъ, която свободно висѣла, се спущала обикновено до колѣнетѣ, а при празничния костюмъ — и низко подъ тѣхъ. Носѣли и дълги тѣсни гащи, прилични на днешнитѣ шопски беневреци. Коланътъ обикновено е билъ украсенъ съ металически, най-често медни, а у боляритѣ златни и сребърни копчета. Обути били съ кожени ботуши. Овчиятъ кожухъ билъ прабългарска национална дреха. Носѣлъ се съ вълната навѣтре и по кройка приличалъ на обикновената горна дреха. На гърдитѣ билъ украсенъ съ гайтани като днешната кавалерийска „венгерка“, а около шията и при политѣ си — обточенъ съ кожена ивица, чиято вълна била навънъ. Шапката у прабългаритѣ била сжщо отъ овча кожа съ високо дъно, обикновено отъ червена материя. Подъ нея тѣ често носѣли лека повеска, нѣщо като днешнитѣ арнаутски кепета. Особено държали прабългаритѣ на чистотата на тѣлото. При разкопкитѣ на Мадара се откри една постройка съ басейнъ за къпане, а арабскиятъ пѣтешественикъ Ибн-Фадланъ разказва за това, какъ у волжскитѣ българи видѣлъ мъже и жени да се къпятъ въ рѣката. Следъ pokrъщението Борисъ се оплаквалъ на папата, че грѣцкитѣ духовници забранявали на народа му да се къпе въ сръда и петѣкъ.

Прабългаритѣ донесли отъ азиатската си родина и свое лѣтоброене, въ основата на което лежали цикли, всѣки единъ навѣрно отъ по 12 лунни години. Подробноститѣ на тая лѣтобройна система все още не сж достатъчно изяснени и създаденитѣ до сега теории по тоя въпросъ мжчно могатъ да бждатъ всецѣло възприети.

4. ПОСЛЕДНИ ГОДИНИ ОТЪ ЦАРУВАНЕТО НА ИСПЕРИХА. ТЕРВЕЛЪ И НАЧАЛО НА ДЪРЖАВНОТО РАЗШИРЕНИЕ.

Следъ като българската държава била създадена, отношенията между нея и Византия близу едно десетолѣтие не били смутени отъ никакви неприятелства. Империята имала доста грижи на изтокъ и поради това била доволна, че новитѣ ѣ съседи въ полуострова я оставяли на спо-

койствие. Исперихъ отъ своя страна не по-малко билъ заетъ съ вътрешната уредба на държавата си и съ мѣрките, които трѣбвало да се взематъ за нейната отбрана. Навѣрно още тогава българскиятъ владѣтель е разбралъ, колко голѣмо е несѣответствието между силитѣ и срдствата, съ които самъ разполагалъ, и ония на империята. И още тогава ще се е сложило у прабългаритѣ убеждението, което се превръща въ основна идея на държавната имъ политика, че за да осигурятъ съществуването на държавата си, е трѣбвало на всѣка цена да приобщятъ къмъ нея останалата частъ на югоизточното балканско славянство, като включатъ въ държавнитѣ си граници и неговитѣ земи. Отъ това гледище всѣка стѣпка, предприета отъ Византия за подчинение на славянитѣ въ южнитѣ и югозападни части на полуострова, е представляла действие, насочено и срещу българската държава.

Въ Цариградъ не по-зле преценявали отраженията, които възстановяването на византийската властъ въ южнитѣ земи на полуострова е могло да има върху прабългаритѣ на северъ, и по тази причина още отъ сега военнитѣ експедиции срещу славянитѣ били съпроводени съ враждебни действия и срещу България.

Мирътъ между дветѣ страни билъ нарушенъ при наследника на Константина IV, императора Юстинианъ II. На третата година отъ царуването си (688 г.) той потеглил на война „срещу Славиния и България“. Българитѣ, които навѣрно предугадили намѣренията му и се спуснали къмъ Тракия, били отблъснати, следъ което Юстинианъ се насочилъ на западъ, гдето преодолѣлъ съпротивата на околнитѣ славянски племена и достигналъ до Солунъ. Голѣмъ брой славяни отъ егейската областъ заедно съ семейства имъ и сега били преселени въ Мала Азия. Но, когато следъ успѣшния край на това предприятие императорътъ съ войскитѣ си се връщалъ къмъ столицата си, българитѣ го причакали негде изъ планинскитѣ крайнини на южна Родопа и той можалъ да се отърве само съ цената на много жертви, убити и ранени.

Тази война е била последното голѣмо събитие въ царуването на Испериха. Петнадесетина години по-късно, къмъ 701 г., той билъ наследенъ отъ Тервеля, който произхождалъ отъ сѣщия родъ Дуло и навѣрно билъ неговъ синъ.

Преди това промѣна въ ръководството на държавата била извършена и въ Византия. Буйниятъ, невъздържанъ и разточителенъ Юстинианъ II билъ съборенъ отъ престола и съ отрѣзанъ носъ билъ изпратенъ на заточение въ гр. Херсонъ, въ Кримъ. Поради упадѣка на дисциплината въ византийскитѣ войски и развилнѣлитѣ се политически страсти, неговиятъ наследникъ сѣщо билъ убитъ. Настѣпилата криза, при която въ продължение на две десетолѣтия на цариградския престолъ се изреждатъ нѣколцина императори, позволила на Тервеля не само да затвърди вътрешно и външно положението на държавата си, но и да се намѣси въ византийската междуособица.

Юстинианъ II, който поради отрѣзания си носъ добилъ срѣдъ византийцитѣ прозвището Ринотмитъ, не загубилъ надеждата да си възвърне короната. Отъ Херсонъ той сполучилъ да избѣга при хазаритѣ, у чийто хаганъ се надѣвалъ да намѣри съдействие за намѣренията си. Но цариградското правителство, уведомено за неговитѣ интриги, поискало той да му бѣде предаденъ и детронираниятъ императоръ билъ принуденъ да търси ново убѣжище. По море той съ нѣколцина свои вѣрни люде се озовалъ въ България и потърсилъ тукъ помощта на нейния господарь. Тервель веднага преценилъ голѣмитѣ изгоди, които предприятието на Юстиниана могло да донесе за тогавашна България, и не се оставилъ да бѣде дълго убеждаванъ. На чело на 15-хилядна армия отъ българи и славяни той повелъ Юстиниана къмъ Цариградъ и, безъ да срещне каквато и да била съпротива, скоро се явилъ подъ неговитѣ стени. Тамъ съвсемъ не били подготвени да посрещнатъ едно тъй смѣло предприятие и Юстинианъ използвалъ смущението, настѣпило въ срѣдата на противникитѣ му. Той влѣзълъ въ връзка съ свои привърженици, които нощемъ му отворили една отъ градскитѣ врати и бързо овладѣлъ цѣлата столица, като подложилъ на безпощадно изтрѣбление всички, които смѣталъ отговорни за детронацията си.

Тервель съ войскитѣ си останалъ предъ цариградскитѣ стени и не взелъ участие въ тая кървава разправа. Но и следъ като тя била приключена, Юстинианъ настоялъ българскиятъ владѣтель да продължи пребиваването си предъ Цариградъ: присѣтствието на българитѣ му било нужно за всѣки случай, докато успѣе да добие призна-

нието на властта си и въ провинциите. Въ това положение Тервель останалъ нѣколко месеци, чакъ до есеньта на 705 г. Тогава, следъ като вече се почувствувалъ достатъчно затвърденъ на престола, Юстинианъ въ благодарностъ за оказаната му помощъ обсипалъ Тервеля съ дарове и почести. Императорътъ, разказва по тоя случай патриархъ Никифоръ, отишелъ въ българския станъ, гдето било устроено рѣдко тържество. Била издигната висока трибуна, отъ която двамата владѣтели присѣдствували на дефилирането и акламациите на войската. Другъ византийски писателъ, Суидасъ, описва церемонията съ предаването на дароветъ: Тервель хвърлилъ щита и бича си на земята и императорътъ заповѣдалъ да ги затрупатъ съ златни монети; забитото му въ земята копие пѣкъ било покрито съ копринени платове и дрехи. Отъ два ковчега съ пари, които били поставени до него, императорътъ съ една рѣка раздавалъ на българскитѣ войници сребро, а съ друга злато. Но съ всичко това отплатата, която Юстинианъ дължалъ на Тервеля, не се изчерпвала. Още въ България, когато просилъ неговата помощъ, той обещалъ да му даде за жена дъщеря си. Това обещание сега той, навѣрно, не билъ въ състояние да изпълни, тъй като семейството му още се намирало въ хазарскитѣ земи, но затова пѣкъ не можелъ да отклони изпълнението на други две, въ политическо отношение много по-важни. Тервель билъ удостоенъ съ титлата кесарь, а на българската държава била отстъпена Загора, областта отвѣдъ Хемусъ, около Сливенъ, Ямболъ и Айтосъ.

Въ тогавашна Византия достойнството кесарь, второ по редъ следъ императорското, е носѣлъ най-близкиятъ роднина на императора, обикновено неговиятъ първороденъ синъ. И фактътъ, че то било дадено на Тервеля, не е представялъ обикновено отличие, а означавалъ признанието му за законенъ владѣтель, съ други думи — формалното признание на българската държава. Не по-малко значение за българите е имало присъединението на Загора. Въ тази областъ се събирали най-кжситѣ пѣтища отъ Долния Дунавъ къмъ Одринъ и Цариградъ. Чрезъ нея, следователно, българите ставали изцѣло господари на проходите въ Източния Хемусъ, презъ които византийците могли най-лесно да проникнатъ въ срѣдището на

земята имъ. Тѣй тѣ сега си осигурявали отлична база и за своитѣ военни предприятия въ Тракия.

Походътъ на Тервеля за възстановяване на Юстиниана II не е билъ само единъ щастливо завършенъ епизодъ, чиито придобивки за българитѣ сж се изчерпвали съ горнитѣ, направени отъ византийцитѣ признания и отстъпки. Не по-малки сж били неговитѣ последици и въ другъ смисълъ: българскиятъ държавенъ владѣтель вече изстѣпвалъ като факторъ, чиято намѣса могла да опредѣли насоката на събитията въ вътрешно-политическия животъ на империята. Тоя фактъ самъ за себе си промѣнялъ обикновеното презрително отношение на византийцитѣ къмъ вождоветѣ на племена и народи, заседнали когато и да било върху тѣхна територия; отъ друга страна той повишилъ самочувствието на българитѣ, а издигналъ извънредно много и престижа на българската държава не само срѣдъ славянитѣ, нейни поданици, но, което било не по-малко важно, и срѣдъ останалитѣ сродни тѣмъ племена извънъ границитѣ ѝ.

Юстинианъ късно съзналъ значението на всичко това и поискалъ да го поправи. Три години следъ възстановяването си той започналъ война срещу България. Натоварената на кораби византийска армия дебаркирала при Анхиалъ и се разположила въ близката равнина. Предупреденъ ъвреме за похода, началството надъ който билъ поелъ самиятъ императоръ, Тервель се приготвилъ за отбрана и побързалъ да заеме съседнитѣ разклонения на Хемусъ. Поради това, че неприятелитѣ имъ ги превъзхождали на брой, българитѣ не се осмѣлявали да слѣзатъ въ полето, а мислѣли да ги посрещнатъ въ планината. Но самоувѣреностъта на Юстиниана и безгрижието на императорскитѣ пълководци накарали българския владѣтель да промѣни решението си. Византийскитѣ войници се били прѣснали изъ околността за фуражъ, а въ самия имъ станъ имало пълно безредие. Тервель, който отъ близкитѣ височини наблюдавалъ всичко това, заповѣдалъ тогава на войскитѣ си да се нахвърлятъ надъ безгрижния противникъ. Победата била пълна. Жертвитѣ, дадени отъ византийска страна, били извънредно голѣми, не билъ малкъ и броятъ на плененитѣ. Тия, които оцѣлѣли, потърсили спасение задъ стенитъ на Анхиалъ, гдето избѣгналъ и самиятъ Юстинианъ. Блокиранъ тамъ отъ българитѣ,

той строшилъ копието си ъ градската стена, заповѣдалъ да прережатъ жилитѣ на всички коне и на третия день следъ поражението се натоварилъ съ остатъцитѣ отъ войската си на корабитѣ и отпътувалъ обратно за Цариградъ.

Следъ тоя злополученъ походъ Юстинианъ потърсилъ възможностъ да заглади вината си и добритѣ отношения между него и българитѣ били възстановени. Тази промѣна въ настроенята на непостоянния византийски самодържецъ се е дължала, може би, и на опозицията, която отново се навдигнала срещу му и въ срѣдата на византийското общество и въ войската. Нѣколко години покъсно армията, която той изпратилъ, за да накаже жителитѣ на града Херсонъ заради нѣкогашното имъ недоброжелателно отношение къмъ него, се възбунтувала, провъзгласила за императоръ единъ отъ военачалницитѣ си и потеглила срещу столицата. Не довѣряващъ се на войскитѣ, които ималъ, Юстинианъ се обърналъ повторно за помощъ къмъ българския канъ. Но изпратениятъ отъ Тервеля трихиланденъ отредъ не билъ въ състояние да помогне на единъ владѣтель, чийто тронъ билъ загубилъ всѣка опора въ срѣдата на собствения му народъ. Отрѣзаната глава на Юстиниана била изпратена на щастливия му съперникъ, а българскитѣ войници се върнали въ отечеството си.

Както и по-рано, при първото събаряне на Юстиниана, тъй и сега развихренитѣ страсти срѣдъ византийското общество и духътъ на метежничество въ армията още дълго време не могли да се успокоятъ. Замѣстникътъ на Юстиниана скоро билъ свлѣченъ отъ престола, а сжщата сждба следъ две годишно царуване ималъ и замѣстникътъ му, Анастасий II. Тервель не останалъ безучастенъ зритель на тия събития. Дали защото смѣталъ, че съ безполезната подкрепа, която оказалъ на Юстиниана, е засегналъ собствениятъ му престижъ, или защото искалъ да изкористи безредието, настъпило следъ неговата детронация, или най-сетне защото смѣталъ, че може да добие отъ приемника му нѣкои нови отстъпки, но Тервель веднага почналъ война срещу империята. Българскитѣ войски навлѣзли въ Тракия и, безъ да срещнатъ особено противодействие, стигнали отново до Цариградъ. На следната година тѣ повторно се явили тамъ и неприятелствата траели до възшествието на третия им-

ператоръ следъ Юстиниана — Теодосий III. Тоя последниятъ, безобиденъ и кроткъ човѣкъ, бившъ провинциаленъ чиновникъ, който нѣмалъ никакви амбиции на пълководецъ или държавникъ, разбралъ, че за да спаси отъ по-нататъшни разорения тракийскитѣ си земи, трѣбвало да потърси възможностъ да се примири съ северния си съседъ. Преговоритѣ между дветѣ страни довели до траенъ миръ (716 г.). Сведенията, които намираме у лѣтописца Теофанъ за неговитѣ условия, сж твърде общи и недостатъчни. Въ първото постановление на договора се опредѣляла границата между дветѣ държави: тя трѣбвало да започва отъ Милеона. Какво се крие подъ това име, остава неизвестно, както не се знае, где се е намирало означеното съ него мѣсто. Предположението, че то е лежало къмъ Сакаръ планина изъ околноститѣ на днешния Тополовъ-градъ и че следователно новата граница още тогава е била прокарана надлъжъ по голѣмия пограниченъ окопъ Еркесия, е погрѣшно. Известно е, че областта западно отъ Сръдна Тунджа и много по-късно оставала подъ византийска властъ, а това би било невъзможно, ако източно отъ нея българскитѣ владения сж се спускали до течението на Марица. Навѣрно югоизточната граница е останала сжщата, както по времето на Юстиниана II, или пъкъ е претърпѣла само малки поправки въ полза на българитѣ.

Споредъ второто условие на договора империята се задължавала да даде на българитѣ скъпи дрехи и червени кожи на стойностъ 40 фунта злато¹. Навѣрно въпросътъ тукъ е за редовния годишенъ данѣкъ, съ който Византия се била задължила къмъ българитѣ още отъ 681 г., по времето на Испериха. По-нататъкъ договорътъ предвиждалъ, щото дветѣ страни взаимно да си предаватъ една на друга емигрантитѣ, ако тѣ сж били уличени въ заговоръ противъ законното правителство въ отечеството си. И най-сетне четвъртото и последно постановление на договора уреждало търговията между поданицитѣ на дветѣ държави. Съ право на свободенъ вносъ се ползували само ония стоки, които били снабдени съ пломби и

¹) Около 33 хиляди златни лева. Трѣбва да се има предвидъ, че по онова време стойността на паритѣ е била 15—20 пжти по-голяма отъ днешната.

печати отъ властитѣ на съответната страна; иначе тѣ бивали конфискувани. За да се разбере смисълътъ на това постановление, трѣбва да се знае, че Византия е била класическа земя на държавнитѣ монополи. Редица индустриални произведения, особено скъпите тъкани, сѣ произвеждали въ държавни манифактури; продажбата пъкъ на други била изключително право на държавата, а за износа на трети било необходимо специално разрешение. България отъ друга страна още по онова време била посредникъ на търговията между европейския Северъ и сръдиземноморскитѣ страни и държавата тукъ, както и въ Византия, е налагала известни такси на стоките, които минавали презъ нейните владения. Пломбитѣ и печатитѣ сѣ означавали, че тия такси сѣ платени.

Тая частъ отъ договора между Тервеля и Теодосия III има и друго, по-общо значение. За пръвъ пжтъ въ историята на сръдновѣковна Европа чрезъ единъ политически актъ между две европейски държави сѣ се уреждали и чисто стопански въпроси. А тоя фактъ по-добре отъ всичко друго свидетелствува, че старата българска държава, дори въ самото начало на своето сѣществуване, съвсемъ не е била варварска сила, която живѣла отъ грабежа надъ съседните земи и народи, както враждебно настроени византийски автори отъ онова време въ едно или друго мѣсто на своите съчинения говорятъ за нея, а възъ основа на тѣхъ и нѣкои заинтересувани сръди днесъ искатъ да я представятъ. Сръдъ вътрешния миръ и сигурността, обезпечени отъ твърдата властъ на българскитѣ князе, тѣхните владения постепенно се превърнали въ поле на усилена стопанска дейность, която самата държава, нѣщо рѣдко въ ония времена, се е считала длъжна да покровителствува.

Теодосий III не билъ по-щастливъ отъ своите предшественици. Единъ воененъ бунтъ съборилъ и него отъ престола. Но и при наследника му, Львъ III Исавъръ, добритѣ отношения между двете държави били запазени. Българитѣ оказали дори неоценима услуга на Византия по времето, когато арабитѣ отново се явили предъ Цариградъ и цѣла година го държали обсаденъ (717—718 г.). Войскитѣ на Тервеля тогава настѣпили къмъ Тракия и единъ двадесетъ-хиляденъ арабски отредъ, който се опиталъ да спре движението имъ, билъ унищоженъ отъ тѣхъ.

Това поражение принудило арабитѣ да побързатъ да снематъ обсадата и да се оттеглятъ отъ брѣговетѣ на Босфора. Малко по-късно детронираниятъ Теодосий, който замислилъ да си възвърне короната, склонилъ Тервеля да му помогне. Но приготовленията на претендента били навреме открити отъ Льва III и предъ очевидния неуспѣхъ, на който било обречено цѣлото предприятие, българскиятъ владѣтель предпочелъ да се откаже отъ него. Това е последното по-значително събитие презъ царуването на Тервеля. Наскоро следъ това той вече не билъ между живитѣ.

1. Gy. Moravcsik, Zur Geschichte der Onoguren. Ung. Jahrbücher. 10 (1930). — Ю. Н е м е т ъ, Произходътъ на имената „Кобратъ“ и „Есперюхъ“. ИИД. 11—12 (1932). — В. Н. З л а т а р с к и, История на българитѣ отъ появата имъ въ Европа до основаването на българското царство на Балканския полуостровъ. ГСУ. 10 (1915). — Е. Турне-р е л и, Развалинитѣ на Болгаръ и древнитѣ българи. София [s. a.] — С. т. М л а д е н о в ъ, Испериховиятъ воененъ станъ въ южна Бесарабия. ГСУ. 34 (1938).

2. Ю. Кулаковскій, Свидетелство о водвореніи болгаръ за Дунаемъ и Именникъ болгарскихъ хановъ (Прилож. къ III т. Ист. Византии). Киевъ. 1915. — Ю. Трифоновъ, Известieto на сирийския пресвитеръ Константинъ за Испериховата побѣда надъ византийцитѣ. ИИД. 11—12 (1932). — К. Шкорпилъ, Укрепления на първата българска държава въ северна Добруджа край Дунава и Черноморския брѣгъ. Сборн. Никовъ. София 1940. — К. Шкорпилъ, Пограниченъ български окопъ между р. Дунавъ и Черно море. Сборн. Златарски. София 1925. — К. Шкорпилъ, Старобългарски паметници въ Добруджа. Сборн. Добруджа. София 1917. — Н. Милевъ, Кубратъ въ историята и Куберъ въ „Чудесата на св. Димитрия Солунски“. Псп. 71 (1910). — Г. Фехеръ, Първата поява на прабългаритѣ въ Македония. Макед. прегледъ. IV. 3 (1928). — В. Н. З л а т а р с к и, Известieto на Михаила Сирийски за прѣселението на българитѣ. ИИД. 4 (1915). — C. U h l i g, Die Wälle in Bessarabien, besonders die sogenannten Trajanswälle. Prähist. Zeitschrift. 19. Berlin 1928. — C. Schuchhardt, Die römischen Grenzwälle in der Dobrudscha. Archäol.-epigr. Mitteilungen aus Oesterr.-Ungarn. 9 (1885); Die Anastasius-Mauer bei Constanti-nopol und die Dobrudscha-Wälle. Jahrbuch d. Deutsch. Archäolog. Instituts. 16 (1901).

3. Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. Перевод под ред. И Крачковскаго. Москва 1939. — А. И. Гаркави (гл. по-горе стр. 68, библиографията къмъ гл. II, 2). — Д. Хвольсонъ (гл. също тамъ). — G. F e h é r, Les monuments de la culture protobulgare. Budapest 1931. — П. Миятевъ, България на Волга презъ срѣднитѣ вѣкове. Сборн. „Презъ вѣковетѣ“. София 1938. — В. Бешевлиевъ, Гръцки и латински извори за вѣрата на прабългаритѣ. ИЕМ. 8—9 (1929); сжщиятъ, Вѣрата на първобългаритѣ. ГСУ. 35 (1939); сжщиятъ, Единъ новъ изворъ за вѣрата на първобългаритѣ. ГСУ. 32 (1936). — Г. Фехеръ, Остатъци отъ езика на дунавскитѣ прабългари. ИАИ.

5 (1929). — V. Grumel, Sur les coutumes des anciens Bulgares dans la conclusion des traités. ИИД. 14—15 (1937). — В. Арнимъ, Принасяне кучета въ жертва при царь Симеона. Бълг. прегледъ II. 1 (1933). — Ю. Трифоновъ, Къмъ въпроса за византийско-български договори съ езически обреди. ИАИ. 11 (1937). — Г. И. Кацаровъ, Клетвата у езическитъ българи. СпА. 3 (1912). — В. Н. Златарскій, Клятва у языческихъ болгаръ. Сборникъ Ламанскій. I. Спб. 1905. — Г. Баласчевъ, Върху държавното и военно устройство на старобългарската държава. Минало I. 1—3 (1909). — Ю. Трифоновъ, Къмъ въпроса за старобългарското болярство. СпА. 26 (1923). — J. J. Mikko la, Was ist kanartigin? Сборн. Златарски. София 1925. — V. Beševliev, Der Titel kanarti keinos. BZ. 32 (1932). — Г. Баласчевъ, Укрѣпителнитъ работи на старата българска войска. Минало III. 10 (1918). — Г. Фехеръ, Военното дѣло на прабългаритъ. София 1938. — J. Ivanov, Le costume des anciens Bulgares. Recueil Uspenskij. I. Paris 1930. — Дж. Бъри, Хронологическиятъ цикълъ на българитъ. Минало I. 4 (1910). — И. И. Миккола, Тюркско болгарское лѣтосчисленіе. Изв. отдѣл. русск. языка Импер. Акад. Наукъ. 18 (1913). — В. Н. Златарски, Имали ли сж българитъ свое лѣтоброение; Къмъ въпроса за българското лѣтоброение. СпА. 1 (1911) и 10 (1915).

4. Г. Баласчевъ, Българскитъ господаръ Тервелъ. Псп. 57 (1898). — Ив. Дуйчевъ, Въпроси изъ вътрешната история на първото българско царство. Сборн. „Презъ вѣковетъ“. София 1938. — Г. Баласчевъ, Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство. София 1902. — В. Н. Златарски, Студии по българската история. Псп. 63 (1903).

V. ДЪРЖАВНАТА КРИЗА ВЪ БЪЛГАРИЯ ПРЕЗЪ VIII В.

1. ВИЗАНТИЯ ПРИ ПЪРВИТЕ ИМПЕРАТОРИ ИКОНОБОРЦИ. ПОХОДИ НА КОНСТАНТИНА V СРЕЩУ БЪЛГАРИЯ И ПРЕ- ДИЗВИКАНАТА ОТЪ ТЪХЪ МЕЖДУОСОБИЦА.

Възшествието на Льва III сложило въ Византия край на двадесет-годишния периодъ на смутове и борби за престола. Новиятъ владѣтель, способенъ военачалникъ, мѣждъръ държавникъ и крайно енергиченъ човѣкъ, основалъ династия, която ръководила сѣдбинитѣ на империята близо едно столѣтие и отново я издигнала военно и политически. Еднажъ за винаги билъ сложенъ край и на арабската опасностъ. Отбити за сетенъ пѣтъ отъ цариградскитѣ стени, разбити и въ една голѣма битка изъ полетата на Мала Азия, арабитѣ вече се оттеглили отвѣждъ нейнитѣ граници. Следъ сто годишни кървави усилия тѣхнитѣ нападателни пориви били изчерпани. Неприятелствата имъ срещу империята и за напредъ не спрѣли, но се изразявали предимно въ мѣстни сблъсквания. Епохата на голѣмитѣ арабски нашествия и завоевания въ земитѣ на източния християнски свѣтъ била приключена.

Това дало възможностъ на Византия да пристѣпи къмъ лѣчението на нѣкои недъжи въ вѣтрешния си животъ. Правото, кодифицирано по времето на Юстиниана, вече отдавна не отговаряло на промѣненитѣ условия на живота, и затова Львъ Исавъръ внесълъ известни промѣни въ него. Особено енергична, обаче, била намѣсата му въ църковния животъ на византийското общество. Суевѣрието тамъ било пуснало тѣй дълбоки корени, че духовната сѣщностъ на християнството почти била забравена. Почитанието на иконитѣ стигнало до истинско идолопоклонство, а предъ безбройнитѣ светии, къмъ които вѣрващитѣ се обръщали въ молитвитѣ си, вѣрата въ единия християнски Богъ отстъпила съвсемъ на заденъ планъ. Львъ III

заповѣдалъ да бждатъ унищожени всички икони и изобщо всѣкакви свещени изображения, гдето и да се намиратъ, и тъй като монашеството се обявило решително противъ тая наредба, затворени били по-късно и всички манастири. Иконоборството траяло въ Византия близо сто и двадесетъ години и въ него на страната на императоритѣ, освенъ образованитѣ слоеве отъ византийското общество, стояла и цѣлата армия. Императоритѣ иконоборци ѝ оказвали особено внимание и поради това началото на иконоборската епоха се характеризира съ силенъ подемъ на византийската военна мощъ. Следъ Льва Исавръ даровитъ пълководецъ билъ и неговиятъ синъ Константинъ V, известенъ въ историята и съ прозвището Копронимъ.

Епохата на византийския възходъ при тия двама императори е най-тъмното и може би най-тежкото време въ нашата сръдновѣковна история. Въ него е трѣбвало да се реши въпросътъ, дали незакрепналата българска държава ще живѣе или пъкъ ще изчезне, както въ дунавскитѣ земи бѣха изчезнали преди нея толкова други варварски държави.

Следъ Тервеля въ продължение на двадесетина години на българския престолъ се изредили двама владѣтели. Но за тѣхната дейность днесъ не разполагаме съ никакви сведения. На първия отъ тѣхъ и името не е известно, а за втория се знае само това, че се наричалъ Севаръ. Съ него династията отъ рода Дуло се свършила и наследникътъ му Кормисошъ билъ отъ другъ родъ — Вокилъ (или още Укилъ).

Презъ времето на тия трима български князе (718 — 756) отношенията между България и Византия оставали добри. На тоя дълъгъ миръ, обаче, билъ туренъ край поради единъ на гледъ незначителенъ поводъ. Константинъ V почналъ да строи въ съседство съ българската граница крепости и да настанява тамъ сирийци и арменци, като военно погранично население. Не се знае, дали това е било чисто предпазна мѣрка отъ страна на императора или пъкъ той се готвѣлъ да използва тия твърдини като опора за настѣпателни войни срещу българитѣ. Лѣтописецътъ Теофанъ се задоволява да отбележи по тоя случай само, че въ отговоръ на тая мѣрка българитѣ поискали „данъкъ за построенитѣ крепости“. Въпросътъ навѣрно е

билъ не за новъ данѣкъ, а за увеличение на онзи, който българитѣ получавали отъ империята по договора отъ 716 г. Но на българскитѣ пратеници въ Цариградъ дали обиденъ отговоръ. Това значело, че войната иде и българитѣ не чакали да бждатъ нападнати. Въ 755 г. тѣ навлѣзли въ Тракия и достигнали чакъ до Анастасиевата стена. Негде тукъ, обаче, тѣ били разбити и отстъпили назадъ къмъ границитѣ си.

Отъ този моментъ Константинъ V не скривалъ желанието си да разчисти веднажъ за винаги смѣткитѣ си съ своя балкански съседъ. Външното положение на империята тогава било особено благоприятно: отъ изтокъ не я застрашавала никаква опасностъ. Настъпило следователно отдавна очакваното време, когато тя могла да събере всичкитѣ си сили и ги хвърли срещу българитѣ. Преди още да били изминали сто години отъ създаването ѝ, българската държава е трѣбвало прочее да поеме борбата, отъ чийто изходъ е зависѣло нейното по-нататъшно сществуване. Въ продължение на двадесетина години суровиятъ и мраченъ синъ на Лъва Исавъръ предприелъ деветъ военни походи срещу ѝ. Още при първия отъ тѣхъ византийски флотъ отъ 500 кораба проникналъ въ водитѣ на Дунава и, докато подлагалъ на опустошение съседнитѣ български земи, императорътъ на чело на войскитѣ си се запжтилъ по сухо къмъ югоизточнитѣ български граници. При това двойно нашествие българитѣ трѣбвало да раздѣлятъ силитѣ си и войскитѣ имъ, изпратени на югъ, не смогнали да удържатъ настъплението на многобройнитѣ неприятели: при крепостъта Маркела, негде около днешния Карнобатъ, тѣ били разбити и се оттеглили въ старопланинскитѣ проходи. Тѣй за Кормисоша станало ясно, че страната му, изложена на нападения отъ две посоки, не ще бжде въ състояние да устои и поради това побързалъ да предложи миръ на противника си. Константинъ V се отзовалъ на предложението му и неприятелствата били преустановени. Но областъта Загора, отстъпена на българитѣ по времето на Тервеля, сега била загубена отъ тѣхъ и българската граница отново се отмѣстила негде по билото на Източния Балканъ. Разбира се, прекратенъ билъ сжщо и данѣкътъ, който до тогава империята имъ плащала.

За Константина V тоя миръ означавалъ само кжсъ отдихъ, а едновременно съ това и подготовка за решител-

нитѣ действия, чрезъ които Византия трѣбвало да стане господарь надъ цѣлия полуостровъ. Нему сж били познати връзките, установени още по времето на Тервеля между прабългаритѣ и македонскитѣ славяни, и той разбиралъ, че за да нанесе смъртния ударъ върху държавата на първитѣ, е било необходимо да обезвреди последнитѣ. Ето защо две години следъ привидно сключения миръ съ българитѣ той потеглил срещу Македония (758 г.). Нейнитѣ земи били подложени на разорение и пленъ и тамошнитѣ славянски княжества трѣбвало да признаятъ византийското върховенство. Между това Кормисошъ се билъ поминалъ, а неговиятъ наследникъ, бездейниятъ Винехъ, не се решилъ да се намѣси и облекчи положението на своитѣ естествени съюзници. Той предпочелъ да вземе мърки, за да посрещне нападението, което очаквалъ срещу държавата си. И то наистина не закъснѣло. На следната година подиръ разправата си съ македонскитѣ славяни Константинъ V повелъ многобройна войска срещу българитѣ. Тоя пжтъ, обаче, щастieto му измѣнило. Въ тѣснинитѣ на Берагавския проходъ, презъ който императорътъ искалъ да нахлуе въ сърдцето на тогавашна България, българитѣ го причакали и му нанесли унищожително поражение. Между многото паднали тукъ видни византийци били началникътъ на тѣхнитѣ войски въ Тракия и първиятъ министъръ на империята. Константинъ V можалъ да се спаси само съ остатъцитѣ на блестящата си армия. Но Винехъ не съумѣлъ да използва победата си за настѣпление къмъ югъ и това обстоятелство направило положението му неудържимо. Недоволнитѣ българи се вдигнали срещу него и той, заедно съ мнозина видни представители отъ неговата династия, билъ убитъ (761 г.).

На българския престолъ билъ издигнатъ тогава младиятъ, войнственъ и известенъ съ храбростта си Телецъ отъ рода Угаинъ. Неговото избирание означавало, че у българитѣ надделѣло течението, което било противъ пасивната отбрана и настоявало, тѣ сами да поематъ инициативата въ започнатата борба. И наистина, веднага следъ като взелъ властта, новиятъ князь заповѣдалъ на войскитѣ си да настѣпятъ срещу византийскитѣ крепости южно отъ Балкана. Областъта около Срѣдна и Долна Тунджа, на изтокъ до брѣговетѣ на Черно море, която отдавна бѣ станала проходна земя за войскитѣ на дветѣ

неприятелски страни, сега вече се превръщала въ театъръ и на тѣхната кървава разправа. Ето защо, за да се спаси отъ очакванитѣ бедствия, нейното славянско население поискало ъвреме да се приюти въ други по-спокойни земи и Цариградъ, подъ чиято властъ тая областъ се намирала, не можелъ да откаже на това искане. Константинъ Копронимъ заповѣдалъ преселниците да бждатъ настанени въ Витиния (Мала Азия). Тамъ тѣ били пренесени презъ Черно море на византийски кораби. Броятъ имъ, споредъ тогавашни известия, достигалъ 208 хиляди. Потомцитѣ на тия славяни и вѣкове по-късно продължавали да живѣятъ като особено население въ Витиния, докато най-сетне били съвсемъ погърчени. Византийцитѣ ги наричали сла-визиани.

Между това, за да спаси своя престижъ, тѣй силно пострадалъ отъ катастрофата въ Берегава, Константинъ V отъ своя страна почналъ да се готви за новъ голѣмъ походъ срещу българитѣ. Както шестъ години порано, тѣ и сега трѣбвало да бждатъ нападнати отъ две страни. Флотъ отъ 800 кораби, на които билъ натоваренъ десетхиляденъ корпусъ, потеглилъ отново къмъ дунавскитѣ устия, а самъ императорътъ съ главнитѣ си сили се отправилъ по сухо къмъ Източна Стара планина и се разположилъ въ околноститѣ на Анхиалъ. Предизвестенъ за неприятелското настѣпление презъ Тракия, новиятъ български владѣтель побързалъ да го посрещне и заелъ съседнитѣ планински височини. Въ войската му, наредъ съ прабългаритѣ, имало и двадесетъ хиляди славяни. Поради своята самонадѣяностъ, обаче, Телецъ не дочакалъ противника на укрепената си позиция и го нападналъ въ откритата равнина. Но Копронимъ не повторилъ грѣшката на нѣкогашния си предшественикъ, Юстиниана II, и готовата да предотврати всѣка изненада византийска армия застанала срещу българитѣ. Полето предъ Анхиалъ за втори пжтъ се превърнало въ боище, на което дветѣ страни изпитвали силитѣ си. Но сега всички предимства били на страната на византийцитѣ. Тѣхната многочисленостъ, по-доброто имъ въоръжение и пълководскитѣ дарования на самия Константинъ V одържали връхъ. Кръвопролитната битка, която траела отъ сутринята до късна вечеръ на 30 юний 763 год. свършила съ пълното поражение на българитѣ. Телецъ отстъпилъ къмъ планината,

като далъ много жертви и изоставилъ въ ржцетѣ на противника си голѣмата частъ отъ своитѣ обози, а сжщо и мнозина пленници. Византийскитѣ загуби сжщо не ще да сж били малки, тѣй като императорътъ не се решилъ да преследва сражения противникъ и да нахълта въ България, а предпочелъ да се върне назадъ. Следъ създаването на българската държава това било първата голѣма победа, одържана отъ ромейскитѣ войски надъ българитѣ и Копронимъ ималъ защо да бжде гордъ съ постигнатото. Окованитѣ български пленници, следващи триумфалното му влизане въ Цариградъ, били предадени на столичната тълпа, която безпощадно ги избила, а военната плячка била раздадена като награда въ състезанията, устроени по случай това тържество въ цариградския хиподромъ.

Поражението при Анхиалъ решило сждбата и на самия Телецъ. Българитѣ съ право го смѣтали виновенъ за постигналото ги нещастие и въ избухналото срещу му възстание той заедно съ своитѣ съветници-боили билъ убитъ. Престола заелъ новъ канъ, Сабинъ, зетъ на Кормисоша (есенъта 763 г.).

Между това Константинъ V, комуто победата при Анхиалъ вдѣхнала самоупование и вѣра въ възможността да постигне заветната си цель, не се забавилъ да подготви нова и още по-голѣма експедиция срещу България. Тя и тоя пжтъ била предприета едновременно по суша и по море. 2,600 натоварени съ войници кораби се запжтили къмъ българскитѣ черноморски брѣгове, а самъ той съ друга армия се насочилъ презъ Тракия къмъ Балкана и спрѣлъ предъ изхода на Берегавския проходъ. Тукъ той навѣрно трѣбвало да дочака съобщението, че изпратенитѣ по море войски сж слѣзли на българска територия и едва следъ това да се опита да мине тѣснинитѣ, чието име било свързано у него съ единъ тежъкъ споменъ. Но вмѣсто тая вестъ, той получилъ друга: силна буря връхлетѣла византийския флотъ, още когато плувалъ около побрѣжията на Анхиалъ и Месемврия, и почти всички препълнени съ войски кораби били потопени. На императора, чиито планове и тоя пжтъ се оказали напълно провалени, не оставало друго, освенъ да нареди щото носенитѣ отъ вълнитѣ трупове на издавенитѣ войници да бждатъ извлечени на брѣга съ рибарски куки, за да имъ се даде поне едно християнско погребение. За продълже-

ние на похода срещу България вече и дума не могло да става.

Още преди тая катастрофа Сабинъ, уплашенъ отъ предстоящото двойно нападение, се помъчилъ да го избѣгне. Предложението му за миръ, обаче, било отхвърлено отъ увѣрения въ победата византийски самодържецъ. Но и сега, следъ като случаятъ спасилъ България отъ вражеското нашествие, Сабинъ не само не се решилъ да използува затрудненото положение на противника си, а възобновилъ предложението си. Български пратеници пристигнали въ Цариградъ съ поржката да сключатъ траенъ миръ. Тая постъпка на малодушния канъ предизвикала буря отъ негодувание въ срѣдата на българитѣ. На свикания по тоя случай съборъ боилитѣ открито го обвинили, че искалъ да остави България да бѣде поробена отъ ромеитѣ и Сабинъ предъ страха да го не постигне участието на предшественика му потърсилъ спасение въ бѣгство. Той тайно напусналъ страната и презъ Несебъръ се озовалъ въ Цариградъ, гдето съобразителниятъ Константинъ V го посрещналъ съ особено внимание. Наскоро следъ това тукъ, сжщо тѣй по скрити пѣтища, били доведени и близкитѣ люде на абдикирания български владѣтель.

Престола и властѣта Сабинъ преди бѣгството си предалъ на единъ отъ своитѣ довѣрени и близки люде — Умаръ. Тоя последниятъ, обаче, издигнатъ безъ да се ползува съ довѣрието на народа, следъ 40-дневно царуване билъ отстраненъ. Но царуването и на издигнатия срещу него Токту не продължило много. Страната се намирала въ трескаво състояние. Съзнанието за надвисналата надъ нея външна опасностъ държала умоветѣ въ постоянна възбуда и страститѣ все повече се изостряли. Въ срѣдата на тогавашното българско общество все по-ясно се очертавали две течения. Привърженицитѣ на едното смѣтали, че изходътъ отъ настѣпилата криза трѣбва да се дири въ помирение съ империята и, за да го постигнатъ, били готови, както изглежда, дори на унижителни компромиси. Тѣхнитѣ противници отъ своя страна ясно виждали истинскитѣ цели на византийската политика и съзнавали, че никакви отстъпки, направени отъ България, не биха задоволили неумолимия ѝ противникъ. Борбата била на животъ и смъртъ и спасението на държавата зависѣло единствено отъ възможността да се постигне вътрешното

обединение и съ цената на всички рискове да се подеме дѣлото на активната самоотбрана. Какво е било съотношението на силитѣ между тия две течения, ние днесъ не знаемъ. Но едното и другото имали фанатични представители въ срѣдата на прабългарскитѣ боили. Що се отнася до славянитѣ, на които легнала трудната задача да образуватъ първата и главна преграда срещу неприятелския натискъ презъ прелѣзитѣ на Хемусъ, тѣ до край останали вѣрни на това свое задѣлжение и всички днесъ известни факти навеждатъ на заключението, че тѣ сж били най-яката опора на партията на независимостта. Тя намирала оправдание на своитѣ разбирания въ обстоятелството, гдето Константинъ V използвалъ всѣко примирие, за да приспива бдителността на българитѣ и да подготвя нови удари срещу имъ. Но нещастieto на тая партия се състояло въ това, че тя все още не могла да намѣри въ срѣдата си човѣка, чийто умъ, воля и пълководски дарби биха били достатъчни, за да се разрешатъ сложенитѣ отъ времето задачи.

Нѣмалъ тия качества и новоизбраниятъ канъ Токту. Веднага следъ възцаряването му неговитѣ противници се опълчили противъ него и въ България почнала истинска междуособна война. Сврѣхъ всичко това византийскитѣ войски отново се заплътили къмъ българската граница. Междуособицата парализирала всецѣло отбранителната сила на българската държава и очевидно Копронимъ искалъ да използва тѣй благоприятно стеклитѣ се обстоятелства, за да ѝ нанесе сетния ударъ. Въ най-лошъ случай той чрезъ намѣсата си се надѣвалъ поне да осигури тържеството на партията на пораженцитѣ и чрезъ нея да превърне постѣпенно тогавашна България въ обикновена византийска провинция. И отъ развоя на събитията изглеждало, че смѣткитѣ му били на пѣтъ напълно да се оправдаятъ. Токту не билъ въ състояние да се одържи на престола и трѣбвало да дири убѣжище въ горитѣ на днешния Дели Орманъ, гдето наскоро билъ убитъ заедно съ брата си и мнозина свои привѣрженици. Противникитѣ му избрали новъ канъ, Баганъ, който смѣтналъ за първа своя длѣжностъ да се обърне къмъ императора съ предложение за миръ. Константинъ V, вече подготвенъ за настѣпващата развръзка, се показалъ склоненъ да прѣговаря и Баганъ въ наивната си вѣра, че работитѣ трѣгватъ къмъ

добър край, самъ пристигналъ въ Цариградъ. На срещата между двамата държавни представители присъствувалъ и избѣгалиятъ преди това въ византийската столица Сабинъ и тоя фактъ съвсемъ ясно показвалъ, че Копронимъ вече смѣталъ за възможно да вземе положението на сѣдия въ вътрешнитѣ български работи. Тукъ предъ Сабина, следъ като си позволилъ да мѣмри Багана за смутовѣтъ въ страната му, императорътъ най-сетне се съгласилъ на искания миръ. На какви условия е билъ сключенъ той, не е известно, но у лѣтописеца Теофанъ изрично е отбелязано, че когато давалъ съгласието си за него, Константинъ V съвсемъ не мислѣлъ да го спазва. Истинскитѣ намѣрения на лукавия византийски самодържецъ се проявили още по времето, когато Баганъ се намиралъ въ Цариградъ: той изпратилъ тайно свои люде въ България, които успѣли да отвлѣкатъ княза на северцитѣ Славунъ, единъ отъ най-непримиримитѣ неприятели на империята. Съ неговото изчезване защитата на тѣй важнитѣ за българската държавна сигурностъ източни проходи на Хемусъ била разстроена. Използувайки това обстоятелство, отъ една страна, и безпечността на българитѣ поради едва що сключения миръ, отъ друга, Константинъ V потеглилъ отъ Цариградъ и съ незначителна, набързо събрана войска отново врѣхлетѣлъ надъ България. Разстроени отъ междубосебитѣ и изненадани отъ нашествието въ земята си, българитѣ не могли да му окажатъ никакъвъ отпоръ и изглеждало, че тоя пѣтъ краятъ на държавата имъ е непредотвратимъ. И затова толкова по-неочакванъ билъ настѣпилиятъ обратъ. Едва императорътъ навлѣзълъ въ балканскитѣ клисури, и споменътъ за преживѣното въ Берегава петнадесетина години по-рано до такава степенъ овладѣлъ съзнанието му, че сковалъ у самия него всѣка помисль да завърши тѣй благоприятно започнатото си предприятие. Страхътъ, че тамъ го очакватъ незнайни засади, или че пѣтищата му за отстѣпление могатъ да бждатъ отрѣзани, тѣй силно заговорилъ у него, че той, споредъ думитѣ на лѣтописеца, бързо свърналъ назадъ „безъ да извърши нѣщо хероично“. Единчкиятъ подвигъ, съ който билъ ознаменуванъ тоя безславенъ походъ, било опожаряването на единъ отъ планинскитѣ дворци на българскитѣ канове.

Лековѣрниятъ Баганъ, върху когото единствено падала отговорността за това ненаказано нападение, трѣбвало да го изкупи съ своя животъ. Принуденъ да бѣга отъ Плиска, той билъ убитъ въ Варна отъ собственитѣ си прислужници. И неговата сждба за лишенъ пътъ показала на българитѣ всичката погрѣшност на политиката, която дирѣла запазване на българската държава въ споразумението съ нейния непримиримъ и вѣроломень юженъ съседъ. Сега на тая заблуда билъ сложенъ за дълго време край, а чрезъ това вече настѣпвалъ краятъ и на вътрешното раздвоение у тогавашното българско общество.

2. ПРЕОДОЛЯВАНЕ НА ВЪНШНАТА ОПАСНОСТЪ И ПЪРВИ СТЪПКИ КЪМЪ ВЪТРЕШНО УСПОКОЯВАНЕ.

Телеригъ. Първитѣ стѣпки къмъ преодоляване на държавната криза въ България били сторени презъ царуването на Телерига (768—777).

По времето, когато той заелъ престола, неуморимиятъ Копронимъ се намиралъ на новъ походъ срещу България. Съ войска, натоварена на 2,000 кораби, той самъ потеглилъ къмъ Дунава, като наредилъ, щото въ момента, когато българитѣ бждатъ заети да отбиватъ нападението му на северъ, византийскитѣ кавалерийски корпуси да нахѣтатъ въ земята имъ откъмъ югъ. Въ изпълнение на тѣй скроения планъ той стигналъ до Варна, но тамъ, неизвестно защо, отново се разколебалъ и решилъ да изостави начинанието си и се върне назадъ. Може би причината за страха, въ който го обвинява съвременниятъ му лѣтописецъ, е била вестъта за преврата въ България и за смъртъта на малодушния Баганъ. Но и Телеригъ отъ своя страна, едва що поелъ властѣта, билъ съвсемъ неподготвенъ да посрещне двойното нападение и поради това намѣрилъ, че единственото срѣдство, за да отбие надвисналата опасностъ, е да склони противника си за миръ. Съ тая целъ въ Варна били изпратени двама видни боили. Разколебаниятъ въ намѣренията си императоръ съ радостъ посрещналъ донесеното отъ тѣхъ предложение и мирътъ набързо билъ сключенъ. Дветѣ страни писмено се задължили да се откажатъ за напредъ отъ всѣкакви взаимни нападения. Константинъ се върналъ следъ това въ столицата си, като за всѣки случай наре-

диль да бждатъ засилени гарнизонитѣ въ крепоститѣ, съседни на българската граница.

Неговото недовѣрие къмъ българитѣ било въ случая напълно основателно. Ако Константинъ V не мислѣлъ да се откаже отъ намѣрението си да свѣрши съ България, Телеригъ сжщо тѣй билъ достатъчно уменъ, за да не погледне на подписания отъ императора миренъ договоръ като на актъ, който осигурявалъ безопасността на земята му. Дветѣ страни взаимно се увѣрявали въ добритѣ си чувства, но едновременно съ това скрито се готвѣли за бждещето си сблъскване. То настѣпило по-скоро отколкото било очаквано. Още презъ първата година на царуването си, когато едно българско посолство се намирало въ Цариградъ, Телеригъ, вѣрвайки, че по тоя начинъ е измамилъ бдителността на императора, изпратилъ по думитѣ на византийския лѣтописецъ Теофанъ дванадесетъ-хиляденъ отредъ „за да поплени Берзития и да пресели жителитѣ ѝ въ България“. Основаното върху тия думи на лѣтописеца мнение, че въпросътъ е за български походъ въ Югозападна Македония, гдето живѣло познатото ни славянско племе берзити (бърсяци), е несъмнено погрѣшно: на една тѣй далечна и рискувана експедиция Телеригъ при даденитѣ условия не е могълъ да се реши. Предприятието на българския владѣтель навѣрно се е отнасяло до нѣкоя отъ по-близкитѣ славянски области — може би Западна Родопа или къмъ Софийско, — които Византия смѣтала, че лежатъ въ нейната сфера на влияние. Що се отнася пъкъ до целта на експедицията, сигурно е, че въпросътъ е билъ не за принудително преселение на тамошнитѣ славяни, а да се вдигнатъ тѣ на борба срещу империята и да се съдействува за присъединението на земитѣ имъ къмъ българската държава. Това означава, че преустановената още отъ времето следъ Тервеля политика на взаимно сътрудничество и сближение между българската държава и останалитѣ извънъ предѣлитѣ ѝ племена отъ групата на нѣкогашното дакийско славянство, намѣрила въ лицето на Телерига своя пръвъ енергиченъ продължител. Но направениятъ отъ него опитъ завършилъ съ несполука. Константинъ V ималъ между лицата, близки до канския дворъ, агенти, които го предизвестили за намѣрението на своя владѣтель. Тогава императорътъ заповѣдалъ войскитѣ му да се събератъ, увѣрилъ българскитѣ пратеници, че се

готви за война съ арабитѣ, но вмѣсто къмъ Азия потеглилъ бързо на западъ срещу изпратения въ славянскитѣ земи български отредѣ. Изненаданитѣ българи били разпилѣни и императорътъ съ много пленници се завърналъ триумфално въ Цариградъ.

Съ това неприятелствата между дветѣ страни отново избухнали. Но и сега щастието се оказало неблагоприятно къмъ византийския самодържецъ. Предприетиятъ отъ него година по-късно двоенъ походъ срещу България свършилъ съ нова морска катастрофа негде на северъ отъ Несебъръ. А между това и Телеригъ, поученъ отъ методитѣ на своя противникъ, не закъснѣлъ да ги използва срещу самия него. Той писалъ на Константина, че се чувствава несигуренъ на българския тронъ, поради което възнамѣрявалъ да избѣга въ Цариградъ и молилъ императора да му съобщи, кои сж неговитѣ приятели въ България, та да имъ се довъри и да устрои чрезъ тѣхъ бѣгството си. Повѣрвалъ, че и тоя пътъ ще се повтори случаятъ съ Сабина, Константинъ писмено съобщилъ имената на своитѣ люде. Телеригъ заповѣдалъ да бждатъ изловени и наказани съ смъртъ. Напраздно разярениятъ отъ собствената си глупостъ Константинъ скубѣлъ своитѣ побѣлѣли коси. За да отмѣсти за измамата, нему оставало само едно средство: да почне срещу България нова война. Византийскитѣ войски се събрали въ Тракия, но въ Аркадиополъ (днешния Люле-Бургасъ), гдето самъ пристигналъ, за да поеме началството имъ, той заболѣлъ отъ сибирска язва. Трѣбвало на носилка да го върнатъ въ столицата му, на пътъ къмъ която се поминалъ (775 г.).

Тѣй слѣзълъ за винаги отъ историческата сцена човѣкътъ, който бѣ поставилъ за целъ на живота си да унищожи българската държава. Издържала всички изпитания, тя вече могла да гледа съ вѣра въ бъдещето. При все това далечъ не всичко било свършено. Вншната опасностъ била наистина преодоленъ, но нейнитѣ последици въ вътрешния животъ на държавата съвсемъ не били отстранени. Кризата тукъ още траела и самъ Телеригъ, въпрѣки своитѣ заслуги, трѣбвало да бжде последната ѝ жертва. Не е известно, какви събития продължавали да размжватъ спокойствието на страната. Знае се само това, че две години следъ смъртъта на Константина V Телеригъ напусналъ България, за да дири въ Цариградъ

гостоприемството на смъртните врагове на своя народъ. Наследникътъ на Константина, Лъвъ IV, го приелъ благосклонно и му оказалъ голъми почести. Загубилиятъ престола си емигрантъ билъ покръстенъ, получилъ достойнството византийски патриций и му била дадена за жена братовчедката на императрицата. За неговата по-нататъшна сждба нѣмаме никакви известия.

Кардамъ. Край на вътрешните борби въ България настъпилъ едва презъ царуването на Кардама (777—803). Въ негово лице за пръвъ пътъ следъ единъ полу-вѣковенъ периодъ на безпътица и смутове билъ намѣренъ човѣкътъ, при когото страната се успокоила. За това помогнало извънредно много и коренно промѣненото външно положение. Новиятъ византийски императоръ нѣмалъ нито едно отъ качества на своя баща. Той изоставилъ и неговите завоевателни намѣрения срещу България. Освободена отъ постоянната заплаха на чуждото нашествие, тя вече могла да пристъпи и къмъ лѣкуване на раните си, отворени отъ преживѣните трусове. Тази задача сега е била улеснена отъ обстоятелството, че отношенията на силите въ българското общество вече били основно промѣнени, а превърнато било и неговото съзнание.

Въ кървавите междуособици частъ отъ буйното туранско болярство е била унищожена. Загубило най-видните си представители, то вече не е могло да играе тъй решителна роля въ управлението, както по-рано. Отъ друга страна десетолѣтията на смъртна опасностъ разкрили грамадната заслуга на славянските поданици на държавата въ дѣлото за нейното запазване. Броятъ на прабългарите въ нея билъ тъй малъкъ, че немислимо било тѣ само съ собствени сили да я бранятъ. Славяните винаги образували по-голѣмата частъ отъ войските, съ които българските владѣтели се явявали на бойните полета. Но незамѣнимата роля, изпълнявана отъ тия славяни, е била другаде: тѣ сж били изпитаните защитници на старопланинските прелѣзи и благодарение единствено на тѣхната вѣрна служба Балканътъ още тогава се превърналъ въ преграда, която византийските армии, въпрѣки многостранното си превъзходство, мжчно се решавали да наслиятъ. Безъ решителната поддръжка на своето славянско население тогавашна България по никой начинъ не би

оцѣляла. Ако самитѣ прабългари сж представляли въ нея държавно-творния и все още политически ръководния елементъ, славянитѣ изпъкнали тукъ още тогава като първа държавно-охранителна сила. Това все повече повдигало тѣхното значение, а наредъ съ него — и влиянието имъ въ вътрешния животъ на страната и въ нейното управление. Най-голъмата последица следователно отъ сѣдбоносната криза, която било сѣдено на България да преживѣе презъ втората половина на VIII в., е било държавно-правното издигане на славянското мнозинство въ нея. Наредъ съ това масата изстѣпила като значителенъ факторъ и въ държавния животъ, а по такъвъ начинъ силата на прабългарското болярство била още повече ограничена. Държавниятъ владѣтель вече не е билъ както по-рано всецѣло зависимъ отъ неговитѣ настроения и ималъ на кого да се опре, щомъ като трѣбвало да се обуздаятъ поривитѣ му. По тоя начинъ въ края на тая епоха били създадени условията и за рѣста на едноличната канска властъ срещу представяното отъ туранската аристокрация олигархично начало.

Всички тия промѣни сж били предпоставка за решителенъ завои и въ външната политика на българската държава. Поучени отъ миналото, нейнитѣ представители съзнавали, че за да обезпечи сѣществуването си, тя трѣбвало да излѣзе извънъ границитѣ, въ които била основана и цѣлъ вѣкъ продължавала да остава. Само тъй е било възможно тя да увеличи своитѣ сили и срѣдствата си за борба съ своя непримиримъ противникъ — Византия. Естествената посока за разширението на тогавашна България лежала главно къмъ югъ и юго-западъ, къмъ земитѣ на сѣщото славянство, частъ отъ което обитавало собствениѣ ѣ първоначални територии. Застрашени като нея отъ военното и политическо могѣщество на империята, тамошнитѣ славянски племена се явявали естествени български съюзници. Византия и за тѣхъ е била една враждебна политическа и културна сила и, предъ опасността да паднатъ всецѣло подъ нейната властъ, тѣ не сж могли да не предпочетатъ зависимостъта си отъ българския владѣтель, подъ чийто скиптеръ тѣхнитѣ сродници на северъ се чувствували у дома си. Тия последнитѣ отъ своя страна и подъ влиянието на чисто племенни стремежи сж били не по-малко заинтересувани да видятъ включени въ границитѣ

на своята държава възможно по-голям дял от останалите си сънародници; с това тяхната политическа сила е могла само да нарастне, а влиянието им върху държавното управление да стане още по-голямо. Във това направление техните интереси съвпадали не само с общодържавните, но и с ония на самия български владетел, на чийто стремеж към пълновластие славяните сж поставяли най-значителната опора.

При все това, отдадени на грижи за вътрешното си уреждане, българите цъло десетолетие след Телерига не предприемали нищо срещу Византия. Починът за новите неприятелства между двете страни излъзъл и тоя път от нея. Византийският пълководец Ставракий проникнал от Солун с голяма сила въ Тесалия, отгдето през Сръдна Гърция стигнал чак до Коринтския провлак. Славянските племена въ пребродените от него земи били подчинени и превърнати въ поданици на империята (785 г.). След тоя лек успѣхъ срещу българските съюзници на югъ, въ Цариградъ смѣтнали за нужно да сплашатъ и самите българи. За тая целъ нѣколко месеца по-късно вдовицата на Льва IV, императрицата Ирина, заедно съ своя синъ, съ блестяща свита и многобройна войска се запътила къмъ Северна Тракия. Пристигнала въ Бероя (Стара Загора), тя заповѣдала да укрепятъ града и го нарекла на своето име Иринополъ. Възстановени били стени и на Анхиалъ, следъ което императрицата свърнала къмъ Пловдивъ, отъ кждето потеглила обратно къмъ столицата си. Тази шумна демонстрация не направила на Кардама желаното впечатление и той мълчаливо продължавалъ да следи събитията и да се готви. Неговото внимание било съсредоточено на юго-западъ къмъ Македония, гдето византийската власть едва се крепѣла. Българските отреди настѣпвали въ тая посока и еднажъ, когато императорскиятъ намѣстникъ въ Струмската областъ безгрижно се билъ разположилъ на станъ съ частъ отъ войските си, тѣ врѣхлетѣли върху му и той самъ съ много отъ своите хора билъ убитъ.

Съ това дълго сдържаното напрежение у двете страни избухнало въ открита война и синътъ на Ирина, Константинъ VI, който едва що билъ заелъ престола, по-

теглилъ срещу България. Увѣрениятъ въ силитѣ си Кардамъ, обаче, не го чакалъ на границата, а се спусналъ да го посрещне далеко на югъ. Неприятелитѣ застанали единъ срещу други при крепостъта Проватъ въ околноститѣ на Одринъ, но тамъ, още следъ първото незначително сблъскване помежду имъ, императорскитѣ войски побързали нощемъ да очистятъ полесражението и да отстъпятъ. Кардамъ се задоволилъ съ тоя малъкъ успѣхъ и не се впусналъ да ги гони. Нови месеци минали въ подготовка и за дветѣ страни. На следната 792 г. Константинъ VI повелъ повторно войскитѣ си на северъ и заелъ позиция при крепостъта Маркела. Убеденъ, че решителното сблъскване е предстояще, Кардамъ сжщо се явилъ тукъ съ всичкитѣ си сили, но намѣрилъ за по-изгодно да дочака противника си върху съседнитѣ планински височини, гдето се укрилъ. Младиятъ съвсемъ неопитенъ и нетърпеливъ императоръ изтълкувалъ тая съобразителностъ като страхъ. Той се поддалъ на внушенията на нѣкои отъ своитѣ съветници, които му предсказали пълна победа и заповѣдалъ българитѣ да бждатъ атакувани. Изходътъ на тѣй започнатата битка билъ катастрофаленъ за византийцитѣ и загубитѣ имъ били страшни. Константинъ трѣбвало въ стремглаво бѣгство да се спасява съ остатъцитѣ отъ армията си, която въ тоя кървавъ день се лишила отъ най-добритѣ си пълководци. Отъ българския мечъ паднали и мнозина отъ членоветѣ на императорската свита, а цѣлиятъ византийски обозъ заедно съ палатката на самия императоръ, прислугата му и много скъпоценности и пари станали плячка на победителитѣ.

Като сетнина отъ това поражение се явилъ мирниятъ договоръ между дветѣ страни, при който Византия отново се задължила да плаща данѣкъ на българитѣ. Но тия мирни отношения не траели дълго. Три-четири години по-късно тѣ били прекжснати поради грубия отказъ на сприяхавия и непостояненъ Константинъ да изпълни поетитѣ задължения. Възобновенитѣ неприятелства не довели до събития, които би могли да измѣнятъ по-раншното състояние на нѣщата. Предпазливиятъ и уменъ Кардамъ не се увлѣкълъ въ предприятия, за които недостатъчно закрепналата българска държава още не била дорасла, а самиятъ Константинъ, въпрѣки своитѣ хероични пози и заканитѣ си

къмъ българитѣ, трѣбвало да се убеди, че отдавна било минало времето на неговия прочутъ дѣдо, когато България се тресѣла отъ пристѣпите на византийскитѣ армии.

J. L o m b a r d, Constantin V, empereur des Romains. Paris 1902.
— Б. Панченко, Памятникъ славянъ въ Вини VII вѣка. ИРИ. VIII. (1902). — Н. П. Благоевъ, Държавнитѣ преврати въ България въ втората половина на VIII в. Макед. прегледъ XII. 3 (1940).

VI. ДЪРЖАВНИЯТЪ ВЪЗХОДЪ НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗЪ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА IX В.

I. ДЪЛОТО НА КРУМА.

Следъ Кардама на българския престолъ се явява Крумъ. Годината на неговото възшествие не е известна. Знае се само, че въ 803 г. той вече е царувалъ. Не сж познати сжщо и отношенията му къмъ неговия предшественникъ, нито пъкъ обстоятелствата, при които поелъ върховната властъ надъ българитъ. Но смѣта се, че той е билъ основателъ на новата династия, въ чието време българската държава достига върховетъ на своето могъщество, а българската култура най-високия си разцвѣтъ.

Изказано е предположението, че Крумъ ще да е произхождалъ изъ срѣдата на ония прабългари, които, още преди Исперихъ да се яви отсамъ Дунава, живѣли въ земитъ на аваритъ изъ днешно Маджарско и Трансилвания: чрезъ въстание той освободилъ съотечественицитъ си отъ аварска властъ и, следъ като присъединилъ земитъ имъ къмъ българската държава, самъ поелъ върховното ѝ управление. Безспоренъ фактъ въ всѣки случай е само това, че въпрѣки масовитъ изселвания на тия прабългари презъ VI и VII вѣкове къмъ Италия, южнотѣмскитъ земи и Македония, тѣ все още продължавали да образуватъ немалка частъ отъ поданицитъ на аварския хаганъ. При това и първитъ известия за Крума разказватъ за войната му именно съ аваритъ. По онова време, самото начало на IX в., аварската държава вече се намирала въ краенъ упадѣкъ. Франкитъ на Карла Велики, които се явили въ Панония, одържали надъ аваритъ решителна победа и имъ отнели всички области на западъ отъ р. Тиса. Отъ тоя ударъ тѣ не могли да се съвзематъ и Крумъ побързалъ да довърши останалото. Аварската държава била съвсемъ унищожена и всичкитъ ѝ земи източно отъ Тиса влѣзли въ състава на тогавашна България. Тамъ, на северъ отъ Дунава, днешно Влашко отчасти или изцѣло се намирало

въ нейнитѣ предѣли, може би още отъ времето на Испериха и Тервеля. Сега българскитѣ държавни граници били отмѣстени по билото на севернитѣ Карпати, а на изтокъ опрѣли до течението на Днестъръ. Освенъ цѣлия днешенъ Банатъ и Трансилвания въ тѣхъ били включени още Молдава и Бесарабия. Всички тия пространни територии образували отъ сега нататкъ тѣй наречената Заддунавска България.

Това буйно разширение на северъ се обяснява не само съ пълното разложение на нѣкогашната могща аварска империя, неспособна да брани сетнитѣ си земи, а главно съ наличността на значително прабългарско население въ тѣхъ. Върху пространството на старата Дакия, въ което влизала по-голѣмата частъ отъ споменатитѣ области, продължавали да живѣятъ и голѣми групи отъ сѣщитѣ славяни, които презъ VII в. бѣха заели източнитѣ и южни области на Балканския полуостровъ. Българската държава, която обединявала вече значителенъ дѣлъ отъ тѣхнитѣ балкански сродници, е представляла следователно една политическа организация, къмъ която тѣ естествено тежнѣли. Поради това и присъединението имъ къмъ нея е било актъ, за чието осъществяване тѣ, независимо отъ тамошнитѣ прабългари, сами съдействували. За славянски племена, които и следъ преселението на сънародницитѣ имъ въ Балканския полуостровъ останали въ Дакия, имаме известия още отъ епохата на VII в., а за сѣщото славянобългарско население на ония заддунавски земи свидетелствува и тѣхната старинна топонимия: и до днесъ много тамошни рѣки, селища и планински дѣлове носятъ чисто славянобългарски имена. Що се отнася до туранскитѣ прабългари, които тогава живѣли изъ аварскитѣ земи, много вѣроятно е отдавна изказаното схващане, че тѣхни потомци сѣ днешнитѣ маджаризирани секлери, които още населяватъ крайния югоизточенъ жгълъ на Трансилвания.

Едновременно съ българското държавно разширение къмъ северъ, а може би и преди него, въ състава на българската държава били включени и земитѣ на западъ отъ Тимокъ съ цѣлото порѣчие на р. Млава и покрайнината около Съединена Морава. Древниятъ келтско-римски Сингидунумъ билъ вече забравенъ. На мѣстото му отъ сега нататкъ се явява Бѣлградъ, — „Българска Бѣла“ (Alba Bulgariae или Alba Bulgarica), както сръбновѣковнитѣ

западни писатели отъ онова време насамъ го наричали. Въ тази посока българската граница обхващала тогава и земитѣ по двата брѣга на Долна Сава, негде отвждѣ античния Сирмиумъ, отъ чието име е било образувано българското му название Срѣмъ. Цѣлата тая областъ, ако и да не се намирала до онова време подъ непосредствената властъ на аваритѣ, е била въ крѣга на тѣхното политическо влияние. Поради това присѣдиняването ѝ отъ българитѣ било посрещнато въ Цариградъ съ сѣщото безразличие, както и разширението имъ въ отвждунавскитѣ земи.

Империята е могла да бѣде доволна, ако би ѝ се удало да затвърди властѣта си поне въ останалитѣ части на полуострова, но тукъ нейната задача съвсемъ не била лесна. Славянитѣ въ Македония и Тесалия били само външно подчинени; въ действителностъ тѣ живѣли по свой обичай и законъ и никакви императорски чиновници нѣмало въ срѣдата имъ. Още по-зле стояли работитѣ въ Пелопонесъ, гдето славянскитѣ племена не само били съвършено независими, но подъ заплахата имъ се намирали и рѣдкитѣ оцѣлѣли грѣцки градове по тамошнитѣ крайбрѣжия. Единъ отъ най-важнитѣ измежду тѣхъ билъ гр. Патрасъ на Коринтския заливъ. Въ 807 г. тѣ обсадили тоя градъ откъмъ сушата, докато съюзницитѣ имъ, африканскитѣ араби, го блокирали откъмъ морето. Но якитѣ стени на Патрасъ устояли на славянскитѣ пристѣпи, а съ пристигналитѣ наскоро императорски войски славянитѣ били разбити, следъ което почнало и подчинението имъ. Това славянско движение въ Пелопонесъ навѣрно се е явило като отгласъ на противовизантийски вълнения въ Македония. Въ всѣки случай въ Цариградъ сѣ били убедени, че внушенията за всичко това сѣ идѣли отъ Плиска. Тази е била причината, загдето тогавашниятъ императоръ Никифоръ I смѣтналъ за необходимо веднага следъ усмиренieto на пелопонескитѣ славяни да се обърне противъ България. Тѣй като тъкмо тогава въ Цариградъ билъ откритъ заговоръ срещу му, замислениятъ походъ противъ българитѣ билъ отмѣненъ още преди да бѣдатъ привършени всички приготовления за него. Но неприятелството между дветѣ страни вече не могло да бѣде прикривано. И Крумъ не чакалъ военнитѣ действия да започнатъ по време, избрано отъ противника му.

И сега, както при Кардама, българитѣ презѣ Сръдешката областъ настѣпили къмъ долината на Долна Струма, и за втори пътъ изненадали събранитѣ тамъ византийски войски. Следъ като имъ нанесли тежки загуби и успѣли да сложатъ рѣка на 1,100 фунта злато (близо единъ милионъ и двесте хиляди зл. лева), тѣ изчезнали също тѣй бързо, както се и явили. Очевидно тоя тѣхенъ набѣгъ ималъ само разузнавателенъ характеръ. По пътя на българитѣ къмъ Македония се издигала мощната крепостъ Сръдецъ, безъ чието отстранение всѣкакви тѣхни успѣхи въ тая посока се явявали несигурни и безплодни. Необходимо било прочее Крумъ да свърши преди всичко съ нея и презъ пролѣтъта 809 г. той се явилъ предъ стеницѣ ѝ съ многобройна войска. Градътъ не се опиталъ да се брани и отворилъ вратитѣ си на победителя. Но това не го спасило. Крумъ наредилъ да бждатъ сринати стеницѣ му и се оттеглилъ, следъ като заповѣдалъ да избиятъ цѣлия му гарнизонъ заедно съ мнозина отъ гражданитѣ.

Тѣй Византия се лишила въ сърдцето на полуострова отъ най-важната си твърдина, която господствувала не само надъ една обширна заселена съ славяни областъ, но била и сръдище на голѣмитѣ пѣтища, отъ брѣговетѣ на Дунава и Морава къмъ долините на Вардаръ, Струма и Марица. Загубата на Сръдецъ означавала край на това господство и начало на още по-голѣми загуби въ балканския Югъ и Юго-западъ.

Никифоръ се опиталъ да поправи станалото и скоро пристигналъ въ разрушения градъ. Но доведенитѣ отъ него войски, на които било възложено отново да издигнатъ съборенитѣ укрепления, отвърнали на тая заповѣдъ съ бунтъ и императорътъ трѣбвало да бѣга къмъ столицата си. Метежницитѣ също се прѣснали и отъ тоя моментъ Сръдецъ престаналъ да бжде византийски.

За да се спре очакваното по-нататъшно разширение на българитѣ къмъ македонскитѣ земи, нуждни били мѣрки отъ другъ характеръ и размѣри. Поради това Никифоръ наредилъ да се събератъ принудително колонисти отъ всички провинции на империята и ги настанилъ като военно-граничарско население въ югозападнитѣ, съседни съ България области. Смѣтайки, че по такъвъ начинъ е заприщилъ проникването на българитѣ въ тая посока, той решилъ да удари въ самото сръдище на тѣхната държава.

Съ голѣма армия, съставена отъ европейски и азиатски войски, той заедно съ своя синъ Ставракий потеглилъ къмъ Източна България. Крумъ очевидно билъ изненаданъ отъ многобройнитѣ сили на противника си, а не разполагалъ и съ време, за да събере достатъчно войски, та да му се противопостави. За да запази земята си отъ разорение, той поискалъ отъ него миръ. Българскитѣ пратеници се явили предъ императора, когато той вече билъ пристигналъ въ Маркела, но предложението имъ било надменно отхвърлено. Въпрѣки съветитѣ на опитнитѣ си военачалници Никифоръ заповѣдалъ настѣплението да продължи. Тѣй като главнитѣ пѣтица презъ Стара планина били укрепени и здраво пазени отъ българитѣ, византийцитѣ поели скрити странични пѣтеки и следъ много заобикалки сполучили най-сетне да нахълтатъ въ равнината къмъ Плиска. Тукъ Крумъ още по-малко билъ въ състояние да ги възпре. Никифоръ завзелъ българската столица и я предалъ на разграбване, като самъ сложилъ рѣжа на съкровищата на българскитѣ канове и опожарилъ дворцитѣ имъ. Напраздно Крумъ му предлагалъ да се задоволи съ всичко това и да се оттегли. Упоениятъ отъ успѣха си византийски самодържецъ не искалъ да чуе за миръ и цѣли две седмици бродѣлъ изъ беззащитната българска земя, като избивалъ люде и добитѣкъ, палѣлъ селищата и унищожавалъ намѣренитѣ запаси отъ храни.

Най-сетне, следъ като наситилъ жаждата си за разрушение и мѣстъ, той трѣгналъ назадъ. Може би истинската причина за това негово решение сж били тревожнитѣ слухове, че българитѣ били заели и задрѣстили всички достѣпни прелѣзи въ планината и отрѣзали пѣтищата къмъ широкитѣ полета на Тракия. И оказало се, наистина, че отстъплението дошло твърде късно. Презъ нощта срещу 26 юлий 811 г., когато натоварената съ плячка византийска армия почивала изъ планинскитѣ тѣснини негде около р. Тича, тя била нападната отъ всички страни отъ скрититѣ изъ съседнитѣ височини българи. Изпълнениятъ съ тежки предчувствия императоръ разбралъ тогава всичката безизходность на положението си. И лѣтописецътъ, съвременникъ на това събитие, влага въ неговитѣ уста думитѣ: „дори и криле да имахме, никой отъ насъ не ще избѣгне гибелта“. Настѣпилото следъ това не било битка, а без-

пощадно избиване на една войска, превърната въ безредна тълпа, срѣдъ която всѣки търсѣлъ самъ да се спасява. Паднали почти всички военачалници и неизброимо число войници. Срѣдъ всеобщата бъркотия намѣрилъ смъртта си и самиятъ Никифоръ, безъ нѣкой отъ неговитѣ хора да можелъ да каже, где и какъ свършилъ. Мѣстото на катастрофата се намирало негде близко до границата, но ония, които успѣвали да се добератъ до нея, се натъквали на голѣмата дървена ограда, каквато се издигала при всичкитѣ ѣ по-достъпни мѣста. За да си отворятъ пѣтъ, тѣ я подпалили, но горящитѣ дървета засипали широкия окопъ задъ нея и тамъ, срѣдъ пламъцитѣ, или изпотѣпкани отъ хора и коне, които напирали отдире, погивали всички. Спасявали се само ония, които успѣвали да минатъ по труповѣтъ на другаритѣ си. Въ единъ день, завършва лѣтописецътъ печалния си разказъ за това събитие, погинала „цѣлата християнска красота“. Отрѣзаната глава на Никифора Крумъ оставилъ дълго време изложена на показъ предъ поданицитѣ си; следъ това заповѣдалъ да я изчистятъ и обковатъ съ сребро. Отъ тѣй превърнатия въ чаша черепъ той на тържественитѣ угощения предлагалъ на славянскитѣ князе да пиятъ наздравица. Да се правятъ чаши отъ черепитѣ на убити въ сраженията врагове било обичай доста разпространенъ у много езически народи презъ онова време: вѣрвало се, че по тоя начинъ победителътъ си присвоявалъ силата на победения. Нѣкога лангобардскиятъ херцогъ Албоинъ бѣ се отнесълъ сжщо тѣй съ главата на убития си неприятель, краля на гепидитѣ Кунимундъ.

Следъ битката съ готитѣ при Одринъ, гдето заедно съ по-голѣмата частъ отъ своитѣ войски бѣ намѣрилъ гроба си императорътъ Валентъ (378 г.), никога източниятъ Римъ не бѣ преживявалъ тѣй страшна катастрофа, като тая, която сега го сполетѣла. Вестъта за това нещастие паднала като гръмъ срѣдъ византийското общество и го вцепенила. Синътъ на Никифора, Ставракий, който успѣлъ да се спаси съ тежка рана въ гърба, два месеца по-късно билъ детрониранъ. Но и неговиятъ приемникъ, зетъ му Михаилъ I, се оказалъ безпомощенъ да предотврати последицитѣ отъ поражението. Крумъ между това превзелъ гр. Девелтъ (западно отъ Бургасъ), отвелъ жителитѣ му въ България, а на следната година

появата му въ Тракия била достатъчна, за да се разбѣга византийското население отъ тамошнитѣ градове. Анхиалъ, Боруи и Пловдивъ били напуснати отъ жителитѣ си, изпразнени били и крепоститѣ Никея и Проватъ при Одринъ. Името на българския владѣтель будѣло тъй голѣмъ страхъ, че дори гражданитѣ на далечния Филипи (при дн. Драма) потърсили другаде по-голѣма сигурностъ за себе си. Граничаритѣ, които Никифоръ три години по-рано бѣ заселилъ на западъ, сѣщо не дочакали появата на българитѣ: изоставяйки всичко, тѣ се прѣснали къмъ роднитѣ си мѣста.

Крумъ билъ човѣкъ съ силно чувство за мѣрка и поради това не пожелалъ да използва пълното разстройство, отъ което била обхваната империята. Единъ отъ неговитѣ сановници, славянинътъ Драгомиръ, билъ изпратенъ въ Цариградъ да предложи миръ. Въ сравнение съ създаденото положение условията на българския владѣтель били много скромни: той искалъ само да бжде възобновенъ мирниятъ договоръ, сключенъ нѣкога между Тервеля и Теодосия III. Но вѣрскиятъ педантизъмъ и липсата на политически погледъ у монаситѣ, съветници на императора, осутили тая миролюбива стѣпка на Крума и обрекли империята на още по-голѣми нещастия. Предложението му било отхвърлено, защото съдържало условието за взаимно предаване на бѣгълцитѣ: въ Византия имало отъ миналото много българи, политически емигранти, които отдавна приели християнство и въ Цариградъ по никой начинъ не се съгласявали да бждатъ предадени тѣ на поганскитѣ имъ сънародници.

Войната прочее продължила. Крумъ обсадилъ Несебъръ, по онова време най-силната крепостъ на Черно море и съ помощта на обсадни оръдия, каквито българитѣ се научили да строятъ отъ единъ арабинъ, бѣглецъ отъ византийска служба, я превзелъ. Тукъ между другото вѣржцетѣ на победителитѣ паднало голѣмо количество отъ тъй наречения „грѣцки огънь“, страшното сръдство, на което византийцитѣ дължеха победитѣ си надъ арабскитѣ военни флоти и чието приготвяне бѣ пазено отъ тѣхъ като държавна тайна, погребана завинаги съ провалата на сръдновѣковна Византия. Взети били сѣщо и много машини (медни тръби), съ които тоя огънь билъ изстрелванъ. Следъ това българскитѣ войски се спуснали на югъ. На

следната година Михаилъ I, който повторно отбилъ мирнитъ предложения на Крумъ, сжщо съсрѣдоточилъ въ Тракия многобройна армия. Събрани били контингенти отъ всички малоазийски провинции на империята. Потеглилъ и самиятъ императоръ, изпратенъ далеко извънъ столицата съ хиляди благословии и препоръки отъ своитъ близки, придворнитъ си и отъ многохиляденъ свѣтъ. Но едва поелъ началството надъ войскитъ си и войнственото му настроение всецѣло се изпарило. Той предпочелъ да се разположи негде северно отъ Одринъ, като се самозалъгвалъ съ мисълта, че българитъ били отстѣпили далеко въ земята си. Тѣй минали нѣколко седмици, докато предъ изненаданитъ византийци се явили първитъ български отреди. Противникитъ застанали едни срещу други при Версиникия, мѣстностъ или крепостъ, която се намирала негде по южнитъ разклонения на Странджа или Сакаръ. Поради голѣмото числено превъзходство на неприятеля си Крумъ не се решилъ да го нападне и заелъ наблизо укрепена позиция. Но напрегнатото очакване продължило цѣли петнадесетъ дена и византийцитъ, които не могли да го издържатъ, започнали битката (22 юний 813 г.). Първиятъ имъ пристѣплъ, обаче, билъ отбитъ съ кървави загуби и това внесло такава паника срѣдъ тѣхъ, че цѣлата императорска войска се втурнала въ лудо бѣгство, като изоставила обозитъ и захвърляла оръжжието си. Вестъта за това ново поражение предизвикала въ Цариградъ още по-голѣма уплаха. Михаилъ I, за да се спаси отъ гнѣва на поданицитъ си, побързалъ да се отрече отъ престола и навлѣкълъ монашеското расо. Но и неговиятъ приемникъ, пълководецътъ Лъвъ, върху когото не по-малко лежала отговорността за тази втора катастрофа, не билъ въ състояние да успокои духоветъ. Изтрѣпнало отъ предчувствия за предстоящитъ беди, столичното население на чело съ патриарха устроило молитвена процесия изъ улицитъ на града. Когато тя стигнала до църквата „12 апостоли“, гдето билъ погребанъ Константинъ Копронимъ, тълпата се втурнала къмъ гробницата на ненавистния поради своето иконоборство, но прославенъ съ военнитъ си подвизи императоръ и горещо го молѣла да стане, за да спаси погиващата империя. И тѣй дълбоко разстроено било въображението на тѣзи отчаяни люде, та нѣкои отъ тѣхъ увѣря-

вали, че наистина видѣли Константина яхналъ върху бой-
ния си конь да полита срещу българитѣ.

Действителността скоро разсѣяла всички видения и надежди отъ тоя родъ. — Следъ като оставилъ часть отъ войската си на чело съ своя братъ да обсажда Одринъ, Крумъ съ другата се впусналъ по петитѣ на бѣгащитѣ остатъци отъ разбитата византийска армия и скоро се явилъ предъ Цариградъ. На равнината предъ Златната врата, гдето българскитѣ дружини били построени, се извършили странни обреди, които жителитѣ на византийската столица съ примѣсено съ страхъ любопитство наблюдавали отъ нейнитѣ стени. Принесени били въ жертва животни и хора; следъ това Крумъ нагазилъ въ морето, измилъ се и, минавайки между войницитѣ си, ги поръсилъ съ вода, акламиранъ буйно отъ тѣхъ и отъ многобройнитѣ си наложници.

Цариградъ билъ всецѣло блокиранъ откъмъ сушата, а за да предупредятъ всѣкакви изненади отъ страна на обсаденитѣ, българитѣ прокарали паралелно съ градскитѣ стени голѣмъ окопъ, върху чийто насипъ по обичая си издигнали дървена ограда. Но следъ като видѣлъ мож-
щитѣ укрепления на босфорската столица, Крумъ трѣбвало да се убеди, че срѣдствата, съ които разполагалъ, съвсемъ не сж били достатъчни, за да ги преодолѣе. Тоя походъ неочаквано го бѣ довелъ предъ Цариградъ и за обсадна война той съвсемъ не билъ готовъ. Поради това той и сега изявилъ готовността си да преговаря за миръ. Честно приета, тая постъпка на българския канъ могла да избави империята отъ нови сътресения, а населението на балканскитѣ ѝ провинции — отъ бждещи, още по-голѣми нещастия. Но подлитъ византийски вѣнценосецъ и близкитѣ му съветници съзрѣли въ нея само възможността да се избавятъ отъ страшния си противникъ съ цената на едно престъпление. Българскиятъ владѣтель билъ поканенъ на среща на брѣга на Златния рогъ, недалечъ отъ цариградската стена. Той, както и представителитѣ на императора, трѣбвало да се явятъ тамъ съ малка свита и безъ всѣкакво оръжие. Съгласно съ тая спогодба, на другия день Крумъ, придруженъ отъ своя кавханъ, отъ зетя си и отъ неговия синъ, заедно съ трима ординарци, всички невѣоръжжени, дошелъ на уреченото мѣсто. Малко следъ това тамъ пристигнали на корабъ и византийскитѣ

представители. Но едва преговоритѣ почнали, когато по знакъ даденъ отъ единъ измежду императорскитѣ пълномощници, нѣколцина наблизко скрити и въоръжени византийски войници се нахвърлили върху българитѣ. Крумъ на време смогналъ да се метне на коня си и избѣгалъ незасегнатъ отъ стрелитѣ, които летѣли задъ него, но частъ отъ неговитѣ спътници заедно съ кавхана били убити, а други, между които зетъ му съ своя синъ, — пленени. Народътъ и войската, струпани на цариградскитѣ стени, изпратили съ възгласи на радостъ това зрелище. Тѣ не си давали смѣтка за последицитѣ му.

Яростъта на Крума отъ подлото покушение била безкрайна; поради това страшно било и отмъщението му. Дворци, вили и селища въ непосредствената околностъ на Цариградъ били опожарени или сравнени съ земята, а заловенитѣ тамъ пленници и добитъкъ — избити. Следъ това Крумъ повелъ войската си на западъ, като предавалъ на огънь и рушелъ всичко — градове и крепости, църкви, обществени и частни сгради. Цѣлата областъ отъ Босфора до Галиполския полуостровъ и Долна Марица била покрита съ развалини, голѣма частъ отъ мъжкото ѝ население изтрѣбено, а женитѣ и децата отведени въ пленъ. Не се спасилъ и силно укрепениятъ Одринъ. Около десетъ (споредъ други известия четиридесетъ) хиляди отъ жителитѣ му заедно съ мѣстния епископъ били вдигнати и изпратени въ Отвжддунавска България. Но всичко това не било достатъчно, за да уталожи гнѣва на българския князь. Едва що се завърналъ въ страната си, той изпратилъ 30-хилядна армия къмъ Тракия, гдето тя проникнала до областъта отвждъ р. Еркене, като отвлѣкла отъ тамъ още по-голѣмъ брой пленници и плячка. Отъ Цариградъ следѣли безпомощно тия събития и не направили никакъвъ опитъ да попрѣчатъ на пълното разорение на своитѣ земи.

Тѣй минала зимата на 813—814 г. Между това въ Византия узнали, че Крумъ правѣлъ приготовления за новъ и тоя пжтъ много по-голѣмъ походъ срещу Цариградъ. Въ България трескаво се работѣли всевъзможни обсадни машини и орджия, а приготвени били и хиляди специални коли, които да ги превозятъ до брѣговетѣ на Босфора. Многобройна войска отъ българи, авари и ратници изъ „всички Славинии“ била събрана за това колосално предприятие. Тревогата въ Цариградъ отъ тия известия била

тъй голѣма, че тамъ почнали усилено да поправятъ укрепленията му. Въ по-изложенитѣ мѣста сѣществувалитѣ стени били засилени чрезъ постройката на нови около тѣхъ, а цариградскитѣ гарнизонъ билъ увеличенъ съ допълнителни войски. Съ какво безпокойство очаквали тамъ настѣпването на пролѣтѣта, се вижда отъ факта, че при двора на тогавашния германски императоръ Лудвика Благочестивий пристигнало византийско посолство, за да проси неговата помощ „противъ българитѣ и други варварски племена“.

Крумъ не доживѣлъ да приведе въ изпълнение грандиознитѣ си планове. На 13 априлъ 814 г., въ разгара на приготвянията си, той съвсемъ неочаквано склопилъ за винаги очи.

Неговото кжсо царуване представя една отъ най-блестящитѣ епохи въ българската история. Българската държава, която четвъртъ вѣкъ преди него, разкъсвана отъ междоусобици, изглеждало, че ще се сгромоляса подъ натиска на южния си съседъ, сега се издигала като първа военна и политическа сила въ европейския Югоизтокъ. Нейнитѣ територии въ разстояние само на едно десетолѣтие били многократно увеличени, а старата Византия вече на свой редъ се тресѣла отъ ударитѣ ѝ. Между западната римска империя на Карла Велики и все още обширната монархия на източния Римъ България се явявала третата мощна политическа формация въ тогавашния европейски свѣтъ. И при все това тоя, комуто тя дължала стихийния си възходъ, не е билъ единъ необузданъ завоевателъ и нѣма нищо по-невѣрно отъ представата, че Крумъ, чието име привеждало въ трепетъ тогавашнитѣ византийци, е билъ човѣкъ, който се е упивалъ отъ грѣма на биткитѣ или е търсилъ наслада въ кървитѣ и разрушенията. Въ външната си политика той следвалъ съ всичката решителностъ, но и съ рѣдка предпазливостъ линията, по която единствено е могла да се издигне и затвърди българската държава. И ако въ това отношение накрай се превърналъ въ суровъ и неумолимъ воинъ, то е защото не е можелъ, а отъ гледището на държавнитѣ интереси не е било и допустимо, да остави ненаказани предизвикателствата на единъ противникъ, който въ борбата си срещу българитѣ не се е стѣписвалъ предъ нищо.

Основната идея въ държавната политика на Крума е била държавното обединение на прабългаритѣ въ дунавската област и присъединяването къмъ българската териториално-политическа общност на всички земи въ Балканския полуостровъ, които били обитавани отъ племена, сродни съ мизийското славянство. Поради това той будно следѣлъ всичко, което ставало въ ония земи и не е случаенъ фактътъ, че неприятелствата му съ Византия избухватъ тъкмо по времето, когато срещу нея се вдигали славянитѣ въ далечния Пелопонесъ. Империята оставала въ пълно бездействие по времето, когато се извършвало разширението на българската държава къмъ северъ. Но непримиримостъта, съ която изстѣпила тя срещу действията, предприети отъ българитѣ на юго-западъ, къмъ македонскитѣ „Славини“, и грамаднитѣ срѣдства за борба, които тя имъ противопоставила, показали на Крума, че постижението на тая втора целъ не ще бѣде лесно и че ще трѣбва да бѣде отложено за по-благоприятно време. Въ тоя смисълъ върху него навѣрно влияели и други съображения. Присъединенитѣ заддунавски земи още не сж били органически споени съ българското държавно цѣло, а при бързото си териториално разширение и самата държава се е нуждаела отъ известно преустройство. Освенъ това, срѣдъ сътресенията, преживѣни презъ втората половина на VIII в., нейнитѣ устои сж били разклатени, лѣкуване е било необходимо и на моралния упадѣкъ, отъ който презъ оная тежка епоха е била обхваната голѣма частъ отъ българското общество. За всичко това, обаче, е било потрѣбно продължително време на спокойствие и външенъ миръ. Тѣзи сж били причинитѣ, загдето Крумъ искалъ да избѣгне решителното сблъскване съ Византия и само тъй може да се обясни странииятъ на пръвъ погледъ фактъ, че и следъ грѣмотевичнитѣ си военни успѣхи той, победителътъ, трикратно предлагалъ на империята почтенъ миръ. Пренебрежителното отношение на цариградскитѣ власти къмъ тия постѣпки му показали, че очакванията му сж напразни. Оставало да се прибѣгне къмъ други срѣдства. Мирътъ, който не е могълъ да бѣде постигнатъ по пѣтя на разбирателството, трѣбвало да бѣде наложенъ чрезъ ново приложение на силата и чрезъ терора. Нужно било противникътъ да бѣде омаломощенъ и направенъ за дълго време безопасенъ. Разрушенията въ Тракия и

преселението на нейнитѣ ромейски жители въ отвжддунавскитѣ земи сж били едно отъ срѣдствата къмъ тая цель. Но колкото и болезнено да сж се чувствували отъ Византия ударитѣ, които по тоя начинъ сж се стоваряли върху ѝ, тѣ не били въ състояние да я сломятъ. Закрита задъ твърдитѣ стени на столицата си, тя могла съ довъррие въ бъдещето да чака по-добри дни. Тѣй Крумъ въпрѣки волята си е билъ изправенъ накрай предъ повелителната необходимостъ да насочи оржжието си срещу града на Константина Велики. Дѣлото започнато при Срѣдецъ, е могло да бже завършено и утвърдено единствено при брѣговетѣ на Босфора. Идеологичниятъ пжтъ, изминатъ отъ Крума, за да стигне до това съзнание, се превръща отъ сега нататкъ въ пжтъ, по който бѣ осждена да се движи и цѣлата ни по-късна история. Всѣко развърщане на националнитѣ ни сили срѣщаше противодействието на Византия и всѣки опитъ да се отстрани или сломи това противодействие неизбѣжно трѣбваше да свърши съ усилието да се овладѣе Цариградъ. Трагизмътъ въ историята на българския народъ се състоеше именно въ това, че тази наложена отъ необходимостта цель винаги се оказваше непостижима...

Въпрѣки непрестаннитѣ войни, срѣдъ които протекло кжсото му царуване, Крумъ намиралъ време да се грижи и за вътрешнитѣ работи на държавата си. Военнитѣ успѣхи му помогнали да затвърди авторитета на централната власть. Израстналиятъ презъ епохата на размирицитѣ метеженъ духъ въ срѣдитѣ на прабългарскитѣ боили билъ обузданъ. Съ условието, предявено въ преговоритѣ за миръ съ империята, — да му бждатъ предавани бѣгълцитѣ, — Крумъ не е ималъ предвидъ само случаи изъ миналото. Много по-важно за него е било да предупреди повторението имъ въ бъдещето и еднажъ за винаги да изкорени злото, отъ което България презъ годинитѣ на вътрешнитѣ смутове тѣй много страдала: да отнеме възможността на недоволниците отъ домашнитѣ работи на родината си да се превръщатъ въ орджия на една външна сила и нейни храненици. Наредъ съ всичко това Крумъ направилъ и първата решителна стѣпка за държавно-правното изравняване на двата съставни елемента у тогавашното българско общество. Славянитѣ, чието числено надмощие срѣдъ населението на българскитѣ земи станало следъ

новитѣ завоевания още по-голѣмо, трѣбвало напълно да почувствуватъ, че живѣятъ въ своя държава. Тѣхнитѣ първенци, както показва случаятъ съ Драгомира, пратенъ отъ Крума да води преговори за миръ съ Византия, вече наравно съ прабългарскитѣ боили сж били привлѣчени на отговорни служби при централното управление. Наздравичитѣ, които Крумъ предлагалъ на славянскитѣ князе да пиятъ отъ Никифоровия черепъ, свидетелствуватъ, че и тѣ, а не само туранскитѣ имѣ събрата, сж имали достъпъ въ интимнитѣ срѣди на владѣтеля.

Въ връзка съ тая вътрешно-устройствена дейность на Крума стои и неговото законодателство. За него имаме едно единствено и доста късно известие, това на византийския лексикографъ Суидасъ (срѣдата на X в.). Когато, пише тоя авторъ, българитѣ сломили аваритѣ, „Кремъ (т. е. Крумъ) запиталъ аварскитѣ пленници, какъ си обясняватъ гибелта на своята държава. На това тѣ отговорили. — Увеличиха се взаимнитѣ клевети, поради което погубени бѣха по-мжжественитѣ и по-умнитѣ срѣдъ насъ. Следъ това престъпниците и крадцитѣ станаха съдружници съ сждиитѣ. Прибави се и пиянството. Поради избобилието на вино всички станаха пияници. Притуриха се още подкупничеството и търгашеството: всички станаха търговци и почнаха единъ другъ да се мамятъ. Отъ това дойде и нашата гибель. Като чулъ това, Кремъ събралъ всички българи и повелилъ съ законъ следното. — Ако нѣкой обвини нѣкого, нека да не се слуша, преди да бжде задържанъ и разследванъ. И ако се окаже, че е клеветилъ и лъгалъ, да бжде убитъ. Не е позволено никому да снабдява крадецъ съ храна. Ако ли нѣкой се осмѣли да върши това, имотътъ му да бжде конфискуванъ, а на крадеца да се пречупватъ нозетѣ. Заповѣдалъ още да се изкоренятъ всички лозя, а на всѣки просякъ да се дава не какво да било, но да бжде толкова задоволенъ, че да не подлага отново ржка за просия. На онзи, който не постъпва тъй, да му се конфискува имотътъ“.

Съмненията въ достоверността на това известие и предположението, че въ него сж възпроизведени възпоменания изъ чужда и много по-дълбока древность, едва ли могатъ да бждатъ признати за основателни. Разложението на аварското общество и предизвиканиятъ отъ него край на аварската държава сж били за Крума достатъчно поучи-

теленъ примѣръ. И свидетелство за грижитѣ, държавническата мѣдростъ, но сжщевременно и за твърдостъта на тоя български владѣтель е това, че следъ като на бойнитѣ полета положилъ основитѣ на Велика България, той не забравилъ и дълга си да я предпази отъ сждбата на нѣкогашната могща аварска империя.

Сврѣхъ всичко друго Крумъ се проявилъ и като строителъ. Плиска, разрушена и опожарена при похода на Никифора, е била възстановена, за което византийцитѣ трѣбвало да понесатъ разходитѣ: при своето оттегляне отъ Цариградъ Крумъ между другото заповѣдалъ да бждатъ задигнати отъ тамошнитѣ предградия всевъзможни статуи, мраморни скулптури и колони. Натоварени на коли, тѣ били отнесени въ България, гдето послужили за украса на издигнатата изъ пепелищата столица. При разкопкитѣ въ Плиска преди половинъ вѣкъ бѣха намѣрени много отломъци отъ такива мраморни колони съ издѣлбани върху имъ имена на византийски градове и крепости въ Тракия: Виза, Аркадиополъ (дн. Люле-Бургасъ), Димотика, Родосто и др. Навѣрно тѣ трѣбвало да спомнятъ на поколѣннията за подвизитѣ на великия канъ и за разплатата му съ империята.

2. ПРАБЪЛГАРСКАТА РЕАКЦИЯ ПРИ БЛИЗКИТѢ ПРИЕМНИЦИ НА КРУМА.

Въпросътъ за непосредствения приемникъ на Крума е тъменъ и при известията, съ които научното издирване днесъ разполага, едва ли може да бжде задоволително разрешенъ. Докато споредъ едни отъ тия известия престолътъ следъ смъртъта на Крума билъ заетъ отъ Омуртага, други представятъ като пръвъ български владѣтель подиръ Крума нѣкой си Докумъ, следъ когото властѣта минала върху Дицевгъ или Диценгъ. Отъ тукъ излиза, че Омуртагъ е билъ трети по редъ отъ Крумовитѣ наследници. Споредъ трето известие, обаче, непосредственъ Крумовъ приемникъ билъ Цокъ.

Възъ основа на всичко това нѣкои приематъ, че между Крума и Омуртага се изредили двама или трима владѣтели и обясняватъ тѣхното кратковременно царуване съ предположението за нѣкакви размирици, които били избухнали въ България. Други, обаче, смѣтатъ, че прѣкъ

и непосредственъ приемникъ на Крума е билъ неговиятъ синъ Омуртагъ, а споменатитъ Докумъ, Диценгъ и Цокъ ще да сж били боляри, които заемали високи мѣста въ държавното управление.

Което отъ тия предположения и да се окаже вѣрно, несъмненото е, че най-късно година следъ Крума на българския престолъ е седѣлъ Омуртагъ.

Омуртагъ (814—832?) представя едно отъ най-интереснитъ и рѣдки явления въ българската история. Разглеждано въ сжщественитъ му прояви, неговото царуване се явява реакция срещу държавно-политическитъ начала, осветени отъ знаменития му баща. Тази реакция е извирала отъ съзнанието, че сж изоставени традициитъ, легнали въ основата на българската държава, че сж застрашени правата на нейнитъ създатели, прабългаритъ и, най-сетне, че сж изложени на разруха древнитъ вѣрвания, изъ които билъ израстналъ цѣлиятъ битъ на прабългарското общество съ всички негови социални и политически установления. Причина за всичко това е било отъ една страна християнството, а отъ друга — славянската ориентация на общодържавната политика презъ предшествуващитъ десетолѣтия. Докато християнството съ отрицанието на езическия битъ и свѣтогледъ е носѣло въ себе си опасност и за самата държава, тѣхно въплъщение и пазителъ, числениятъ ръстъ на славянския елементъ въ нея и все по-широкиятъ му достѣпъ въ управлението ѝ е заплашвалъ да измѣсти прабългаритъ отъ изключителното рководство на нейнитъ сждбини.

Предъ тѣй съзнатата двойна опасностъ представителитъ на прабългарската традиция не сж могли да бездействуватъ: нужно е било да се издигне преграда срещу засилващето се влияние на славянския елементъ въ държавата и срещу успѣхитъ на новата религия между поданицитъ на българския канъ.

Бързото разпространение на християнството въ тогавашна България е било неизбежна последица отъ войнитъ на Крума съ Византия. Хилядитъ пленници, отвлѣчени изъ Тракия и настанени въ българскитъ земи, сж били ревностни християни. Принудени да заживѣятъ като роби у езичници, тѣ сж търсѣли утеха и облекчение на своитъ страдания въ дълбоката си вѣра и я изповѣдвали съ

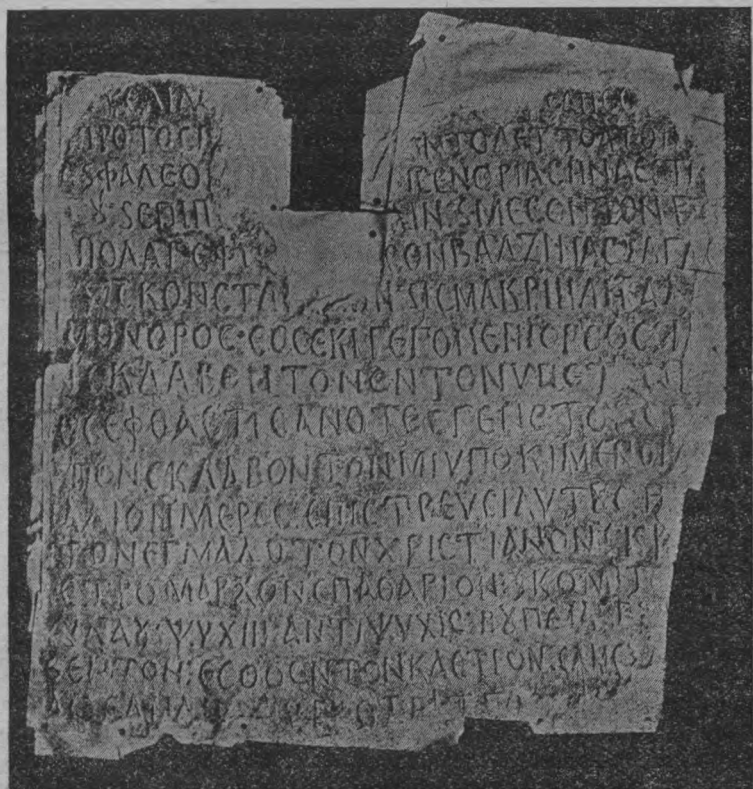
толкова по-голяма себеотдайност, колкото животът им бил по-тежък. Чрез нея тѣ и непреднамерено действували надъ тукашнитѣ езически сръди. А мнозина отъ тия пленници, особено духовнитѣ лица, виждали въ своето неволничество изпълнението и на едно върховно предназначение: да станатъ апостоли на християнската вѣра сръдъ езичниците и чрезъ това да заслужатъ мъченически вѣнецъ. Премного записанъ съ грижи отъ съвсемъ друго естество, Крумъ може би не е съзиралъ духовното влияние, упражнявано отъ тия чужденци върху собствения му народъ. Но при неговия приемникъ то вече не е могло да остане скрито. Поради това и държавната властъ трѣбвало да вземе необходимитѣ мѣрки. Тѣй почнали тукъ и първитѣ преследвания срещу християнството. Какви размѣри сж достигнали тогава тѣ, ние не знаемъ. Известно е само, че много отъ намиращитѣ се въ България византийски пленници сж били погубени, било за това, че открито изповѣдвали вѣрата си, било защото не искали да се отрекатъ отъ нея. Освенъ нѣколцина видни византийци, бивши свѣтски сановници, на предно мѣсто между тѣхъ били и двамата епископи — на Девелтъ и Одринъ. Споредъ нѣкои съобщения, вдъхновителъ на тия преследвания билъ Диценгъ, а споредъ други особено свирепствувалъ надъ християнитѣ „безбожнейшиятъ Цокъ“. Трети приписватъ всички гонения на Омуртага.

Отъ друга страна завоеванията на Крума сж имали за първа последица значителното увеличение на славянския елементъ въ българската държава. Населението на завладѣнитѣ земи южно отъ Хемусъ е било, ако не изключително, въ грамадното си мнозинство славянско, а както вече поменаме, размѣсени съ прабългарски племенни групи, славянитѣ сж образували по-голямата частъ отъ жителитѣ и на включенитѣ въ тогавашна България отвѣддунавски страни. Сръдъ цѣлото това многобройно славянско население прабългаритѣ сж представляли незначително малцинство и това обстоятелство не е могло да не се отрази върху положението имъ като държавно-ржководенъ елементъ. Разклатено още презъ периода на Копронимовитѣ войни поради решаващата държавно-охранителна роля, изиграна тогава отъ славянитѣ, това положение е било сега още повече застрашено. Въ ожесточенитѣ междуособици, главенъ факторъ при които били прабългарскитѣ боили,

тия славяни не сж вземали дейно участие. Ето защо и стремежитѣ на Телерига, Кардама и Крума къмъ засилване на монархическото начало сж намѣрили у тѣхъ най-надеждната си опора. Независимо отъ всичко друго, следователно, причини и отъ чисто вътрешенъ държавно-устройственъ характеръ сж съдействували по времето на тия трима владѣтели да се издигне значението на славянството въ българската държава и да нарасне влиянието му върху нейното ръководство. Набелязанитѣ още при Телерига, засилени при Кардама и подети въ голѣма мѣра отъ Крума стремежи за присъединението на македонскитѣ и тракийски земи, сж били въ тоя смисълъ изразъ не само на нуждата да се попрѣчи на Византия да се утвърди въ тѣхъ и по тоя начинъ да закрепи позициитѣ си срещу тогавашна България. Въ не по-малка степенъ тия стремежи сж били подхранвани навѣрно и отъ очакванията, че въ славянското население на ония земи българскитѣ канове ще намѣрятъ нова опора срещу все още непреодолнитѣ сили на миналото. Сега, при Омуртага, тия сили се навдигали, за да се наложатъ на държавата и насочатъ нейната външна и вътрешна политика изъ пѣтица противоположни на ония, следвани отъ предшественицитѣ му. И царуването на новия канъ протекло подъ знака на тоя повратъ. Достатъчно ясно е изразенъ той въ единъ отъ Омуртаговитѣ надписи, за който ще стане дума и по-нататкъ. Въ него славянитѣ сж представени наравно съ гърцитѣ, като неприатели на българската държава.

Още презъ първитѣ месеци следъ като заелъ престола, Омуртагъ почналъ съ Византия преговори, които скоро били приключени съ миренъ договоръ между дветѣ страни. Поводъ за това се явило едно поражение на българскитѣ войски негде въ околноститѣ на Буртодизосъ (дн. Баба Ески). Тамъ тѣ сж били оставени може би още отъ Крума, за да безпокоятъ тракийскитѣ области на империята. Условията за тоя миръ сж изложени въ надписа на една мраморна колона, намѣрена при с. Сюлейманъ-къой (Шуменско). Отъ тоя надписъ научаваме, че Византия тогава признала българското господство почти надъ цѣла северна Тракия. Южната граница на българската държава започвала отъ Черно море при гр. Девелтъ, като оставяла въ византийска територия Несебъръ и Анхиалъ, и следъ

това съ югозападна посока достигала Марица негде към Харманли. Отъ тамъ нататкъ тя навѣрно поемала билото на северния дѣлъ отъ Родопъ, като обхващала цѣлата пловдивска равнина и по-нататкъ — софийската областъ; следъ това прехвърляла р. Морава и достигала Сава западно отъ Бѣлградъ. За да се осигури защитата на найдостъпната частъ отъ тая граница въ областта, презъ която византийцитѣ обикновено предприемали походитѣ си срещу България, билъ прокаранъ тамъ надлъжъ по граничната линия голѣмъ окопъ съ насипъ откъмъ вътрешната му страна. Това е тъй наречената Еркесія. Ней-

Сюлейманъ-кьойскиятъ надписъ.

нитѣ следи на едно разстояние отъ 130 клм. и сега ясно личатъ отъ мѣстото на изчезналия Девелтъ до околноститѣ на днешния Симеоновградъ. На нѣкои мѣста окопътъ достига на дълбочина до два и широчина четири метра и е сравнително много добре запазенъ.

Въ мирния договоръ, както за това научаваме отъ други известия, било указано още, че той се сключва за срокъ отъ тридесетъ години, презъ течение на които дветѣ страни се задължавали да се въздържатъ отъ всѣкакви взаимни неприятелства. Уговорено било освенъ това и възвръщането на плененитѣ византийци, било чрезъ откупъ, било чрезъ размѣната имъ съ попаднали въ византийски пленъ българи. За да се освободи отъ тъй нежеланитѣ проповѣдници на християнството срѣдъ народа си, Омуртагъ на драго сърдце ще е склонилъ на това условие. Но върнати по роднитѣ имъ мѣста ще да сж били само ония отъ плененитѣ ромеи, които се намирали въ отсамдунавскитѣ български земи. Другитѣ, които били настанени въ Заддунавска България, и занапредъ останали изъ ония далечни мѣста: тамъ тѣ не сж могли да бждатъ тъй опасни.

Противославянската политика на новия български владѣтель ще да се е изразила въ известни ограничения, а може би и притѣснения надъ славянскитѣ му поданици. Поради това и последицитѣ ѝ не закѣснѣли да настѣпятъ. Дветѣ славянски племена тимочани и браничевци второто отъ които обитавало областта по двата брѣга на Дунава къмъ устието на р. Морава, напуснали земитѣ си и сж пратеници до Лудвика Благочестиви, синъ и наследникъ на Карла Велики, поискали да ги вземе подъ свое покровителство. Четири години по-късно тѣ действително се намирали между племената зависими отъ франкската империя, чиято югоизточна граница прехвърлила по тоя начинъ р. Тиса. Омуртагъ, разбира се, не можелъ да остави, безъ протестъ това посегателство надъ правата му, но постѣпкитѣ, които чрезъ специални посолства на три пѣти правилъ предъ Лудвика, останали напраздни. Безплоднитѣ преговори продължили почти цѣло десетолѣтие, докато най-сетне търпението на българския владѣтель се изчерпало и войната между дветѣ страни станала неизбежна. Неприятелскитѣ действия се водили изъ днешния Банатъ и по-нататкъ — къмъ Срѣмъ. Починътъ въ тѣхъ имали българтѣ, чиито войски по течението на р. Драва на-

влѣзли въ Горна Панония, откъдето прогонили франкскитѣ намѣстници. Поради неуспѣхитѣ си франкитѣ смѣнили началника на тамошнитѣ си войски, но това едва ли промѣнило положението, тъй като малко по-късно българскитѣ рѣчни флотилии отново действували по Драва, Мирътъ между дветѣ държави, навѣрно при запазване на старитѣ имъ граници, билъ сключенъ едва при наследника на Омуртага. За тая война спомня единъ надписъ въ паметъ на таркана Онегавонъ, който загиналъ въ водитѣ на р. Тиса.

Презъ Омуртагово време не било спокойно и по североизточнитѣ граници на България. Изъ степитѣ на Сръдна Азия се навдигала вълната на ново преселение на народитѣ. Неговъ преденъ отредъ били печенезитѣ. Подъ тѣхния натискъ маджаритѣ, които обитавали земитѣ

около Донъ, трѣбвало да отстъпватъ на западъ и българскитѣ владения при Днестръ вече били изложени на нападенията имъ. Омуртагъ трѣбвало да вземе мѣрки

РКАНАСВВНГНМОРТАГ
 ШКОРСНСОКОПАНОСӨРЕ
 ПТОСАНЕГОПОСМОУЕГЕ
 НЕТШКЕАПЕЛӨОНСТОФО
 САТОНЕПНГННСТОП
 ТАМОНТШКАПАРН
 НТШДЕГЕНЕАСТЗАКАРАРН

Надписътъ въ паметъ на копана
 Окорсисъ.

сега сж действували при тая рѣка, това значи, че маджаритѣ сж били отхвърлени далеко задъ българската граница. Съ

РКАНАСВВНГНМОРТАГ
 ШКОРСНСОКОПАНОСӨРЕ
 ПТОСАНЕГОПОСМОУЕГЕ
 НЕТШКЕАПЕЛӨОНСТОФО
 САТОНЕПНГННСТОП
 ТАМОНТШКАПАРН
 НТШДЕГЕНЕАСТЗАКАРАРН

Надписъ въ паметъ на таркана Онегавонъ.

срещу имъ, но за войната която българитѣ били принудени да водятъ тамъ, не сж запазени нигде никакви известия. Отъ единъ надписъ узнаваме само това, че при тая война българскиятъ войвода, копантъ Окорсисъ се удавилъ въ р. Днестръ. Очевидно водата си оставала стихия, чужда на Кубратовитѣ потомци. Но ако тѣ

изключение на единъ случай, при който самитъ българи, както по-долу ще видимъ, потърсили тѣхното съдействиване, тѣ въ продължение на много десетолѣтия не се споменувать нигде въ връзка съ събитията изъ нашата история.

Съ Византия Омуртагъ останалъ въ добри отношения до края на живота си. Презъ втората половина на царуването си той дори оказалъ на тогавашния императоръ Михаила II неоценима услуга. Единъ отъ византийскитъ пълководци, Тома, споредъ нѣкои славянинъ по потекло, се възбунтувалъ, успѣлъ да привлече на страната си войската и населението въ Мала Азия, а спечелилъ и флотата, съ помощта на която се прехвърлилъ въ Европа, и обсадилъ Цариградъ по суша и море. Но въ решителния моментъ Омуртагъ се намѣсилъ. Той навлѣзълъ съ войскитъ си въ Тракия и стигналъ до гр. Ираклия (дн. Ерекли) на Мраморно море. Тогава се повторила историята съ арабитъ отъ 718 г. Тома билъ принуденъ да снесе обсадата на византийската столица и да потегли срещу появилия се въ гърба му неприятелъ, но билъ разбитъ отъ българитъ. Това поражение решило и сждбата му. Нѣколко месеци по-късно той билъ заловенъ и наказанъ съ смъртъ. Българскиятъ канъ не подирилъ никаква отплата за помощта си. Споредъ нѣкои византийски известия той я далъ, дори безъ тя да му била поискана отъ императора.

Омуртагъ билъ голѣмъ строителъ. Отъ никой другъ български владѣтель не сж останали толкова много каменни надписи, както отъ него. Едни отъ тѣхъ били издигнати въ паметъ на заслужили военачалници, погинали въ военни експедиции или умрѣли отъ естествена смъртъ, други предаватъ текстоветъ на сключени договори, трети разказватъ за строежи, извършени по заповѣдъ на кана. Всички тия надписи сж на гръцки езикъ, съ гръцки писмена и изработването имъ навѣрно е било възлагано на византийски пленници, каквито по онова време имало много въ България. Особено интересни сж два отъ тия надписи. Въ единия, издълбанъ на мраморенъ стълбъ, който по-късно билъ пренесенъ въ църквата „Св. 40 мъченици“ въ Търново, се разказва за строежа на дворецъ при Дунава и за могила или гробница между тоя дворецъ и Плиска. „[Азъ] великиятъ канъ Омуртагъ, четемъ въ тоя надписъ, обитавайки своя старъ домъ, направихъ преславенъ домъ на Дунава и, като измѣрихъ разстоянието между двата

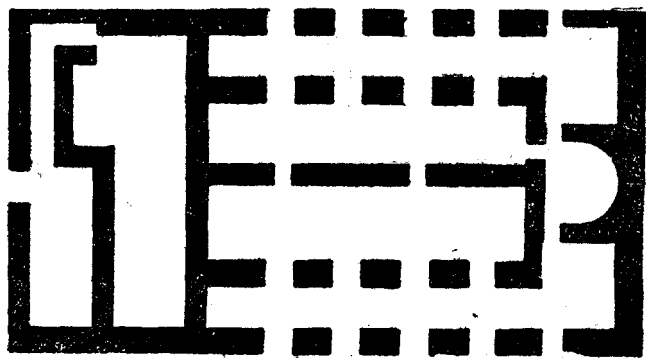
преславни дома, направихъ по срѣдата могила. Отъ срѣ-
дата на могилата до стария ми дворецъ има двадесетъ
хиляди разтега и до Дунава сж двадесетъ хиляди. Самата
могила е всеславна и, като измѣриха земята, направихъ
тия писмена. Човѣкъ и когато добре живѣе, умира и
другъ се ражда. И нека онзи, който последенъ се роди,
като види тия писмена, да си спомни за тоя, който ги е

ΚΑΝΑΣΥΒΗΓ
 ΟΜΟΥΡΤΑΚΤΗ
 ΓΙΝΟΠΟΥΕΓΕΜΘΙΝ
 ΕΚΘΕΟΥΑΡΧΟΝΕΣΤΙΝ
 ΙΟΥΤΙ(ΠΑΚΑ
 ΤΟΝΚΑΝΠΟΝΜΕ
 ΝΟΝΤΑΕΠΥΙΣΕΝΔΥΛΙΝ
 ΚΤΗΝΤΟΥΤΖΑΝΚΕ
 ΤΙΝΔΥΝΑΜΙΝΤΟΥ
 ΓΡΙΚΟΥΣΚΕΚΛΑΒΟΥΣΚΕ
 ΤΕΧΝΕΟΣΕΠΥΙΣΕΝΓΕΦ
 ΙΚΤΗΝΤΟΥΤΖΑΝΜΕΤΟΙ
 ΚΕΕΣΤΙΝΚΑΥΤΟΤ
 ΣΤΥΛΟΥΣΤΕΣΑΡΙΣΚΕ
 ΣΤΥΛΟΝΕΣΤΙΣΕΝΛΕΟΝ
 ΔΥΟΘΕΟΣΑΧΙΟCΙΤΟΜΕΘΕΑ
 ΡΧΟΝΤΑΝΜΕΤΟΝΠΟ
 ΤΟΝΒΑΣΙΛΕΑΚΑ
 ΧΙΝΤΧΤΖΑΚΕ
 ΤΟΥCΠΟΛΟΥCΒΗΛΙCΙCΕΠΕ
 ΤΧΕΧΘΡΧCΑΥΤΧΥΠΟΤΑCΟΝ
 ΡΟΝΤΑΚΕΔΑΓΑΛΤΟΜΕΝΟCΙCΙΝ
 ΕΤΙΕΚΑΤΟΝΙΤΟΔΕΟΚΘΕΡΟCΟΤΑΝ
 ΕΚΤΙCΤΙΝΒΗΛΓΑΡΙCΤΙCΙΓΟΡΕΛΕΜ
 ΠΡΙΚΙCΤΙΙΝΑΙΚΤΙΟΝΟCΤΕ

Чаталарскиятъ надписъ.

направилъ. А името на владѣтеля е Омуртагъ, великъ канъ. Дано Богъ го удостои да живѣе сто години“. Другиятъ надписъ, издѣланъ на една, висока повече отъ шестъ метра и пречупена на две мраморна колона, намѣрена при с. Чаталаръ (дн. Крумово, Прѣславско), е съ следното съдържание: „Великиятъ канъ Омуртагъ е поставенъ отъ Бога владѣтель надъ земята, въ която е роденъ. Оставайки въ стѣна на Плиска, той направи дворецъ при р. Тича и премѣсти [тамъ] силата си срещу гърци и славяни. Заедно съ двореца той построи изкусно и мостъ надъ Тича и постави въ сѣщия дворецъ четири колони, а върху колонитѣ два лѣва. Нека Богъ удостои поставения отъ Бога владѣтель да тъпче съ краката си императора докато тече Тича и... като владѣе надъ многобройнитѣ българи и подчинява враговетѣ си, да проживѣе въ радость и веселие сто години. Времето, когато той построи двореца, бѣ на български шегоръ алемъ, а на гръцки 15 индиктионъ“ (822 г.). Съ тоя дворецъ на Тича е било сложено началото на посетнешната българска столица Прѣславъ. Лѣте, когато водитѣ на рѣката спадатъ, каменнитѣ подпори на Омуртаговия мостъ още могатъ да се видятъ — близо до юго-източнитѣ окрайнини на стария градъ.

Омуртагъ е билъ истинскиятъ възстановителъ на Плиска следъ опожаряването ѝ въ 811 г. Въ това отно-

Тронната палата въ Плиска. Планъ на К. Шкорпилъ.

шение на Крума е принадлежало само началото. Вътре въ грамадния укрепенъ станъ сега е била издигната го-

лѣма каменна крепость, по чиито стени, дебели 2.60 м., имало много кули. Въ нея се намиралъ дворецътъ на кана съ други обществени сгради. Всички строежи сж били отъ камъкъ. Днесъ отъ тѣхъ сж останали само основитѣ имъ, голѣми блокове, споени съ здравъ хоросанъ, а негде и съ следи отъ желѣзни скоби. Една частъ отъ тоя строителенъ материалъ е била донесена отъ развалинитѣ на нѣкогашния римски градъ Маркианополъ, при днешното с. Девня. Планътъ и техниката на тия градежи сж доста различни отъ ония въ тогавашна Византия и напоятъ доста на подобни постройки въ нѣкогашна Персия, съ която прабългаритѣ още въ старата си родина около Азовско море и Кубанъ ще да сж се намирали въ живени сношения. Многобройнитѣ надписи отъ Омуртагово време навѣрно сжщо тѣй сж възкресявали единъ обичай, донесенъ отъ Азия, гдето негови най-характерни паметници сж голѣмитѣ скални надписи отъ VII в. въ Северна Монголия. За тѣхъ спомня преди всичко грамадниятъ надписъ въ скалитѣ на Мадара, югозападно отъ Плиска, издѣлбанъ около монументалната фигура на единъ конникъ, подъ който се вижда прободенъ отъ копие то му лѣвъ. Цѣлото изображение заедно съ надписа заема една плоскостъ около 40 кв. м. и представя безспорно най-величествения паметникъ на българската древностъ. За съжаление, варовитата скала, върху която надписътъ е билъ издѣланъ, е тѣй разядена отъ времето, че съдържанието му не може да бжде достатъчно възстановено. Много вѣроятно е Мадарскиятъ конникъ да изобразява великия канъ Крумъ, макаръ отъ друга страна въ една частъ на надписа да се споменуватъ събития и отъ времето на Тервеля. Мѣстото подъ Мадарския конникъ може би е представляло нѣкакво национално светилище на прабългаритѣ. При разкопкитѣ, извършени преди години тамъ, бѣха открити останки отъ сгради предназначени за нуждитѣ на прабългарския езически култъ.

Годината на Омуртаговата смъртъ не се знае. Може съ известна вѣроятностъ да се предполага само това, че въ 832 год. той вече не е билъ между живитѣ. Неговото царуване е епоха, въ която застрашенитѣ отъ упадъкъ турански културно-политически начала сж направили последенъ опитъ да се утвърдятъ въ живота на българското общество и въ държавното управление. Въ тоя си напоръ

тѣ достигнали до истински разцвѣтъ, но въ него изчерпали и сетнитѣ си сили. И тукъ лежи трагизмътъ, отъ който е проникнато дѣлото на Омуртага — трагизмътъ, предизвиканъ поради невъзможността да се запази обреченото на смъртъ отъ самия животъ. Християнството, което Омуртагъ, за да спаси религията на дѣдитѣ, подложилъ на кървави преследвания, не само че не било изкоренено, но още тогава се провръло и въ канското семейство. Влиянието на славянитѣ, смѣтано отъ него и сподвижниците му за враждебна сила, още по-малко могло да бѣде ограничено. То се налагало съ непреодолимостта на една стихия. Въпрѣки силната привързаностъ на Омуртага къмъ прабългарскитѣ традиции, и тримата негови синове — Нравота (наричанъ още и Воинъ), Звиница и Маламиръ — носѣли славянски имена.

Маламиръ. За двадесетгодишния периодъ следъ смъртта на Омуртага сведенията сж крайно оскъдни. Неговъ непосредственъ наследникъ на престола е билъ най-младиятъ му синъ Маламиръ, чието име въ нѣкои по-късни паметници се явява още въ формата Маломиръ. Тѣй като вториятъ отъ тримата братя, Звиница, изобщо не се споменува презъ царуването на Маламира, предполага се, че ще да е умрѣлъ преди Омуртага. Що се отнася до Нравота, неговото отстранение отъ престолонаследието навѣрно се е дължало на симпатиитѣ му къмъ християнството: Омуртагъ не е искалъ да остави сждбинитѣ на държавата въ рцетѣ на владѣтель, чиято вѣрност къмъ отечественитѣ предания е била разколебана. По-сетне, при царуването на Маламира, подъ влияние на нѣкой си Кинамъ, плененъ византиецъ, доведенъ въ България още по времето на Крумовитѣ войни, Нравота открито миналъ къмъ християнството. Маламиръ, следъ като напраздно го уговарялъ да се откаже отъ чуждата вѣра, заповѣдалъ да бѣде посѣченъ. Преследванията, на които тя била подложена по времето на Омуртага продължили прочее и при Маламира. Дали Нравота е билъ първата имъ жертва въ срѣдата на прабългаритѣ, ние не знаемъ. Но многозначещо указание за по-нататъшната сждба на езичеството въ България и за безплодността на всички гонения срещу новата религия е билъ фактътъ, че за нея вече съ готовност отивали на смъртъ и люде, които и по произходъ

и по положение трѣбвало да бждатъ най-вѣрни хранители на предаденитѣ отъ старината езически завети.

При Маламира отношенията на България съ империята на франкитѣ сж били вече изгладени. Въ 832 г. при Лудвика Благочестиви се намирало едно българско посолство, изпратено, може би, за да уведоми франкския императоръ за възшествието на новия български владѣтель. Споредъ не съвсемъ сигурното известие на единъ надписъ отъ Маламирово време, византийцитѣ нарушили склучения съ Омуртага 30-годишенъ миръ и нахълтали въ пловдивската областъ, но Маламиръ ги прогонилъ. Съ голѣмо влияние надъ младия владѣтель се ползувалъ стариятъ и многоопитенъ кавханъ Исбулъ, който заемалъ тоя високъ постъ още при Омуртага и вѣроятно отъ него е билъ опредѣленъ за пръвъ съветникъ и ржководитель на новия канъ. Въ своитѣ надписи Маламиръ го споменува съ особена почитъ и винаги редомъ съ себе си. Той придружавалъ Маламира при войната срещу византийцитѣ въ Тракия, а следъ това уредилъ и съглашението, съ което тя свършила. Границата между дветѣ страни останала непромѣнена. Въ другъ отъ надписитѣ си Маламиръ разказва, че Исбулъ построилъ единъ голѣмъ водопроводъ, навѣрно въ Плиска.

Маламиръ царувалъ едва 5—6 години и умрѣлъ твърде младъ, въ 836 или 837 г. Той не ще да е оставилъ прѣки наследници и неговиятъ приемникъ, Пресиянъ (споредъ надписи отъ негово време—Персианъ), е билъ синъ на Звиница, втория отъ Омуртаговитѣ синове.

3. КРАИ НА ПРОТИВОСЛАВЯНСКАТА РЕАКЦИЯ. ПРЕСИЯНЪ И ПРИСЪЕДИНЕНИЕТО НА МАКЕДОНСИТѣ ЗЕМИ КЪМЪ БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА.

Съ смъртта на Маламира осветената отъ Омуртага политическа и културна реакция вече приближавала къмъ своя край. Въпрѣки всичко славянитѣ си оставали преобладаващиятъ етнически елементъ въ тогавашна България, а образували и нейната материална опора. Все по-ясно ставало, че безъ тѣхното съдействие и подкрепа държавата не е могла да съществува и че, за да обезпечи бждещето си, тя била длъжна да прибере въ предѣлитѣ си и

останалата частъ отъ заседналитѣ нѣкога въ полуострова дако-славянски племена. И заслугата на Пресияна е въ това, че той отново повелѣ българското държавно развитие изъ посокитѣ, опредѣлени отъ Тервеля, Кардама и Крума. Улеснено е било това връщане къмъ миналото и отъ самото поведение на Византия, която въпрѣки всички договори не пропускала никой удобенъ моментъ, за да прояви неприятелството си срещу българитѣ. Македонското славянство отъ друга страна, застрашено сега повече отъ всѣкога отъ натиска на империята, чакало само първия знакъ отъ северъ, за да се вдигне самѫ срещу нея и да улесни обединителната задача на българскитѣ владѣтели.

Върху хода на тѣй назрѣлитѣ събития ние днесъ не разполагаме почти съ никакви известия. Знае се само, че въ края на 30-тѣ години на IX в. срѣдъ македонскитѣ „Славинии“ почнало усилено брожение, което принудило дори отдѣлни, прѣснати въ тамошнитѣ планини византийски отшелници-монаси да търсятъ по-сигурни убѣжища къмъ приморието. Тогава една византийска армия била събрана въ областъта около Съръ, навѣрно съ задачата да настѣпи на западъ и да принуди отново къмъ подчинение племената къмъ Струма и Вардара. Но Пресиянъ будно следѣлъ за всичко това и побързалъ да изпревари византийския ударъ. Подъ началството на заслужилия кавханъ Исбулъ българскитѣ войски презъ земята на смолянитѣ нахлули въ Сърското поле. До сблъскване не се дошло, тѣй като изглежда, че византийцитѣ се оттеглили на изтокъ: съ това тѣхнитѣ действия срещу Македония били осуетени и българската държава подала ржка на тамошното славянство. Империята не била въ състояние да се противопоставя по-нататкъ съ оржие на неизбежното, тѣй като тъкмо по това време (838 г.) трѣбвало да отбива едно голѣмо нападение на арабитѣ въ Мала Азия. За всѣки случай, обаче, Исбулъ останалъ съ войскитѣ си въ Сърско и по този начинъ, пазейки македонскитѣ земи отъ нови опити на византийцитѣ да нахлуятъ въ тѣхъ, далъ възможность освободителното и държавно обединително дѣло да бѣде изведено до край. Единъ надписъ, чиито части и днесъ се намиратъ въ развалинитѣ на Филипи, при Драма, показва, че българитѣ смѣтали тогава загубата на Македония отъ византийцитѣ като възмездие, изпратено имъ отъ небето: за помощта, която българитѣ

не еднажъ оказвали на империята въ тежки за нея дни, тя винаги се отплащала само съ покушения срещу тѣхната държава¹⁾.

Безсилна да измѣни хода на събитията въ Македония, Византия побързала да създаде мѣнотии на българитѣ другаде. Императорскиятъ флотъ се явилъ при устията на Дунава и съ негова помощъ отвлѣченитъ нѣкога при Крумовитѣ войни отъ Тракия и настанени въ Отвѣддунавска България пленници се върнали въ отечеството си. Съдействието, което българитѣ, заети всецѣло на югъ, потърсили у съседнитѣ маджари, за да възпратъ това бѣгство, дошло много късно.

За да попрѣчи на присъединението на Македония къмъ българската държава, Византия вдигнала срещу нея и сѣрбитѣ. Тѣхнитѣ племена живѣли изолирани въ планинитѣ изъ северозападната частъ на полуострова и стояли съвсемъ на страна отъ събитията, които се разигравали въ балканския Югъ и Изтокъ. Поради това, че земята имъ била лишена отъ пшеница и по-значителни центрове, тѣ въ културно отношение оставали надире отъ другото балканско славянство и се препитавали главно отъ ловъ и скотовѣдство. Размѣсено съ тѣхъ, — где въ по-голѣми, где въ по-малки групи, — изъ ония земи живѣло и многобройно влашко и албанско сѣщо тѣй пастирско население. Дълго време политическата организация на сѣрбитѣ била най-първобитна. Жителитѣ на отдѣлнитѣ долини и планински котловини образували малки жупи, начело съ мѣстни първенци — жупани. Нуждата отъ една по-голѣма и по-стегната организация не се чувствувала у тѣхъ, тѣй като липсвали и причинитѣ, които би я направили необходима. Византия съ флотитѣ си господствувала надъ адриатическото крайбрѣжие, презъ което влиянието ѝ прониквало и въ вътрешнитѣ сръбски земи. Поради тѣхния планински характеръ, обаче, и поради отдалечеността имъ отъ голѣмитѣ военни и административни центрове на империята, това влияние не представляло никаква опасностъ за сѣрбитѣ, които запазвали племеннитѣ си уредби и живѣли по свой обичай. Сръбскитѣ племенни първенци дори драговолно се поставяли подъ върховенството на Цариградъ, тѣй като то имъ носѣло материални облаги: па-

¹⁾ Съдържанието на тоя надписъ приведохме по-горе, на стр. 101.

рични помощи, подаръци и т. н. Това състояние, установено още въ първитѣ десетолѣтия следъ преселението, оставало непромѣнено повече отъ два вѣка и презъ цѣлия тоя периодъ въ Византия нѣмали причини да се оплакватъ отъ недостатъчно вѣрноподаническо държане отъ страна на сърбитѣ. За обяснение на тия отношения срѣдъ тогавашнитѣ византийци дори била създадена легендата, че своитѣ земи въ полуострова сърбитѣ получили отъ императора Ираклий подъ условие, че ще бждатъ послушни негови поданици. По такъвъ начинъ византийскитѣ императоръ Константинъ Багрѣнородни обяснява въ едно свое съчинение произхода и на националното име сѣрбинъ, на гръцки *Servlos*: споредъ него то идѣло отъ латинската дума *servus* — „робъ“.

Не е чудно поради всичко това, че презъ течение на по-голѣмата частъ отъ тоя периодъ животътъ на сърбскитѣ племена протекълъ въ пълна неизвестност. Българитѣ станали тѣхни непосредствени съседи по времето на Крума, когато българската държава обхванала Моравската област и земитѣ около долна Сава. Неприветливитѣ планински земи на сърбитѣ на западъ отъ тия предѣли нѣ сж представяла никаква съблазнь за българскитѣ владѣтели и тѣ ги оставяли безъ внимание. Това положение се измѣнило едва следъ присъединението на Македония: сега източнитѣ сръбски покрайнини граничели съ увеличена България по цѣлото пространство отъ Сава презъ Копаоникъ до горното течение на Лимъ. И Византия, която не била въ състояние да възпре съ собствени сили българското разширение, потърсила съдействието на своитѣ сръбски васали.

И тукъ за пръвъ пжтъ ясно се очертала голѣмата разлика, която сжществувала между двата дѣла на балканското славянство. Докато славянскитѣ племена въ Македония, намиращи се въ непрестанна борба съ Византия, гледали на българската държава още отъ момента на нейното създаване като на родствена политическа организация, поради което постоянно тежиѣли къмъ нея а сега и сами съдействували за присъединението на своитѣ земи къмъ нейнитѣ територии, сърбитѣ се вдигнали срещу ѝ, за да бранятъ византийскитѣ държавни интереси. Тази опасностъ отъ българитѣ дала собствено и първия тласкъ за политическото обединение на сърбскитѣ племена, което се извършило подъ благосклонното покровителство на империята. Подъ началството на единъ отъ князетѣ си, Вла-

стимиръ, тѣ сега въ продължение на три години водили война съ българитѣ и тая война е първиятъ достовѣренъ фактъ, съ който започва сръбската история.

Но сръбската намѣса не била въ състояние да измени положението на работитѣ на югъ. Къмъ 842 г. Македония отъ Западнитѣ Родопи до покрайнинитѣ далеко отвъдъ Охридъ и Прѣспа била вече съставна частъ отъ българската държава. Тая промѣна, при която българитѣ станали съседи на славянството въ древно-гръцкитѣ земи, събудила и у него надеждата за освобождение отъ византийската зависимостъ. Ето защо въ 847 г. то сжщо се вдигнало на въоръжена борба срещу империята. Но Пресиянъ не е могълъ да се притече и нему на помощъ. Византия отъ друга страна, която вече успѣла да отрази арабитѣ, изпратила тамъ голѣма войска. Тѣй славянитѣ въ Гърция били усмирени и отъ тоя моментъ тѣхното погърчване продължило съ още по-голѣма сила. Запазили до известна степенъ независимостта си само дветѣ племена езерци и миленци, които обитавали планинската област на Тайгетъ, въ най-южната частъ на Пелопонесъ.

Приключила по тоя начинъ работитѣ въ Гърция, империята на следната година се обърнала срещу българитѣ. За да ги принуди да изтеглятъ войскитѣ си отъ Източна Македония, тя насочила нападенията си къмъ Северна Тракия. Пресиянъ трѣбвало да се бори сега и на тоя новъ фронтъ. Неприятелствата траели тукъ дълго време, но безъ особенъ резултатъ за едната или другата страна. Накрай тѣ, изглежда, свършили съ споразумение. България трѣбвало да се откаже отъ Сърската областъ, но срещу това Византия се примирила съ загубата на цѣла Македония отвъдъ Струма. Тукъ подъ нейно владение останалъ само Солунъ съ земитѣ отъ долното течение на тая рѣка до Бистрица. Отъ височинитѣ северно отъ Съръ българската граница по Бѣласица слизала при Вардара и отвъдъ него, презъ планинитѣ Кожухъ и Нидже, въ югозападна посока достигала брѣговетѣ на Адриатика. Южна Албания, по онова време чисто славянска земя, станала сжщо частъ отъ българската държавна територия. За да си осигури владението на солунската областъ срещу бждещи опити на българитѣ да я завзематъ, Византия настанила по севернитѣ ѝ окрайнини, около Вардара, военни колонисти-турци, които преселила изъ Мала Азия.

Тѣ дали на рѣката днешното ѝ име, което по-сетне постепенно било усвоено отъ всички. Македонскитѣ славяни я наричали Велика (т. е. „Голѣма рѣка“), едно название, което днесъ е запазено само за най-горното ѝ течение. Въ Северозападна Македония българската държавна граница съвпадала съ линията, до която се разпростирали поселенията на дакийското славянство, като обхващала областта отвъдъ Шаръ съ градоветѣ Прищина и Призрѣнъ. Погранична крепостъ тукъ била Раса, при днешния Нови Пазаръ. Цѣлата държава била раздѣлена на десетъ военно-административни окръга, които западнитѣ известия отъ онова време означаватъ съ латинската дума комитати.

Други известия за времето на Пресияна нѣмаме. Смята се, че той царувалъ до 852 г. Следъ него българскитѣ престолъ билъ заетъ отъ сина му Борисъ I. Презъ същата година български пратеници се явили въ Майнцъ при Лудвика Нѣмски, за да му известятъ за възшествието на новия си владѣтель.

1. В. Бешевлиевъ, Кой е билъ наследникътъ на Крума? ГСУ. 32 (1936). — Н. П. Благоевъ, Князь Крумъ. ГСУ (юрид. фак.) 19 (1924). — Г. И. Кацаровъ, По въпроса за Крумовитѣ закони. Псп. 71 (1910). — Н. П. Благоевъ, Крумови закони. Спис. на юрид. д-во. 4 (1904). — G. I. Kazanow, Die Gesetzgebung des bulgarischen Fürsten Krum. BZ. 16 (1907). — Ив. Дуйчевъ, Нови житийни данни за похода на Никифора I въ България презъ 811 г. СпА. 54 (1936). — В. Бешевлиевъ, Чаши отъ черепи у прабългаритѣ. ГСУ. 22 (1926).

2. J. B. Bury, The Bulgarian Treaty of A. D. 814 and the Great Fence of Thrace. English Histor. Review 1910; idem, A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I. London 1912. — Н. П. Благоевъ, Пограничниятъ окопъ Еркесия. Сборникъ Луи Леже. София 1925. — К. Шкорпилъ — О. Успенскій, Абоба—Плиска. ИРИ. 10 (1905). — В. Бешевлиевъ, Първобългарски надписи. ГСУ. 31 и 32 (1934 и 1936); Надписитѣ около Мадарския конникъ. ИИД. 11 — 12 (1932); Къмъ въпроса за тълкуването на надписитѣ около Мадарския конникъ. ГСУ. 30 (1934). — Г. Фехеръ, Надписътъ на Мадарския конникъ. София 1928. — Г. Баласчевъ, Старобългарски каменни надписи отъ времето на великия канъ Омъртагъ. Минало I. 3—4 (1909—1910). — П. Никовъ, Кавханъ Исбулъ. Сборникъ Златарски. София 1925.

3. Fr. Dvorník, La Vie de St Grégoire le Dérépolite e les Slaves macédoniens au IXe siècle. Paris 1926.

ВІІ. ПОКРЪЩЕНИЕ НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОДЪ И НАЧАЛО НА СЛАВЯНСКАТА ПИСМЕНОСТЪ ВЪ БЪЛГАРИЯ

1. БОРИСЪ І (852—888). ВЪНШНО-ПОЛИТИЧЕСКИ ОТНОШЕНИЯ

Първото десетолѣтіе отъ Борисовото царуване протекло въ заплитания и войни съ съседитѣ на югъ и западъ. Отношенията съ Византия не били напълно уредени. Дветѣ страни спорѣли за владението на областта около Бургаския заливъ. Размѣнени били между тѣхъ посолства, Борисъ си послужилъ и съ заплашвания, но до война не се дошло. Той предпочелъ да отложи разрешението на спора за по-благоприятни дни, тъй като сега работитѣ около северозападнитѣ граници на българската държава вдъхвали сериозни безпокойства. Съобщението на по-късния византийски историкъ Генезій (срѣдата на Х в.), че империята тогава или малко по-късно отстъпила на Бориса областта Загора, ще трѣбва да бѣде отхвърлено. Ако съ това име е означена покрайнината около Сливенъ, Айтосъ и Карнобатъ, която нѣкога Тервель бѣ получилъ като отплата за помощта, оказана на Юстиниана Ринотмитъ, тая покрайнина още отъ времето на Крума отново е била българска и, следователно, не е било нужно едва сега, следъ многогодишнитѣ добросъседски отношения между дветѣ страни презъ царуването на Омуртага, да бѣде отстъпвана на българитѣ.

Още по времето на Маламира въ земитѣ отвѣдъ Срѣдния Дунавъ почнало силно да се издига великоморавското княжество, което обхващало частъ отъ земитѣ на Чехия, цѣла днешна Словакия и Северна Унгария и се намирало подъ върховенството на германското кралство. При княза Ростиславъ то вече повело открита борба съ нѣмцитѣ и потърсило съюзъ съ България. Съседството съ германската монархия, която по онова време владѣла и Панония, не е било особено приятно на Бориса. Поради

това той открито взелъ страната на Ростислава и година следъ възшествието си вече билъ въ война съ Лудвика Нѣмски. Върху нейното развитие не се знае нищо, но отъ нѣкои тъмни византийски известия може да се заключи, че била несполучлива за българитѣ. Положението на Бориса станало още по-трудно, тъй като нѣмцитѣ вдигнали срещу му и своя васалъ, хърватския князь, а опасностъ го заплашвала и отъ страна на сърбитѣ, срѣдъ които византийската политика не преставала да подклажда противобългарски настроения. За да излѣзе отъ тия затруднения, Борисъ се отказалъ отъ съюза си съ Ростислава и се примирилъ съ германския кралъ.

Следъ като възстановилъ по тоя начинъ спокойствието по северозападнитѣ граници на държавата си, той се обърналъ срещу сърбитѣ, у които следъ смъртъта на Властимира върховната властъ била подѣлена между тримата му синове — Мутимиръ, Строимиръ и Гойникъ. Но тукъ щастieto сжщо се оказало неблагоприятно къмъ българитѣ. Войскитѣ, изпратени отъ Бориса въ Сърбия, били заградени отъ сърбитѣ изъ тамошнитѣ планини и разбити. Въ пленъ падналъ и самиятъ синъ на Бориса, Владимиръ, заедно съ дванадесетъ велики боляри. Следъ тази несполука българскиятъ владѣтель не поискалъ да прави нови усилия и между дветѣ страни билъ сключенъ миръ; размѣнени били подаръци и увѣрения въ доброжелателство и отъ тоя моментъ тѣхнитѣ отношения се подобрили. Сърбитѣ ще да сж разбрали, какви опасности може да имъ навлѣче византийското подстрекателство срещу българитѣ и предпочели да подирятъ покровителството имъ. България отъ своя страна имала доста други грижи и много по-голѣми задачи за разрешение отъ тази да се разправя съ малкия си западенъ съседъ. Важното за нея е било да се отстрани византийското влияние въ Сърбия и това било постигнато. Отъ сега нататкъ въ продължение на повече отъ половинъ вѣкъ то било измѣстено отъ българското.

Между това Ростиславъ ималъ успѣхъ въ борбата съ нѣмцитѣ, срещу които сполучилъ да привлѣче чешкитѣ и полабскитѣ славяни. Още по-благоприятно станало положението му, когато неговата подкрепа потърсилъ и самиятъ синъ на Лудвика Нѣмски, Карломанъ, който искалъ да стане независимъ господаръ на земитѣ около Източнитѣ

Алпи и затова се обявилъ противъ своя баща. Но засилването на моравската държава още по-малко било въ интереса на българитѣ, тъй като тя можела да изстѣпи като тѣхенъ съперникъ за влиянието имъ надъ славянството въ областта на Тиса и Срѣдния Дунавъ. Поради това за Лудвика сега не било мѣчно да спечели Бориса на страната си: значителни български отреди участвували въ войната, поведена отъ него срещу Карломана и Ростислава. Съюзнитѣ и приятелски отношения между Бориса и Лудвика продължили и по-късно, но по-нататъшнитѣ имъ съвмѣстни действия тамъ станали невъзможни поради намѣсата на Византия.

За да отгърве страната си отъ нѣмското културно и политическо влияние, провеждано въ нея главно отъ нѣмското духовенство, Ростиславъ се обърналъ къмъ Цариградъ за проповѣдници, които биха могли да обясняватъ на народа му Христовото учение на славянски езикъ. По тоя начинъ далечната Моравия влѣзла въ кръга на византийската политика. Но тая печалба на Цариградъ се явявала несигурна поради нѣмско-българския съюзъ, който можелъ отново да превърне моравския князь въ германски васалъ. Освенъ това сближението между нѣмци и българи заплашвало Византия съ други, не по-малко неприятни последици. Въ 863 г. на западъ било известно, че българскиятъ владѣтель билъ обещалъ на своя съюзникъ да мине къмъ християнството. Папата, когото Лудвикъ Нѣмски уведомилъ за това, дори заповѣдалъ да бѣде отслуженъ по тоя случай благодарственъ молебенъ. Въ Цариградъ, обаче, гдето тия намѣрения на Бориса не сж могли да останатъ тайна, тѣ възбудили основателна тревога. Тѣкмо по това време между източната и западна църква билъ избухналъ остриятъ конфликтъ, който по-късно доведе до пълното имъ раздѣляне. Ако българитѣ приемѣли християнството отъ Римъ и съ това попаднѣли подъ църковното ведомство на папството, Византия за винаги трѣбвало да се прости съ надеждата да разпростре своето духовно ръководство върху имъ. Нужно било прочее тая възможность на време и съ всички срѣдства да бѣде предотвратена. И въ Цариградъ се решили да действуватъ, още повече че въ тоя смисълъ правѣлъ тамъ постѣпки и самиятъ Ростиславъ: Борисъ трѣбвало да бѣде откъснатъ

отъ съюза му съ Лудвика, а българитѣ да приематъ християнството отъ източната църква.

Тѣй Византия почнала да се готви за война срещу България. Флотътъ ѝ очаквалъ заповѣдь да потегли къмъ западнитѣ брѣгове на Черно море, когато пъкъ императорската армия била готова да настѣпи презъ Тракия. Борисъ се озовалъ въ крайно трудно положение. Голѣма частъ отъ военнитѣ му сили били изпратени на северо-западъ, къмъ границитѣ на Моравия, и прехвърлянето имъ къмъ юго-изтокъ изисквало време, съ каквото той не разполагалъ. Границата тукъ не била достатъчно защитена и, следователно, неприятелско нашествие мѣчно могло да бѣде спрѣно. А съпротивата ставала още по-мѣчна поради това, че тогава въ България имало и голѣмъ гладъ.

Борисъ добре знаелъ сѣщинскитѣ причини на византийското неприятелство. И за да избави страната си отъ една война, която могла само да увеличи бедствието ѝ, той не се поколебалъ да извърши стѣпката, която отстранявала всички усложнения. Той съобщилъ въ Цариградъ, че е готовъ да приеме християнството и искалъ да му изпратятъ отъ тамъ духовници, които да покрѣстятъ него и народа му. Тоя брѣзъ обратъ на работитѣ билъ посрещнатъ въ Византия съ истинска радостъ. Българскитѣ пратеници били покрѣстени още въ ромейската столица. На връщане тѣ били придружени отъ единъ епископъ и много духовници, които покрѣстили и самия Борисъ заедно съ близкитѣ му, а следъ това почнали да приобщаватъ къмъ новата вѣра и народа. Това станало презъ есенята на 863 или презъ ранната пролѣтъ на следната 864 г. При покрѣщението Борисъ получилъ християнското име Михаилъ, което носѣлъ и тогавашниятъ византийски императоръ.

Всичко това, обаче, е било само външната или, тѣй да се каже, дипломатическата страна на едно събитие, предизвикано отъ причини много по-дълбоки и сложни.

2. ХРИСТИЯНСТВОТО ВЪ БЪЛГАРСКИТѢ ЗЕМИ ДО СРѢДАТА НА IX В.

Християнството въ българскитѣ земи имало задъ себе си многовѣковно минало. То било донесено тукъ отъ самия апостолъ Павелъ и по времето на преследва-

нията, предприемани срещу му от римските императори, изъ срѣдата на мѣстното християнско население излѣзли много мъченици. Броятъ на християнитѣ между старитѣ жители на полуострова непрестанно растѣлъ и още рано преди славянското преселение езичници имало само въ нѣкои области на древна Гърция. Къмъ новата религия минавали и германскитѣ племена, които презъ IV и V в. се задържали повече или по-малко въ тукашнитѣ земи. Наредъ съ нейното разпространение вървѣло и устроитвото на християнската църква. Още въ IV в. повечето отъ тукашнитѣ градове имали свои епископи. Когато източната империя се отдѣлила отъ западната, особено почетно положение заелъ въ нея цариградскитъ епископъ, който по сетне получилъ титлата патриархъ. Но подъ неговото ведомство не се намирали всички балкански земи. Западната половина на полуострова, която съвпадала съ старата провинция Илирикъ, признавала духовната власт на солунския архиепископъ, който отъ своя страна се считалъ за представител на римския първосвещеникъ и зависѣлъ отъ него. Тѣй че църковното върховенство на папството се простирало и върху значителна частъ отъ балканскитѣ земи. Юстинианъ I създалъ една нова архиепископия, чието срѣдище било неговото родно мѣсто, издигнато въ градъ — Първа Юстиниана. Нейната църковна област обхващала Северна Македония съ съседнитѣ ѝ покрайнини. Но тази архиепископия изчезнала още презъ сжщия VI в. заедно съ самия градъ, разрушенъ отъ нападенията на славяни, прабългари и авари. Както, обаче, въ времето, когато тя съществувала, тѣй и по-късно, Римъ си оставалъ върховенъ разпоредителъ въ църковния животъ на западнитѣ балкански земи. Това траяло до VIII в. Понеже тогава папството се обявило решително срещу иконоборската политика на Лъва Исавъръ, той му отнелъ църковната власт надъ Илирикъ. Отъ тогава всички християни въ Балканския полуостровъ, поне изъ ония области, надъ които се простирало политическото върховенство или влияние на Византия, признавали за свой духовенъ глава цариградския патриархъ.

Славянскитѣ нападения презъ VI и началото на VII в. разстроили всецѣло църковния животъ въ тукашнитѣ земи. Съ запустяването на много селища изчезвало и тѣхното християнско население. Запазили се християнскитѣ общини

само въ рѣдкитѣ укрепени и оцѣлѣли отъ разрушението градове изъ вътрешността, а главно по морскитѣ брѣгове. Освенъ Цариградъ, Солунъ и Одринъ, като значителни християнски огнища до времето на Крума били още Сръдецъ, Пловдивъ, Несебъръ и Боруи. Другаде изъ заетитѣ отъ славянитѣ области се запазили само тукъ-тамъ християнски групи. Тѣ били постепенно асимилирани езиково и етнически отъ славянитѣ, но обикновено запазвали своята вѣра, която незабелязано прониквала и между преселницитѣ. Но, тъй като много отъ християнскитѣ храмове отдавна били порутени, а поради липсата на духовенство престанало постепенно и богослужението, християнството продължавало да живѣе сръдъ тѣхъ предимно съ своитѣ най-елементарни предания и представи. Въ земитѣ, които влѣзли въ състава на първоначалната българска държава, положението не било по-друго.

3. ПРИЧИНИ ЗА ПРИЕМАНЕ НА ХРИСТИЯНСТВОТО ОТЪ БОРИСА.

Промѣната настѣпила по-късно, когато империята почнала настѣпление си къмъ заетитѣ отъ славянитѣ балкански земи. Въ Тракия, гдето нейната властъ най-рано била възстановена, възстановена била наредъ съ нея и старата църковна организация. Подъ системното ръководство на църквата и покровителството на държавата християнската проповѣдь ще да е отбелязала бързи успѣхи сръдъ тамошното славянско население. Въ една или друга степенъ сѣщото е било и въ другитѣ покрайнини, гдето Византия смогнала да прокара признание на политическото си върховенство. Поради това присъединението на нѣкои отъ тия области къмъ българската държава по времето на Крума увеличило извънредно много броя на християнскитѣ ѣ поданици. Обстоятелството, гдето масата отъ последователитѣ на новата религия въ тогавашна България се е състояла отъ славяни, жители на тия присъединени земи, е било и една отъ главнитѣ причини, загдето настѣпилата по-късно, при Омуртага, езическа реакция е добила тъй силно изразенъ противославянски характеръ. За пазителитѣ на прабългарскитѣ държавни и културни традиции славянството се е явявало елементъ опасенъ не само поради стремежитѣ си къмъ политическо равноправие съ прабългаритѣ, но и поради това, че главно изъ не-

говата срѣда сж се набирали носителитѣ на единъ новъ религиозенъ мирогледъ, решително несъвмѣстимъ съ духовнитѣ начала и битовитѣ установления на прабългарското езичество. Опасността въ случая се увеличавала и поради това, че новата религия прониквала все повече и срѣдъ самитѣ прабългари.

Новото териториално разширение презъ времето на Пресияна поставило християнството въ българскитѣ земи въ още по-благоприятно положение, като изострило и съществуващитѣ противоречия. Държавата сега въ по-голъма степенъ, отколкото въ миналото, била принудена да се крепи върху сътрудничеството на двата елемента, прабългари и славяни, въ расово и битово отношение съвсемъ различни. Мнозинството и у еднитѣ и у другитѣ, особено въ старитѣ и въ откъднуавскитѣ земи на държавата, още сж били езичници, но между езическитѣ вѣрвания на еднитѣ и на другитѣ разликата е била доста голъма. Сега християнството внасяло тукъ ново раздвоение, а съ него съществуващиятъ антагонизъмъ се усложнявалъ. Тѣй въ основитѣ, на които българското държавно цѣло имало да се крепи, се разтваряли все по-широки пукнатини. За да се отстранятъ бждешитѣ опасности, които това положение неминуемо трѣбвало да породитъ, нужно е било да се постигне тѣй или иначе нѣкакво вжтрешно единство. Като спойка за него, обаче, не е могло да послужи примитивното езичество нито на прабългари, нито на славяни, тѣй като вече то само се рушело подъ напора на християнството. А отъ друга страна само една нова вѣра е била въ състояние да заличи всецѣло старитѣ племенни и битови различия между имъ и да помогне за сливането имъ въ единъ народъ. Борисъ навреме прозрѣлъ, че единствено приемането ѝ отъ всички негови поданици ще обезпечи бждещето на българската държава.

Но далновидниятъ български владѣтель навѣрно се ръководѣлъ въ случая и отъ съображения отъ съвсемъ другъ характеръ. Християнството е било официална религия въ всички държави на тогавашна Европа. Дори въ далечната империя на хазаритѣ, къмъ Донъ и Волга, то вече правѣло усилия да оспори преобладанието на юдаизма и мохамеданството. На страна отъ християнската общностъ се намирали по онова време само далечнитѣ и

още неизлѣзли изъ своята предистория славянски, литовски и фински племена въ европейския Северо-изтокъ. Измежду устроенитѣ европейски държави България била единствената, която оставала извънъ нея. Поради това отъ своитѣ близки и далечни съседи тя е била гледана като нѣщо чуждо. Къмъ нея се отнасяли, споредъ случая, съ предубеждение или недовѣрие и това представляло една постоянна прѣчка въ отношенията ѝ съ другитѣ държави. Приятели срѣдъ тѣхъ тя мѣчно могла да има, а на случайнитѣ си съюзи съ нея тѣ гледали като на нѣщо неестествено и принудено. За да стане тя равноправенъ членъ на европейското семейство, приемането на християнството е било първо и необходимо условие.

Отъ друга страна езичеството, като религия на миналото, не позволявало на българи и християни да се приобщатъ къмъ духовния напредѣкъ на тогавашнитѣ европейски народи. Цѣлата тѣхна култура почивала върху християнския свѣтогледъ; образоваността, както и книжнината носѣли предимно църковно-богословски характеръ, духовници сж били всички тогавашни учители, книжовници или учени люде. За да усвоятъ плодовѣтъ на тогавашното просвѣщение, да издигнатъ чрезъ това живота си на едно по-високо равнище и да догонятъ народитѣ, които по развитие стояли надъ тѣхъ, поданицитѣ на българския владѣтель е трѣбвало да се освободятъ отъ всички задрѣжки, които езическитѣ вѣрвания или обичаи имъ създавали.

Въ борбата си за сществуване българската държава е имала за главенъ неприятель източната империя. Въ Византия императорътъ е билъ абсолютенъ властелинъ, единственъ разпоредителъ съ всички сили и срѣдства на държавата. Самодържавието по онова време се е явявало политическата форма, която най-добре отговаряла на изискванията на живота и на нуждитѣ на развитието. Неинъ главенъ противникъ е било олигархичното начало, представяно отъ родовата и поземлената аристокрация. Срещу нейнитѣ аспирации монарситѣ търсѣли опора въ маситѣ и именно това обстоятелство придавало на управлението имъ обществено-охранителенъ, понѣкога дори чисто народнически характеръ. А християнството, въ чиято основа лежала представата за единния Богъ, сжщо така се явявало естественъ носителъ на идеята за самодържавие,

както и църквата — най-надеждният съюзник на силната централна власт. Поради противоречията, от които е бил обхванат животът на тогавашна България, пълновластието на държавния глава е било не по-малко необходимо. Но стремежитъ към него срѣщали противодействието на боили и славянски князе, които се опирали върху битовитъ предания на езичеството. Докато, следователно, старитъ вѣрвания и тукъ се явявали най-значителната прѣчка за вътрешното омиротворение и обединение на българското общество и за издигане на българската държава, християнството е носѣло пълно оправдание на всѣка мѣрка на владѣтеля въ името на тая целъ.

Всичко това доста рано турило край на колебанията на Бориса и той чакалъ сгодния моментъ, за да изпълни вече взетото си решение. Развоятъ на събитията презъ 863 г. само ускорилъ тая развръзка, като принудилъ българския владѣтель вмѣсто отъ Римъ, както изглежда, че първоначално възнамѣрявалъ, да приеме християнството отъ Цариградъ.

Вестъта за покрѣщението на княза произвела дълбоко впечатление въ тогавашна България. Особено силно е било възбуждането въ срѣдитъ на прабългарската аристокрация. Боилитъ съ право смѣтали себе си за хранители на туранскитъ традиции, на които езичеството образувало духовната сжщностъ. Ето защо отказътъ отъ него и замѣната му съ една чужда вѣра се явявали за тия ревностни защитници на старината като истинска измѣна къмъ народъ и държава. Новата религия, ще да сж усѣщали тѣ, ще съдействува да се изравни народътъ въ България съ тоя у нейнитъ християнски съседи, ще унищожи или разслаби различията между него и тѣхъ и по таквъ начинъ ще отнеме правото на отдѣлно сжществуване и на самата българска държава; на мѣстото на древнитъ изпитани обичаи, установления и форми ще дойдатъ нови и, кой знае, дали нѣма да ускорятъ разрушението ѝ. Времето на Омуртага и Маламира, когато християнитъ били преследвани като истински държавни врагове, не било далечъ и отъ всички се помнѣло. Какъ е могла сега държавата сама и доброволно да се предаде въ тѣхнитъ рѣце?

Възбуждението отъ постъпката на Бориса било тъй силно, че то скоро събрало въ Плиска представителитѣ на боярската опозиция отъ всички области на държавата. Тѣ обвинили владѣтеля си, че далъ „лошъ законъ“ на своя народъ, и съ това бунтътъ срещу му пламналъ. На Бориса не оставалъ другъ изходъ освенъ на силата да отговори съ сила и чрезъ кръвъ да затвърди започнатото дѣло. Върху подробноститѣ на избухналата междуособица ние днесъ не разполагаме съ никакви сведения. Знае се само, че съ лично вѣрнитѣ си войници и боили князътъ успѣлъ да я потуши още въ самото ѣ начало. Най-виднитѣ измежду бунтовницитѣ, петдесетъ и двама на брой, изкупили съ живота си опита да вдигнатъ ржка срещу своя господарь. Но Борисъ не се задоволилъ само съ това: той ималъ всичкото основание да се бои, че недоволството, подклаждано и отъ мисълта за отплата, не ще престане да гори у близкитѣ на погубенитѣ. Поради това заповѣдалъ да бждатъ изтрѣбени и децата имъ. Тази жестока мѣрка дълго време е тежала върху съвѣстѣта на първия ни християнски князь. Въ въпроситѣ, които по-късно отпавили до папата, той между другото питалъ, дали интереситѣ на дѣлото, което бранѣлъ, не я оправдаватъ.

Съпротивата срещу решението на Бориса — да промѣни вѣрата на своя народъ и чрезъ това да го превърне въ равноправенъ членъ на тогавашната европейска общностъ — била, следователно, сломена. Последнитѣ вѣрни и непримирими почитатели на Тангра и на свързаната съ неговото име отечествена старина изчезнали и народътъ послушно се оставилъ да извършатъ надъ него обредитѣ, които трѣбвало и духовно да го преобразятъ. Формално България скжсала напълно съ езичеството. Но именно сега, когато тя трѣбвало да мине къмъ строителството на новия си животъ, се разкрили и всички опасности, които промѣната носѣла не само за вътрешното ѣ спокойствие, но и за нейната духовна и политическа независимостъ.

4. БЪЛГАРСКИЯТЪ ЦЪРКОВЕНЪ ВЪПРОСЪ ПРЕЗЪ IX В.

Следъ покръстването на княза и на близкитѣ му, изпратеното отъ Византия гръцко духовенство почнало усърдно да привожда къмъ новата вѣра и неговитѣ поданици. И тукъ много скоро станало явно, колко недоста-

тъчно подготвенъ билъ преходътъ къмъ християнството. Въпросътъ не е билъ за самия Борисъ, който навърно и по-рано е ималъ известни общи представи за новата религия. Патриархъ Фотий въ едно нарочно „Послание“ се погрижилъ при това да му обясни нейната същностъ, и отклоненията на разнитъ ереси, като му изложилъ и най-важнитъ постановления на вселенскитъ събори и го поучавалъ върху длъжноститъ му като владѣтель и човѣкъ. Народната маса, обаче, оставала въ пълно неведение върху всичко това. Изпратеното въ България гръцко духовенство било недостатъчно или не знаело езика на страната и по тази причина неговата дейностъ тукъ се изчерпвала предимно съ извършване на най-обикновенитъ обреди. Покръстенитъ не знаели, въ какво собствено се състои наложената имъ вѣра, въ какво да вѣрватъ и въ какво не.

Тѣй създаденото положение се оказало крайно благоприятно за проповѣдниците на всевъзможни ереси, които били особено разпространени срѣдъ сирийци и арменци, настанени като военно-граничарско население въ Тракия още по времето на Константина Копронимъ. Явили се освенъ това еврейски и мохамедански мисионери, а невежеството на масата използвали и разни шарлатани, които учили на какви ли не суевѣрия. Открило се, че и нѣкакъвъ гръкъ, който нѣмалъ никакво духовно звание, се разхождалъ свободно изъ страната и покръщавалъ младо и старо. Борисъ чувствувалъ нуждата да устрои живота на народа си съобразно съ изискванията на новата вѣра. Но старитъ закони не подходжали за това, а нови самъ той не билъ въ състояние да изработи. Къмъ създадения религиозенъ хаосъ се прибавяла по този начинъ и гражданска неуредица. Настѣпили съмнения и отъ друго естество. Въ продължение на два вѣка народътъ знаелъ, че византийцитъ сж негови непримирими врагове и се научилъ да не имъ довѣрва. Сега изведнажъ тѣ се явили като духовни наставници, които трѣбвало да следва. Предизвиканитъ отъ това недоумения били използвани отъ скрититъ привърженици на старата религия, които подклаждали по тоя начинъ недоволството срещу самия владѣтель.

Свърхъ всичко това още отъ сега сж се очертавали, и навърно не останали незабелязани въ срѣдата на ржководнитъ български срѣди, опасности и отъ съвсемъ

другъ родъ. Приетото въ България източно християнство я поставяло подъ прѣкото духовно началство на цариградската църква, която сама била органъ на византийската държавна политика. Вселенскиятъ патриархъ билъ сановникъ на императоритѣ, самовластни заповѣдници еднакво въ свѣтския и въ духовния животъ на своитѣ поданици. По силата на тоя дълбоко вкорененъ у византийцитѣ възгледъ всѣки народъ, който приемалъ тѣхното православие, заедно съ него заставалъ и подъ „бащинското“ попечителство на цариградския самодържецъ. Ето защо владѣтелитѣ на такива народи били смѣтани отъ византийцитѣ, а по тѣхно внушение, сами свиквали да гледатъ на себе си като на васали на тоя единственъ „божи представителъ на земята“. Чрезъ църковното си върховенство надъ тия страни и народи Византия, следователно, добивала най-сигурното срѣдство да се мѣси и въ тѣхния вжтрешенъ животъ, а тъкмо тая възможность е могла да бжде сждбоносна за срѣдновѣковна България. Презъ течение на цѣли два вѣка дотогава тя бѣ пазила своята независимостъ отъ всички посегателства на южния си съседъ. Устояла победоносно и съ цената на толкова много усилия на всички изпитания, тя сега сама го правѣла господаръ на сждбинитѣ си. Тѣй християнството, което трѣбвало да улесни и затвърди развитието на българското политическо цѣло, вече е вещаело близката му гибель. Следъ като чрезъ новата вѣра е билъ нанесенъ непоправимъ ударъ на българското езичество, сега все чрезъ нея се подготвяла сжщата участь и за изградената съ кръвта на езическитѣ багатури българска държавность. Обвинението, хвърлено отъ вѣрнитѣ на отечественитѣ предания български боили срещу Бориса, че не далъ на народа си „добъръ законъ“, изглеждало, че ще бжде потвърдено много по-скоро, отколкото навѣрно тѣ сами сж могли да допуснатъ.

Предъ нерадостнитѣ изгледи, очѣртани отъ цѣлата тая действителность, трѣбвало да се взематъ мѣрки, преди още да е станало съвсемъ късно. И за Бориса не оставалъ другъ изходъ, освенъ да се обърне отново къмъ Западъ. Той писалъ на Лудвика Нѣмски, съ когото продължавалъ да запазва добритѣ си отношения, и го молѣлъ да му изпрати проповѣдници, способни да научатъ народа му на истинската вѣра. Едновременно съ това се

отнесълъ той съ специално посолство и къмъ папата, отъ когото искалъ да му бжде изложено християнското учение, да му се изпратятъ надеждни духовници и вѣроучители и, най-сетне, да му се дадатъ „книги съ закони“ и наставления по всичко, което смѣталъ, че е необходимо за устройството на християнското общество въ България. Допитванията си до папата той изложилъ въ редица въпроси. Съдържанието на тия въпроси, чийто текстъ е загубенъ, е познато отъ подробнитѣ отговори, сто и шестъ на брой, които тогавашниятъ папа Николай I изпратилъ до българския князь. Тия „Отговори“ сж най-важното свидетелство не само за безпѣтицата, въ която се озовалъ животътъ на едва що покръстеното българско общество, и не само за българската култура презъ езическия периодъ, но и за духовното състояние на самия Борисъ срѣдъ затрудненията, съ които ималъ сега да се справя. Изпълненъ отъ съзнанието, че е необходимо да устрои вътрешно своя народъ и уреди държавата съобразно съ изискванията на християнството, той не е знаелъ, кое е допустимо и кое не. Поради това съ еднаква ревностъ настоявалъ предъ папата да му бждатъ дадени освѣтления и напѣтствия върху всичко. Едни отъ въпроситѣ му се отнасяли до брачното право и обичаи — зестрата, отношенията между съпрузи или родители и деца. По-нататкъ идѣли други — за отношенията между господари и роби. Въ трети той искалъ да се осведоми относно наказанията за разни видове престѣпления. Нѣкои отъ въпроситѣ му засѣгали познатитѣ ни установления и обичаи изъ военния животъ на българитѣ, грижата имъ за безопасността на държавнитѣ имъ граници или формалноститѣ при сключване на мирни договори. Какви недоумения сж измѣчвали тогава едва що покръстения князь и въ какво неведение се е намиралъ той относно сжщественото и случайното въ християнския мирогледъ и въ църковната практика, се вижда отъ цѣлъ купъ други негови запитвания. Наредъ съ въпроситѣ, какъ да се постѣпва съ ония, които се покланятъ на идоли или обожаватъ нѣкакви камъни, той поставялъ и други — напр., позволено ли било, както порано, князътъ да се храни самъ на трапезата, а всички други, дори жена му, да ядатъ на страна, седнали на малки столчета или на земята; могли ли освенъ това българитѣ да запазятъ дотогавашната си носия, въ какво облѣкло

да отиватъ на църква и да приематъ причастието, въ какви дни да ходятъ на ловъ и т. н.

Единъ отъ най-важнитѣ въпроси за Бориса билъ тоя за бждещето управление на българската църква. Въ своето „Послание“ до княза патриархъ Фотий отбѣгвалъ да се произнесе ясно върху възможността българитѣ да се сдобиятъ съ свой църковенъ глава. Поради това Борисъ сега поставялъ сжщия въпросъ и предъ папата. Особено се интересувалъ той да знае, дали на България ще бжде позволено да има свой патриархъ и отъ кого той трѣбва да бжде ржкополаганъ. Отговорътъ на римския първосвещеникъ билъ не по-малко уклончивъ, но въ всѣки случай съдържахъ обещанието, че българитѣ могатъ да получатъ отдѣленъ архиепископъ.

Българското посолство, състояще се отъ единъ сродникъ на Бориса, Петъръ, и боляритѣ Иванъ и Мартинъ, пристигнало въ Римъ презъ лѣтото 866 г. Нѣколко месеца по-късно презъ есента сжщата година то се върнало заедно съ изпратената отъ папата Николай I голѣма църковна мисия на чело съ двама епископи, Формоза и Павелъ, които носѣли и отговоритѣ на Борисовитѣ допитвания. Съ папскитѣ пратеници пжтувала и една делегация, съставена отъ епископа Донатъ, единъ свещеникъ, Лъвъ, и дякона Маринъ. Презъ България тя трѣбвало да замине за Цариградъ, за да представи тамъ папския протестъ срещу незаконното издигане на Фотия на патриаршеския престолъ. Папскитѣ пратеници, обаче, не били допуснати да минатъ византийската граница и, поради това, сжщо останали въ България. Фотий презъ пролѣтътъ 867 г. отговорилъ на папския протестъ съ едно окржжно послание, съ което, като посочвалъ незаконната намѣса на Римъ въ българскитѣ църковни работи, обвинявалъ папството въ отстѣпление отъ догмитѣ и практиката на истинското християнство. Съ това започнала борбата, която трѣбвало накрай да доведе до пълното църковно раздѣляне на дветѣ половини на християнския свѣтъ.

Папската мисия въ България се заловила енергично за работа. Тя отстранила византийското духовенство, премахнала и всичко, което до тогава било извършено или създадено отъ него. Въ своята ревностъ римскитѣ представители отишли до тамъ, че обявили за недействителни покръщенията, извършени отъ гръцкитѣ духовници. По

онова време пристигналъ въ България, придруженъ отъ много свещеници и дякони, и епископътъ на гр. Пасау, Ерменрихъ, изпратенъ отъ Лудвика Нѣмски въ отговоръ на искането на Бориса. Но тъй като неговата мисия се оказала излишна, той се върналъ назадъ.

Между това папскитѣ пратеници продължавали успѣшно да вършатъ работата, съ която били натоварени. Особено билъ доволенъ Борисъ отъ епископа Формоза, който се отличавалъ съ своята енергия, честолюбие и самостоятелност. Князътъ намиралъ, че тия качества могли да бждатъ особено ценни за единъ началникъ на християнската църква въ България, която трѣбвало да бжде пазена отъ намѣсата на една чужда духовна властъ. Ето защо той настоялъ въ Римъ да бжде назначенъ Формоза за български архиепископъ. Николай I, обаче, познавайки добре своя представител и неговия властенъ характеръ, тъкмо поради това смѣталъ, че той е най-малко удобенъ за тоя постъ. На искането на Бориса било благовидно отказано, а Формоза и Павелъ отзовани. Между противникитѣ на Формоза, — а той ималъ много такива въ срѣдата на висшето римско духовенство, — дълго време следъ това се носѣло обвинението, за нѣкакво тайно споразумение между него и българския князь: Борисъ се билъ заклелъ да не приема за архиепископъ друго лице, а Формоза отъ своя страна обещалъ въ най-скоро време да се върне въ България.

На мѣстото на отзованитѣ свои първенци наследникътъ на Николая, Адрианъ II, изпратилъ други двама — епископитѣ Доминикъ и Гримуалдъ. Българскиятъ князь тогава потърсилъ измежду познатитѣ му латински духовници ново лице, което заслужавало довѣрието му и спрѣлъ избора си на дякона Маринъ. Но Адрианъ отказалъ да назначи и него, като предложилъ нѣкакъвъ иподяконъ Силвестъръ, който съ негова препорѣка се явилъ въ Плиска. На Бориса станалъ ясенъ истинския смисълъ на поведението на папството къмъ България. Докато самъ той, загриженъ преди всичко за вътрешната самостоятелност на своя народъ, се стремѣлъ да обезпечи за страната си независимостъ отъ всѣки стоящъ извънъ нея факторъ и поради това търсѣлъ за български духовенъ началникъ личностъ, която би представляла достатѣчна гаранция за тая целъ, стремежитѣ на Римъ сж били тъкмо противопо-

ложни. Папството смѣтало, че църквата стои надъ народитѣ и държавитѣ и поради това си оставало решителенъ противникъ на всѣки опитъ за самостоятелно църковно устройство на който и да било народъ. Нѣщо повече дори: споредъ разбиранията, които отъ тая епоха натакъ бѣха почнали да се формиратъ у него, не църквата е била длъжна да служи на държавата и на отдѣлната национална общность, а тѣ сами е трѣбвало да застанатъ въ услуга на представляваното отъ Римъ космополитично начало. Да се примири съ това гледище на Римъ, това значило за Бориса да подчини народа си на влиянието на една сила, чиито интереси не всѣкога сж могли да бждатъ еднакви съ неговитѣ. Силвестъръ билъ отпратенъ обратно съ едно писмо, отъ чийто не съвсемъ учтивъ тонъ Адрианъ II разбралъ, че българитѣ сж вече на пжтъ да бждатъ загубени за римския престолъ. Опитътъ му да поправи работитѣ, обаче, останалъ напразенъ: Борисъ вече билъ решенъ отново да се обърне къмъ Цариградъ.

Презъ времето, докато траели преговоритѣ между българския владѣтелъ и папския дворъ, въ Цариградъ настѣпили голѣми промѣни. Единъ превратъ свалилъ отъ престола императора Михаилъ III и издигналъ дейния и уменъ Василий I. Отстраненъ билъ и поставениятъ отъ Михаила патриархъ Фотий, непримиримъ врагъ на папството. Съ това новиятъ императоръ между другото искалъ да премахне прѣчкитѣ за помирение на дветѣ църкви. Въ Цариградъ билъ свиканъ общъ църковенъ съборъ, за да изглади изникналитѣ помежду имъ несъгласия. Отъ друга страна самъ Борисъ вече билъ завелъ преговори съ издигнатия на мѣстото на Фотия патриархъ Игнатий, и когато съборътъ вече билъ приключилъ работитѣ си, въ Цариградъ се явили пратеницитѣ на българския князь. Свикано било поради това извънредно заседание и тукъ, предъ представителитѣ на християнския свѣтъ, тѣ поставили въпроса, къмъ коя отъ дветѣ църкви трѣбва да принадлежи новопокръстената България. Изненаданитѣ папски делегати се помжчили да представятъ, че тоя въпросъ е безпредметенъ, тѣй като римски духовници отдавна се намирали въ българскитѣ земи, а при това още презъ древността папитѣ заповѣдвали надъ Илирикъ и, следователно, имали духовното началство надъ тия земи. Но съборътъ чрезъ свидетелството на българскитѣ пратеници

установилъ, че когато българитъ заели своето ново отечество, заварили не латинско, а гръцко духовенство и съ това спорътъ билъ смѣтнатъ за изчерпанъ: решено било занаяпредъ България да остане подъ върховенството на цариградския патриархъ. Протестътъ на папскитъ представители се оказалъ съвсемъ безплоденъ. Борисъ поканилъ папското духовенство да напусне страната му и съ това всичко било свършено. България се отвърнала отъ Римъ, за да свърже завинаги съдбата си съ тая на християнския Изтокъ.

Днесъ може да се спори, дали това решение на първия християнски владѣтель на България е било правилно и дали чрезъ него тя не бѣ осждена да остане завинаги подъ влияния, които отъ една страна обричаха на безплодие по-нататъшното ѝ историческо битие, а отъ друга — на непрестанни загуби представяната отъ нея национална общностъ. Но тъй далеко въ бъдещето никой тогавашенъ умъ не е билъ въ състояние да проникне. Не е можалъ да стори това и Борисъ, преди всичко защото предъ него сж лежали задачи, които настоятелно и бързо сж очаквали да бждатъ тъй или иначе разрешени. И Римъ и Цариградъ еднакво отричали на тогавашна България правото на църковна самостоятелностъ. При близкото съседство на Византия, нейнитъ интимни намѣрения относно българската държава не сж били неизвестни на княза ѝ. Чрезъ своето духовно настояничество надъ неудобния си балкански съседъ империята улеснявала бждещитъ си посегателства и надъ политическата му независимостъ. Но, при познатия византийски опортюнизъмъ, възможността България да се сдобие съ свършено самостоятелна църква, съвсемъ не е била изключена: нужно било само да се използватъ бждещи благоприятни обстоятелства. А въ даденото време още по-важенъ билъ за Бориса спомнатиятъ по-горе фактъ, че докато Римъ, за да издигне църковната властъ надъ свѣтската и да спъне могъществото на свѣтскитъ владѣтели, насърдчавалъ всички враждебни тѣмъ сили, византийското православие бѣ носителъ на идеята за самодържавието и въ всѣка отъ странитъ, гдето бѣ възприето, църквата се явяваше най-вѣрниятъ сподвижникъ на монархическото начало срещу всички противни нему политически тенденции. Подкрепа тъкмо въ това отношение е била нужна на българския князь за

да изведе до край своето държавно-строително и народно-обединително дѣло.

Следъ събора въ 870 г. папството все още не искало да повѣрва, че е загубило окончателно играта. Новиятъ папа Йоанъ VIII въ нѣколко писма до Бориса го молилъ да се откаже отъ извършеното и да върне латинскитѣ свещеници въ земята си, хвалилъ чистотата на вѣрата у римската църква, заявявалъ, че анатемосва дошлитѣ въ България гръцки епископи, писалъ и тѣмъ, че незаконно свещенодействуватъ въ българскитѣ земи, като имъ обещава въ прошка, ако ги напуснатъ, обръщалъ се и къмъ видни български велможи съ молба да въздействуватъ надъ господаря си, но всичко оставало напраздно. Борисъ не намиралъ за нужно да отговаря на писмата му. Още по-безполезни се оказали постъпкитѣ на Йоана VIII въ Цариградъ, гдето се заканвалъ, че ще отлжи отъ църквата патриарха Игнатий и изпратенитѣ отъ него въ България гръцки епископи, или че ще вика самия него на съдъ въ Римъ. Въ византийската столица знаели много добре, че всички тия закани не могатъ да иматъ никакво значение и че самиятъ папа поради зачестилитѣ нападения на африканскитѣ араби надъ Италия самъ се нуждае отъ помощта на империята. Между това патриархъ Игнатий умрѣлъ и никой въ Византия, гдето прѣкомѣрнитѣ претенции на папството за господство надъ цѣлата християнска църква будѣли вече общо негодувание, не смѣталъ, че може да му се намѣри по-достоенъ замѣстникъ отъ сваления Фотий, най-решителния противникъ на Римъ.

Тѣй като Фотий билъ низложенъ отъ църковенъ съборъ, необходимо било да бжде възстановенъ пакъ чрезъ общо църковно решение. Папата билъ поканенъ да изпрати свои представители на тоя новъ съборъ. И тѣй тежко било положението на заплашената отъ арабитѣ Италия, че Йоанъ VIII трѣбвало да се отзове на това предложение. Той поставилъ като условие за участието си византийското духовенство да бжде отстранено отъ България и тя отново да бжде върната подъ римско върховенство. Съборътъ се състоялъ въ присѣдствието на римскитѣ делегати и анатемосаниятъ нѣкога отъ папството Фотий сега съ негова благословия билъ възстановенъ въ сана си. Но когато папскитѣ представители повдигнали българския въпросъ, съборътъ го отклонилъ съ заявлението, че не е

компетентен да се занимава съ него. Борисъ и тоя път останалъ глухъ къмъ новитъ постъпки на Йоана VIII, а изпратениятъ отъ Римъ нароченъ посланикъ, за да предаде на цариградския императоръ папския протестъ срещу поведението на събора, билъ арестуванъ. На папата не оставало друго утешение, освенъ да произнесе повторно проклятие върху едва що реабилитирания Фотий. Тъй спорътъ за църковната принадлежност на християнска България довелъ до скъсване на връзкитъ между източната и западната християнски църкви. Макарь десетина години по-късно общуването помежду имъ да било възстановено, това не било за дълго. Изтокътъ и Западътъ до такава степенъ се били отчуждили, че духовното единство между тяхъ вече било невъзможно.

5. ЗАКОНОДАТЕЛНА ДЕИНОСТЪ НА БОРИСА И ГРИЖИ ЗА УСТРОЙСТВОТО НА БЪЛГАРСКАТА ЦЪРКВА.

Срѣдъ всички тия промѣни, предизвикани отъ съперничеството между Римъ и Цариградъ за църковно върховенство надъ новопокръстената страна, нуждата отъ указания и норми за устройството на вътрешния ѝ животъ продължава да расте и да се чувства все по-остро. „Отговоритъ“ на папата Николай I сж били твърде общи и чепълни, за да я задоволятъ. Да се търси пъкъ задоволяването ѝ по най-естествения и единствено правиленъ пътъ, като се приспособи съществуващото у прабългари и славяни обичайно право къмъ изискванията на християнския свѣтогледъ, е било задача немислима. За разрешението ѝ сж били необходими познания, опитностъ и, главно, време, съ каквито българскиятъ князь при даденитъ условия не е разполагалъ. Оставалъ прочее другиятъ възможенъ изходъ — необходимитъ указания или образци да се дирятъ нѣкъде навънъ. Ето защо, следъ окончателното присъединение на България къмъ източната църква Борисъ и въ това отношение билъ принуденъ да обърне погледитъ си къмъ Цариградъ. Тогава била пренесена въ България, и горе-долу нагодена къмъ мѣстнитъ нужди тъй наречената Еклога, граждански законникъ, създаденъ нѣкога въ Византия отъ императоритъ иконоборци. У насъ тя въ съкратенъ видъ и съ незначителни измѣнения станала известна подъ името Законъ сѣднѣй лю-

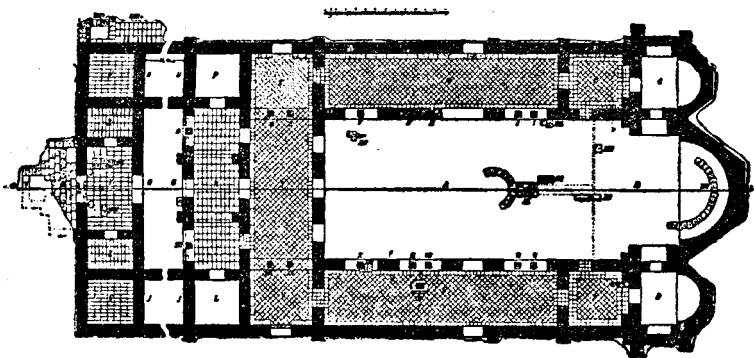
дѣмъ („Законъ за сѣдене на людетѣ“), който съдържа постановления изъ областта на гражданското, наказателно и семейно право. Все тогава билъ донесенъ отъ гръцкото духовенство и Номоканонътъ, сборникъ отъ постановленията на църковнитѣ събори и отъ всички закони и наредби, по които се управлявала източната църква. Въ българскитѣ земи той билъ нареченъ Кърмчия книга („Книга на напѣтствията“). Както тя, тъй и „Сѣднниятъ законъ“ по-късно минали отъ насъ у сърби и руси.

Това, извършено по силата на необходимостта, въвеждане на чуждо право въ нашитѣ земи е имало крайно пакостни последици за бѣдещето ни. Връзката съ народнитѣ предания и запазенитѣ въ тѣхъ правни обичаи била по тоя начинъ всецѣло прекъсната, а правнитѣ отношения на българския народъ сложени на схващания, съ които неговото съзнание не е могло да се примири. Поради това конфликтътъ между чужди закони и народни традиции се превръща отъ сега нататъкъ въ постоянно явление въ нашата история. И тоя фактъ бѣ и си остана най-големата прѣчка за формиране на трайно морално единство въ българския животъ и на духовна дисциплина у народа ни. Принуденъ да се подчинява на закони, които сж му били чужди и които поради това не е можалъ вътрешно да приеме, българинътъ се превърна въ духовенъ бунтаръ — отрицателъ на всѣка властъ и на всѣки авторитетъ. Въковетѣ на чуждо робство подсилиха още повече тая негова чѣрта, а новото време, — когато националната ни държава заради устройството си трѣбваше отново да прибѣгва до чужди образци — още повече я утвърди.

Следъ събора въ 870 г. църковното управление на България било повѣрено на отдѣленъ архиепископъ, назначенъ отъ цариградския патриархъ и, разбира се, зависещъ отъ него. Кой е заелъ тоя постъ, не се знае. Въ единъ български писменъ паметникъ отъ Х в. се съобщава, че Борисъ довелъ за архиепископъ Йосифа. Може би съ него започнало и сжществуването на българската църква. Не е известно сжщо тъй, где се е намирало седалището на новия църковенъ глава, но вѣроятно е, той заедно съ държавния владѣтель да е живѣлъ въ Плиска. Цѣла България е била раздѣлена на нѣколко епархии на чело съ епископи. На втория цариградски съборъ, който решилъ възстановяването на Фотия, присѣдствували епи-

скопитѣ на Охридъ, на Моравскъ (античния Margus, на р. Морава), на Проватъ (Провадия) и на Брѣгалница (Овчеполската областъ). Въ едно отъ писмата на Йоанъ VIII е споменатъ около сѣщото време епископъ и на Бѣлградъ. Може да се предполага, че въ Борисово време отдѣлни епископи, освенъ въ Пловдивъ, Сръдецъ и Видинъ, е имало още въ Скопие и Нишъ. Въ друго отъ писмата си Йоанъ VIII писалъ, че броятъ на епископитѣ въ тогавашна България билъ твърде голѣмъ.

Наредъ съ работата си по църковното устройство Борисъ трѣбвало да се грижи и за строежъ на храмове. Споредъ едно писмено известие отъ XI в. той издигналъ въ Брѣгалнишката епископия великолепенъ храмъ, гдето били пренесени мощитѣ на нѣколцина светци отъ гр. Струмица. Друго сказание отъ XII в. споменува построенитѣ отъ него „бѣли църкви“ въ Овче поле, гдето ужъ се и коронясалъ. Въ житието на св. Климентъ се разказва освенъ това, че Борисъ заповѣдалъ да бждатъ съградени въ царството му седемъ катедрални храмове. Несъмнено нему се е дължала постройката и на голѣмата църква въ Плиска. Основитѣ ѝ, единственото, което днесъ е останало отъ нея, показватъ, че тя е била грамадна постройка — дълга 99 и широка близо 30 метра — съ просторенъ атрий (дворъ съ колониади). По планъ тя наподобявала на по-старата църква св. Петъръ и Павелъ въ Римъ и навѣрно е била издигната по времето, когато римското духовенство още се е намирало въ България.

Планъ на голѣмата църква въ Плиска. По К. Шкорпилъ.

Следъ окончателното разрешение на българския църковенъ въпросъ висшитѣ църковни длѣжности въ българскитѣ земи сж били заети всецѣло отъ гърци. Гръцко сръдкѣ изключения ще да е било и низшето духовенство. Цѣлиятъ духовенъ животъ на поданицитѣ на българския князь следователно се е намиралъ подъ ръководството на чужденци. Опасноститѣ, които сж произтичали отъ това, сж били явни и Борисъ най-добре ги е съзнавалъ. Той можелъ наистина да се надѣва, че следъ време за архиепери и духовници ще се подготвятъ люде измежду народа, но бедата съ това не се е премахвала напълно: нито прабългари, нито славяни сж имали своя писменостъ. Както по-горе бѣ споменато, официалнитѣ държавни актове, надписи и др. се съставяли на гръцки езикъ, а за обикновени нужди народътъ си служилъ съ „чърти и рѣзки“, както по-сетне споменува Черноризецъ Храбъръ. Навѣрно това сж били ония и до днесъ неразтълкувани знаци, каквито често се срѣщатъ по тухли и камѣни изъ развалинитѣ на Плиска. Съ тѣхъ, обаче, не е било възможно да се пишатъ книги. Богослужението ставало на гръцки езикъ, на който били и църковнитѣ книги. Гръцка по езикъ и византийска по духъ била и цѣлата църковна образованостъ. Ето защо ония българи, които трѣбвало да я усвояватъ, незабелязано се отчуждавали отъ своя народъ. Чрезъ покръщението Борисъ се надѣвалъ да премахне битовитѣ различия между прабългари и славяни и да улесни пълното имъ сливане въ едно цѣло. Въмѣсто това сега се очертавала опасността отъ едно ново дѣление — между народната маса и възпитанитѣ отъ византийцитѣ нейни първенци. И колкото по-широки слоеве отъ народа би попадали чрезъ църквата и учението подъ византийско влияние, толкова по-голѣми сж могли да бждатъ размѣритѣ на предизвиканата отъ това влияние денационализация. По тоя начинъ въ християнизирана България се подготвяла бавно, но сигурно и една друга криза, тоя пътъ еднакво сждбоносна и за народъ и за държава.

Ако тя до известна степенъ е била избѣгната, заслугата за това се пада на дѣлото на Кирила и Методия и на прозрението на Бориса, който съумѣлъ да използва това дѣло за своя народъ.

1. М. Соколовъ, Изъ древней исторіи болгаръ. Спб. 1879. — L. Hauptmann, Uloga velikomoravske države u slovensko-njemačkoj borbi za Podunavlje. Rad. Jugoslav. akad. 243 (1932). — E. Dümmier, Geschichte des ostfränkischen Reiches. I—III. Lpzg 1887. — Θ. Успенскій, Первые славянскія монархіи на сѣверозападѣ. Спб. 1872. — К. Гротъ, Моравія и мадьяры съ половины IX в. до начала X в. Спб. 1881.

2. J. Zeiller, Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes. Paris 1918. — Ch. Diehl, Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle. Paris 1901. — Б. Граниѣ, Оснивање архиепископије у граду Justiniana Prima. Гласник Скоп. науч. друштва I. 1 (1925). — K. Schenk, Kaisers Leons Walten im Innern. BZ. V (1896). — K. Schwarzlose, Der Bilderstreit. Gotha 1890. — L. Bréhier, La querelle des images. Paris 1904. — O. Tafrali, Thessalonique des origines au XIVe siècle. Paris 1919.

3. J. Hergenröther, Photius, Patriarch von Constantinopel. I—III. Regensburg 1867—1869. — F. Dvorník, Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle. Paris 1926. — Н. Платоновъ, Патриархъ Фотій. Москва 1891. — E. Perels, Papst Nikolaus I und Anastasius Bibliothecarius. Berlin 1920. — Митропол. Симеонъ, Посланието на царигр. патриархъ Фотия до българския князь Бориса. София 1917. — A. Vogt, Basile I, empereur de Byzance et la civilisation byzantine à la fin du IXe s. Paris 1908.

4. В. Н. Златарски, Какви канонически книги и граждански закони Борисъ е получилъ отъ Византия. Лѣтопись на Бѣлг. акад. I. (1911). — K. Zachariae v. Lingenthal, Geschichte des griech.-röm. Rechtes. Berlin 1892. — И. Срезневскій, Обзоръ древнихъ русскихъ списковъ Кормчей книги. Спб. 1897. — Г. Данаиловъ, Единъ паметникъ на старото българско право (Законъ судный людемъ). СЧУ. 18 (1901). — Еп. Никодимъ, Православное церковное право. Спб. 1897. — Йорд. Ивановъ, Сѣверна Македония. София 1906. — Д. Дечевъ, Отговоритъ на папа Николай I по допитванията на българитъ. София 1940.

VIII. НАЧАЛО НА СЛАВЯНСКАТА ПИСМЕНОСТЪ ВЪ БЪЛГАРИЯ

1. КИРИЛЪ И МЕТОДИЙ. ЖИВОТЪ И ДЕЙНОСТЪ.

Кирилъ (свѣтското му име било Константинъ) и Методий били родомъ отъ Солунъ, гдето тѣхниятъ баща Львъвъ заемалъ длъжността друнгарий — помощникъ на мѣстния военачалникъ.

Константинъ билъ най-малкото дете въ семейството и още много рано се отличавалъ съ своята любознателностъ. Останалъ рано безъ баща, той едва 14-годишенъ билъ изпратенъ да продължи учението си въ Цариградъ. Тамъ постъпилъ въ прочутата Магнаурска школа, професоръ въ която билъ по онова време и знаменитиятъ посетненешенъ патриархъ Фотий. Блестящитъ дарби на Константина откривали предъ него съблазнителна кариера, но той се отказалъ отъ нея и, следъ като завършилъ учението си, станалъ монахъ. Известно време заемалъ длъжността библиотекаръ при църквата св. София въ Цариградъ, а следъ това и преподавателъ по философия въ сжщата Магнаурска школа, гдето самъ получилъ образованието си. Макаръ още много младъ, той вече билъ прочутъ съ знанията си и между съвременниците се ползувалъ съ славата на философъ. Затова, когато багдатскиятъ халифъ поискалъ отъ Цариградъ да му бже изпратенъ човѣкъ, за да излѣзе на ученъ споръ съ мохамеданскитъ богослови, по-подходно лице отъ Константина не било намѣрено. Следъ като завършилъ успѣшно възложената му мисия, той се върналъ въ Цариградъ, но не останалъ тамъ, а се оттеглилъ въ единъ манастиръ при планината Олимпъ (въ Мала Азия, около брѣга на Мраморно море), гдето по онова време сжщо като монахъ живѣлъ и братъ му Методий. Методий билъ много по-възрастенъ отъ него и отначало избралъ свѣтско поприще — известно време билъ управителъ на една славянска областъ, може

би Тесалия, — но по-сетне сжщо както брата си предпо-
челъ монашеския животъ.

Публичнитъ богословски диспути между представи-
телитъ на различни религии и вѣроизповѣдания били въ
онова време на мода и на Константина скоро се удалъ
случаятъ да прояви още еднажъ своята дълбока начете-
ность и диалектични дарби. Посланици на хазарския хаганъ
пристигнали въ Цариградъ, за да искатъ отъ императора
да изпрати ученъ човѣкъ, който би могълъ да имъ изложи
сжщността на християнската вѣра. Въ страната имъ се
намирали тогава много мохамедански и еврейски пропо-
вѣдници, които се стремѣли да спечелятъ хазаритъ за
едната или другата религия и хаганътъ искалъ въ споръ съ
тѣхъ да му бждатъ показани предимствата на християн-
ството. Въ Цариградъ тогава отново си спомнили за Кон-
стантина, който и сега не се отказалъ отъ възложеното
му поръчение. Тоя пжтъ заедно съ Методия той презъ
Черно море потеглилъ за хазарскитъ земи. Въ гр. Хер-
сонъ, въ Кримъ, двамата брата се забавили нѣколко ме-
сеца, презъ които Константинъ успѣлъ да изучи еврейския
езикъ. Тукъ тѣ открили и мощитъ на нѣкогашния римски
папа Климентъ, умрѣлъ на заточение по тия мѣста. Ха-
зарската си мисия солунскитъ брата изпълнили блестяще,
но едва се завърнали въ Цариградъ и трѣбвало да се
готвятъ за новъ подвигъ. Въ 862 г. моравскиятъ князь
Ростиславъ замолилъ императора да му бждатъ изпратени
опитни люде, които да проповѣдватъ на народа му хри-
стиянската вѣра и да извършватъ богослужението на не-
говия, славянски езикъ. По тоя начинъ Ростиславъ искалъ
да освободи страната си отъ латинското духовенство, а
заедно съ това и отъ нѣмското политическо влияние.

Тази нова задача изисквала вече особена подготовка.
Тогава, споредъ житието на Константина, той се заелъ за
работа, съставилъ славянско писмо и съ него започналъ
да превежда евангелието на славянски. Много вѣроятно
е въпросътъ за славянската азбука да е занимавалъ Кон-
стантина рано преди това и сега да е билъ само оконча-
телно разрешенъ. Днесъ се приема за безспорно, че съз-
дадената отъ Константина азбука е тѣй наречената гла-
голица, която представя видоизмѣнение на гръцкото
курсивно писмо. Езикътъ пѣкъ, на който било преведено

евангелието, а по-късно и останалитѣ църковни книги, е билъ тоя на македонскитѣ славяни, т. е. старобългарскитѣ. Бързината, съ която билъ извършенъ тогава преводътъ на частъ отъ евангелието, и точността на тоя преводъ показватъ, че Константинъ, както и братъ му Методий сж знаели много добре славянския езикъ. Нѣкои предполагатъ, че той е билъ усвоенъ отъ тѣхъ презъ детинството имъ, тъй като Солунъ се е намиралъ въ областъ, гдѣто населена съ славяни, чийто говоръ билъ разпространенъ и въ самия градъ; устоялъ по-рано на всички нападения на македонското славянство, Солунъ не е могълъ да се ограда отъ неговото мирно проникване и броятъ на славянитѣ срѣдъ солунскитѣ жители по онова време ще да е билъ вече доста голѣмъ. Въ житието на Методия се привеждатъ думитѣ на византийския императоръ Михаилъ III къмъ двамата братя: „Вие сте солунци, а всички солунци говорятъ чисто славянски“. При все това мжчно е да се допусне, двама чужденци, и особено гърци, да сж могли да овладѣятъ съ такова съвършенство славянския езикъ и да си служатъ тъй добре съ него, както двамата солунски братя. Ето защо много по-приемливо е изказаното отъ нѣкои учени предположение, че Константинъ и Методий сж били славяни по произходъ. Обстоятелството, гдѣто тѣхниятъ баща билъ на византийска служба, не говори противъ това предположение: тогава, както и по-рано, е имало много славяни въ византийската гражданска и военна администрация, гдѣто достигали високо положение. Такъвъ е билъ, както по-горе се спомена, и пълководецътъ Тома, който по времето на Омуртага чрезъ воененъ бунтъ бѣ се опиталъ да заграби императорския престолъ.

Въ Велеградъ, столица на велико-моравското княжество, двамата братя се предали на усилена проповѣдническа и учителска дейность. Въ скоро време тѣ събрали около си голѣмъ брой ученици, които научили на славянско четмо и писмо и заедно съ тѣхъ продължили превода на свещенитѣ книги. Но славянскитъ езикъ, въведенъ отъ тѣхъ въ богослужението, далъ на изоставеното отъ тамошното си паство латинско духовенство основание да ги обвини въ отстъпление отъ църковната традиция, нѣщо, което презъ онова време било равносилно на ересь. За да могатъ свободно да продължаватъ работата си, со-

лунскитѣ брѣтя трѣбвало следователно да добиятъ за нея благословията на папата и се отправили за Римъ. На пѣтъ тѣ спрѣли въ гр. Блатно, столица на панонскитѣ славяни, чийто князь, Коцель, заинтересуванъ отъ тѣхната дейностъ, имъ далъ за ученици 50 души изъ своитѣ поданици. Презъ Венеция, гдето Константинъ сѣщо трѣбвало да води споръ съ противницитѣ на славянския езикъ въ църковната служба, той заедно съ Методия въ началото на 868 г. стигналъ въ папската столица. Съ себе си братята носили и намѣренитѣ въ Херсонъ мощи на Климента, поради което тукъ имъ било устроено тържествено посрѣщане. Папата, Адрианъ II, не само че не осѣдилъ дейността на двамата брѣтя въ Моравия, но наредилъ да бждатъ рѣкоположени за свещеници доведенитѣ отъ тѣхъ ученици. Все по негова заповѣдь следъ това славянскитѣ книги били осветени и поставени въ олтара на църквата св. Мария Maggiora, а въ продължение на петъ дни на славянски езикъ била извършвана литургията едно следъ друго въ най-голѣмитѣ римски църкви.

Въ Римъ Константинъ и Методий останали цѣла година. Тукъ преуморениятъ отъ трудове едва 42-годишенъ Константинъ починалъ (14 февруарий 869 г.) и билъ тържествено погребанъ въ църквата св. Климентъ. Преди смъртъта си той приелъ последния монашески чинъ (схима) и името Кирилъ. На своя брѣтъ той оставилъ завета да не прекжсва започнатото отъ двамата дѣло.

Адрианъ II продължавалъ да държи Методия въ Римъ и тѣй изтекла цѣлата 870 г., презъ която, следъ цариградския съборъ, латинското духовенство било отстранено отъ България. Папството трѣбвало да бжде особено внимателно, за да не допусне станалото тамъ да бжде повторено и въ други славянски земи, та затова отстъпило на молбата на Коцеля, който искалъ въ княжеството му да бжде създадено отдѣлно епископство и настоявалъ то да бжде повѣрено на Методия. Методий билъ рѣкоположенъ за епископъ и изпратенъ въ Панония, гдето въвелъ славянското богослужение. Това не било угодно на съседнитѣ нѣмски епископи, които го обвинили, че посегналъ надъ тѣхни земи, повикали го на сѣдъ и го затворили. Въ Римъ се научили за извършеното надъ него насилие едва следъ две години, когато папскитѣ престолъ билъ заетъ отъ Иоана VIII. Той заповѣдалъ не само

да освободят Методия, а го и възвелъ въ архиепископски санъ. Но да го остави и занаяпредъ духовенъ началникъ въ панонското княжество папата не се решилъ и затова му повѣрилъ управлението на църквата въ Моравия (874 г.). На новия си постъ Методий развилъ още по-голѣма дейность. Съ помощта на своитѣ вече добре подготвени ученици той довършилъ превода на Свещеното писание и на повечето отъ богослужебнитѣ книги. Освенъ това той убедилъ чешкия князь Боривой да приеме заедно съ народа си християнството, а разпрострѣлъ мисионерската си дейность и надъ славянитѣ изъ полскитѣ земи около Висла.

Всичко това още повече възбудило нѣмското духовенство срещу Методия и то успѣло да настрои противъ него самия князь Светополкъ, приемникъ на Ростислава. Обвиненъ, че отстъпилъ отъ правилата на римската църква, Методий повторно трѣбвало да ходи въ Римъ, но и следъ като тамъ го оправдали, положението му не се подобрило. Клеветитѣ на неговия помощникъ, нѣмския епископъ Вихингъ, срещу му не преставали. Къмъ това време Методий предприелъ пътуване до Цариградъ и то още повече увеличило подозренията срещу него. Най-сетне приемникътъ на Йоана VIII, папата Стефанъ V, решителенъ противникъ на славянското богослужение, изпратилъ до Светополка заповѣдъ то да бжде забранено. Папската повеля пристигнала въ Велеградъ следъ смъртта на Методия, който на 6 априль 885 г. приключилъ днитѣ си.

2. КЛИМЕНТЪ И НАУМЪ.

Преди смъртта си Методий отредилъ за свой замѣстникъ ученика си Гораздъ, моравецъ по произходъ. Но дѣлото му тамъ било обречено на погибель. Папски легати пристигнали въ Моравия и отстранили напълно славянския езикъ отъ църквата. Наклеветени, че кроели бунтъ противъ Светополка, по-младитѣ измежду ученицитѣ на Методия били продадени като роби на търговци евреи, които ги отвели въ Венеция, а по-старитѣ, най-видни измежду които, освенъ Горазда, били Лаврентий, Климентъ, Наумъ и Ангеларий, били изгонени изъ Моравия. Последнитѣ трима отъ тѣхъ следъ много мъжки и лишения стигнали въ Бѣлградъ на Дунава, гдето тамошниятъ българ-

ски военачалникъ (боритарканъ) ги посрещналъ съ голѣмо внимание и побързалъ да ги изпрати при господаря си.

За Бориса появата на тримата славянски учители въ България било даръ, изпратенъ като че ли отъ самото небе: чрезъ тѣхъ се осъществявала една негова мечта. Тѣ носѣли писменостъ на езика, на който говорѣла грамадната частъ отъ неговитѣ поданици; чрезъ тѣхъ, изпитани мисионери на новата религия, тя вече е щѣла да престане да бжде сборъ отъ непонятни обреди и тъмни суевѣрия, за да се превърне въ съзнание и нравствена сила. Посрѣдствомъ живото слово тя вече е могла да проникне дълбоко въ душата на народа му и да го преобрази. Чрезъ тѣхъ най-сетне Борисъ е виждалъ вече да се отстранява и опасността, отъ която най-много ималъ да се бои: духовната властъ на чужденцитѣ въ земята му и възможноститѣ на една външна културна и политическа сила да влияе върху цѣлокупния животъ на българитѣ. Въ житието на Климента се съобщава, че князътъ всѣки день беседвалъ съ гоститѣ си и искалъ отъ тѣхъ да му разказватъ всичко, което интересувало любознателния му умъ. Мнозина отъ първенцитѣ на Плиска сжщо се надпреваряли да чуятъ словото имъ и ги канѣли у себе си. Борисъ временно оставилъ Климентъ и Наума да гостуватъ у дома на болярина Ехачъ, а Ангелария — у другъ отъ боляритѣ, Чеславъ. Тукъ изнурениятъ отъ преживѣнитѣ страдания Ангеларий нѣколко месеца по-късно се поминалъ. Останалитѣ двама се предали на дейность, отъ която тогавашна България имала толкова голѣма нужда. Между това, навѣрно още презъ 886 г., въ България пристигнали и нѣкои отъ помладитѣ ученици на Методия. Въ Венеция тѣ били откупени отъ робство отъ единъ византийски посланикъ, който случайно се намиралъ тамъ, и отведени въ Цариградъ, отъ гдето императорътъ Василий I ги изпратилъ при Бориса. Срѣдъ тѣхъ билъ и пресвитерътъ Константинъ, който по-сетне, вече епископъ, се проявилъ като единъ отъ най-начетенитѣ и плодовити книжовници на Симеоновата епоха.

Климентъ между това билъ изпратенъ въ Македония, или — както е казано въ житието му — „Долна земя“ (на грѣцки Котокионъ, по-правилно — Катокционъ), както тя тогава изглежда се е наричала. За поле на неговата дейность тамъ била опредѣлена областъта Кутмиче-

вица, която по тоя случай Борисъ отдѣлилъ административно отъ Котокионъ, като ѝ поставилъ и отдѣленъ управителъ, Добета, и му заповѣдалъ да оказва пълно съдействие на Климента. Кутмичевица обхващала земитѣ около Охридското и Прѣспанското езера и цѣла Южна Албания до брѣговетѣ на Адриатическо море. Нейни главни градове били Охридъ, Дѣволъ (негде по течението на р. Дѣволъ, юго-западно отъ Охридското езеро) и Главиница (въ околноститѣ на днешна Валона). Въ Дѣволъ се намирала и една отъ седемтѣ построени отъ Бориса голѣми църкви. Въ тоя градъ на Климента били подарени отъ Бориса три голѣми болярски кѣщи, а въ Главиница и Охридъ — мѣста за почивка. На тамошнитѣ жители било заповѣдано да му оказватъ почитъ и да се грижатъ за неговата издрѣжка. Смѣта се, че Климентъ не случайно е билъ изпратенъ въ тая отдалечена българска земя, за да просвѣщава нейното население и го приобщи къмъ българската държава: той навѣрно самъ е произхождалъ отъ Македония, а за Велика Моравия заминалъ заедно съ солунскитѣ братя, на които билъ и единъ отъ първитѣ и най-предани ученици. Сега, когато ималъ възможност да работи за своя собственъ народъ, той развърналъ тукъ една удивителна по размѣри и незаличима по последици дейность. Въ житието му се разказва, че той държалъ проповѣди, въ които запознавалъ населението съ Свещеното писание или го упѣтвалъ да живѣе съобразно съ изискванията на християнския моралъ, учелъ децата на славянско четмо и писмо, а въ сѣщото време подготвялъ по-възрастнитѣ измежду ученицитѣ си за църковни четци, дякони и свещеници. Отдѣлни училища той може би устроилъ въ тритѣ главни града на областта си, а освенъ това пѣтувалъ изъ нея и използвалъ всѣки сгоденъ случай да учи и поучава. Покрай всички тия свои грижи Климентъ намиралъ време и за литературна работа. Той написалъ много поучителни слова, които свещеницитѣ четѣли на народа въ църквитѣ. Въ житието му се съобщава още, че измислилъ „други писмена, по-ясни отъ ония, които билъ изнамѣрилъ Кирилъ“. Възъ основа на тоза ученитъ обикновено приематъ, че той е авторътъ на тъй наречената Кирилица, азбуката, съ която и днесъ си служимъ и която още въ онова време бързо почнала да измѣства по-старата глаголица. Въ книжовния поменъ за него се

съобщава освенъ това, че наредилъ да бждатъ поставени въ Главиница каменни стълбове съ надписи въ паметъ на покръщението на българитъ. Тъ и до XIII в. още могли да се видятъ тамъ.

[По време на европейската война 1915—1918 г. при разкопаване на една могила при с. Балши, Югозападна Албания, бѣ намѣрена частъ отъ една мраморна колона съ гръцки надписъ, въ който сж запазени само следнитѣ думи, „... Борисъ, преименуванъ Михаилъ съ дадения му отъ Бога народъ въ годината 6374“ (отъ сътворението на свѣта, отъ Р. Хр. 866 г.). Предположението, че това е единъ отъ гореспоменатитѣ поставени отъ Климента стълбове, мжно може да бжде доказано. Самъ славянски учителъ, Климентъ не би сложилъ на тѣхъ надписи на гръцки езикъ. Не би могло да се докаже сжщо тѣй, че намѣрениятъ надписъ е билъ издигнатъ именно въ паметъ на покръщението на българитъ и че това събитие е станало въ 866 г., а не въ 863 или 864 г., както може да се сжди отъ други тогавашни известия. Много по-вѣроятно е въ унищожената частъ на надписа да се е говорѣло за нѣкое друго събитие, напр. за постройката на нѣкоя църква или манастиръ изъ ония мѣста. За тоя родъ дейность на Бориса изъ македонскитѣ земи бѣше дума по-горе].

Въ много отъ селищата на областта били издигнати църкви, а въ самия Охридъ Климентъ построилъ и манастира св. Пантелеймонъ, който станалъ любимото му мѣсто за уединение и молитва. Срѣдъ всички тия занятия той намиралъ възможность да се грижи и за материалното благосъстояние на населението. Между другото той го училъ чрезъ присаждане да облагородява овощнитѣ дървета.

Като учителъ и проповѣдникъ Климентъ работилъ седемъ години. Презъ това време той споредъ житието му, успѣлъ да подготви 3500 ученици, които разпратилъ изъ цѣла Македония. Въ благодарность за голѣмитѣ му заслуги наследникътъ на Бориса, Симеонъ, го издигналъ въ епископски санъ (893 г.). Тѣй Климентъ станалъ „пръвъ епископъ на български езикъ“. Епископията на Климента обхващала цѣла Западна Македония отъ солунската равнина до Адриатическо море и се наричала „Дебрецка или Величка“. Първото отъ тия две наименования е запазено

днесъ въ името на гр. Дебъръ въ планинската северозападна Македония, а второто е било образувано отъ името на р. Велика (днешния Вардаръ). Седалището на Климентовата епископия вѣроятно е билъ гр. Охридъ.

Високиятъ санъ на Климента разширилъ още повече полето на неговата дейность и увеличилъ грижитъ му:

той трѣбвало да работи за всестранната уредба на църковния животъ въ грамадната си епархия. Най-сетне, уморенъ отъ многогодишнитъ си непрестанни трудове, той поискалъ да се откаже отъ видния си постъ и да прекара последнитъ години на живота си въ своя манастиръ. Той ималъ вече и подготвени ученици, нѣкой отъ които могълъ да го замѣсти. Но Симеонъ тѣй високо ценѣлъ неговата работа, че не се съгласилъ да отстъпи на желанието му. И Климентъ до самата си смъртъ (27 юлий 916 г.) продължавалъ да изпълнява епископската си длъжность. Той билъ не само първи български епископъ, но и първиятъ и най-великиятъ измежду всички учители и наставници въ българската земя. Никой отъ духовнитъ ни пър-

47

Надписътъ отъ с. Балши.

венци въ миналото не е работилъ съ такова постоянство и съ тѣй беззаветна преданостъ за просвѣтата на своя народъ, дѣлото на никой другъ не е било толкова благотворно и не е оставило тѣй трайни следи, както неговото. Затова паметта му въ Охридско и днесъ, цѣло хилядо-

лѣтие следъ неговата смъртъ, живѣе съ първичната си свежестъ и образътъ му засѣня тамъ образитѣ на всички християнски светци. Неговата старинна църква въ Охридъ е истинска народна светиня, а ковчегътъ съ неговитѣ мощи е мѣсто, предъ което колѣнничать съ молитви всички, които търсятъ утеха въ нещастieto си, лѣкъ за неджзитѣ си или съветъ въ затрудненията на всѣкидневния си животъ.

Наумъ останалъ като проповѣдникъ и учителъ въ противоположния край на тогавашна България, негде изъ околноститѣ на Плиска. Но кое именно мѣсто е било срѣдище на неговата дейность, това днесъ не се знае. Вихритѣ, които презъ следващитѣ вѣкове много пжти разпилявали населението на тая стара българска покрайнина, за да предизвикатъ накрай мохамеданизирането на неговитѣ остатъци срѣдъ късно придошлитѣ тукъ азиатски турци, сж заличили, наредъ съ много друго, и всѣки живъ споменъ за дѣлото на тоя втори по заслуги за древната ни просвѣта ученикъ на солунскитѣ братя. Съвсемъ оскждни данни при все това позволяватъ да се види, че покрай непосредствената си работа като наставникъ, Наумъ напжтвалъ и насърдчавалъ по-младитѣ отъ него къмъ книжовна дейность. За това свидетелствува една бележка на по-младия му съвременникъ, епископъ Константинъ, който съобщава, че по негово настояване написалъ своето „Учително евангелие“.

Следъ като Климентъ билъ възведенъ въ епископски санъ, наследникътъ на Бориса, Симеонъ, отпусналъ Наума и той дошелъ въ югозападнитѣ български земи, гдето заелъ като учителъ и проповѣдникъ мѣстото на своя събратъ и другаръ. Тукъ Наумъ учителствувалъ нови седемъ години (893—900 г.). Презъ това време той съ помощта на княза построилъ манастира св. Архангели Михаилъ и Гаврилъ на югоизточния край на Охридското езеро, гдето на край се и оттегилъ, за да прекара последнитѣ години на живота си († 910 г.). Тоя манастиръ и днесъ носи неговото име — св. Наумъ. Наредъ съ Климента Наумъ оставилъ незаличимъ споменъ у населението въ ония далечни земи. Неговата паметъ се тачи не само отъ тамошнитѣ православни българи, но и отъ мохамеданскитѣ албанци.

Климентъ и Наумъ, които съ своето дѣло първи положили основитѣ на националната ни просвѣта и набелязали истинския път на по-нататъшното ни развитие, а съ примѣра си показали на поколѣнията бѣдещи духовни водачи, какъ трѣбва да работятъ за своя народъ, сж и първитѣ наши истински национални светци. Благодарение тѣмъ Охридъ още тогава се превърналъ въ най-вѣрно хранилище на българския духъ, за да поеме единъ вѣкъ по-късно и тежката задача да спасява държавното наследство на кановетѣ на Плиска и политическата независимост на цѣлия български народъ.

3. ПОСЛЕДНИ ГОДИНИ ОТЪ ЦАРУВАНЕТО НА БОРИСА.

Следъ като и по-младитѣ ученици на Кирила и Методия дошли въ България, дѣлото на славянската просвѣта тукъ получило новъ тласкъ. Почнало се преписване и разпространение на славянскитѣ богослужебни книги, а сжщо и на други, за по-широка употреба. Тѣй, благодарение на приема, оказанъ отъ Бориса на приемницитѣ на двамата солунски братя, прогонената отъ Моравия славянска книжовност не само че не погинала, а намѣрила най-благоприятни условия за по-нататъшно развитие. Сетинитѣ отъ това били неизмѣрими. Докато християнството започнало последнитѣ битови и идеологични различия между прабългари и славяни, славянскиятъ езикъ чрезъ книжнината и богослужението прониквалъ и се налагалъ непреодолимо въ всички срѣди на тогавашното ни общество. Прабългарскитѣ традиции и израстналитѣ изъ тѣхъ политически установления и форми продължавали да образуватъ здравата основа и скелета на българското държавно цѣло. Потомцитѣ на туранскитѣ боили сжщо пазѣли гордитѣ възпоменания изъ хероичното си минало. И при все това тѣ все повече ставали славянски говорещи българи. По тоя начинъ изъ етнически раздвоеното общество на езическа България вече се раждалъ единъ езиково и битово изравненъ и духовно единенъ народъ — българскиятъ.

Но това не е било единствената по историческото си значение последица отъ дѣлото на Бориса и на неговитѣ близки сътрудници, ученицитѣ на Кирила и Методия. Наравно съ нея трѣбва да се постави и друга, Покрови-

телството, оказано отъ Бориса на славянската писменостъ и нейното разпространение тукъ, избавяло българскиятъ народъ отъ опасността да попадне подъ византийската езикова и културна асимилация и напълно да се обезроди. Отъ сега нататъкъ българинътъ е ималъ възможностъ не само да се моли на своя езикъ, но и да твори на него духовни ценности. На бъдещитъ поколения е оставалъ единствено дългътъ да не допуснатъ това наследство на Борисовото време да бъде погребано или да бъде лишено то отъ живото си национално съдържание. Ние по-нататъкъ ще видимъ, до колко тѣ изпълниха тоя свой дългъ.

Постигнатото презъ Борисовата епоха имаше и друго значение, което по размѣри далеко надхвърляше границитъ на българската национална и държавна общностъ. България бѣше първата страна срѣдъ европейския свѣтъ, въ която се създаде една национална по езикъ книжнина. Църквата по онова време бѣ единствениятъ ръководителъ въ духовния животъ на народитъ. И споредъ вкоренената у нея традиция, съществуваша само три езика, на които бѣ позволено да се проповѣдва християнското учение, да се пишатъ свещенитъ книги и, изобщо, да се разпространява образоваността: староеврейскиятъ, гръцкиятъ и латинскиятъ. Въ България и чрезъ нея на тоя предразсѣждкъ, който сковаваше духовното развитие на народитъ, бѣ нанесенъ първиятъ ударъ. И „триезичницитъ“ въ тогавашния християнски Изтокъ и Западъ трѣбвало безпомощни да гледатъ не само какъ израства цѣла книжовностъ на живъ народенъ езикъ, но и какъ благодарение на нея българскиятъ народъ се превръщалъ въ разпространителъ на просвѣта и въ духовенъ вождъ на единъ почти непознатъ свѣтъ — тоя на славянскитъ народи. Чрезъ подвига, който въ онова време се творѣше тукъ, на българска земя, се отваряха дверитъ на историята, за да излѣзе на сцената ѝ една нова творческа стихия — многомилионното славянство.

Съ огледъ къмъ съзнателно поставенитъ си задачи Борисъ не преставалъ да мисли и за бъдещето положение на българската църква. Той изпратилъ единъ отъ си-
новетъ си, Симеона, да учи въ Цариградъ, както изглежда, за да го постави следъ това на чело на църковното упра-

вление въ държавата си и по тоя начинъ да я освободи всецѣло отъ влиянието на вселенската патриаршия. Симеонъ постѣпилъ въ прочутата Магнаурска школа, сѣщата, въ която училъ и единиятъ отъ солунскитѣ братя, и тукъ добилъ най-доброто за онова време образование. Освенъ богословието, смѣтано за наука надъ наукитѣ, той познавалъ творенията и на древнитѣ мислители. Когато, много десетолѣтия по-късно, единъ западенъ писателъ, епископътъ на Кремона Луитпрандъ, пребивавалъ въ Цариградъ като посланикъ на германския императоръ Отонъ I, тамъ още си спомняли за голѣмата начетеностъ на даровития Борисовъ синъ, който изучвалъ „риториката на Демостена и силогизмитѣ на Аристотеля“. Първи всестранно образованъ българинъ, Симеонъ на времето си надминавалъ съ знанията си всички свои сънародници. Поради това че владѣлъ отлично гръцки и билъ проникнатъ отъ тогавашната византийска образованостъ, съвременниците му го наричали полугръкъ. Въ България той се завърналъ следъ като тукъ вече били дошли Климентъ и Наумъ. Съ огледъ къмъ високото положение, за което го готвѣлъ неговиятъ баща, той се замонашилъ.

Самъ Борисъ, въпрѣки националнитѣ и чисто държавни съображения, които го навели на решението да наложи на народа си новата вѣра, скоро се проникналъ отъ нейния духъ и станалъ дълбоко религиозенъ човѣкъ. Неговиятъ съвременникъ, германскиятъ лѣтописецъ Регино, съобщава, че следъ като завършвалъ деня въ занятия съ държавни работи, той нощемъ замѣнялъ царскитѣ си одежди съ власяница и прекарвалъ дълги часове въ молитва. Тѣй, въ упорита работа за бъдещето на своя народъ, за Бориса минали следъ покръщението цѣли двадесетъ и петъ години. Най-сетне съ съзнанието, че е извелъ дѣлото си на равенъ пѣтъ, по който вече други могатъ да го движатъ, той решилъ да сложи короната и да мине остатъка отъ живота си въ спокойствие и далечъ отъ житейскитѣ грижи. Следъ като оставилъ на престола най-възрастния си синъ Владимиръ, той се оттеглилъ въ монастиръ (888 г.).

Въ външната си политика Владимиръ следвалъ насокитѣ, набелязани отъ неговия баща и поддържалъ добритѣ си отношения съ нѣмцитѣ противъ велико-морав-

ското княжество. През негово време въ България идвало едно посолство на германския крал Арнулфъ съ мисията да поднови при новия български владѣтель приятелскитѣ връзки между дветѣ страни и да го моли да не позволява да се изнася отъ страната му соль за Моравия. Искането на нѣмския кралъ, чиито неприятелства съ моравцитѣ още продължавали, било задоволено.

Но въ вѣтрешното си управление и въ своя личенъ животъ Владимиръ далечъ не оправдалъ надеждитѣ на своя баща. Споредъ известието на сѣщия Регино той живѣлъ разпуснато „вършилъ грабежи, минавалъ времето си въ пиянство, пирове и сладострастие, като наредъ съ това се стремѣлъ да възвърне своя едва що покръстенъ народъ къмъ езическитѣ обреди“. Споредъ други тъмни известия, които срѣщаме у единъ отъ тогавашнитѣ български писатели, християнството дори се намирало подъ заплахата на нѣкакви преследвания. За съжаление никой отъ познатитѣ тогавашни паметници не съдържа повече подробности за онова, което ставало въ България. Но и отъ горнитѣ оскѣдни данни се вижда, че царуването на първородния Борисовъ синъ е представляло рѣзко отстъпление отъ религиозната и изобщо отъ културната политика на самия Борисъ. Поради това, че Владимиръ е билъ роденъ рано преди християнството да бѣде наложено за религия на българския народъ, твърде вѣроятно е той да е таелъ привързаностъ къмъ езичеството. По тази причина той не е оказвалъ покровителство на християнската просвѣта. Но ако тия негови настроения наистина сж взели характера на една противохристиянска реакция, сигурно е, че Владимиръ не ще да е билъ единствениятъ неинъ представителъ. Той вѣроятно е изразявалъ тежненята на известни кръгове, предимно изъ срѣдата на старото българско болярство, у които привързаностъта къмъ езическитѣ предания съвсемъ не е била угаснала. Следъ Омуртага и Маламира, и опрѣнъ като тѣхъ върху орѣдѣлитѣ подпори на едно отречено отъ живота минало, той за сетенъ пѣтъ се опиталъ да го възкреси.

Върху събитията, срѣдъ които свършилъ тоя опитъ, ние сме освѣтлени още по-малко. Борисъ, който отъ своя манастиръ следѣлъ всичко, що се върши извънъ неговитѣ стени, не е можелъ да допусне изграденото съ толкова усилия да бѣде разрушено. Споредъ Регино той излѣзълъ

отъ усамотението си, свалилъ Владимира отъ престола и заповѣдалъ да го ослѣпятъ. Само по себе си това известие не изглежда невѣроятно, щомъ като се има предвидъ начинътъ, по който Борисъ по време на покръщението бѣ се разправилъ съ навдигналата се срещу му опозиция. Но ослѣпяването на Владимира не е засвидетелствувано отъ никой другъ исторически изворъ, и това обстоятелство хвърля основателно подозрение върху достовѣрността на известието у западния лѣтописецъ. Единъ византийски писателъ отъ XI в. споменува само, че следъ четири годишно царуване Владимиръ се поминалъ и билъ наследенъ отъ Симеона. Въ друго славяно-българско писмено сказание отъ Симеоновата епоха пъкъ се разказва, че Симеонъ съ божия помощ и благословията на своя баща заелъ престола „като прогонилъ брата си“. Кое отъ тия съобщения съдържа истината, е въпросъ, по който всѣки споръ е напразенъ.

Знае се, че Борисъ ималъ четирима синове: Расате, Гаврилъ, Симеонъ и Яковъ. Тѣхнитѣ имена сж записани въ тѣй нареченото „Чивидалско евангелие“ (отъ гр. Cividale въ сев.-източна Италия). Нѣкога то се намирало въ Аквилейския манастиръ, между Триестъ и Венеция, въ който спирали посолствата, изпращани отъ Бориса въ Римъ по време на преговоритѣ съ папството. Отъ реда, въ който тия имена сж дадени тамъ, може да се заключи, че Симеонъ е билъ третиятъ отъ четиримата братя. Предполага се, че Расате е било предхристиянското име на Владимира. За останалитѣ двама, Гаврилъ и Яковъ, нѣмаме никакви по-нататъшни известия. Възможно е тѣ да сж умрѣли още доста рано. Това обяснява, защо следъ Владимира българскиятъ престолъ е билъ заетъ отъ Симеона. Но още по-вѣроятно е друго предположение: следъ поучителния си опитъ съ Владимира Борисъ вече не е смѣялъ да остави дѣлото си въ несигурни рѣце. А Симеонъ, както по образование, тѣй и по лични заложби и склонности, е представлялъ най-добрата гаранция, че то нѣма да бжде занемарено. Младиятъ, едва 27-годишенъ монахъ трѣбвало, прочее, да хвърли расото, за да поеме ржководството на държавнитѣ сѣдбини на своя народъ, а Борисъ се върналъ отново въ своя манастиръ, гдето останалъ до края на живота си, 15 май 907 г.

Борисъ е билъ, ако не въ всѣко отношение най-великиятъ, безспорно най-мъдриятъ отъ всички владѣтели, които българитѣ нѣкога сж имали. У никой другъ измежду тѣхъ съзнанието за дългъ и чувството на отговорностъ предъ бъдещето на собствения народъ не сж били тъй дълбоки както у него. Съ пълководска дарба той не се отличавалъ и завоевателъ не е билъ; на своя наследникъ той предалъ държавата не по-пространна, отколкото я получилъ отъ предшественика си. Но въ тридесетъ и шестъ годишното си царуване той вътрешно съвършено я преобразилъ и повелъ развитието на българското общество изъ пжтища, каквито нѣколко десетолѣтия по-рано никой не е смѣталъ за възможни.

Несъмнено е, че християнството рано или късно щѣше да се наложи у насъ. Но, предоставено само на себе си, то при все по-широкото си проникване, а накрай и при тържеството си, можеше да изложи българската държава на сътресения и сждбоносни опасности. При етническия дуализъмъ на българското общество то можеше да увеличи сжществуващитѣ срѣдъ него противоречия и накрай да ги направи непреодолими. Голѣмата заслуга на Бориса се състои въ това, че отъ една сила на разложението, въ каквато бѣ на пжтъ да се превърне, той направи отъ християнството могжщо срѣдство за духовно обединение на разнороднитѣ части на своя народъ, като чрезъ славянската книжовностъ подготви и превръщането му въ однородно цѣло. Може би направената отъ Бориса стжпка бѣ прибързана въ смисълъ, че почвата за новата религия въ тогавашна България не е била напълно подготвена и езическитѣ вѣрвания въ много случаи сж се държали още съ пълна сила. Но международното положение на българската държава и голѣмитѣ национално-обединителни и културни проблеми, които тя имала да разрешава, не позволявали да се чака. И Борисъ ималъ прозрението, за да схване това и да тегли отъ него необходимитѣ заключения. Характерното за истински великитѣ исторически личности сж тежкитѣ вътрешни борби, които тѣ преживяватъ, преди да стигнатъ до единъ завършенъ мирогледъ, и следъ това — мъчителнитѣ съмнения, срѣдъ които подготвятъ всѣко свое решение. Но въ огъня на тия колебания, съмнения и мъжки изгарятъ сетнитѣ връзки, въ които е омотана тѣхната воля и, настъпи ли време за

действие, тя се навдига изъ пепелъта имъ прочистена, и безогледна, готова за подвигъ и за всѣка жертва.

Борисъ е единствениятъ отъ всички български владѣтели, у когото могатъ да се наблюдаватъ тия превръщания. И досегашната ни историография въ това отношение още не му е дала заслужената оценка. А само при нея ще изпъкне величието на тая личностъ, у която повърхностниятъ наблюдател вижда много слабости и противоречия. Едва тогава ще бждатъ разбрани смѣнящитъ се у него прояви на крайна предпазливостъ и непоколебима решителностъ и странното съжителство на едно не-обикновено развито чувство за мърка съ действия, носещи печата на необуздани увлѣчения. Ще стане ясно, сжщо тѣй, и защо, следъ като бѣ наложилъ на народа си една нова вѣра, той толкова се е люшкалъ въ избора си между Цариградъ и Римъ. И нѣма да буди недоумение фактътъ, че сжщиятъ тоя владѣтель, — комуто легендата приписва ослѣпяването на собствения му синъ и който, за да осигури успѣха на дѣлото си, заповѣдалъ да изтрѣбятъ дори децата на неговитѣ противници, — минавалъ цѣли нощи въ молитва и се допитвалъ до папата, дали сж позволени и най-невиннитѣ обичаи изъ всѣкидневния животъ, неговъ и на неговитѣ поданици.

1. В. Бильбасовъ, Кирилъ и Меѳодій, I—II. Спб. 1868—71. — Ив. Малышевскій, Св. Кирилъ и Меѳодій, первоучители славянскіе. Киевъ 1886. — А. Теодоровъ-Баланъ, Кирилъ и Методи. I—II. София 1920 и 1934. — А. Вороновъ, Кирилъ и Меѳодій. Главнѣйшіе источники для исторіи св. Кирилла и Меѳодія. Киевъ 1877. — В. Киселковъ, Кирилъ и Методий. София 1931. — L. Goetz, Geschichte der Slavenapostel Konstantinus und Methodius. Gotha 1897. — F. Dvorník, Les Slaves, Byzance et Rome au IXe s. Paris 1926. — V. Jagić, Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. Berlin 1913. — F. Dvorník, Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance. Prague 1933.

2. А. Теодоровъ-Баланъ, Св. Климентъ Охридски въ книжевния поменъ и научното дирене. София 1919. — Г. Баласчевъ, Климентъ епископъ словѣнски. София 1898. — Ив. Снѣгаровъ, Българскиятъ първоучитель Св. Климентъ Охридски. ГСУ. Богосл. факулт. 4 (1927). — Н. Туницкій, Св. Климентъ, епископъ словѣнскій. Сергіевъ Посадъ 1913. — Н. Державин, К вопросу о литературной деятельности Климента Величскаго. Макед. прегл. V. 3 (1929). — В. Н. Златарски, Де се е намирала епископята на св. Климента Охридски. Макед. прегл. I. 1 (1924). — Ив. Снѣгаровъ, Пакъ за епархията на св. Климента Охридски. Макед. прегл. VIII. 1

(1932). — В. Н. Златарски, Намѣрениятъ въ юго-зап. Албания надписъ съ името на българския князь Бориса-Михаила. *Slavia* II. 1 (1923). — A. Vaillant et M. Lascaris, La date de la conversion des Bulgares. *Revue des études slaves*. 13 (1933). — В. Н. Златарски, Къмъ историята на манастиря Св. Наумъ въ Македония. *Макед. прегл.* I. 2 (1924). — Йорд. Ивановъ, Български старини изъ Македония. София 1931.

3. V. Chaloupecky, *Sul z Bulharska. Sborn. filos. fak. univers. v Bratislavě*. III (1925). — Ю. Трифоновъ, Достовѣренъ ли е разказътъ за ослѣпяване на Борисовия синъ Владимиръ. *Учил. прегледъ* XXVI. 5-6 (1927).

IX. ВЪКЪТЪ НА СИМЕОНА

1. НАЧАЛО НА СИМЕОНОВОТО ЦАРУВАНЕ. ПЪРВА ВОИНА СЪ ВИЗАНТИЯ. ПОЯВА НА МАДЖАРИТЪ.

Превратътъ, който съборилъ Владимира и отворилъ на Симеона пътя къмъ престола, не е билъ обикновено прехвърляне на върховната властъ на България отъ единъ членъ на царстващия домъ върху другъ. Поради това за Бориса било необходимо, извършеното отъ него да добие одобрението на цѣлия български народъ, безъ чиято подкрепа то мжно е могло да се затвърди и развие. Народнитъ събори въ България сж били явление, познато още отъ езическата епоха. Свиквани били тѣ, както изглежда, въ извънредно рѣдки случаи и за решения по крайно важни държавни въпроси. Презъ втората половина на VIII, когато поради войнитъ съ Константинъ Копро-нима българската държава не еднажъ се намирала предъ очевидна гибелъ, на тия събори се обсъждали мѣрkitъ за нейното спасение и въ тѣхъ пламвали метежитъ, чиято жертва бѣха много отъ тогавашнитъ канове.

Сега, макаръ и господаръ на положението въ страната, Борисъ се е нуждаелъ отъ единъ такъвъ съборъ, за да получи чрезъ него обществено потвърждение на извършения превратъ и признание на законността на новия владѣтель. Това последно условие е било особено необходимо поради положението на самия Симеонъ. Той е билъ духовно лице и освобождението му отъ духовно звание не е могло да бжде извършено и признато освенъ чрезъ решението на едно събрание, съставено отъ представителитъ на цѣлия народъ и между тѣхъ — на българската църква.

За тоя съборъ (893 г.) е запазено едно единствено известие, това на нѣмския лѣтописецъ Регино, който се задоволява да спомене само, че на него Борисъ обявилъ Владимира за лишенъ отъ престола и провъзгласилъ за български владѣтель Симеона. Дали предъ събора сж били поставени и други въпроси, за това у Регино не е отронена нито дума. Ето защо съвсемъ произволно е мно-

горазпространеното у насъ мнение, че на тоя съборъ било решено да се изхвърли гръцкиятъ езикъ отъ българската църковна практика, да бжде обявенъ славяно-българскиятъ за официаленъ въ държавата и църквата, като заедно съ църковнитѣ книги се въведе славянското богослужение въ църквитѣ и славянската писменостъ въ училищата. Това мнение се опира единствено на една старобългарска лѣтописна бележка, въ която се казва, че '29 или 30 години следъ покръщението, т. е. къмъ 893 или 894 г., било извършено „прѣложение свещеныхъ книгъ“. Смисльтъ на тия думи, обаче, не е, че тогава станало въвеждането на славянскитѣ книги въ българската църква; тоя изразъ буквално значи, че тогава било завършено тѣхното превеждане отъ гръцки на славянски, започнато отъ Константина и Методия, още преди тѣ да потеглятъ за Моравия. Отъ специално решение да се въведе славянскиятъ езикъ въ богослужението на българскитѣ църкви и славянското четмо и писмо въ българското училище сега не е имало никаква нужда, тъй като и безъ него Климентъ и Наумъ години преди това сж вършили своята църковно-проповѣдническа и училищно-просвѣтна дейность на славянски езикъ. А истинска нелепостъ би било да се допусне, че следъ като оказалъ въ страната си тъй възторженъ приемъ на Методиевитѣ ученици, преследвани именно за това, че били апостоли на славянската писменостъ, Борисъ гри все това въ продължение на десетина години ги принуждавалъ да служатъ въ църквитѣ и да обучаватъ въ училищата на гръцки и че, за да се откаже отъ това решение, което впрочемъ взелъ лично и безъ всякаква външна принуда, той се нуждаелъ отъ специалното разрешение на единъ народенъ съборъ. Що се отнася пъкъ до официалния езикъ и, на първо мѣсто, до езика на държавната канцелария, — следъ като Методиевитѣ ученици били донесли въ България славянската писменостъ, — тоя официаленъ езикъ вече не е могълъ да бжде непонятниятъ за масата отъ населението на държавата гръцки езикъ. При все това въ особени случаи държавната власть въ България и късно презъ Симеоновото царуване предпочитала да си служи съ него, тъй като по онова време тукъ, на Изтокъ, той си оставалъ главното сръдство въ международнитѣ сношения.

Възшествието на Симеона е било съпроводено съ друго важно културно-политическо събитие: Плиска престанала да бъде столица и държавният център бил пренесен въ Прѣславъ. Развѣнчаването на старата българска престолнина е било предизвикано отъ сѣщата причина, поради която нѣкога Константинъ Велики бѣ премѣстилъ столицата на римската империя отъ Римъ въ Цариградъ: нуждата да се изкубне занаяпредъ ржководството на държавата отъ постояннитѣ спомени за едно изживѣно време и да се сложи край на влѣченията, които то могло да буди. Въ старата Плиска езическитѣ традиции не могли тѣй лесно да бъдатъ заличени, тамъ всичко спомняло за езическото минало и това я правѣло неудобна за политическо сръдище на християнска България. Освенъ това Плиска продължавала да носи печата на укрепенъ номадски станъ, при все че българската държава отдавна се била превърнала въ организация на единъ голѣмъ осѣдълъ народъ. „Преславниятъ дворецъ“ при Тича, построенъ нѣкога отъ тѣй силно привързания къмъ езичесвото канъ Омуртагъ, се превърналъ сега въ Прѣславъ — престолень градъ на потомецъ му, който идѣлъ, за да погребе и сетнитѣ остатъци на сѣщото това езичество. Плиска останала само като реликвия, материализиранъ споменъ за хероичната епоха въ битието на едно малко, но могъщо по организация и духъ племе, което върху най-несигурната и най-много оспорваната земя на европейския континентъ бѣ смогнало да създаде една могъща държава и чрезъ нея да формира една нова националностъ.

Дворцитѣ на Омуртага въ Прѣславъ били преустроени, разширени и разукрасени, като около имъ била издигната яка стена. Около това укрепено сръдище скоро изникнало и още по-бързо почнало да расте голѣмо селище — външниятъ градъ. Той отъ своя страна билъ ограденъ съ друга стена, която обхващала пространство отъ 3·5 кв. клм. Положението на Прѣславъ малко подхождало за столица особено на обширната българска държава. Поради това, че лежалъ предъ входоветъ на най-важнитѣ тогавашни балкански проходи, той наистина господствувалъ надъ пѣтищата къмъ Тракия. Но той се е намиралъ далеко извънъ географското сръдище на тогавашна България, а освенъ това, поради неудобствата на самото му мѣсто, отъ него не е било възможно да се

направи достатъчно силна крепост. Вижда се, че решението да се премести там столицата е било взето под натиска на неотложната нужда да се напусне по-скоро Плиска и поради това условия за по-грижлив избор не е имало.

Когато Симеон в 893 г. заел българския престол, всички изгледи показвали, че неговото царуване ще мине в мир с съседит и в усилено културно строителство. Поради своето минало и образованието си новият княз бил подготвен повече за учен и книжовник, отколкото за държавник или пълководец. Прекарал младинит си в Цариград, той бил проникнат от почит към византийската ученост и култура. Наред с това той навърно по-добре от всички съвременни нему българи съзнавал, колко много не достига на народа му, за да догони в духовното си развитие своя южен съсед. При това отношенията между България и Византия още оставали основани на приятелството и взаимното сътрудничество, към което ги задължавала едва що създадената религиозна и църковна общност. Поне външно, Византия се отнасяла към българит с внимание и през цѣлия 20-годишен период от царуването си след покръщението Борис не е могъл да се оплаче от държанието на Цариград. Стремжит на българит към духовно обособяване и независимост там не сж били тайна, но при все това византийцит не гледали на тѣх като на проява на особено недовѣрие и неприятелство. Императорът в отношенията си към българския княз се държал като негов „духовен баща“. По останалит граници на България сжщо било спокойно

Планъ на Прѣславъ отъ К. Шкорпилъ.

и нѣмало още явни признаци, че мирътъ около тѣхъ може да бѣде нарушенъ. Симеонъ, следователно, както и самиятъ Борисъ, сж имали пълно основание да предполагатъ, че това състояние ще трае още много време, още повече и заради това, защото следъ Василия I византийската корона носѣлъ единъ човѣкъ, който ималъ претенциитѣ на голѣмъ мъдрецъ — Лъвъ VI, наричанъ отъ съвременниците си „философъ“. За нещастие тоя императоръ и като човѣкъ, и като управителъ малко оправдавалъ това прозвище. Извънредно слабохарактеренъ, но заедно съ това съ необикновено високи представи за своята властъ, той билъ робъ на увлѣченията си и поради това винаги се намиралъ подъ пълното влияние на лица, които знаели да използватъ за свои интереси неговитѣ слабости. Благодарение именно на тия малко царствени чѣрти на византийския вѣнценосецъ въоръженото сблъскване между дветѣ държави още презъ втората година отъ царуването на Симеона станало неизбежно.

По онова време между България и Византия сжествуваели оживени търговски сношения. Тържище на българскитѣ стоки билъ Цариградъ, гдето следъ като за тѣхъ се заплащало опредѣлено мито, се разнасяли и изъ другитѣ градове и области на империята. Събирането на тоя данѣкъ се давало въ Византия на закупвачи. Сега, по времето на Лѣва Философъ, двама отъ тѣхъ чрезъ съдействието на едно отъ неговитѣ близки лица издействували да бѣде премѣстено българското тържище отъ Цариградъ въ Солунъ. По такъвъ начинъ независимо отъ това, че българскитѣ стоки, голѣма частъ отъ които идвали по Дунава и Черно море, трѣбвало да правятъ много по-голѣмъ пътъ, но въ Солунъ, далеко отъ надзора на централната властъ, българскитѣ търговци били излагани на произволитѣ и злоупотрѣбленията на митничари и закупвачи. На постѣпкитѣ, които Симеонъ направилъ, за да се отмиѣни тази вредна за поданицитѣ му наредба, Лъвъ VI отговорилъ съ отказъ. На българския владѣтель не оставало друго срѣдство, за да бѣде уважено искането му, освенъ оръжieto и той се видѣлъ принуденъ да прибѣгне къмъ него. Тѣй избухнала въ Европа първата война за защита на стопански интереси.

Българитѣ навлѣзли въ Тракия и войскитѣ, които Лъвъ VI успѣлъ набързо да събере и имъ противопо-

стави, били разбити. Симеонъ, обаче, не използвалъ тоя успѣхъ, тъй като по това време вече за България се задала нова опасностъ. Въ Бесарабия се явили маджаритѣ. Печенѣжкиятъ натискъ срещу имъ отново билъ почналъ и въ отстъплението си предъ него тѣ вече били стигнали до дунавскитѣ устия. Въ връзка съ това тѣхно движение на западъ сж и първитѣ по-подробни известия за тоя фино-уралски народъ, който имаше да играе голѣма роля въ по-късната история на Балканския полуостровъ.

Отъ волжско-уралскитѣ степи, гдето било първоначалното имъ отечество, маджаритѣ може би още презъ ранната епоха на великото преселение на народитѣ били изтласкани къмъ пространството между Черно и Каспийско море, гдето наскоро следъ това попаднали подъ властѣта на прабългаритѣ и въ продължение на нѣколко столѣтия, до срѣдата на VII в., сподѣляли тѣхната политическа сѣдба. Отъ своитѣ прабългарски господари маджаритѣ заели етн. висока обща култура, както и понятията изъ единъ стопански битъ. И до днесъ още въ маджар. езикъ сж запазени много прабългарски думи, които показватъ, че прабългаритѣ сж били тѣхни учители въ земедѣлието. Отъ тѣхъ маджаритѣ заели и наченкитѣ на политическата си организация. Земитѣ въ порѣчието на Кубанъ, гдето се намирали по онова време маджарскитѣ поселения, образували частъ отъ землището на оногуритѣ, чийто отломъкъ сж били и прабългаритѣ на Испериха. По тая причина следъ разпадане на Велика Кубратова България и разпиляването на прабългарскитѣ племена, името „оногури“ минало у езика на съседнитѣ народи за означение на самитѣ маджари: отъ „оногури“ било образувано славянското жргы (произнасяно „онгри“, на руски „угры“), латинското Hungari и нѣмското Ungarn. Както нѣкога аваритѣ (чието истинско племенно название било „уаръ“), се явили въ Европа съ това име, присвоено отъ едно друго по-могъщо племе въ азиатската имъ родина, навѣрно и маджаритѣ сега използвали племенното название на бившитѣ си политически господари, оногуритѣ, за да внушаватъ чрезъ него повече респектъ къмъ себе си у племената и народитѣ, съ които влизали въ досегъ. Името „маджари“ (Magyar), съ което и сега се зоватъ, било тѣхно домашно име. За дълбокитѣ следи отъ прабългарска традиция у тѣхъ свидетелству-

ватъ и други факти. Напр. името „гюла“ (gyula, господарь, днесъ употрѣбявано у тѣхъ и като лично), съ което тѣ нѣкога означавали своя племененъ вождь, не е нищо друго освенъ маджарска форма на прабългарското Дуло, име на рода, отъ който сж произхождали Кубратъ и Исперихъ.

Хазарското нашествие въ кубанскитѣ земи изтласкало отъ тамъ и маджаритѣ: тѣ първоначално били принудени да отстъпятъ на северо-западъ, къмъ областта около срѣдното течение на р. Донъ, гдето тѣхнитѣ главни поселения се намирали по времето на Омуртага и гдето двестри десетолѣтия по-късно се споменуватъ отъ византийскитѣ писатели. Тамъ, въ южно-руската степь, номадскитѣ нагони у тѣхъ взели отново връхъ надъ навицитѣ, усвоени при съжителството имъ съ прабългаритѣ, и тѣ скоро се превърнали въ дивъ и войнственъ народъ, който създавалъ все повече грижи и опасения на съседитѣ си. Споредъ нѣкои известия печенѣжскитѣ нападения срещу имъ сж били побудени отъ хазаритѣ, които по тоя начинъ искали да ги обуздаятъ или да се освободятъ отъ досадното имъ съседство. Изтласкани къмъ западъ поради тоя напоръ на печенѣзитѣ, маджаритѣ сега, за втори пѣтъ въ течение на единъ вѣкъ, трѣбвало да се сблъскатъ съ българитѣ.

По тоя начинъ и сега, както презъ времето на Константина V, срещу България билъ подготвенъ двоенъ ударъ. Само че сега Византия била освободена отъ необходимостта да раздѣля военнитѣ сили, тъй като тамъ, при Дунава, тя намѣрила съюзникъ, който можель всецѣло да я отмѣни. Едно византийско посолство се запътило по море къмъ маджарскитѣ станове и не му струвало никакъвъ трудъ да склучи желаното отъ Цариградъ съглашение. Маджаритѣ обещали сътрудничеството си, а византийското правителство отъ своя страна се задължило, освенъ плячката, на която разчитали, да откупи отъ тѣхъ и всички пленници, които би отвлѣкли отъ България.

Както изглежда, следъ появата на маджаритѣ въ Бесарабия Симеонъ допускалъ възможността тѣ да почнатъ нападения отсамъ Дунава. Ето защо, за да се обезпечи тамъ отъ всѣка изненада, той наредилъ течението на рѣката въ областта около нейнитѣ устия да бжде запрѣчено съ вжжета и желѣзни вериги. Но за византийско-

маджарскитѣ преговори той не ще е знаелъ нищо и поради това не подозиралъ, че нападението отъ тая посока е било тъй близко. Неговитѣ погледи още били обърнати къмъ югъ, гдето следъ първоначалнитѣ си успѣхи очаквалъ византийцитѣ да съсрѣдоточатъ срещу българитѣ по-големѣ сили.

Тѣй настѣпила пролѣтѣта 895 г. Тогава императорската флота отпътувала къмъ Дунава, за да пренесе на южния му брѣгъ струпанитѣ отъвѣдъ неговата делта маджари; въ сѣщото време една византийска армия се насочила къмъ юго-източната българска граница. Симеонъ тогава сѣщо повелѣ войскитѣ си на югъ. Византийцитѣ не довърявали на силитѣ си и, за да спечелятъ време, докато маджаритѣ се явятъ отъ северъ, се опитали да започнатъ преговори за миръ. Но Симеонъ, който се усъмнилъ въ намѣренията имъ, наредилъ византийскитѣ пълномощникѣ да бѣде задържанъ и ускорилъ приготвленията си за въоръженото сблъскване. Тѣкмо по това време бурята при брѣговетѣ на Дунава се разразила съ пълната си сила. На византийската флота, която стигнала до устията му, се удало да разкъса създаденитѣ тамъ препятствия и навлѣзла по течението на рѣката. Тогава пренесенитѣ презъ нея конни пѣлчища на маджаритѣ врѣхлетѣли като облаци отъ скакалци надъ днешна Добруджа, гдето подложили всичко на пленъ и грабежъ. При известието за тѣхното нападение Симеонъ трѣбвало да остави събранитѣ на югъ войски да възпиратъ възможното настѣпление на византийцитѣ, и бързо се отправилъ на северъ, за да посрещне новия неприятелъ. Но положението мѣчно могло да бѣде спасено: силитѣ, съ които българитѣ тукъ разполагали, били съвсемъ недостатъчни, а да се мобилизиратъ и събератъ нови нѣмало време. Поради това Симеонъ трѣбвало да се хвърли срещу маджаритѣ само съ отредитѣ, които набързо успѣлъ да събере.

За събитията, които при тия условия настѣпили, имаме нѣколко съвсемъ независими едно отъ друго известия. Въ основнитѣ си чѣрти тѣ се сходятъ. Отъ тѣхъ научаваме, че българскитѣ князѣ напразно се мѣчили да спре натиска на маджарскитѣ хищници. Въ две последователни сражения той билъ разбитъ и принуденъ накрай да се затвори, споредъ едно отъ тия известия въ Дръстъръ, а споредъ друго въ Мундрага

(може би на скалистото плато надъ Мадара, гдето преди години бѣха разкрити развалинитѣ на яка крепость). Следъ като по тоя начинъ сломили всѣка съпротива предъ себе си, маджаритѣ плячкосали цѣлата Североизточна България до Плиска и Прѣславъ. Споредъ съобщението на нѣмската Фулденска лѣтопись, въ това тежко време България била спасена отъ намѣсата на престарѣлия Борисъ. Срѣдъ общата уплаха той ободрилъ българитѣ, събудилъ упование въ силитѣ имъ и въ третата битка съ цената на страшни загуби тѣ успѣли да преодолѣятъ хищницитѣ. Маджаритѣ тогава побързали да се оттеглятъ презъ Дунава. Съгласно съ договора, сключенъ съ тѣхъ, тѣ предали срещу откупъ на византийското правителство всички пленени българи.

Докато Симеонъ се разправялъ съ маджаритѣ, византийцитѣ на югъ бездействували. Поради трудноститѣ и жертвитѣ, съ които била съпроводена една война, водена отъ самитѣ тѣхъ съ България, войнственитѣ имъ пориви не били особено силни. При това философски настроениятъ Лъвъ VI навѣрно е смѣталъ, че българитѣ сж достатъчно наказани чрезъ маджарското нашествие и че следователно империята може да бжде доволна отъ постигнатото. Доловилъ всичко това и за да добие необходимата си свобода за действие на северъ, Симеонъ далъ да се разбере, че е готовъ да преговаря за миръ и отъ Цариградъ веднага се отзовали на постѣпката му. Между дветѣ страни било сключено временно примирие и, още преди маджаритѣ да се оттеглятъ задъ Дунава, въ България пристигналъ новъ императорски пълномощникъ, за да уговори подробноститѣ на новия миренъ договоръ между дветѣ страни. Но времето, отъ което българитѣ се нуждаели, за да се справятъ съ тежкото си положение, било по този начинъ спечелено и сега Симеонъ не бързалъ да уреди отношенията си съ своя юженъ съседъ. Следъ като известно време залѣгвалъ византийския пратеникъ съ обещания и неопредѣлени отговори, той найсетне заповѣдалъ да го задържатъ въ крепостъта Мундрага.

Въ Цариградъ между това напраздно очаквали отговора на българския владѣтель: Симеонъ ималъ сега друга по-неотложна грижа. Маджаритѣ били изтласкани изъ отсамдунавскитѣ земи, но тѣхното нападение тукъ все още не било достатъчно отплатено. А съ това не имъ

е била отнета и охотата, при сгоденъ случай, отново да споходятъ тия земи. За да отърве България отъ заплахата на тия хищници, трѣбвало да имъ се даде урокъ, който мжно могатъ да забравятъ. За тая целъ по примѣра, който вече му билъ даденъ отъ Византия, Симеонъ влѣзълъ въ връзка съ печенѣзитѣ и уговорилъ общо нападение срещу маджаритѣ. И когато презъ пролѣтѣта 896 г. много отъ тѣхнитѣ пълчища се намирали на нѣкакъвъ далеченъ грабителски походъ, печенѣзи отъ северо-изтокъ и българи отъ югъ се нахвърлили върху маджарскитѣ станове въ Бесарабия и подложили всичко на безпощадно унищожение. Отъ тогава маджаритѣ не могли да се задържатъ повече въ оная областъ и остатѣцитѣ имъ се прехвърлили въ срѣднодунавската равнина, гдето завинаги останали.

Освободенъ отъ единия си неприятель, Симеонъ сега се обърналъ срещу другия. За да избѣгне удара, Византия трѣбвало да повърне всички българи пленници, които маджаритѣ ѝ продали. Но това не я спасило. На чело на войскитѣ си Симеонъ се явилъ въ Тракия и въ едно сражение изъ околноститѣ на Българофигонъ (дн. Баба Ески) разбилъ събраната тамъ византийска армия, като преследвалъ остатѣците ѝ къмъ Цариградъ. Тукъ той ималъ вече удовлетворението да диктува на противника си условията на мира (896 г.). Спѣнскитѣ, създадени на българската търговия, били премахнати, а свърхъ това, подъ формата на подаръци, които всѣка година трѣбвало да бждатъ поднасяни въ гр. Девелтъ, империята се задължила да плаща на българитѣ и постояненъ данѣкъ. Териториални отстъпки Симеонъ сега не поискалъ отъ нея. Но нѣколко години по-късно (904 г.) той използвалъ затрудненията ѝ, предизвикани отъ морскитѣ нападения на арабитѣ, и присъединилъ северната частъ отъ областѣта на Странджа, следъ това земитѣ около Воденъ и днешния Енидже Вардаръ и най-сетне цѣла Албания съ изключение на прибрѣжната областъ около Драчъ. Следъ като арабитѣ превзели и попленили Солунъ, имало опасностъ следъ оттеглянето имъ и тоя градъ да падне въ български ржце. Поради това византийцитѣ побързали да признаятъ всички тия териториални придобивки на българитѣ и по такъвъ начинъ запазили Солунъ. Българската граница била установена на двадесетъ километра северно отъ тоя градъ.

Близу преди половинъ вѣкъ тамъ, при село Наръшъ, бѣха намѣрени два каменни стѣлба съ единъ и сжщъ надписъ на гръцки езикъ. Въ надписа се казва: „Въ годината 6412 отъ

ΕΤΟΥΣΑΠΟΚΤΕ, ΣΥΒΙΝΖ,
ΟΡΟΣΡΩΜΑΙΩΝΚ, ΒΟΛΓΑΡ
ΕΠΙΣΥΜΕΩΝΕΚΟΥΡΒΟΛΓΑΡ

ΕΠΙΘΕΟΔΩΡΟΛΓΟΤΑΚΑΝ
ΕΠΙΔΙΣΤΡΟΚΟΜΙΤΟΥ

сътворението на свѣта (904 сл. Хр.), шести индиктионъ. Граница между ромеи и българи. По време на Симеона, отъ Бога поставенъ князь на българитѣ, при Теодора олгу тарканъ и при комита Дръстъръ“. Това сж били следователно гранични стѣлбове, поставени тогава на онова мѣсто.

Надписътъ отъ с. Наръшъ.

Въ Македония подъ властѣта на Византия остана само частъ отъ Солунското поле съ Халкидика и Сѣрската областъ. Но това разширение на българската държава къмъ юго-западъ е било заплатено съ много позначителни и скжпи загуби на северъ. Бесарабия следъ бѣгството на маджаритѣ била заета отъ печенѣзитѣ, чиито поселения се разпротрѣли и къмъ Молдава. Въ земитѣ около Тиса и Срѣдния Дунавъ пѣкъ се настанили маджаритѣ, подъ чиято властъ паднали Банатъ и цѣла Трансилвания. Нѣкогашната обширна Заддунавска България била сведена тѣй до границитѣ на днешно Влашко.

2. СТОПАНСКИ И КУЛТУРЕНЪ ПОДЕМЪ НА БЪЛГАРИЯ ПРИ СИМЕОНА.

Войната презъ 894—896 г. е била последвана отъ единъ близу двадесетъ годишенъ периодъ на миръ и това време е най-блѣскавата по културни постижения епоха на цѣлата срѣдновѣковна българска история.

Стопанскиятъ животъ въ тогавашна България достигналъ небивалъ разцвѣтъ. Въ нейнитѣ предѣли се намирала по-голѣмата частъ отъ Балканския полуостровъ и главно презъ нея минавала търговията между Северна и Срѣдна Европа, отъ една страна, и византийско-арабския свѣтъ въ земитѣ около Източно Срѣдиземно море, отъ друга. Християнството, което въвело българския народъ въ кръга на европейската общность, засилило стопанскитѣ

му връзки съ християнскитѣ народи на Западъ. Дунавътъ добилъ значението на голѣмъ международенъ търговски пътъ, а българскитѣ пристанища по Черно море били неизбѣжни станции на рускитѣ кораби, които отъ Днепъръ слизали къмъ Босфора. Нѣкои отъ тия пристанищни градове се превърнали въ стоварища на чуждоземната търговия, чиито произведения отъ тука се разнасяли по други страни. Бѣлградъ, Дръстъръ и Малкиятъ Прѣславъ (или Прѣславецъ, върху най-южния ржавъ на дунавската делта) станали голѣми търговски центрове. Когато нѣколко десетолѣтия по-късно рускиятъ князь Светославъ видѣлъ Малкия Прѣславъ, останалъ изуменъ отъ богатството му и отъ различнитѣ произведения, които тукъ се стичали: отъ Византия тъкани, злато, вино и различни южни овощия, отъ чехи и маджари сребро и коне, а отъ рускитѣ земи кожи и востъкъ, медъ и роби. Дръстъръ съперничелъ съ Великия Прѣславъ по броя на жителитѣ и богатствата си, а Видинъ и Бѣлградъ сѣщо не оставали по-назадъ. Въ вътрешността забележителни по голѣмина и благосъстояние били Сръдецъ, Скопие, Нишъ, Охридъ, Пловдивъ и др. Нѣкои отъ тѣхъ дължели подема си на това, че лежали на голѣмитѣ вътрешни пътища, други на своето положение като административни и стопански сръдища на богати области.

Тоя всестранинъ подемъ на България въ края на IX и началото на X в. не закъснѣлъ да намѣри изразъ и въ духовния ѝ животъ. Голѣмитѣ държавни и културни постижения на българския народъ презъ тази епоха повдигнали необикновено много неговото самоупование, жизнено чувство и вѣра въ бъдещето. Славянската писменостъ, която давала възможностъ да се твори на свой собственъ езикъ, отключила богатитѣ духовни заложи на българина. И достатъчно било да се развърне тукъ широката просвѣтна дейностъ на Климента, Наума и на други по-млади тѣхни събратя, за да изникне цѣло поколѣние отъ ентусиазирани и неуморни книжовници, които въ разстояние на по-малко отъ две десетолѣтия създали първата литература на единъ новъ европейски езикъ — славяно-българския. Наистина, тая литература носѣла предимно общъ и отвлѣченъ религиозно-философски характеръ, а при това била почти изцѣло подражателна или преводна. Но сръдъ богословскитѣ мѣдрости, съ които била напоена, въ нея бликали живителнитѣ струи на единъ свѣтълъ мирогледъ,

лѣхало и бодрото съзнание, че българскиятъ народъ е призванъ да изпълни една велика мисия: да бѣде духовенъ вождъ на славянството. Затова и най-виднитѣ книжовници на тая епоха сж толкова учени богослови, колкото и апостоли, а нѣкои и поети. Такъвъ е билъ напр. Константинъ Прѣславски, комуто принадлежатъ и най-раннитѣ поетични произведения на славянски езикъ. Това е на първо мѣсто неговиятъ „Прогласъ къмъ евангелието“, една възхвала на откровението, донесено на свѣта чрезъ вѣрата въ Христа, станало достъпно и на „цѣлия славянски народъ“ благодарение на новата му писменостъ. Не по-малко характерна за лиричнитѣ настроения на Константина е неговата „Азбучна молитва“ (наречена тъй, защото началнитѣ букви на всѣки неинъ стихъ следватъ реда на славянската азбука), — единъ възторженъ химнъ къмъ Бога за това, че е далъ възможностъ на славянското племе да „литне“ къмъ духовно спасение, а заедно съ това и една гореща просба да бѣде самъ той, Константинъ, надаренъ съ „херувимска сила“, за да може да обясни на народа си евангелското слово. Тия две произведения на Константина представятъ нѣщо като уводъ въ неговото „Учително евангелие“, сборникъ отъ беседи, извлѣчени отъ писанията на древнитѣ църковни отци и предназначени за тълкуване на недѣлнитѣ евангелски четения.

Константинъ билъ единъ отъ по-младитѣ Методиеви ученици, които презъ Венеция и Цариградъ стигнали България. Първоначално свещеникъ, той презъ Симеоново време билъ издигнатъ въ епископски санъ. Както самъ съобщава въ една бележка къмъ своето „Учително евангелие“, той се заелъ за тоя си трудъ по настояването на своя по-възрастенъ събратъ Наума, сигурно по времето, когато Наумъ още учителствувалъ въ североизточна България. На Константина се е дължалъ преводътъ и на четири слова на Атанасия Александрийски противъ арианитѣ, а нему се приписва сжщо авторството и на едни хронологически таблици, „Историкии“, съставени споредъ византийски образци изъ оная епоха. Въ това негово произведение сж отбелязани имената на библейскитѣ царе, патриарси и сѣдии, следъ това годинитѣ, презъ които управлявали вавилонскитѣ и египетски владѣтели и най-сетне римскитѣ и византийски императори.

Най-дълбокият и просвѣтенъ писателъ отъ Симеоново време е билъ Йоанъ Екзархъ. За неговата личност и живота му не сж запазени никакви сведения, но както показва титлата му, той заемалъ видно мѣсто въ църковната иерархия на тогавашна България: екзархъ се наричало лицето, натоварено съ надзора надъ храмоветъ и изобщо надъ църковния животъ въ цѣлата страна. Както личи отъ нѣколкото останали отъ него литературни произведения, Йоанъ е притежавалъ широка богословска начетеностъ, а което е най-характерно за него, билъ човѣкъ съ високо съзнание за своя дългъ. Неговото име и нѣколко десетолѣтия по-късно си спомняли съ уважение най-добритъ представители на българската общественостъ: за тѣхъ той билъ примѣръ на истински народенъ наставникъ. Въпрѣки голѣмитъ грижи, съ които билъ заетъ поради служебното си положение, Йоанъ Екзархъ е билъ на времето си единъ отъ най-плодовититъ български писатели. Отъ него освенъ редица слова сж запазени и две по-голѣми работи: преводътъ на „Богословието“ на Йоана Дамаскинъ и тѣй наречениятъ „Шестодневъ“. Първото, подъ надсловъ „Небеса“, излага основитъ на християнската догматика и религиозна философия. „Шестодневътъ“ глѣдище се обяснява библейското предание за сътворението на свѣта. Основната частъ на това съчинение сжщо е преводъ отъ грѣцки. Оригинални въ него сж само уводитъ и послесловията къмъ всѣка отъ неговитъ глави. Въ тѣхъ Йоанъ дава свои мисли, сжждения и описания, въ които се иматъ предъ видъ българскитъ читатели.

Но несъмнено най-оригиналниятъ, а наредъ съ това и най-темпераментниятъ измежду всички писатели на Симеоновата епоха е Черноризецъ Храбъръ. Отъ него е известно едно единствено и по обемъ съвсемъ малко произведение — „Сказаніе о писменехъ“. Но съдържанието му е тѣй особено, а при това е написано съ тѣй живо и пламенно чувство, че въпросътъ за личността на неговия авторъ и до сега не престава да занимава ученитъ. Въпрѣки това, за тоя загадъченъ човѣкъ едва ли нѣкога ще се узнае нѣщо по-опредѣлено. Докато едни предполагатъ, че задъ неговото име ще да е скритъ славянскиятъ първоучителъ Кирилъ, други го отъждествяватъ съ Климента Охридски или съ Йоана Екзархъ, а четвърти вѣрватъ, че

той е самият Симеонъ, който преди да заеме престола, сжщо е билъ простъ „черноризецъ“, т. е. монахъ. Своя трактатъ „За писмената“ Храбъръ написалъ, за да докаже необходимостта на славянската писменостъ и нейното право да сжществува наредъ съ староеврейската, гръцката и латинската. Очевидно по времето, когато писалъ своето произведение, края на IX или началото на X в., въ срѣдитъ на гръцкото духовенство, каквото още се е намирало въ България, се издигали силни гласове срещу славянското писмо и срещу превода на свещенитъ книги на славянски. Противъ клеветитъ на тия ревностни „триезичници“ се видѣлъ принуденъ да издигне гласа си Храбъръ. Наистина, казва той, когато славянитъ се покръстили, тѣ трѣбвало да си служатъ съ латински или съ гръцки букви, за да пишатъ на своя езикъ, но какъ може съ гръцки букви да се предадатъ много славянски слова, за които нито въ гръцкия, нито въ латинския има подходни знаци? Ето защо самиятъ Богъ внушилъ на Константинъ Философа да създаде славянската азбука, та да може и „славянскиятъ родъ“ да разбере неговото откровение. На ония, които казвали, че гръцката азбука съдържала помалкъ брой букви и затова била по-съвършена, Храбъръ възразява, че съ своитъ двугласни и допълнителни знаци тя имала сжщо толкова букви, колкото и славянската. Още по-решително изстъпва той срещу лъжеученитъ, споредъ които тритъ стари езици съ тѣхната писменостъ били приети и благословени отъ Бога, докато славянската азбука не била създадена „нито отъ Бога, нито отъ ангелитъ“. Богъ, заявява Храбъръ, не е сътворилъ нито гръцкия, нито римския, нито еврейския езикъ: още при Стѣлпотворението той размѣсилъ езицитъ и отъ тогава всѣки народъ заговорилъ по своему. Такава била волята Божия и тя не е поставила въ привилегировано положение никой езикъ. На единъ народъ Богъ далъ едни дарби, на втори — други и т. н. Що се отнася пкъ до произхода на буквитъ, гърци и латинци иматъ най-малко право да претендиратъ, че тѣхнитъ сж отъ свещенъ произходъ. Защото гърцитъ сж заели първоначалната си азбука отъ поганскитъ финикийци и тепърва, въ продължение на много години, други гърци, все тѣй езичници, прибавяли къмъ нея други нови писмени знаци. Поради това, докато рѣдко имало гркъ, който да знае, кому дължи своята писме-

ностъ, на всички е известно, че славянското писмо е било изнамѣрено отъ единъ светъ мжжъ, Константина Философъ. Ясна е недоизказаната мисълъ на автора, че това писмо е божие откровение, а народътъ, комуто било дадено — единъ богоизбранъ народъ.

Малкото по размѣръ, но забележително по духъ произведение на Черноризеца Храбъръ свидетелствува не само за граматическата начетеностъ на тоя Симеоновъ съвременникъ и за неговитѣ диалектични дарувания. Въ пламенната си защита на правото на своя народъ да чете и пише на свой езикъ и чрезъ това да твори своя собствена култура, Черноризецъ Храбъръ е и първиятъ българинъ, който излѣзълъ предъ своитѣ сънародници съ зова да ценятъ своето и да се не поддаватъ на внушенията на чужденцитѣ. Защото неговото слово е било насочено не само срещу тогавашнитѣ гърци, а и срещу българи, които сж ставали жертва на тия внушения. Поради това, че народътъ ни бѣ осжденъ да мине историческото си битие въ непосредственъ досегъ съ носителитѣ на една много стара и богата, но съвсемъ чужда култура, която чрезъ въздействието си върху му постоянно го заплашваше съ обезродяване, защитата на правото ни на самостоятелно развитие, а наредъ съ това и предупрежденията срещу увлѣчението по чуждото се явяваха винаги като зовъ на най-добритѣ народни синове. Въ това отношение Паисий Хилендарски не бѣше първиятъ: неговъ предшественикъ съ цѣло хилядолѣтие и при съвсемъ друга историческа обстановка бѣ монахътъ Храбъръ.

Необикновенитѣ духовенъ подемъ въ България презъ оная епоха едва ли би намѣрилъ тъй блѣскавъ изразъ въ тогавашната литература, ако на чело на плеядата знайни и незнайни книжовници не е стоялъ самиятъ български владѣтель. За тази ржководна роля Симеонъ поради своето образование е билъ подготвенъ по-добре отъ всѣки другъ. Като книжовникъ е работилъ, преди всичко, самъ той. Съ неговото име е свързана появата на тъй наречения „Златоструй“, единъ сборникъ отъ избрани слова и откъследи отъ съчиненията на Йоана Златоуста. Може би преводътъ на нѣкои статии отъ тоя сборникъ е билъ извършенъ отъ самия Симеонъ, комуто тоя прославенъ богословъ и църковенъ проповѣдникъ е билъ единъ отъ най-любимитѣ автори. По внушение на Симеона е била

съставена и една богословска енциклопедия, озаглавена „Сборникъ отъ съчиненията на много отци, обяснения на неясни думи отъ евангелието, апостола и други свещени книги“. Въ нея сж дадени близу четиристотинъ преводни статии отъ двадесетъ и петъ различни автори. Неизвестниятъ ѝ преводачъ въ една стихотворна похвала въ началото на сборника нарича Симеона най-великъ измежду владѣтелитѣ и новъ Птоломей, който пожелалъ да направи достояние на своитѣ поданици дълбокитѣ и мжно достъпни мисли на християнскитѣ мъдреци и затова възложилъ нему, на преводача, да ги предаде на славянски, като спази точността имъ. По-нататкъ той говори между другото и за това, че поради голѣмата си любовъ къмъ знанието, князътъ напълнилъ палатитѣ си съ божествени книги. Тоя отзивъ на единъ съвременникъ за Симеона, който не само покровителствувалъ развитието на българската книжнина, но и непосредствено участвувалъ въ нейното създаване, като самъ подбиралъ съчиненията, които заслужавало да бждатъ превеждани и подтиквавалъ къмъ работа своитѣ сътрудници, се потвърждава и отъ други свидетелства. Споредъ една бележка къмъ превода на словата на Атанасия Александрийски, епископъ Константинъ е извършилъ тоя преводъ по повеление сжщо на Симеона.

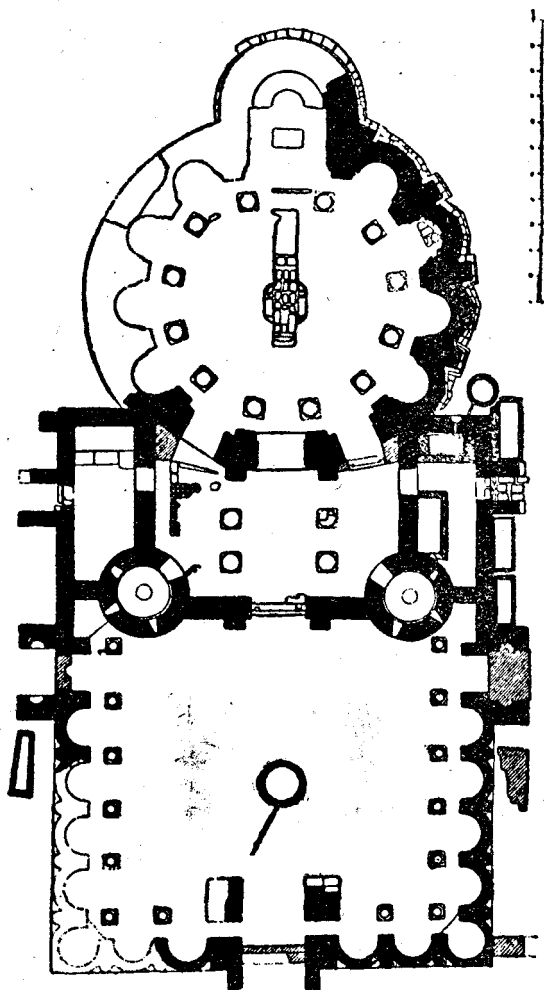
Примѣрътъ, даванъ отъ владѣтеля, е билъ последванъ и отъ други видни българи презъ онова време. Братътъ на Бориса, Доксъ, който като него на преклонна възраст наметналъ монашеското расо, сжщо подбуждалъ книжовницитѣ къмъ работа. Въ Пролога къмъ „Богословието“ на Йоанъ Дамаскина Йоанъ Екзархъ съобщава, че отдавна искалъ да преведе тия „учителски сказания“, но се боялъ отъ подобно начинание, тъй като познавалъ „несвършенството и грубостта на езика си и своята плътска немощ и леност“. Но като минаха нѣколко години, добавя той, „честнейшиятъ Доксъ черноризецъ, когато го посещавахъ, настоя да ги преведа, като ми рече: каква друга работа иматъ поповетѣ, ако не да поучаватъ? Щомъ като си приелъ тая служба, трѣбва да я вършишъ!“

Освенъ подготвенитѣ книжовници, автори и преводачи, работѣли тогава още по-голѣмъ брой преписвачи. И тъй като книжовнитѣ занятия презъ оная епоха сж били възможни главно за лица отъ духовнишкото съсловие,

монаси сж били и преписвачитѣ. Такъвъ е билъ напр. и „Тудоръ черноризецъ Доксовъ“, братовчедъ на Симеона и синъ на споменатия по-горе, сжщо черноризецъ, Доксъ. Обстоятелството, гдето освенъ самия Борисъ и други двама отъ неговитѣ близки напуснали мирския животъ, показва, че увлѣчението отъ монашескитѣ подвизи срѣдъ новопокръстеното българско общество е било доста силно и че примѣръ за това сж давали лица отъ висшитѣ съсловия.

Литераторитѣ отъ Симеоновия кръгъ принадлежатъ къмъ Прѣславската школа, наречена тъй за разлика отъ Охридската, въ която централна личностъ е билъ Климентъ. Срѣдище на Прѣславската школа, поне презъ Симеоново време, е билъ единъ манастиръ „на устието на Тича“, гдето следъ отричането си отъ престола изглежда да е живѣлъ и самиятъ Борисъ. Но малко вѣроятно е предположението, че тоя манастиръ се е намиралъ не далеко отъ Прѣславъ въ мѣстността Патлейна, гдето бѣха открити развалинитѣ на една скромна по размѣри църква съ нѣкои малки сгради около ѣ. Ако се сжди по тия останки, манастирътъ въ Патлейна е билъ твърде незначителенъ, за да представлява главно огнище на духовния и литературенъ животъ въ тогавашна България. И днесъ може да се смѣта за сигурно, че това огнище е било другаде. Преди десетина години въ югоизточната окрайнина на стария Прѣславъ, върху лѣвия брѣгъ на Тича и тъкмо при мѣстото, гдето тя напуска планинското си гърло, за да излѣзе въ Прѣславското поле, бѣха открити развалинитѣ на друга църква, която по великолепието и богатството на употребения въ нея строителенъ материалъ надминава всичко, познато до сега въ българскитѣ земи. Тя е обслужвала нѣкой особено виденъ манастиръ. Въ него, при „устието“ на Тича, Тудоръ черноризецъ Доксовъ, — както той самъ бележи въ приписката си къмъ преведенитѣ отъ епископа Константина слова на Атанасия Александрийски, — е завършилъ по заповѣдъ на Симеона единъ списъ на тоя преводъ. „Новата и златна църква“, която се намирала въ тоя манастиръ и споредъ все това негово свидетелство е била издигната отъ самия Симеонъ, е несъмнено сжщата, чиито разкрити останки днесъ удивляватъ съ рѣдкия основенъ планъ, изяществото на формитѣ и изобилието на мраморната си украса.

Първоначалният манастир на това място е бил построен от Бориса, който се оттеглил в него, след като оставил престола на първородения си син. Обстоя-

Планъ на „Златната църква“ въ манастира при „устието на Тича“.
Планъ на архит. Ал. Рашеновъ.

телството, гдето манастирътъ лежалъ не много далечъ отъ Плиска, е давало възможностъ на Бориса да следи отблизу живота и управлението на Владимира, а — следъ решението да се изостави старата езическа столица — непосредствената близостъ на сѣщия манастиръ съ стария Омуртаговъ дворецъ при Тича, е решила и въпроса, гдето трѣбва да бѣде новата резиденция на българския държавенъ владѣтель. Тукъ отъ своето монашеско жилище Борисъ е можалъ да се намира въ непрестаненъ досегъ съ Симеона и само това близко съседство между царскитѣ дворци и манастирскитѣ килии на тогавашнитѣ книжовници обяснява и тѣсното имъ общуване съ българския владѣтель.

Може би по времето на маджарското нашествие манастирътъ е билъ разрушенъ или изгоренъ и Симеонъ го издигналъ отново въ видъ, който напълно отговарялъ на величието на тогавашна България. По-сетне, когато новата столица нарасла и трѣбвало да бѣде оградена съ крепостна стена, манастирътъ билъ включенъ въ нея и останалъ вътре въ самия градъ. Споредъ единъ по-късенъ книжовенъ паметникъ, за изграждането на Прѣславъ Симеонъ употребилъ цѣли 28 години. Вкусътъ къмъ хубавото и внушителното, възпитанъ у него по време на учението му въ Цариградъ, се проявилъ и при украсата на прѣславскитѣ дворци. Въ едно мѣсто на своя „Шестодневъ“ Йоанъ Екзархъ разказва, че сградитѣ въ тѣхъ били украсени отвънъ съ мрамори и „изпѣстрени съ дървена рѣза и бои“, а вътре съ сребро и злато. Сѣщиятъ авторъ описва и тържественитѣ приеми на владѣтеля: Симеонъ седѣлъ на престолъ въ мантия обшита съ бисеръ, съ златна огърлица и съ златни гривни, съ пурпуренъ кадифенъ поясъ и златенъ мечъ, а отъ дветѣ му страни стояли наредени боляритѣ, сѣщо съ златни огърлици, пояси и гривни. Както се вижда отъ думитѣ, съ които Йоанъ Екзархъ придружава това описание, впечатлението, което Симеоновитѣ дворци оставяли у обикновения човѣкъ, било огромно. Симеонъ е познавалъ тази впечатлителностъ на маситѣ къмъ външнитѣ прояви на богатството и силата и знаелъ да използва това срдство, за да внуши на народа си съзнанието за собственото му държавно величие.

3. ВТОРИ ПЕРИОДЪ НА СИМЕОНОВОТО ЦАРУВАНЕ. БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО.

Докато въ България кипѣла усилена културна работа и народното благоденствие расло, а наредъ съ това укрепвало и съзнанието за националната общностъ, Византия поради личнитѣ недостатѣци на своя монархъ била разяждана отъ несъгласия и глухи вътрешни борби. Следъ смъртта на Лѣва VI положението тамъ станало още по-тежко. Наследникътъ на престола, Константинъ VII Багрянородни, билъ още седемгодишно дете, а при това, понеже билъ роденъ отъ четвъртия, непризнатъ отъ църквата бракъ на Лѣва VI, правата му на престола били оспорвани срѣдъ голѣма частъ на тогавашното византийско общество. Неговиятъ регентъ и съимператоръ Александъръ, братъ на починалия Лѣвъ VI, сжщо се отнасялъ крайно недоброжелателно къмъ него. Но Александъръ още по-малко ималъ качествата на добъръ владѣтель. Лекомисленъ и отдаденъ на разпуснатъ животъ, той отъ друга страна се отличавалъ съ голѣмо щеславие, а ималъ и необикновено високи представи за могществото на империята и за висотата на императорския институтъ. Именно тая чѣрта на новия разпоредителъ съ византийскитѣ сѣдбини предизвикала края на мира между дветѣ страни.

Следъ като научилъ за станалата промѣна въ управлението, Симеонъ изпратилъ въ Цариградъ посолство, съ предложение да се запазятъ приятелскитѣ отношения между дветѣ страни и да бждатъ потвърдени договоритѣ отъ 896 и 904 година. Но неуравновесениятъ Александъръ освенъ че не се отнесълъ благосклонно къмъ искането на българския князь, но отпратилъ посланицитѣ му съ оскърбления и закани. Войната била неизбежна и Симеонъ не се забавилъ да потегли съ войскитѣ си къмъ Тракия. Между това Александъръ скоропостижно починалъ и въ Византия настѣпили смутове. Опозицията срещу малолѣтния Константинъ VII вече станала явна, а въ Мала Азия избухнало и въстание, чийто водачъ, единъ византийски пълководецъ, се провъзгласилъ за императоръ. Настѣплението на българитѣ не срещнало нигде сериозна съпротива и срѣдъ населението на столицата трѣгналъ слухътъ, че целта на тѣхния владѣтель била да използва тѣй стеклитѣ се обстоятелства и самъ да грабне византийската

корона. Патриархът Николай I Мистикъ, който стоялъ на чело на регентството, напразно полагалъ усилия, за да убеди Симеона да спре неприятелскитѣ действия, като апелиралъ къмъ неговото християнско съзнание и му напомнялъ, че виновникътъ за нарушението на мира вече не е билъ между живитѣ. Писмата му останали безъ всѣкакво въздействие върху българския князь. Презъ есента 913 г. Симеонъ стигналъ съ войскитѣ си предъ Цариградъ и едва тукъ заявилъ, че е готовъ да преговаря. Очевидно, чрезъ присѣствието си съ въоръжена сила предъ стенитъ на византийската столица той желаелъ да придаде по-голъма внушителностъ на своитѣ искания, които съвсемъ се различавали отъ ония на който и да било отъ миналитѣ български владѣтели. Но положението на Византия било толкова стѣснено, че изпратениятъ въ Цариградъ Симеоновъ представителъ, кавханътъ Теодоръ, скоро се върналъ, за да съобщи на господаря си, че условията му били приети. Данъкътъ, плащанъ отъ империята на българитѣ, билъ възстановенъ. Но не това било най-важното: византийското правителство се оказало готово да признае на Симеона достойнството и титлата български царь. Чрезъ това той се изравнявалъ по рангъ съ византийския императоръ. Уговоренъ билъ сѣщо и бракътъ на Симеоновата дъщеря съ малолѣтния Константинъ VII. Еднажъ съгласието по тия условия постигнато, цѣлото регентство съ патриарха и императора излѣзли предъ Влахернската врата, за да посрещнатъ Симеона. Тукъ, следъ като били дадени заложници за безопасността му, той отишелъ съ синоветѣ си въ Влахернския дворецъ, гдето въ негова честь билъ устроенъ официаленъ приемъ.

Отстъпката, направена съ приемане на предложенията на българския владѣтель, била споредъ византийскитѣ представи тѣй необикновена и голѣма, че, както изглежда, регентството още тогава се помжчило да я прикрие или обезцени. Поради това тържествената коронация на Симеона била избѣгната и на церемонията въ придворната Влахернска църква патриархътъ вмѣсто корона възложилъ на главата му собствения си епириптарий (черния платъ, какъвто владицитѣ носятъ надъ шапкитѣ си). Следъ това мирниятъ договоръ билъ подписанъ и българскиятъ царъ потеглилъ съ войскитѣ си назадъ. Женитбата на Констан-

тина Багрѣнородни съ българската княгиня трѣбвало да бѣде извършена следъ тѣхното пълнолѣтие.

Титлата „царь“, равнозначеща на императоръ, се явила въ езика на българскитѣ славяни още по времето, когато тѣ въ отжддунавскитѣ земи били съседи на римлянитѣ. Тя произлѣзла отъ латинското *caesar* и до края на първото българско царство, а следователно и въ Симеоново време, се произнасяла цѣсарь, съ ударение на последната сричка. Формата „царь“, която представя нейно съкращение, е по-късна и е за свидетелствуванa въ писменитѣ паметници едва отъ началото на второто царство. Още по-късно тая съкратена форма отнасъ минала у сърби и руси. Византийцитѣ наричали своя държавенъ владѣтель съ грѣцката дума „василевсъ“, която сжщо имала значението на императоръ или царь.

Условията на мира презъ 913 г. засегнали извънредно силно самолюбието на гордитѣ византийци и съ това сѣдбата на регентството била решена. Опрѣна на избухналото недоволство, отстранената до тогава отъ двореца майка на Константина Багрѣнородни, Зоя, сега отъ своя страна отстранила регентството, поела сама управлението и обявила склучения съ българитѣ договоръ за унищожень (февруарий 914 г.). Съ това било унищожено не само признанието на царската титла на Симеона, но падналъ и проектътъ за сродяването между двата двора. А за Симеона той билъ отъ особено значение. У него още сега се била зародила честолюбивата мечта да разпростре властѣта си надъ Византия. Константинъ Багрѣнородни нѣмалъ никакви роднини по бащина линия и българскитѣ царь, съ пълно съзнание за личното си превъзходство надъ него и за държавната си сила, основателно се надѣвалъ, че като императорски тѣстъ ще бѣде фактически заповѣдникъ на империята. Честолюбивата и властна Зоя, тъкмо защото предвиждала тия неизбѣжни последици отъ уговорения бракъ, искала сега на всѣка цена да ги предотврати.

Становищата на дветѣ страни били непримирими. Поради това изникналиятъ помежду имъ конфликтъ можель да бѣде разрешень само чрезъ нова война и Симеонъ най-малко ималъ основание да се бои отъ нея. Въ Цариградъ, обаче, все още се надѣвали да я отклонятъ и по

тази причина се оказали готови на всъщакви други отстъпки: положението на Симеона като царь на българитѣ тѣ охотно могли да признаятъ, стига той да се задоволява само съ това. Патриархътъ Николай, смѣтанъ въ Византия главенъ виновникъ за опасното положение, въ което попаднала империята, отново се явилъ на сцената и въ цѣла редица писма се мжчилъ да убеди българския царь да се откаже отъ войнственитѣ си планове. Но Симеонъ оставалъ непреклоненъ и още докато събиралъ силитѣ си за решителната разправа, неприятелствата почнали. Българскитѣ отреди вече действовали въ византийска Тракия и изглежда, че успѣли да завзематъ временно и Одринъ.

Въ Цариградъ, гдето накрай се убедили, че войната е неизбежна, сѣщо почнали голѣми приготовления. Малоазийскитѣ войски били прехвърлени въ Европа и заедно съ европейскитѣ корпуси били поставени подъ началството на най-добрия отъ тогавашнитѣ византийски пълководци — Лъвъ Фока. Но византийцитѣ отдавна бѣха научени въ борбата си съ своя балкански съседъ да не довъряватъ на собственото си оръжие, а познаваха и изкуството да изпращатъ други народи да се биятъ вмѣсто тѣхъ. Поради това и тоя пжтъ, както двадесетина години по-рано, тѣ потърсили да хвърлятъ срещу българитѣ друга въоръжена сила. Сега изборътъ имъ падналъ върху печенѣзитѣ, които следъ маджарския разгромъ вече били непосредствени български съседи на северо-изтокъ. Чрезъ Йоанъ Вогасъ, византийски комендантъ на гр. Херсонъ (въ дн. Кримъ), било уговорено тѣ да нахлуятъ въ България, стига византийскиятъ флотъ да ги прехвърли презъ Дунава. Не били забравени и сърбитѣ, за които българското преобладание въ Балканския полуостровъ ставало все повече нежелателно. Съ посрѣдството на византийския военачалникъ на гр. Драчъ отъ Цариградъ влѣзли въ връзка съ тогавашния сръбски князь Петъръ Гойниковичъ и той обещалъ да нападне въ съюзъ съ маджаритѣ западнитѣ български земи. Срѣдъ тия приготовления минали цѣли две години. Следъ като всичко било уредено, голѣмата византийска армия тържествено потеглила къмъ България, а флотътъ подъ началството на адмирала Лакапинъ се отправилъ къмъ дунавскитѣ устия. Симеонъ допусналъ византийцитѣ да минатъ тракийската граница и съ гла-

внитѣ си сили ги очаквалѣ въ равнината между Анхиалѣ и Несебърѣ. Тукъ при брѣговетѣ на малката рѣка Ахелo (не Ахелой, както у насъ погрѣшно я наричатѣ) станала на 20 августъ 917 г. и решителната битка. Поради това, че дветѣ страни се биели съ небивало ожесточение, тя се превърнала въ страшно кръвопролитие. Симеонъ самъ се намиралъ въ редоветѣ на войницитѣ си и конѣтъ му билъ убитъ подъ него. Нѣкогашниятъ монахъ се оказалъ толкова способенъ и храбъръ пълководецъ, колкото и даровитъ книжовникъ. Най-сетне византийцитѣ не одържали българския натискъ и се подали назадъ. Но еднажъ вкопчени съ противникитѣ си, не било лесно да се отскубнатъ отъ тѣхъ и отстѣпленieto имъ подъ напора на българитѣ се превърнало въ безредно бѣгство, при което започнало истинско клане. Единъ отъ византийскитѣ автори, който описва тази битка, бележи, че такова кръвопролитие „отъ вѣкъ не се знаело“, а другъ единъ, Лъвъ Дяконъ, който половинъ вѣкъ по-късно миналъ презъ полесражението, съобщава, че тамъ още стояли купищата кости на погиналитѣ византийци. Между падналитѣ били и мнозина отъ военачалникитѣ. Лъвъ Фока се спасилъ, защото ъвреме успѣлъ да се добере до здравитѣ стени на Несебъръ.

Планътъ да се нападне България отъ северъ не сполучилъ. Йоанъ Вогасъ съ печенѣзитѣ чакалъ на северния брѣгъ на Дунава византийскитѣ кораби, но когато тѣ дошли, между него и Романа Лакапинъ настанала нѣкаква голѣма свада. Печенѣжскитѣ водачи, които я наблюдавали, отсѣдили, че при тия отношения между двамата византийски първенци цѣлото предприятие има малко изгледи за сполука и предпочели да поведатъ своитѣ въоръжени тѣлпи назадъ. Оставали сърбитѣ. Още следъ смъртъта на Мутимира, между членоветѣ на тѣхното княжеско семейство избухнали силни съперничества и вражди и Петъръ Гойниковичъ, племенникъ на Мутимира, заграбилъ властѣта, само защото си послужилъ съ византийска помощъ. Благодарение на нея той осуетявалъ и всички опити на своитѣ съперници да го измѣстятъ. Претендентитѣ за сръбския престолъ били принудени да потърсятъ подслонъ изъ чужбина — въ България, Византия и Хърватско. Сега византийскитѣ интриги срещу Симеона били узнати отъ другъ сръбски князь — Михаилъ Вишевичъ, владѣтель на сръбскитѣ приморски земи и сѣщо неприятель на Петра — и

той уведомилъ за това българския царь. Тогава Симеонъ изпратилъ въ Сърбия единъ отредъ подъ началството на войводитѣ си Мармаисъ и Тодоръ Сигрица. Петъръ Гойниковичъ билъ заловенъ, окованъ въ вериги и отведенъ въ България, а на сръбския престолъ билъ издигнатъ другъ отъ внуцитѣ на Мутимира, Павелъ Брановичъ.

Следъ битката при Ахело българскитѣ войски по петитѣ на бѣгащитѣ византийци стигнали до околноститѣ на Цариградъ. Тукъ, при с. Катасирта, Лъвъ Фока се опиталъ отново да имъ се противопостави, но тѣ чрезъ нощно нападение повторно го разбили и принудили да отстъпи задъ стениѣ на столицата. Пътятъ къмъ нея билъ отворенъ, но Симеонъ не мислѣлъ, че е дошло време да трѣгне срещу ѝ: трѣбвало преди всичко да се изтласкатъ византийцитѣ изъ цѣла Тракия и презъ течение на цѣлата 918 г. българитѣ били заети съ тая задача. Всички тамошни градове и крепости една следъ друга били превзети. Държалъ се само Одринъ. Сега вече Симеонъ не смѣталъ за нужно да скрива намѣрението си — да бжде призната неговата властъ надъ империята — и въ отговоръ на многобройнитѣ писма на патриарха, който го молилъ да спре неприятелствата, изрично поставялъ това условие. Въ противенъ случай заплашвалъ, че ще превземе Цариградъ и самъ ще сложи на главата си византийската корона. Очевидно той знаелъ, че следъ поражението при Ахело и загубата на Тракия положението на Зоя е било тъй разклатено, та, за да запази престола на сина си, тя нѣмала другъ изходъ, освенъ да изпълни договора отъ 913 г. Докато, обаче, той се надѣвалъ работитѣ да назрѣятъ и сами да доведатъ желаната отъ него развръзка, въ Цариградъ презъ мартъ 919 г. билъ извършенъ превратъ, който всецѣло провалилъ очакванията му. Романъ Лакапинъ заграбилъ властѣта и императрицата била повторно отстранена отъ управлението. Месецъ покъсно хитриятъ адмиралъ оженилъ Константина VII за дъщеря си, а презъ есента сжщата 919 г. самъ билъ коронясанъ за императоръ и съуправител на своя зетъ. Фактически той станалъ единствениятъ господарь на империята, а съ това Симеонъ за втори пътъ виждалъ плановѣтъ си осуетени. И сега вече освенъ засегнатото му самолюбие, но и престижътъ на българската държава налагалъ започнатата съ тъй блестящи победи борба срещу

Византия да бжде доведена до решителенъ край. За две империи въ Балканския полуостровъ нѣмало мѣсто. Едната отъ тѣхъ трѣбвало да бжде унищожена. И тъй като силата била у българитѣ, на тази участъ трѣбвало да бжде обречена Византия.

Въ отговоръ на извършеното въ Цариградъ, Симеонъ още презъ сжщата 919 г. приелъ гордата титла „царъ на българи и ромеи“, а година по-късно главата на българската църква билъ провъзгласенъ за патриархъ. Оставало и тоя пътъ на оржието да превърне всичко това въ действителностъ и войната продължила съ още по-голъмо ожесточение. Една българска армия навлѣзла въ Гърция и стигнала до Коринтския провлакъ; друга се запжтила къмъ Дарданелитѣ. Намѣрението на Симеона да завладѣе гр. Лампакъ на азиатския брѣгъ и по такъвъ начинъ да изолира Цариградъ откъмъ Егейско море не се осъществило, но Галиполскиятъ полуостровъ билъ заетъ. На следната година борбата се водила въ Източна Тракия, отъ гдето Византия напраздно се опитвала да измѣсти противника си. Тукъ, следъ едно кърваво поражение надъ императорскитѣ войски, българскитѣ дружини отново се явили въ непосредственитѣ околности на Цариградъ. Тогава, за да отстрани бурята, която се надвесвала надъ него, византийското правителство отново си послужило съ сѣрбитѣ. То съумѣло да повдигне срещу Симеона недавна поставения имъ отъ него князь, Павелъ Брановичъ. Тази нова разправа съ сѣрбитѣ за известно време отклонила българитѣ отъ задачитѣ имъ на югъ. Но Павелъ скоро билъ прогоненъ отъ Сѣрбия, на която Симеонъ поставилъ другъ сѣрбски князь, Захарий.

Фактически българскиятъ царъ владѣлъ цѣлия Балкански полуостровъ — отъ границитѣ на Босна и Коринтския провлакъ до непосредственитѣ околности на Цариградъ. Изъ цѣлото това пространство на империята, освенъ Одринъ, оставали само нѣколко укрепени градове по морскитѣ крайбрѣжия, на първо мѣсто Солунъ и следъ това Драчъ. Но съ тѣхъ Симеонъ не мислилъ да се занимава. Както нѣкога на Крума, нему било ясно, че за да се победи Византия, необходимо е било да се вземе нейната столица. Иначе всички успѣхи въ борбата срещу ѝ били осждени да останатъ ефимерни: скрита задъ могжцитѣ укрепления на Цариградъ, тя оставала непреодолима. Нѣщо

повече дори — отъ тамъ тя винаги могла да възстанови всички териториални загуби на западъ. Но Симеонъ съзнавалъ, че съ действия само откъмъ сушата никога не би могълъ да овладѣе града на Константина, а съ флотъ, съ който да го блокира откъмъ море, не разполагалъ. Ето защо той намислил да потърси съюза на африканскитъ араби. Едно българско посолство било изпратено при тѣхния халифъ Ал-Махди и то успѣло да го убеди да участвува въ замисленото предприятие. Въ случай на успѣхъ на арабитъ била обещана половината плячка, а сѣщо и византийскитъ владения въ Южна Италия и Сицилия. Халифътъ отредилъ свои пратеници, които заедно съ Симеоновитъ да дойдатъ въ България, за да се уговорятъ бждещитъ съвмѣстни действия. Но на пѣтъ отъ Африка за българскитъ адриатически брѣгове посланицитъ и на дветъ страни били заловени отъ калабрийски пирати и продадени въ Цариградъ. Ромеитъ едва сега узнали за опасността, която висѣла надъ тѣхъ. Членоветъ на българското посолство били хвърлени въ затворъ, а къмъ посланицитъ на Ал-Махди Лакапинъ показалъ необикновено внимание. Отрупани съ подаръци и съ обещания да бжде възстановенъ данѣкътъ, който империята по-рано плащала на господаря имъ, тѣ съ голѣми почести били изпратени при него. И разказитъ имъ за видено и чуто въ византийската столица направили такова впечатление на халифа, че той всецѣло се отказалъ отъ почти напълно уговорения съюзъ съ българския царъ.

Това било презъ есенъта 922 г. Симеонъ тогава билъ превзелъ Одринъ и чакалъ връщането на своитъ пратеници, за да се приготи за предприятието си срещу Цариградъ. Византийцитъ се погрижили да го уведомятъ за провалата на неговия планъ и патриархътъ, който въ едно отъ писмата си му съобщавалъ, че самъ провидението бдѣло надъ столицата на василевситъ, увещавалъ българския царъ да се откаже отъ неизпълнимитъ си планове и да заживѣе въ миръ съ своя „духовенъ отецъ“, императора. Но пѣтищата за отстъпление на Симеона сж били вече отрѣзани. Неговитъ намѣрения да седне върху престола на Константина Велики били всеобщо известни; войната, чрезъ която тѣ трѣбвало да бждатъ осъществени, траела вече близу десетъ години, и да признае, че всички положени до тогава усилия и дадени жертви сж били

напраздни, е било все едно той, победителът по всички бойни полета, да признае, че е победенъ. Единъ такъвъ край сега още по-малко отколкото презъ 913 г. е билъ възможенъ за гордия синъ на Бориса, тъй като сега неговото самолубие, личниятъ му престижъ и достойнството на българската държава сж били много по-силно ангажирани, отколкото тогава. Оpoznалъ девственитъ сили у своя народъ и неговитъ могъщи запаси отъ духовна енергия, която самъ бѣ събудилъ и увлѣкълъ въ движение и творчество, Симеонъ вѣрвалъ, че може да му възложи мисията, изпълнявана до тогава отъ разнородното и старѣщо ромейско общество: — да поеме политическото наследство на стария Римъ. Проникнатъ самъ отъ ценноститъ на византийската култура, плененъ отъ нейния блѣсъкъ и отъ величието на въплътената въ ромейскитъ самодръжци императорска идея, а чувствувайки и личното си превъзходство надъ нейнитъ цариградски представители, той отъ друга страна се е смѣталъ далечъ по-призванъ отъ тѣхъ да заеме мѣстото имъ.

Тѣй, жребиятъ е билъ хвърленъ и връщане не могло да има. Поради това всички писма, съ които Николай Мистикъ сега, както и по-рано, продължавалъ да се обръща къмъ Симеона, за да го склони на миръ, оставали безполезни. Той се готвѣлъ за новъ походъ срещу Цариградъ. На нѣкакъвъ успѣхъ въ предприятието си българскиятъ царъ, разбира се, и сега едва ли могълъ да разчита, но той разбиралъ, че не му остава другъ изходъ освенъ тоя — да не даде отдахъ на противника си. Тогава, за да отклони бурята, която отново се навдигала, византийското правителство за сетенъ пжтъ успѣло да използва сърбитъ като гърмоотводъ. Новиятъ тѣхенъ князь Захарий, при все че дължалъ престола си на Симеона, билъ побуденъ да възстане противъ него. Но Симеонъ въпрѣки това не искалъ да отложи предприятието си. Срещу сърбитъ била изпратена войска подъ началството на сжщитъ войводи Сигрица и Мармаисъ, които по-рано бѣха прогонили Петра Гойниковичъ, а съ главнитъ си сили Симеонъ настѣпилъ къмъ Цариградъ. Но едва що се разположилъ предъ неговитъ стени, стигнало известието, че възстанието въ Сърбия взело голѣми размѣри, изпратената за усмирение му българска войска била разбита, а двамата ѝ началници убити.

Съ това положението на Симеона още повече се влошило. Да се помири съ станалото на западъ било немислимо: това значело да даде възможностъ на новия неприятелъ да укрепне и по такъвъ начинъ да се превърне въ сила, която постоянно би заплашвала сигурността на западнитѣ български граници. Нужно било, следователно, да бжде отнета веднажъ за винаги възможността на сърбитѣ да играятъ ролята на византийски орждия срещу България. Но невъзможна била за Симеона и решителната разправа съ тѣхъ именно сега, когато войскитѣ му били събрани предъ византийската столица: трѣбвало би той да ги оттегли назадъ и, значи, да обрече тукъ цѣлото си и безъ това безнадеждно предприятие на единъ съвсемъ безславенъ край.

Отъ тъй създаденото затруднение могло да се излѣзе само чрезъ нѣкакъвъ актъ, който поне външно би далъ на Симеона известно морално удовлетворение. Унижението, на което се излагалъ, щомъ като било необходимо да отстѣпи отъ Цариградъ, той искалъ да прехвърли на своя противникъ, Романа Лакапинъ. По такъвъ начинъ се надѣвалъ да засили и опозицията, която съществувала въ Византия срещу тоя коронуванъ парвеню. Съ огледъ на това Симеонъ поискалъ да се явятъ при него патриархътъ и нѣкои отъ членоветѣ на сената, за да преговаря съ тѣхъ. Желанието му било веднага изпълнено. Но когато Николай Мистикъ като върховенъ представителъ на църквата заговорилъ за горещото си желание да види помирени двата християнски народа, царътъ съ видимо неудоволствие сложилъ край на тия словоизлияния и го отпратилъ съ съобщението, че предпочита да говори съ самия императоръ. Въ Цариградъ това искане било посрещнато съ смѣсеното чувство на надежда и страхъ. Преди да потегли за уречената среща, Романъ Лакапинъ отишелъ въ Влахернския храмъ и споредъ думитѣ на лѣтописеца горещо се молилъ на Богородица „да смекчи коравото сърдце на Симеона и го убеди да сключи миръ“. За да има въ предстоящитѣ преговори подкрепата на Богородица, той се опасалъ съ пазения тамъ като голѣма светиня нейнъ омофоръ (намѣтка) и тъй се отправилъ къмъ мѣстото на срещата.

Свиждането между двамата владѣтели станало на 9 септемврий 923 г. на специално приготвена площадка.

върху бръга на Златния рогъ. Симеонъ се явилъ придруженъ съ голѣма и блестяща свита; всички били покрити съ желѣзни брони, а копията и щитовѣтъ на мнозина били отъ злато или сребро. Голѣмъ брой отъ жителитѣ на столицата, струпани по близката частъ отъ стенитъ ѝ, наблюдавали съ напрегнато любопитство пристигането на българския владѣтель. И когато той спрѣлъ на уреченото мѣсто, до ушитѣ имъ стигнали възторженитѣ викове на неговитѣ хора, които го обкръжили и на грѣцки езикъ го приветствували като ромейски императоръ. Покушението, извършено при подобни обстоятелства срещу Крума, вѣкъ преди това, още не било забравено отъ българитѣ. Ето защо, преди да се отправи къмъ площадката, гдето Лакапинъ и патриархътъ го очаквали, Симеонъ заповѣдалъ тя да бѣде най-внимателно огледана.

Оловенъ печатъ на Симеона. Въ грѣцкия надписъ се чете: „Симеонъ въ Христа царъ на ромейтъ“. Рисунка на Т. Герасимовъ.

За разговора, воденъ отъ двамата държавни глави, имаме известия само отъ византийски произходъ и при това сравнително отъ доста късно време. Ако трѣбва да имъ се вѣрва, Романъ въ дълга речъ укорявалъ Симеона, загдето станалъ причина да се пролѣе тѣй много християнска кръвъ и го молѣлъ да прекрати неприятелствата си. Намѣсилъ се и патриархътъ, който почналъ да го увѣрява, че никога не го забравялъ въ молитвитѣ си, но Симеонъ грубо го прекъсналъ съ думитѣ: „поради твоитѣ молитви бѣ убитъ коньтъ ми при Ахело“. Двамата монарси се раздѣлили безъ мирътъ да бѣде установенъ. За безплодността на срещата имъ зрителитѣ отъ цариградскитѣ стени научили, впрочемъ, не отъ нѣкакво обикновено съобщение: тя имъ била разкрита отъ истинска личба. Защото, увѣрява византийскиятъ лѣтописецъ въ разказа си за тия събития, докато владѣтелитѣ разговаряли, два орли се извили надъ тѣхъ, приближили се за мигъ единъ до другъ и следъ това бързо отлетѣли въ различни посоки — единиятъ къмъ Цариградъ, а другиятъ на Западъ, къмъ Тракия. Симеонъ, при все че билъ обси-панъ съ скъпи дарове, предпочелъ да остави противника

си въ неизвестностъ относно своитѣ бждещи планове и повелѣ войскитѣ си назадъ.

Сега настѣпилъ редъ да се разчистятъ окончателно смѣткитѣ съ сѣрбитѣ. Срещу имъ била изпратена голѣма българска войска. Съ себе си тя водѣла единъ отъ потомцитѣ на Властимира, сѣрбския князь Чеславъ, когото трѣбвало да постави на мѣстото на Захария. При княжескитѣ междусобици, настѣпили преди това въ Сѣрбия, бащата на Чеслава избѣгалъ въ България, гдето тогава по времето на Бориса намѣрили убѣжище и други членове на сѣрбското княжеско семейство, и се оженилъ за българка. Чеславъ билъ дете отъ тоя бракъ. Захарий не се опиталъ да се съпротиви и избѣгалъ въ Хърватско, а много отъ заловенитѣ сѣрбски жупани били отведени въ вериги къмъ Прѣславъ. Върнатъ билъ въ България и самиятъ Чеславъ и цѣла Сѣрбия била превърната въ обикновена провинция на българското царство.

Фактътъ, гдето избѣгалиятъ отъ земята си сѣрбски князь Захарий намѣрилъ убѣжище въ Хърватско, не е билъ случаенъ. Следъ като еднажъ бѣ се опитала да хвърли срещу България печенѣзитѣ и следъ като три пѣти едно подиръ друго бѣ вдигала срещу ѝ сѣрбитѣ, византийската дипломация найсетне успѣла да настрои противъ нея и хърватитѣ. Тѣ наистина не сж могли да бждатъ особено опасни за българитѣ, но поради nepřителствата съ тѣхъ Симеонъ трѣбвало да държи въ далечнитѣ северозападни владения на царството си значителна военна сила, а това обстоятелство само по себе си е било достатъчно, за да отслаби позицитѣ му въ балканския Югоизтокъ. Ако се сѣди отъ писмата, размѣнени по това време между него и Лакапина, положението на българския царъ тогава ще да е станало доста затруднено. Тази е била и причината, загдето сега византийското правителство заело къмъ него още по-непримиримо отношение. Романъ Лакапинъ освенъ че не давалъ вече и дума да не стане за признание на Симеона като императоръ на ромеитѣ, но отричалъ правото му да се зове царъ и на българитѣ, а сврѣхъ това настоявалъ да му бждатъ върнати завладѣнитѣ отъ Симеона градове и крепости въ Тракия. Въпрѣки всички положени усилия, Симеонъ сега билъ много по-далечъ отъ своята царствена мечта, отколкото десетолѣтие и половина по-рано.

Първоначално той смѣталъ навѣрно, че неприятелството съ хърватитѣ не ще му отнеме много сили и, следователно, не ще спъне всецѣло бждещитѣ му действия срещу империята. Но смѣткитѣ му се оказали погрѣшни. Войската, която подъ началството на войводата Алогоботуръ била изпратена срещу хърватитѣ, била почти изцѣло унищожена. Съ това мжчнотиитѣ, съ които царьтъ ималъ да се справя, още повече нарасли. Симеонъ не билъ свикналъ да оставя ненаказани предизвикателствата срещу си и неотплатени случайнитѣ поражения на българското оржие, колкото и тежки да били тѣ. Хърватитѣ прочее трѣбвало да понесатъ последицитѣ на предизвикания отъ самитѣ тѣхъ конфликтъ. Войната, чийто театъръ до сега била предимно Тракия, трѣбвало да бже пренесена къмъ крайния балкански Северо-западъ. Нейното избухване, обаче, било предотвратено отъ посрѣдничеството на Римъ. Чрезъ едно съглашение съ Византия, което уреждало всички по-раншни недоразумения между дветѣ църкви, папството получило признание на върховенството си надъ далматинскитѣ земи; хърватскитѣ владѣтели били и преди това вѣрни синове на римската църква. Тогавашниятъ папа Йоанъ X поради това побързалъ да се намѣси и да запази подчиненитѣ на престола му тукашни области отъ бедитѣ, на които могли да ги изложатъ неприятелствата съ българитѣ. Къмъ края на 926 г. въ България се явили двама папски легати, които успѣли да примирятъ Симеона съ хърватския кралъ. На какви условия било постигнато това помирение, не се знае. Но тъй като по-късно, презъ XIII в. папата Инокентий III въ едно отъ писмата си до Калояна казвалъ, че нѣкога българскитѣ царе Симеонъ, Петъръ и Самуилъ получили благословия и корона отъ Римъ, много е вѣроятно, съгласието на Симеона за миръ съ хърватитѣ да е било добито при условие, че Римъ ще признае неговото царско достоинство; наредъ съ това, може би, е била призната отъ папството независимостта на българската църква и патриаршескиятъ санъ на българския църковенъ глава. Отъ това Римъ не е губѣлъ нищо: българитѣ преди това сж били свързани съ църковно отношение съ Цариградъ и чрезъ тѣхното отдѣляне сега единствено оцетенъ е могълъ да бже само цариградскиятъ патриархъ.

Въ Византия, естествено, били неприятно изненадани отъ тоя обратъ на работитѣ. Надеждитѣ, възлагани на неприятелствата между българи и хървати, били провалени, а безпокойствата на цариградското правителство се увеличили и отъ сведенията, които пристигнали отъ Тракия. Тамъ Симеонъ почналъ да смѣня своитѣ гарнизони съ прѣсни войски, а тревожни известия идѣли и отъ Солунъ: славянитѣ, които живѣли въ непосредственитѣ околности на тоя градъ, вече открито се бунтували срещу византийската властъ. Въ Цариградъ не се съмнявали, че всичко това предвещава подновяване на българския воененъ натискъ и очаквали вестъта за нѣкое ново военно предприятие на Симеона. Но вмѣсто тая вестъ тамъ пристигнала друга: на 27 май 927 г. Симеонъ скоропостижно починалъ. Въ съчинението на единъ византийски авторъ, писано двестри десетолѣтия по-късно, се разказва една любопитна легенда за неочакваната смъртъ на българския царъ. Нѣкой си цариградски астрологъ съобщилъ на Романъ Лакапина, че една отъ статуитѣ, която се намирала на единъ отъ цариградскитѣ площади, носѣла образа на Симеона, и че ако заповѣда да я обезглавятъ, Симеонъ веднага щѣлъ да умре. Лакапинъ още на следната нощъ наредилъ да бжде изпълнено внушението на учения астрологъ и въ сжщия часъ Симеонъ починалъ. Въ Византия имали право да погледнатъ на смъртъта на българския царъ като на избавление: цѣли петнадесетъ години тамъ бѣха минали за тѣхъ въ нещастия, виновникъ за които билъ смѣтанъ той.

Мжчно е да се даде една вѣрна и справедлива оценка на личността и дѣлото на Симеона. Безспорно е, че той е билъ най-всестранно надарениятъ, културно най-издигнатиятъ и най-просвѣтениятъ отъ всички владѣтели, които народътъ ни нѣкога е ималъ. Не подлежи на съмнение и това, че неговото време е въ всѣко отношение най-блестящата епоха въ цѣлата българска история. Имали сме царе пълководци, а не сме били лишени и отъ други, които виждали призиванието си въ мирното строителство. Симеонъ едновременно е билъ и едното и другото: единъ отъ най-забележителнитѣ пълководци на българския царски тронъ и най-голъмиятъ ценителъ и покровителъ на науката и изкуствата въ българската земя.

Но, когато се тегли внимателно равномѣтката подъ всичко постигнато презъ негово време, отъ погледа не

могатъ да отбѣгнатъ нѣкои не съвсемъ радостни нѣща. Голѣмата заслуга на Симеона за могъщото литературно движение, отъ което е била обхваната тогавашна България, е безспорна. Говори ли се за това, не трѣбва да се забравя, че условията за тоя подемъ бѣха подготвени отъ Бориса. На Бориса се е дължало и образованието, получено отъ Симеона, благодарение на което той самъ е можелъ да стане ръководителъ на кръга отъ съвременнитѣ му книжовници. А важно е въ случая и нѣщо друго: книжовното богатство, създадено въ България презъ Симеоновия вѣкъ, се превърна наистина въ вѣковно достояние на цѣлия православенъ славянски свѣтъ; но за самия тогавашенъ български народъ това богатство въ по-голѣмата си частъ е представляло мъртъвъ капиталъ. Богословскитѣ мъдрости, скрити въ него, сж били недостъпни за народнитѣ маси, а именно тѣ сж чакали задоволяване на духовния си гладъ, възбуденъ у тѣхъ следъ като имъ били отнети старитѣ езически предания. Цѣлата литература на Симеоновия периодъ е носѣла отвлѣченъ, космополитично-християнски характеръ. Тя е била духовенъ продуктъ на византизма, който се отличаваше именно съ антинационалнитѣ си тенденции. Съ пренасянето на тая литература у насъ и съ насаждане на вкуса къмъ нея въ срѣдата на ръководнитѣ български слоеве, се задушавалъ у тѣхъ всѣкакъвъ интересъ къмъ националната действителностъ, а наредъ съ това — пресушавали сж се и живитѣ струи, носени отъ народното творчество. Тѣй се сложило у насъ началото на една литературна традиция, чиито по-нататъшни последици щѣха да се окажатъ крайно пакостни за националното ни бъдеще: старата българска литература отъ сега нататъкъ заживѣ съ увлѣченията по чужди образци и ценности и поради това си остана докрай почти напълно откъсната отъ българската действителностъ. Тѣй народното съзнание бѣ лишено отъ храната, безъ която то не можеше да крепне и да служи за опора на българската държавностъ.

Въ държавно-политическо отношение последицитѣ отъ Симеоновата епоха сжщо тѣй не бѣха по-малко сѣдбоносни. Възпитанъ въ Византия, Симеонъ е билъ проникнатъ отъ държавнитѣ начала на византизма, чийто идеалъ бѣ всемирната християнска монархия. Въ нея мѣсто за отдѣлни, културно обособени народности нѣмаше

и не можеше да има. Тъкмо това обстоятелство бѣ заста-
вило Бориса да търси всички срѣдства, за да осигури на
своя народъ възможността за независимо отъ Византия
духовно развитие и за собствено културно творчество.
Симеонъ въ още по-голѣма степенъ отъ своя баща е
билъ изразителъ на тоя стремежъ. Но той искалъ и нѣщо
повече: да издигне България въ всѣко отношение до ра-
внището, на което се намирала тогавашна Византия, да
премахне културната граница, която ги дѣлѣла. Той не
можелъ да разбере, че въ единъ периодъ отъ десетолѣ-
тия никога не е възможно да се постигне онова, за чието
създаване сж били необходими много вѣкове. А тъкмо
защото не е искалъ да признае тая необходимостъ, Си-
меонъ, безъ самъ да съзнава това, се явилъ проводникъ
на тенденции съвсемъ противоположни на интереситѣ, отъ
които като български държавенъ владѣтель трѣбвало да
изхожда. Нещастieto тукъ е идѣло и отъ неговитѣ твърде
голѣми лични дарби и, което е още по-парадоксално —
отъ преголѣмата му вѣра въ силитѣ на собствения му на-
родъ. Своитѣ видения той не е можелъ да разграничи
отъ действителността и поради това не престаналъ да
бжде непоправимъ фантастъ. На българския народъ, който
тепърва трѣбваше духовно да се създава и расте, той
искалъ да възложи мисията да замѣсти Византия, като
заедно съ това поеме нейното държавно и културно на-
следство: една задача, каквато тогава не бѣ по силитѣ
на никой отъ европейскитѣ народи. Успѣеше ли Си-
меонъ да види тъй или иначе осъществена тая мечта, това
би довело до изчезване на народностната ни индивидуалностъ.
Историята познава не единъ случай, когато пълни съ жи-
зненостъ, но културно още недорасли народи сж ставали
господари на държави съ многовѣковна цивилизация, за
да се обезличатъ въ тѣхъ и завинаги да изчезнатъ. Сжд-
бата на нашия народъ едва ли би могла да бжде по-
друга. Завладѣлъ Цариградъ и станалъ фактически „им-
ператоръ на ромеитѣ“, Симеонъ би билъ осъденъ да за-
брави, че е царъ на българитѣ. И тогава победата щѣше
накрай да остане на победенитѣ. Отъ това гледище едно
щастие за българския народъ бѣ, че блѣнътъ на Симеона
да седне на трона на византийскитѣ василевси остана не-
осъществимъ.

Но увлѣчението отъ тази химера не можеше да мине безнаказано и имаше да бжде скъпо платено отъ иде-
шитѣ български поколѣния. Симеонъ остави едно полити-
ческо наследство, което мъчно можеше да бжде уредено.
Въпрѣки многогодишнитѣ войни и гърмотевичнитѣ си по-
беди, той не бѣ сторилъ нищо, за да осигури владението
на завзетитѣ територии на югъ и западъ. Никакви твър-
дини не сж били издигнати тамъ, нито пъкъ сж били
взети нѣкакви мѣрки, за да се попрѣчи на българскитѣ
противници да си възвърнатъ загубеното. Увѣренъ въ дар-
битѣ си на пълководецъ и въ живата въоръжена сила на
своя народъ, Симеонъ навѣрно е смѣталъ мѣрkitѣ отъ
тоя родъ за излишни. Още презъ негово време, обаче,
изтощението отъ понесенитѣ военни напрежения вече се
е чувствувало въ България, а сега, когато самъ той слѣ-
зълъ отъ историческата сцена, изчезвалъ и последниятъ
факторъ, на който се е крепѣло българското държавно
величие.

1. М. Дриновъ, Южные славяне и Византия въ X вѣкѣ. Съчи-
нения I. София 1909. — К. Гротъ, Моравія и мадьяры съ половины
IX в. до начала X в. Спб. 1881. — К. Шкорпилъ, Вѣдѣжки за ста-
рата българска столица Прѣславъ. ИАД. 4 (1914). — О. Успенскій,
Пограничный столбъ между Византіей и Болгаріей при Симеонѣ. ИРИ.
3 (1898).

2. С. Н. Палаузовъ, Вѣкъ болгарскаго царя Симеона. Спб.
1852. — В. Киселковъ, Българската книжнина презъ Симеоновия
вѣкъ. Сборн. „България 1000 години“. София 1930. — М. Геновъ,
Начало и разцвѣтъ на българската литература. София 1937. — В.
Киселковъ, Българската книжнина при Симеона. София 1938. —
Архим. Антоній, Изъ исторіи древне-болгарской церковной про-
повѣди. Константинъ, епископъ Болгарскій. Казанъ 1885. — А. Со-
болевски, Епископъ Константинъ. СЧУ. 18 (1901). — К. Калай-
довичъ, Иоаннъ, Екзархъ Болгарскій. Москва 1824. — Архим.
Панаретъ, Животътъ на Иоана Екзарха български. Станимака
1914. — С. Вилинскій, Сказаніе черноризца Храбра. Одесса 1901.
— В. Н. Златарски, Къмъ исторіята на открития въ мѣстността
Патлейна старъ български манастиръ. ИАИ. 1 (1921—1922). — Ю.
Господиновъ, Разкопки въ Патлейна. ИАД. 4 (1914). — Кр. Мия-
тевъ, Кржглата църква въ Преславъ. София 1932.

3. G. Ostrogorsky, Die Krönung Symeons von Bulgarien durch
den Patriarchen Nikolaos Mystikos. Actes du IVe Congrès international
des études byzantines. Sofia 1935. — Fr. Dölger, Bulgarisches Cartum
und byzantinisches Kaisertum. Сжшо тамъ. — Г. Баласчевъ, Ти-
литѣ на старобългарскитѣ господари. Минало I. 1 (1909). — Т. Ге-

расимовъ, Оловни печати на българскитѣ царе Симеонъ и Петъръ. ИАИ. 12 (1938). — И. Кузнецовъ, Писмата на Льва Магистра и Романа Лакапина. СНУ. 16—17 (1900). — В. Н. Златарски, Политическия животъ на българитѣ при царь Симеона. Сборн. „България 1000 години“. София 1930; сжщиятъ, Писмата на цариград. патриархъ Николая Мистика до българ. царь Симеона. СНУ. 10—12 (1894—1895); сжщиятъ, Писмата на визант. императоръ Романа Лакапина до българския царь Симеона. СНУ. 13 (1896).

Х. УПАДЪКЪ НА СИМЕОНОВСКА БЪЛГАРИЯ

1. ПЕТЪРЪ. ПРИМИРИЕТО СЪ ВИЗАНТИЯ И ПОСЛЕДИЦИТЪ МУ. ВЪЗСТАНИЯ СРЕЩУ ПЕТРА. СЪРБИ И МАДЖАРИ.

Симеонъ ималъ четирима синове: Михаилъ, Петъръ, Иванъ и Боянъ. Неизвестно по какви причини, той заставилъ най-възрастния отъ тѣхъ, да облѣче монашеското расо и опредѣлилъ за наследникъ втория си синъ Петра. Новиятъ царъ билъ лишенъ отъ всички качества, каквито трѣбвало да има единъ приемникъ на Симеона: кроткъ, безволенъ и крайно набоженъ, той не можелъ да бжде нито управникъ, нито пълководецъ. И странното е, че самъ Симеонъ, който добре го познавалъ, въпрѣки това, повѣрилъ именно нему сждбинитъ на народъ и държава. Пръвъ съветникъ на новия царъ и фактически глава на царството билъ неговиятъ вуйчо, Георги Сурсубулъ.

Последицитъ отъ дългитъ Симеонови войни сега още по-силно се почувствували въ България. Голѣма частъ отъ народа била изморена и жадувала за почивка и миръ. Самъ Петъръ сжщо билъ далечъ отъ амбициитъ и воинственитъ планове на своя баща. Противъ тѣхъ билъ и Сурсубулъ. Но влиянието на силната личностъ на Симеона мжно могло да бжде заличено и следъ смъртъта му; не могли да бждатъ забравени и заветитъ му. Въ голѣми слоеве на тогавашното българско общество, особено срѣдъ болярството, сжществувало убеждението, че добросъседски отношения и истински траенъ миръ съ империята сж невъзможни и че спокойното сжществуване на българската държава може да бжде осигурено, само когато Византия бжде изхвърлена отъ полуострова. Новиятъ царъ не смѣлъ да излѣзе открито срещу тия тежнения. И тѣй като приготовленията за нова война съ Византия били завършени отъ Симеона още въ надвечерието на смъртъта му, Петъръ поне привидно трѣбвало да я поведе. Неприятелствата почнали, но едновременно съ това царътъ и Сурсубулъ тайно уведомили Романа Лакапина, че били готови да

преговарятъ за миръ. Въ Цариградъ това и чакали. Двама византийски посланици се явили въ Несебъръ, гдето било постигнато предварително съгласие върху условията на примирението. Самиятъ миръ билъ сключенъ следъ това въ Цариградъ, гдето пристигнали наскоро следъ това Петъръ и Сурсубулъ, придружени отъ голъма свита. Чрезъ мирния договоръ българитъ се отказвали отъ всички завоевания, направени отъ Симеона следъ 913 г. Дори побрѣжието на Бургаския заливъ съ градоветъ Несебъръ, Анхиалъ и Созополъ отново станало византийско. Но областта задъ него, до стария пограниченъ окопъ Еркесия, както изглежда, била отстъпена на България. Останалъ и данъкътъ, който империята плащала на българитъ още по договора отъ 896 г.; уговорено било дветъ страни взаимно да си размѣнятъ военнопленницитъ. Едничкото удовлетворение, което Петъръ получилъ, било това, че Византия признала титлата му „царъ на българитъ“ и пълната независимостъ на българската църква съ патриаршеското достоинство на нейния представителъ. За да се даде изразъ на приятелството, което отъ сега нататкъ трѣбвало да свързва дветъ страни, Петъръ се оженилъ за внучката на Романа Лакапина, Мария.

Първата византийка, българска царица, дошла въ Прѣславъ съ тѣла свои сънародници, които трѣбвало да облекчатъ живота ѝ въ срѣдата на недостатъчно изтънченитъ българи. Тия чужденци донесли и заразата, отъ която срѣдновѣковна България никога следъ това не успѣ напълно да се освободи: развращаващото влияние на Византия и на нейната култура.

Това примирение съ империята, при условията, на които било извършено, предизвикало остра реакция въ българскитъ националистически срѣди. Най-силно било недоволството у боярството. Сътрудницитъ на Симеона не могли да се помирятъ съ политиката на неговия синъ. Не минала година отъ възцаряването на Петра и срещу него и Сурсубула билъ съставенъ заговоръ. На чело на заговорницитъ билъ третиятъ Симеоновъ синъ,

Оловенъ печатъ на царъ Петра. На изображението е представена и жена му. Околовръстъ гръцки надписъ: „Петъръ царъ“. Рисунка на Т. Герасимовъ.

Иванъ. Но заговорътъ билъ откритъ, участниците подложени на мъчения, а Иванъ — подстриганъ за монахъ и затворенъ. Когато наскоро следъ това въ Прѣславъ пристигнало едно византийско посолство, за да уреди размѣната на пленниците, то поискало отъ името на Лакапина да му бжде предаденъ и провинениятъ български князь. Той билъ отведенъ въ Цариградъ, гдето Лакапинъ го освободилъ отъ духовното му звание и го оженилъ за една своя близка. Хитриятъ византиецъ ималъ по тоя начинъ въ ржцетъ си единъ човѣкъ, когото въ случай на нужда можелъ да използува срещу своя роднина и приятель — българския царь.

Но суровитъ мѣрки, чрезъ които билъ потушенъ тоя заговоръ, не задушили недоволството срещу Петра. Две години по-късно (930 г.) то се изразило въ открито възстание. Неговъ центъръ били македонскитъ земи, а началството му поелъ първиятъ Симеоновъ синъ, Михаилъ, който хвърлилъ расото. Но той се поминалъ още въ самото начало на движението и останалитъ безъ вождъ възстаници остяпили на византийска територия въ Епиръ, гдето дълго време живѣли на воля. Византийското правителство трѣбвало съ сила да ги подчини.

Разложението, на което хилавото управление на Петра обрекло могщата Симеоновска България, довело и до чувствителни териториални загуби. Четири години следъ смъртта на Симеона сръбскиятъ князь Чеславъ, който отъ 923 г. живѣлъ като почетенъ пленникъ въ Прѣславъ, заедно съ нѣколцина сръбски велможи избѣгалъ презъ Цариградъ въ Сърбия и вдигналъ сънародниците си на борба за освобождение отъ българската властъ. Романъ Лакапинъ не се подвоумилъ да окаже на Чеслава явна подкрепа срещу своя собственъ зеть, съ когото отъ друга страна не преставалъ да поддържа най-добри отношения. Между тъй възстановената Сърбия и Цариградъ се установили сърдечни връзки. Византия по тоя начинъ успѣла отново да възкреси въ гърба на българитъ една сила, чрезъ която нѣкога бѣ създавала толкова много неприятности на Симеона. Слабодушниятъ Петъръ не намѣрилъ нищо нередно въ това поведение на своя дѣдо и продължавалъ да се отнася къмъ него съ пълно довѣрие. България сега дори се нагърбила съ ролята на доброволенъ стражъ на своя юженъ съседъ: въ Цариградъ своевременно били

уведомявани за морските експедиции, които покрай българските брегове руси и печенѣзи предприемали къмъ Босфора.

Не е чудно, че при единъ държавенъ глава като Петра военната сила на царството дошла въ пълненъ упадъкъ. Отъ него първи се възползували маджаритѣ. Урокътъ, който нѣкога имъ билъ даденъ отъ Симеона, дълго време ги въздържалъ отъ всѣкакво желание да безпокоятъ българскитѣ земи. Сега, обаче, тѣ нѣмало отъ какво да се боятъ и още въ първото десетолѣтие отъ царуването на Петра коннитѣ имъ пълчища почнали да бродятъ на дълъжъ и на ширъ изъ България. Тѣй като не срѣщали никаква организирана съпротива, походите имъ все повече зачестявали, а когато вече не оставало какво да грабятъ тукъ, тѣ нахлували въ византийскитѣ области на югъ и, натоварени съ плячка, презъ българска територия спокойно се връщали въ страната си. Особено зачестили тѣхнитѣ походи следъ срѣдата на X в. До тогава главна областъ на маджарскитѣ подвизи била Срѣдна и Западна Европа. Но, следъ като въ голѣмата битка при Лехъ (до Аугсбургъ, 955 г.) нѣмцитѣ нанесли на маджаритѣ извънредно тежко поражение, тѣ вече престанали да спохождатъ ония страни. Заради това пъкъ съ още по-голѣма стрѣвъ се нахвърляли върху българскитѣ земи и останалия европейски Юго-изтокъ.

2. СОЦИАЛНИЯТЪ ВЪПРОСЪ ВЪ БЪЛГАРИЯ ПРЕЗЪ X В.

Въпрѣки това, че въ България презъ втората половина на IX в. вече имало сравнително доста и при това многолюдни градски срѣдища, селянитѣ сж образували грамадната частъ отъ нейното население. Земеделието си оставало основенъ поминъкъ и на повечето отъ градскитѣ жители, а броятъ на ония, които живѣли само отъ занаятъ или търговия, е билъ съвсемъ незначителенъ. Отъ друга страна нуждитѣ на селянина пъкъ и изобщо на обикновения човѣкъ сж били крайно ограничени. Почти всѣко стопанство изработвало само по-голѣмата частъ отъ онова, което му било необходимо — тъкани, дрехи, вещи за всѣкидневна употреба, а до търговеца или до занаятчията се прибѣгвало само въ рѣдки и опредѣлени случаи

— за оржие, съчва или за стоки, които не всѣкжде могли да се добиватъ, напр. соль. Поради това, всѣко земедѣлско стопанство е представляло нѣщо затворено въ себе си и способно малко или много да се самозадоволява. Доколкото пъкъ размѣната се явявала необходима, тя е носила чисто натураленъ характеръ.

При това състояние общественитѣ отношения въ България запазвали стариннитѣ си патриархални чѣрти. Колкото и да било голѣмо значението на боляритѣ въ държавния животъ, тѣ си оставали преди всичко племенни или родови първенци и въ икономическо отношение не сѣ били нѣщо повече отъ обикновени по-заможни стопани. Богатството се е състояло въ притежание на по-голѣмо количество добитѣкъ, на малко повече земя или на по-широко и по-удобно жилище. Стремезѣтъ къмъ увеличението на това богатство не е съществувалъ, тъй като добитѣтъ излишѣци не е имало за какво да бждатъ употребени.

Краятъ на това добро време настѣпилъ още презъ Симеоновото царуване. Дългитѣ войни съ всички налагани отъ тѣхъ тежести, изисквания и жертви подровили народното благосъстояние. Най-много, разбира се, е било засегнато селското стопанство, което се лишавало отъ нуждната му работна рѣка, а трѣбвало да понася почти изцѣло издрѣжката на мобилизиранитѣ войски. Сега при управлението на Петра, бедствията за него се увеличили и поради опустошенията, вършени отъ маджаритѣ. Отъ тѣхъ сѣщо тъй най-вече страдало населението изъ полетата и открититѣ селища, чиито храни били задигани, добитѣкътъ отвлечанъ и жилищата превръщани въ пепелища.

Независимо отъ всичко това, още по времето на Симеона е било почувствувано въ стопанскитѣ и социални отношения на България решителното влияние на два нови фактора. Преди всичко тя била ввлѣчена въ водовъртежа на международната търговия. Презъ течение на четиридесетгодишното Петрово царуване, когато между България и Византия съществувалъ дълбокъ миръ, търговскитѣ имъ връзки били засилени, а чрезъ посрѣдничеството на византийцитѣ българскитѣ земи дошли въ стопански досегъ и съ далечнитѣ южни и източни страни. Въ единъ византийски императорски декретъ, издаденъ за уредба на търговията въ Цариградъ презъ първата половина на X в.,

се говори за български търговци, които идвали тукъ съ своитѣ стоки. Тѣ внасяли главно хранителни продукти, следъ това медъ и ленени тъкани или необработенъ ленъ. Тия произведения тѣ размѣняли съ южни плодове, подправки и всевъзможни индустриални произведения, особено съ сирийски копринени платове. По онова време и Солунъ, втори по голѣмина и значение градъ на империята, се поддържалъ главно съ хранитѣ, които получавалъ изъ околнитѣ български области. Най-живо участие въ тая търговия съ солунци вземали, споредъ съобщението на единъ византийски авторъ отъ началото на X в., дветѣ славяно български племена драговичи и сагудати, чиито земи лежали най-близко до тоя градъ.

Докато, следователно, българскиятъ земеделецъ по-рано произвеждалъ главно за себе си и въ рѣдки случаи за съвсемъ тѣсенъ кръгъ отъ потрѣбители, сега той можелъ да работи за единъ почти неограниченъ пазаръ. Богатството сжщо могло вече да бжде употребено, тъй като въ страната били внасяни различни рѣдки и по-рано непознати произведения. Съ това стремежътъ къмъ забогатяване все повече се засилвалъ и отъ него били заразени, естествено, на първо мѣсто заможнитѣ слоеве, главно боярскитѣ сръди. А тъй като презъ сръднитѣ вѣкове основа на всѣко богатство е била земята, боярското земевладение все повече почнало да се шири. Църквата отъ своя страна сжщо се превръщала въ все по-голѣмъ поземленъ собственикъ. Обратната страна на тоя процесъ е било намаляване на свободното и икономически здраво селячество. Селянитѣ по единъ или другъ начинъ попадали подъ стопанската зависимостъ на земевладѣлцитѣ, които използвали положението си и ги товарѣли съ все по-голѣми задължения и повинности.

При все това развитието въ тая насока, предоставено само на себе си, едва ли би довело до особени и тъй бързи промѣни въ стопанския строежъ на тогавашна България и въ нейнитѣ обществени отношения, ако тукъ, едновременно съ споменатата причина, не е действувалъ и другиятъ факторъ — примѣрътъ на Византия и влиянието, което упражнявалъ у насъ. Въ византийското общество ръстътъ на едрото земевладение започналъ рано презъ IX в. и сега, столѣтие по-късно, вече билъ взелъ застрашителни размѣри. Имало случаи, когато отдѣлни семейства

притежавали тамъ земитѣ на цѣли области, чието селско население е било превърнато въ работници или въ отру-пани съ всевъзможни повинности арендатори. Презъ тази епоха въ Византия се формирала една земевладѣлска ари-стокрация, която разполагала съ всички блага, а отдѣлни нейни представители по богатства съперничели дори на императоритѣ. Сега, при настѣпилитѣ добросѣдски от-ношения между империята и България, не е било мѣчно примѣрътъ на тия византийски поземлени магнати да на-мѣри подражание и у насъ, още повече поради това, че богатството давало възможность не само за по-голѣми удобства, но и за политическо влияние.

Увеличението на едрата поземлена собственость въ Византия и предизвиканото отъ това орѣдяване на сво-бодното и имотно селячество представляло явна опасность за империята, която освенъ отъ необходимитѣ срѣдства за материалната си издрѣжка, се лишавала по тоя начинъ и отъ надеждни войници, каквито само едно здраво, сто-пански осигурено и независимо селско население могло да даде. Но въ Византия тази опасность навреме е била съзрѣна и поради това още рано презъ X в. държавната власть прибѣгнала къмъ редица мѣрки, за да спре тѣй започналия процесъ. Въ продължение на цѣло столѣтие императоритѣ единъ следъ другъ издавали закони, съ които се забранявало на едритѣ поземлени владѣтели и изобщо на лица извънъ селското съсловие да добиватъ по каквото и да е било начинъ селски имоти, а добититѣ по незако-ненъ пѣтъ се връщали на предишнитѣ имъ собственици или просто се конфискували. Тази мѣрка освенъ свѣтскитѣ лица засѣгала и църковнитѣ институти — манастири, епи-скопства, отдѣлни църкви и т. н. Единъ отъ византийскитѣ императори, съвременникъ на царь Петра, дори забранилъ да се правятъ на духовни заведения каквито и да било дарения или завещания на имоти: църквата трѣбвало първа да следва препорѣчваната отъ евангелието бедность.

Мѣрkitѣ отъ тоя родъ, колкото и недостатъчни, за да спратъ тамъ развитието на единъ процесъ, който се подхранвалъ отъ самия животъ и затова действувалъ съ стихийна сила, все пакъ сж го възпирали и до голѣма степенъ намалявали остротата на последицитѣ му. Но въ Петровска България, гдето прониквалъ, той се развърналъ, безъ да срещне каквато и да било спѣнка. Духовно ни-

щият синъ на Симеона навърно и не забелязвалъ онова, което тогава се извършвало въ глѣбинитѣ на българското общество, а още по-малко е билъ въ състояние да разбере неговия смисълъ и значението му за бъдещето на държава и народъ. Попадналъ въ пленъ още презъ началото на царуването си у една срѣда отъ изтѣнчени византийци, на които интереситѣ на българската национална общностъ сж били съвсемъ чужди, а освенъ това и подъ влиянието на придворни ласкатели и карьеристи или лицеѣрни набожници, които хвалѣли неговото благочестие, доброта и незаинтересуваностъ къмъ земнитѣ работи, докато сами, по примѣри на византийскитѣ си събратя, знаели да примиряватъ въздишкитѣ си по небесното блаженство съ човѣшката си слабостъ къмъ лично благополучие — мекушавиятъ и безволенъ царъ Петъръ не е билъ въ състояние да предприема нищо, за да ограничи злото. Роденъ повече за отшелникъ и монахъ, той го оставялъ да се шири свободно по българската земя и въ кжсогледството си дори го насърчавалъ. Обичаятъ да се даряватъ земи на църкви и манастири, въведенъ у насъ по византийски образецъ навърно още по времето на Бориса и Симеона, сега благодарение на щедростта на набожния царъ добилъ още по-голѣмо разпространение. Поради всичко това, ако се сжди по нѣкои доста оскъдни данни, вече къмъ срѣдата на X в. стопанскитѣ и социални отношения въ България сж били доста промѣнени: много отъ земитѣ подъ една или друга форма ще да сж били притежавани отъ едри владѣлци — боляри или църковни учреждения.

Това състояние на българското общество две-три десетолѣтия следъ Симеона — презъ срѣдата на X в. — дава основание на нѣкои нашенски писатели да твърдятъ, че по онова време въ България вече е сжществувалъ феодализмътъ. Тоя възгледъ е свършено погрѣшенъ. Феодаленъ строй, такъвъ, какъвто е познатъ въ срѣдновѣковнитѣ романо-германски страни, у насъ, както и въ съседната ни Византия, никога не се е създалъ. Още по-малко е можелъ да се яви той презъ тая ранна епоха. Характерното за западно-европейския феодализъмъ е било съединението на политическата властъ съ земевладението. Феодальтъ тамъ е билъ не само собственикъ на земята, върху която живѣли селянитѣ, но и тѣхенъ политиче-

ски владѣтель. Въ границата на неговата област никаква друга власт не е смѣла да се мѣси, а още по-малко да опредѣля отношенията му къмъ неговитѣ поданици. Той разполагалъ надъ тѣхъ съ суверенни господарски права, т. е. ималъ е правото на администрация, на сждъ, на данъци и т. н. Сресу това у насъ, както и въ Византия, земевладѣлцитѣ, боляри или духовници, сж били само притежатели на по-голѣми или по-малки имения, но политически права надъ своитѣ селяни тѣ не сж имали. Въ тѣхнитѣ земи, както и навсѣкжде другаде, управлението е било предоставено на органитѣ на централното правителство. Въ най-благоприятни за земевладѣлца случаи, той е можелъ да бжде само посрѣдникъ между населението и властѣта, или нейнъ агентъ. Освенъ това при феодалния строй въ Западна Европа феодалтѣ е билъ свързанъ съ клетва за вѣрностъ къмъ своя сюзеренъ — по-голѣмъ владѣтель или държавенъ глава — и съ това сж се изчерпвали всички негови задължения. Извънъ тѣхъ той не е билъ обвързанъ съ нищо. Ималъ е правото дори за своя смѣтка и на своя отговорностъ да води войни съ когото и да било друго. У насъ за отношения отъ тоя родъ нѣма дори и поменъ. Системата на сюзеренство и васалитетъ съ всички присѣщи на феодалния строй връзки и задължения е била у насъ нѣщо съвършено непознато. Тукъ земевладѣтельтѣ, както и всѣки другъ човѣкъ, е билъ обикновенъ поданикъ на една властъ, която се е простирила еднакво надъ цѣлата държавна територия. Феодализмътъ на Западъ е създалъ и свое право, публично или частно. У насъ отъ подобно право сжщо нѣма никаква следа. Възможно е, както по-късно това било въ сръдновѣковна Сърбия, въ областѣта на наказателното право законътъ да не е билъ еднакво строгъ къмъ престѣпниците отъ различнитѣ обществени слоеве, но тоя фактъ може да свидетелствува за сжществуването само на съсловно дѣление. А отъ него до единъ изграденъ и вътрешно затворенъ феодаленъ строй разликата е грамадна.

Презъ по-късния периодъ на нашата история се явяватъ наистина много случаи, когато отдѣлни силни люде успѣвали да заграбятъ властѣта надъ голѣми области и ставали по тоя начинъ тѣхни князе, т. е. въ истински смисълъ политически господари. Но феодали тѣ не сж били,

защото властта имъ сжщо не изхождала отъ земевладѣ-
нието или, още по-точно казано, — защото не сж се смѣ-
тали върховни собственици на земята на своитѣ поданици.
Тѣ си оставали само мѣстни държавни владѣтели. А което
е още по-важно, — тѣхното издигане винаги е представляло
посегателство върху правата на централното правителство.
Властта му тѣ не само не признавали, но най-често се
явявали и негови противници. Появата на подобни незави-
сими княжества въ нашитѣ земи, както по-нататѣкъ ще
има да видимъ, е означавало не тържество на феодалния
строй, а разложение на българската държава, политическо
разпокъсване на българската земя.

Но, когато се говори за стопанскитѣ промѣни, на-
стѣпили въ България презъ Х в., а отъ тукъ — за со-
циалното неравенство и за изникналитѣ изъ него проти-
воречия въ срѣдата на българския народъ, нужно е въ
сжжденията по тоя въпросъ да се спазва известна мѣрка,
тѣй като иначе може да се стигне до изводи, съвсемъ
несѣответни на действителността. Казаното по-горе от-
носно промѣнитѣ, настѣпили въ българското народно сто-
панство и стремежитѣ къмъ натрупване на богатство има
предъ видъ само нѣкои основни тенденции. Общо взето,
обаче, тѣ не само въ онова далечно време, но и много
по-късно не сж достигнали у насъ пълното си осжществя-
ване. Презъ тая епоха на срѣдновѣковието Византия е
била единствената страна съ напълно развито парично сто-
панство. Всички други европейски народи и държави, кол-
кото и да сж участвували въ тогавашния международенъ
стокообмѣнъ, сж си оставали въ стадия на натуралното
стопанство. Относно тогавашна България това се потвър-
ждава и отъ обстоятелството, че нуждата отъ собствени
пари въ нея не е била чувствувана, а до колкото въ нѣ-
кои случаи се е явявала, задоволявана е била съ визан-
тийски монети. Български пари, сѣчени презъ епохата на
първото царство и до сега не сж намѣрени и едва ли ще
бждатъ открити. Размѣната е ставала и сега, както и въ
началото на държавния ни животъ, предимно въ натура и
затова не е могла да окаже особено дълбоко влияние
върху общия строежъ на народното стопанство. Отъ друга
страна, съ изключение на нѣкои предмети необходими въ
всѣкидневния животъ, но сами по себе си много распро-

странени, като напр., солъ и желѣзо, обикновениятъ жителъ, гражданинъ или селянинъ, у насъ не се е нуждаелъ отъ нищо, за което е трѣбвало да прибѣгва до услугитѣ на пазаря, особено на външната търговия.

У насъ понѣкога много се говори за разкоша въ царския дворъ или за тоя, срѣдъ който живѣло българското болярство, тогава или презъ по-късно време. Въ сжщностъ това е сжщо една тенденциозна и зле скроена легенда. Че българскиятъ царски дворъ, както вече казахме, съ своята външна обстановка е трѣбвало да действува внушително на обикновения посетителъ и на чужденцитѣ, които по една или друга причина сж престѣпвали неговия прагъ, това при тогавашнитѣ понятия се е смѣтало за нужно съ огледъ къмъ престижа на държавата. Не е чудно следователно, че Симеонъ на тържественитѣ приеми, които ще да сж били устройвани главно при идване на чужди посланици, се явявалъ тамъ облѣченъ, както и неговитѣ боляри, въ злато и коприна. Неговиятъ по-младъ съвременникъ, Константинъ Багрянородни, въ едно свое съчинение дори нарочно съветва да се приематъ чуждитѣ държавни представители срѣдъ колкото е възможно по-блестяща обстановка: чрезъ това тѣмъ се внушавало уважение къмъ могществото на византийската империя, учудване или страхъ предъ срѣдствата, съ които тя разполагала. Много е за вѣрване сега, при Петра, дошлата въ България съ цѣла свита отъ придворни византийска княгиня да е донесла съ себе си нѣкои отъ навицитѣ на цариградския дворъ и по-голѣмъ вкусъ къмъ удобството и личния разкошъ, както е допустимо сжщо тѣй, известна частъ отъ близкото до двора болярство да е била повлияна отъ тия византийски навици. Но сигурно е отъ друга страна, че масата отъ българското болярство, колкото въ това отношение да се е отдалечила отъ бита на дѣдитѣ, далечъ не е тѣнѣла въ излишества, както обикновено се приказва. Сжщиятъ Симеонъ, чийто „блѣсъкъ“ или „разкошъ“ искатъ да представятъ като нѣщо изключително, нощемъ, споредъ свидетелството на другъ неговъ съвременникъ, навличалъ като своя баща власнищата. И, запазилъ навицитѣ на нѣкогашния монахъ, той прекарвалъ тогава дълги часове предъ иконостаса или на работната си маса, гдето предъ мъждѣщето кандило „пишелъ книги, за да си почива“. А колко малко е бле-

стѣло по онова време самото болярство дори съ външния си видъ се вижда отъ друго съобщение на познатия ни Луитпрандъ Кремонски. Той говори съ явно презрение за единъ царъ Петровъ посланикъ, когото видѣлъ на тържествено угощение въ императорския дворецъ: българинътъ билъ „съ остригана по маджарски глава“, т. е. съ дългъ перчемъ, а поясътъ му, отъ обикновена кожа, билъ украсенъ съ медни копчета (пулове). Ако такова е било парадното снаряжение на единъ виденъ български боляринъ, изпратенъ да представя своя господаръ при чуждъ владѣтель, неговитѣ обикновени събратя навѣрно не ще сж блесѣли съ разточителство въ облѣклото си. Въ дълбокитѣ провинции тѣ и по начинъ на живота си едвали сж се отличавали много отъ заможнитѣ селяни.

За живота на обикновеното население въ България по онова време нѣмаме никакви сведения. Но отъ нѣкои съвсемъ общи, случайни и крайно оскѣдни указания изъ Симеоново време може да се заключи, че неговата материална култура не е била особено висока. Йоанъ Екзархъ въ своя „Шестодневъ“ споменува, че то живѣло въ сламени „хижи“, но срѣщали се по-добри жилища — „клѣти“ и „изби“, направени отъ дърво и съ плетени стени. И еднитѣ и другитѣ били покрити съ слама. Какви сж били задълженията на населението къмъ държавата презъ тая епоха, за това нѣмаме нигде никакви известия. Но отъ по-късни указания се вижда, че данѣцитѣ били плащани въ натура и, както изглежда, не ще да сж били особено тежки. Освенъ редовнитѣ данѣчни тегоби населението било натоварено съ различни повинности, най-обикновената отъ които била работата за постройка на пѣтища, крепости и т. н.

Появата на едрата поземлена собственост създадо една нова категория население — тая на зависимото селячество. Но колко разпространено е било презъ тая епоха и какво е било неговото социално положение, за това сжщо тѣй не разполагаме съ никакви данни. Навѣрно къмъ тия зависими селяни ще да се отнася прозвището „нищи“ у Йоана Екзархъ. Освенъ тѣхъ той споменува и тѣй нареченитѣ „смърди“ (ед. число „смърдъ“). Ако се сжди по аналогия съ срѣдновѣковна Русия, гдето наименованието „смердъ“ означавало независимъ селски стопанинъ, то може би и у насъ е имало сжщия смисълъ.

Какво е било у насъ по онова време правното положение на зависимото селячество и дали е било навсѣкжде еднакво, т. е. почиваще на нѣкакви наредби въ сила за цѣлата държава, или пъкъ се е опредѣляло отъ мѣстни условия и отъ усмотрението на отдѣлнитѣ земевладѣлци, сжщо не се знае. Но малко вѣроятно е да е сжществувало въ България още презъ тая ранна епоха установено право въ тая областъ. Отношенията въ нея сега сж били едва въ своя първоначаленъ стадий и тепърва имало да се оформятъ. Въ всѣки случай, обаче, несъмнено е, че по времето на Петра селянитѣ сж били задължени да вършатъ безплатно известни работи на боляритѣ. Тая повинность навѣрно е засѣгала само зависимото население. Дали то свръхъ нея е било задължено да отдѣля за господаритѣ и частъ отъ добива на своитѣ стопанства, за това сжщо нѣмаме сведения. Много е вѣроятно, че при понизения авторитетъ и слабата властъ на централното правителство произволитѣ тукъ ще да сж били нѣщо обикновено. И тия произволи, наредъ съ злоупотрѣбленията на оставенитѣ безъ надзоръ царски чиновници, сж били една отъ главнитѣ причини за глухото недоволство, което сега все повече обхващало народнитѣ маси. Злинитѣ върху имъ се трупали бързо една следъ друга, а помощъ въ тѣхъ тѣ отъ никжде не могли да чакатъ. Най-малко за нея се сѣщали ония, въ чиито ржце тамъ, въ Прѣславъ, лежали сждбинитѣ на изградената съ толкова усилия и жертви българска държава.

Въпрѣки дълбокитѣ преврати, преживѣни презъ епохата следъ покръщението, държавниятъ строй въ България продължавалъ да запазва всички сжществени чѣрти, които ималъ и презъ предишния периодъ. Древнитѣ прабългарски институции, организационни форми и служби останали малко засегнати отъ новото време. И тия все още пълни съ жизнена сила турански традиции сж били скелетътъ, който сега сдържалъ пълното рухване на голѣмото, но вътрешно разклатено българско царство. Заразата на византинизма въ всичкитѣ му разновидности прояви отдавна била обхванала държавния центъръ и ржководството на българската църква. Отъ тамъ тя бавно прониквала и въ останалитѣ части на българския организъмъ. Но въ неговитѣ разчленения тя срѣщала пасивната, но все още упоритата съпротива на всичко онова, което оставало

вѣрно на заветитѣ на старината и не могло да се помири съ чуждото.

Що-годе задоволителни сведения за вътрешната уредба на българската държава по времето на Петра липсватъ. Само съвсемъ случайни и бѣгли загатвания показватъ, че наследениятъ отъ времето на Бориса и Симеона съветъ на великитѣ боляри още е сѣществувалъ. Той сега се състоялъ отъ шестъ души. Старото провинциално военно и административно устройство съ неговитѣ таркани и комити сѣщо се пазѣло. Освенъ това въ царуването на Петра за пръвъ пѣтъ се споменуватъ „вътрешни и външни“ боляри. Какво сѣ представляли еднитѣ и другитѣ, е въпросъ, на който съ сигурностъ не може да се отговори. Докато днесъ едни вѣрватъ, че вътрешнитѣ боляри сѣ заемали известни служби въ държавата и участвували въ управлението, а външнитѣ живѣли като частни лица въ именията си, други смѣтатъ, че вътрешнитѣ боляри били жители на столицата, а външни — на провинциитѣ. И едното и другото отъ тия мнения почива само на догадки.

3. ДУХОВНО СЪСТОЯНИЕ НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОДЪ ПО ВРЕМЕТО НА ПЕТРА. ОТШЕЛНИЧЕСТВО И БОГОМИЛСТВО.

Съзнанието, че народъ и държава сѣ застрашени отъ разложение и отиватъ къмъ гибелъ, обхващало все по-широки сръди на българското общество. Но следъ несполучливитѣ опити за възстание още презъ първитѣ години отъ царуването на Петра надеждата, че е възможно да се поправятъ работитѣ, изчезнала. Изморенъ и отъ дългитѣ безплодни войни на Симеона, народътъ все повече губѣлъ вѣра въ силитѣ си. Маджарскитѣ нападения рушили благосъстоянието му, а настѣпилитѣ промѣни въ стопанския и социаленъ животъ разпокъсвали и неговото вътрешно единство. Водачи, които да посочатъ сръдствата, за да се излѣзе отъ това положение, той не виждалъ. Останалото вѣрно на националнитѣ завети болярство е чувствувало като него безсилието си. Другата частъ отъ народнитѣ първенци пѣкъ, заразена отъ византийската развала, живѣла съ себични чувства и стремежи. И външно и вътрешно тия български синове сѣ се били откъснали отъ националната си общностъ. Лошото било, че упа-

дѣкѣтъ засегналъ и официалната църква. Заветитѣ на Кли-мента и Наума били забравени, а пламенното родолюбие на монаха Храбъръ още по-малко намирало отзвукъ въ сърдцата на нейнитѣ служители. Потънало въ леностъ, висшето духовенство мислѣло само за удобствата си въ земния животъ; низшето пѣкъ, невежо, алчно и грубо, използвало набожността или суевѣрието на масата и въ най-благоприятенъ случай се задоволявало съ формално изпълнение на задълженията си. Нуждна била дълга и упорита работа, за да се затвърди християнството като свѣтогледъ и моралъ срѣдъ недавна покрѣстения български народъ. Вмѣсто това той сега билъ оставенъ безъ всѣкакво духовно ръководство и тъкмо презъ едно време, когато разколебаното му съзнание имало най-голѣма нужда отъ здрава вътрешна опора.

Това състояние на безнадеждностъ, униние и тревога породило у насъ отшелничеството. Изникнало изъ смѣтното съзнание за безсилието на отдѣлната личностъ да се бори срещу земнитѣ злини, то издигнало като идеалъ духовното съвършенство на човѣка и освобождението му отъ грижитѣ за материалното добруване. Прѣвъ и най-виденъ представителъ на това направление по времето на царъ Петра билъ Иванъ Рилски. Простъ овчаръ отъ с. Скрино, Дупнишко, той още на младини се оттеглилъ въ Осоговската планина, а следъ това въ Рила, гдето далечъ отъ всички прекаралъ въ постъ и молитва цѣлия си животъ. Неговата слава като светъ човѣкъ се понесла по цѣлата българска земя и примѣрътъ му увеличалъ все повече последователи. На мѣстото на подвизитѣ на рилския отшелникъ изникналъ по късно най-голѣмиятъ и прочутъ отъ нашитѣ монастири. Тѣй презъ една епоха, когато животътъ ни билъ раздѣненъ отъ много недъжи, а бъдещето вещаело за народъ и държава още по-голѣми беди и когато поради това страната се нуждаела отъ дейното сътрудничество на всички предани свои синове, отшелничеството се явява, за да постави като жизнена целъ на човѣка грижата за личното спасение на онзи свѣтъ. Бѣгството отъ живота и съзерцателната леностъ идватъ да замѣстятъ задълженията къмъ общността.

Тежкитѣ условия за животъ и бездейността на официалната църква улеснили извънредно много разпространението и на сектантството. Проповѣдници на раз-

лични въроучения се били явили въ България още по време на покръщението. Но докато мъркитѣ, взети тогава отъ Бориса, бързо сложили край на предизвикания отъ тѣхъ религиозенъ смѣтъ, сега почвата за него се оказала необикновено благоприятна. Особено дейна била пропагандата на източнитѣ секти — манихейство, месалианство и павликянство, — пренесени въ Балканския полуостровъ отъ военнитѣ колонисти, доведени въ Тракия още по времето на Константинъ Копронима. Сега, презъ царуването на Петра, единъ българинъ, попъ Богомилъ, сплелъ отъ тѣхнитѣ учения нова ересь, която по негово име била наречена богомилство и въ кжсо време намѣрила много привърженици въ всички български земи.

Сжщественото въ учението на богомилството е въ-рата въ творческата сила на дветѣ противоположни начала — Доброто (Богъ) и Злото (Сатаната). Цѣлиятъ видимъ свѣтъ билъ творение на Сатаната, който създалъ и човѣка. Само човѣшката душа изхождала отъ Бога. Но, заключена въ създадената отъ Сатаната материя, и лишена отъ познание за своя творецъ, тя оставала под-властна на злото начало и тъй протекълъ цѣлиятъ животъ на старозаветното човѣчество. Всичко, което било направено тогава, изхождало отъ внушенията на Сатаната; негови служители били и всички старозаветни патриарси и пророци. За да покаже на човѣчеството пътя на спасението, Богъ изпратилъ на земята Словото си. Това билъ Исусъ Христосъ. Но неговото въплъщение било привидно. Богородица, следователно, не била божия майка. Привидни били сжщо разпятието и възкресението на Исуса, а при своето възнесение той оставилъ тѣлото си въ въздуха. Богомилитѣ ненавиждали кръста, орджие на мъчението, а смѣтали за идолопоклонство и почитането на иконитѣ. Въ тоя тѣхенъ възгледъ намѣрили отражението си разбиранията на византийското иконоборство. Храмоветѣ били за последователитѣ на попъ Богомила свѣрталище на демони и затова тѣ извършвали богослуженията си или въ обикновени кжщи или на открито. На църковната обредностъ гледали като на изобретение на Сатаната и собственото имъ богослужение се състояло въ тълкуване на евангелието. Измежду всички молитви признавали само една, „Отче нашъ“, която шѣпнѣли въ всѣко време. Кръщението извършвали чрезъ призоваване на божията благодать върху

кръщелника. Особена омраза хранѣли къмъ духовниците, които смѣтали за служители на Сатаната.

Основното начало въ учението на богомилитѣ, — че материалниятъ свѣтъ е сатанинско дѣло, — опредѣляло всецѣло и тѣхното отношение къмъ живота и свѣта. Човѣкъ, споредъ тѣхъ, трѣбвало да се бори срещу всички внушения на плътта си и да я изтощава, като ѝ отдѣля колкото е възможно по-малко грижи. Ето защо за грѣхъ смѣтали тѣ всѣко плътско удоволствие и всѣки стремежъ къмъ материални блага. Доброволната бедностъ, въздържанието отъ изобилна храна и изобщо отказътъ отъ удоволствията на всѣкидневния животъ били главнитѣ изисквания за единъ добъръ християнинъ. На това основание отхвърляли тѣ и брака. На жената гледали като на сжщество равно съ мъжа, понеже като него носѣла божествена душа, а тя била сжщественото у човѣка, не физическата му природа. Една отъ повелитѣ на тѣхното учение била да не се убива никое живо сжщество. Поради това тѣ се хранѣли съ растителна храна и осжждали войната. Единственото животно, което богомилитѣ си позволявали да убиватъ, била змията, тъй като въ нея намѣрилъ въплъщение духътъ на дявола.

Понеже пълното и строго спазване на всички тия изисквания било невъзможно за всички последователи на богомилството, у тѣхъ имало две групи люде. Едни, и тѣ образували голѣмото мнозинство, се задоволявали да изповѣдватъ догмитѣ на сектата и се мъчели, доколкото имъ било възможно, да нагаждатъ живота си къмъ нейния свѣтогледъ. Това били обикновенитѣ вѣрующи. Другитѣ пъкъ, наричани съвършени, образували духовния елитъ на сектантитѣ, били фанатични носители на нравственитѣ имъ идеали. Поради това се ползували съ голѣма почитъ и влияние срѣдъ обикновенитѣ вѣрующи. Тия съвършени богомили не се женѣли, живѣели въ пълна бедностъ. Облѣчени въ груба власяница и обикновено боси, тѣ скитали изпити и бледи отъ едно мѣсто на друго, винаги съ торба на рамо, въ която заедно съ евангелието носѣли къшей хлѣбъ и използвали всѣки случай, за да проповѣдватъ учението си.

Отъ тукъ произлѣзло и народното наименование торбеши, съ което били означавани изобщо всички богомили. То минало и въ Византия, гдето ги наричали

фундаити (отъ латинската дума *fundus* — торба, заета и въ гръцкия езикъ). Въ Македония ги наричали още и бабуни. Не може да се каже, дали отъ тѣхъ е останало името на планината Бабуна, или пъкъ тѣ сами получили названието си отъ нея. Въ миналото населението на цѣлата тая областъ навѣрно е било богомилско. Тамъ и сега има едно село — Богомила. Сами себе си богомилитѣ наричали просто „християни“.

Богомилството имало своя организация. Въ всѣка страна или по-голяма областъ на чело на сектантитѣ стоялъ единъ дѣдо, който, споредъ нѣкои известия, подобно на Христа ималъ 12 апостоли. Отдѣлнитѣ богомилски общини се намирали подъ надзора на старейшини. Духовенство въ обикновенъ смисълъ у тѣхъ не съществувало: проповѣдничеството тѣ не смѣтали за чинъ, а за дългъ. Отъ България богомилството се разпространило въ близки и далечни земи. Освенъ въ Византия то минало и въ Сърбия, следъ това въ Босна, а отъ тамъ въ Северна Италия и Югозападна Франция. Изъ тогавашния католишки свѣтъ то било известно като „българска ересъ“. Въ сръбскитѣ земи последователитѣ му били наричани още и кудугери; въ Босна и въ Северна Италия — патарени, а въ Франция — албигойци, отъ гр. Алби, който билъ тамъ главниятъ имъ центъръ.

Всѣка страна или голяма областъ образувала отдѣлна църква, която се намирала въ близки връзки съ останалитѣ. Въ българскитѣ земи имало две такива църкви — българска и драговичка. Последната, ако се предположи, че е добила названието си отъ племенното име на драговичитѣ, вѣроятно е обхващала Македония. Изглежда, че срѣдъ богомилитѣ съществували две направления, едното основано на крайния дуализъмъ, а другото по-умѣрено.

Появата и разпространението на богомилството у насъ сж се дължали на нѣколко причини. На първо мѣсто е било предизвикано то отъ нуждата у новохристиянизираното българско общество да си обясни тъмнитѣ въпроси за произхода и сжщността на битието, на които официалната християнска теология не е давала отговори достатъчно ясни и убедителни за простия умъ. Отъ това гледище богомилството е представляло една отъ разновидноститѣ на религиозно-философския гностицизъмъ

(отъ гръцката дума „гносисъ“ — познание), нагоденъ къмъ духовното равнище на една малко издигната срѣда. Благоприятна почва намѣрило то у насъ поради това, че народътъ ни не е билъ достатъчно подготвенъ, за да възприеме християнската вѣра, а и по-късно неговата религиозна просвѣта отъ страна на православната църква била занемарена. Учителската дейность на дейцитѣ отъ епохата на Бориса и Симеона вече не намирала последователи тъй неуморни и вдѣхновени, каквито били самитѣ тѣ. Сега представителитѣ на националната църква мислѣли най-малко отъ всичко за своя дългъ на религиозни наставници. Създадената пъкъ презъ Симеоново време литература и по съдържание и по стиль била недостъпна за маситѣ. Поради всичко това, оставенъ самъ на себе си и на своитѣ съмнения, народътъ посрѣщалъ съ довѣрие проповѣдниците на богомилството, които сами идвали при него и съ своята вѣра успокоявали съзнанието му. Тѣ разнасяли учението си не само чрезъ живото слово. Възникнала и цѣла богомилска литература. Това не сж били учени трактати върху отвлѣчени теми и на малко понятенъ езикъ, а кжси и популярни изложения, гдето въ формата на приказки или откровения, видения или басни се разяснявалъ общиятъ свѣтогледъ на сектата. Тия богомилски творения сж представлявали увлѣкателно четиво, което говорѣло еднакво на ума, чувствата и на въображението на простия човѣкъ. Въ тѣхъ се разказвало по-най-достъпенъ начинъ за най-различни нѣща, които будѣли любопитството на обикновения умъ — за бждещето и задгробното битие, за устройството на небето и за живота на обитателитѣ му, за мжкитѣ на грѣшниците въ пѣклото, за сътворението на свѣта или за детството на Исуса, за потопа и вавилонското стѣлпотворение и т. н. Явили се по-късно дори и богомилски лѣтописни съчинения, гдето подъ формата на видения и въ странна смѣсъ отъ исторически спомени и фантазии се повествувало за минали събития въ нашата земя. Тѣкмо поради това обаче тоя родъ исторически съчинения представялъ много повече търсено четиво отъ сухитѣ хронологически таблици или преводни византийски хроники, чиито факти, имена и събития сж били съвсемъ чужди на народа ни.

Църквата забранявала тая литература, но никакви преследвания срещу ѝ не помагали. Тя никнѣла и тайно

се разпространявала — отъ тукъ и наименованието ѝ апокрифна, т. е. „скрита“, — защото носѣла и единствената духовна храна за народа, който освенъ нея сега не получавалъ нищо друго, тъй като и нѣмало кой да му го даде.

Но широкиятъ отзвукъ на богомилската проповѣдь срѣдъ маситѣ се е дължалъ не само на духовния имъ гладъ по онова време. За нейния успѣхъ преди всичко съдействували социалнитѣ и политически елементи, които съдържаха, а сжщо и обстоятелството, гдето работитѣ въ България презъ царуването на Петра давали изобилна храна за всѣка критика. Както отшелничеството, тъй и богомилството е било въ голѣма степенъ рожба на тогавашната ни нерадостна социална и политическа действителностъ, а едновременно съ това и духовна реакция срещу ѝ. Въ ония тъмни времена човѣкъ не вѣрвалъ въ построенията на собствената си мисль и търсѣлъ божествена санкция за всички нейни изводи. Всѣко обществено, политическо или национално недоволство поради това, за да намѣри признанието на по-широки, обществени кржгове, а още повече, за да ги увлѣче, трѣбвало да се яви като ново религиозно учение. Влошеното положение на народната маса, особено на селянитѣ; повинноститѣ имъ къмъ държава и боляри; разоренията, на които българскитѣ земи били подложени отъ честитѣ маджарски нападения; бездѣлието на духовенството и безпечността на представителитѣ на държавната власть, тѣхното отчуждение отъ собствения имъ народъ,—всичко това оправдавало напълно мрачния богомилски възгледъ, че свѣтътъ е царство на Злото и че негови служители сж всички, които представляватъ или крепятъ създадения отъ Сатаната земенъ редъ. Отъ тука и внушенията на богомилскитѣ проповѣдници, че царъ и боляри не сж поставени отъ Бога, както учела църквата, че не трѣбва следователно да се вършатъ исканитѣ отъ тѣхъ работи и че изобщо истинскиятъ християнинъ трѣбва да се въздържа отъ всичко, което може по единъ или другъ начинъ да съдействува за затвърдяване и увѣковѣчаване на сжществуващитѣ отношения. Тѣй богомилитѣ стигнали до отрицание на държавата и на дълга на поданицитѣ ѝ да я бранятъ отъ външни неприятели. Такъвъ е билъ смисълътъ и на богомилскитѣ проповѣди противъ войната.

За богомилството, за неговото значение и за влиянието му върху държавните ни съдбини могат да се срещнатъ въ популярната литература у насъ два съвършено противоположни единъ на другъ възгледи. Споредъ единия отъ тѣхъ то е било най-висшата рожба на българския гений. Движението, свързано съ неговото име, било първа проява на стремежа на европейския човѣкъ къмъ духовно освобождение отъ властѣта на църковенъ авторитетъ и отъ всѣко земно потисничество. Поради това на него се гледа като на провъзвестникъ едва ли не на всички духовни и политически революции въ европейската история отъ срѣдните вѣкове, та до новото време. Неговите идеи се търсятъ въ всѣко социално или политическо учение, което обосновавало нуждата да бжде освободенъ човѣкътъ или обществото отъ формите на миналото. Вториятъ възгледъ поставя богомилството въ съвсемъ друга свѣтлина. Върху движението, създадено отъ попъ Богомила, се хвърля вината за всички нещастия, които постигнали нашия народъ въ срѣдновѣковната ни история, тъй като преди всичко нему се дължало духовното разединение на нѣкогашното българско общество, то разрушило вътрешните опори на държавата ни и по тоя начинъ предизвикало провалата и на двете ни срѣдновѣковни царства.

Тази несъвмѣстимостъ въ оценката на едно и също историческо явление не е случайна. Тя се обяснява съ това, че привържениците на двете гледища изхождатъ отъ различни идеологически становища и търсятъ въ историческата традиция нуждните имъ аналогии, оправдание или опора. Тѣ проектиратъ върху миналото собствената си политическа или социална идеология и чрезъ нея го схващатъ.

Разгледано обективно, богомилството не е било нито едното, нито другото отъ онова, за което неговите апологети или обвинители искатъ да го представятъ. Преди всичко то не може да бжде първоиновникъ за упадѣка и двукратната провала на срѣдновѣковната ни държавностъ, тъй като само то е било рожба на условията, отъ които тоя упадѣкъ е билъ предизвиканъ. То е било, следователно, не първопричина, а последица, която, еднажъ проявена, е можела да съдействува, и наистина е съдействувала, за да се засили разложението, отъ което сама е била породена. За катастрофите, които е преживѣло държавното

битие на нашия народъ, е виновно на първо мѣсто не богомилството, а условията, които бѣха го създали и вината за които други носятъ.

Но не по-малко вѣрно е и това, че като религиозна и житейска философия богомилството не е съдържало нищо оригинално. То е представяло само слобда на отдѣлни елементи отъ учения съ вѣкове по-стари отъ него. Но липсата на оригиналностъ не е най-големиятъ му недостатѣкъ: той се крие въ неговитѣ представи за свѣта. Всичко земно, следователно и всичко свързано по единъ или другъ начинъ съ материалния животъ или изразъ на неговитѣ отношения или нужди, е било за богомилитѣ дѣло на злото начало. Отъ това гледище всѣки опитъ да се промѣни съществуващото и се направи по-свършено, не може на край да свърши съ нищо друго, освенъ съ усвършенствуване на творението на самия Сатана. Тоя мраченъ дуализмъ на богомилскитѣ представи, въпрѣки социалнитѣ елементи, които сж лежали въ основата имъ, вече е правѣлъ невъзможенъ никакъвъ стремежъ къмъ социално и политическо преустройство. Реформаторски стремежи у богомилството, следователно нѣма и не могатъ да се търсятъ: тѣ би противоречели на най-интимната му същностъ. То се явява и завинаги си остана у насъ като религия на отрицанието. То е могло само да руши, но не е било способно нищо да съгради — поне на тоя свѣтъ. Само че — и това е втората му характерна черта, напълно отговаряща на всички негови представи, — отрицанието му си оставало винаги пасивно. За движения, а още повече за борби на богомилитѣ въ името на новъ социаленъ или политически редъ нѣмаме никакви известия.

Зараждането на богомилството презъ епохата на царь Петра и неговото буйно разпространение се обяснява именно съ тогавашната българска социална и политическа действителностъ и съ потиснатото душевно състояние на тогавашния българинъ, за когото животътъ е билъ низъ отъ нещастия и който не е могълъ да съзре нищо свѣтло въ бъдещето си: преди да стане богомилъ, той вече по свой пѣтъ е идвалъ до мисълта, че свѣтътъ е царство на Злото. Тия настроения и безнадеждността, въ която трѣпнѣла Прѣславска България, сж опредѣлили мрачната същностъ на богомилската философия, а обясняватъ сж така и защо учението на попъ Богомила е намѣрило то-

гава тъй широкъ приемъ у нашия народъ: отговаряйки на неговитѣ съмнения и тревоги, то освенъ надеждата за спасение въ задгробния животъ му е носило и едно нравствено удовлетворение и опора. Удовлетворението да мрази онова, което чувствувалъ като враждебна сила, и опора въ съзнанието, че съ своето отрицание той изпълнява волята на Бога.

Когато се има всичко това предъ видъ, ставатъ ясни и други страни или моменти въ отношенията на богомилитѣ къмъ действителността. Колкото тази действителностъ презъ известни периоди отъ историческото ни съществуване ставала по-тежка и мрачна, съ толкова по-голяма сила изстъпвало и богомилското отрицание и толкова по-голямо е било въздействието му върху народнитѣ маси. И обратното: колкото повече държава и народъ вътрешно закрепвали и обществениятъ противоречия намалявали, толкова и богомилската проповѣдь отслабвала и губѣла остротата си, тъй като и толкова по-малко намирала тя отзвукъ у народа. Въ това отношение, безъ да бжде движеща, а още по-малко творческа сила въ нашия животъ, богомилството е представляло само барометъръ за вътрешното му състояние: въ периоди на криза то се е навдигало, за да спадне, когато настъпвало подобрене. Тия кризи обаче най-често сж идвали, когато развитието ни тръгвало изъ пжтища, които го измѣствали отъ естественитѣ му национални основи. Ето защо на нѣкои богомилството се струва като идеология на народната ни самобитност. Тоя възгледъ не отговаря напълно на истината. Битѣтъ на единъ народъ, това е неговата култура. А всѣка култура е сборъ отъ духовни и материални ценности, създадени въ земното битие на народа и за нуждитѣ именно на това битие. А къмъ него богомилитѣ сж имали само отрицателно отношение. Въ това последно схващане за богомилството — като идеология на националната самобитност — има само едно нѣщо вѣрно: въ всички страни, гдето прониквало, то се явявало като духовна реакция срещу всѣко чуждо културно влияние и политическо потисничество. Но това е било не поради осъзната привързаностъ къмъ националнитѣ начала въ битието на съответния народъ, а защото всѣко проникване на външни културни елементи въ една малка пригодна за тѣхъ срѣда, както и всѣка наложена ней чужда властъ е

предизвиквала у нея разложение или сътресения, съ други думи — една нова действителност, по-лоша отъ предишната. И въ тия случаи, следователно, богомилството се е явявало не творческа, а чисто отрицаваща сила.

Социалнитѣ условия, срѣдъ които презъ Х в. се е намиралъ нашиятъ народъ, не сж се отличавали много отъ тия на останалитѣ тогавашни общества. Имало е много народи, гдето тия условия не сж били по-добри, а и такива, гдето сж били дори много по-лоши. Защо едно подобно учение не се създаде въ никоя друга страна, на-примѣръ Византия, а се падна намъ заслугата да го дадемъ на свѣта? — Защото въ другитѣ страни и народи развитието следваше своя естественъ пѣтъ, осъществяваше се бавно и постепенно. Всѣко поколѣние тамъ свиквало съ новото, колкото тежко и да е било, примирявало се съ него и го предавало на идещето следъ него, като нѣщо, което тъй трѣбва да бѣде. Тази постепенностъ е отстранявала тамъ и възможноститѣ за всѣка стихийна реакция. У насъ бѣ тъкмо обратното: въ разстояние само на нѣколко десетолѣтия народътъ ни изживѣ онова, за което на други бѣха потрѣбни вѣкове: дълбока промѣна въ древни вѣрвания и въ социално стопански форми и отношения, държавенъ възходъ и могъщъ духовенъ подемъ въ името на чисто национално строителство и на-край — неудържимо проникване на една чужда култура, чието шествие оставяше тукъ само поквара или развалини.

Правителството на царъ Петра, при все че съзирало опасността отъ разпространението на богомилството, било неспособно да се бори срещу него. Съветитѣ, които Петъръ търсилъ въ Цариградъ срещу му, се оказали безполезни. За да се намали успѣхътъ на богомилската пропаганда, нужно било да се отстранятъ неджитѣ въ живота на тогавашна България, а тъкмо тая задача не била по силитѣ на Симеоновия синъ. Още по-малко искали да знаятъ за нея близкитѣ му сътрудници. Извънъ тѣхния кръгъ, срѣдъ мислещата частъ отъ народа ни се намирали люде, които виждали извора на всички злини, а прозирали и напаститѣ, които тѣ навличатъ на държава и народъ. Единъ отъ тѣхъ е билъ и Пресвитеръ Козма. Неговото „Слово противъ богомилитѣ“ се е явило на-скоро следъ смъртта на Петра, когато вече България стояла надъ пропасть. Въ него Козма съ еднаква страсть

укорявалъ както сектантитѣ за тѣхнитѣ заблуждения и за крайно вредната имѣ пропаганда, тъй и събратята си духовници, загдето се грижели само за своето благополучие и съвсемъ забравили паството си. Но неговиятъ гласъ билъ слабъ, за да извади отъ вцепенение съвременницитѣ му, а е било вече и късно за това. Прѣславското царство вървѣло неудържимо къмъ гибелта си и нищо не могло да попрѣчи да се изпълни неговата сждба.

1. St. Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign*. Cambridge 1929. — A. Rambaud, *L'empire grec au Xe siècle*. Paris 1870. — R. Lüttich, *Ungarnzüge in Europa im 10. Jahrh.* Berlin 1910. — P. Mutaſſiev, *Der Byzantinismus im mittelalterlichen Bulgarien*. BZ. 30 (1930). — В. Пундевъ, *Боянъ Магьосникътъ*. София 1923. — Ю. Трифоновъ, *Свѣдѣния изъ старобългарския животъ въ Шестоднева на Иоана Екзарха*. СпА. 35 (1926); *сжшиятъ, Къмъ въпроса за старобългарското болярство*. СпА. 26 (1923). — В. Н. Златарски, *Кои сж били вътрешни и външни боляри*. Сборн. С. С. Бобчевъ. София 1921.

2. A. Stöckle, *Spätrömische und byzantinische Zünfte*. Lpzg 1911. — Ch. M. Macri, *L'organisation de l'économie urbaine dans Byzance*. Paris 1925. — О. Успенскій, *Къ исторіи крестьянскогo землевладѣнія въ Византия*. ЖМНП. 225 (1885). — Fr. Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. u. 11. Jahrh.* Lpzg 1927. — G. Ostrogorski, *Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im 10. Jahrh.* Vierteljahrschr. f. Social- u. Wirtschaftsgesch. 20 (1927).

3. Йорд. Ивановъ, *Св. Иванъ Рилски и неговиятъ манастиръ*. София 1917. — П. Мутафчиевъ, *Попъ Богомилъ и св. Ив. Рилски*. Философ. прегледъ 6 (1934). — J. Döllinger, *Geschichte der gnostisch-manichäischen Sekten im früheren Mittelalter*. München 1890. — K. Ter-Mkrtschian, *Die Paulikianer*. Lpzg 1893. — Йорд. Ивановъ, *Богомилски книги и легенди*. София 1925. — Р. Каролевъ, *За Богомилството*. Псп. 3/8 (1871-73). — G. Ficker, *Die Phundagiagiten*. Lpzg 1908. — Н. Филиповъ, *Върху произхода на богомилството*. Бълг. прегледъ 5 (1899). — Н. П. Благоевъ, *Правни и социални възгледи на богомилитѣ*. София 1912. — F. Rački, *Bogomili i Patareni*. Rad Jugoslav. Akad. 7-10 (1869 — 1870). — М. Попруженко, *Козма Пресвитеръ Болгарскій писателъ X вѣка*. София 1936. — Н. П. Благоевъ, *Беседата на презвитер Козма противъ богомилите*. ГСУ (юрид. фак.) 18 (1923). — В. Киселковъ, *Беседа противъ богомилитѣ отъ Презвитеръ Козма*. София 1934. — Ю. Трифоновъ, *Бесѣдата на Козма Пресвитера и нейниятъ авторъ*. СпА. 29 (1923).

XI. ПАДАНЕ НА ПРЪСЛАВСКОТО ЦАРСТВО

1. КРАЙ НА ЧЕТИРИДЕСЕТГОДИШНИЯ МИРЪ СЪ ВИЗАНТИЯ.

Оставената отъ Симеона българска държава дълго време следъ неговата смъртъ все още запазвала външнитѣ чѣрти на миналото си величие. Единъ тогавашенъ арабски писателъ бележи, че се простирала на дължъ тридесетъ и на ширъ десетъ дни пжтъ. Но това е била една само външно внушителна сграда, чиито вътрешни опори сж били вече разкъртени. — Тя чакала най-малкото сътресение, за да рухне. То не се забавя.

Приятелскитѣ отношения съ Византия продължили нѣколко десетолѣтия. Докато българската царица била жива, тя често правѣла посещения на близкитѣ си въ Цариградъ. Но и следъ смъртъта ѝ, пжкъ и по-късно, когато династията на Романъ Лакапина била отстранена, империята поне формално продължавала да зачита договорнитѣ си задължения съ българитѣ, като редовно имъ плащала установения данѣкъ и оказвала на българския царъ почитъ, по-висока отъ тая на останалитѣ държавни владѣтели. Тия отношения, обаче, сложени презъ една епоха, когато българската държава се намирала на върха на могъществото си, сега се оказвали все повече неестествени и принудени. Докато следъ смъртъта на Симеона тя непрестанно отслабвала, Византия закрепвала, управлението ѝ ставало все по-стегнато, а военната ѝ мощъ била въ неспиренъ възходъ. Когато въ 963 г. на цариградския престолъ се издигналъ Никифоръ Фока, мирътъ между дветѣ страни билъ подновенъ. Новиятъ императоръ, заетъ всецѣло въ настѣпателна война противъ арабитѣ, искалъ да бжде освободенъ отъ грижи на западъ и затова билъ принуденъ да се съгласи, щото Византия и занапредъ да остане данникъ на българитѣ. Срещу това, обаче, Петъръ трѣбвало да изпрати двамата си синове, Борисъ и Романъ, заложници въ Цариградъ. Освенъ това той поелъ задължението да отбива маджаритѣ и не имъ позволява да минаватъ презъ България, за да грабятъ византийскитѣ провинции.

Петъръ приелъ тия условия, макаръ второто отъ тѣхъ да не билъ въ състояние да изпълни. Маджарскитѣ нападения продължавали, както и по-рано и, поради разстроената военна сила на царството, той не можелъ да запази отъ тѣхъ дори собствената си страна, а камо ли владенията на империята. Поради това той се обърналъ за съдействие къмъ цариградското правителство, но тамъ, премного заети съ работитѣ на изтокъ, оставили безъ внимание неговитѣ постъпки. Тогава, за да спаси отъ по-нататъшно разорение народа си, той сключилъ съ маджаритѣ спогодба, споредъ която се задължавалъ да не имъ прѣчи, когато тѣ презъ България налитали върху византийскитѣ области. Срещу това тѣ отъ своя страна обещавали да щадятъ българскитѣ земи.

Въ Византия виждали съвсемъ ясно военното безсилие на своя балкански съседъ и очаквали само сгодното време, за да си разчистятъ смѣткитѣ съ него. Развръзката скоро настъпила. Когато въ края на 966 г. въ Цариградъ празнували една голѣма победа надъ арабитѣ, явило се българско посолство, за да иска уговорения данѣкъ. Тогава разгнѣвениятъ Никифоръ заповѣдалъ да набиятъ пратеницитѣ и ги отпратилъ съ заканата, че самъ ще дойде въ земята имъ, за да плати това, което заслужвали. И наистина, презъ пролѣтѣта 967 г. той нахлулъ съ войскитѣ си въ България. Но, съобщава неговиятъ съвременникъ Лъвъ Дяконъ, когато видѣлъ българската земя съ нейнитѣ планини, той се стресналъ предъ опасноститѣ, които тукъ го очаквали, и решилъ да действува по другъ начинъ. Той се върналъ въ Цариградъ и отъ тамъ се обърналъ къмъ руския князь Светослава съ предложение да нападне българитѣ отъ северъ. За тая целъ билъ изпратенъ въ Киевъ нѣкой си Калокиръ, синъ на византийския управителъ въ Херсонъ. За услугата, която се искала отъ него, на Светослава били дадени 15 кантаря злато (около 110 хиляди жълтици).

2. РУСКИЯТЪ КНЯЗЪ СВЕТОСЛАВЪ ВЪ БЪЛГАРИЯ.

Презъ лѣтото 967 г. Светославъ съ 60-хилядна войскаминалъ Дунава. Българитѣ, които му се противопоставили съ двойно по-малко сили, били разбити. Руситѣ завзели голѣма частъ отъ днешна Добруджа, но презъ пролѣтѣта

на следната година трѣбвало да я напуснатъ, за да спа-

Нашествието на руситѣ въ България

(изъ Манасиевата хроника).

сяватъ столицата си Киевъ, която била блокирана отъ печенѣзитѣ. Следъ като ги прогонилъ, князътъ отново се приготвилъ да потегли за България: у него още при първия му походъ съзрѣло намѣрението да я завоюва за себе си. Калокиръ, който отъ своя страна билъ намислилъ да използва руситѣ, за да заграби цариградския престолъ, сжщо го подбуждалъ да не изоставя предприятието си. Никифоръ Фока, обаче, за когото всичко това не останало тайна, побързалъ да превари събитията. Той съзнавалъ, колко опасно би било за империята, ако единъ човѣкъ като рускиятъ князь стане тъй близъкъ неинъ съседъ. Но и тоя пжтъ той предпочелъ да отстрани тая опасностъ чрезъ друго. Царъ Петъръ още при вестъта за поражението, претърпѣно отъ войскитѣ му при първото руско нашествие, получилъ ударъ и вече съвсемъ не билъ въ състояние да се грижи за управлението. Тогава Никифоръ освободилъ двамата му синове, които още живѣели като заложници въ Цариградъ, и ги изпратилъ въ Прѣславъ. Борисъ II заелъ българския престолъ, а Петъръ се оттеглилъ въ манастиръ, гдето наскоро следъ това се поминалъ. Съ новия български царъ Никифоръ сключилъ съюзенъ договоръ, съ който обещавалъ въ случай на ново руско нашествие да окаже на българитѣ необходимата подкрепа. За да се даде реаленъ изразъ на подновеното приятелство между дветѣ страни, сестритѣ на Бориса II били изпратени въ Цариградъ за невѣсти на двамата внуци на Константина Багрѣнородни.

Между това Светославъ отново се явилъ въ Добруджа. Въ едно кърваво сражение подъ стениѣ на Малкия Прѣславъ българитѣ въпрѣки отчаяната си съпротива и сега били разбити. Една следъ друга крепоститѣ въ Добруджа повторно паднали въ руски ржце. Превзетъ отъ Светослава билъ тоя пжтъ и Дръстъръ. Борисъ, който напраздно очаквалъ помощъ отъ съюзника си, сега съ отчаянъ зовъ къмъ Цариградъ настоявалъ тя да му бжде по-скоро изпратена. Но тамъ нѣмали никакво желание да се намѣсятъ въ борбата и навѣрно чакали единъ отъ противникитѣ да падне, за да се разправятъ по-лесно съ другия. Тогава въ Прѣславъ се решили на единствения изходъ, който оставалъ, за да се спаси страната отъ разорение, а царството отъ пълна гибелъ. Съ руския князь била сключена спогодба, която коренно промѣняла отно-

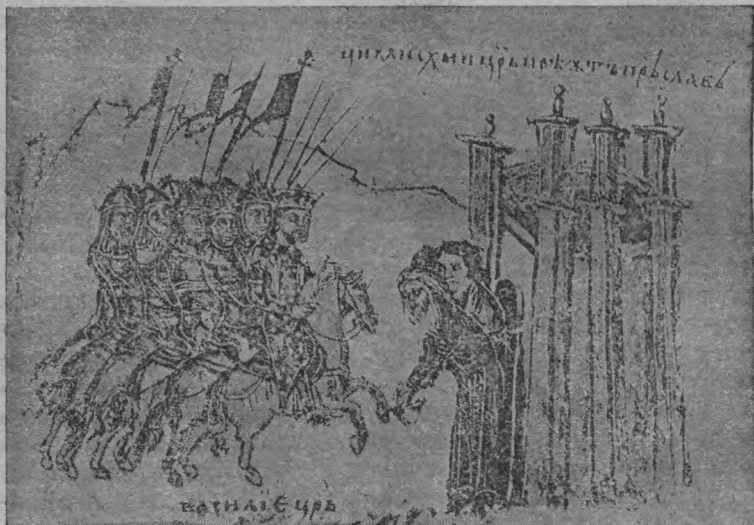
шенията между него и българитѣ. Светославъ билъ признатъ за върховенъ заповѣдникъ надъ военнитѣ сили въ държавата, а наредъ съ това — и за суверененъ разпоредителъ по въпроситѣ за война и миръ. Той отъ своя страна се задължилъ да зачита Бориса II като законенъ владѣтелъ и да запази цѣлата вътрешна уредба на царството. По тоя начинъ едно необикновено стечение на обстоятелствата създадо въ тогавашна България положение, каквото два вѣка по-рано съществувало въ Франция на Меровингитѣ, съ нейнитѣ лениви и безпомощни крале и могъщи майордоми. Борисъ останалъ да царува въ Прѣславъ, а Светославъ, истински, макаръ и некоронуванъ господаръ на България, се установилъ въ Дръстъръ.

3. БОРБАТА НА СВЕТОСЛАВА СЪ ВИЗАНТИЯ. ПАДАНЕ НА ИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ ПОДЪ ВИЗАНТИЙСКА ВЛАСТЪ.

Поелъ по тоя начинъ фактически властта въ България, Светославъ се почувствувалъ приемникъ на политическитѣ завети на великитѣ български владѣтели. А и сами българитѣ вѣрвали, че въ негово лице сж намѣрили вожда, който ще доосъществи дѣлото на Крума и Симеона. Когато презъ пролѣтѣта 970 г. новиятъ византийски императоръ Йоанъ Цимисхи на два пѣти го канилъ да напусне българскитѣ земи, князѣтъ му давалъ единъ и сѣщи отговоръ: „Византийцитѣ да се махватъ по-скоро отъ Европа, която не е за тѣхъ, и да се изселятъ въ Азия“.

Неприятелствата започнали. Съ войска отъ руси, българи и съ маджарски и печенѣжски отреди Светославъ прехвърлилъ Хемусъ. Пловдивъ, може би поради това, че жителитѣ му не искали да признаятъ новосъздаденото положение, или пъкъ че преди това билъ завзетъ отъ византийцитѣ, билъ сринатъ. Но при Люле Бургасъ Светославъ билъ разбитъ и се оттеглилъ на северъ. Година по-късно той отново се явилъ въ Тракия и този пѣтъ месеци подъ редъ бродилъ тамъ, безъ византийскитѣ войски да посмѣятъ да излѣзатъ срещу него, но и безъ самъ той да пожне нѣкакъвъ що-годе значителенъ успѣхъ. Тогава Цимисхи отъ своя страна почналъ да се готви усилено за война срещу му. Презъ ранна пролѣтъ 972 г. следъ като отъ Цариградъ билъ изпратенъ голѣмъ флотъ, съ задача да прекъсне съобщенията на руситѣ съ отвѣд-

дунавскитѣ земи, самъ императорѣтъ повелѣ многобройна отбрана войска къмъ Източния Балканъ. Може би поради това, че ималѣ особено довѣрие въ силитѣ си, или че не познавалѣ значението на Балкана за отбраната на Дунавска България, Светославъ оставилѣ неговитѣ проходи безъ наблюдение и защита. Възползуваниятъ отъ тази небрежностъ Цимисхи бързо го миналѣ и неочаквано се озовалѣ предъ Прѣславъ. Съставениятъ отъ руси и българи гарнизонъ на столицата, въпрѣки своята малочисле-

Йоанъ Цимисхи превзема Прѣславъ (изъ Манасиевата хроника).

ностъ, не се поколебалѣ да излѣзе срещу византийцитѣ на открито поле, но следъ ожесточена битка трѣбвало да отстъпи и се затвори въ града. Не била по силитѣ му и защитата на прѣславскитѣ стени, чиято обща дължина достигала нѣколко километра. Поради това войскитѣ на Цимисхия безъ особени усилия още презъ сѣщия день нахлули въ Прѣславъ. Но шѣпата негови защитници не смѣтали, че сж преодолѣни. Решени да се биятъ до край, тѣ се оттеглили въ вътрешната крепостъ, гдето се намирали царскитѣ дворци, и всички усилия на византийцитѣ да

проникнатъ тамъ били отбити съ кървави загуби. Тогава Цимисхи заповѣдалъ да хвърлятъ запалени главни въ крепостта. Избухнали пламъци, огънятъ бързо обхваналъ струпанитъ близко една до друга сгради и скоро цѣлото пространство тамъ се превърнало въ грамадно пожарище. Оцѣлѣлитъ защитници трѣбвало да напуснатъ своето убѣжище и излѣзатъ на открито, за да продължатъ съпротивата си. Тѣй всички паднали подъ стрелитъ на противникитъ. Въ тая отчаяна, но безнадеждна битка, завършва разказа си единъ съвремененъ ней византийски писателъ, „погинали извънредно много българи“. И обяснява по натакъ: „тѣ помагали на руситъ поради ненавистта си къмъ ромеитъ, които смѣтали виновни за руското нашествие въ земята ѣмъ“.

Съ столицата на Симеона и огнището на българския културенъ животъ презъ епохата на неговия най-високъ разцвѣтъ било свършено. Въ пепелищата на Симеоновитъ дворци погинали и сетнитъ материални следи на миналото българско величие, изчезнали завинаги и може би най-ценнитъ произведения на българския духъ.

Когато се разигравалъ тоя актъ отъ още незавършената трагедия на Прѣславското царство, Борисъ II не се намиралъ въ срѣдата на последнитъ защитници на столицата си: въ царско одеяние той билъ заловенъ отъ византийцитъ, още когато тѣ нахлули въ външния градъ. Цимисхи, при когото билъ заведенъ, намѣрилъ за разумно да му засвидетелствува особено внимание, оставилъ го свободенъ и обявилъ, че билъ дошелъ не като врагъ на българитъ, а за да ги освободи отъ чужденеца-завоевателъ. Ефектътъ отъ тази му постѣпка оказалъ влияние върху по-нататъшния ходъ на събитията. Неуспѣхитъ на Светослава убили вѣрата на българскитъ националистически срѣди въ него. Отъ друга страна привърженицитъ на стария редъ въ България и партизани на политиката за тѣсна дружба съ империята използвали изявлението и изобщо цѣлото държание на Цимисхия като ново и мощно срѣдство за агитациитъ си. По такъвъ начинъ и въ късо време съзнанието на българитъ въ земитъ, гдето трѣбвало да се реши изходътъ на борбата за държавното ни бъдеще, било отново всецѣло превърнато: българскитъ гарнизони на Плиска и на много други градове и кре-

пости изъ цѣлата тукашна областъ отворили вратитѣ си на Цимисхия.

За Светослава, изненаданъ отъ появата на византийцитѣ въ Североизточна България, а още повече — отъ настѣпилія у българитѣ повратъ, въпросътъ вече билъ за животъ и смъртъ. „Когато, разказва все сѣщиятъ византийски авторъ, князътъ видѣлъ, че българитѣ се откъзватъ отъ съюза си съ него и минаватъ на страната на императора и като разбралъ, че ако тѣ се съединятъ съ ромеитѣ, дѣлото му ще погине, той заповѣдалъ да избиятъ триста български военачалници и боляри, които се намирали заедно съ него въ Дръстъръ и да затворятъ други двадесетъ хиляди“, навѣрно войници и мѣстни граждани. Може би, както и тѣхнитѣ другари въ Прѣславъ, тѣ сѣ били готови да сложатъ живота си въ защита на своята родина отъ единъ неприятель, който идвалъ сега скритъ подъ маска на освободитель. Но сѣдбата поискала сега да станатъ тѣ последната изкупителна жертва на едно безумие, което отдавна шестуваше изъ измѣчената ни земя: решенъ да се брани докрай, Светославъ билъ длъженъ да се обезпечи отъ всѣка по-нататѣшна изневѣра.

Борбата за Дръстъръ траяла цѣли три месеца. На край, тѣй като византийскитѣ флотъ, който успѣлъ да довтаса подъ стенитъ му, направилъ невъзможенъ подвоза на хранителни припаси на обсаденитѣ, Светославъ билъ принуденъ да предложи миръ. Заедно съ остатѣцитѣ отъ войската си той напусналъ града, а съ него и българската земя. Цимисхи тогава се почувствувалъ тукъ плененъ господаръ и поради това не смѣталъ за нужно да се прѣструва. Той преименувалъ Дръстъръ на Теодорополъ, по името на св. Теодоръ Стратилатъ, който ужъ му помогналъ въ биткитѣ около тоя градъ, далъ своето име на Прѣславъ, който отъ сега нататѣкъ трѣбвало да се нарича Йоанополъ, обявилъ Източна България за присѣдинена къмъ империята и потеглилъ къмъ столицата си. Тамъ, на устроения му триумфъ като военнопленници го следвали членовѣтъ на българското царско семейство. Следъ благодарствения молебень, отслуженъ въ църквата св. София, Борисъ II публично трѣбвало да снесе отъ себе си знацитѣ на царското си достоинство (есеньта 972 г.).

България на Крума, Бориса и Симеона била погребана. Унищожена била и българската църква, чиито земи

минали подъ ведомството на цариградския патриархъ. Предоставила сѣдбинитѣ си въ рѣцетѣ на некадѣрни управници, Прѣславска България бѣ принудена да очаква спасението си отъ сили, които сами се борѣха за нейното държавно наследство. И въ слѣпотата си сама се предаде тъкмо на тая отъ тѣхъ, която никога не бѣ преставала да бѣде най-голѣмиятъ ѝ неприятель.

1. П. Мутафчиевъ, Маджаритѣ и българо-византийскитѣ отношения презъ третата четвъртъ на X. в. ГСУ. 31 (1935). — G. Schlumberger, Un empereur byzantin au Xe siècle: Nicéphore Phocas. Paris 1890. — Д. Н. Анастасијевић, Хронологија изашиљања Бориса II и Романа у талаштво на византиски двор. Гласник Скоп. науч. друштва. 2 (1926).

2. Н. О. Знойко, О посольствѣ Калокира въ Кіевъ, ЖМНПр. 8 (1907). — П. Мутафчиевъ, Русско-болгарскія отношенія при Святославѣ. Seminarium Kondakovianum. 4 (1931).

3. G. Schlumberger, L'épopée byzantine à la fin du Xe siècle. Paris 1896. — П. Мутафчиевъ, Сѣдбинитѣ на сръдновѣковния Дръстъръ. Сборн. Силистра и Добруджа. София 1927. — D. N. Anastasijević, La chronologie de la guerre russe de Tzimisès. Byzantion. 6 (1931). — Fr. Dölger, Die Chronologie des grossen Feldzuges des Kaisers Johannes Tzimiskes gegen die Russen. BZ. 32 (1932).

ХІІ. ОХРИДСКО ЦАРСТВО

І. НАЧАЛО И ПЪРВИ ПЕРИОДЪ ОТЪ БОРБИТЪ МУ СЪ ВИЗАНТИЯ

Недоволството въ България отъ управлението на Петра никога не преставало. Причинитѣ за това били много. Военнитѣ сили на държавата се намирили въ плачевно състояние, отбраната на страната била занемарена, за смекчаване на социалнитѣ противоречия не се предприемало нищо, а развалата, внасяна отъ византийскитѣ нрави, вършела все по-голъми поражения срѣдъ българското общество. Най-дълбоки били тия поражения на изтокъ, въ областитѣ около столицата, гдето византизизмътъ всецѣло билъ овладѣлъ царския дворъ и близкитѣ до него свѣтски и църковни срѣди. Въ запада, който се намиралъ далеко отъ това огнище на зараза, българскитѣ традиции били по-запазени и здрави. Ето защо и националната съпротива срещу всеобщото разложение се оказала тукъ много по-силна. Не е било случайно обстоятелството, гдето именно въ западнитѣ области бѣ избухнало възстанието на чело съ Михаила, първата въоръжена масова реакция противъ единъ режимъ, който водѣлъ държава и народъ къмъ провала. Не е чудно, че и сега, когато подготвяната отъ дълго катастрофа вече настъпила, единствено въ сѣщия западъ се намѣрили силитѣ, които се опитали да я предотвратятъ.

Като водачи на движението за спасяване на държавата се явили тоя пѣтъ четирима братя — Давидъ, Мойсей, Аронъ и Самуилъ. Тѣхниятъ баща, Никола, билъ виденъ боляринъ, комитъ на нѣкоя отъ западнитѣ български области. Поради това тогавашнитѣ византийски и източни известия ги наричатъ комито пули — „синове на комита“. Началото на тѣхната дейность се отнася къмъ времето, когато следъ първия походъ на Светослава Петъръ заболѣлъ и царството, останало безъ ръководство, било заплашено да потъне въ анархия. Тогава тѣ направили опитъ да поематъ върховната власть. Но въ Цари-

градъ, гдето внимателно следѣли работитѣ въ България, веднага разбрали, какви могат да бждатъ последицитѣ на едно национално възродително движение и побързали да го осуетятъ. Борисъ и Романъ били освободени отъ заложничество и изпратени въ България, не само поради страховетѣ, които Светославъ задавалъ на империята съ своитѣ планове, но, както изрично бележи византийскиятъ лѣтописецъ Йоанъ Скилица, „за да взематъ бащиното си царство и да спратъ по-нататъшнитѣ успѣхи на комитопулитѣ“.

Мнението, че бащата на четиримата братя се наричалъ Шишманъ и че носѣлъ още прозвището Мокъръ или Мокрий, е отдавна изоставено. То се основаваше на единъ латински документъ, който се оказа кѣсенъ фалшификатъ, а освенъ това и на две мѣста у византийската писателка Анна Комнина, които или дължатъ произхода си на нѣкакво недоразумение, или пъкъ сж изкълчени отъ по-сетнешенъ преписвачъ.

Какъ сж се развили по-нататъкъ събитията въ връзка съ това движение, не се знае. Може би, следъ като Борисъ II заелъ престола, чувството за лоялности къмъ представителя на династията е заставило четиримата братя да преустановятъ започнатото дѣло. Не е известно сжщо, какво отношение сж заели тѣ къмъ сключеното следъ това съглашение съ Светослава. Сигурно е само, че властта на руския князь се е простирила единствено надъ източната половина на царството и че когато Цимиски прогонилъ руситѣ и обявилъ българската държава за унищожена, а земитѣ ѝ присъединени къмъ империята, тоя актъ въ действителностъ е засегналъ сжщо тѣй само Източна България. Въ българския Западъ по онова време византийцитѣ не проникнали. Цимиски навѣрно предполагалъ, че следъ като завладѣлъ българската столица и отвелъ въ пленъ цѣлото царско семейство, обезглавениятъ Западъ не ще закѣснѣе самъ да му се подчини. Случило се тъкмо обратното. Синоветѣ на Никола отново изстѣпили на чело на своя народъ и спрѣли разложението. Българската държава била спасена отъ окончателно унищожение, но останала само съ частъ отъ предишнитѣ си територии. Следъ като Североизтокътъ, нейна люлка и срѣдище на политическия ѝ животъ, вече билъ подъ чужда властъ, ръководството било

поето отъ македонския Юго-западъ. Тѣй се явява западното българско царство, наричано още и Охридско, по името на своята по-късна столица. Въ неговитѣ предѣли още въ самото начало на сѣществуванието му се намирали Софийската, Моравската и Видинската области, а сѣщо и Македония съ изключение на земитѣ около Сѣръ, които Византия владѣла и по време на Прѣславското царство.

Днесъ не знаемъ, на коя областъ е билъ управителъ кѡмитѣтъ Никола. Предположението, че той е билъ отъ славянско потекло, сѣщо не може да бѣде подкрепено съ никакви доказателства, както недостатъчно доказано си остава и друго едно мнение — че въ жилитѣ на семейството му текла арменска кръвь. Кѡмити, т. е. граждански управители на провинциитѣ въ тогавашна България, сѣ били не само потомцитѣ на нѣкогашнитѣ славянски първенци, но и тия на едновременнонитѣ прабългарски боили. Вехтозаветнитѣ имена на четиримата Николови синове сѣщо не даватъ никакво основание да се твърди, че тѣ сѣ били отъ славянски, а не отъ прабългарски произходъ. Такива имена у насъ следъ покръщението сѣ били нѣщо съвсемъ обикновено както срѣдъ славяни, тѣй и срѣдъ прабългари. Единъ отъ синоветѣ на Бориса се е наричалъ съ вехтозаветното име Гавраилъ, а най-младиятъ отъ синоветѣ на Симеона, освенъ прабългарското, туранско име Боянъ, е носилъ и библейското Венаминъ.

Никакви известия нѣмаме освенъ това, по какъвъ начинъ първоначално е било уредено управлението на свободнитѣ български земи: дали тѣ сѣ били раздѣлени помежду четиримата братя, като всѣки единъ отъ тѣхъ се е грижилъ само за една областъ, или пѣкъ, което е по-вѣроятно, тѣ сѣ управлявали цѣлата държава общо, като при отдѣлни случаи всѣкому отъ тѣхъ се падала нѣкоя самостоятна задача. Въ всѣки случай мнението, че запазилитѣ независимостта си български земи сега образували четири отдѣлни области, не почива на никакви сериозни основания.

Следъ похода си въ България императорътъ Йоанъ Цимисхи цѣли три години прекаралъ на изтокъ, гдето въ война съ арабитѣ успѣлъ да отвоюва почти цѣла Сирия и голѣма частъ отъ Месопотамия. Българитѣ били оставени на спокойствие и Николовитѣ синове използвали тоя периодъ, за да затвърдятъ вътрешното положение на дър-

жавата и да добиятъ за нея външно признание. Навѣрно съ тая задача едно българско посолство въ 973 г. се явило при двора на германския императоръ Отона I. въ Кведлинбургъ. Презъ това време въ предѣлитъ на Западното царство се стичали видни българи отъ източнитъ земи, както и всичко по-будно, което не могло да се помири тамъ съ чуждото господство. На първо мѣсто между тия имигранти се намирали потомцитъ на нѣкогашнитъ прабългарски боили, които предлагали на четиримата братя върнатата си служба. Прабългари сж били, ако се сжди по имената имъ, не само прочутиятъ Кракра, но и нѣколцина други войводи, които, както по-долу ще видимъ, останали и последни борци за българската независимостъ.

Тукъ намѣрилъ убѣжище и свалениятъ отъ Цимисхия български патриархъ. Следъ като напусналъ Дръстъръ, гдето по време на Симеона и Петра била постоянната му резиденция, той първоначално се задържалъ известно време въ Сръдецъ, следъ което седалището на патриаршията се мѣстило едно следъ друго въ Воденъ, Мъгленъ и Прѣспа, докато най-сетне църковната столица била установена въ Охридъ. Постоянна държавна столица Западното царство, поне въ началото си, изглежда, че не е имало. По-сетне като държавенъ центъръ се явява Прѣспа, а следъ нея Охридъ.

Смъртта на Цимисхия въ 976 г. и появилитъ се непосредствено следъ нея неуредици въ Византия дали възможностъ на българитъ не само да затвърдятъ положението си на западъ, но и да минатъ въ настѣпление. Първо се вдигнала Североизточна България. Византийскитъ гарнизони били прогонени отъ тамошнитъ градове и крепости и цѣлата областъ влѣзла отново въ състава на царството. Измежду всички земи, които то обхващало по времето на Петра, подъ византийска властъ останала само Северна Тракия — между Балкана и Родопа. Самуилъ следъ това почналъ действия на югъ, къмъ Тесалия, а Мойсей обсадилъ гр. Съръ. Тукъ обаче той падналъ убитъ, а съ него пропднало и предприятието за овладяване на Източна Македония. Около това време свършилъ днитъ си и най-възрастниятъ отъ братята, Давидъ, убитъ неизвестно при какви обстоятелства отъ скитници-власи негде изъ областта между Костуръ и Прѣспа. На чело на държавата сега останали двамата най-млади братя, Аронъ и Самуилъ. При

вестъта за събитията въ България детронираниятъ Борисъ II и братъ му Романъ не могли да оставатъ повече въ Цариградъ. Следъ осемгодишно пленничество тѣ сполучили да избѣгатъ отъ тамъ и се добрали до българската граница. Но българскитѣ гранични войници, поради облъклото имъ, ги смѣтнали за гърци, стреляли върху имъ и убили Бориса. Романъ на време успѣлъ да се обади, кой е, и се спасилъ.

Самуилъ и Аронъ и тоя пжтъ проявили всичката си лоялностъ къмъ последния представител на старата царска династия. Романъ билъ провъзгласенъ за български царъ, при което двамата братя заели положението на първи негови сътрудници и военачалници. Отношенията между него и тѣхъ напомняли ония между Светослава и Бориса II. Романъ се ползувалъ съ всички почести като глава на държавата, но фактически властъта въ нея била упражнявана отъ Арона и Самуила. Но първо мѣсто между двамата братя още сега, благодарение на личнитѣ си качества, заелъ Самуилъ. Неговитѣ действия въ Тесалия свършили съ превземането на Лариса, главенъ градъ на тая областъ. Жителитѣ му — гърци, единствената опора на византийската властъ въ тая провинция, били преселени въ България. Синътъ на Самуила, Гаврилъ Радомиръ, който преди това се билъ развелъ съ първата си жена, дъщеря на маджарския кралъ, се оженилъ за една отъ плененитѣ ларисчанки. Пренесени отъ Лариса въ България били и мощитѣ на тамошния многопочитанъ светецъ Ахилъ. Самуилъ заповѣдалъ тѣ да бждатъ поставени въ голѣмата църква на острова въ Малкото Прѣспанско езеро.

Действията на Самуила въ Тесалия не сж били вдъхновявани отъ завоевателни стремежи, а отъ желанието да се събератъ въ държавното българско цѣло земитѣ, населявани отъ български славяни. Тесалия, въ която още отъ началото на VII в. сж живѣли славянскитѣ велегостичи, е била една отъ тѣхъ. Велегостичитѣ запазвали своята независимостъ презъ цѣлия VII в., а не билъ унищоженъ племенниятъ имъ строй и следъ като по времето на императрицата Ирина, въ самия край на сжщия тоя вѣкъ, тѣ трѣбвало да признаятъ византийската властъ (гл. погоре стр. 130). Наскоро следъ това едно византийско известие споменува тѣхния князь Акамиръ, — може би, извратено отъ Окомиръ. Поради това, че искалъ да събори Ирина отъ престола и издигне на него нѣкой отъ синоветѣ на Константина

Копронимъ, по онова време заточени въ Атина, той билъ ослѣпенъ. Тежненята на тесалийскитѣ славяни къмъ българската държава били проявени още по времето на Крума, а по-късно, при Пресияна, и тѣ сж предизвикали по времето на Симеона българскитѣ походи къмъ ония земи. Самуилъ сега е завършилъ онова, което неговитѣ предшественици не смогнали да сторятъ. Отъ негово време нататкъ тесалийскитѣ славяни възприели народностното име българи, съ което ги зоватъ и самитѣ византийски автори отъ втората половина на XI в. Запозило се е това тесалийско българско население и много по-късно, Последнитѣ споменувания за него сж отъ XV в. — епохата на турското завоевание. Единъ или два вѣка следъ това то било напълно погърчено.

Презъ всичкото това време Византия бездействувала. Новиятъ императоръ Василий II трѣбвало да се бори съ единъ отъ своитѣ пълководци, Варда Склиръ, който искалъ да му отнеме престола, а следъ това — и да вземе мѣрки за защитата на Южна Италия, гдето византийската властъ сега била оспорвана отъ германския императоръ Отонъ II. Тѣй изминало цѣло десетолѣтие отъ смъртъта на Цимисхия, докато Василий II се реши да се обърне срещу българитѣ. Презъ Одринъ и Пловдивъ той се запжтилъ къмъ Сръдецъ и го обсадилъ. Но българскиятъ гарнизонъ храбро отбивалъ пристѣпитѣ на неприятелитѣ, а съ умѣли противодействия унищожили и стенобойнитѣ имъ машини. Обсадата се затегнала. Припаситѣ, съ които императорската армия разполагала, били изчерпани, а малкитѣ отреди, пращани изъ околноститѣ, за да набавятъ храна, били унищожавани отъ българитѣ, които държали съседнитѣ крепости. Между това понесълъ се и слухътъ, че Самуилъ съ силна войска настѣпва отъ Македония на помощъ на града. Тогава, на двадесетия день отъ пристигането си предъ Сръдецъ, императорътъ заповѣдалъ обсадата да бжде снета и потеглил на обратенъ пжтъ. Но Самуилъ вече се билъ погрижилъ да не го остави да отстѣпи безнаказано. Когато на 17 августъ 986 г. обхванатата отъ лоши предчувствия и тревога византийска армия навлѣзла въ дългата и тѣсна „Българска клисура“ (долината на р. Яворица между Траянова врата и Вѣтрень), скрититѣ въ околнитѣ гори българи се нахвърлили върху ѝ. Пжтътъ за отстѣплението ѝ билъ отрѣзанъ и заграденитѣ отъ всички страни ромей

обречени на безпощадно изтрѣбление. Повторила се историята отъ 811 г. и, ако Василий избѣгналъ участъта на Никифора I, за това той ималъ да благодари само на арменската си пехотна гвардия. Тя го взела въ срѣдата си и презъ нѣкакви странични пѣтеки успѣла да си пробие изходъ къмъ равнината на Марица. Византийскиятъ историкъ Лъвъ Дяконъ, който като императорски духовникъ участвувалъ въ похода и по чудо успѣлъ да се спаси, разказва, че погинало или паднало въ български пленъ всичко останало. За ужаса, отъ който било обхванато византийското общество при вестъта за тоя погромъ, може да се сѣди по едно стихотворение на тогавашния византийски поетъ Йоанъ Геометъръ: „И слънцето да бѣ се сгромолясало отъ своитѣ висини, възкличава той, азъ все пакъ не бихъ помислилъ, че стрелитѣ на българитѣ ще се окажатъ по-силни отъ копията на ромеитѣ. Бждете проклети, гори и страшни планини, проклети да сте, мрачни скали!“

Нешастниятъ изходъ на похода къмъ Срѣдецъ разклатилъ трона на Василий II и той въ продължение на нови нѣколко години трѣбвало да се разправя съ бунта на другъ отъ своитѣ пълководци. Но презъ това време отъ междусобици била заплашена и България. Съ своята енергия и заслугитѣ си Самуилъ постепенно изпъкналъ като единствениятъ човѣкъ, който можелъ да се справи съ многобройнитѣ и тежки задачи, изникнали предъ народъ и държава. Неговиятъ братъ Аронъ, макаръ и повъзрастенъ, се виждалъ все повече засѣнченъ. Тогава завистъта и враждата заговорили у него и той се поддавалъ на внушенията на Цариградъ, гдето се надѣвали да предизвикатъ разцепление срѣдъ българитѣ. Лѣтописецътъ Скилица направо представя Арона като византийски приятелъ. Самуилъ, съзнаващъ невъзможността да бждатъ примирени стремежитѣ на българския народъ къмъ независимостъ съ ония на византийския империализъмъ, трѣбвало, прочее, да избира между братскитѣ си чувства и дълга къмъ родината си. И той не се поколебалъ да изпълни повелението на тоя дългъ: Аронъ билъ убитъ. Заедно съ него погинало и цѣлото му семейство. По молбата на Гаврилъ Радомира билъ пощаденъ животътъ на Ароновия синъ, Иванъ Владиславъ.

Скилица разказва, че убийството на Арона било извършено въ мѣстността Разметаница. Това име носи днесъ единъ притокъ на р. Джерманъ, Дупнишко. Въ околността ѝ има развалини на сръдновѣковна крепостъ „Царичина“. Въ нея, споредъ народното предание, единъ български царъ билъ убитъ отъ брата си. Предполага се, че това предание се отнася до Арона, който, вѣрватъ нѣкои, ималъ тамъ лѣтната си резиденция.

Следъ смъртта на Арона войната съ Византия пламнала съ нова сила. За да се осигури отъ всѣкакви изненади откъмъ брѣговетъ на Адриатика, гдето византийската флота била пълень господаръ, Самуилъ се насочилъ къмъ Драчката областъ, единствената тамъ, която византийцитѣ още владѣли, и я завзелъ заедно съ самия градъ Драчъ. Василий II и тоя пжтъ поискалъ да сложи край на Самуиловитѣ успѣхи и отново почналъ нападенията си срещу България. Но за тия негови действия, които траяли три-четири години, известията сж съвършено оскѣдни и тъмни. Може би къмъ тоя периодъ се отнася съобщението на единъ арабски лѣтописецъ, Яхя Антиохийски, че българскиятъ царъ Романъ попадналъ въ византийски пленъ и повторно билъ отведенъ въ Цариградъ, гдето три-четири години по-късно умрѣлъ.

2. ЦАРЬ САМУИЛЪ.

Следъ като въ продължение близу на двадесетъ години (976—994) Самуилъ билъ фактически владѣтель на България, сега, подиръ смъртта на Арона и повторния пленъ на Романа, той вече останалъ единственъ ръководителъ на нейнитѣ сѣдбини. Поради това той се провъзгласилъ за царъ, и войната съ Византия започнала съ още по-голѣмо ожесточение. Самуилъ поискалъ да изтрѣгне крепоститѣ завладѣни отъ Василий II презъ последнитѣ години, около югоизточнитѣ граници на царството, следъ което настѣпилъ и къмъ Солунско. Тамошниятъ военачалникъ Григорий Таронитъ, арменецъ по произходъ, който се осмѣлилъ да го посрещне на откритъ бой, разбитъ, самъ падналъ въ битката, а синъ му Ашотъ билъ плененъ. Самуилъ нѣмалъ обсадни машини и поради това якиятъ Солунъ се запазилъ. Царьтъ отъ тамъ свърналъ на юго-западъ, и покрай Олимпъ презъ Тесалия и Термопилитѣ.

нахлулѣ въ Беотия и Атика. На византийцитѣ се удало да го спратъ едва предъ укрепления на тѣсния Коринтски провлакъ. Неговата цель — да постигне присъединението на земитѣ на пелопонескитѣ миленци и езерци — останала неизпълнена.

Но и цѣлото, започнато съ тѣй голѣми изгледи за успѣхъ, предприятие свършило накрай съ неочакванъ погромъ. Докато царѣтъ се бавѣлъ въ Срѣдна Гърция, отъ Цариградъ за замѣстникъ на падналия въ борбата срещу българитѣ Григорий Таронитѣ билъ изпратенъ опитниятъ и крайно енергиченъ военачалникъ Никифоръ Уранъ. Той пристигналъ въ Солунъ съ значителна войска и когато научилъ, че Самуилъ билъ далеко на югъ, бързо се спусналъ по диритѣ му. Той пресрещналъ българитѣ, когато тѣ на връщане били минали Термопилитѣ и стигнали въ долината на р. Сперхий. Неприятелитѣ застанали единъ срещу другъ на двата ѣ брѣга. Отъ голѣмитѣ дѣждове тя била силно придошла и поради това Самуилъ заповѣдалъ войската му да остане на почивка, безъ да нареди да се взематъ необходимитѣ мѣрки за охрана. Това безгрижие не избѣгнало отъ остроото око на византийския военачалникъ. Презъ нощта той успѣлъ да намѣри бродъ, превелъ презъ него войската си и нападналъ спешия български станъ. Победата му била пълна. Броятъ на падналитѣ българи билъ извънредно голѣмъ; останалитѣ, заедно съ Самуила и Гаврилъ Романа, които сами били тежко ранени, по околни пѣтища презъ планинитѣ на Етолия, едва смогнали да се добератъ до Македония (996 г.).

Византийцитѣ не съумѣли да използватъ тая своя победа и изглежда, че между дветѣ страни била сключена временна спогодба. Самуилъ ималъ нужда отъ нея, за да може да възстанови силитѣ си, а на неуморимия Василий II тя била потрѣбна, за да завърши войната съ арабитѣ въ Сирия. Тоя периодъ на спокойствие по източнитѣ си граници Самуилъ използвалъ и за да се обезпечи откъмъ сѣрбитѣ, тѣй като навѣрно се боялъ, че тѣ и сега, както по времето на Симеона, сж могли да станатъ орждие на византийската политика срещу България. Редицата малки държави, на които следъ смъртта на Чеслава се разпаднала Сърбия, не били въ състояние да оказватъ сериозна съпротива на Самуила, който едно следъ друго подчинилъ цѣлото сръбско приморие и стигналъ чакъ до

гр. Зара въ северна Далмация. Измежду прибрѣжнитѣ градове се задържали само Дулчино и Дубровникъ. На връщане Самуилъ ударилъ презъ Босна и Рашка, чиито жупани сжщо му се подчинили. Най-силна съпротива въ тия си действия срещу сърбитѣ той срещналъ отъ страна на Иванъ Владимира, князь на Зета, Требине и Захълме. Но и тя била бързо преодолъна, а Иванъ Владимиръ отведенъ въ Охридъ и тамъ затворенъ. По-късно Самуилъ го оженилъ за дъщеря си Косара и му повърналъ владенията. Друга отъ дъщеритѣ си, Мирослава, той оженилъ за пленения при Солунъ Ашотъ, комуто повѣрилъ военното началство надъ Драчъ и областта му.

Тия успѣхи на Самуила издигнали извънредно много неговия престижъ. Въ срѣдата дори на византийската аристокрация въ Македония и Тракия имало люде, които били готови да търсятъ покровителството му и да съдействуватъ за присъединението на останалитѣ тамъ подъ византийска власт области къмъ българското царство. Въ самия Солунъ сжществувала и българска партия, чиито водачи, двама видни императорски сановници, за да бждатъ обезвредени, били изпратени на заточение (999 г.). Други тѣхни съмишленици въ Одринъ, понеже се бояли да не ги постигне сжщата участь, избѣгали при Самуила.

Но за съжаление това сж били последнитѣ щастливи години въ живота на Охридското царство. Отъ сега нататкъ бедитѣ една следъ друга и съ все по-голъма сила почнали да се трупатъ върху му. Нещастieto на Самуиловска България се е състояло на първо мѣсто въ географското положение на нейнитѣ земи, прострѣни върху грамадното пространство отъ Дунавската делта до залива Арта, но лишени отъ едно естествено срѣдище, отъ което биха могли да бждатъ успѣшно отбранявани. Отъ Тракия византийцитѣ съ еднаква леснота и бързина могли да се насочватъ къмъ североизточнитѣ или югозападни български провинции, безъ българскитѣ царь да бжде въ състояние да имъ окаже навременна помощъ. Освенъ това Самуилъ е ималъ срещу себе си единъ противникъ като Василия II, чиято упоритостъ и неукротима енергия сж били феноменални. А сврѣхъ всичко друго сега, следъ единъ възходъ отъ почти цѣло столѣтие, Византия се намирала на върха на своето държавно и военно могъщество. Никога следъ времето на Ираклия (VII в.) нейнитѣ

владения на изтокъ не сж достигали тъй голѣмъ обхватъ. И самитѣ араби, които нѣкога вѣрвали, че сж на пътѣ да станатъ господари на Цариградъ, сега съ последни сили трѣбвало да бранятъ срещу ѣ остатъка отъ нѣкогашнитѣ си завоевания въ Месопотамия и Палестина.

Едва що завършилъ войната съ тѣхъ, Василий презъ 1001 г. се обърналъ срещу България. Докато самъ той съ частъ отъ войскитѣ си опустошавалъ областта около Сръдецъ, други презъ Балкана нахлули въ Североизточна България. Прѣславецъ, Голѣмиятъ Прѣславъ и Дръстъръ отново паднали подъ византийска власть и сега вече били окончателно загубени за Охридското царство. Самуилъ не можелъ да попрѣчи на тая загуба, тъй като ударитѣ си Василий нанасялъ отъ различни посоки. На следната година той налетѣлъ на Южна Македония и Тесалия, гдето овладѣлъ много градове и крепости, между тѣхъ Верея (дн. Беръ), Сервия (Караферия, още и Селфидже) и Воденъ. Жителитѣ имъ той преселвалъ къмъ Западна Тракия.

Самуиловитѣ войводи бранѣли отчаяно повѣренитѣ имъ твърдини и пораженията не били въ състояние да сломятъ тѣхния духъ. Въ съзнанието, че се решава съдбата на държава и народъ, тѣ забравяли себе си. Ако царуването на Самуила не е най-блѣскавата епоха въ нашата история, то безспорно е най-хероичното време въ цѣлото ни сръдновѣковно минало. Никога народъ и водачи не сж се чувствували тъй сплотени около една задача — тая за спасението на националната независимостъ — и никога духовната издържливостъ и готовността за саможертва не сж се издигали у българина до такова величие, както тогава. Комендантътъ на Сервия, Никулица, единъ отъ ония тесалийски българи, които следъ завладяването на Лариса отъ Самуила постъпили на негова служба, попадналъ, следъ превземането на повѣрената му крепостъ, въ византийски пленъ. Но, отведенъ въ Цариградъ, той избѣгалъ отъ тамъ, за да застане отново подъ заповѣдитѣ на своя царъ. Защитникътъ на Воденъ, Драгшанъ, два пѣти падалъ въ пленъ и макаръ Василий да му осигурилъ възможността да се наслаждава отъ всичкитѣ удобства на спокойния животъ, и двата пѣти се отказвалъ отъ тѣхъ, за да грабне меча и се нареди между борцитѣ за спасение на българската държавностъ. Плененъ за трети пѣтъ, Василий заповѣдалъ да го набиятъ на колъ.

Следъ успѣхитѣ си на югъ Василий на следната година се обърналъ къмъ далечния български Северъ и обсадилъ Видинъ. За да го застави да се оттегли отъ тамъ, Самуилъ предприелъ брѣзъ набѣгъ къмъ Тракия и стигналъ дори до Одринъ. Но императорътъ не се поддаде на тая диверсия и Видинъ следъ осемъ месечна обсада билъ превзетъ. По Морава Василий се спусналъ следъ това къмъ Скопие, отъ гдето Самуилъ се опиталъ да го отхвърли, но поради това, че повторилъ грѣшката при Сперхий, претърпѣлъ поражение, и Скопие сѣщо падналъ въ византийски рѣце. Отъ тамъ императорътъ потеглилъ за Срѣдешката областъ. Но храбриятъ Кракра отбилъ всичкитѣ му пристѣпи срещу Перникъ, а устоялъ и на съблазнителнитѣ обещания, чрезъ които императорътъ се опиталъ да го подкупи. Останалитѣ тамошни крепости сѣщо се удържали. Измѣната дошла отъ тамъ, гдето най-малко била очаквана. Царскиятъ зетъ, Ашотъ, въ отплата за високата почитъ, съ която Самуилъ го удостоилъ, влѣзълъ въ разбирателство съ нѣкои грѣцки първенци отъ Драчъ и предалъ града на извикания за това византийски флотъ. Жена му, Самуиловата дъщеря Мирослава, не се поколебала да последва мъжа си въ Цариградъ, гдето получила титлата и положението на придворна дама.

Отъ тоя моментъ въ продължение на осемъ години войната по българскитѣ граници не спирала, но действия отъ по-голямъ размѣръ изглежда не били предприемани. Тѣй настѣпила фаталната 1014 г. Василий съ многобройна войска отъ Сѣръ се отправилъ къмъ Струмица. Тукъ, обаче, при с. Ключъ, въ най-тѣсното мѣсто на Струмишката долина той билъ спрѣнъ отъ изкуствената преграда — ровъ съ насипъ и дървени съоружения, — която Самуилъ още преди това билъ заповѣдалъ да издигнатъ тамъ, и сега самъ се явилъ, за да я брани съ войскитѣ си. Тогава византийскиятъ военачалникъ Никифоръ Ксифий билъ изпратенъ съ силенъ отредъ да обходи българитѣ презъ Бѣласица и, докато тѣ съ всички сили отбивали откъмъ изтокъ пристѣпитѣ на воденитѣ отъ императора войски, той врѣхлетѣлъ въ тила имъ. Заграденитѣ по тоя начинъ въ тѣсната долина българи трѣбвало да се биятъ сега, за да си отворятъ пътъ за отстъпление. Но то се оказало невъзможно. Самуилъ се спасилъ само поради това, че синъ му Гаврилъ Радомиръ го метналъ на коня си и

го изпратилъ къмъ Прилѣпъ, но 14 хиляди отъ неговитѣ войници паднали въ пленъ.

Василий се отправилъ следъ това къмъ крепостта Струмица, съ надежда, че лесно ще може да я превземе, но срещналъ тамъ тъй силна съпротива, че трѣбвало да се откаже отъ цѣлото си предприятие. Той намислилъ тогава да продължи пътя си за Солунъ, чийто военачалникъ, Теофилактъ Вотаниятъ, билъ изпратенъ да прочисти прелѣзитѣ, които водѣли за тоя градъ презъ западнитѣ разклонения на Бѣласица. Вотаниятъ навлѣзълъ въ тамошнитѣ клисури, и следъ като помислилъ, че изпълнилъ добросъвѣстно възложената му задача, потеглилъ обратно къмъ Струмица, за да съобщи на императора, че пътятъ къмъ Солунъ е свободенъ. Но Гаврилъ Радомиръ, който съ спасенитѣ при Ключъ войски заемалъ съседнитѣ височини, заповѣдалъ да му пресѣкатъ пътя. Попадналъ въ тъй устроената засада, Вотаниятъ билъ убитъ, а погиналъ и почти цѣлиятъ му отредъ. При тая вестъ разтревожениятъ Василий бързо отстъпилъ на изтокъ отъ Струма.

Въпрѣки това битката при Бѣласица е била смъртенъ ударъ за Западното българско царство. И не защото българитѣ загубили въ нея цвѣта на войскитѣ си — такава загуба тѣ все още могли да понесатъ, — а защото тя предизвикала края на Самуила. Василий II заповѣдалъ да извършатъ надъ всички пленени при Бѣласица българи нѣщо, което никой облѣченъ въ властъ злодей, никога, дори и въ най-тъмнитѣ исторически времена, не е смѣталъ за възможно и допустимо. На пленниците били избодени очитѣ, като на всѣки сто души отъ тѣхъ билъ оставенъ по единъ едноокъ водачъ. Тѣй тѣ били изпратени при царя имъ. Когато Самуилъ видѣлъ своитѣ ослѣпени съратници, падналъ въ несвѣсть и на третия день следъ това починалъ (6 октомврий 1014 г.). Съ своята смъртъ той засвидетелствувалъ нравственото си превъзходство надъ своя безчовѣченъ противникъ.

1. Имп. Василий II разбива царь Самуила въ битката при Бѣласица.
2. Царь Самуилъ посрѣща ослѣпенитѣ свои войници и умира
(изъ Манасиевата хроника).

3. ПАДАНЕ НА ОХРИДСКОТО ЦАРСТВО.

Следъ Самуила българскиятъ престолъ билъ заетъ отъ сина му Гаврилъ Радомиръ, постоянненъ сътрудникъ на баща си и неотлъченъ участникъ въ всичкитъ войни презъ последнитъ двадесетъ години отъ Самуиловото царуване. За него Скилица казва, че по физическа сила и храбростъ надминавалъ Самуила, но по умъ му отстъпвалъ. Той не царувалъ и една година. При вестъта за Самуиловата смъртъ Василий II, въпрѣки късната есенъ, потеглилъ къмъ България, като се надѣвалъ да използва неустановеното ѝ вътрешно положение. Той стигналъ до Битоля, но не успѣлъ да го превземе. Други негови войски, обаче, завладѣли Прилѣпъ и Шипъ. Презъ пролѣтътъ на следната година следъ упорита отбрана падналъ и Мъгленъ, чийто войвода, Илица, се предалъ, само следъ като крепостнитъ стени на града били съборени. Едновременно съ тия действия Василий завелъ тайни сношения съ Иванъ Владислава, синъ на Арона, като го подбуждалъ срещу Гаврила. Подстрекателството му скоро дало очаквания резултатъ. По време на ловъ около с. Петърско, на едноименното езеро, югозападно отъ Острово, Иванъ Владиславъ убилъ своя братовчедъ, комуто дължалъ живота си. Заелъ чрезъ това престѣпление престола (лѣтото 1015 г.), той веднага уведомилъ за това Василия, като го увѣрявалъ въ преданостъта си и изказвалъ надеждата, че между дветъ страни ще настѣпи миръ. Коварниятъ византиецъ, обаче, не мислилъ да спре на срѣдъ пѣтъ. Следъ смъртъта на Самуила почнала да настѣпва срѣдъ българитъ деморализация и Василий намѣрилъ люде, които се оказали готови да премахнатъ и новия царъ. Но Владиславъ узналъ за готвеното срещу му покушение и то не сполучило. Императорътъ тогава прибѣгналъ отново до силата. Презъ Битолско той неочаквано ударилъ къмъ Охридъ и го завзелъ. Крепостъта, обаче, гдето се намирили и царскитъ дворци, се удържала и Василий нѣмалъ време да пристѣпи къмъ обсадата ѝ. Неговиятъ ариергардъ, оставенъ да пази проходите между Битоля и Охридъ, билъ нападнатъ отъ българския войвода Ивацъ и унищоженъ. Това принудило императора да се оттегли колкото е възможно по-скоро. Войскитъ, които следъ това изпратилъ срещу Струмица и Срѣдецъ, сѣщо не свършили нищо.

Иванъ Владиславъ отъ своя страна, вмѣсто да търси срѣдства, за да закрепни разколебаното отъ толкова много несполуки и нещастия съзнание на народа, да възкреси вѣрата въ собственитѣ му сили и да вземе мѣрки за отбраната на останалитѣ още свободни бѣлгарски земи, продължавалъ да отстранява съ нови престѣпления лицата, близки на Самуиловия домъ. Жертва на подозрителността и вѣроломството му падналъ и Самуиловиятъ зетъ, Иванъ Владимиръ. Между това Василий не оставалъ въ бездействието. Новата тримесечна обсада на Срѣдецъ свършила безуспѣшно, но затова пѣкъ византийскитѣ войски подложили на повторно опустошение Битолско. Опитътъ на енергичния Кракра да хвърли срещу Византия печенѣзитѣ и по тоя начинъ да пренесе борбата въ източната част на полуострова билъ навреме узнатъ и осуетенъ отъ византийцитѣ, а натискътъ имъ срещу македонскитѣ земи се увеличилъ. При все това Иванъ Владиславъ ималъ непредвидливостта да остави безъ внимание мѣстата, застрашени отъ тоя натискъ и се увлѣкълъ въ предприятие, което и въ най-щастливия случай не е могло да подобри военното му положение. Рано презъ 1018 г. той обсадилъ гр. Драчъ. Тукъ той намѣрилъ и смъртта си. За нея още тогава се явили много легенди Най-вѣроятно е съобщението на единъ малко по-късенъ авторъ, споредъ който Иванъ Владиславъ падналъ убитъ предъ стенитъ на града при единъ двубой съ защитника му, византийския военачалникъ Никита Пигонитъ.

Следъ неговия край разрухата настѣпила съ неудържима сила. И характерното е, че знакътъ за това билъ даденъ тъкмо отъ ония срѣди около царския дворъ, на които преди всичко лежалъ дългътъ да мислятъ за спасението на държавата. Тѣ предпочели да се погрижатъ за собственото си благополучие. Още по времето на Гаврилъ Радомира между тѣхъ почнало да се поражда настроението, че е безполезно да се продължава борбата. При Иванъ Владислава то още повече се засилило и сега се оформило въ идеология на една група, която искала да се сложи орѣжието. Най-видни нейни представители били патриархътъ Давидъ, „началникътъ на вътрешнитѣ крепости“ Богданъ и царицата Мария, вдовица на Иванъ Владислава. Тѣ попрѣчили на Фружина, най-възрастния отъ синоветѣ на Иванъ Владислава, да заеме престола. Противни-

цитѣ имъ, между които се намирали нѣколцина отъ върнитѣ войводи на Самуила на чело съ непримиримия Ивацъ, се оказали безсилни да предотвратятъ решеното предателство още повече поради това, че малодушието и изневѣрата пречупили и други измежду най-известнитѣ борци за националната независимостъ. Широки български земи оставали свободни и стотици крепости въ тѣхъ могли още дълго време да устояватъ на пристѣпнитѣ на завоевателя. Ако тѣхнитѣ защитници вече сж чувствували умора, не по-малко уморенъ е билъ и шестдесетъ-годишниятъ Василий, който въпрѣки всичкото си военно превъзходство не виждалъ края на една борба, започната преди десетолѣтия, безъ да му е донесла сжществени резултати. Осемъ години по-късно той умрѣлъ, а следъ него империята стремглаво трѣгнала по надолнището на упадѣка. Но мнозинството на народъ и първенци у насъ било неспособно да предвиди или да почувствува и разбере всичко това. Липсвала властната воля на единъ вождъ, какъвто билъ Самуилъ. А, оставенъ самъ на себе си, българинътъ тогава, както и презъ всички епохи на своята история, овладѣнъ отъ малодушие, се оказалъ негоденъ за по-нататѣшни подвизи.

Василий II се намиралъ въ Цариградъ, когато получилъ известие за смъртъта на Иванъ Владислава. Тукъ му било донесено и за готовността на българскитѣ първенци да преустановятъ всѣка по-нататѣшна съпротива. Императорътъ незабавно се отправилъ къмъ западъ. Въ Одринъ предъ него се явили пратеници на Кракра съ съобщението, че Перникъ заедно съ тридесетъ и петъ околни крепости му се предаватъ. Изъ по-нататѣшния му пътъ други го пресрѣщали съ сжщо такива известия за Струмица, Липлянъ (на Косово), Битоля, Морозвиздъ (при р. Брѣгалница) и др. Предъ самата Струмица му се представили патриархътъ Давидъ и боляринътъ Богданъ съ писмо отъ царицата, която предавала царството, като молѣла срещу това закрила за себе си и за своитѣ деца. По-нататѣшното движение на Василия къмъ Охридъ представяло триумфално шествие: всички се надпреваряли да му изявятъ своята покорностъ. Въ дворцитѣ на Охридъ той сложилъ рѣка върху царскитѣ съкровища, а освенъ това и на сто кантаря злато, които раздалъ на придружаващитѣ го войници.

Престолонаследникът Фружинъ, който първоначално не се поддаде на общото настроение, заедно съ двама отъ братята си се оттеглил въ планината Томоръ (въ днешна Албания, югозападно отъ Охридското езеро). Но скоро желанието имъ да продължаватъ борбата изстинало и тѣ сящо се предали. Срѣдъ настѣпилата всеобща покруса и малцината войводи, които още оставали вѣрни на Самуиловитѣ завети, трѣбвало да се убедятъ въ суетността на всѣка по-нататѣшна съпротива. Между тѣхъ билъ войводата на албанския Бѣлградъ (днесъ Елбасанъ), Елемагъ, и Гавра, чиято областъ навѣрно сящо тѣй се намирала отвѣдъ Охридъ и Прѣспа. Но не минало много и тия двама стари воители поискали отново да вдигнатъ народа на борба. Предприятието имъ не сполучило и Гавра заплатилъ за него съ зрението си — билъ ослѣпенъ. Единственъ храбриятъ Ивацъ не мислѣлъ да се покори. Съ малка дружина отъ вѣрни люде той заелъ една непристъпна крепостъ въ планината Врохотъ (при р. Дѣволъ, въ Албания), и Василий напраздно загубилъ цѣли два месеца, за да го уговаря да се предаде. Оставало да се прибѣгне до последното и най-вѣрно срѣдство, съ което византийцитѣ знаели добре да си служатъ. Смѣлиятъ и честенъ, но довѣрчивъ българинъ билъ вѣроломно ослѣпенъ и съ това последното гнѣздо на съпротива въ ония мѣста било унищожено. Държалъ се още градътъ Срѣмъ въ далечния Северо-западъ. Но следъ като и неговиятъ войвода, Сермонъ, станалъ жертва на византийското вѣроломство, той сящо отворилъ вратитѣ си на чужденцитѣ. Съ българската държава, която презъ течение на тривѣковното си съществуване бѣ създавала тѣй много страхе на империята, вече било свършено (1018 г.). Срѣбскитѣ земи не оказали никаква съпротива на победителя, а съ тѣхъ цѣлиятъ Балкански полуостровъ падналъ подъ византийската властъ.

Членоветѣ на българското царско семейство били отведени въ Цариградъ и тамъ, въ срѣдата на византийската аристокрация, скоро забравили своя народъ. Почетни византийски чиновне и титли получили и ония отъ българскитѣ боляри и воеводи, които доброволно предали своитѣ земи и крепости. Византийцитѣ много добре разбирали, какво дължатъ на императора, който ги отървалъ отъ българската опасностъ; затова му дали прозвището „Бъл-

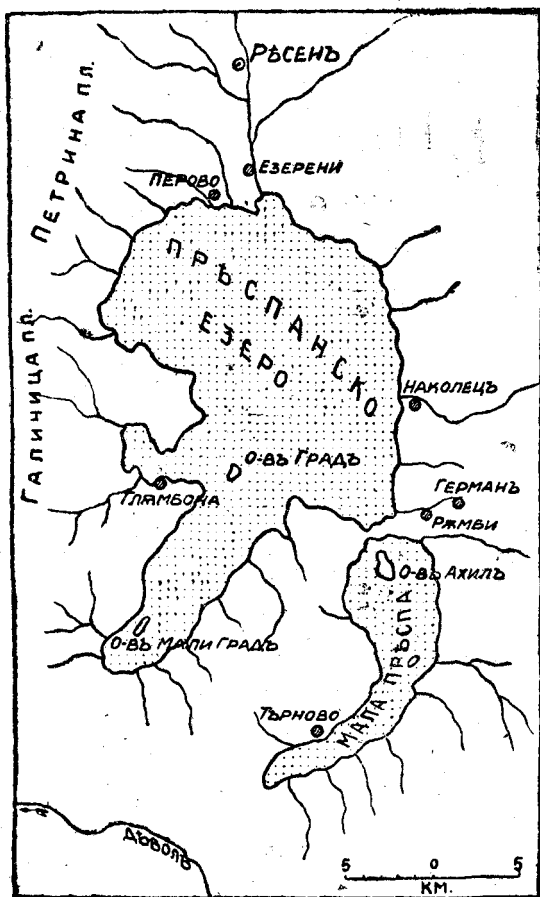
гароубиец" и съ него запазили паметта му въ своята история. Самъ той, обаче, ималъ вѣрното предчувствие за преходността на своето дѣло. И поради това въ завещанието, което оставилъ въ единъ отъ цариградскитѣ манастири, напѣтвалъ своитѣ приемници, какъ да действувать срещу българитѣ въ случай, че тѣ нѣкога отново се навдигнатъ.

4. ХАРАКТЕРЪ И УРЕДБА НА ОХРИДСКОТО ЦАРСТВО.

Охридското царство поради това, че е представляло непосредствено продължение на старата българска държава, наследило нейнитѣ традиции и устройството ѝ. Самуилъ се чувствувалъ носителъ на заветитѣ на Бориса и Симеона и тѣхенъ законенъ наследникъ. Тази е била причината, загдето, при все че години подредъ билъ истински господарь на държавата, приелъ царската титла, само следъ като изчезналъ последниятъ представител на старата българска династия. Запазенъ билъ въ Охридска България и създадениятъ отъ прабългаритѣ кавхански институтъ. При възшествието на Гаврилъ Радомира кавханъ е билъ велможата Доментиянъ. Както и по-рано, държавата била раздѣлена на области, надъ чиито военни сили заповѣдвали отдѣлни военачалници, какъвто напр. билъ прочутиятъ Кракра. Въ неговата областъ, която навѣрно обхващала земитѣ около Витоша, на югъ до Осогово и Рила, се намирили 35 крепости. Ако за комити-представители на гражданската властъ въ тия провинции нѣмаме презъ това време на непрестанни войни никакви известия, то е навѣрно, защото тѣ сж били засѣнчени отъ своитѣ военни колеги.

Поради това, че презъ кжсия периодъ на сѣществуването си Западното царство се намирало въ сѣстояние на непрекжснати войни, неговитѣ представители не разполагали съ време и спокойствие, за да се занимаватъ съ вътрешнитѣ му работи. Животътъ имъ протекълъ повече въ походи или въ пограничните области, за чиято защита трѣбвало постоянно да се грижатъ. Навѣрно по тази причина държавата на първо време не е имала установена столица. Прѣспа се споменува като престолно мѣсто на Самуила едва десетина години, следъ като царството сѣществувало, когато тукъ били пренесени отъ Лариса мошитѣ на св. Ахила.

Самуиловитѣ дворци се намирали на южната частъ на острова, дългъ 1700 и широкъ 500 м., въ Малкото Прѣспанско езеро; тукъ се издигала и голѣмата, споредъ

Прѣспа.

преданието, построена отъ Борис I църква, една отъ най-голѣмитѣ църковни постройки на българското сръдновѣковие (дълга 48 и широка 23 м.). До преди нѣколко десетолѣтия нейнитѣ развалини още стърчеха. Тя е служила

и за патриаршеска църква, когато, преди да се премѣсти въ Охридъ, тукъ било седалището на българската патриаршия. Освенъ тая църква, на острова има още четири други по-малки, две отъ които сж въ развалини. Отъ дворцитѣ не е останало нищо. На мѣстото, гдето се издигали, днесъ тамошното население вѣрва, че се намирало нѣкакво „калѣ“. Въ срѣднитѣ вѣкове островътъ се наричалъ Прѣспа. Василий II го преименувалъ Констанция, но това име скоро било забравено. По името на голѣмата църква населението го нарекло Ахилъ, както и днесъ го зове. Въ голѣмото Прѣспанско езеро има два други острова. По-голѣмиятъ отъ тѣхъ се нарича Градъ, а другиятъ — Мали Градъ. И на единия и на другия се издигали срѣдновѣковни крепости. Въ полето на северъ отъ Голѣма Прѣспа едно село и сега носи името Царевъ дворъ. Друго, не далечъ отъ югоизточния брѣгъ на сжщото езеро, по името на една сжщо тѣй стара църква се нарича Германъ. При нея преди години бѣ намѣрена мраморна плоча съ славянски надписъ, който Самуилъ заповѣдалъ да издѣлбаятъ за споменъ на покойнитѣ си родители, Никола и Рипсимия, и на брата си Давида.

† ВІ Н М А ѡ Т І Ч А Н С Ъ
 Н Н А Н С Т А Г О А О У Х А А
 78 С А М О Н І І І А Б Ъ Б *
 П О Л А Г А Х П А М А Т І
 Ѣ Н И А Т Е Р Н Н Б В А Т
 А І К І Ъ С Т Ѣ Х І С Н
 Н Н Е М А О У С І П І У
 І С О Л А Р А Б Ъ Б Ж Н
 Ѣ А В А І Ъ Н А П Н С
 А Б Т О О Т Ъ С І Т В О
 І 2 : Ф А Н Н Ъ А Н

Царь Самуиловъ надписъ отъ
 с. Германъ.

Надписътъ има следното съдържание: „Въ името на Отца и Сина и на светия Духъ. Азъ рабъ божий Самуилъ поставямъ въ паметъ на своя баща, майка и братъ тия кръстове. А имената на покойниците сж: рабъ божий Никола, Рипсимия, Давидъ. Написа се въ годината отъ сътворението на свѣта 5501 (993 отъ Р. Хр.), 6 индиктъ“. Въ говора на населението на тая затворена срѣдъ планинитѣ покрайнина е запазено старинното

българско произношение на ж и ѡ. Тамошнитѣ българи и днесъ казватъ домбъ (джбъ), ронка (ржка), понтъ (пжтъ), чендо (чедо) и т. н.

По-сетне, когато царска и патриаршеска столица станалъ Охридъ, Самуилъ продължавалъ да идва въ Прѣспа за отдихъ. Тукъ той и умрѣлъ. Въ Охридъ царскитѣ дворци сж се намирали на високия двуглавъ хълмъ, около който е разположенъ днешниятъ градъ. Тукъ отъ нѣкогашнитѣ крепостни стени сж запазени малки части, а отъ дворцитѣ на Самуила стенитѣ на замъка му. Рано презъ турската епоха билъ разрушенъ манастирътъ на св. Климента. Църквата, въ която се пазятъ днесъ неговитѣ мощи, е отъ XIII в. По-стара е църквата св. София; въ първоначалния си видъ тя е била построена презъ XI в. и може би е служила за патриаршеска. Манастирътъ св. Наумъ на югоизточния край на Охридското езеро е съществувалъ непрекъснато отъ началото на X в. до сега. Въ края на Западното царство Битоля билъ единъ отъ неговитѣ важни центрове. Въ околността на града се намирали дворцитѣ на Самуиловия синъ Гаврилъ Радомира.

Все поради това, че съществуването на Охридското царство протекло въ кървави борби, културниятъ животъ въ него не могълъ да се развие. Въ областта на книжовното творчество презъ тоя периодъ не се явяватъ никакви по-значителни имена. Но и за богомилството сега сжщо нѣмаме никакви известия. Това не значи, че въ западнитѣ български земи то било изчезнало. Напротивъ, сведенията отъ времето, непосредствено следъ като Македония паднала подъ византийска властъ, показватъ, че броятъ на последователитѣ на тая секта е билъ извънредно голѣмъ и къмъ нея принадлежало населението на цѣли покрайнини. Ако при все това за богомилството въ българскитѣ земи по времето на Самуила не се говори, то е само защото тогава то е изгубило своя остъръ противодържавенъ характеръ. Както вече се спомена, силата на богомилското отрицание винаги се е намирала въ зависимостъ отъ социалнитѣ условия въ България. Когато страната била управлявана зле и положението на народнитѣ маси се влошавало, богомилитѣ заемали особено враждебно отношение къмъ властѣта и нейнитѣ представители. Настѣпѣлъ ли, обаче, периодъ, когато ръководнитѣ срѣди на българското общество отрезнявали и държавата поемала задачата си като представителъ и защитникъ на цѣлата нация, силата на богомилското отрицание

спадала и самитѣ богомили се превръщали въ безобидни и безвредни сектанти.

Тѣй било и презъ Самуиловата епоха. Една отъ най-характернитѣ нейни чърти сж решителнитѣ противовизантийски настроения въ всички слоеве на българското общество. Дошли като реакция срещу едно тжжно минало, изъ тия настроения израствало повишеното национално чувство и държавно съзнание у тогавашния българинъ, проявената отъ всички жертвоготовностъ въ борбата за държавна независимостъ. Всичко това обяснява дълбоката и тѣй странна разлика между безсилието, срѣдъ което потъва Прѣславското царство и колосалнитѣ енергии, развърнати непосредствено следъ това въ Охридското. Неговото кжсо сжществуване бѣ непрекъснатъ кървавъ подвигъ, въ който народътъ ни напрѣгаше всичкитѣ си сили, за да предотврати подготвяната му робска участь. И може би тя би била избѣгната, ако Самуилъ, тоя неуморимъ воинъ, който въ продължение близо на четиридесетъ години се явяваше съ своитѣ дружини по бойнитѣ полета изъ всички краища на полуострова, не носѣше и едно сърдце, изпълнено съ твърде много човѣшки чувства.

Охридска България падна, но дѣлото на Самуила и заветитѣ му не можаха да бждатъ забравени. Неговата трагична сѣнка, възправена надъ ония земи, продължаваше да държи подъ властѣта си съзнанието на тамошнитѣ българи. Тѣ бѣха предадени, но победени тѣ още не бѣха. И затова очакваха времето, за да грабнатъ отново ржжда-салитѣ си мечове и да възстановятъ загубеното. Това време скоро щѣше да настане.

1. П. Мутафчиевъ. Русско-българскія отношенія при Свѣтославѣ. Sem. Kondak., IV (1931) 77—94. — В. Н. Златарски, Западната българска държава до провъзгласяването на Самуила за царь. МакПр., II 1 (1926) 1—32; 2 (1929) 1—34; сжщиятъ, Тѣй нареченитѣ „грамоти“ на Пинчия и неговия синъ Плезо. ГСУ, XV—XVI (1919—1920). — Ив. Дуйчевъ, Сжщинското значение на името Μόκρος у Анна Комнина: МакПр., VIII 3 (1933) 14—35; 4 (1934) 1—20; idem, Une interpolation chez Anne Comnène. Byzantion, X (1935) 107—115. — Й. Ивановъ, Произходъ на царь Самуиловия родъ. Сборн. В. Н. Златарски. София 1925, 55—62. — Ив. Дуйчевъ, Българскитѣ князѣ Пленимиръ. МакПр., XIII 1 (1942) 13—20. — G. Schlumberger, L'épopée byzantine à la fin du Xe siècle. I—III. Paris 1925. — П. Мутафчиевъ, Стариотъ друмъ презъ „Траянова врата“. Спа, LV (1937) 1—148.

2. N. Adontz, Samuel l'Arménien roi des Bulgares. Bruxelles 1938.
— Й. Ивановъ, Бѣласицката битка 29 юли 1014. ИИД, III (1911) 1—15.

3. Ф. Шишиѣ, Летопис попа Дукѣанина. Београд—Загреб 1929.
— N. Grégoire, Du nouveau sur l'histoire bulgare-byzantine. Nicé-
tas Pégonitès vainqueur du roi bulgare Jean Vladislav. Byzantion, XII
(1937) 283—291.

4. Й. Ивановъ, Царь Самуиловата столица въ Прѣспа. ИАД,
I (1910) 55—80; сжщиятъ, Български старини изъ Македония. Со-
фия 1931, 23—25 [надписътъ на царь Самуила отъ 993 г.]. — Ив.
Снѣггаровъ, Градъ Охридъ. София [1943]; сжщиятъ, История
на Охридската архиепископия. София 1924.

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОДЪ ОТЪ
ПРОФ. П. МУТАФЧИЕВЪ. КНИГА ПЪРВА,
ВТОРО ИЗДАНИЕ, СЕ ОТПЕЧАТИ ВЪ ПЕ-
ЧАТНИЦАТА НА ХЕМУСЪ А. Д. — СОФИЯ.
ВЪ 5000 БРОЙКИ ПРЕЗЪ М. ОКТОМВРИЙ
1943 ГОДИНА ИЗДАНИЕ НА ХЕМУСЪ А. Д.

650
П Е Т Ъ Р Ъ М У Т А Ф Ч И Е В Ъ

ИЗДАНИЕ 1924

ИСТОРИЯ
НА
БЪЛГАРСКИЯ
НАРОДЪ

Ч А С Т Ъ В Т О Р А

КНИГОИЗДАТЕЛСТВО ХЕМУСЪ А. Д.

688

ITALY CAMEL

СЪЧИНЕНИЯ
НА
ПРОФЕСОРЪ
ПЕТЪРЪ МУТАФЧИЕВЪ
ТОМЪ ВТОРИ

СОФИЯ
КНИГОИЗДАТЕЛСТВО ХЕМУСЪ А. Д.
1944

610
ПЕТЪРЪ МУТАФЧИЕВЪ

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОДЪ

ЧАСТЪ ВТОРА
съ добавка
БЪЛГАРИЯ ПРИ ШИШМАНОВЦИ
отъ
ИВ. ДУЙЧЕВЪ

второ издание подъ редакцията на
ИВ. ДУЙЧЕВЪ

ХЕМУСЪ

СЪДЪРЖАНИЕ

Стр.

Предговоръ отъ редактора	IX—X
Предговоръ къмъ първото издание	XI—XII

I. Българитѣ подъ византийско иго

1. Административно и църковно устройство на българскитѣ земи; положението на българския народъ подъ чужда власть	1— 10
2. Опити за освобождение; въстания на Петъръ Дѣлянъ и Георги Войтѣхъ	10— 18
3. Печенѣзи, узи и кумани въ българскитѣ земи. Маджари, нормани и кръстоносци	18— 22
4. Новъ подемъ на богомилството и на отшелничеството въ българскитѣ земи	22— 23
5. Етнически промѣни въ Балканскитѣ земи презъ XI — XII в.	23— 29

II. Второ българско царство

1. Борба за освобождение отъ византийско иго. Петъръ и Асѣнъ. Европейскиятъ Югоизтокъ въ края на XII в.	30— 32
2. Подготовка и начало на българското въстание	33— 36
3. Въпросътъ за участието на власитѣ въ българското освободително движение	36— 38
4. Втори периодъ отъ освободителното движение	39— 46

III. България при Калоянъ

1. Продължение на борбата срещу Византия. Иванко и Добромиръ Хръсъ	47— 52
2. Отношения на Калояна съ маджаритѣ. Създаване на Цариградската латинска империя. Църковната уния съ Римъ	52— 58
3. Борбата на Калояна съ латинци и гърци	58— 67

IV. Борилъ (1207—1218)

1. Временниятъ упадъкъ на България. Славъ . . . 68— 70
2. Стрѣзъ и опитътъ на сѣрбитъ да се настанятъ въ Македония 70— 74
3. Вътрешни отношения при Борила и засилване на богомилското движение 74— 76

V. Епоха на Иванъ Асѣнь II (1218 — 1241)

1. Балканскиятъ полуостровъ презъ първата четвъртъ на XIII в. 77— 80
2. България единствена велика сила въ европейския Югоизтокъ 80— 85
3. Устройство на Търновското царство 85— 91
4. Отношения на Иванъ Асѣня II съ латинци и никейци. Възстановяване на българската патриаршия 91— 97

VI. Последните Асѣневци

1. Коломанъ I (1241 — 1246) и Михаилъ Асѣнь (1246 — 1257) 98—105
2. Константинъ Асѣнь (1257 — 1277) 105—117

VII. Вътрешно положение на България презъ XIII вѣкъ.

1. Държавна организация и социални отношения 118—131

VIII. Гражданската война въ България. Татарското господство и политическото раздробление на българскитъ земи (1277 — 1300 г.)

1. Управлението на царица Мария 132—134
2. Ивайло 135—141
3. Иванъ Асѣнь III 141—143
4. Краятъ на Ивайло 144—146
5. Царуване на Георги I Тертерий (1280—1292) . 146—151
6. Смилецъ (1292—1298) 151—156

**IX. Усилия за възстановяване на държавното
могъщество (1300—1371 г.)**

1. Теодоръ Светославъ (1300 — 1322) 157—167
2. Михаилъ Шишманъ (1323 — 1330). 168—187
3. Иванъ Александъръ (1331 — 1371). 187—223

**X. Залѣзътъ на срѣдновѣковна България. Царь
Иванъ Шишманъ (1371 — 1393) и тур-
ското завладяване 224—239**

**XI. Вътрешно положение на България при
Шишмановци 240—254**

**Планъ за излагане на българската история
презъ XIV—XIX вѣкъ. Съставенъ отъ проф.
II. Мутафчиевъ 255—265**

Показалци.

1. Показалецъ на по-важнитѣ собствени имена . 267—275
2. Вещенъ показалецъ (народи, длѣжности, да-
нѣци и др.) 276—278

Съкращения

Въ книгописнитѣ посочвания на края на отдѣлнитѣ глави сж употребени следнитѣ съкращения :

БИБ — Българска историческа библиотека ;

БългарПрегл — Български прегледъ ;

BZ — Byzantinische Zeitschrift ;

ГСУ — Годишникъ на Софийския Университетъ, историко-филологически факултетъ ;

ЖМНПр — Журналъ министерства народнаго просвѣщенія ;

ИБАД — Известия на Българското археологическо дружество ;

ИБАИ — Известия на Българския археологически институтъ ;

ИИД — Известия на Българското историческо дружество ;

ИРАИК — Извѣстія Русскаго археологическаго института въ Кой/полѣ ;

МакПр — Македонски прегледъ ;

Псп — Периодическо списание на Българското книжовно дружество ;

СБА — Сборникъ на Българската академия на наукитѣ ;

Sem. Kond. — Seminarium Kondakovianum ;

СПА — Списание на Българската Академия на наукитѣ.

Предговоръ на редактора

Първиятъ томъ отъ „История на българския народъ“ излъже, въ първо издание, въ ранна пролѣтъ 1943 год. подъ непосреднитѣ грижи на нейния съставитель.

Втората часть отъ книгата, обаче, остана недовършена. Съ мисълта за нейното довършване проф. Мутафчиевъ живѣ до сетнитѣ часове на своя животъ. Тя въплощаваше неговата мжка, когато съзнаваше все още жива и бодра своята мисълъ, а сжщевременно чувствуваше силитѣ си неспирно да вехнатъ. Въ началото на 1943 г. той бѣ успѣлъ да напише изложението на българската история до времето на царъ Михаилъ Шишманъ (1323 г.). Въ сжщностъ, както самъ признаваше, пѣкъ и се вижда отъ неговия ржкописъ, той не е смѣталъ и тази часть отъ историята на Второто българско царство за окончателно завършена. На полето на ржкописа се намиратъ бележки и подсѣщания, които показватъ, че той е възнамѣрявалъ да попълни тукъ и тамъ изложението. Недовършена изглежда тази втора часть и поради това, че къмъ нея той не бѣ смогналъ да добави нито обичайнитѣ книгописни бележки въ края на всѣка глава, нито пѣкъ да подреди съответнитѣ образи къмъ изложението.

Съ историята на Второто българско царство проф. Мутафчиевъ се занима научно и изследователски, въ сжщностъ, сравнително малко. Той написа само нѣколко отдѣлни изследвания изъ историята на това време. Въ запазенитѣ негови лекции, четени въ Университета, Военното на Н. В. Училище и другаде и записани, изобщо взето, твърде небрежно отъ слушатели, има малко нѣща, които биха могли да бждатъ използвани за възстановяване на неговитѣ схващания върху историята на XIV вѣкъ. Въ неговитѣ книжа е запазенъ доста подробенъ планъ, по който той е възнамѣрявалъ да напише цѣлостна българска история. Този планъ, за жалостъ, сжщо дава само най-общи посочвания, които биха могли да бждатъ сглобени въ едно живо цѣло единствено отъ неговия съставитель. Отъ така запазения планъ, — който е прибавенъ тукъ въ края на книгата, и то само онази часть, която авторътъ

не успѣ да изпълни — може да се види поне това, съ каква широта той се е тъкмѣлъ да проследи развоя на събитията въ миналото на българския народъ. За да се даде завършенъ видъ на неговата книга азъ трѣбваше да допиша последнитѣ четири глави отъ изложението. Въ сжщностъ, тѣ представятъ нѣщо закржглено само по себе си и биха могли да бждатъ обобщени подъ надслова: „България при Шишмановци“. Въ моето изложение съмъ търсилъ да използвамъ, доколкото бѣ възможно, нѣколкото негови изучвания върху историята на XIV вѣкъ. Къмъ всички глави на книгата трѣбваше, отъ друга страна, да добавя книгописни бележки, а тукъ и тамъ подъ черта и нѣкои обяснения въ свръзка съ неговитѣ бележки по полето на ръкописа. Съ това, разбира се, праздността се запълва само отчасти. За насъ би било извънредно ценно да имаме отъ него изложение на цѣлостната българска история. А тъкмо това днесъ, съ неговата преждевременна смъртъ, е безвъзвратно загубено и осуетено, както стана и съ другъ дълбокъ познавачъ на нашето минало, покойния проф. В. Н. Златарски, чието дѣло сжщо остана незакржглено.

Човѣшкиятъ животъ, по думитѣ на Писанието, прилича на тревенъ цвѣтъ: цвѣти подъ слънцето и повѣхва отъ вѣтъра. Оставатъ дѣлата, въ които живѣе духътъ. Проф. Мутафчиевъ остави следъ себе си значително жизнено дѣло, което ще увѣковѣчи спомена за него: това сж неговитѣ критични изучвания изъ областта на българската и балканската история и, накрая на всичко, неговата „История на българския народъ“.

Ив. Дуйчевъ

Предговоръ къмъ първото издание

Вториятъ томъ на „История на българския народъ“ се сложи подъ печатъ следъ смъртта на нейния авторъ. Ржкописътъ остана недовършенъ и, както Мутафчиевъ самъ казваше, — безъ да е хвърлил последенъ погледъ върху него, Тоя последенъ погледъ за автора значеше на много мѣста основна преработка. Къмъ написването нито на една своя работа той не пристъпваше, докато не се усѣтѣше напълно готовъ. Всѣка мисль у него трѣбваше да е съвсемъ ясна и затова, когато я сложеше на книга, тя имаше съвсемъ точенъ и завършенъ видъ, но чувството на самокритика у него бѣше толкова силно развито, че той поправяше и допълняше ржкописитѣ си до часа, въ който тѣ отиваха въ печатницата.

Понеже сждбата така поиска, настоящата книга трѣбваше да излѣзе, както Мутафчиевъ я написа отъ първи пжтъ. Чувствувахъ, че не бива никой нищо да промѣни следъ него. Защото редоветѣ на тоя томъ сж последнитѣ следи на мисльта му — на неговата ржка.

И все пакъ, едва ли това го гнетѣше най-много въ последнитѣ дни на живота му. Будното до край съзнание бѣше измжчвано отъ друго, — че не се издължи къмъ народа си така, както той чувствуваше, че трѣбва да го стори, — че не написа поне заключителната глава на втория томъ, за която винаги говорѣше съ вълнение. Безъ нея ще останатъ, може би, не добре разбрани нѣкои въпроси, които той искаше на края да изясни, като съпоставяше по-интереснитѣ явления съ такива отъ историята на Първото ни царство.

При повечето отъ своитѣ работи по българска история, вниманието на Мутафчиевъ се спираше на моменти отъ живота на нашата държава до византийското робство. Тамъ той намираше наистина „голѣми събития“. — „Съ малки изключения, често казваше той, историята на Второто ни царство е нерадостна. И все пакъ, добавяше веднага, колко жизненъ трѣбва да е билъ нашиятъ народъ, за да издържи всичко, а следъ това и едно тежко и толкова дълго робство“.

Въ заключителната глава на тоя томъ Мутафчиевъ смѣташе да обясни и подчертае и тая си мисль. Да изповѣда вѣрата и надеждитѣ си въ силитѣ на народа ни. По негови думи тя щѣше да бжде „ободрителна глава“.

Не било писано да чуемъ думитѣ, които, може би, точно сега щѣха да ни накаратъ да вдигнемъ глави.

Следъ втория томъ трѣбваше да следва и трети. Сегашнитѣ ваканционни месеци авторътъ бѣ отредилъ за неговото написване. Остана само планътъ му. При едно пълно събрание на съчиненията на Мутафчиевъ, може би, и той ще бжде даденъ, та, ако нѣкой иска, да продължи това, което той съ болка остави недовършено.

2. августъ 1943 г.

Н. Мутафчиева

I. БЪЛГАРИТЪ ПОДЪ ВИЗАНТИЙСКО ИГО

1. АДМИНИСТРАТИВНО И ЦЪРКОВНО УСТРОЙСТВО НА БЪЛГАРСКИТЪ ЗЕМИ; ПОЛОЖЕНИЕТО НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОДЪ ПОДЪ ЧУЖДА ВЛАСТЪ.

Следъ като цѣла България била завладѣна отъ византийцитѣ, върху нея било разпространено общото византийско административно устройство. Българскитѣ земи били раздѣлени на нѣколко провинции, на гръцки — „теми“, всѣка една съ свой управителъ, който билъ началникъ и на въоръженитѣ сили въ нея, съединявалъ значи въ себе си гражданската и военна властъ. Споредъ значението на отдѣлнитѣ провинции тия управители носѣли длѣжностнитѣ имена дуксове или катепани, а общо се наричали стратези.

Отъ българскитѣ земи първа получила сега византийско провинциално устройство областъта между Дунава и Балкана, която византийцитѣ и най-рано завладѣли (1001 — 1002 год.). Наречена била Паристрионъ (на български Подунавe). Главниятъ ѝ градъ билъ Дръстъръ и въ границитѣ ѝ се намирала цѣла днешна Добруджа. Стратегътъ именно на тая провинция уведомилъ въ 1017 г. Василия II за опититѣ на Кракра да привлѣче печенѣзитѣ и все чрезъ него Византия успѣла да разстрои подготовения съюзъ. Земитѣ около р. Морава образували друга провинция подъ името тема на придунавскитѣ градове. Нейното административно срѣдище презъ течение на византийското господство се мѣстило и, споредъ нуждата, презъ различнитѣ времена се намирало въ Срѣмъ, Бѣлградъ и Нишъ. По-голѣмата частъ отъ македонскитѣ земи отъ Прѣспа и Дримъ до Струма заедно съ Софийско образували голѣмата тема, на която било запазено името България. Нейниятъ главенъ градъ и административенъ центъръ билъ Скопие, но по нѣкога началництѣ ѝ резидирали въ Срѣдецъ. Останалитѣ български покрайнини

били включени въ съществуващите по-рано византийски провинции: днешна Южна България — въ Одринската тема, Южна и Източна Македония — въ Солунската, земите отвъд Охридъ и Дримъ — въ Драчката, а Юго-западна Македония заедно съ днешната Южна Албания — въ Навпактската (по името на гр. Навпактъ на северния бръгъ на Коринтския заливъ). Две отъ тия теми, Моравската и Подунавето, поради това, че били погранични, имали и по-особена уредба. Мнозина отъ жителите имъ били натоварени да носятъ военно-граничарска служба като срещу това, освенъ че били освободени отъ данъци и други повинности, но получавали и годишни парични субсидии. Съ същите задължения и привилегии Византия настанявала въ тия две области и пришълци отъ чужди народи.

Василий II се оказалъ мѣдъръ държавникъ. За да смекчи у българите усѣта за загубената имъ независимостъ, той запазилъ отдѣлното съществуване и самостоятелността на българската църква. Само една промѣна извършилъ въ случая той: отъ сега нататкъ българскиятъ патриархъ трѣбвало да се задоволи съ титлата архиепископъ, но неговата столица оставалъ и занаяпредъ гр. Охридъ.

Въ три грамоти, които далъ на архиепископа, императорътъ опредѣлялъ църковната му областъ. Въ нея имало 33 епископства и тя обхващала всички земи отъ Добруджа до епирските бръгове на Адриатика. Тѣй подъ властта на охридския архиепископъ останала цѣла днешна Северна България съ Софийско и Велбъждско, цѣлата Моравска областъ съ Бѣлградъ, покрайнините около р. Сава съ Срѣмъ (дн. Митровица); следъ това източните сръбски земи и ония отвъд Шаръ съ градовете Раса (Нови Пазаръ), Призрѣнъ и Хвостно (при Ипекъ), и по-нататкъ — Албания съ изключение на областта около Драчъ и Скадъръ, цѣлиятъ Епиръ и най-сетне цѣла Македония съ Беръ, Воденъ, Мъгленъ и Костуръ, на югъ до Бѣласица и Олимпъ, а на изтокъ до Родопъ. Подъ ведомството на цариградския патриархъ останали тамъ само Солунско, Халкидикътъ и Сѣрско, а освенъ това и Тракия съ Родопските земи и Пловдивско. На охридския архиепископъ било признато и занаяпредъ правото да събира

отъ населението обичайния църковенъ данъкъ. Освенъ отъ българитѣ той трѣбвало да бѣде плащанъ отъ влашкитѣ пастири, прѣснати изъ планинитѣ на „цѣла България“, а сѣщо и отъ тѣй нареченитѣ в а р д а р и о - т и т у р ц и, които още презъ IX в. били настанени отъ византийскитѣ императори като военно-граничарски поселници по севернитѣ крайнини на Солунското поле, отъ дветѣ страни на Вардара.

Гражданскитѣ управители и чиновници въ българскитѣ земи били задължени да оказватъ на архиепископа почитъ и послушание, да не се мѣсятъ въ църковнитѣ и монастирски дѣла и да не прѣчатъ въ нищо нито нему, нито на подведомственитѣ му епископи. Изглежда, че Василий II, комуто тѣй неочаквано се удало да завладѣе всички български земи, ималъ и особени основания да бѣде щедъръ къмъ българската църква и да запази привилегиитѣ ѝ отъ времето на българскитѣ царе. На подчинението на България той гледалъ като на най-голѣмо дѣло на своя животъ, постигнато, както той самъ въ една отъ грамотитѣ си казва, „не безъ кръвъ, трудъ и потъ, а съ многогодишно постоянство и съ Божия помощъ“. Чрезъ влиянието, упражнявано отъ църквата върху съзнанието на маситѣ, той основателно се надѣвалъ да примири българския народъ съ чуждото господство. А кой знае, дали голѣмото му внимание къмъ нейнитѣ висши представители не се е дължало на поведението имъ по времето, когато се е решавала сѣдбата на българското царство. Въ втората отъ споменатитѣ си грамоти Василий нарежда напр., щото епископътъ на Видинъ да има въ епархията си толкова зависими люде, колкото и самиятъ архиепископъ. За обяснение на това свое особено благоволение той съобщава, че тая епархия му „станала извънредно полезна, понеже му отворила вратитѣ къмъ вѣтрешността“ на тогавашна България. Тукъ думата несъмнено е за събитията отъ 1002 г., когато падането на Видинъ наистина разчистило на завоевателя пѣтищата къмъ срѣднитѣ земи на Охридското царство. Не значатъ ли тия думи на Василий II, че следъ безплодната нѣколкомесечна обсада на силната дунавска крепостъ той е дължалъ превземането ѝ на съдействието на тамошния епископъ? Ако безспорни доказателства за подобно пред-

положение липсватъ, сигурното е, че безъ предателското държание на тогавашния охридски патриархъ Давида волята на българитѣ за продължение на борбата не би била парализирана и самиятъ Василий не тѣй лесно и бързо би осъществилъ тукъ завоевателнитѣ си цели. А патриархътъ въ това отношение навѣрно не е билъ самъ срѣдъ своитѣ събратя, българскитѣ архиереи.

Църквата въ източно-православнитѣ страни бѣ държавенъ институтъ и опора на свѣтската власть. Но това траеше само дотогава, докато тя сама се ползуваше отъ нейното покровителство и щедростъ. Почувствувахе ли, че покровителтъ ѝ вече не е въ състояние да ѝ бѣде полезенъ, тя не се колебаеше да го изостави и да подаде ръка на силата, която идѣше да го замѣсти.

Тѣй е било и презъ последнитѣ дни на Охридското царство. Но и сега, както въ много подобни случаи, смѣтката е била направена безъ да се взематъ подъ внимание намѣренията на победителя. Следъ патриархъ Давидъ, чиято по-нататъшна сѣдба не е известна, за охридски архиепископъ билъ утвърденъ нѣкой си монахъ Йоанъ отъ Дебъръ. Той билъ и последниятъ българинъ на охридския архиепископски престолъ. Следъ него гърцитѣ заграбили всецѣло управлението на архиепископията; съ рѣдки изключения гърци били и всички владици, а българско останало само низшето духовенство. Още първитѣ императори следъ Василия отнели правото на нейнитѣ архиереи да избиратъ изъ срѣдата си своя архиепископъ, а го назначавали сами и, обикновено, измежду духовницитѣ на вселенската патриаршия. Наследникътъ на Йоанъ Дебърски билъ единъ малоазийски грѣкъ, Лъвъ, преди това библиотекаръ при цариградската църква Св. София.

Макаръ охридската архиепископия да си останала формално независима отъ цариградския патриархъ и нейнитѣ началници да носѣли титлата архиепископи на цѣла България, но поради това, че ръководнитѣ ѝ мѣста били заети отъ гърци, тя престанала да бѣде националенъ български институтъ. Ако по-рано нейнитѣ архиереи малко мислѣли за своитѣ длѣжности на просвѣтители и наставници, сега тѣ — чужденци не само по духъ, но и по кръвъ и езикъ — гледали на своето българско паство като на истинско стадо отъ диви и пре-

зрѣни сѣщества. Охридскиятъ архиепископъ Теофилактъ (края на XI в.), на времето си единъ отъ най-образованитѣ византийци, въ своитѣ писма до приятелитѣ и покровителитѣ си въ Цариградъ често се оглаква за това, че билъ принуденъ да живѣе между невежитѣ българи и сравнявалъ себе си съ човѣкъ, изпратенъ на заточение. Непоносима за изтъчнения византиецъ била не само простотата на българитѣ. Съ истинско отвращение говори той за грубитѣ имъ нрави, за овчитѣ имъ кожуси, за непочтителното имъ отношение къмъ него самия и изобщо къмъ църковнитѣ сановници. Чувствувайки върху си омразата и презрението на своитѣ духовни началници, българитѣ навѣрно имъ отплащали съ сѣщата мѣрка. И при все това Теофилактъ е билъ единъ отъ най-добритѣ и най-човѣчнитѣ измежду охридскитѣ архиепископи на оная епоха. Ако той е ималъ къмъ подведомственитѣ си българи такова отношение, не е мѣчно да се разбере, какъ сѣ се държали другитѣ негови събратя, архиепископи или владици. Никой отъ тѣхъ не е разбиралъ и не е смѣталъ за нужно да научи езика на паството си, а още по-малко да се грижи за подготовката на низшето духовенство. По тази причина още тогава епископскитѣ центрове въ България се превърнали въ огнища за разпространение на византийската култура и на гръцкия езикъ и книжовностъ. Българската писменостъ тлѣла въ рѣдкитѣ манастири, както и българскиятъ езикъ на богослужението се държалъ предимно въ църквитѣ на по-малкитѣ селища.

Василий II постѣпилъ умно и предвидливо и при уредбата на гражданското управление въ българскитѣ земи. Въ една отъ казанитѣ си грамоти той изрично говори, че макаръ и да станалъ господарь на България, запазилъ „непожѣтнати нейнитѣ права“. Лѣтописецътъ Скилица сѣщо разказва, че императорътъ не пожелаалъ да промѣни нищо въ вѣтрешния животъ на българитѣ, а ги оставилъ да живѣятъ тѣй както нѣкога при Самуила, „подъ свои управители и по свой обичай“. Това означава може би, че ако не всички, то голѣма частъ отъ обикновенитѣ служби въ провинциалната администрация ще да сѣ били повѣрени на българи. Тѣ сѣ били посрѣдници между българското на-

селение и чуждата власт. Навѣрно било запазено самоуправлението на общинитѣ, а може би и на по-голѣмитѣ административни единици, въ които властѣта била представяна отъ мѣстни първенци. Сжща, както презъ българско време, останала и данъчната система; размѣрътъ на данъцитѣ не билъ увеличенъ. Всѣки земеделецъ, който работѣлъ съ една впрѣга волове, трѣбвало да плаща на държавата „една крина жито, сжщо толкова просо и една стомна вино“. Очевидно Василий II избѣгвалъ всѣкакви нововъведения, при които масата на българския народъ въ своя всѣкидневенъ животъ би чувствувала, че живѣе подъ чужда властъ и съ съжаление би си спомнила за с в о я т а загубена държава.

Но тоя редъ не траялъ дълго. Следъ смъртъта на Василия (1025 г.) въ империята настѣпила коренна промѣна. На цариградския престолъ почнали да се редуватъ владѣтели единъ отъ другъ по-неспособни, а управлението минало въ ржцетѣ на царедворци и на алчни бюрократи. Прахосничеството на държавнитѣ срѣдства се превърнало въ система, поради което приходитѣ на държавата съвсемъ не били достатѣчни, за да се посрѣщатъ все по-голѣмитѣ разходи. Нужно било да се търсятъ нови източници и това довело не само до прѣкомѣрно увеличение на данъчнитѣ тежести, но до измѣнение на цѣлата система на данъчно облагане и до създаване на нови, по-рано непознати данъци. Ако за византийското селячество, — което и преди това е било много повече натоварено съ задължения къмъ държавата, отколкото селското население въ България до падане на царството, — тия нови изисквания сж се оказали сега извънредно тежки, много по-зле сж били почувствувани тѣ въ българскитѣ земи, тъй като предизвикали дълбоки измѣнения и въ стопанския битъ на жителитѣ имъ. Не минали десетина години следъ Василия и неговата наредба относно данъцитѣ, които трѣбвало да бждатъ плащани отъ българитѣ, била забравена. Въ данъчно отношение тѣ били изравнени съ жителитѣ на останалитѣ византийски провинции. Но злото почнало да расте отъ тукъ нататкъ. Докато въ България до края на държавното ѣ сществуване, пжкъ и въ самата Византия, данъцитѣ по-рано се плащали въ натура, отъ сега почнали да се събиратъ пре-

димно въ пари. За да отговори на задълженията си къмъ държавата, селянинътъ е трѣбвало да изнася произведенията си на пазаря, и — тъй като предлагането тукъ винаги надвишавало търсенето — да ги продава на безценица. По тоя начинъ съ въвеждане на паричния данъкъ селскиятъ стопанинъ фактически трѣбвало да отдѣля за държавата много по-голѣма частъ отъ добива на своя трудъ, отколкото това било по-рано. А увеличението е расло още повече и поради липсата на всѣкаквъ контролъ върху дѣлата на бирниците. По-рано, когато селянинътъ плащалъ задълженията си въ натура, лично финансовиятъ чиновникъ нѣмалъ никаквъ интересъ да взема отъ него повече отъ установеното по закона: върхнината той мѣчно могълъ да използва. Иначе било сега, когато вмѣсто произведения на земедѣлното и скотовѣдството събиралъ пари, частъ отъ които могълъ да задържи за себе си.

Но изнудванията, на които наредъ съ останалото земедѣлско население въ Византия сѣ били изложени и българските селяни, не спрѣли само до тукъ. Византия била страна съ многолюдни градски центрове — само Цариградъ е броялъ по онова време надъ петстотинъ хиляди жители, — а тѣ сѣ се прехранвали отъ подвозъ на храни изъ земедѣлските провинции. Сѣщото било и съ много области, които не били пригодни за земедѣлне. Докато данъцитѣ се плащали въ натура, събиранитѣ чрезъ тѣхъ храни се употребявали за войскитѣ, каквито империята въ по-голѣмъ или по-малкъ брой винаги държала подъ знамената, а остатъкътъ билъ продаванъ на непроизводителното население. По тоя начинъ държавата осѣществявала добра печалба. Сега, при новия данъченъ редъ, тя вече не разполагала съ хранителни запаси. Поради това за нуждитѣ на войската си тя прибѣгнала до единъ обичай, доста старъ, но въ нормални времена използванъ въ ограничени размѣри: да закупва отъ населението храни по принудителенъ начинъ и на установени отъ самата нея цени. Това било тъй наречената синаона, която сега при режима на злоупотрѣбления и финансово разсипничество се превърнала въ срдство за безогледна експлоатация не само на непроизводителното население, но и на земедѣлското стопанство. При нея селянинътъ вече нѣмалъ

право да предлага произведенията си направо на потребителя, нито изобщо да ги изнася на пазаря. Своите излишъци той бил длъжен да продава на държавата, която от своя страна ги препродавала на нуждаещите се. При тая своя търговско-посрѣдническа дейност тя се ръководѣла, разбира се, не отъ социално-охранителни, а отъ чисто спекулативни подбуди: печалбата, която при опредѣлените отъ самата нея цени извличала и отъ потребители и отъ производители. Особено страдало земеделското население, тъй като сега то получавало само незначителна частъ отъ стойността на своя трудъ. Алчното и оставено безъ всѣкакъв надзоръ чиновничество имало, отъ своя страна, грижата тая частъ да бѣде още повече намалена.

Сврѣхъ всичко това българинътъ сега бил натоваренъ и съ редица други задължения и повинности, каквито по-рано не знаелъ. Той трѣбвало да плаща непознатия му дотогава поглавенъ данъкъ (капитация), да дава безплатно храна и подслонъ на императорски чиновници и войски, и т. н. Още по-тежко падали върху българското население, особено върху селското, произволите и притѣсненията, на които било изложено то отъ страна на представителите на властта, главно на данъчните чиновници. Засилени били тѣхните безчинства презъ епохата на византийския упадъкъ и поради това, че държавните служби почнали открито да се продаватъ, та измежду кандидатите за едно чиновническо мѣсто се предпочиталъ онзи, който заплатѣлъ за него по-голяма сума пари. При единъ такъвъ редъ естествено било всѣки държавенъ служител да се стреми да добие чрезъ службата си по възможностъ по-големи приходи. Кражбата на държавни срѣдства станала нѣщо обикновено, но още по-широкъ размахъ взели насилията и грабежите надъ населението. Въ българските земи по причини, които лесно се обясняватъ, тѣ били много по-големи, отколкото въ старите византийски провинции. Въ това отношение покъртителна картина даватъ писмата на охридския архиепископъ Теофилактъ. Въ тѣхъ той нарича държавните бирници хищници, които гледали на божествените закони и царските наредби като на паяджини, въ които се ловятъ само слабите мухи; тѣ плачкосвали беззащит-

ния народъ като дори продавали децата му въ робство и освенъ че събличали дрехитѣ на данъкоплатцитѣ, но „свличали и месата отъ коститѣ имъ“. Не по-малко вилѣбели и чиновницитѣ, натоварени съ съставяне на данъчнитѣ регистри: тѣ претърсвали всичко, а земитѣ на селянитѣ измѣрвали „съ скоковетѣ на бълхата“. Тѣй всесилни били тия изнудвачи и грабители, че отъ своеволията имъ не могли да се защитятъ и самитѣ върховни представители на българската църква, макаръ сами да били гърци и да имали връзки съ влиятелни лица въ Цариградъ.

Финансовото разстройство на империята, което било неизбежна последица на тоя упадъкъ, довело и други злини. За да се отърватъ отъ необходимостта да плащатъ отъ държавната хазна заплати на служителитѣ си, императоритѣ почнали да имъ раздаватъ земи. По тоя начинъ сега презъ XI в. въ Византия се явила една нова форма на земевладението — тѣй наречената про н и я. Думата е гръцка и значи изобщо „промисълъ“, „попечение“, „грижа“, но въ дадения случай означавала земя, дарувана отъ императора нѣкому, за да се издържа отъ приходитѣ ѝ. Ония, които получавали про н и я, се наричали про н и я р и и обикновено били или държавни сановници, граждански и военни, или заслужили люде, или най-сетне лица, близки на императорското семейство. Както и обикновенитѣ едри владения, про н и и тѣ представяли голѣми пространства земя, които понѣкога обхващали землищата на цѣли села. Разликата между про н и и тѣ и голѣмитѣ поземлени имоти се състояла въ това, че про н и я р и тѣ сѣ имали само правото на владение и на ползуване, но не и на собственостъ върху даденитѣ имъ имения. Освенъ това следъ смъртта на про н и я р а държавата вземала назадъ отпуснатата му земя и наследницитѣ му преставали да се ползватъ отъ нея. Прониярското владение е било, следователно, само пожизнено, а не наследствено. Пронияритѣ събирали отъ мѣстното население за себе си данъци, плащани иначе на държавата, задържали и частъ отъ добива му, а ако искали да обработватъ нѣкои дѣлове отъ про н и и тѣ си, то било длъжно да имъ работи безплатно. За ползуване отъ гори и пасбища тѣ му налагали повинности или такси. Селянитѣ отъ про н и я р с к и тѣ зе-

ми се наричали парици (единств. число — парикъ), име, което носѣли и селянитѣ въ частно-владѣлскитѣ имоти. Но положението на прониярскитѣ парици изглежда да е било значително по-лошо отъ онова на другитѣ имъ събратя. Тѣй като прониярътъ не можель да предаде владението си на своитѣ наследници, той естествено се стремѣлъ да добие отъ него колкото е възможно по-голямъ доходъ, безъ да иска да знае какъ ще понесатъ това подчиненитѣ му парици. Отъ друга страна пронияритѣ живѣели въ градоветѣ, а въ прониитѣ си имали свои представители, които, за да угодятъ на господаритѣ си, безогледно грабѣли мѣстнитѣ жители още повече и поради това, че не малка частъ отъ награбеното отивало въ собственитѣ имъ джобове. Парицитѣ не сж имали кому да се оплачатъ, пѣкъ и оплакванията имъ поради високото положение на пронияритѣ сж били напраздни. Тѣй българскиятъ селянинъ, когото богомилитѣ учели да не работи на царъ и боляри, сега подъ чуждата власть се озовалъ въ социално положение много по-тежко, отколкото онова въ погребаното българско царство.

Наредъ съ едрото свѣтско земевладение се развило и църковното. Тукъ състоянието, създадено презъ епохата на Прѣславското царство, сжщо било надминато. Още въ грамотитѣ си, дадени на охридската архиепископия, Василий II опредѣлилъ броя на зависимитѣ люде — клирици и парици, съ които разполагалъ всѣки отъ нейнитѣ епископи. Навѣрно въ тоя случай императорътъ е утвърдилъ съ известни измѣнения състоянието, което сжществувало и въ българско време преди завоеванието. Но съ течение на времето тия отношения сж били измѣнени и църквата придобивала все повече земи. Тѣй напр., известно е, че презъ втората половина на XI в. охридскиятъ архиепископъ между другото владѣлъ още две села: едното негде около Вардара, а другото при Битоля — сжществувашето и днесъ с. Могила.

2. ОПИТИ ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕ; ВЪЗСТАНИЯ НА ПЕТЪРЪ ДЪЛЯНЪ И ГЕОРГИ ВОЙТѢХЪ.

Бързото влошаване на условията, въ които българскиятъ народъ трѣбвало да живѣе, сжщо тѣй бързо засилвало недоволството сръдъ него. Поради невъзмож-

ността да намѣри законна закрила отъ всевъзможнитѣ злоупотрѣбления и насилия, омазата му срещу властта на чужденцитѣ расла, а наредѣ съ това все повече се затвърдявало убеждението, че единственото срѣдство, за да си помогне, е саморазправата и силата. Още при първия отъ наследниците на Василия II население то на Навпактската тема, доведено до крайностъ отъ притѣсненията на своя управителъ, се вдигнало срещу му и го убило. На виновниците за метежа били наложени жестоки наказания. Но мѣрките отъ такъвъ характеръ били най-малко годни да успокоятъ възбуждението. То се изостряло и достатъченъ билъ първиятъ зовъ, за да избухне въ възстание изобщо срещу византийското господство.

Тоя зовъ билъ даденъ отъ внука на Самуила — Петъръ Дѣлянъ. Върху неговия произходъ и миналото му още тогава въ Византия се разпространили легенди, създадени очевидно, за да се омаловажи значението на предизвиканото отъ него движение, като бжде представенъ самъ той за нѣкакъвъ бившъ робъ и самозванецъ, който успѣлъ да измами довърчивитѣ българи и ги вдигне на борба срещу чуждата власт. Тия легенди се опровергаватъ отъ единъ по-късенъ неговъ съвременникъ, митрополитъ на Дѣволъ, Михаилъ, който въ бележките си къмъ лѣтописъта на Скилица съобщава, че Дѣлянъ билъ синъ на Гаврилъ Радомира отъ първата му жена, унгарска принцеса, съ която, още като била бременна, се развелъ. Петъръ Дѣлянъ се родилъ въ Унгария. Изказаното въ нашата научна литература предположение, че по-сетне, при царуването на баща му, той се билъ върналъ въ България, преживѣлъ тукъ и царуването на Иванъ Владислава, докато най-сетне следъ окончателното падане на царството билъ отведенъ като неволникъ въ Цариградъ, гдето дочакалъ сгодното време, за да поведе възстанието, — е лишено отъ всѣкакво сериозно основание. Отрасълъ въ Унгария, далечъ отъ събитията, срѣдъ които била погребана българската държава, Дѣлянъ навѣрно останалъ тамъ и презъ последнитѣ две десетолѣтия. При все това той не забравилъ своето потекло, нито пъкъ правата си надъ българския престолъ. Отъ Унгария той въ 1040 г. се явилъ въ Бѣлградъ на Дунава и вестта за появата му

била достатъчна, за да се стекатъ около му маси въоръжени българи, готови да го следватъ навсѣкжде и въ всичко. Провъзгласенъ отъ тѣхъ за български царь, той се отправилъ на югъ и движението му скоро заприличало на неударимъ порой. Населението отъ всички мѣста, гдето стигалъ слухътъ за Дѣлянъ, се вдигало, трепѣло ненавиственитѣ представители на чуждата властъ и се стичало подъ неговитѣ знамена. Градове и крепости падали, безъ гарнизонитѣ имъ да окажатъ каквато и да било съпротива. Тѣй билъ взетъ и Скопие, главниятъ градъ на провинцията България. Преди още шумътъ на тия събития да проникне въ съседнитѣ покрайнини, българитѣ отъ Драчката тема се били разбунтували срещу тамошния, известенъ по беззаконията си стратегъ, убили го и провъзгласили за царь единъ познатъ по своята мъдростъ и храбростъ свой сънародникъ, Тихомиръ. Отъ Драчъ бунтътъ се разпространилъ на изтокъ и при Скопие дветѣ възстанически армии се съединили.

Петъръ Дѣлянъ, въ пълно съзнание за опасноститѣ, на които се излагало започнатото дѣло при наличността на двама равни и независими единъ отъ другъ вождове, се обърналъ тогава съ речъ къмъ възстаницитѣ и имъ изложилъ страховетѣ си: единъ отъ двамата трѣбвало да си отиде — той или Тихомиръ. Паметта за Самуила била тѣй свежа и силна, че за колебание въ случая не могло и дума да става. Дѣлянъ единодушно билъ провъзгласенъ за български царь и въ сѣщото време възстаницитѣ убили съ камъни нещастния Тихомиръ. Неговата смъртъ е била жертвата, необходима, за да се осигури единството на освободителната борба и да се предотвратятъ съперничесвата, които сж могли да бждатъ сѣдбоносни за нея.

Отъ Скопие Дѣлянъ потеглилъ на югъ, но почти нигде не срещналъ отпоръ. Като че нѣкакъвъ вихъръ измелъ изъ Македония византийската властъ съ всички нейни голѣми и малки представители. Самъ императорътъ Михаилъ IV по онова време се намиралъ въ Солунъ. Но предъ слуха за общото повдигане на македонскитѣ земи и приближаването на възстаническитѣ сили къмъ Солунско, побързалъ да напусне града и по море стигналъ въ столицата си. Свой багажъ, скъпоцен-

ности и пари той оставилъ на единъ отъ сановниците си, Мануилъ Ивацъ — навѣрно синъ на прочутия Самуиловъ войвода — съ поръчка да му ги донесе по-късно. Но кръвта заговорила у тоя потомъкъ на нѣкогашнитѣ прабългарски боили и той не останалъ глухъ къмъ нейния гласъ, — съ царското съкровище се озовалъ въ лагера на Дѣляна.

По всичко изглеждало, че освободителната борба вече е изминала критическия си стадий. Царството било възстановено, а заедно съ него още сега били възкресени най-важнитѣ, живи въ народната паметъ, старобългарски държавни институции и служби. Оставало да се довърши освобождението и на по-далечнитѣ български покрайнини. Земитѣ около Витоша и Осогово не дочакали помощта на новия царъ, за да стърсятъ византийския яремъ. Но преди да насочи погледитѣ си още по къмъ северъ, отвѣдъ Хемусъ, Дѣлянъ трѣбвало да приключи съ задачата си на югозападъ. Македония и сега се явявала срѣдишна земя и ядка на новата държава и необходимо било да се изтрѣгнатъ отъ чуждата властъ съседнитѣ ѝ, населени съ българи покрайнини. Дѣлянъ изпратилъ своя кавханъ съ частъ отъ войскитѣ си къмъ Драчката тема, отъ гдето въ скоро време византийцитѣ били прогонени, а самъ той съ останалитѣ се спусналъ на югъ къмъ Тесалия. Тя скоро минала подъ властѣта му, падналъ ѝ гр. Димитриада (дн. Воло) на егейското ѝ побрѣжие. Отъ тамъ той отдѣлилъ единъ отредъ, който подъ началството на войводата Антимъ презъ Термопилитѣ навлѣзълъ въ срѣдна Гърция. Една византийска армия, която при гр. Тива се опитала да спре движението на българитѣ къмъ югъ, била разбита и прѣсната и тѣ за прѣвъ пѣтъ следъ Самуила достигнали до Коринтския заливъ. Къмъ възстаналитѣ земи се присъединила и Навпактската тема, която обхващала цѣла Южна Албания, Епиръ и Югозападна Македония. Тукъ подъ знамената на Дѣляна се наредили не само потомцитѣ на нѣкогашното славянобългарско племе войнички и ония на сподвижницитѣ на Симеоновия синъ Михаила, но и самитѣ гърци. Доведени до крайностъ отъ беззаконията и грабежитѣ на тамошния главенъ бирникъ, тѣ го убили и отхвърлили всѣка зависимостъ отъ империята.

Въ Цариградъ настъпила паника. Опоритѣ на византийската властъ въ цѣлия Балкански полуостровъ вече се тресѣли и тя заплашвала да се сгромоляса. Гърмотевичнитѣ успѣхи на възстанието раздрусали съзнанието и на ония български синове, които за лични удобства или почести отдавна били забравили своя народъ. У други заговорило пробуденото честолюбие и породенитѣ отъ него мечти за рѣководно положение въ новата държава. Единъ отъ последнитѣ билъ вториятъ синъ на Иванъ Владислава, известенъ само съ извратеното си отъ византийското произношение име Алусиянъ. Нѣкога, отведенъ отъ Василия II заедно съ цѣлото му семейство въ Цариградъ, той следъ това получилъ виденъ воененъ постъ въ североизточна Мала Азия, гдето по-късно достигналъ до службата стратегъ на една отъ арменскитѣ провинции. Жененъ билъ за арменка, която притежавала голѣми имоти изъ ония мѣста. Обвиненъ въ нѣкакви служебни прегрѣшения, той нѣколко години по-късно бива уволненъ, а освенъ това конфискувани били и имотитѣ на жена му. Опититѣ му да си възвърне благоводението на императора останали напраздни. И тъй като тъкмо тогава българското възстание било вече въ разгара си, той изоставилъ семейството си, измамилъ бдителността на византийската властъ, която го следѣла, и се добралъ до Острово (въ Южна Македония), гдето съ по-голѣмата частъ отъ военнитѣ си сили станувалъ по онова време Петъръ Дѣлянъ.

Съ неговата поява тукъ настъпилъ и повратниятъ моментъ въ българската освободителна борба. Тоя потомъкъ на Арона носилъ въ себе си всички тъмни чѣрти отъ духовния образъ на своя баща и всичката му ненавистъ къмъ семейството на Самуила. Той дошелъ въ срѣдата на своитѣ сънародници, не за да помогне за успѣха на подетото общо дѣло, а за да грабне първенството отъ оногова, който до тогава е билъ тѣхенъ всепризнатъ вождъ. Естествено било Дѣлянъ да се отнесе съ известно недовѣрие къмъ тъй неочаквано появилъ си свой братовчедъ. Предвидливостта, показана при случая съ Тихомира, сега би била още повече умѣстна. При все това, той не само че не видѣлъ въ лицето на Алусияна опасностъ за себе си и за бъдещето на освободителното движение, а го допусналъ въ срѣдата

на своитѣ най-довѣрени лица и близки сътрудници. На чело на четиридесетъ-хилядна войска Алусиянѣ билѣ изпратенѣ срещу Солунѣ. Задачата му била да превземе тоя градѣ, главна опора на византийското господство въ Македония. Съ тия значителни сили той се явилъ предѣ солунскитѣ стени, но вмѣсто да вземе необходимитѣ мѣрки срещу възможни изненади, разположилъ тамѣ изморенитѣ си отѣ тежѣкъ походѣ войски безѣ всѣка охрана. Това безгрижие не избѣгнало отѣ будното око на мѣстния византийски военачалникѣ, който нападналѣ потѣналия въ безредие български станѣ. Мнозина българи били избити, още по-голямѣ билѣ броятѣ на плененитѣ и нѣколко часа покъсно отѣ цѣлата армия на Алусияна не останало нищо. Оцѣлѣлитѣ били разпилѣни. Самѣ Алусиянѣ успѣлъ да се добере до Острово, гдето сѣ останалата частѣ отѣ българскитѣ войски се намиралѣ Дѣлянѣ.

Тая несполука съвършено подровила положението на Алусияна срѣдѣ българитѣ. Честолюбивитѣ планове, съ които дотогава живѣлѣ, били безвъзвратно провалени. Но съзналѣ това, у него се явила пѣклената мисль да провали всецѣло и дѣлото, на което трѣбвало да служи. И сѣ хладна разсѣдливостѣ той извършилѣ престѣплението, което по значение и подбуда нѣма равно на себе си въ цѣлата ни история. Щомѣ като самѣ той вече не е могълѣ да застане на чело на своя народѣ, трѣбвало да бѣде отнета тая възможностѣ и на Дѣляна, трѣбвало и всички българи отново да бѣдатѣ хвърлени въ робството, отѣ което тѣ сѣ цената на кървави усилия сѣ били на пѣтъ да се освободятѣ. Тѣй Алусиянѣ билѣ сигуренѣ, че ще си възвърне загубеното благоволение на императора. За тоя свой планѣ той спечелилѣ и нѣколцина отѣ близкитѣ си люде. На едно угощение, гдето билѣ поканенѣ и Дѣлянѣ, заговорницитѣ се нахвърлили върху Дѣляна и го ослѣпили, следѣ което заедно сѣ Алусияна избѣгали къмѣ Солунѣ. За награда предателѣтѣ билѣ удостоенѣ отѣ византийцитѣ сѣ висока сановническа титла,

Последицитѣ на това престѣпление не се забавили. Императорскитѣ войски настѣпили къмѣ Острово, гдето още се намирали главнитѣ сили на българитѣ. Слѣпиятѣ Дѣлянѣ не билѣ въ състояние да рѣководи по-

нататъшната борба и въ настъпилото безначалие всѣ-
каква организирана съпротива се оказала невъзможна.
Още въ първото сражение останалитѣ безъ ръковод-
ство български войски били разбити, а самиятъ Дѣлянъ
плениенъ и отведенъ въ Солунъ. Неговата по-нататъшна
сѣдба не е известна. Византийцитѣ настѣпили следъ
това къмъ освободенитѣ български земи на западъ.
Тамъ тѣ имали вече срещу си не обединената въоръ-
жена сила на възстаналия народъ, а отдѣлни и предоста-
вени на себе си отреди, всѣки единъ отъ които дей-
ствувалъ безъ връзка съ останалитѣ. Краятъ на тая
безнадеждна и вдъхновявана само отъ отчаянието бор-
ба отъ сега нататъкъ не е подлежалъ на съмнение. Гра-
дове и крепости една следъ друга падали въ ръцетѣ на
неприятеля. Мануилъ Ивацъ укрепилъ проходите,
които отъ изтокъ водѣли къмъ полето на Битоля и
Прилѣпъ, но незначителнитѣ сили, съ които разпола-
галъ за отбраната имъ, били обградени и прѣснати или
плениени. Въ византийски пленъ падналъ и самъ той.
Следъ като византийцитѣ по тоя начинъ станали го-
сподари на цѣла Македония и на съседнитѣ ѝ покрай-
нини на югъ и западъ, тѣ се насочили къмъ Софийско.
То сѣщо не избѣгнало участието си. Но за събитията,
срѣдъ които е билъ завършенъ тукъ последниятъ
актъ отъ погрома на възстанието (1041 г.), нѣмаме из-
вестия. Знае се само, че мъжествена съпротива оказалъ
гарнизонътъ на крепостта Бояна, съставенъ отъ „име-
нити и добри българи“, на чело съ войводата си
Ботко. Знае се сѣщо, че между византийскитѣ вой-
ски, които потушили възстанието, се намирала и една
дружина в а р я г и, т. е. скандинавски нормани, подъ на-
чалството на норвежския принцъ Харалдъ Хардратъ; по-
късно, когато заелъ кралския престолъ въ родината си,
той основалъ днешната норвежка столица Осло.

Въпрѣки голѣмитѣ жертви и пълната провала на
усилията имъ да стѣрсятъ чуждото иго, българитѣ не
паднали духомъ. Може би тѣ чувствували, че дѣлото
имъ би имало другъ край, ако не би била намѣсата на
единъ страниченъ факторъ — предателството на Алу-
сияна. Възстанието имъ показало отъ друга страна,
колко голѣмъ билъ военниятъ упадъкъ на империята.
И тѣ свили знамената не обезвѣрени въ себе си, а за да

събератъ сили за нова борба. Официално Византия отъ своя страна като че вършела всичко, за да поддържа у тѣхъ тия настроения. Развалата въ управлението се задълбочавала, данъчните тежести расли и все по-безогледни ставали беззаконията, на които било изложено населението. Военните поражения следвали за нея едно подиръ друго. Поради нашествията на нови азиатски народи дунавскитѣ области били почти загубени; Южна Италия, гдето се настанили норманитѣ, — сѣщо. Настѣпилъ и последниятъ, най-тежъкъ ударъ. На изтокъ се явили селджускитѣ турци и следъ едно унищожително поражение, което нанесли надъ византийскитѣ войски, завзели почти цѣла Мала Азия. Империята като че ли била вече на пѣтъ да се разпадне. И българитѣ използвали тоя моментъ, за да грабнатъ повторно орѣжието.

Починътъ за въстанието тоя пѣтъ излѣзълъ изъ срѣдата на скопскитѣ боляри, най-виденъ измежду които билъ Георгий Войтѣхъ, потомъкъ на едно старо кавханско семейство. Но тѣ познавали своя народъ, неспособенъ да се увлѣче въ едно рискувано предприятие, ако не види на челото му застаналъ известенъ родъ или заслуги водачъ. Такива лица обаче нѣмало въ срѣдата на българитѣ. Потомцитѣ на Самуила отдавна изчезнали въ византийската аристокрация; тия на Иванъ Владислава — сѣщо. Тогава българитѣ се обърнали къмъ княза на сръбскитѣ крайморски земи Михаилъ и поискали отъ него да имъ изпрати сина си Константинъ Бодинъ. Желанието имъ било задоволено. На събора на боляритѣ въ Призрѣнъ Бодинъ пристигналъ съ единъ отредъ отъ 300 души, негова лична гвардия, и съ сръбския военачалникъ Петрила, който трѣбвало да му служи за пръвъ съветникъ и помощникъ. Тукъ, следъ като му дали името Петъръ, той билъ провъзгласенъ за български царъ (есеньта 1072 г.).

Византийскиятъ дукъ на България поискалъ да смаже движението въ самото му начало, но още въ първата битка армията му била прѣсната и Скопие, главниятъ градъ на провинцията, падналъ въ рѣцетѣ на въстаницитѣ. Упоенъ отъ тази победа и помислилъ, че успѣхътъ на въстанието е осигуренъ, Бодинъ извършилъ сѣдбоносна грѣшка. Той раздѣлилъ силитѣ

си на две: съ часть отъ тѣхъ потеглилъ на северъ, за да завземе градоветъ въ областъта на Морава, а друга-та, подъ началството на Петрила, изпратилъ на югъ изъ Македония. Тоя последниятъ първоначално не срещналъ никакви затруднения. Византийскитъ гарнизони напушвали тамошнитъ градове и мѣстното население посрѣщало съ радостъ освободителитъ. Тѣй, следъ като пребродилъ Македония, той стигналъ до Костуръ, гдето се били стекли императорскитъ войски изъ всички заети отъ възстаницитъ мѣста въ Македония. Увѣренъ въ победата си, Петрила не бързалъ да започне битката, нито пъкъ взелъ нѣкакви предпазни мѣрки. Възползувани отъ неговото безгрижие, неприятелитъ му го нападнали и изненаданитъ българи били разбити. Петрила потърсилъ спасение въ бѣгство и презъ гори и планини се озовалъ при своя господарь Михаила, а възстаницитъ, останали безъ началникъ, се разпилѣли. Изпратениятъ по това време отъ Цариградъ новъ дуксъ на България настѣпилъ къмъ Скопие и го завзелъ. Бодинъ, предизвестенъ за погрома на южнитъ си армии, свърналъ назадъ, но било вече късно. Въ едно ново сражение при крепостъта Паунъ (въ южната часть на Косово) той билъ разбитъ и плененъ. Македония била подложена на повторно и още по-страшно разорение отъ византийскитъ войски. Особено много вилнѣли наемницитъ. Отъ тѣхъ били разрушени тогава дворцитъ на Самуила и църквата св. Ахилъ въ Прѣспа.

3. ПЕЧЕНѢЗИ, УЗИ И КУМАНИ ВЪ БЪЛГАРСКИТЪ ЗЕМИ. МАДЖАРИ, НОРМАНИ И КРЪСТОНОСЦИ.

Българитъ на изтокъ останали на страна отъ тия борби за освобождение, водени отъ сънародницитъ имъ въ западнитъ земи. Причината за това е, че върху тѣхъ се струпали други още по-страшни беди — нападенията на печенѣзитъ. Главнитъ станове на тия дивии хищници още оставали изъ степитъ между Серетъ и Донъ, но сега, следъ като българската държава била унищожена, тѣ се чувствували пълни господари и на цѣло днешно Влашко. Тѣхнитъ походи на югъ отъ Дунава започнали веднага следъ смъртъта на Василия II и не спирали въ продължение на четвъртъ вѣкъ. Имало години

презъ тоя периодъ, когато едни тълпи смѣняли други, за да доразорятъ оставеното отъ тѣхъ. Тѣ грабѣли всичко каквото имъ попадне, а онова, което не могли да отвлѣкатъ, унищожавали. Населението било безразборно избивано или подлагано на жестоки мъчения. Поради близостта си до печенѣжскитѣ земи най-много страдала Дунавска България, но варваритѣ често прехвърляли Балкана и подлагали на грабежи цѣла Тракия. Империята не била въ състояние да ги обуздае.

Въ 1048 г. една двадесетъ-хилядна печенѣжка тѣла се настанила въ днешна Добруджа. Година по-късно нови стотици хиляди печенѣзи съ жени и деца нахлули въ българското Подунавие и като облакъ скакалци се нахвърлили върху всичко. Страшната епидемия, която се явила срѣдъ тѣхъ поради лакомията имъ, помогнала на византийцитѣ съ помощта на мѣстното българско население да ги преодолеятъ и укротятъ. Тѣ били заселени следъ това въ областта около Скопие, Нишъ и Срѣдецъ, но едва минало година и отново се вдигнали, прехвърлили обратно Балкана и заели цѣла Североизточна България. Тоя пътъ вече на Византия не било тѣй лесно да се разправи съ тѣхъ и въ продължение на нѣколко десетолѣтия тѣ се разпореждали тамъ като въ завоювана страна. Военнитѣ експедиции, изпращани отъ Цариградъ срещу имъ, свършвали катастрофално. Презъ тоя периодъ тукъ се явили и у з и т ѣ, единъ народъ сроденъ на печенѣзитѣ. Тѣй провинцията Паристрионъ фактически била загубена за империята. Въ Дръстъръ заповѣдвалъ единъ печенѣжски главатаръ; останалитѣ крепости въ Добруджа се намирили подъ властта на други вождове. Мѣстното българско население, лишено отъ всѣкаква закрила, намѣрило на край спасение въ това, че се присъединило къмъ варваритѣ и заедно съ тѣхъ се опълчило срещу империята. Но следъ като разорената Дунавска България вече не могла да храни печенѣзитѣ, тѣ повторно се вдигнали и се изсипали въ Тракия. Тукъ безнаказано вилнѣли цѣли две години, докато най-сетне Алексий I Комнинъ съ помощта на куманитѣ разгромилъ пълчищата имъ въ една битка не далечъ отъ града Еносъ (1091 г.). Тѣхнитѣ остатѣци били заселени следъ това въ Мъгленско.

Съ това византийската власт въ българскитѣ дунавски земи била възстановена. Но едва печенѣзитѣ престанали да създаватъ грижи на империята, тѣхното мѣсто заели куманитѣ.

К у м а н и т ѣ, макаръ и да говорили езикъ родствень на печенѣжския, не били народъ отъ турска раса. Предполага се, че сж представляли остатъкъ отъ старо индоевропейско население въ Срѣдна Азия, гдето попаднали между многобройни тюркски племена и били езиково тюркизирани. Физическиятъ имъ типъ сжщо билъ различенъ отъ тоя на печенѣзитѣ. Тѣ били снажни и красиви свѣтлоруси люде. Затова и тогавашнитѣ имъ съседи, руситѣ, ги наричали половцы (отъ половый — ясно жълтъ). По битъ тѣ не стояли много далечъ отъ печенѣзитѣ, били като тѣхъ номади, а по войнственостъ и храбростъ дори ги надминавали, но се отличавали отъ тѣхъ, както и отъ останалитѣ съвременни тѣмъ тюркски племена, по особената си културна възприемчивостъ. Преселението на печенѣзи и узи въ Балканския полуостровъ било извършено подъ натиска на куманитѣ, които заели тѣхнитѣ мѣста въ черноморскитѣ степи, отъ гдето въ продължение на вѣкъ и половина не преставали да безпокоятъ съседнитѣ руски земи въ византийскитѣ владения отсамъ Дунава.

Докато на куманскитѣ нападения били изложени предимно източнитѣ балкански области, западнитѣ, особено тия по течението на Морава, сжщо имали своитѣ беди. Единъ вѣкъ следъ настаняването си въ срѣднодунавската равнина маджаритѣ заживѣли като уседналъ народъ, приели християнството и постепенно се издигнали на културно равнище, близко до онова на съседнитѣ имъ народи. Презъ XII столѣтие тѣ вече имали добре уредена държава. Въ стремежа си къмъ териториално разширение на югъ и югозападъ маджаритѣ трѣбвало да се сблъскатъ съ Византия, чиито граници опирали до Дунава и Сава и подъ чиято власт, прѣко или косвено, освенъ Сърбия и Босна се намирала и Далмация. Поради това цѣлиятъ XII в. протекълъ въ войни между тѣхъ и империята. Северозападнитѣ български земи имали да страдатъ твърде много отъ тия неприятелства.

Но презъ тая епоха не по-малки сж били патилата на българското население отъ нормани и кръстоносци.

Норманитѣ, нѣкогашни византийски наемници въ борбитѣ съ арабитѣ въ Южна Италия и Сицилия, сами заседнали въ ония страни. Тамъ тѣ създали своя държава и въ 80-тѣ години на XI в. презъ Адриатическо море нахлули въ Албания, която завзели заедно съ цѣла задвардарска Македония. Въ продължение на цѣли четири години (1081 — 1085) тия области били театъръ на войната имъ съ византийцитѣ и понасяли нейнитѣ опустошения. По-сетне, презъ течение на XII в. норманитѣ три пѣти подновявали нашествията си въ Балканския Югозападъ.

Къмъ края на XI в. въ българскитѣ земи се явили кръстоносцитѣ отъ първия походъ (1096 — 1097 година). Презъ Македония отъ Драчъ къмъ Солунъ минали три тѣхни армии. Тѣй като византийската власть се отнасяла къмъ тѣхъ съ недовѣрие, създавала имъ затруднения и прѣчела на продоволствието имъ, тѣ си отплащали като грабѣли населението, отвлечали добитъка му, а понѣкога нападали на селищата, опожарявали ги и избивали тѣхнитѣ жители. Тия последнитѣ си отмъщавали на неканенитѣ гости, като имъ устройвали засади въ планинскитѣ проходи. Особено необуздано се държали първитѣ кръстоносни тѣлпи, които на чело съ Валтера Голака, а подиръ него съ Петра Амиенски, минали по пѣтя отъ Бѣлградъ къмъ Срѣдецъ. Тѣ били съставени отъ гола и недисциплинирана сганъ, която плячкосвала, где що намѣри. Поради всичко това при вестъта за приближаването имъ незащитенитѣ селища по тѣхния пѣтъ запустявали. Населението бѣгало изъ околноститѣ и отъ тамъ нападало на по-малобройнитѣ кръстоносни отреди. Съ особено лошо име се прочула у кръстоносцитѣ безкрайната гора, която покривала почти цѣлата долина на Морава — отъ устието на рѣката до Срѣдецъ. Кръстоноснитѣ лѣтописци я наричатъ *Silva Bulgariae* — българската гора. Още при Бѣлградъ, гдето отредѣтъ на Валтера се нахвърлили върху добитъка на околното население, между „българитѣ и пилигримитѣ“ станало истинско сражение, следъ което кръстоносцитѣ едва се добрали до Нишъ. Тоя градъ станалъ свидетелъ на нова разправа, но вече съ следващия от-

редъ на Петра Амиенски. Тъй като кръстоносцитѣ подпалили тукъ нѣколко кѣщи, тѣ били нападнати отъ мѣстнитѣ българи, на помощъ на които се притекълъ и византийскиятъ гарнизонъ, и на край произлѣзло такова кръвопролитие, че само една четвъртъ отъ кръстоносното опълчение могла да оцѣлѣе.

4. НОВЪ ПОДЕМЪ НА БОГОМИЛСТВОТО И НА ОТШЕЛНИЧЕСТВОТО ВЪ БЪЛГАРСКИТѢ ЗЕМИ.

Крайно тежкото положение, въ което попадналъ българскиятъ народъ поради несполучливитѣ възстания и чуждитѣ нашествия, имало за последица ново засилване на богомилската пропаганда. Сега тя намирала много по-благоприятна почва, отколкото нѣкога, по времето на царь Петра. Но докато тогава тя била насочена срещу националната държава, сега предметъ на нейното отрицание била чуждата власт. Ето защо презъ епохата на робството богомилството се явявало като сътрудникъ, а въ нѣкой случай може би и прѣкъ подбудителъ на движенията за освобождение отъ византийското иго. Нѣкои учени смѣтатъ, че богомилъ билъ и единъ българинъ на име Добромиръ, който презъ 70-тѣ години на XI в. бунтувалъ населението въ Мессмврия. Близкитѣ до богомилитѣ по вѣра павликяни изъ Пловдивско по онова време сжщо се обявили противъ византийската власт. Единъ отъ тѣхъ, нѣкой си Лека, избѣгалъ при печенѣзитѣ въ Северна България и ги насѣквалъ срещу империята. Заедно съ тѣхъ той нападналъ на Нишъ и Срѣдецъ, гдето убилъ православния митрополитъ, който увещавалъ населението да остане вѣрно на империята. При голѣмата битка между нормани и византийци около гр. Драчъ, въ 1081 г. нѣколко-хилядниятъ павликянски отредъ напусналъ полесражението и съ това предизвикалъ поражението на византийцитѣ. Императорътъ Алексий Комнинъ за възмездие заповѣдалъ следъ това да се отнеме орѣжието и да бждатъ конфискувани имотитѣ на павликянитѣ, а главатаритѣ имъ затворилъ. Тая постѣпка, обаче, засилила още повече възбуждението срѣдъ тѣхъ. Единъ павликянинъ, известенъ подъ името Травълъ, застаналъ на чело на недоволнитѣ, завзелъ крепостъта Бѣлятово

негде въ подножието на Стара планина и отъ тамъ въ съюзъ съ печенѣзитѣ дълго безпокоялъ Пловдивско.

Успѣхътъ на богомилскитѣ проповѣди билъ тъй голѣмъ, че презъ първото десетолѣтие на XII в. ересъта вече проникнала и въ срѣдитѣ на византийската аристокрация въ Цариградъ. Стреснатъ отъ това, Алексий Комнинъ заповѣдалъ да се почнатъ издирвания. Главата на еретицитѣ, Василий, билъ намѣренъ и доведенъ въ столицата заедно съ своитѣ дванадесетъ апостоли. Тукъ той билъ осъденъ на публично изгаряне, което се извършило на единъ отъ цариградскитѣ площади. Ония отъ последователитѣ му, които не се отказали отъ богомилството, сподѣлили участъта му или свършили днитѣ си въ затворитѣ.

Сжщитѣ причини, които предизвикали разширението на богомилството, дали презъ епохата на византийското робство силенъ тласкъ за развитие на неговия антиподъ — православното отшелничество. Най-видни негови представители били Прохоръ Пчински, който прекаралъ живота си като пустинникъ въ планината Козякъ надъ р. Пчиня (Кумановско), Гаврилъ Лесновски, който се подвизавалъ въ Злетовско, и Йоакимъ Осоговски (наричанъ още и Сарандапорски) въ околноститѣ на днешната Крива Паланка. Всички тѣ били съвременници — живѣели презъ втората половина на XI и началото на XII в. По-младъ отъ тѣхъ и представителъ на друго направление билъ Иларионъ Мъгленски. Като епископъ на Мъгленъ къмъ срѣдата на XII в. той водилъ въ епархията си упорита борба срещу богомилството.

5. ЕТНИЧЕСКИ ПРОМѢНИ ВЪ БАЛКАНСКИТѢ ЗЕМИ ПРЕЗЪ XI — XII В.

Презъ близу двувѣковното византийско господство надъ цѣлия Балкански полуостровъ въ неговитѣ земи сж били извършени дълбоки етнически промѣни. Преди всичко броятъ на българското население е билъ много намаленъ. Особено пострадали въ това отношение били Македония и Североизточна България. Дветѣ несполучливи възстания въ Македония сж стрували на тамошнитѣ българи страшни жертви. Цѣли покрайнини

били покрити съ пепелища и развалини; ония отъ жителитѣ имъ, които не паднали отъ меча на победителитѣ, били масово покосявани отъ епидемиитѣ и глада. Бедствията, настъпили по време на дългата норманска война, довършили останалото. Още по-тежко било положението въ Дунавска България. Нашествието на неизброимитѣ маси печенѣзи и узи и войнитѣ, които империята водила съ тѣхъ, довели до пълното разорение на тая област. Хищнитѣ варвари съ животинска стръвъ се нахвърляли върху всичко и унищожавали онова, което не могли да изядатъ. Значителна частъ отъ тамошнитѣ българи е трѣбвало да се спасяватъ съ бѣгство къмъ съседни покрайнини. Много полски селища изчезнали; жителитѣ на други, които въпрѣки всичко се запазили, трѣбвало да водятъ жалко сѣществуване. Голѣмата частъ отъ обработенитѣ полета били покрити съ буренащи, изъ които скитали стадата на пришълцитѣ номади. Презъ течение на полувѣковното имъ пребивание тукъ животътъ въ тая богата и гъсто населена земя е билъ повърнатъ съ столѣтия назадъ. Оцѣлѣлото българско население било принудено да се приравни културно къмъ новитѣ си съжители и да заживѣе като тѣхъ.

Друга причина, която действувала за намаляване на населението въ всички български земи, сѣ били непрестаннитѣ военни наборы. Поради положението си на свѣтoвна сила Византия презъ XI—XII в. бивала вполитана въ непрестанни войни по границитѣ на всички свои просторни владения изъ Азия и Европа. И българитѣ, нейни безправни поданици, трѣбвало да проливатъ кръвта си въ чужди земи, по далечни и незнайни полета. До кжде въ това отношение сѣ били доведени работитѣ още къмъ края на XI в. се вижда отъ едно писмо на архиепископа Теофилакта Охридски до нѣкакъвъ виденъ цариградски сановникъ. „Нека Охридската областъ, пише той, бжде пощадена при наборитѣ на войници и нека тѣхниятъ брой бжде намаленъ. Войницитѣ, които вече сѣ взети, сѣ напълно достатѣчни да бжде разорена. Нека поне въ бждеще престанатъ да бждатъ отвеждани“. Теофилактъ не се е отличавалъ съ особени симпатии къмъ българитѣ, та да се подозира, че тия негови думи съдържатъ преувеличение, а

Охридската област, за която той се застъпва, въ това отношение навѣрно не е била единствената. Положението и на останалитѣ български покрайнини едва ли ще да е било по-добро. А византийското господство надъ тѣхъ по онова време далечъ не бѣ къмъ края си. Още цѣло столѣтие българитѣ имаха да плащатъ кървавия си данѣкъ на една държава, въ която тѣ бѣха безправни роби.

Заедно съ орѣдяването на българското население, въ запустѣлитѣ му земи презъ тая епоха се настаняватъ значителни групи друговѣрци. Въ нѣкогашната Малка Скития и съседнитѣ ѝ окрайнини оставатъ много печенѣзи и узи; броятъ на тия туранци се увеличилъ и отъ придошлитѣ по-късно кумани. Все въ тая стара българска земя презъ XI в. се явяватъ и голѣмъ брой руси — авантюристи, които се съблазнявали отъ възможността да живѣятъ на воля, емигранти, изметени при княжескитѣ междоусобици отъ собственото имъ отечество или нещастни бѣжанци, които дирѣли подслонъ отъ чуждитѣ нашествия въ роднитѣ имъ кѣтища. Още презъ оная епоха, споредъ едно тогавашно извѣстие, градоветѣ на Подунавето гѣмжели съ варвари отъ разни племена и раси.

Следъ катастрофалната за печенѣзитѣ битка при долна Марица, много отъ тѣхъ били поселени въ Мъгленско, други останали въ Софийско, Моравско и Овче поле. По-сетне тукъ, както и въ останалитѣ български области, се явили поселения на кумани. Всички тия турански пришелци съ течение на времето се претопили срѣдъ мѣстното българско население и днесъ за тѣхното пребиваване тукъ или тамъ спомнятъ само нѣкои селищни имена.

Не тѣй било, обаче, съ други чужденци, каквито сѣ били в л а с и т ѣ. Тѣхното разпространение отъ планинскитѣ области на днешна Черна гора, Херцеговина и Южна Сърбия, започнало още презъ IX — X в., сега презъ византийската епоха се подело съ нова сила и скоро тѣ се явили като полудиво пастирско население въ всички планини на полуострова отъ източния Хемусъ и Странджа до Адриатика. Най-голѣмата тѣхна маса се свлѣкла къмъ Пиндъ и Грамосъ, на границитѣ между Македония, Тесалия и Епиръ, гдето останала и до най-

ново време. Друга още по-многобройна вълна влашки номади се насочила на северо-изтокъ, къмъ планинската областъ източно отъ Морава, прехвърлила Дунава и се разсипала по високитѣ пасища на трансилванскитѣ Карпати. По-сетне това влашко население заело вече като уседналъ елементъ долините на Трансилвания, отгдето къмъ първата четвъртъ на XIII в. почнало да се спуска по южнитѣ склонове на Карпатитѣ въ равнинитѣ къмъ Дунава, гдето се наслоило надъ тамошното старо българско население. Тия българи следъ окончателното падане на българската държава продължавали да живѣятъ политически дезорганизирано и разпилѣно изъ отвѣддунавскитѣ земи, гдето въ много по-голѣма степенъ, отколкото тѣхнитѣ сънародници на югъ, били изложени на грабежитѣ на печенѣзи и кумани. Сега тѣ дали на власитѣ своята култура, писмеността си, та и литературния си езикъ. Влашкото княжество, което се създава вече къмъ срѣдата на XIII в., оставало и по-късно подъ влиянието на българския елементъ; тогава българи сж образували не само културния, но вѣроятнo и политическия му ръководенъ слой. Цѣлата стара влашка писменостъ и нѣколко вѣка по-късно е била не само съ кириловски писмена, но на чистъ български езикъ. Постепенно обаче подчинената влашка маса се налага надъ своитѣ ръководители и ги асимилира, тѣй както и въ най-ново време чрезъ подобна асимилация тя румънизира своитѣ чокои — фанариоти и левантинци. Живо свидетелство за нѣкогашното българско население въ Влашко и Трансилвания сж българскитѣ думи, които днесъ образуватъ $\frac{2}{5}$ отъ словното богатство на румънския езикъ, а освенъ това многобройнитѣ тамошни мѣстни названия — имена на рѣки, селища, планински дѣлове и др. отъ български произходъ.

Сжщата сждба сж имали българитѣ въ адриатическитѣ земи. Следъ падането на Охридското царство почнало движението и на албанцитѣ изъ областта отвѣдъ Мирдитскитѣ планини и Проклетия, гдето живѣели като пастирско население, на югъ къмъ басейнитѣ на Шкумба, Дѣволъ и Воюса. Презъ този периодъ тѣ за пръвъ пѣтъ се споменуватъ отъ византийскитѣ автори подъ днешното си име. Българското население

въ оная просторна област, разорено отъ дветѣ възстания, лишено и отъ всѣко покровителство отъ страна на чуждата и враждебна нему властъ, е било предоставено всецѣло на насилията на тия полудиви планинци. Една частъ отъ него, отстъпвайки подъ натиска имъ, се оттеглила къмъ Македония. Други били отвлечани и продавани на робство. Въ венецианскитѣ документи и до XIV — XV в. се споменуватъ българи, които като жива стока били докарвани и продавани изъ робскитѣ пазари на републиката, или пъкъ препращани отъ тамъ далеко на изтокъ къмъ Критъ, Египетъ и Сирия. Единъ руски ученъ отъ срѣдата на миналия вѣкъ бѣ пресмѣтналъ, че около половината отъ топографскитѣ имена въ Южна и Срѣдна Албания сж отъ славяно-български произходъ. И това е единчкиятъ остатъкъ отъ нѣкогашното многобройно българско население въ ония земи.

Епохата на XI и XII в. е била сѣдбоносна за българския народъ и въ друго отношение. Византия вече се превръща въ грѣцка дѣржава. До тогава грѣцки е билъ въ нея само официалниятъ езикъ. Мнозинството отъ нейното население, обаче, е принадлежало къмъ съвсемъ други племена и раси и се е чувствувало призьрзано къмъ империята само поради това, че тя му осигурявала възможноститѣ да живѣе отъ мирния си трудъ и да се ползува отъ благата на своята многовѣковна култура. Името ромей, т. е. римляни, съ което различнитѣ малоазиатски племена, та и самитѣ грѣци се зовѣли, е означавало само принадлежността имъ къмъ източно-римската, т. е. византийската дѣржавна общность. Сега, обаче, когато селджукскитѣ турци завзели вътрешнитѣ земи на Мала Азия, и на Византия останали прибѣжища главно по Егея и Мраморно море, положението основно се промѣнило. Въ тия приморски зони грѣцкиятъ елементъ е преобладавалъ още отъ древността. Въ тѣхъ се преселили и грѣци или погърчени жители отъ вътрешността. Други подобни бѣжанци се настанили по тракийскитѣ брѣгове или потърсили по-сигурни убѣжища въ древнитѣ грѣцки земи. По този начинъ името ромей, т. е. поданикъ на Византия, вече се покрило съ понятието елинъ или грѣкъ. Поради това презъ тази епоха за пръвъ пѣтъ образованитѣ византийци почватъ да наричатъ себе си и свои-

тѣ сънародници и съ името елини. Извънъ тая осъзната гръцка общностъ, въ Балканския полуостровъ останали като византийски поданици само чуждитѣ народи — българи, сърби, албанци и власи. А когато най-многобройнитѣ измежду тѣхъ, българи и сърби, въ края на XII в. се освобождаватъ отъ византийското иго и обединяватъ въ своитѣ държави по-голѣмата частъ отъ сънародницитѣ си, Византия, останала вече като владѣтелка само на приморскитѣ области, става и по население предимно гръцка държава. Това е било наистина начало и на нейния край, но именно презъ тая късна епоха започва усиленото погръчване на българското население въ далечнитѣ югозападни земи — Тесалия и Епиръ.

[Въ ръкописа на автора къмъ страница 16 следъ думитѣ: „... днешната норвежска сѣлища Осло“ се чете начало на недовършенъ пасажъ: Две години преди да избухне въстанието на Дѣляна, срещу византийцитѣ се били повдигнали и сърбитѣ (1038 г.). Тѣхниятъ князь Стефанъ Воиславъ успѣлъ да освободи отъ чуждата власть голѣма частъ отъ сръбското приморие, северно отъ Скадъръ. Но, характерно е, че името Воиславъ тогава ...“ — И. Д.].

1. П. Мутафчиевъ, Сждбинитѣ на сръдновѣковния Дръстъръ, въ: Силистра и Добруджа. Научно-културни изследвания. I. София 1928, 101—196. — Ив. Снѣгаровъ, История на Охридската архиепископия, I. София 1924. — В. Н. Златарски, Устройство Болгарии и положеніе болгарскаго народа въ первое время после покоренія ихъ Василиемъ II Болгаробойцею. *Seminarium Kondakovianum*, IV (1931) 49—68. — Н. Скабалановичъ, Византийское государство и церковь въ XI вѣкѣ. СПб 1884. — G. Schlumberger, L'époque byzantine à la fin du dixième siècle, I. Paris 1896. — П. Мутафчиевъ, Пронията въ Византия и отношенията ѝ къмъ военната служба. ИИД, VI (1924) 1—30; Войнишки земи и войници въ Византия презъ XIII—XV в. СпА, XXVII (1923) 1—113. — Митрополитъ Симеонъ, Писмата на Теофилакта Охридски, архиепископъ български. София 1931 = С6А, XXVII. — D. A. Xanatalos, Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Makedoniens im Mittelalter, hauptsächlich auf Grund der Briefe des Erzbischofs Theophylaktos von Achrida. München 1937.

2. V. N. Zlatarski, Wer war Peter Deljan? *Annales Academiae scientiarum Fennicae*, B., XXVII (1932) 354—363. — В. Г. Васильевскій, Варяго-русская и варяго-англійская дружина въ Константинополѣ XI и XII вѣковъ. Дѣйствительная исторія Гаральда и его Веринговъ въ Константинополѣ. ЖМНП, т. CLXXVII (1875) II, 304—451. — А. Петровъ, Князь Константинъ Бодикъ. I Сборникъ В. Н. Ла-

манскаго. СПб 1883, 239—264. — В. Г. Васильевскій, Византия и печенѣги. ЖМНП, т. CLXIV (1872) II, 116—165, 243—332 = Труды, I (1908) 1—147. — Д. Расовскій, Печенѣги, торки и берендѣи на Руси и въ Угрии. *Seminarium Kondakovianum*, VI (1933) 1—66; Половци, *ibidem*, VII (1935) 245—262; VIII (1936) 161—182; X (1938) 155—178. — F. Chalandon, *Essai sur le règne d'Alexis I. Comnène*. Paris 1900; *Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile*, I.—II. Paris 1907. — А. А. Васильевъ, Византия и крестоносцы. Пгр. 1923.

3. Й. Ивановъ, Български старини изъ Македония. София 1931.

4. P. Mutaŭčiev, *Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens*. Sofia 1932. — К. Иречекъ, Нѣколко бележки върху остатъцитѣ отъ печенѣзи, кумани, както и върху тѣй нареченитѣ народи гагаузи и сургуци въ днешна България. Псп, XXXII—III (1890) 211—241. — А. М. Селищев, Славянское население въ Албани. София 1931. — П. Мутафчиевъ, Гърци, византийци и славни. Демократия, III 3/4 (1922) 58—63, 84—89.

II. ВТОРО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

1. БОРБА ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕ ОТЪ ВИЗАНТИЙСКО ИГО. ПЕТЪРЪ И АСЪНЪ.

Европейският Югоизтокъ въ края на XII в. Бързиятъ упадъкъ на Византия, който започналъ при близкиятъ наследници на Василия II, бива свършенъ половинтъ векъ по-късно отъ Алексия I Комнинъ, основателъ на нова династия, която ръководила сдѣбинитъ на империята още цѣло столѣтие. Епохата на Комниновци е последната блѣскава епоха въ византийската история. Византия използвала кръстоносцитъ и за известно време си възвърнала нѣкои отъ своитъ азиатски земи; печенѣзитъ въ Балканския полуостровъ още преди това били унищожени, а срещу маджаритъ тя почва настѣпателна война и успѣва да ги изхвърли отъ Босна и Далмация. Цѣлиятъ този подемъ обаче е билъ само външенъ и се е дължалъ до голѣма степенъ на личнитъ качества на тримата първи Комниновци. Социалнитъ противоречия въ империята неспирно растѣли и тя все повече се разлагала. Комниновската династия дължала своето издигане на византийската аристокрация и поради това въ вътрешната си политика се явявала изразителъ на нейнитъ стремежи. Едрото земевладение все повече поглѣщало дребната собственостъ и селското население непрестанно обеднявало. Основаната върху дребното земеделско стопанство военна организация била разрушена и на мѣстото на нѣкогашнитъ армии, съставени отъ здрави селяни, сега се явяватъ армиитъ отъ ненадеждни наемници. Запада и морското могѣщество на Византия. И тъй като трѣбвало вече да дири флотската помощъ на италианскитъ търговски републики, тѣ постепенно ставатъ господари на стопанския ѣ животъ. На край империята се превръща за тѣхъ въ поле за безогледна икономическа експлоатация, а по-

степенно и въ политически васалъ. Особено привилегировано било положението на венецианцитѣ, които упражнявали надъ нея истински тероръ. Недоволството отъ „латинцитѣ“ въ срѣдата на византийското общество растѣло, но опитътъ на последния отъ Комниновцитѣ да отърве империята отъ зависимостъ къмъ тѣхъ и да намали едновременно съ това социалната и политическа мощъ на аристокрацията свършва катастрофално. Срещу Византия едновременно се навдигатъ всички нейни западни съседи: Венеция, маджаритѣ и Норманското кралство въ Южна Италия.

Отъ тия затруднения на империята още твърде рано се възползували сърбитѣ. Отъ началото на XII в. областта Зета (днешна Черна гора) загубила рѣководно мѣсто въ тѣхния политически животъ и то се поело отъ Р а ш к а (вжтрешна Сърбия, зеимтѣ около Ибъръ и западна Морава). Нейнитѣ велики жупани, използвайки борбитѣ между византийци и маджари, отъ дълго време се стремѣли да се освободятъ отъ зависимостта си къмъ Цариградъ.

Положението по дунавската граница сжщо се очертавало като крайно несигурно. Киевска Русия, която порано не еднажъ въ критически времена оказвала помощъ на империята, вече отдавна се разпаднала на много отдѣлни княжества, чиито владѣтели хабѣли силитѣ си въ кървави вражди. Това обстоятелство улеснявало куманитѣ, господари на черноморскитѣ степи, отгдето еднакво лесно налитали въ южно-рускитѣ крайнини и, презъ Дунава, въ византийскитѣ балкански провинции.

Вжтрешната криза, която се подготвяла въ Византия презъ епохата на Комниновата династия, избухнала още презъ първата година следъ смъртта на императора Мануилъ I Комнинъ (1180 год.). Назначеното отъ него регентство било съборено и управлението на империята поелъ даровитиятъ, но крайно покваренъ Андроникъ Комнинъ. Вдовицата на Мануила I била хвърлена въ затворъ и следъ това убита; сжщата участь две години по-късно постигнала и законния наследникъ на престола, малолѣтния Алексий II Комнинъ. Станалъ чрезъ тѣзи престѣпления самовластенъ господаръ на империята, Андроникъ поискалъ да отстрани влиянието на аристокрацията въ управлението и под-

ложилъ на преследване виднитѣ ѣ представители. Съ това той си навлѣкълъ непримиримата ѣ омраза; масата на византийското общество пѣкъ отбѣсналъ съ свое-волията и съ развратния си животъ. Поради своя не-обузданъ нравъ и необмислени постѣпки, той предиз-викалъ война и съ западнитѣ съседи на империята. Маджаритѣ нахлули въ моравската областъ и завладѣли дори Срѣдецъ. Тогава тѣ задигнали и мощитѣ на Св. Ив. Рилски, които се намирали въ тоя градъ. Отъ това маджарско нашествие се възползували и сѣрбитѣ; тѣ сега окончателно добили независимостъта си. Поради погромитѣ, на които били подложени поданицитѣ ѣ въ византийскитѣ земи, Венеция сѣщо се намирала въ враждебни отношения съ империята. Най-опасни обаче се оказали норманитѣ въ Южна Италия и Сицилия. Тѣ превзели гр. Драчъ и отъ тамъ презъ Албания и Маке-дония стигнали Солунъ, който сѣщо падналъ въ тѣхни рѣще. Следъ това тѣ потеглили къмъ изтокъ съ явното намѣрение да ударятъ и на Цариградъ. Презъ лѣтото 1185 г. тѣхнитѣ войски вече се намирали въ Западна Тракия, а флотата имъ стояла предъ Дарданелитѣ. Въ Мала Азия недоволството, предизвикано отъ насилія-та на Андроника, се проявило въ опити за бунтъ, които били удавени въ кръвъ. Въ самата столица напрежение-то било още по-голѣмо. Единъ незначителенъ случай билъ достатъченъ, за да пламне стихийенъ метежъ, при който ненавистниятъ тиранинъ билъ свлѣченъ отъ пре-стола и убитъ.

Новиятъ императоръ Исакъ II Ангелъ, крайно по-срѣдственъ човѣкъ, поелъ управлението въ едно време, когато империята се разпадаше. При все това той на първо време сполучилъ да облекчи положението. Да-ровитиятъ византийски пѣлководецъ Алексий Врана из-тласкалъ норманитѣ отъ Тракия и следъ едно унищо-жително поражение, което имъ нанесълъ при долна Струма, тѣ трѣбвало бързо да очистятъ балканскитѣ земи. Наскоро следъ това билъ сключенъ миръ и съ маджаритѣ. Исакъ II Ангелъ се оженилъ за дъщерята на маджарския кралъ и получилъ като зестра при тоя си бракъ Моравско и Софийско, които маджаритѣ преди това били отнели отъ Византия.

2. ПОДГОТОВКА И НАЧАЛО НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗСТАНИЕ.

Всички тия събития, които се разиграли презъ лѣтото и есенъта 1185 г., се отразили особено силно върху духоветѣ на българитѣ въ севернитѣ земи. Тамъ, въ областъта между Дунава и Балкана, византийската власт поради многолѣтното господство на печенѣзитѣ, а следъ това и поради непрестаннитѣ нападения на куманитѣ, сѣществувала само на име. Мѣстното българско население, предоставено на себе си, чувствувало тая власт единствено чрезъ изискванитѣ отъ нея данъци. Тѣ постоянно се увеличавали, расли и производитѣ на императорскитѣ чиновници, а съответно на това засилвало се и брожението срещу чуждото потисничество. Първоначалнитѣ успѣхи на норманитѣ въ похода имъ презъ Албания и Македония, а сѣщо и лесното завоевание на северозападнитѣ български области отъ маджаритѣ разкрили отъ друга страна военната немощъ на Византия. При това положение мисълъта, че е възможно чрезъ въоръжено възстание да се изметатъ малобройнитѣ византийски гарнизони и изъ Подунавето, не изглеждала като нѣщо мѣтно осѣществимо и навѣрно занимавала много отъ тамошнитѣ българи. Трѣбвало само да се явятъ личноститѣ, които да застанатъ на чело на борбата.

Съ тая задача се заели двамата братя Петъръ и Асѣнь. Името на по-малкия отъ тѣхъ е куманско. Тѣ били отъ руско-кумански произходъ, навѣрно потомци на нѣкои отъ ония видни емигранти изъ южно-рускитѣ земи, които презъ първата половина на XII в. намѣрили въ Дунавска България второ отечество и скоро се претопили въ мѣстната българска срѣда. Родени и израстнали въ нея, Петъръ и Асѣнь сѣ били проникнати отъ нейнитѣ спомени и държавни традиции, живѣли сѣ съ нейнитѣ болки и затова станали най-ярки изразители на стремежитѣ ѣ къмъ независимостъ. Къмъ подготовката на възстанието тѣ пристѣпили съ умение и предвидливостъ. Още презъ есенъта 1185 г., когато императорътъ Исаѣ Ангелъ се намиралъ въ гр. Кипсела (дн. Ипсала, на изтокъ отъ долна Марица), отъ гдето следѣлъ действията срещу норманитѣ, двамата братя се явили

предъ него съ искането да имъ бжде дадено като про-
ния „едно малко доходно мѣсто“ и да бждатъ съ това
„зачислени въ ромейскитѣ войски“. Тѣхната целъ на-
вѣрно била да добиятъ началството на нѣкоя отъ кре-
поститѣ на северъ отъ Балкана и да я използватъ ка-
то първоначална опора на замисленото си предпри-
ятие. Вѣроятно въпросътъ е билъ за гр. Търново, който
още тогава се явява като центъръ на тѣхната дей-
ность. На това тѣхно искане било отговорено съ грубъ
и обиденъ отказъ. Тогава тѣ се върнали въ Търново и
тукъ почнали вече усилено да се готвятъ за предстоя-
щата борба. За да увлѣкатъ въ нея простия народъ, ка-
то му вдѣхнатъ вѣра въ успѣха, тѣ използвали и него-
вото суевѣрие. Въ Търново била построена отъ тѣхъ
църква на името на св. Димитрия, прославения въ
всички балкански земи закрильникъ на гр. Солунъ. За
освещаването ѝ презъ пролѣтътъ 1186 г. билъ събранъ
многоброенъ народъ отъ цѣлата областъ, поканенъ билъ
за това заедно съ други двама епископи и митропо-
литътъ на далечния Видинъ. Тукъ на тържеството два-
мата братя обявили, че е дошло време българитѣ да си
възвѣрнатъ загубената независимостъ и възстановятъ
царството си, и че самиятъ св. Димитрий билъ напу-
сналъ своя градъ, за да дойде при тѣхъ и имъ помага
въ това дѣло, което самъ Богъ благословилъ. Предва-
рително подготвенитѣ съучастници въ заговора подели
зова за бунтъ срещу омразната византийска властъ и
увлѣкли цѣлия събранъ при Търново народъ. Прави-
телството на Исакъ II Ангела съ новитѣ тежки данѣци,
които недавна наложило и които паднали особено теж-
ко върху пастирското население въ Балкана, въ случая
само отстранило сетнитѣ колебания или задрѣжки за
масово въоръжено възстание. Крепостта на Търново,
днешниятъ Царевецъ, паднала въ рѣцетѣ на възстани-
цитѣ. Петъръ, по-възрастниятъ отъ двамата братя, билъ
провъзгласенъ за български царь, а заедно съ това три-
мата поканени за освещаване на църквата гръцки вла-
дици били принудени да извършатъ рѣкоположението
на българския архиепископъ Василий. Тѣй, наредъ съ
провъзгласяване на българското царство, била провъз-
гласена и независимостта на българската църква.

Възстанието обхванало цѣла Дунавска България и скоро подъ византийска властъ останали тамъ само нѣкои отъ укрепенитѣ градове по черноморския брѣгъ. Презъ източнитѣ проходи на Стара планина Петъръ и Асѣнъ повели тогава своитѣ дружини къмъ Тракия. Между това въ Цариградъ побързали да взематъ мѣрки, за да сложатъ край на движението, което заплашвало да се разпространи и въ останалитѣ български земи. Византийскитѣ войски сполучили да отблъснатъ възстаническитѣ отреди отъ равнината, но тѣхниятъ военачалникъ севастократорътъ Йоанъ, подозрѣвъ, че готвѣло заговоръ срещу императора, билъ смѣненъ и на негово мѣсто поставенъ Йоанъ Кантакузинъ. Тоя последниятъ трѣбвало да отхвърли възстаницитѣ отъ позицитѣ имъ въ планината и да нахлуе въ Подунавето, но поради това, че подценилъ противницитѣ си, провалилъ цѣлото предприятие. Една нощъ армията му, безгрижно разположена на лагеръ нѣкъде по южнитѣ склонове на Балкана, била нападната отъ възстаницитѣ и унищожена. Следъ това нещастие началството на действията срещу българитѣ било повѣрено на победителя на норманитѣ Алексий Врана. Честолюбивиятъ пълководецъ обаче, следъ като събралъ значителни сили, се провъзгласилъ за императоръ и вмѣсто на северъ се отправилъ къмъ Цариградъ. Тамъ, предъ стеницѣ на столицата, той падналъ убитъ.

Следъ всички тия несполучливи или неизведени до край опити да се потуши възстанието, императорътъ решилъ самъ да застане на чело на войскитѣ си. Настѣпило лѣтото 1186 г. При вестъта за подготвяния срещу имъ голѣмъ походъ Петъръ и Асѣнъ се приготвили да бранятъ балканскитѣ проходи, но Исакъ измилъ бдителността имъ. Възползуванъ отъ падналитѣ ниско мѣгли, той миналъ планината презъ пѣтя, гдето противницитѣ му не го очаквали, и нахлулъ въ Северна България. За зле въоръженитѣ и недостатъчно обучени възстанически войски било немислимо да удържатъ натиска на многобройната императорска армия; тѣ се прѣснали, а Петъръ и Асѣнъ съ малобройна дружина се прехвърлили отвъдъ Дунава. Исакъ помислилъ, че съ възстанието вече е свършено. Той пребродилъ по-голѣмата частъ отъ възстаналата областъ,

като навсѣкжде опожарявалъ събранитѣ изъ полетата снопи, и следъ това потеглилъ назадъ, безъ да остави достатъчно гарнизони въ тамошнитѣ крепости, нито пъкъ да вземе каквито и да било мѣрки срещу възможното подновяване на възстаническото движение. Тази грѣшка империята трѣбвало да заплати твърде скъпо.

3. ВЪПРОСЪТЪ ЗА УЧАСТИЕТО НА ВЛАСИТѢ ВЪ БЪЛГАРСКОТО ОСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ.

Едва настѣпила есенъта на сѣщата 1186 г. и Петъръ и Асѣнъ отново се явили, като водѣли съ себе си многобройни отреди отъ кумани. Цѣлата страна между Дунава и Балкана повторно и безъ особени усилия била освободена отъ чуждата властъ. Но за водачитѣ на движението тоя резултатъ вече не билъ достатъченъ. Сега, съобщава съвременниятъ имъ византийски историкъ Никита Акоминатъ, тѣ не се задоволявали съ владението на Мизия, а вече искали „да обединятъ подъ властѣта си мизийци и българи, както това било нѣкога, въ старо време“. На друго мѣсто сѣщиятъ авторъ, като споменува за „мизийцитѣ“, казва, че това било тѣхното по-предишно име: въ негово време тѣ били известни подъ името власи. Ето защо навсѣкжде въ своето съчинение, гдето излага борбитѣ на възстаналото население въ Дунавска България и Хемусъ, той нарича това последното „власи“, а съ сѣщото име означава и неговитѣ водачи Петра и Асѣня. За българи, участници въ това възстание, той почти нигде не говори. Възъ основа на известията отъ тоя родъ днешнитѣ румѣни вѣрватъ, че то е било не само повдигнато, но и докрай изнесено отъ нѣкакво многобройно влашко население, което по онова време живѣло въ Стара планина и въ Дунавска България, и че създадената отъ него държава била едно „влахо-българско царство“.

Тоя възгледъ се дължи на недоразумение. Влашко население въ тогавашна Дунавска България е нѣмало. Днешнитѣ власи, които живѣятъ въ нѣкои зони по дѣсния брѣгъ на Дунава, сѣ преселници, дошли тукъ презъ турската епоха (отъ XVII в. насамъ). По време на възстанието на Петра и Асѣня власи е нѣмало и въ от-

вждунавскитѣ равнини. Тамъ е живѣло рѣдко славяно-българско население, което тогава се намирало подъ властѣта на куманитѣ. Една частъ отъ днешно Влашко носѣла дори името Кумания. Доколкото презъ оная епоха влашки елементъ се е намиралъ въ земитѣ отвѣждъ Дунава, той още обитавалъ областѣта на Трансилванскитѣ Карпати. Въ Балканския полуостровъ по онова време власи, т. е. румъни сж живѣели като скитници-пастири, разпилѣни по всички тукашни планини. Въ самата Стара планина броятъ на тия влашки скитници е билъ тѣй незначителенъ, че немислимо е тѣ да сж били въ състояние да вдигнатъ възстание, което да създаде толкова много грижи на тогавашна Византия.

Тѣй като всички балкански власи по онова време живѣели изключително отъ пастирство, името „влахъ“ почнало да се употрѣбява не за означение само на националностѣта, но и на занятието. Въ такъвъ смисълъ власи сж били наричани изобщо всички, на които пастирството било главенъ поминѣкъ. Съ това значение името „влахъ“ е било употрѣбявано и у тогавашнитѣ сърби. Срѣдище на възстанието е била планинската покрайнина около Търново и ако въ византийскитѣ извори се говори, че то е било повдигнато отъ власи, които образували и главната му сила, то е защото тамошното българско население поминувало главно отъ пастирство.

Но името „власи“, съ което въ чуждитѣ известия отъ тази епоха е означено населението въ нѣкогашната римска провинция Мизия, се е утвърдило и поради друга причина. Съ името „българи“ византийцитѣ по онова време наричали само жителитѣ на тогавашната провинция България, т. е. населението на Македония, Софийско и Моравско. Сега, въ края на XII в., названието Паристрионъ на провинцията между Дунава и Балкана било излѣзло отъ употрѣбление. Самитѣ българи вече наричали тая областъ Загоре, т. е. земя, която лежи отвѣждъ планината, а жителитѣ ѝ — загорци. Византийцитѣ, за които тия български наименования били чужди, възкресили древното име Мизия, поради което и населението ѝ означавали съ името мизийци. И тѣй като било известно, че нѣкога населението на тая римска провинция било романизирано и че

потомци на подобно романизирано население били и балканскитѣ власи, наименованията мизиецѣ и влахѣ били отъждествени.

Балканскитѣ власи, прадѣди на днешнитѣ цинцари, по онова време поради скитнишкия животѣ, който водѣли отъ много вѣкове, и поради това, че винаги сѣ били поданици на нѣкоя чужда властѣ, споредѣ мѣстото и обстоятелствата — византийска, бѣлгарска или сръбска, не сѣ имали никакви свои държавни традиции. Известията на автори отъ XI — XII в. ги представятѣ като полудиво население, страхливо и хищно, лишено отъ всѣкакви склонности къмѣ политическа организация. Поради самия начинѣ на живота си тѣ сѣ били враждебни на всѣка установена властѣ, стремѣли сѣ се да избѣгнатѣ всѣкакви изисквания, които тя имѣ поставяла. Способни сѣ били при нѣкои случаи за това дори и на въоръжена съпротива, особено ако тя е могла да мине безнаказано. Но да се увлѣкатѣ въ възстание, което изисквало издръжливостѣ, упорита съпротива и тежки жертви, и да се стремятъ чрезѣ него да създадатѣ свое царство съ независима национална църква, — това е било далеко извънѣ всички тѣхни предразположения и способности. Ако влашки пастири изѣ Стара планина сѣ се присѣдинили по онова време къмѣ възстанието на цѣлото тамошно бѣлгарско население, то е м о г л о д а б ъ д е само въ момента на избухването му, когато за тѣхѣ въпросътѣ е билѣ да се събори една властѣ, чиито данѣчни наредби сѣ имѣ тежели. Отъ тамѣ нататѣкъ обаче за дейно участие на власи въ дългата кървава борба за създаване и затвърдяване на бѣлгарската държава не може и дума да става. И думитѣ на византийския историкѣ Никита Акоминатѣ, че следѣ завръщането си и следѣ като си осигурили куманска помощ, Петърѣ и Асѣнѣ вече не се задоволявали съ освобождението на Мизия, а искали да обединятѣ подѣ властѣта си мизийци и бѣлгари, „както това било нѣкога“, значатѣ, че сега, следѣ като вече Северна Бѣлгария била освободена и двамата братя разполагали съ много по-голямѣ въоръжена сила, тѣ си поставили за целѣ освобождението и на останалитѣ бѣлгарски земи на югозападѣ.

4. ВТОРИ ПЕРИОДЪ ОТЪ ОСВОБОДИТЕЛНОТО ДВИЖЕНИЕ.

Следъ като дунавската областъ била изчистена повторно отъ представителитѣ на византийската властъ, Петъръ и Асѣнъ се насочили къмъ югъ. Тукъ тѣ повели борба въ две посоки: къмъ Тракия и презъ Софийската областъ къмъ североизточнитѣ македонски земи. Главенъ театъръ на тая борба билъ изтокътъ, гдето и въ миналото ставали голѣми въоръжени сблъсквания между българи и ромеи. Тамъ, въ полетата на Тракия, империята и сега събирала войскитѣ си, предназначени да действуватъ срещу българитѣ, и отъ изхода на тамошнитѣ битки зависѣла съдбата на западнитѣ български земи. Подкрепени отъ многобройни кумански отреди, българитѣ още презъ сжщата есенъ 1186 г. нахлули презъ Източния Балканъ въ Тракия, докато едновременно съ това други тѣхни дружини били изпратени на югозападъ къмъ Македония, за да вдигнатъ на борба и тамошното българско население. Предводителъ на такава дружина билъ и единъ отъ главнитѣ сподвижници на Асѣня и Петра — Добромиръ Хръсъ.

Действията на българи и кумани траели презъ цѣлата есенъ безъ особенъ резултатъ. Византийцитѣ се оттеглили въ крепоститѣ и се задържали въ тѣхъ, а куманитѣ се задоволявали да плячкосватъ незащитенитѣ селища изъ полетата, следъ което, натоварени съ плячка, се връщали обратно презъ Балкана въ отвѣддунавскитѣ земи. Императорътъ накрай съ значителна войска настѣпилъ срещу имъ, и единственото, което успѣлъ да извърши, било да нападне негде около Карнобатъ и Ямболъ единъ отъ тия отстъпващи на северъ кумански отреди и да му отнеме пленниците и заграбенія добитѣкъ.

Следъ като последнитѣ кумански и български отреди се отдрѣпнали отъ Тракия, Исакъ въ края на есенъта 1186 г. стигналъ до София. Целъта на тоя походъ била да се пресѣкатъ пѣтищата между Дунавска България и Македония и да се спре разпространението на освободителното движение къмъ българския югозападъ. Поради това византийската армия била оставена да презимува въ Софийско. Вѣроятно тогава импера-

торътъ издействувалъ отъ своя тѣстъ, маджарския кралъ Бела III, да бждатъ повърнати въ София мощитѣ на св. Ивана Рилски.

На следната пролѣтъ 1187 г. Исакъ отново се явилъ тукъ, повелъ войскитѣ си на северъ презъ Балкана и стигналъ до Ловечъ. Но градътъ устоялъ цѣли три месеца на обсадата и императорътъ, загубилъ вѣра въ всѣки по-нататъшенъ успѣхъ на предприятието си, трѣбвало да мисли, какъ да го приключи съ по-малка загуба на своя престижъ. Петъръ и Асѣнь сжщо съзнавали, че силитѣ имъ още не сж достатъчни, за да продължатъ борбата до пълното държавно обединение на българския народъ. Нужно е било поради това освободенитѣ земи да бждатъ устроени и да се осигури отбраната имъ, а това могло да стане само при едно щогоде продължително спокойствие. При тия условия започнатитѣ между дветѣ страни преговори свършили съ преустановяване на неприятелствата и Йоанъ, братътъ на Петра и Асѣня, билъ изпратенъ въ Цариградъ като заложникъ за това, че българитѣ не ще ги подновятъ. Истински миръ обаче не билъ сключенъ, тъй като и дветѣ страни еднакво добре разбирали, че окончателната развръзка тепърва имъ предстои. И едната и другата трѣбвало да чакатъ благоприятно стечение на обстоятелствата.

За българитѣ тѣ настѣпили много скоро. Презъ лѣтото 1187 г. германскиятъ императоръ Фридрихъ Барбароса на чело на многобройна армия миналъ Дунава и поелъ пѣтя презъ долината на Морава къмъ Срѣдецъ и Одринъ за Мала Азия. Между него и Исакъ Ангелъ билъ сключенъ договоръ, съ който Византия се задължавала да осигури спокоенъ преходъ на кръстоносцитѣ презъ земитѣ си, като улеснява и снабдяването имъ съ храна. Още съ встѣпване на кръстоноснитѣ войски на византийска територия, обаче, тѣ почувствували враждебното държание на византийскитѣ власти. Поради омразата си къмъ всичко западно и недовѣрието си къмъ намѣренията на Фридриха, византийцитѣ почнали да създаватъ всевъзможни прѣчки на кръстоносцитѣ, като затруднявали движението и продоволствието имъ. Сръбскиятъ великъ жупанъ Стефанъ Неманъ поискалъ да използва тъй създаденото по-

ложение и когато германският императоръ пристигналъ въ Нишъ, той се явилъ предъ него съ декларацията, че е готовъ да признае неговото върховенство и го подкрепи съ въоръжена помощъ, въ случай че той бжде принуденъ да поведе война срещу Византия. Въ замѣна на това Неманъ искалъ отъ Фридриха само едно — да бжде признатъ за законенъ господаръ на земята, които вече владѣлъ или занапредъ би отнелъ отъ византийцитѣ. Сжщото предложение за военна помощъ срещу източната империя било направено въ Нишъ и съ пратеници на царъ Петра. Германският императоръ, който се надѣвалъ да отстрани по миренъ начинъ прѣчките, създавани отъ Цариградъ, отклонилъ тия предложения на сърби и българи. Но неприятелското държание на византийцитѣ се засилило. Кръстоносцитѣ при по-нататъшното си движение на югоизтокъ вече трѣбвало съ оръжие да си пробиватъ пътъ и когато главнитѣ имъ сили достигнали Одринъ, тѣ се намирили вече въ истинска, макаръ и необявена официално, война съ Византия. Поради това Фридрихъ сега самъ потърсилъ съюза на българитѣ и повелъ преговори съ тѣхъ. На постѣпките му Петъръ отговорилъ, че е готовъ да му изпрати на помощъ 40 хилядна армия отъ българи и кумани, но въ замѣна на това искалъ да му бжде признато царското достоинство и, следователно, — пълната независимостъ на българската държава. До формално сключване на нѣмско-български съюзъ обаче не се стигнало, тъй като въ Цариградъ съзнали опасността отъ създаденото положение и побързали да уредятъ отношенията си съ германския императоръ. Византия улеснила кръстоносцитѣ да се прехвърлятъ въ Мала Азия, гдето тѣ продължили движението си на изтокъ (пролѣтъта 1190 г.).

Следъ заминаването на кръстоносцитѣ натегнатитѣ отношения между България и Византия вече не могли да бждатъ сдържани и войната помежду имъ отново пламнала. Навѣрно поради тежките задачи, които сега се слагали предъ българитѣ, Петъръ доброволно предоставилъ върховната властъ въ държавата на по-младия си братъ Асѣня, който му отстъпвалъ по мъдростъ и тактъ, но билъ много по-енергиченъ отъ него, а като военачалникъ го превъзхождалъ съ своята съобрази-

телностъ и смѣлостъ. Подъ непосредственото си управление Петъръ запазилъ днешна Добруджа съ земитѣ около Провадия и Великия Прѣславъ. Цѣлата тая областъ и половинъ вѣкъ по-късно продължавала да се нарича „Петрова земя“. Между това куманитѣ, които били привлѣчени отъ Асѣня въ очакването за съвмѣстни действия съ кръстоносцитѣ, извършили брѣзъ набѣгъ въ Тракия, която подложили на опустошения. Тогава Исакъ II Ангелъ се решилъ за трети пѣтъ да потегли срещу българитѣ. Голѣма византийска армия била пренесена по море въ Несебъръ, отгдето презъ източната Стара планина навлѣзла въ Дунавска България; билъ изпратенъ флотъ, който проникналъ въ Дунава съ цель да попрѣчи на куманитѣ да се явятъ въ помощъ на съюзницитѣ си. Сега обаче императорътъ трѣбвало да се убеди, че положението тукъ било съвсемъ различно отъ онова презъ 1186 г. Градоветѣ и крепоститѣ на северъ отъ Балкана били приготвени за отбрана — освенъ че стениитѣ имъ били поправени, но въ тѣхъ имало и достатъчно гарнизони; отъ друга страна многобройни малки отреди въ тѣхнитѣ околности имали задачата да безпокоятъ неприятеля въ случай, че той би пристѣпилъ къмъ обсадата имъ. Следъ като не успѣлъ да превземе нито една по-значителна отъ тия крепости, Исакъ се насочилъ срещу Търново. Поради положението си като естествена твърдина и поради мѣрките, взети за отбраната ѝ, новата българска столица била още по-добре подготвена да посрещне неприятелското нападение. Императорътъ разбралъ, че трѣбва да я подложи на дълго-временна обсада и разположилъ войскитѣ си подъ стениитѣ ѝ.

Но докато самоувѣрениятъ византийски самодържецъ се бавѣлъ предъ Търново, Асѣнъ вече подготвялъ поражението му. Единъ българинъ, престоренъ на бѣглецъ, се явилъ тайно предъ него и му съобщилъ, че голѣми кумански сили минали Дунава и бързали на помощъ на обсадения градъ. При тая вѣстъ Исакъ правилно съобразилъ, че ако не побърза да се оттегли, рискува самъ да се види обграденъ. Поради това той веднага заповѣдалъ да се снесе обсадата и поелъ обратния пѣтъ къмъ югъ. За да не бѣде застигнатъ отъ неприятелитѣ си въ клисуритѣ на Балкана, той повелъ войски-

тъ си по най-късия път към полетата на Тракия. Обхванатият от тревога император не се досещал, че съ това си решение следвал предвижданията на българския цар и сам отивал въ примката, която той му билъ приготвилъ. Византийският авангардъ билъ пропуснатъ да прехвърли билото на планината, но когато главнитъ сили поели наногорницето ѝ, българитъ имъ пресѣкли пътя и отъ околнитъ височини връхлетѣли върху имъ. Мѣстото представяло дълбока тѣснина, въ която не било възможно да се устрои никакъвъ боенъ редъ, нито да се окаже на нападателя каквато и да било съпротива. Въ настѣпилата паника всѣки трѣбвало да се грижи за личното си спасение. Самъ Исакъ смогналъ да се отърве единствено поради това, че хората отъ неговата свита съ оръжие му отворили пътъ срѣдъ безредната и превърната на подплашено стадо тѣла на византийскитъ войници. Тѣй, въ стремглаво бѣгство, при което изгубилъ и шлема си, той спрѣлъ едва въ Боруи. По-големата частъ отъ блестящата му армия била унищожена, загубенъ билъ и цѣлиятъ ѝ обозъ. Ариергардътъ се спасилъ, само защото при вѣстѣта за нападението случайно попадналъ на нѣкакъвъ страниченъ незаварденъ отъ българитъ пътъ, по който успѣлъ да се измъкне отъ планината. Мѣстото на тая катастрофа остава неизвестно. Може да се твърди само това, че тя е постигнала византийцитъ въ нѣкоя отъ клисуритъ на югъ отъ Габрово или Трѣвна. Съ тая победа съществуването на българската държава било окончателно осигурено. Отъ тогава вече за много десетолѣтия никой византийски императоръ не е смѣялъ дори да помисли за воененъ походъ въ земитъ отвѣдъ Балкана.

Презъ времето, докато поради неизясненитъ отношения съ крѣстоносцитъ всичкото внимание на Византия било съсрѣдоточено въ Тракия, сѣрбитъ не останали бездейни. Възползуванъ отъ обстоятелството, гдето почти всички византийски войски били привлѣчени къмъ Източна Тракия и западнитъ провинции на полуострова били оставени безъ защита, Стефанъ Неманъ едно следъ друго и безъ да срещне каквото и да било противодействие, завзелъ цѣлата областъ около Българска Морава на северъ до крепостѣта Равна (дн. Кю-

прия), а следъ това земитѣ около Витоша, Осогово и Шаръ съ всички тамошни градове и крепости, включително Сръдецъ, Велбъждъ (дн. Кюстендилъ), Скопие, Тетово и Призрѣнъ. Това леко завоевание обаче се оказало мимолѣтно. Година следъ нещастния походъ къмъ Търново Исакъ II Ангелъ повелѣ войскитѣ си на западъ и стигналъ до Нишъ. Тукъ въ полето край Морава сърбитѣ били разбити и следъ тая единствена битка трѣбвало да очистятъ всички завладѣни покрайнини и се прибератъ отново въ планинитѣ си къмъ Ибъръ. Императорътъ потеглилъ следъ това на северъ и стигналъ до Бѣлградъ, гдето се срещналъ съ своя тѣсть Бела III. Цѣлата област по течението на Морава до устието ѝ въ Дунава отново станала византийска.

Тия византийски успѣхи срещу сърбитѣ не стреснали Асѣня, който сега пренесълъ неприятелскитѣ действия на югъ отъ Балкана. Известно време византийцитѣ успѣвали да сдържатъ българскитѣ нападения, но съпротивата имъ скоро рухнала и българскитѣ знамена се понесли по цѣлото пространство отъ горна Струма до Странджа. Земитѣ около Витоша съ гр. Сръдецъ влѣзли въ предѣлитѣ на българската държава. Пловдивъ още се държалъ, но затова пъкъ въ едно сражение при Аркадиополъ (дн. Люле-Бургасъ) Асѣнь унищожилъ цѣла византийска армия. Тракия била застрашена да бжде загубена за империята и Исакъ II Ангелъ трѣбвало да прибѣгне до върховни усилия, за да предотврати тоя край. Събрани били нови войски отъ европейскитѣ и азиатски провинции, привлѣчени били и много наемници, а освенъ това потърсена била помощта и на маджаритѣ. Маджарскиятъ кралъ Бела III, тѣсть на Исака, се задължилъ да изпрати войски къмъ Видинската област, когато византийцитѣ щѣли да настѣпятъ срещу България отъ юго-изтокъ. Въ изпълнение на тоя планъ презъ пролѣтътъ 1195 г. многобройна византийска армия била събрана въ околноститѣ на градъ Кипсела. Тукъ дошелъ и самиятъ Исакъ, който и тоя пътъ искалъ да поеме началството на похода противъ българитѣ. Но нещастieto сега дошло за него отъ тамъ, отгдето той най-малко го очаквалъ. Недоволството отъ некадърното управление и отъ неуспѣхитѣ му въ борбата съ българитѣ се оформило въ заговоръ, на чело

на който стоялъ родниятъ му братъ Алексий. Тукъ, въ стана при Кипсела, заговорниците провъзгласили за императоръ Алексия, а Исакъ, следъ като билъ ослѣпенъ, билъ изпратенъ въ Цариградъ и тамъ заедно съ сина си затворенъ въ една тъмница.

Първата работа на новия византийски самодържецъ Алексий III Ангелъ била да отмѣни похода срещу България, следъ което се опиталъ да завърже съ Асѣня преговори за миръ. Асѣнь обаче се показалъ малко склоненъ да прекрати неприятелствата и тѣ продължили. Българитѣ се явили въ Сѣрската областъ, гдето разбили намиращитѣ се тамъ византийски войски, като превзели и много отъ тамошнитѣ крепости. На следната 1196 година тѣ отново действували тукъ, нанесли тежко поражение надъ армията, съ която императорскиятъ зетъ севастократорътъ Исакъ излѣзълъ срещу имъ, а самия него взели въ пленъ. Макаръ че цѣлата областъ била завзета отъ българитѣ, силно укрепениятъ Сѣръ се удържалъ.

Асѣнь се завърналъ въ България, но наскоро следъ това падналъ жертва на заговоръ: убитъ билъ отъ своя братовчедъ Иванко. Заговорниците били боляри, недоволни отъ строгото управление и тежката дѣсница на царя. Негови сподвижници въ освободителната борба, тѣ навѣрно не могли да се примирятъ съ ограниченията, които въ името на висшитѣ държавни интереси имъ били наложени. Съблазнителниятъ примѣръ на Византия съ честитѣ ѝ преврати вече успѣлъ да ги разврати и затѣмни у тѣхъ съзнанието за дълга имъ. Заговорниците овладѣли столицата, но народътъ въ цѣлата страна се отнесълъ крайно враждебно къмъ извършеното злодеяние. Петъръ отъ своята областъ се приготвилъ да потегли срещу имъ и скоро тѣ се видѣли блокирани въ стенитѣ на Търново. Едва посегналъ къмъ царската корона, Иванко разбралъ, че въпросътъ вече не е да я запази за себе си, а да се спасява отъ отмъщението на своитѣ сънародници. И следъ като зацапалъ ржцетѣ си съ кръвта на едно престѣпление, той не се поколебалъ да стане и измѣнникъ къмъ своя народъ — обърналъ се къмъ Цариградъ съ молба за бърза военна помощъ. Две византийски армии една следъ друга били изпратени къмъ България, но и двата пѣти, следъ като

стигнали до Балкана, войниците отказали да продължат движението презъ него. Тѣй голѣмъ билъ ужасътъ, който имъ внушавала страшната планина, че нищо не могло да ги принуди да нагазятъ въ нейнитѣ дебри. Загубилъ всѣкаква надежда въ очакваната чужда помощ, Иванко най-сетне трѣбвало да бѣга отъ Търново. Столицата отворила вратитѣ на Петра, който заелъ отново българския престолъ. Но духътъ на размирицитѣ и прѣстѣпленіето още не билъ умъртвенъ и страститѣ въ срѣдата на българското общество продължавали скрито да бушуватъ. Не минало и година, Петъръ сжщо падналъ убитъ, неизвестно какъ и при какви обстоятелства. Следъ него царската власть поелъ най-младиятъ му братъ Йоанъ, наричанъ още съ умалителното име Йоаница и още по-често съ името Калоянъ (отъ Калойоанъ, т. е. „добриятъ Йоанъ“).

1. F. Chalandon, *Les Comnènes II: Jean Comnène (1113—1143) et Manuel Comnène (1143—1180)*. Paris 1912. — Ch. Diehl, *La société byzantine à l'époque des Comnènes*. Paris 1922. — C. Neumann, *Die Weltstellung des byzantinischen Reiches vor den Kreuzzügen*. Leipzig 1894. — П. Мутафчиевъ, *Изтокъ и Западъ въ европейското сръдновѣковіе*. ГСУ. XX. 1925. — Ch. Diehl, *Figures byzantines*, I—II. Paris 1922, 1921. — О. Успенскій, *Императори Алексей II и Андроникъ Комнени*. ЖМНП, ССХII (1880) 95—130; ч. ССХIV (1881) 52—85. — F. Cognasso, *Partiti politici e lotte dinastiche in Bizanzio alla morte di Manuele Comneno*. Torino 1912. — Г. А. Острогорскіи, *Возвышеніе рода Ангеловъ*. Юбил. сборникъ русск. археолог. общества. 1936, 111—128.

2. П. Мутафчиевъ, *Произходътъ на Асѣнвци*. Мак. Прегл., IV. 4 (1928) 1—42. — О. Успенскій, *Образованіе втораго болгарскаго царство*. Одесса 1879. — П. Никовъ, *Второ българско царство 1186—1936*. София 1937. — В. Н. Златарскіи, *Потеклото на Петра и Асѣня, водачитѣ на възстаніето въ 1185 год*. СпА. XLV (1933) 7—48.

3. П. Мутафчиевъ, *Произходътъ на Асѣнвци*. Мак. Прегл., IV. 4 (1928) 1—42.

4. П. Мутафчиевъ, *Владѣтелитѣ на Просѣкъ*. Страници изъ историята на българитѣ въ края на XII и началото на XIII вѣкъ. СбА I (1913) 1—85. — M. Bachmann, *Die Rede des Joh. Syropulos an den Kaiser Isaak II. Angelos (1185—1195) (Text und Kommentar) nebst Beiträgen zur Geschichte des Kaisers aus zeitgenössischen rhetorischen Quellen*. München 1935. — K. Zimmer, *Der deutsch-byzantinische Konflikt von Juli 1189 bis Februar 1190*. Byz. Zeitschr., XII (1902) 42—77. — K. Zimmer, *Der Friede zu Adrianopel (Februar 1190)*. Byz. Zeitschr., XI (1902) 303—320. — Д. Равовскій, *Роль половцевъ въ войнахъ Асѣней съ Византийской и латинской имперіями въ 1186—1216 годахъ*. СпА, LVIII (1939) 203—211.

III. БЪЛГАРИЯ ПРИ КАЛОЯНЪ

1. ПРОДЪЛЖЕНИЕ НА БОРБАТА СРЕЩУ ВИЗАНТИЯ. ИВАНКО И ДОБРОМИРЪ ХРЪСЪ.

Калоянъ, който като заложникъ живѣлъ въ Цариградъ две-три години, успѣлъ да избѣга навѣрно къмъ началото на 1190 г., когато тамъ били всецѣло погълнати отъ грижи по отбиване на опасността отъ кръстоносцитѣ. По своя буенъ характеръ и пълководски способности той не отстъпвалъ на Асѣня, а по ловкостъ и подвижностъ на ума далечъ го надминавалъ. Най-отличителната черта на тоя забележителенъ човѣкъ, който въ десетъ-годишното си царуване раздрусалъ цѣлия Балкански полуостровъ, е била неговата неукротима енергия.

Когато Калоянъ заелъ българския престолъ, държавната граница на България къмъ юго-изтокъ се намирала още по билото на Балкана. На юго-западъ тя обхващала земитѣ по горното и срѣдно течение на Места и Струма, но останалата частъ на Македония все още била подъ византийска властъ. Държавното обединение на българския народъ тепърва имало да се постига и тая именно задача си поставилъ Калоянъ. Но поради необходимостта да осигури вътрешния миръ и успокои страната си следъ сътресенията, преживѣни при убийствата на неговитѣ предшественици, той не можелъ да пристѣпи веднага къмъ изпълнението ѝ. Ето защо и първитѣ две години отъ царуването му не сж ознаменувани съ никакви особени събития въ борбата му съ Византия. Отъ своя страна и цариградското правителство вземало мѣрки, за да се приготви за очакваното настѣпление на българитѣ. Въ това отношение то прибѣгнало на първо време до услугитѣ на И в а н к о.

Византия винаги оказвала особено внимание къмъ чужденцитѣ политически емигранти, които търсѣли нейното гостоприемство и покровителство. Тя знаела да

ги използва като удобни оръжия на своята външна политика. Къмъ убиеца на Асѣня тя имала още по-голъмо основание да покаже благоволенieto си. Алексий III го обсипалъ съ почести, въвелъ го въ срѣдата на придворната аристокрация, а му обещалъ за жена и своята племенница, дъщерята на умрѣлия въ български пленъ севастократоръ Исакъ. Въ Цариградъ разбирали много добре, че никой другъ съ такава ревност не би могълъ да служи на империята въ борбата ѝ срещу българитѣ, както тоя честолюбивъ ренегатъ, отритнатъ отъ своя народъ и самъ скѣсалъ всички връзки съ него. Никой по-добре отъ Иванко не е познавалъ българитѣ, тѣхната сила и слабости, намѣренията и военната имъ тактика и, следователно, никой по-сполучливо отъ него не би могълъ да имъ се противопостави. Личнитѣ му качества на буенъ човѣкъ, но заедно съ това опитенъ и смѣлъ пълководецъ го правѣли още по-цененъ за ролята, която трѣбвало да му бѣде възложена.

Наскоро следъ бѣгството си Иванко билъ назначенъ за управител на Пловдивската областъ и началникъ на византийскитѣ военни сили въ нея. И той оправдалъ оказаното му довѣрие: съ рѣдко усърдие той отбивалъ дребнитѣ нападения на българи и кумани къмъ Тракия. По тоя начинъ Иванко спечелилъ пълното довѣрие на императора и, възползуванъ отъ него, добилъ почти неограничени права въ началството надъ дадената му провинция: увеличавалъ непрестанно войскитѣ си, като привличалъ въ тѣхъ все по-нови контингенти предимно отъ мѣстното българско население, и проявявалъ особени грижи за обучението и доброто имъ въоръжение. Тая трескава дейность на българина-ренегатъ почнала да буди опасения въ нѣкои по-прозорливи византийски срѣди. Особено подозрително било това, гдето Иванко строелъ крепости въ областъта на Родопа, която по-нова време не била изложена на никаква опасность отъ страна на българитѣ. Алексий не обръщалъ внимание на предупрежденията, които му се правили, докато най-сетне самъ Иванко вече престаналъ да крие своитѣ намѣрения. Той се отметналъ отъ империята и се провъзгласилъ за независимъ господаръ на дадената му за управление областъ, а прогонилъ византийцитѣ и отъ Източна Македония. Съ това подъ властѣта му паднали

всичките земи отъ срѣдното течение на Арда, до устието на Места и до планината Кушница (Пърнаръ-дагъ), недалечъ отъ Орфанския заливъ. Скъсалъ по тоя начинъ напълно съ Византия, той поискалъ да изкупи измѣната къмъ своя народъ и потърсилъ примирение съ Калояна.

По тоя начинъ Византия, която била положила толкова много усилия, за да запази отъ българитѣ земитѣ южно отъ Хемусъ, сега се видѣла неочаквано лишена отъ тѣхъ. Съ това било поставено въ опасностъ владението ѝ надъ цѣлата останала частъ отъ Тракия и Бѣломорието.

Положението на империята станало още по-тежко и поради това, че по-големата частъ отъ Македония сѣщо тѣй била вече загубена. Тамъ на сцената отново изпъкналъ Добромиръ Хръсъ. Изпратенъ отъ Петра и Асѣня още презъ 1186 г. въ Македония съ дружина, която не брояла повече отъ 500 души, Хръсъ съ помощта на мѣстното българско население успѣлъ да изтрѣгне отъ византийцитѣ Струмската областъ. Следъ мира, сключенъ между Търново и Цариградъ въ 1187 г., обаче, а по-късно и следъ появата на кръстоносцитѣ и събитията презъ 1190 — 1191 г., когато териториалната връзка на тая областъ съ земитѣ на Търновското царство била прекъсната, Хръсъ билъ предоставенъ на своитѣ собствени сили и заелъ тамъ положението на отдѣленъ и самостоеенъ владѣтель. Но византийскитѣ успѣхи срещу сѣбитѣ презъ 1191 г., когато империята отново станала владѣтель на всички подбалкански покрайнини отъ Ихтиманъ до Нишъ, показали на Хръсъ невъзможността да запази това свое положение. Тогава той трѣбвало да се подчини на Византия. Поради подозрителното му поведение той наскоро следъ това билъ затворенъ, но когаго българитѣ отъ северъ полновили настѣплението си къмъ Македония и тѣхнитѣ войски вече достигнали Сѣрско, императорътъ се виѣлъ принуденъ да го освободи и го изпратилъ за комендантъ на Струмица. Тѣй въ двѣтъ главни посоки, по които било насочено разширението на Търновското царство, Византия повѣрила отбраната си на двама ренегати-българи. Но както Иванко на изтокъ, тѣй и Хръсъ на западъ не останалъ за дълго послушно византийско оръжие. Едно-

временно съ своя сънародникъ той сжщо се отметналъ отъ византийцитѣ, почналъ съ помощта на мѣстното население война съ тѣхъ и въ скоро време свладѣлъ цѣла Срѣдна и Северна Македония. За столица си избралъ непристъпната крепостъ Просѣкъ на дѣсния брѣгъ на Вардара върху скалитѣ на Демиръ-капия. Всички военни експедиции на императорскитѣ войски срещу му се оказали безплодни. Накрай Алексий III трѣбвало да сключи миръ съ него, като му далъ за жена една отъ своитѣ близки роднини.

По тоя начинъ въ самия край на XII в. наредъ съ Търновското царство и на югъ отъ него възникнали две нови български княжества. Тѣхната поява е била прѣчка за българското държавно обединение, но при все това Калоянъ поддържалъ амбициитѣ на владѣтелитѣ имъ: чрезъ тѣхъ той постигналъ предварителната целъ — да отстрани византийското господство надъ южнитѣ български земи. Вмѣсто единъ врагъ — търновския царъ, Византия имала сега въ полустрова срещу си трима отдѣлни български господари.

Измежду тѣхъ най-неудобенъ за византийцитѣ билъ Иванко. Ето защо въ Цариградъ смѣтали, че трѣбвало на всѣка цена да се освободятъ отъ него. Поради недостатъчнитѣ си сили Иванко не можелъ да задържи равнината; византийскитѣ войски я заели, но всичкитѣ имъ усилия да проникнатъ въ Родопитѣ останали напраздни. Малкитѣ успѣхи, които тѣ имали съ превземането на крепостта Кричимъ и на нѣкои незначителни твърдини тамъ, били изкупени много скжпо: при една засада билъ плененъ военачалникътъ имъ Мануилъ Камица, единъ отъ най-добритѣ тогавашни византийски пълководци и братовчедъ на императора. Иванко го изпратилъ на Калоянъ. Видѣлъ, че съ сила не ще се отърве отъ Иванко, Алексий III прибѣгналъ до най-изпитаното сръдство на византийската политика — измамата. Чрезъ тържествена грамота той призналъ Иванка за господаръ на всички владѣни отъ него земи и го поканилъ на лична среща въ крепостта Станимака, като клетвено го увѣрилъ въ добритѣ си чувства. Наивниятъ българинъ повѣрвалъ на царската клетва, но когато се явилъ въ Станимака, билъ окованъ въ вериги и затворенъ. Следъ

това цѣлата му областъ отново минала подъ византий-ска власть.

Тоя неочакванъ и брѣзъ обратъ очевидно не билъ по смѣтките на Калояна и той не се забавилъ да му отвърне съ война въ всички посоки. Частъ отъ войските си, засилени съ многобройни кумански отреди, той изпратилъ къмъ Източна Тракия. И докато други настѣпили къмъ западна Сръдна гора и превзели крепостта Костенецъ въ подножието на Родопитѣ, самъ царьтъ съ пристѣплъ завладѣлъ силно укрепения градъ Варна, единственото мѣсто, което оставало на византийцитѣ върху черноморския брѣгъ на северъ отъ Балкана. Едновременно съ това и въ съгласие съ Калояна подновилъ неприятелствата си и Добромиръ Хръсъ. Едно следъ друго той отнелъ отъ византийцитѣ цѣла Западна Македония, следъ което проникналъ съ войските си дори до Сръдна Гърция. Тукъ като неговъ съюзникъ действувалъ Мануилъ Камица, когото Хръсъ преди това откупилъ отъ пленъ у Калояна. Възстаналъ срещу цариградското правителство и недавна назначениятъ византийски намѣстникъ въ Смолянската областъ (Сръднитѣ и Западни Родопи). Византия трѣбвало да напегне всички сили, за да се справи съ тъй струпалитѣ се върху ѝ беди. Понеже куманитѣ трѣбвало да се върнатъ въ земитѣ си отвъдъ Дунава, българитѣ опразднили зедно съ тѣхъ Тракия. Следъ като билъ потушенъ и бунтътъ въ Смолянската областъ, Алексий III се насочилъ срещу Хръса. Борбата противъ него обаче не била лесна, поради което императорьтъ билъ принуденъ да прибѣгне до сръдствата на византийската дипломация. Хръсъ билъ уговоренъ да откаже по-нататѣшната си поддрѣжка на Камица и тъй тоя последниятъ билъ прогоненъ изъ северногрѣцкитѣ земи. При сключения миръ съ империята Хръсъ ѝ повърналъ и западно-македонскитѣ покрайнини съ Битоля и Прилѣпъ.

Това поведение на Хръса несъмнено представляло измѣна на съюза му съ търновския царъ и къмъ българскитѣ национални интереси, поради което Калоянъ не се забавилъ заслужено да му отплати. Византия била заплашена по това време отъ нови вътрешни размирици, а на западъ се подготвялъ четвъртиятъ кръсто-

носенъ походъ, отъ чиито насоки тя основателно имала защо да се бои. Калоянъ използвалъ стѣсненото ѝ положение и предложилъ миръ, главното условие на който било унищожението на Хрѣсовото княжество и присъединението на земитѣ му къмъ българското царство. Империята не се поколебала да приеме това предложение, и оставениятъ на собственитѣ си сили князъ не могълъ да предотврати неизбежното. По-голъмата частъ отъ Македония, а освенъ това и цѣлата Косовска областъ съ градоветѣ Прищина и Призрѣнъ била включена въ българската държавна територия (1202 г.). Калоянъ се задоволилъ временно съ това успѣхъ, очаквайки новъ благоприятенъ моментъ да добие и останалото.

2. ОТНОШЕНИЯ НА КАЛОЯНА СЪ МАДЖАРИТѢ. СЪЗДАВАНЕ НА ЦАРИГРАДСКАТА ЛАТИНСКА ИМПЕРИЯ. ЦЪРКОВНАТА УНИЯ СЪ РИМЪ.

Когато презъ последнитѣ години отъ царуването на Асѣня българитѣ завладѣли Софийската областъ и проникнали въ Северна Македония, връзката между земитѣ по течението на р. Морава и останалитѣ византийски провинции въ полуострова била прекъсната. Поради това властта на империята въ тая отдалечена покрайнина вече не е могла да се задържи. Още преди смъртта на Асѣня тя била сжщо завзета отъ българитѣ. Тази промѣна обаче не е била по угодата на маджаритѣ, които презъ 80-тѣхъ години на XII в. бѣха отнели Моравскитѣ земи отъ Византия и доброволно бѣха ѝ ги повърнали при брака на Исака Ангела съ дъщерята на Бела III. На българската властъ въ Моравско тѣ гледали като на посегателство надъ собственитѣ имъ права. Поради това по времето, когато Калоянъ билъ заетъ съ войната срещу Византия, новиятъ маджарски кралъ Емерихъ навлѣзълъ съ войскитѣ си въ тая областъ и отново я заелъ. На сърбитѣ, които му помагали въ това предприятие, той отстъпилъ града Нишъ. Но Калоянъ не се забавилъ да отговори на това предизвикателство. Велнага следъ като мирътъ съ Византия билъ сключенъ, той прогонилъ маджаритѣ, а заедно съ тѣхъ и сърбитѣ трѣбвало да се оттеглятъ отъ Нишъ. При все

това маджаритѣ на следната година успѣли да завзематъ северната частъ на Моравската областъ, въ която премахнали сѣществувашитѣ тамъ петъ български епископства. Тѣй спорътъ за владението на Моравско станалъ постоянна причина за враждебнитѣ отношения между българи и маджари презъ течение почти на цѣлия XIII в.

Съперничеството съ византийци и маджари презъ едно време, когато българската държава още не била добила признанието на никоя външна сила, принудило Калояна да търси авторитетна санкция на положението си като законенъ владѣтель на българскитѣ земи. Въ това отношение той билъ улесненъ отъ църковно-политическитѣ стремежи на папата Инокентий III. При тоя представител на римската църква папството бѣ достигнало върха на своето могѣщество. За всички свѣтски господари въ Западна и Срѣдна Европа волята на римския първосвещеникъ по онова време е била законъ, който тѣ не смѣли да престѣпятъ. Утвърдилъ върховенството си надъ Запада, Инокентий вече се стремѣлъ да го наложи и надъ християнския Изтокъ. И тѣй като тукъ главната враждебна нему сила била православната Византия съ нейния претендиращъ сѣщо за вселенско първенство патриархъ, нужно било да се изтрѣгнатъ отъ духовното ѣ влияние народитѣ, които тогава образували източната православна общностъ.

Още презъ 1201 г. единъ пратеникъ на Инокентия III, грѣцкиятъ униатски свещеникъ въ Бриндизи Доминикъ, донесълъ на Калояна писмо, въ което папата говорѣлъ за интереса си къмъ българитѣ и подканялъ Калояна да засвидетелствува предаността си къмъ римския престолъ. Поради това, че билъ всецѣло погълнатъ отъ събитията, които по онова време се разигравали около южнитѣ граници на България, отъ една страна, а отъ друга — понеже Доминикъ като грѣкъ не му вдѣхвалъ довѣрие, Калоянъ го задържалъ близу две години, като оставялъ безъ отговоръ и папското послание. Найсетне Доминикъ билъ изпратенъ назадъ съ две писма — отъ царя и търновския архиепископъ Василия. Следъ като благодарилъ на Инокентия за вниманието му и се извинявалъ за забавянето на отговора си, Калоянъ изявявалъ своята преданостъ къмъ римския престолъ и го-

товността си да постави своя народъ подъ духовното върховенство на папата, но молѣлъ Инокентия да го признае за царь, достоинство, което имали нѣкога старитѣ български владѣтели Петъръ и Самуилъ. Въ сжщия смисълъ било съставено писмото и на търновския архиепископъ.

Папата побързалъ да се отзове на искането на Калояна, като изпратилъ въ България новъ легатъ, капелана Йоанъ Каземарински. Въ писмата си до царя и архиепископа, които Йоанъ носѣлъ, папата тоя пжтъ смѣтналъ за нужно да имъ припомни, че по времето на Бориса българитѣ сжщо били свързани въ църковно отношение съ Римъ, отгдето искали да имъ бжде изпратенъ и архиепископъ, но накрай се поддали на гръцкитѣ съблазни и изгонили отъ земята си латинското духовенство. Съ това Инокентий обяснявалъ, защо сега не се решилъ да изпрати за свой легатъ висшъ църковенъ сановникъ. Очевидно той искалъ да обърне вниманието на българския царь, че има предвидъ поуката на миналото и че не ще се задоволи съ праздни обещания отъ негова страна. Колкото се отнася до искането на Калояна, Инокентий му съобщавалъ, че може да му признае достоинството на краль (*rex*), а не на царь (*imperator*), тѣй като за римската църква сжществувалъ само единъ императоръ — тоя на западната римска империя. На българския църковенъ глава той билъ съгласенъ да признае сжщо тѣй само достоинството на архиепископъ, подчиненъ на римския престолъ.

На пжтъ за България папскиятъ легатъ се задържалъ въ Унгария и Босна, гдето по поржка на папата трѣбвало да уреди нѣкои църковни въпроси. Между това въ Балканския полуостровъ настѣпили събития, които предизвикали корененъ превратъ въ тукашнитѣ държавно-политически отношения.

Още презъ 1202 г. на западъ се подготвялъ четвъртиятъ кръстоносенъ походъ. Тоя пжтъ кръстоносцитѣ, имайки предвидъ опита отъ своитѣ предшественици, били решили да се отправятъ на изтокъ по море. Поради това трѣбвало да потърсятъ помощта на Венеция, по онова време единствената морска държава, която могла да имъ остави на разположение достатъчно транспортни и военни кораби. Републиката се пока-

зала готова да изпълни желанието имъ срещу значително парично възнаграждение, но едва що кръстоносната армия била готова да отплува на изтокъ, при нейнитѣ водачи се явилъ избѣгалиятъ отъ Цариградъ синъ на ослѣпения Исакъ Ангелъ съ настоятелната молба да му съдействуватъ да си възвърне бащиния престолъ. За Венеция това предложение се явявало като случай, който обещавалъ да я направи истински господаръ на положението въ източната империя и хитриятъ, крайно енергиченъ венециански дожъ Енрико Дандоло успѣлъ да склони кръстоносцитѣ да се съгласятъ на предложението на византийския претендентъ. Тѣй, вмѣсто презъ Египетъ къмъ Палестина, както първоначално билъ замисленъ, четвъртиятъ кръстоносенъ походъ се насочилъ къмъ Цариградъ. Презъ пролѣтѣта 1203 г. Исакъ Ангелъ и синъ му били възстановени на престола, но поради това, че имали нужда отъ помощъ, за да утвърдятъ властѣта си и надъ провинциитѣ, кръстоносцитѣ трѣбвало да продължаватъ пребиванието си подъ стенитѣ на византийската столица. Тукъ, нѣколко месеца по-късно дълго сдържаната омраза между византийци и латинци избухнала съ такава сила, че никакво примирение вече не било възможно. Кръстоносцитѣ блокирали Цариградъ по суша и море и следъ нѣколко месечна обсада, презъ априлъ 1204 г. го завладѣли.

Цельта на кръстоносния походъ била забравена. На многовѣковното съществуване на Византия билъ сложенъ край и върху нейнитѣ развалини се явила Цариградската латинска империя. За императоръ баронитѣ избрали единъ отъ своитѣ първенци — фландърския графъ Балдуина. Отъ южно-македонскитѣ земи заедно съ Западна Тракия било образувано Солунско кралство, за глава на което, като васалъ на латинския императоръ, билъ издигнатъ графътъ Бонифаций Монфератски. Останалитѣ рицари и барони получили ленни владения въ Тракия и въ грѣцкитѣ земи. Венеция сложила рѣка на най-богатитѣ земи въ Тракия, а сѣщо на редица пристанищни градове и на островитѣ въ Егея и Адриатика. За латински патриархъ въ Цариградъ билъ избранъ сѣщо венецианецъ. Мнозина видни византийски аристократи избѣгали въ Мала Азия и тамъ нѣкои отъ тѣхъ се обявили

за независими областни владѣтели. Между тѣхъ се намиралъ и Теодоръ I Ласкарисъ, който презъ последнитѣ часове преди падането на Цариградъ билъ провъзгласенъ за византийски императоръ. Властѣта му тамъ обаче била призната само въ една малка областъ около гр. Бруса. Днитѣ на тия едва що създадени грѣцки държавици изглежда били преброе-ни, тъй като предвидено било и тѣхнитѣ земи да бждатъ раздадени като ленове на латинскитѣ барони. И тия последнитѣ съ своитѣ рицари и войници вече се били прехвърлили въ Мала Азия, гдето градове и крепости едно следъ друго падали подъ ударитѣ имъ.

При това положение България се намирала между две католически сили, нейнитѣ непосредствени съседи — маджарското кралство на северо-западъ и латинската империя на югъ и изтокъ. За бждещата сигурностъ на българската държава било необходимо да се ускори сближението съ Римъ, като се добие признанието и отъ страна на представителя на католическия свѣтъ. Поради това че папскиятъ легатъ се забавилъ и очакваниятъ съ него отговоръ на Инокентия не пристигналъ, Калоянъ изпратилъ до него ново писмо, вече съ много по-опредѣлено съдържание. Той заявявалъ, че е готовъ да застане подъ църковното върховенство на римския първосвещеникъ и молилъ папата да изпрати архиерей, който да го короняса за царъ, като рѣкоположи за патриархъ и българския църковенъ глава, тъй като „царство безъ патриархъ не можело“. Това писмо заедно съ много и скѣпи подарѣци трѣбвало да бжде отнесено отъ цѣло посолство на чело съ самия търновски архиепископъ Василий. Въ Драчъ, отгдето Василий трѣбвало да отплува за Италия, той билъ задържанъ отъ тамошнитѣ грѣцки власти, но писмото на Калояна той успѣлъ да изпрати въ Римъ по свои до-вѣрени лица. Между това дългоочакваниятъ римски посланикъ, капеланътъ Йоанъ Каземарински пристигналъ въ Търново и по папско пълномощие, провъзгласилъ Василия за примасъ, т. е. глава на българската църква. Нѣколко месеца по-късно за България потеглилъ римскиятъ кардиналъ Львъ. Той носѣлъ на Калояна корона, скиптеръ и знаме, които папата му пращалъ. Маджаритѣ обаче, презъ чиято земя Львъ ми-

наль, когато научили за неговата мисия, го задържали. Кралът имъ Емерихъ настоявалъ предъ Инокентия да не дава признание на Калояна, докато той последниятъ не върне отнетитъ отъ маджаритъ земи въ Моравско, но строгиятъ отговоръ, който получилъ отъ Римъ, го смирилъ. Лъвъ пристигналъ въ Търново презъ есенъта 1204 г. и три седмици по-късно, на Архангеловъ день, Калоянъ билъ тържествено коронясанъ отъ него за български „кралъ“, както гласѣло и папското нареждане. При все това Калоянъ смѣталъ, че му била призната царската титла и въ своитѣ писма до папата сега, както и по-късно, винаги се наричалъ *imperator*, въпрѣки строгия формализъмъ на папската канцелария, които упорито го титулувала *rex Bulgariae*. Сѣщото било и съ Василия, който смѣталъ, че билъ възведенъ въ патриаршеско достоинство. Това заблуждение впрочемъ поддържалъ у него и самиятъ Инокентий, който въ едно отъ писмата си го увѣрявалъ, че дадената му титла „примасъ“ била равнозначна на „патриархъ“.

Оловенъ печатъ на царъ Калоянъ (Рис. на Т. Герасимовъ). Печатътъ носи надписъ: + Калѡѣн ц(а)р(ь) блгарѡм+

Всѣка една отъ дветѣ страни преследвала свои цели и съзнателно давала видъ, че е получила именно това, което желаела, оставяйки на времето да отстрани недоразуменията.

Очакванията на маджарския кралъ Емериха, че съ застъпничеството на папата ще си възвърне владението на моравските земи, останали напраздни. Въ писмото си до Инокентия, съ което благодарилъ за даруваната му царска корона, Калоянъ направо заявявалъ, че маджаритъ нѣматъ никакви права надъ Моравско. Самъ той, Калоянъ, билъ готовъ да живѣе въ добро съседство съ тѣхъ, при условие, че тѣ ще се откажатъ отъ претенцитъ си надъ тая българска областъ. Защото, завършвалъ писмото си Калоянъ, „ако маджаринтъ потегли срещу земитъ на царството ми и Богъ даде той да бѣде победенъ, нека Ваше Светейшество не ме дър-

жи отговоренъ за това, което може да настъпи“. До тая, очаквана отъ българския царь, нова война не се дошло. Още презъ сжщата есень 1204 г. краль Емерихъ умрѣлъ, а неговиятъ наследникъ Андрей I презъ течение на Калояновото царуване ималъ тѣй много други грижи, че не помислилъ да повдига отново спора съ българитѣ.

3. БОРБАТА НА КАЛОЯНА СЪ ЛАТИНЦИ И ГЪРЦИ.

Много по-голъма била опасността, която заплашвала тогавашна България отъ латинцитѣ на югъ. Опиянени отъ успѣха, който ги направилъ господари надъ земитѣ на повалената Византия, тѣ смѣтали, че тукъ, въ Европейския Юго-изтокъ, нѣмало сила, която би била въ състояние да имъ противостои. Това тѣхно отношение най-рано трѣбвало да почувствува и самиятъ Калоянъ. Още презъ лѣтото 1204 г., нѣколко месеца следъ като Цариградъ падналъ, императоръ Балдуинъ съ войска и съ блестяща свита отъ рицари и барони тръгналъ изъ Тракия, да приведе въ подчинение тамошнитѣ мѣста. Когато се намиралъ негде около българската граница, явили се пратеници на българския царь, който предлагалъ на новитѣ си съседи миръ и приятелство. Гордитѣ латинци обаче отговорили на това предложение съ обида, — Калоянъ не могълъ да се отнася къмъ тѣхъ като съ свои равни, а като робъ къмъ господаритѣ си; земитѣ, които владѣлъ, принадлежали на унищожената отъ тѣхъ Византия; следователно тѣ, нейнитѣ наследници, единствено имали законно право надъ тѣхъ, и Калоянъ трѣбвало да имъ ги повърне. Иначе тѣ съ сила щѣли да го заставятъ да стори това.

Тоя отговоръ далъ на царя недвусмислено да разбере намѣренията на пришълцитѣ къмъ българската държава и самия него. При все това, тѣй като очакваното признание на Римъ още не било получено, той трѣбвало да замълчи и да преглътне обидата. Но нѣколко месеца по-късно, когато вече папскиятъ легатъ възложилъ на главата му българската корона, той не се забавилъ да заговори по единъ достоенъ начинъ за предизвикателствата на латинцитѣ. „Както азъ не имъ

причинявамъ никакво зло, писалъ той въ сжщото благодарствено писмо до Инокентия, нека и тѣ ме зачитатъ. Обърнете имъ внимание на това. Защото въ случай, че тѣ не промѣнятъ държанието си къмъ мене или ме нападнатъ, азъ ще се смѣтамъ свободенъ да действамъ тъй, както намѣря за добре, и нека тогава Ваше Светейшество не ме смѣта виновенъ за последицитѣ“.

Не се знае, дали папата е направилъ въ тоя смисълъ нѣкакви постѣпки въ Цариградъ, но отношенията на латинцитѣ къмъ българския владѣтель продължавали да оставатъ натегнати. Още по-грубо и предизвикателно било тѣхното държание къмъ подчиненото имъ византийско население, особено къмъ гръцката аристокрация. На готовността, изказана отъ нѣкои измежду нейнитѣ представители да сътрудничатъ съ новата властъ, било отвърнато съ не по-малко пренебрежителенъ отказъ. Тогава срѣдъ гръцкитѣ първенци въ Тракия съзрѣла мисълта да потърсятъ покровителството и помощта на Калояна. Пратеници отъ тамошнитѣ градове се явили при него съ заявлението, че сж готови да се вдигнатъ срещу латинцитѣ и да го признаятъ за свой царъ, стига той да ги подкрепи въ борбата имъ и да имъ обещае, че ще се отнася къмъ тѣхъ, както къмъ всички свои поданици. За българския царъ, който отдавна билъ разбралъ, че въоръжената разправа съ новитѣ владѣтели на Цариградъ е неизбежна, това предложение се явявало извънредно изгодно. То очертавало за него благоприятнитѣ изгледи вече съ съдействието на самитѣ гръци да поеме държавното наследство на повалената Византия и да осъществи по тоя начинъ най-смѣлитѣ блѣнове на Крума и Симеона. Споразумението за общо действие срещу латинцитѣ било сключено. За да обезпечи успѣха му, Калоянъ си осигурилъ помощта и на куманитѣ, а освенъ това потърсилъ да завърже сношения и съ селджукскитѣ турци въ Мала Азия.

Тѣй настѣпила пролѣтътъ 1204 г. Най-виднитѣ личности отъ латинскитѣ барони заедно съ голѣма частъ отъ войскитѣ на империята се намирали въ Мала Азия, гдето подчинението на останалитѣ византийски земи било въ пълнен ходъ. Солунскиятъ краль Бонифаций съ други отреди отъ кръстоносци завършвалъ завоеването на Южна Гърция, гдето отдѣлни византийски първен-

ци, използвайки безвластието, настъпило следъ като Цариградъ падналъ, сжщо се надѣвали да се утвърдятъ като независими владѣтели. И тъкмо въ тоя моментъ, когато пълната ликвидация на византийското държавно наследство е била къмъ своя край, подготвеното съ съдействието на Калояна възстание въ Тракия избухнало. Знакътъ билъ даденъ отъ Димотика, гдето малобройниятъ латински гарнизонъ билъ избитъ или плененъ. Следъ това едно следъ друго се вдигнали Одринъ, Аркадиополъ (дн. Люле Бургасъ), Цурулонъ (дн. Чорлу) и др. Тия отъ кръстоноснитѣ рицари или войници, които паднали въ пленъ, били изпращани на Калояна; други били безпощадно избивани. Само малцина успѣвали да се спасятъ съ бѣгство къмъ Цариградъ. Рицарьтъ Рене де Три, който получилъ въ ленно владение Пловдивъ и околността му, билъ принуденъ да напусне града и потърсилъ убѣжище въ непристъпната твърдина Стенимахонъ (дн. Асѣнова крепостъ или Станимака).

При вестъта за тия събития Балдуинъ заповѣдалъ действията въ Мала Азия да бждатъ преустановени и намиращитѣ се тамъ войски да се прехвърлятъ отсамъ Протоцитъ. Съ събраната по тоя начинъ набързо армия той се запжтилъ на западъ. Предоставени на себе си, градоветѣ Виза и Чорлу не се решили да се противятъ и отворили вратитѣ си. Аркадиополъ обаче, който се опиталъ да се брани, билъ превзетъ и подложенъ на страшно кръвопролитие. Отъ тамъ латинцитѣ се отправили къмъ Одринъ, но когато стигнали предъ него, върху стенитѣ му вече се развѣвали българскитѣ знамена. Градътъ могълъ да бжде превзетъ само съ редовна обсада и Балдуинъ наредилъ около му стенобитнитѣ си машини. За предпазване отъ всѣка изненада обсадителитѣ укрепили своя станъ. Тѣй изминали цѣли две седмици. Но когато вече положението на Одринъ поради недостига на храна станало твърде тежко, въ неговитѣ околности почнали единъ следъ другъ да никнатъ кумански конни отреди. На 14 априлъ 1204 г. единъ такъвъ отредъ се явилъ предъ самия латински станъ и го обсипалъ съ стрелитѣ си. Тогава графъ Стефанъ де Блуа не издържалъ предизвикателството и въпрѣки даденитѣ отъ Балдуина нареждания, се на-

хвърлил съ дружината си да преследва нападателитѣ. Тѣ ловко избѣгнали удара и се понесли назадъ, като увлѣкли противниците си до мѣстото, гдето съ цѣлата си армия отъ 14 хиляди кумани и многобройни българи, скрити въ гѣнкитѣ на околнитѣ височини, очаквалъ срещата самиятъ Калоянъ. Разстроениятъ отъ преследването отредъ на де Блуа, попадналъ въ тѣй приготвената му засада и нищо — нито желѣзнитѣ брони на рицаритѣ, нито отчаяната имъ храбростъ не могла да му помогне. Мѣстото на битката било на 5 клм. отъ Одринъ. При вестта за станалото Балдуинъ оставилъ частъ отъ войскитѣ си съ венецианския дожъ Енрико Дандоло и маршалъ Жофруа Вилардуенъ да наблюдава града, а съ другата полетѣлъ на помощъ на своитѣ. Но било вече късно. Графътъ де Блуа билъ падналъ смъртно раненъ и повечето отъ рицаритѣ му убити, когато довтасалиятъ Балдуинъ заедно съ воденитѣ отъ него подкрепления сжщо тѣй билъ обграденъ отъ многобройнитѣ маси на българи и кумани. Обкованитѣ въ желѣзо и мжчно подвижни латински войски се оказали безпомощни срещу стрелитѣ на леката куманска конница и мечоветѣ на българската пехота; притиснати отъ всички страни, трѣбвало всѣки единъ отъ тѣхъ да се бие за спасението си. Битката продължила до вечерята. Въ настѣпилия смутъ Балдуинъ, сваленъ отъ коня си, билъ обезоръженъ и плененъ, по-голѣмата частъ отъ войницитѣ и рицаритѣ му паднали на бойното поле и само малцина, които се изтрѣгнали читави отъ общото унищожение, смогнали да се добератъ до стана предъ Одринъ, за да съобщатъ на своитѣ за страшното нещастие. Цвѣтътъ на латинската военна сила билъ унищоженъ.

Енрико Дандоло и Вилардуенъ трѣбвало да мислятъ за спасението на останалото. Предъ опасността да се озоватъ сами блокирани между обсадения градъ и водената отъ Калояна армия, тѣ още презъ нощта вдигнали дружинитѣ си и съ най-голѣма предпазливостъ се втурнали назадъ, като, за да прикриятъ отстъплението си, запалили буйни огньове въ стана си. Въ непрекъснатото бѣгство, което траяло две денонощия, тѣ стигнали въ гр. Родосто на Мраморно море и едва тука се почувствували въ безопасностъ. Калоянъ настѣпвалъ по ди-

ритѣ имѣ и въ разстояние на нѣколко дня цѣла Тракия почти до стениѣ на Цариградѣ паднала подѣ властѣта му. Но царѣтъ не се решилѣ да удари на него и се обърнаѣ на западѣ къмѣ Солунското кралство. Областѣта между долна Марица и Места била бързо пребродена, градѣтъ Сѣрѣ билѣ превзетѣ, а латинскиятѣ му гарнизонѣ билѣ плененѣ и изтрѣбенѣ. Следѣ това царѣтъ се отправилѣ къмѣ Солунѣ. Но, докато стигне тамѣ, българскиятѣ войвода Чъсменѣ, който заповѣдвалѣ надѣ Просѣкъ и съседната областѣ, успѣлѣ съ намиращитѣ се на разположението му други български сили да превземе тоя градѣ. Защитницитѣ му обаче заедно съ кралското семейство се затворили въ тамошната цитадела. Уведомениятѣ за положението Бонифаций, който съ войскитѣ си още се намиралѣ въ Пелопонесѣ, бързо се върналѣ назадѣ, за да спасява столицата си. Българитѣ не дочакали пристигането му и се оттеглили, но съ изключение на непосредственитѣ околности на Солунѣ цѣла Македония минала подѣ властѣта на българския царѣ. Тогава мощитѣ на Иларионѣ Мъгленски били пренесени отѣ крепостѣта Мъгленѣ въ Търново.

Битката при Одринѣ представяла смъртенѣ ударѣ за едва що създадената латинска империя. Наистина латинцитѣ разполагали съ още доста много войски, разпрѣснати въ южнитѣ области на Балканския полуостровѣ, по северозападнитѣ крайбрѣжия на Мала Азия и изѣ островитѣ на Егея; отчаянитѣ позиви за помощѣ, които тѣ отправили къмѣ католическия свѣтъ, привличали при това на нѣколко пѣти тогава, пѣкъ и по-късно, къмѣ Цариградѣ нови армии отѣ авантюристѣ изѣ Запада. Предизвиканата отѣ поражението паника била също тѣй скоро преодоѣна. Малко по-късно тѣ дори се почувствували достатѣчно силни, за да минатѣ отново въ настѣпление, при което, благодарение на нѣкои благоприятни за тѣхѣ обстоятелства, си възвѣрнали голѣма частѣ отѣ своитѣ владения въ Тракия. Всички тия успѣхи обаче сѣ били преходни. Латинското господство било разклатено изѣ основи и вече нищо не е било въ състояние да обезпечи трайностѣта му. Най-важното било, че битката при Одринѣ разрушила легендата за непобедимостѣта на обкованитѣ въ желѣзни брони рицари. Начинѣтъ, по

който тѣ могли да бждатъ победени, билъ узналъ, а съ това изчезналъ и страхътъ отъ тѣхъ.

Скоро обаче станало явно, че плодетъ отъ одринската победа били събрани не отъ победителитъ българи, а отъ други. За да ограничатъ последицитъ отъ постигналото ги нещастие, латинцитъ трѣбвало да привлѣкатъ къмъ Тракия и остатъка отъ войскитъ си, които действували въ Мала Азия. Почти всички завоевания, направени до тогава тамъ, били изоставени и минали отново въ ржцетъ на гърцитъ. Прогонената отъ Европа Византия се запазила, следователно, отвждъ Протоцитъ. Теодоръ Ласкарисъ, който между това успѣлъ да вземе връхъ надъ останалитъ си съперници, се издигналъ като безспоренъ представител на спасената византийска държавностъ и година по-късно билъ тържествено коронясанъ въ гр. Никея. Тамъ било установено седалището и на прогонената отъ Цариградъ грѣцка патриаршия. Тѣй, благодарение единствено на удара, нанесенъ на латинцитъ при Одринъ, възникнала Н и к е й с к а т а империя — прѣкъ наследникъ на стара Византия и носителъ на нейнитъ завети и на държавнитъ ѝ права.

Следъ като Балдуинъ билъ плененъ, събранитъ въ Цариградъ барони избрали за регентъ на империята братъ му Хенриха. Решено било да се пристѣпи и къмъ отвоюването на загубенитъ отъ латинцитъ тракийски земи. Енергичниятъ и способенъ Хенрихъ се заелъ съ тая задача, като се възползувалъ отъ отсъствието на Калояна, заетъ по онова време въ Македония. Не следъ дълго, повечето отъ градоветъ и крепоститъ въ Тракия отново паднали подъ латинска властъ, но усилията да бждатъ овладѣни Одринъ и Димотика останали напразни. Тогава латинцитъ привлѣкли на страната си нѣкои отъ останалитъ представители на грѣцката аристокрация, на които раздали земи въ ленно владение, и съ тѣхно съдействие успѣли да събудятъ срѣдъ гърцитъ въ Тракия старата омраза срещу българитъ. Противобългарското движение избухнало най-напредъ въ Пловдивъ. Следъ като Рене де Три напусналъ тоя градъ, мѣстнитъ гърци се отметнали отъ съюза съ Калояна и провъзгласили за свой владѣтель единъ византийски пълководецъ Алексий Аспиетъ, който по времето на Асѣня билъ плененъ отъ българитъ въ една битка

при Стъръ. Пловдивският павликяни се обявили решително срещу тоя превратъ и съобщили на Калояна, че сж готови да му съдействуватъ да завземе града. Разярениятъ отъ измѣната царь бързо се явилъ подъ стенитъ му. Пловдивъ билъ превзетъ и разрушенъ, гръцкитъ първенци въ него наказани съ смъртъ, а останалото гръцко население разгонено. Тоя актъ на отмъщение обаче улеснилъ противобългарскитъ агитации срѣдъ гърцитъ отъ другитъ градове и въ кжсо време цѣла Тракия се отметнала отъ Калояна и минала отново подъ властѣта на латинцитъ.

Тогава чувството за мѣстъ заговорило у измамения български царь съ непреодолима сила. Презъ пролѣтъта 1206 г. той насочилъ къмъ Тракия безброй кумански пълчища и цѣлата тая областъ до самитъ стени на Цариградъ била покрита съ развалини. Едно следъ друго паднали и били разрушени градоветъ Апри, Родосто, Ираклия (дн. Ерегли), Чорлу, Аркадиополъ, Макри (на егейския брѣгъ западно отъ Марица), Траянополъ (при устието на Марица), Мосинополъ (при Гюмюрджина) и много други, а голѣма частъ отъ жителитъ имъ били изселени къмъ Дунава. Цариградъ, отъ който латинцитъ не смѣли да се покажатъ, сжщо очаквалъ участѣта си, но натоваренитъ съ плячка кумани предпочели да се задоволятъ съ награбеното и поели обратния пѣтъ къмъ заддунавскитъ си степи. Нѣколко месеци по-късно самъ Калоянъ съ многобройна войска обсадилъ Димотика, която заедно съ Одринъ единствена била оцѣлѣла срѣдъ всеобщото разрушение. Но силно укрепената твърдина устояла на българскитъ обсадни машини и при вестѣта, че самъ Хенрихъ съ войска бързалъ на помощъ на обсаденитъ, Калоянъ предпочелъ да се оттегли.

Тогава единъ латински отредъ успѣлъ да се промъкне презъ Източна Родопа и освободилъ блокирания отъ 13 месеци въ Станимака Рене де Три заедно съ цѣлата му дружина. Отъ него латинцитъ научили, че пленениятъ при Одринъ Балдуинъ вече не билъ между живитъ. За края му още тогава се носѣли различни слухове. Споредъ едни той билъ убитъ по заповѣдъ на Калояна, а споредъ други умрѣлъ въ тъмница, гдето Калоянъ го билъ затворилъ. Не се знае точно и колко време Балдуинъ живѣлъ въ български пленъ. Следъ

като вече нѣмало съмнение, че Балдуинъ не билъ живъ, братъ му Хенрихъ, който дотогава се считалъ за неговъ замѣстникъ въ управлението, билъ тържествено провъзгласенъ за императоръ. Нѣколко месеца следъ одринската битка, поради преживѣнитѣ тогава тревоги и умора, умрѣлъ и венецианскиятъ дождъ Енрико Дандоло.

Скоро следъ това Калоянъ отново изпратилъ войскитѣ си въ Тракия. Сега Димотика била превзета и разрушена, но Одринъ и тоя пътъ устоялъ. Следъ оттегляне на неприятелитѣ императорътъ едно следъ друго предприелъ отъ Одринъ два набѣга къмъ източна Стара планина. При единия отъ тѣхъ билъ разрушенъ гр. Айтось, но нѣщо повече отъ това не било постигнато. Българската опасност тежела непрестанно както надъ Латинската империя, тъй и надъ Солунското кралство, поради което презъ пролѣтѣта на 1207 г. Хенрихъ и Бонифаций при една лична среща въ Кипсела уговорили да съединятъ силитѣ си и още презъ сѣщата година дружно да нападнатъ България. На връщане отъ Солунъ Бонифаций отъ Мосинополъ навлѣзълъ въ Родопа, за да преследва нѣкакви български отреди, които съ нападенията си безпокоели околноститѣ на тоя градъ, но попадналъ въ устроената му отъ българитѣ засада и билъ убитъ. Тѣй следъ Дандоло и Балдуина падналъ поради неприятелството съ българитѣ и последниятъ отъ виднитѣ водачи на четвъртия кръстоносенъ походъ.

Веднага следъ смъртта на Бонифация Калоянъ съ многобройна войска се явилъ подъ стениитѣ на Солунъ и го обсадилъ. Управлението на кралството било поето отъ вдовицата на Бонифация, регентка на малолѣтния си синъ, и българскиятъ царъ се надѣвалъ напълно основателно, че тя не ще е въ състояние да защити града. Той не подозиралъ, че измѣната вече подготвяла на това предприятие съвсемъ другъ край. Една нощъ Калоянъ билъ смъртно раненъ въ палатката си и, следъ страшни мъжки вечерѣта, на следния день починалъ. Въ предсмъртнитѣ си часове той открито сочелъ като убиецъ единъ отъ своитѣ войводи, куманина Манастрасъ, когото самъ билъ видѣлъ, да му нанася ударъ съ копие то си. На събраното подъ Солунъ българско воинство не оставало друго, освенъ да свие знамената

си и, понасяйки трупа на убития си царь, съ още по-свити сърдца да се запжти обратно на северъ. Тъй падналъ жертва на престѣплението, извършено отъ негови близки, и сетниятъ отъ тримата братя, на които българскиятъ народъ дължелъ освобождението си, а новата българска държава — своя буенъ възходъ.

Царуването на Калояна, което приключва освободителната борба на българския народъ и го повежда къмъ пълното му държавно обединение, представя една отъ най-блѣскавитѣ епохи въ нашата история. Въ периода само на едно десетолѣтие едва що създадената българска държава израстнала като първа военна и политическа сила въ Балканския полуостровъ. Разнебителната отъ ударитѣ ѝ латинска империя вече очаквала неизбѣжния си край. Подъ българския натискъ и предъ окончателно унищожение се намирало и Солунското латинско кралство. Маджаритѣ сж били изхвърлени изъ северозападнитѣ български земи, а лишената отъ маджарска закрила малка сръбска държава, затворена въ планинитѣ къмъ Ибъръ и Западна Морава, е живѣла съ единствената грижа да запази съществуването си. Престѣплението подъ Солунъ прекършило цѣлия тоя буенъ подеъмъ, въ който сж били на пжтъ къмъ пълното си осжществяване най-смѣлитѣ мечти на Симеона — обединението на Балканския полуостровъ подъ скиптъра на българския царь. Както въ много други случаи презъ дългата си история, българскиятъ народъ и сега видѣлъ въ единъ день да пропада всичко добито въ многолѣтни кървави усилия. И както не само еднажъ, тъй и сега злото дошло отъ себичността и духа на раздора тъкмо у ония ржководни срѣди, у които съзнанието за дългъ къмъ народъ и държава е трѣбвало да бжде най-бистро.

За вътрешна законодателна дейность на Калояна нѣмаме никакви известия. Поради непрестаннитѣ войни той въ кжсото си царуване едва ли е ималъ възможность да посвети внимание за устройството на държавата и на българското общество. А тѣ именно тогава, въ зората на свободния животъ, сж се нуждаели отъ особени грижи. Сигурно обаче е, че тоя силенъ човѣкъ не е оставилъ безнаказано безредието, безчинствата или необузданитѣ амбиции на нѣкои отъ представителитѣ на

българското боярство, които поради своите заслуги или високъ произходъ сж смѣтали, че всичко имъ е позволено. Недоволството на тия люде отъ властната личност на Калояна, готовъ да сложи тежката си рѣжка върху имъ, е предизвикало и тѣхния заговоръ срещу му.

Гърците въ Солунъ, смаяни отъ неочакваното си избавление, не се забавили да го припишатъ на своя покровителъ св. Димитрия. Още тогава била съчинена легендата, че именно солунскиятъ светецъ проболъ съ копие то си спящия Калоянъ. Православната византийска църква подела тая легенда, за да я насади на края въ съзнанието и на самите българци; и до ден днешенъ въ българските църкви се срѣща иконата на св. Димитрия съ прострѣния подъ нозетѣ му български царь. Името му Калоянъ, още докато билъ живъ, гърците преиначили на Скило-ѵоанъ, т. е. „Кучето ѵоанъ“. Самъ той следъ измѣната на тракийските гърци смѣталъ, че е избранъ отъ providението да отмъсти за всички минали претѣпления на византийците надъ българския народъ и срещу името Българоубиецъ, съ което тѣ величаели Василия II, той съ гордостъ се наричалъ Ромеоубиецъ.

1. П. Мутафчиевъ, Владѣтелите на Просѣкъ, СбА, I (1913) 1—85.—В. Н. Златарски, Ансбертовиятъ „жупанъ или сатрапъ на България“ не е билъ Добромиръ Хризъ, ГСУ, XXIX. 6. 1933. — N. Mouchmov, Un sceau en plomb du tsar Kaloyan (1196—1207). Byzantinoslavica, IV (1932) 135—138.

2. Ив. Дуйчевъ, Преписката на папа Инокентия III съ българите. Уводъ, текстъ и бележки. ГСУ, XXXVIII. 3. 1942.—П. Никовъ, Българската дипломация отъ началото на XIII вѣкъ. БИБ, I 3 (1928) 76—108.—W. Norden, Der vierte Kreuzzug im Rahmen der Beziehungen des Abendlandes zu Byzanz. Berlin 1898; idem, Das Papsttum und Byzanz. Die Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung bis zum Untergange des byzantinischen Reiches. Berlin 1903.—Ch. Diehl, The Fourth Crusade and the Latin Empire. Cambr. Med. Hist., IV (1923) 415—443. — E. Gerland, Geschichte des lateinischen Kaiserreiches von Konstantinopel, I: Geschichte der Kaiser Balduin I. und Heinrich 1204—1216. Hamburg v. d. Höhe 1905. — А. А. Васильев, Византия и крестоносци. Прп. 1923.

3. В. Н. Златарски, Гръко-български съюзъ 1204—1205 г. ГСУ, VIII—IX. 1911—13. — A. Gardner, The Lascarids of Nicaria, the Story of an Empire in Exile. London 1912. — A. Miliarakes, Istoría tou basileiou tes Nikaias kai tou despotatou tes Epeirou (1204—1261). Athenes 1898. — W. Miller, The Latins in the Levant. A History of Frankish Greece (1204—1566). London 1908.—D. Brader, Bonifaz von Montferrat bis zum Antritt der Kreuzfahrt (1202). Berlin 1907. — А. А. Васильев, Латинское владичество на Востоке. Прп. 1923.

IV. БОРИЛЪ (1207 — 1218)

1. ВРЕМЕННИЯТЪ УПАДЪКЪ НА БЪЛГАРИЯ. СЛАВЪ.

На чело на заговора срещу Калсянъ стояли собствена му жена, куманка, и сестреникътъ му Борилъ. Убитиятъ царъ нѣмалъ прѣки наследници и престолътъ по право се падналъ на по-възрастния отъ синоветъ на Асѣня I — Иванъ Асѣнъ. Но заговорниците не оставили да се изплъзне властътъ отъ рѣцетъ имъ. За царъ билъ провъзгласенъ Борилъ, който се оженилъ за Калояновата вдовица.

Следъ като заграбилъ по тоя начинъ българската корона, Борилъ видѣлъ противъ себе си всичкитъ ония български боляри и близки роднини на Калояна, които останали вѣрни на паметътъ на покойния царъ и не могли да се помирятъ съ тържеството на неговитъ убийци. За да се обезпечи отъ всѣки опитъ да му бѣде отнета властътъ, Борилъ подложилъ на преследвания противниците си. Едни отъ тѣхъ били изтрѣбени, а други трѣбвало да бѣгатъ извънъ предѣлитъ на тогавашна България. Дватама невръстни синове на Асѣня I, Иванъ Асѣнъ и Александъръ, били отведени отъ вѣрни хора въ отвѣждунавскитъ земи. Сестреникътъ на Калоянъ, деспотътъ Алексий Славъ, се оттеглилъ въ силната крепостъ Цепина (при дн. с. Дорково въ Чепино) и се провъзгласилъ за независимъ господаръ на планинскитъ покрайнини изъ Западна Родопа и Пиринъ. По-сетне той премѣстилъ столицата си въ прочутия по непристъпността си гр. Мелникъ. Другъ единъ отъ Калояновитъ племенници, севастократорътъ Стрѣзъ, принуденъ сѣщо тѣй да се спасява отъ преследванията на узурпатора, потърсилъ убѣжище при двора на сръбския великъ жупанъ Стефана, синъ и наследникъ на Стефана Неманъ.

Настѣпилиятъ по тоя начинъ смутъ въ България разстроилъ народното единство и заплашвалъ съ раз-

падане държавата. Отъ това положение не закъснѣли да се възползуватъ нейнитѣ съседи. Маджаритѣ отново завзели областта на Бѣлградъ и Браничево, а опрѣнитѣ на съюза си съ тѣхъ сѣрби завзели отново Нишъ съ непосредственитѣ му околности. Борилъ, за да примири българитѣ къмъ себе си и да повдигне своя престижъ, трѣбвало да следва осветената отъ Калояна политика на борба срещу латинцитѣ. Още на следната пролѣтъ 1208 г. той съ многобройни кумански съюзнически отреди настѣпилъ къмъ Тракия. При вестъта за това нападение Хенрихъ отъ своя страна събралъ всички войски, съ които латинцитѣ разполагали въ тракийскитѣ градове, и се запѣтилъ на северъ. Следъ едно незначително сблъскване въ околноститѣ на Боруи, отъ гдето Хенрихъ трѣбвало да се оттегли къмъ Пловдивъ, тукъ северно отъ града била дадена решителна битка, въ която армията, водена отъ Борила, била разбита. Тракия паднала подъ латинска властъ. Следъ толкова подвизи и обилно пролѣтната българска кръвъ по браннитѣ полета на югъ, държавната българска граница тамъ отново била отмѣстена къмъ Балкана.

Това поражение, което още повече подкопало положението на Борила, решило за повече отъ две десетолѣтия политическата сѣдба и на останалитѣ южно-български покрайнини.

Следъ като Алексий Славъ се провъзгласилъ за независимъ господаръ на Родопско-Пиринската областъ, неприятелството му съ Борила вече се изразило въ открита война: Борилъ се стремѣлъ на всѣка цена да възвърне къмъ царството си земитѣ, завзети отъ Слава. Битката при Пловдивъ отстранила опасността за Славъ отъ търновския узурпаторъ, но затова пѣкъ вмѣсто нея се издигнала друга — тая на латинцитѣ. Следъ победата надъ Борила Хенрихъ се запѣтилъ къмъ крепостъта Кричимъ (въ севернитѣ склонове на Родопъ) и я обсадилъ. Тогава, за да избѣгне неприятелствата съ латинцитѣ, Славъ се явилъ въ лагера на императора съ заявлението, че е готовъ да бѣде неговъ васалъ, стига да му бѣдатъ признати владѣтелскитѣ права надъ земитѣ, които той откъсналъ отъ Търновското царство. Хенрихъ не само се съгласилъ на тия условия, но за да спечели напълно преданостъта на родопския владѣтель,

далъ му за жена своята дъщеря, потвърдилъ деспотската му титла, като дори обещалъ да му съдействува да завземе и търновския престолъ.

Зависимостта на Слава отъ латинцитъ останала обаче чисто формална и привидна. Изобщо той запазвалъ добритъ си отношения съ Цариградъ до самата смъртъ на Хенриха (1216 г.), но при все това знаелъ да запазва спрямо латинцитъ свободата си на действие и въ отношението си къмъ тогавашнитъ събития въ полуострова се ръководѣлъ само отъ собственитъ си интереси. Византийскиятъ лѣтописецъ Георги Акрополитъ, чието произведение се явило нѣколко десетолѣтия следъ времето на Слава, говори за него: „Тоя Славъ, който заповѣдваше надъ яката и почти непристъпна крепостъ Мелникъ, бѣше самодържавенъ властелинъ и не се подчиняваше на никого отъ околнитъ владѣтели. Понѣкога той се явяваше съюзникъ на латинцитъ, поради роднинството си съ тѣхъ, понѣкога на българитъ (отъ Търновското царство), поради съзнанието за племенната си принадлежностъ, а понѣкога и на епирския деспотъ Теодоръ Комнинъ. Никога обаче той не се подчиняваше никому, нито пъкъ даваше право комуто и да било да разчита на изключителната му вѣрностъ и единомислие“.

2. СТРѢЗЪ И ОПИТЪТЪ НА СЪРБИТЪ ДА СЕ НАСТАНЯТЪ ВЪ МАКЕДОНИЯ.

Още по-пакостно за българското държавно единство се оказало неприятелството между Борила и Стрѣза, който се отличавалъ съ голѣмата си предприемчивостъ и лична храбростъ. Въ едно известие отъ онова време изрично се подчертава, че следъ смъртта на Калояна Стрѣзъ е билъ считанъ за възможенъ наследникъ на овдовѣлия престолъ и че заговорниците искали да го премахнатъ, защото се бояли, да не би той да овладѣе властта и да ги унищожи. Толкова голѣмъ билъ страхътъ отъ Стрѣза, че Борилъ не се успокоилъ и тогава, когато противникътъ му избѣгналъ въ Сърбия. Постѣпките, които правилъ предъ сръбския жупанъ да му бже предаденъ бѣжанецъ, останали безплодни. Не

помогнали дори и заплашванията съ война. Сръбският владѣтель сключилъ тържествено побратимство съ Стрѣза и, въпрѣки страховетѣ и предупрежденията на своитѣ велможи, се отнасялъ къмъ него съ най-голѣмо внимание. Очевидно намѣрението му е било да поддържа по тоя начинъ у Борила отъ една страна страха отъ вътрешна междусобица, а отъ друга — да използва името и влиянието, съ което самъ Стрѣзъ се ползувалъ срѣдъ сънародниците си, за да заграби нови части отъ българската земя. Въ изпълнение на тоя си планъ Стефанъ насочилъ Стрѣза къмъ Македония. Въоръжената сила, която той оставилъ на разположението му, се оказала обаче излишна. Самата поява на видния Калояновъ сродникъ била достатъчна, за да настѣпи въ Македония пълень превратъ. Градове и крепости му отваряли вратитѣ си и въ кѣсо време цѣлата област отъ Струма до Охридъ признала Стрѣза за свой законень господарь. Защото, добавя единъ тогавашень сръбски авторъ, „познаваха го людетѣ загорци и се стичаха при него“.

Но сръбскиятъ жупанъ скоро трѣбвало да се убеди, колко суетна е била надеждата му, че въ лицето на Стрѣза ще намѣри послушно орѣдие, чрезъ което ще смогне безъ особени усилия да стане фактически господарь на Македония, а следъ това и направо да я включи въ границитѣ на своята държава. Стрѣзъ установилъ столицата си въ сѣщата твърдина Просѣкъ, която нѣкога бѣ служила за непристѣпно убѣжище на Добромиръ Хръсъ, а отъ тукъ почналъ да управлява македонскитѣ земи като напълно независимъ владѣтель. Измамениятъ въ своитѣ очаквания Стефанъ не искалъ да се примири съ несполуката си, но всичкитѣ му усилия се оказали напразни. Следъ като се освободилъ отъ даденитѣ му за съветници и сътрудници сръбски велможи, Стрѣзъ съ безпощадна суровость премахвалъ и всички ония, които били уличени, че служатъ на сръбскитѣ интереси. Сръбскиятъ жупанъ не е билъ въ състояние да почне война съ могщия македонски князь. Самиятъ Борилъ следъ загубата на толкова много земи сѣщо не представлявалъ никаква опасность за него. Главни неприятели и за единия и за другия си оставали латинцитѣ и поради опасността отъ тѣхъ двамата

български владѣтели най-сетне се примирили. Между имъ било сключено дори споразумение за общи действия срещу Хенриха. Въ това отношение естественъ съюзникъ на Стрѣза се явилъ и единъ грѣцки велможа, Михаилъ Ангелъ Комнинъ, който още по времето на Бонифация сполучилъ да заграби властѣта надъ Епиръ, гдето се провъзгласилъ за независимъ владѣтель съ титлата деспотъ. Енергичниятъ императоръ Хенрихъ обаче осуетявалъ всички опити на съюзниците да разширятъ земитъ си за смѣтка на латинскитъ владения въ югозападнитъ части на полуострова. Но въпрѣки несполукитъ си, двамата неспокойни съюзници използвали всѣко затруднение на противника си, за да подновятъ войната срещу му. Самъ Хенрихъ въ едно отъ писмата си до папата се оплакалъ, че Михаилъ му давалъ четири и Стрѣзъ три пѣти клетва за вѣрностъ, обаче винаги следъ това му измѣняли и нападали на земитъ му. Борилъ сжщо на нѣколко пѣти се намѣсвалъ въ тая борба срещу латинцитъ, но винаги безуспѣшно. При единъ отъ походите си на юго-западъ той успѣлъ да завладѣе града Мелникъ и да стигне дори до Стрѣ, но опитътъ му да вземе и тоя градъ пропалъ, следъ което Славъ сполучилъ да си възвърне и Мелникъ.

Исправенъ срещу толкова неприятели, императорътъ Хенрихъ, по съвета на баронитъ си, потърсилъ помирение съ Борила. Търновскиятъ царъ, уморенъ отъ безплоднитъ войни съ своя съседъ, които все повече подкопавали положението му срѣдъ самитъ негови поданици, сжщо дирѣлъ начинъ да излѣзе съ честъ отъ външнитъ си затруднения. Преговоритъ между дветъ страни завършили, при посрѣдничеството на папата, съ това че въ 1213 г. между Търново и Цариградъ билъ сключенъ миръ и Хенрихъ се оженилъ за Бориловата доведеница Мария, дъщеря на Калояна.

Борилъ не забавилъ да използва сближението съ латинцитъ, та чрезъ единъ лекъ воененъ успѣхъ и възвръщане поне на частъ отъ загубенитъ за царството покрайнини да повдигне личния си престижъ и чрезъ това да закрепилъ разклатения си тронъ. Той склонилъ Хенриха за съвмѣстенъ походъ срещу сърбитъ. Между друго бездарниятъ узурпаторъ горѣлъ отъ желанието да отмъсти на Стефана и за недоброжелателството му

по времето, когато тоя последниятъ оказалъ покровителство на Стрѣза и му съдействувалъ да откъсне Македония отъ състава на царството. Самиятъ Стрѣзъ не се забавилъ да използва тоя случай, за да разчисти смѣтките си съ сръбския великъ жупанъ и еднажъ за винаги да сложи край на неговитѣ интриги срещу си. Затова отъ своя страна се съгласилъ съ Михаила Епирски да нападнатъ Сърбия откъмъ югъ. При тия обстоятелства положението на сърбитѣ изглеждало съвсемъ безнадеждно и само едно чудо могло да ги спаси. Когато съюзената войска на българи и латинци стигнала до Нишъ, една нощъ въ стана ѝ настѣпилъ неочаквано страшенъ смутъ и въ тъмнината войницитѣ почнали да се избиватъ единъ другъ. Дали това е станало случайно или пъкъ се дължало на нѣкакъвъ сръбски партизански отредъ, чието нападение на спящия станъ създадо паника и взаимно изтрѣбление, не се знае. Самитѣ сърби приписвали станалото на небесната намѣса и вѣрвали, че тя се дължала на застѣпничеството на покойния имъ владѣтель Стефанъ Неманя, когото следъ смъртъта му прогласили за националенъ светецъ. Тая случка донесла обаче избавлението имъ. Следъ нея съюзната войска на българи и латинци била тѣй разнебитена, че Хенрихъ и Борилъ решили да преустановятъ похода и повели дружинитѣ си назадъ.

Оставали още Стрѣзъ и Михаилъ Епирски. Но отъ тѣхъ сърбитѣ съумѣли да се отърватъ по съвсемъ другъ начинъ. Когато князътъ на Просѣкъ начело на своитѣ войски на пѣтъ срещу Сърбия миналъ Скопие и се намиралъ негде къмъ Шаръ, въ неговия станъ се явилъ братътъ на сръбския жупанъ, монахътъ Сава, съ мисията да склони Стрѣза да се откаже отъ замисленото си предприятие. Увещанията му обаче се оказали напраздни. Тогава Сава не се поколебалъ да прибѣгне до помощта на нѣкои сръбски агенти, каквито все още се намирали между Стрѣзовитѣ люде. Сжщата нощъ, когато монахътъ напусналъ българския станъ, Стрѣзъ — както Калоянъ подъ Солунъ — билъ убитъ отъ нагласенитѣ заговорници. По тоя начинъ наскоро следъ това сърбитѣ се разправили и съ Михаила Епирски, който вече успѣлъ да завладѣе гр. Скадъръ: тамъ една нощъ

и той билъ умъртвенъ въ леглото си отъ единъ измежду своитѣ служители.

Тайнственото убийство на Стрѣза подействувало тъй потресно върху войската му, че тя се разпилѣла, а заговорниците побързали да потърсятъ убѣжище и награда за своя подвигъ при сръбския жупанъ. Смъртта на Стрѣза избавила сърбитѣ отъ единъ неудобенъ съседъ и опасенъ неприятелъ. Но повече отъ това тѣ не спечелили. Кой отъ близкитѣ на Стрѣза наследилъ престола му, не е известно. Знае се само, че година покъсно цѣла Македония западно отъ Вардаръ заедно съ самия Просѣкъ били завладѣни отъ наследника на Михаила Епирски, неговия братъ Теодоръ Комнинъ.

3. ВЪТРЕШНИ ОТНОШЕНИЯ ПРИ БОРИЛА И ЗАСИЛВАНЕ НА БОГОМИЛСКОТО ДВИЖЕНИЕ.

Вътрешното разложение на България подъ управлението на бездарния узурпаторъ продължавало. Следъ като отъ него се отметнали родопско-пиринскитѣ земи съ Слава и цѣла Македония съ Стрѣза, въ Видинско сѣщо билъ направенъ опитъ да се отхвърли властта му. Сведенията за движението, което избухнало тамъ, сѣ съвсемъ оскѣдни. Известно е само, че то било потушено единствено чрезъ въоръжената намѣса, която Борилъ изпросилъ отъ маджарския кралъ. За да запази държавата отъ пълно разкапване и смаже недоволството срещу си въ срѣдата на собствения си народъ, жалкиятъ престѣпникъ трѣбвало да търси помощта на сѣщитѣ чужденци, които сами бѣха заграбили части отъ българската земя.

Но недоволството отъ Борила не било предизвикано само отъ престѣплението, чрезъ което той се добралъ до престола, нито пъкъ се е дължало на безуспѣшната външна политика. Готовността, съ която населението на цѣли области подкрепяло опититѣ за политическото имъ обособяване отъ Търново, ще трѣбва да се обясни съ причини и отъ вътрешенъ социаленъ и политически характеръ. Борилъ е дължалъ короната си на недоволни отъ Калояна войводи; на тѣхната опора е трѣбвало да разчита и като царъ. За да си осигури вѣрността имъ, той е билъ принуденъ да търпи своево-

лията имъ или насилията, които си позволявали надъ беззащитното население. За да увеличи броя на своитѣ привърженици срѣдъ ръководнитѣ слоеве на тогавашното българско общество, той разширявалъ тѣхнитѣ привилегии, поощрявалъ и стремежитѣ имъ къмъ забогатяване и експлоатация на обикновенитѣ поданици на държавата. Произволитѣ и беззаконията въ управлението расли, увеличавалъ се и гнетътъ надъ простия народъ. Преди освобождението особени социални различия срѣдъ българитѣ не сѣ съществували. Старото болярство отдавна било унищожено и българското общество е представляло въ социално отношение почти еднородна маса, принудена да търпи насилията на една чужда властъ, на господари, земевладѣлци и изобщо силни люде, сѣщо тѣй чужденци. Отрицанието именно на тоя редъ и стремежътъ къмъ премахването му били главни движущи сили въ борбата за национално освобождение. Сега обаче българскиятъ народъ се виждалъ отново попадналъ въ състоянието на безправна маса. Отношенията, отъ които вѣрвалъ, че се е отървалъ, били възкресени съ тая разлика само, че този пътъ свои, а не вече чужденци сѣ били представителитѣ и проводниците на политическото безправие и социално потисничество. И тѣй като съпротивата срещу имъ не е могла да се организира върху почвата на националното начало, тя по необходимостъ е трѣбвало да подири друго идеологическо оправдание. Тѣй богомилството, чиито социални и политически тенденции по време на възстанието сѣ били преодолѣни отъ навдигналата се у българитѣ национална стихия, сега отново намѣрило храна въ промѣнената българска действителностъ. Епохата на Борила въ това отношение е представляла повратъ къмъ тая на Симеоновия синъ Петра. Броятъ на богомилитѣ бързо нарастналъ, увлечението отъ тѣхнитѣ проповѣди ставало все по-голъмо, а наредъ съ ръста на безправие и гнета, на който била изложена народната маса, все по-решително и крайно ставало и богомилското отрицание на съществуващия социаленъ и политически редъ въ България. Царь, духовенство и боляри отново се превърнали въ главенъ предметъ на богомилската критика.

Свърхъ националната опозиция, която никога не

смогналъ да преодолѣе, Борилъ видѣлъ да се навдига срещу управлението му и вълната на едно движение, още по-опасно поради масовия си характеръ и религиознитѣ елементи, отъ които било вдѣхновено. И той не се поколебалъ да прибѣгне до насилствени сръдства, за да го задуши. Презъ февруарий 1211 г. въ Търново билъ свиканъ църковенъ съборъ, на който били доведени най-известнитѣ измежду богомилскитѣ учители и проповѣдници. Заседанията му ръководилъ самиятъ царъ. Следъ като еретицитѣ били подмамени да изложатъ своето учение, съборътъ изобличилъ тѣхното вѣроотстъпничество. Тогава едни отъ тѣхъ побързали искрено или привидно да се отрекатъ отъ вѣрванята си и били помилвани. На останалитѣ обаче били наложени тежки наказания, нѣкои дори били наказани съ смъртъ, а други изгонени изъ предѣлитѣ на царството.

Тия преследвания не изкоренили богомилството. Тѣ само заставили богомилитѣ да бждатъ предпазливи. Още по-малко чрезъ насилия е било възможно да се спечели народната обичъ. Омразата срещу Борила се изострила и недоволството отъ управлението му станало още по-дълбоко. Докато латинскиятъ императоръ Хенрихъ билъ живъ, Борилъ все още могълъ да дири у него опора срещу поданицитѣ си. Но когато въ 1216 г. той починалъ, положението на узурпатора станало безнадеждно. Година по-късно Иванъ Асѣнь, който отразилъ като изгнаникъ въ рускитѣ земи, дошелъ въ България съ събрана тамъ дружина и появата му била достатъчна, за да се види Борилъ изоставенъ отъ цѣлия народъ. Съ своитѣ привърженици той се затворилъ въ Търново. Гражданитѣ на столицата обаче отворили вратитѣ ѝ предъ законния наследникъ на престола. Заложениятъ Борилъ билъ ослѣпенъ и Иванъ Асѣнь II билъ провъзгласенъ за български царъ (1218 г.).

П. Никовъ, Царъ Борилъ въ свѣтлината на единъ новъ паметникъ. СпА, III (1912) 121—134. — I. B. Papadopoulos et Père Arcadius Vatopédinos, Un acte officiel du despote Alexis Sthlavos au sujet du couvent de Spéléotissa près de Mélénicon. СпА, XLV (1933) 1—6. — М. Г. Попруженко, Синодикъ царя Борила. София 1928.

V. ЕПОХА НА ИВАНЪ АСѢНЪ II (1218 — 1241 г.)

1. БАЛКАНСКИЯТЪ ПОЛУОСТРОВЪ ПРЕЗЪ ПЪРВАТА ЧЕТВЪРТЪ НА XIII В.

По времето на кжсото царуване на Борила създадената отъ Асѣня I и Калояна могъща българска държава била сведена до положението на второстепенна сила въ полуострова. Срещу това латинската империя въпрѣки многобройнитѣ си неприятели успѣла да се съвземе отъ удара, който българитѣ ѝ бѣха нанесли при Одринъ. Освенъ цѣла Тракия, тя е владѣла и цѣла Южна Македония, а сврѣхъ това Тесалия, Южна Гърция и Пелопонесъ. Подъ върховенството на нейния императоръ се намирали сѣщо завзетитѣ отъ венецианцитѣ острови изъ Егея, Срѣдиземно море и южната частъ на Адриатика. Тоя подемъ, обаче, който се е дължалъ единствено на даровития и неуморимъ императоръ Хенрихъ, следъ неговата смъртъ билъ смѣненъ отъ бръзъ и неударжимъ упадъкъ. Притокътъ на нови авантюристи отъ Западъ не можалъ да ѝ влѣе жизнена сила и явно е било, че тя е обречена на неизбѣжна гибель. Въпросътъ е билъ само, кому ще се падне на край нейното наследство.

Положението, въ което Иванъ Асѣнъ заварилъ България — вътрешно разнебитена и териториално крайно намалена — не е позволявало и да се мисли, че поне въ близко бъдеще тя може да играе що-годе значителна роля въ балканскитѣ отношения. Подъ управлението на умния и деенъ Теодоръ I Ласкарисъ Никейската империя вече укрепнала и въ нейнитѣ граници се намирали всички земи около западнитѣ крайбрежия на Мала Азия. Но достѣпътъ ѝ къмъ Балканския полуостровъ, поне до третото десетолѣтие на XIII в. е изглеждалъ напълно затворенъ, тъй като надъ Прото-

цитѣ и въ Егея е господствувалъ венецианскиятъ флотъ.

Презъ даденото време въ Балканския полуостровъ почналъ възходътъ на две нови политически сили — сръбската държава и Епирското деспотство. До последнитѣ десетолѣтия на XII в. цѣлата сръбска история представя несполучливи или малотрайни опити за държавно обединение на сръбскитѣ племена. Но дори, когато презъ едно или друго време се постигало нѣщо отъ тоя родъ, създаденитѣ сръбски държавици фактически почти винаги се намирали подъ политическото влияние, а най-често и подъ формалната зависимостъ на нѣкоя външна сила. Споредъ времето и обстоятелствата това опекуство е било упражнявано отъ византийци, българи и най-сетне отъ маджари. Въ много други случаи сръбскитѣ князе или велики жупани използвали съперничеството на по-силнитѣ си съседи и главно чрезъ него търсѣли да утвърдятъ държавната си самостоятелност. Тия опити обаче най-често свършвали печално и Сърбия попадала всецѣло подъ чуждото върховенство. Последенъ отъ владѣтелитѣ, при когото сърбитѣ имало да преживѣятъ такива превратности, билъ Стефанъ Неманъ — едно следъ друго васалъ на византийци, маджари и отново византийци. Събитията, свързани съ третия кръстоносенъ походъ и съ българското въстание, му позволили най-сетне да се отърве отъ чуждата зависимостъ. И все благодарение на особенитѣ условия, които настѣпватъ въ Балканския полуостровъ съ създаването на Латинската империя, неговиятъ наследникъ успѣва да затвърди постигнатото. Сжщинската и непрекъснатата държавна история на сърбитѣ започва следователно едва по времето, когато българитѣ имаха вече задъ себе си блѣскавата епоха на своето първо царство и бѣха положили началото на второто.

Опитътъ на сърбитѣ по времето на Борила да си послужатъ съ Стрѣза, за да сложатъ рѣка на Македония, е билъ осуетенъ, но упадъкътъ на България, взаимнитѣ съперничества и враждитѣ между многобройнитѣ балкански владѣтели помогнали на малката сръбска държава да укрепне вътрешно и да добие признание на независимото си положение. По времето, когато Иванъ Асѣнъ II почналъ борбата си срещу Борила, синътъ на

Немания, Стефанъ, получилъ корона отъ Римъ. Тъй той станалъ „първовънчанъ кралъ“ на Сърбия. Наскоро следъ това Сърбия за пръвъ пѣтъ се сдобила и съ самостоятелна национална църква, начело съ свой архиепископъ. До тогава сърбитѣ се намирали първоначално подъ църковното ведомство на дрѣстърската патриаршия, а следъ това на охридската архиепископия. Едва сега било сложено началото и на сръбската книжовност. До XIII в. сърбитѣ се ползували единствено отъ произведенията на българското книжовно творчество. Въпрѣки всички тия постижения обаче Сърбия и сега си оставала на заденъ планъ въ международнитѣ балкански отношения и настрана отъ събитията, въ които се решаваха близкитѣ съдбини на полуострова. Като решаваща сила въ тѣхъ все повече изпъквало епирското деспотство.

Наследникътъ на Михаила I, Теодоръ Комнинъ, завладѣлъ цѣла Македония, а не минали десетина години, следъ като заелъ епирския престолъ, той превзелъ и Солунъ, гдето се провъзгласилъ за императоръ. На изтокъ неговитѣ владения обхващали цѣла Западна Тракия и опирали до течението на Марица. Деспотътъ Славъ следъ смъртта на Хенриха трѣбвало да търси неговото приятелство. Поради безнадеждното положение на латинцитѣ въ Цариградъ Теодоръ вече гледалъ на себе си като на опредѣленъ отъ съдбата възстановителъ на Византия и бъдещъ нейнъ императоръ. За сжщата историческа мисия обаче се смѣталъ призванъ и наследникътъ на Теодоръ I Ласкарисъ, новиятъ никейски императоръ Иванъ Ватаци. Тъй между двамата представители на византийската държавна идея борбата за политическото наследство на латинската империя се явявала неизбежна. Въ тая борба обаче изгледитѣ за успѣхъ сж били на страна на епирцитѣ. Но предвидливиятъ и извънредно деенъ Ватаци създалъ значителенъ флотъ, съ помощта на който прогонилъ латинцитѣ изъ сѣгнитѣ останали подъ властта имъ твърдини по западнитѣ крайбрѣжия на Мала Азия. Подъ властта на Никея паднали и нѣкои отъ егейскитѣ острови, а военнитѣ кораби на Ватаци вече държали подъ заплаха венецианскитѣ градове въ Дарданелитѣ и Мраморно море. Обнадеждени отъ тия неочаквани успѣхи на никей-

цитѣ, одринскитѣ гърци съобщили на Ватаци, че сѣ готови да му предадатъ града, стига той да изпрати тамъ свои войски. Ватаци не пропусналъ благоприятния случай. Единъ неговъ отредъ презъ Дарданелитѣ проникналъ въ Източна Тракия, пребродилъ я, безъ да срещне съпротива и завзелъ Одринъ. Тѣй настѣпилъ моментътъ, въ който сблъскването между никейци и епирци станало неизбежно.

Но лукавиятъ Теодоръ Комнинъ не билъ човѣкъ, който можелъ да остави съперника си тѣй лесно да му изтрѣгне окончателния успѣхъ. За да отстрани никейцитѣ отъ Тракия и да разчисти пътя си къмъ Цариградъ, той трѣбвало да се осигури откъмъ българитѣ. Славъ вече билъ на страната му, оставалъ да се спечели и търновскиятъ царь. Той почналъ съ него преговори и скоро тѣ били завършени съ това, че между двамата владѣтели билъ сключенъ договоръ за приятелство и миръ, скрепенъ съ брака между дъщерята на Иванъ Асѣня II и брата на Теодора — Мануилъ. Българскиятъ царъ се задължавалъ да остане неутраленъ наблюдател на събитията, които имало да се разиграятъ въ Тракия. Това било напълно достатъчно за епирския господаръ, който трѣбвало да разполага съ всички свои сили срещу съперника си. Наскоро следъ това Теодоръ успѣлъ да привлече на страната си одринскитѣ гърци и изгонилъ никейския гарнизонъ отъ града имъ, следъ което малобройнитѣ войски на Ватаци трѣбвало да очистятъ и цѣлата областъ до Галиполския полуостровъ.

2. БЪЛГАРИЯ ЕДИНСТВЕНА ВЕЛИКА СИЛА ВЪ ЕВРОПЕЙСКИЯ ЮГОИЗТОКЪ.

Битката при Клокотница и нейнитѣ последици. Докато съперничеството между никейци и епирци вземало тѣй остри форми, Иванъ Асѣнь безшумно работѣлъ, за да излѣкува държавата си отъ немощта, въ която я било довело управлението на Борила. Съ твърда ръка той бързо отстранилъ неджзитѣ въ вътрешния животъ на страната, въвелъ законность и редъ. Съ това духовното единство срѣдъ народа било възстановено. Оставало да се пристѣпи къмъ втората още по-теж-

ка задача: възвръщането на земитѣ, които България била загубила следъ смъртъта на Калояна. Щастливото стечение на обстоятелствата позволило на Ивана Асѣня II още презъ първитѣ години на царуването си да постигне безъ особени усилия и тукъ значителни резултати. Въ 1218 г., когато маджарскиятъ кралъ Андрей II на връщане отъ несполучливия си кръстоносенъ походъ трѣбвало да мине презъ България, царьтъ се съгласилъ да го пропусне презъ земята си при условие, че ще му повърне обратно Браничевската и Бѣлградска области, завладѣни отъ маджаритѣ по времето на Борила. Искането на Ивана Асѣня II било задоволено, следъ което между дветѣ страни настѣпили приятелски отношения. Сближението имъ било затвърдено чрезъ брака на овдовѣлия Иванъ Асѣнь II съ дъщерята на Андрея. Навѣрно тогава, следъ като си възвърнали земитѣ по долна Морава, българитѣ завладѣли и западната частъ на днешно Влашко, между Желѣзната врата и р. Олта. Нѣколко години по-късно, когато никейцитѣ завзели Одринъ и по такъвъ начинъ прекъснали териториалната връзка между останалитѣ земи на латинцитѣ въ Източна Тракия и владенията имъ въ пространството около сръдна и горна Марица, Иванъ Асѣнь II безъ всѣкакви мъжнотии присъединилъ и тая областъ. Пловдивъ отново станалъ български и границитѣ на царството опрѣли до Родопитѣ и Странджа.

Между това положението на латинската империя изглеждало съвсемъ безнадеждно. На нейния престолъ седѣло едно дете, единадесетгодишниятъ Балдуинъ II. Помощъ срещу неприятелитѣ си тя презъ даденото време не могла да очаква отъ католическия свѣтъ. Тогава баронитѣ решили да потърсятъ покровителството на българския царь, като му предложили годѣжа на малолѣтната му дъщеря съ тѣхния невръстенъ императоръ. Това предложение обещавало да направи царя фактически господаръ на Цариградъ и на земитѣ, върху които латинската власть още се крепѣла. Чрезъ него той добивалъ положението, заради което нѣкога Симеонъ на праздно бѣ водилъ многогодишни кървави войни срещу Византия. Поради това Иванъ Асѣнь II обещалъ не само закрилата си надъ Латинската империя, но се задължилъ да ѝ отвоюва всички покрайнини, които тя

била загубила на западъ. Договорътъ въ тоя смисълъ билъ сключенъ и потвърденъ съ клетва отъ дветъ страни. Но тоя договоръ правилъ вече невъзможни добритъ отношения между българите и епирци. За Теодора Комнинъ станало ясно, че на пѣтя къмъ осъществяване на мечтата му да изтръгне отъ латинцитъ Цариградъ и да възстанови византийската империя, стоялъ вече неговиятъ приятель — българскиятъ царъ. Преди да почне решителната борба срещу латинцитъ, за него било необходимо да се разправи съ българитъ и презъ ранна пролѣтъ 1230 г. той нахлулъ съ войскитъ си въ България. Но Иванъ Асѣнъ II не се оставилъ да бѣде изненаданъ. Въоръжената среща между двамата доскорошни съюзници станала на 22 мартъ въ полето при с. Клокотница (сев.-източно отъ Хасково) и битката свършила съ унищожително поражение за епирцитъ. Самиятъ Теодоръ Комнинъ заедно съ мнозина отъ своитъ войводи и войници падналъ въ пленъ. Съ това била решена не само цѣлата война, но и сѣдбата на Епирската империя. Всички нейни земи безъ всѣка понататъшна съпротива били присѣдинени къмъ българското царство. Тоя изумителенъ успѣхъ се дължалъ колкото на обстоятелствата, че населението на повечето отъ тѣзи земи било българско, толкова и на човѣшкото отношение на царя къмъ плененитъ войници на неприятеля си: тѣ всички били освободени и оставени да се върнатъ по домоветъ си. Тази необикновена за ония времена милостъ на Иванъ Асѣнъ II направила тѣй силно впечатление, че всички градове и крепости на обширната Епирска империя отворили вратитъ си на победителя. Задържанъ билъ въ почетенъ пленъ само Теодоръ Комнинъ. Лукавиятъ грѣкъ обаче не се промѣнилъ и въ нещастieto си. Оставенъ да живѣе свободно въ Търново, той се опиталъ чрезъ интриги да създаде недоволство противъ Иванъ Асѣнъ II, поради което тоя последниятъ заповѣдалъ да бѣде ослѣпенъ. На своя зеть Мануила, братъ на Теодора Комнинъ, той обаче предоставилъ заедно съ титлата деспотъ владението на Солунъ съ непосредствената му околностъ, а освенъ това Тесалия и Епиръ. Деспотътъ Славъ, който до тогава билъ принуденъ да търпи политическото преобладание на епирския императоръ и дори да му съдействува при

завоеванието на Тракия, сега навърно също трѣбвало да признае върховенството на Иванъ Асѣня II. По-нататъшни известия за него нѣмаме.

Въ паметъ на побѣдата при Клокотница бѣлгарскій царь
нарекълъ новопостроената отъ него църква въ Търново „Св.
40 мѣченици“, като заповѣдалъ да издѣлбятъ върху една отъ
колонитѣ и следния надписъ: „Въ годината 1230 азъ, Иванъ
Асѣнь въ Христа Бога благовѣренъ царь и самодържець на
бѣлгаритѣ и синъ на стария царь Асѣнь, издигнахъ отъ основи и
украсихъ съ живопись тоя пречестенъ храмъ на името на све-
титѣ 40 мѣченици, съ чиято помощъ въ дванадесетата година
на царуването си, когато той се зографисваше, излѣзохъ на
война въ Романия и разбихъ грѣцката войска, а самия царь
Теодора Комнинъ пленихъ заедно съ всичкитѣ му боляри. И
превзехъ цѣлата му земя отъ Одринъ до Драчь, грѣцката, а

Търновскіятъ надписъ на царь Иванъ Асѣня II (по Успенски).

Въ паметъ на победата при Клокотница бѣлгарскіятъ царь нареклъ новопостроената отъ него църква въ Търново „Св. 40 мѣченици“, като заповѣдалъ да издѣлбятъ върху една отъ колонитѣ и следния надписъ: „Въ годината 1230 азъ, Иванъ Асѣнь въ Христа Бога благовѣренъ царь и самодържець на бѣлгаритѣ и синъ на стария царь Асѣнь, издигнахъ отъ основи и украсихъ съ живопись тоя пречестенъ храмъ на името на светитѣ 40 мѣченици, съ чиято помощъ въ дванадесетата година на царуването си, когато той се зографисваше, излѣзохъ на война въ Романия и разбихъ грѣцката войска, а самия царь Теодора Комнинъ пленихъ заедно съ всичкитѣ му боляри. И превзехъ цѣлата му земя отъ Одринъ до Драчь, грѣцката, а

следъ това албанската и сръбската земя. Надъ крепоститѣ около Цариградъ, както и надъ самия Цариградъ, владѣха фрѣзитѣ (франкитѣ т. е. латинцитѣ), но и тѣ се подчиняваха на дѣсницата на царството ми, понеже нѣмаха другъ царъ освенъ мене и само благодарение на мене още се държаха. Защото Богъ тѣй заповѣда, а безъ него нищо не става. Нека се слави той во вѣки вѣковъ, аминъ“.

Последицитѣ отъ битката при Клокотница сѣ били грамадни. Следъ нея българското царство се разпротрѣло до брѣговетѣ на третѣ морета. Дунавътъ отъ Бѣлградъ до своитѣ устия станалъ българска рѣка; българско е било и цѣлото западно крайбрѣжие на Черно море. Въ предѣлитѣ на българската държава се намирала цѣла Одринска Тракия, Бѣломорската областъ отъ Галиполския полуостровъ до Олимпъ, цѣла Македония и Албания отъ Пиндъ до Шкодренското езеро съ крайнинитѣ около Прищина и Призрѣнъ. Рѣката Морава отъ изворитѣ си въ планинската областъ отвѣждъ Шаръ, та до самото си устие въ Дунава, текла презъ български държавни земи. Въ тия свои граници България на Иванъ Асѣня II владѣла и земи, които сѣ оставали извънъ предѣлитѣ, достигнати отъ Симеона. Държавната мечта на великия синъ на Бориса е била не само осъществена, но и надмината и въ друго отношение. Въ началото на X в. Симеонъ имаше срещу си една могъща Византия, която никога не се съгласи да признае неговитѣ завоевания, а оспорваше и царската му титла; имаше задъ себе си и една Сърбия, — която колкото и слаба, всѣки моментъ бѣ готова да се вдигне срещу българитѣ и да попрѣчи на борбата имъ съ византийцитѣ. Сега, следъ Клокотница, въ Балканския полуостровъ вече не съществуваше никаква сила, която е могла да изстѣпи като неприятель или съперникъ на Асѣневска България. Извънъ нея оставали по крайнинитѣ на полуострова само хилави държавици, които сѣ треперѣли за съществуването си и поради това трѣбвало да търсятъ благоволенieto на българския царъ. Латинцитѣ въ Цариградъ, както самъ той бележи въ търновския надписъ, го смѣтали за свой върховенъ покровитель, тѣй като само чрезъ него още могли да крепятъ умиращата си държава. Мануилъ Комнинъ, владѣтельтъ на Со-

лунъ, билъ неговъ васалъ. Останалитѣ отъ времето на четвъртия кръстоносенъ походъ латински княжества въ Сръдна Гърция и Пелопонесъ сами сж били васали на безпомощния цариградски императоръ. Титлата „царь на българитѣ и на гърцитѣ“, която нѣкога Симеонъ бѣ взелъ въпрѣки протеститѣ на Цариградъ, сега Иванъ Асѣнь II носѣлъ, безъ никой да е смѣталъ да му я оспорва. Всеподаващото могѣщество на България принудило и сърбитѣ да се приютятъ подъ нейното покровителство. Сръбскиятъ князь Радославъ, зетъ на Теодора Комнина, следъ Клокотница трѣбвало да абдикира. Но за да обезпечи малката си държава отъ външни опасности и своя тронъ отъ възможни покушения, неговиятъ приемникъ, братъ му Владиславъ, изпросилъ за жена една отъ дъщеритѣ на българския царъ. Чрезъ това Иванъ Асѣнь II станалъ фактически господарь и на Сърбия.

3. УСТРОЙСТВО НА ТЪРНОВСКОТО ЦАРСТВО.

Следъ Клокотнишката битка Иванъ Асѣнь II обходилъ присъединенитѣ земи и приелъ подчинението на по-важнитѣ градове и крепости въ тѣхъ. Погърчената Охридска архиепископия била оставена да сѣществува, но нейнитѣ епископски мѣста били дадени на българии. Земитѣ извънъ нейния диоцезъ били поставени подъ върховенството на търновския архиепископъ и висшето гръцко духовенство въ тѣхъ сжщо било смѣнено. Тогавъ Иванъ Асѣнь II посетилъ и Света Гора, гдето направилъ много дарения на тамошнитѣ манастири, като ги взелъ и подъ особената си царска закрила¹.

¹ Въ ръкописа на автора, срещу тѣзи думи, е отбелязано на полето: „В а т о п (е д с к а) г р а м о т а“. При посещението си на Св. Гора презъ априлъ 1230 г., царъ Иванъ Асѣнь II направилъ щедри дарения на тамошнитѣ манастири. Знае се съ положителностъ, че той е обдарилъ манастиритѣ Зографъ, Ивиرونъ и Ватопедъ. Запазена е, обаче, само дарствената грамота, съ която този влидетель дарявилъ на манастири Ватопедъ намиращото се въ Сѣрската областъ село Семалто. Грамотата е написана на български езикъ и съдържа ценни данни относно административното и данъчно устройство на тогавашната българска държава. — И. Д.]

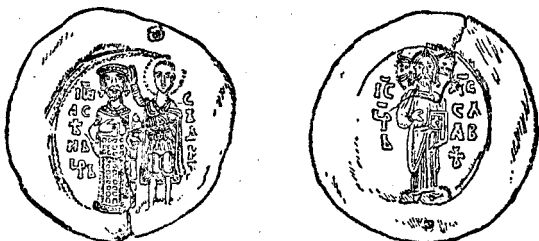
Въ пространнитѣ владения на българското царство настѣпилъ за пръвѣ пѣтъ следъ много столѣтия дѣлбокъ миръ. При пълната сигурность, установена въ всички провинции на държавата и при спокойствието, на което се радвали всички слоеве отъ населението ѝ, стопанскиятъ животъ въ нея бърже се разцвѣтълъ и народното благосъстояние достигнало непознати по-рано размѣри. Това довело до подема и на търговскитѣ сношения съ външния свѣтъ. Главни посрѣдници на тая търговия сѣ били дубровничанитѣ, жители на гр. Дубровникъ (нареченъ още и Рагуза), върху далматинското побрѣжие на Адриатическо море. Съ своитѣ кервани тѣ презъ Южна Босна и Сърбия или презъ Северна Македония разнасяли стокитѣ на европейската промишленость и на презморскитѣ страни по цѣлата българска земя, като изнасяли нейнитѣ произведения. Въ съзнание за голѣмото значение на тая търговия за благоденствието на страната си, Иванъ Асѣнь II позволилъ на дубровничанитѣ свободно да се движатъ и търгуватъ изъ всички области на обширното му царство. Срещу това тѣ сѣ плащали на царската хазна установено мито за вноскитѣ и износни стоки.

Правото за свободна търговия на поданицитѣ на Дубровнишката република било потвърдено отъ Иванъ Асѣнь II съ особена грамота, запазена и до днесъ. Нейното съдържание е следното: „Мое величество дава това разрешение на цѣлата дубровнишка земя (и на нейнитѣ поданици) обични и всевърни наши гости, за да ходятъ по цѣлата земя на царството ми съ каквато и да било стока, която внасятъ или изнасятъ, и въ която земя или областъ и да стигнатъ: било че отиватъ до Бдинъ или Браничево и Бѣлградъ или до Търново и по цѣлото Загоре, или до Прѣславъ, било въ Карвунската областъ (дн. Добруджа) или въ Крънската (дн. Казанлъшко) и Боруйската, или въ Одринъ и Димотика, или въ Скопската областъ, въ Прилѣпската и въ Дѣволската, или най-сетне въ Арбанашката земя (Албания) и въ Солунъ. Нека тѣ навсѣкжде да купуватъ и продаватъ свободно, безъ всѣка вреда. И по всички области на царството ми и по градоветѣ и въ клисуритѣ да нѣматъ запрещение, но да си ходятъ безъ грижа, като всевърни и обични гости на

[illegible]

царството ми. Който съ нѣщо имъ напакости било изъ клисуритѣ или по пазаритѣ или гдето и да било, противно на митническия законъ, нека се знае, че той е противникъ на царството ми и милость не ще има, но ще си навлѣче великия ми гнѣвъ“.

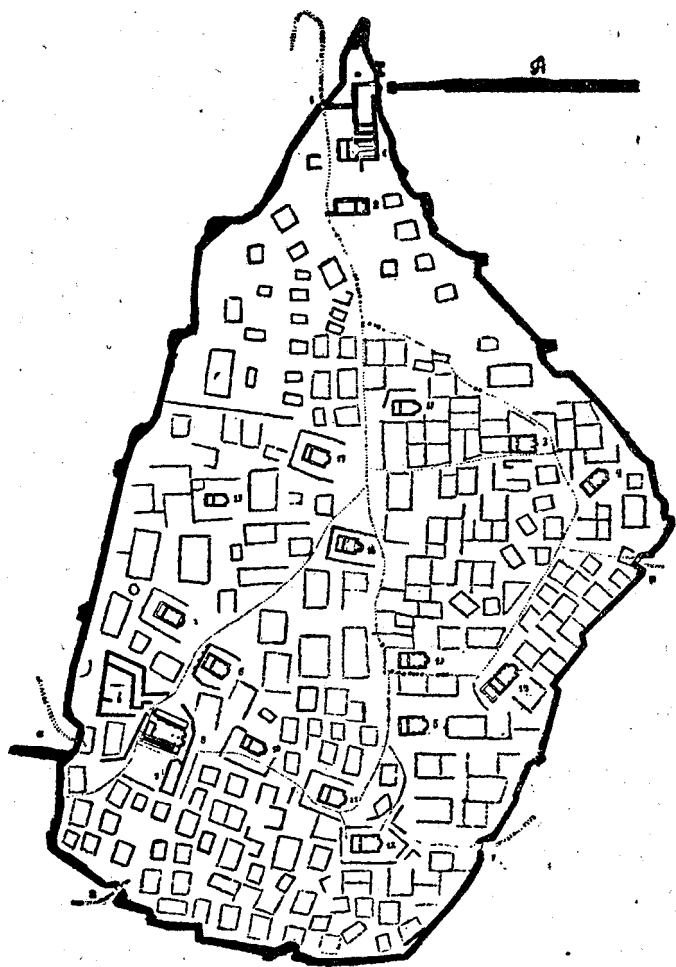
Повишената стопанска дейность въ българскитѣ земи се отразила благоприятно и върху финансовото състояние на държавата. Навѣрно сега се е развило въ България и рударството. Първитѣ рудари тукъ били саксонски нѣмци, привлѣчени отъ Трансилвания. Бъл-

Златна монета на Иванъ Асѣня II. Рисунка отъ Т. Герасимовъ.

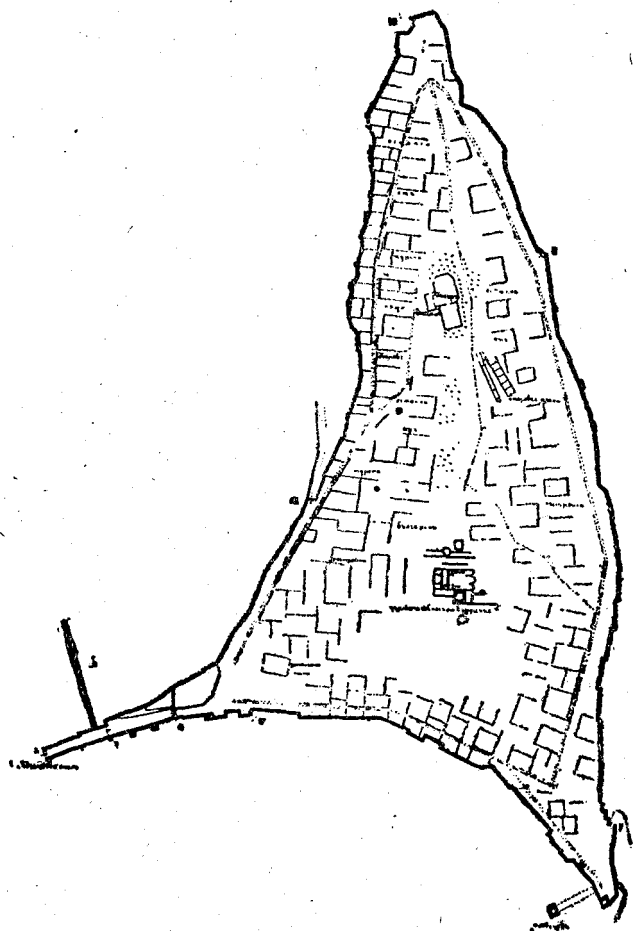
гаритѣ ги наричали с а си. Иванъ Асѣнь пръвъ отъ търновскитѣ царе почналъ да сѣче свои монети. До тогава изъ българскитѣ земи се употрѣбявали паритѣ на нѣкогашнитѣ византийски императори, на Дубровнишката република и на Венеция. Венецианцитѣ, които следъ рухването на Византия овладѣли цѣлата търговия съ Черно и Егейско море, търгували съ България главно презъ тамошнитѣ пристанищни градове. Най-важното българско пристанище на черноморския брѣгъ билъ гр. Месемврия. Наредъ съ него върху добруджанското побрѣжие се издигналъ особено много презъ тая епоха гр. Карбона (на български Карвуна), основанъ навѣрно презъ XI в. отъ венециански търговци на мѣстото на древния отдавна разрушенъ Дионисополъ.

Първо мѣсто измежду всички български градове по събранитѣ въ нея богатства, по великолепието на сградитѣ си и по рѣдкото си положение заемала столицата на царството — „Цариградъ Тръновъ“, както го нари-

Трапезица.

чали тогавашнитѣ българи. Тукъ на образувания отъ
Янтра и ограденъ съ яка стена скалистъ полуостровъ
„Царевецъ“ се намирали царскитѣ дворци, високо надъ

Царевецъ.

които блестѣли куполитѣ на съборната архиепископска
църква „Възнесение Христово“. Западно отъ Царевецъ

върху единъ усамотенъ и сѣщо тъй ограденъ отъ всички страни съ стрѣмни скали и укрепенъ съ стени хълмъ, който поради външния си видъ билъ нареченъ „Трапезица“, освенъ многото боярски домове се издигали и двадесетина по-малки църкви. Ядката на града е лежала въ дола на Янтра между Царевецъ и Трапезица. Тукъ върху лѣвия брѣгъ на рѣката се е издигала и построената отъ Иванъ Асѣня II църква „Св. 40 мъченици“, докато пъкъ отвѣдъ, на дѣсния брѣгъ, се намирала издигната отъ Асѣня и Петра — „Св. Димитрий“, гдето се извършвала коронацията на българските царе. Останалитѣ части на града сѣ били прѣснати изъ лѣжкитѣ подъ Трапезица и Царевецъ. За да увеличатъ славата на престолния си градъ, търновскитѣ царе събирали въ него мощитѣ на прославени изъ българската земя светци. Освенъ мощитѣ на Илариона Мъгаленски, изпратени въ Търново по заповедъ на Калояна, тукъ презъ времето на Иванъ Асѣня II сѣ били пренесени отъ Сръбѣцъ тия на св. Ивана Рилски. а следъ това и на св. Петка отъ Епиватосъ (на Мраморно море, недалечъ отъ Чатаалджа).

Въпрѣки всичката си привързаностъ къмъ православието Иванъ Асѣнь II се отличавалъ съ религиозната си въротърпимостъ. Богомилството и следъ Борила не изчезнало въ българскитѣ земи. Сега обаче, отъ една страна поради политическата сигурностъ на държавата, а отъ друга поради законността и реда, установени въ нея, и подобреното положение на народнитѣ маси то вече е изгубило остротата на своето отрицание и останало като безвредна за държавата религиозна секта. Иванъ Асѣнь II не смѣталъ за нужно да подлага богомилитѣ на преследване и ги оставилъ свободно да проповѣдватъ учението си.

4. ОТНОШЕНИЯ НА ИВАНЪ АСѢНЯ II СЪ ЛАТИНЦИ И НИКЕЙЦИ. ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА ПАТРИАРШИЯ.

Надеждитѣ, които възбудилъ у Иванъ Асѣня II договорътъ съ латинцитѣ, скоро се оказали напраздни. Противъ него се явявали нѣкои отъ баронитѣ. Тѣ се

бояли, че еднажъ българскиятъ царъ поелъ покровителството на малолѣтния Балдуинъ, тѣмъ не ще бжде възможно да запазятъ влиянието си въ управлението на империята. Още по-силна била опозицията, която идѣла отъ католическиѣ срѣди. Сключената отъ Калояна уния съ Римъ си останала само единъ формаленъ актъ, който съ нищо не промѣнилъ нито вътрешното състояние на българската църква, нито пъкъ вѣроизповѣдната принадлежностъ на българитѣ. Както и по-рано тѣ се чувствували частъ отъ източно-християнската общностъ. Борилъ не поддържалъ никакви особени връзки съ Римъ, а също и Иванъ Асѣнъ II. Въ папския дворъ много добре разбирали какво значи това и имали всичкото основание да не одобрятъ единъ договоръ, чрезъ който империята се предавала въ рѣцетѣ на чуждия на католицизмъ български владѣтель. По тая причина срещу кандидатурата на Ив. Асѣня II папството противопоставило тая на Йоана де Бриенъ, бившъ йерусалимски кралъ, известенъ като единъ отъ най-вѣрнитѣ и предани синове на римската църква. Въ присѣйствието на папата презъ пролѣтѣта 1228-г. билъ подписанъ въ гр. Перуджа (Италия) договоръ между пълномощницитѣ на цариградското правителство и Йоана де Бриенъ. Чрезъ тоя договоръ де Бриенъ получавалъ императорска титла и поемалъ управлението на империята до пълнолѣтието на Балдуина, който трѣбвало да се ожени за неговата дъщеря. Предвидено било при това новиятъ регентъ да отвоюва за империята земитѣ въ Тракия и Македония, които нѣкога ѣ принадлежели.

Йоанъ де Бриенъ поради приготовленията за новия си постъ можалъ да стигне въ Цариградъ едва три години по-късно. Презъ всичкото това време сключениятъ въ Перуджа договоръ билъ държанъ въ тайна и българскиятъ царъ, както свидетелствува и надписътъ въ „Св. 40 мъченици“, продължавалъ да се смѣта бждещъ тѣстъ на Балдуина и върховенъ распоредителъ съ сѣдбата на Латинската империя. Толкова по-голѣмо било обаче разочарованието и възмущението му, когато измамата вече била разкрита. Първото нѣщо, съ което Иванъ Асѣнъ II отговорилъ, било и формалното унищожение на църковната уния съ Римъ и провъзгласяването на българската църква за независима отъ всѣка чужда

духовна власт. Новият български църковен глава **Йоакимъ** приелъ титлата патриархъ.

Отношенията между България и римския престолъ се обтегнали. Папата предугаждалъ освенъ това, че българскиятъ царъ не ще се забави да открие неприятелства и срещу цариградскитъ латинци, поради което побързалъ да го изпревари. Въ 1232 г. по внушение отъ Римъ маджаритъ нахлули въ България и отново завзели Българско и Браничевско. Братътъ на Иванъ Асѣня II, Александъръ, сполучилъ да ги изгони отъ тамъ, но на следната година тѣ подновили войната и завзели Западно Влашко. Поради изолираното положение на тая областъ българитъ не били въ състояние да я защитаватъ и тя останала подъ маджарска властъ. Вниманието на българския царъ било отвлѣчено по онова време отъ събитията на юго-изтокъ, гдето борбата между никейци и латинци отново почнала. Опитътъ на Йоанъ Ватаци да овладѣе азиатския брѣгъ на Дарданелитъ билъ осуетенъ отъ войскитъ на де Бриена и венецианската флота. Подъ венецианско върховенство миналъ и важниятъ островъ Родосъ. Латинцитъ не били въ състояние да настѣпятъ срещу малоазиатскитъ владения на Никейската империя, но и тая последната още по-малко могла да се надѣва да ги измѣсти отъ земитъ, които оставали подъ властта ѝ. При това положение умниятъ Ватаци намислилъ да се обърне къмъ Иванъ Асѣня II. Могъщата България е била по онова време единствената сила, която могла да окаже незамѣнима услуга на Никейската империя, като ѝ помогне да се разправи еднажъ за винаги съ нейния противникъ. На Ватаци е била известна обидата, нанесена на българския царъ съ историята по опекунството на Балдуина II, и той ловко използвалъ тѣй създаденото положение, като му предложилъ съюзъ срещу латинцитъ и сродяване между никейския и търновския дворове. Заслѣпениятъ отъ огорчението си Иванъ Асѣнь II безъ всѣко колебание се отзовалъ на постѣпката на никейския императоръ и съюзътъ билъ сключенъ. Къмъ него се присѣдинилъ и солунскиятъ деспотъ Мануилъ, който между това, все поради безпечността на търновския царъ, постепенно заелъ положението на напълно независимъ господаръ на отстѣпенитъ му земи. Единственото иска-

не, което Иванъ Асѣнь II поставилъ при уговаряне на условията на тоя съюзъ, било да се признае независимостта на българската църква и патриаршеското достоинство на нейния глава. Изпълнението на това условие не изисквало никаква жертва отъ страна на Ватаци и той драговолно го приелъ. По желанието на царя било добито за това предварителното съгласие и на източнитѣ патриарси.

Ослоненъ на обещаното му съдействие отъ страна на Иванъ Асѣня II, Ватаци презъ пролѣтѣта 1235 г. почналъ отново военнитѣ действия срещу латинцитѣ, завладѣлъ градъ Лампсакъ на азиатския брѣгъ на Дарданелитѣ, следъ което миналъ пролива и завзелъ Калиополъ (дн. Галиполи). Тукъ скоро следъ това дошелъ и българскиятъ царъ съ жена си, дъщеря си Елена, патриарха Йоакимъ и много боляри. Съюзниятъ договоръ билъ утвърденъ при личната среща на двамата монарси, следъ което въ Лампсакъ билъ извършенъ външалниятъ обредъ между единадесетъ-годишния Теодоръ Ласкарисъ, синъ на Ватаци, и деветъ-годишната Асѣнева дъщеря. Българската княгиня била изпратена въ Никея, гдето императрицата трѣбвало да се грижи за по-нататъшното ѝ възпитание. Следъ това въ Калиополъ никейскиятъ патриархъ въ присѣйствието на антиохийския и на мнозина българи и гърци архiereи, тържествено провъзгласили търновския архиепископъ Йоакимъ за патриархъ. Тѣй следъ повече отъ двесте години българската патриаршия била възстановена.

По-важно отъ всички тия тържества било съглашенето между двамата държавни владѣтели относно по-нататъшнитѣ имъ действия срещу латинцитѣ и бждещето на териториитѣ, които се готвѣли да отвоюватъ отъ тѣхъ. На никейската империя били предоставени земитѣ източно отъ устието на Марица покрай брѣга на Сароския заливъ и Мраморно море съ Цурулонъ (Чорлу) и по-нататѣкъ цѣлия Цариградски полуостровъ заедно съ самия Цариградъ. Завоеванието на цѣлата тая областъ трѣбвало да стане, разбира се, съ въоръжената помощъ на българитѣ. Срещу нея, обаче, сами тѣ не получавали нищо. Иванъ Асѣнь II се задоволилъ само съ това, че Ватаци му призналъ правото надъ земитѣ, завладѣни следъ Клокотнишката битка, признание, кое-

то нито му било нужно, нито пъкъ е имало нѣкакво реално значение. Единствена видима придобивка за българитѣ отъ тѣй сключеното съглашение оставало следователно признанието на патриаршеската титла на търновския църковенъ началникъ, нѣщо, отъ което тѣ сѣщо не сж имали нужда, за да се чувствуватъ съвсемѣ независими въ църковния си животъ. А цената, срещу която Иванъ Асѣнь II е получилъ това признание отъ никейския владѣтель е била необикновено голѣма: освенъ че съ кръвта на своитѣ войници той трѣбвало да помага за присѣдинението къмъ една чужда държава на земи, които самъ и безъ всѣкаква външна помощ можелъ да включи въ собствената си държавна територия, но и поради съюза си съ никейския императоръ срещу Латинската империя, той навличалъ върху страната си неприятелството на цѣлия католически свѣтъ. Много по-важно отъ всичко това, обаче, било, че съ тѣй сключеното съглашение българскиятъ царъ, до тоя моментъ единственъ разпоредителъ съ сѣдбинитѣ на Балканския полуостровъ, съдействувалъ да се настани тукъ и една външна сила, чиито стремежи рано или късно щѣха да се окажатъ сѣдбоносни за българската държава.

Укрепениятъ градъ Чорлу скоро билъ превзетъ, следъ което двамата владѣтели се явили съ войскитѣ си предъ Цариградъ. Предъ неговитѣ стени обаче тѣ се оказали безпомощни, а нападението по море свършило съ тежко поражение за никейския флотъ. Настѣпилата зима принудила съюзницитѣ да отложатъ понататъшнитѣ действия за следната година. Съ връщането си въ България обаче Иванъ Асѣнь II разбралъ грѣшката си, извършена чрезъ съюза съ Ватаци, и поискалъ да я поправи. Навѣрно не малко влияние въ тоя смисълъ е оказано върху му и отъ папата, който го заплашвалъ съ отлѣчване отъ църквата и съ кръстосенъ походъ срещу България, ако той продължава да оказва помощ на никейския императоръ. Следъ настѣпилия у него превратъ, той, подъ предлогъ, че иска да види дъщеря си, я повикалъ отъ Никея и я задържалъ въ Търново, тогава обявилъ съглашението си съ Ватаци за сжсано. Година по-късно той не само се примирилъ съ латинцитѣ, но потеглилъ съ войскитѣ си

къмъ Чорлу, за да помогне на своитѣ нови съюзници да си възвѣрнатъ тоя градъ, който владѣлъ надъ пѣтищата за Цариградъ. Обсадата обаче се затегнала и докато Иванъ Асѣнь II се бавѣлъ тамъ, пристигнало известие, че въ България нѣкаква епидемична болестъ отвлѣкла въ гроба царицата, едно отъ децата му, та и самия патриархъ. Поразенъ отъ неочаквания ударъ, който смѣтналъ като божие наказание за нарушението на съюзнитѣ си задължения къмъ православния императоръ, Иванъ Асѣнь II вдигналъ войскитѣ си и се запѣтилъ обратно къмъ земята си. Оставени на недостатъчнитѣ си сили, латинцитѣ сжщо снели обсадата и отстъпили къмъ Цариградъ.

Следъ тоя новъ вжтрешенъ превратъ той повторно се сближилъ съ Ватаци и вѣрналъ дъщеря си въ Никея. Заплашванията на папа Григорий IX съ кръстоносен походъ не упражнили върху Иванъ Асѣня II никакво въздействие. Увещанията му къмъ маджарския кралъ Бела IV да нахлуе въ България, чийто царъ покровителствувалъ еретицитѣ, сжщо не довели до никакъвъ резултатъ.

Следъ смъртъта на втората си жена Иванъ Асѣнь II се оженилъ за една отъ дъщеритѣ на пленения при Клокотница Теодоръ Комнинъ, който заедно съ семейството си продължавалъ да живѣе въ Търново. Хитриятъ грѣкъ използувалъ тогава новото си положение и съ помощта на българския царъ прогонилъ своя братъ Мануила отъ Солунъ и поставилъ на тамошния престолъ сина си Йоана. Съ сѣрбитѣ презъ течение на цѣлото си царуване Иванъ Асѣнь запазилъ добри отношения. Сѣрбскиятъ архиепископъ Сава при връщането си отъ Иерусалимъ спрѣлъ въ Търново, гдето го настигнала и смъртъта. Сѣрбскиятъ кралъ Владиславъ трѣбвало да дойде самъ въ Търново, за да измоли съгласието на своя тѣсть, тѣлото на починалия да бжде отнесено въ Сѣрбия. Последнитѣ години отъ царуването на Иванъ Асѣня II минали спокойно. Неговото време е изобщо най-щастливата епоха въ сѣрѣдновѣковната ни история. Самъ той поради своята доброта се ползувалъ съ обичта на всички свои поданици. Признание на неговитѣ качества като човѣкъ и управникъ не могли да му откажатъ дори и тогавашнитѣ гърци. Но ко-

гато въ 1241 г. той затварялъ очи, надъ българскитѣ хоризонти вече се трупали тъмни облаци. Навдигналъ се и първиятъ поривъ на вихритѣ, следъ които отъ зградата на велика Асѣневска България щѣха да останатъ само жалки развалини.

1. П. Медовиковъ, Латинскіе императоры въ Константинополѣ и ихъ отношеніе къ независимымъ владѣтелямъ греческихъ и туземному народонаселенію вообще. Москва 1849. — А. А. Васильев, Латинское владѣчество на Востоке. Пгр. 1923.

2. В. Н. Златарски, Иванъ Асѣнь II (1218—1241). БИБ. III. 3 (1930) 1 — 55; Търновскіятъ надписъ на Иванъ Асѣня II. п. т., 56—64. — А. Сп. Разбойниковъ, Село Клокотница, п. т., 228 — 273. — А. Протичъ, Художественитѣ паметници на Иванъ Асѣня II, п. т., 149—186. — Ив. Дуйчевъ, Царь Иванъ Асень II. София 1941; Приноси къмъ историята на Иванъ Асѣня II. СпА, LXVI (1943) 147 — 179.

3. Т. Герасимовъ, Първата златна монета на царь Иванъ Асѣнь II. ИАИ, VIII (1934) 361 — 368. — М. Ласкарисъ, Ватопедската грамота на царь Иванъ Асѣня II. София 1930. — Прот. Ив. Гошевъ, Новооткрытая Ватопедская грамота на царь Иванъ Асѣнь II. Бълг. Прегл., II 1 (1933) 65—90. — Й. Ивановъ, Български старини изъ Македония. София 1931, 577 — 78 (Дубровнишката грамота на царь Иванъ Асѣня II).

4. В. Г. Васильевскій, Обновленіе болгарскаго патриаршества при царѣ Іоаннѣ Асѣнѣ въ 1235 г. ЖМНПр, ч. ССXXXVIII (1885) II, 1—56, 206—238. — П. Никовъ, Църковната политика на Иванъ Асѣня II. БИБ, III 3 (1930) 65—111. — В. Н. Златарски, Единъ гръцки фалсификатъ, който се отнася къмъ българската история. Byzantinoslavica, II 2 (1930) 231—258.

VI. ПОСЛЕДНИТЪ АСЪНЕВЦИ

1. КОЛОМАНЪ I (1241 — 1246) И МИХАИЛЪ АСЪНЬ (1246 — 1257).

Иванъ Асѣнь II нѣмалъ възрастенъ наследникъ. Престолътъ билъ заетъ отъ едва седемь-годишния му синъ Коломанъ I, отъ втората му жена, унгарката Ана. Унгарско било поради това и неговото име. Българитѣ го наричали Калиманъ. Поради малолѣтието на новия царь, държавата се управлявала отъ регентство.

Още презъ първитѣ години на Иванъ Асѣневото царуване въ дѣлбочинитѣ на Азия се разигравали събития отъ всемирно-историческо значение. Татарскитѣ орди на Ченгизъ-хана завоювали почти цѣла Азия и вълната на тѣхното нашествие вече се разливала изъ черноморскитѣ степи. Куманитѣ, тѣхни обитатели, били смазани и остатѣцитѣ имъ се разпилѣли въ всички околни страни. Голѣма частъ отъ тѣхъ намѣрили убѣжище въ тогавашна България, други се спрѣли едва следъ като минали протоцитѣ, — въ малоазийскитѣ провинции на Никейската империя. Отъ днешна Русия татаритѣ ударили на Унгария, която срѣдъ огънь и кръвъ пребродили до брѣговетѣ на Адриатика и отъ тамъ презъ сръбскитѣ земи и Дунавска България отново се запилѣли на северо-изтокъ. За да се спаси отъ разорението имъ, България трѣбвало да стане татарски данникъ. По отношение на новия си съседъ на юго-изтокъ, никейския императоръ, тя сѣщо се оказала безсилна да запази суверенитета надъ своитѣ територии. Заседналъ здраво въ Югоизточна Тракия, Иванъ Ватаци сторилъ намѣрение да подчини и земитѣ на солунския деспотъ. Не минало година следъ смъртта на Иванъ Асѣня II и той презъ българското Бѣломорие предприелъ походъ срещу Солунъ, но не успѣлъ да осъществи напълно намѣрението си. Въ 1246 г. опитътъ билъ повторенъ. Презъ Галиполския полуостровъ и

земитѣ около долна Марица Ватаци се запжтиль къмъ Македония, когато до него стигнала вестъ-та, че едва 12-годишниятъ Коломанъ I билъ умрѣль и на престола билъ издигнатъ Михаилъ Асѣнь, синъ на Иванъ Асѣня II отъ третата му жена, Ирина, дъщеря на Теодора Комнинъ. Между българитѣ се носѣль слухътъ, че Коломанъ е билъ отровенъ; вѣроятно е неговата мащеха да не е била безучастна въ това престѣпление. Като регентка на своя синъ, който билъ сѣщо невръстно 7-8 годишно дете, тя сега поела управлението. Тогава никейскиятъ императоръ изоставилъ първоначалната целъ на похода си и обърналъ орѣжие срещу българитѣ. Сега се разкрило печалното сѣстояние, въ което се намирала оставената отъ Иванъ Асѣня II голѣма България: отбраната на крепоститѣ била всецѣло занемарена; тѣхнитѣ стени, порутени, не били въ сѣстояние да одържатъ и най-малѣкъ напоръ; съзнанието, че нѣма кой другъ да се грижи за сигурността на държавата било всеобщо, а мѣлвата за неестествена-та смъртъ на невръстния царъ и за това, че престолътъ е заетъ отъ друго дете, вмѣсто което управлява една чужденка, още повече засилила унинието и чувството на безнадеждностъ.

Войскитѣ на Ватаци атакували Сѣръ и безъ всѣка мѣжнотия го превзели. Тамошниятъ български войвода Драгота, който съ остатѣка отъ гарнизона се билъ оттеглиль въ цитаделата на града, предалъ и нея. Безъ съпротива падналъ и естествено твърдиятъ Мелникъ, следъ което примѣра му последвали всички градове и крепости на българския Югъ. Въ продължение на дватри месеца Ватаци завзель бѣломорскитѣ земи заедно съ Одринско, а въ рѣцетѣ му паднала и цѣлата Родопска областъ и Македония до Вардаръ заедно съ Велбѣждско. Наскоро следъ това той влѣзълъ и въ Солунъ. Слѣпиятъ Теодоръ Комнинъ отъ своя страна завзель областъта около Воденъ и Острово, а единъ неговъ далеченъ роднина, Михаилъ, който съ титлата деспотъ още преди това билъ заграбилъ властѣта надъ Епиръ, сложилъ рѣжа върху Албания и Западна Македония — Охридско, Битолско и Прилѣпско. Нигде войскитѣ на българския царъ не се явили, за да направятъ и най-малкия опитъ да възпратъ неприятелитѣ. Асѣневска

България се видѣла лишена отъ третѣ четвърти на своитѣ земи, безъ да е загубила нито едно сражение за защитата имъ. Тѣй се отплатила на наследницитѣ на Иванъ Асѣня II Никейската империя, на която той бѣ позволилъ да стѣпи въ Балканския полуостровъ, и такъвъ е билъ резултатътъ отъ роднинската политика на Иванъ Асѣня II къмъ семейството на епирскитѣ Комниновци. Но разпадането на царството не свършило съ всичко това. Маджаритѣ, които никога не забравяли претенциитѣ си върху Бѣлградско и Браничевско, не пропуснали да се възползватъ отъ явното безсиліе на българската държава и отново завзели тия северозападни области¹.

Царица Ирина и нейнитѣ сътрудници се помирили съ всички тия загуби. Съ Ватаци билъ сключенъ миръ. Сжщо и съ маджаритѣ. Зависимостта отъ татаритѣ — частъ отъ които при единъ отъ наследницитѣ на Ченгизъ-хана образували въ южно-рускитѣ земи могъщото ханство, наречено Кипчакъ или Златна орда, — се усилила². Българскиятъ царъ се превърналъ въ безпомощенъ татарски данникъ. Появата на татаритѣ въ черноморскитѣ степи носѣла за насъ и други сѣдбоносни последици. Ония кумани, които намѣрили убѣжище въ България, се оказали крайно неспокоенъ елементъ. При все че скоро почнали да се претопяватъ въ българската срѣда, нагонитѣ имъ къмъ своеволие и самовла-

[¹ На полето срещу тѣзи думи авторътъ е отбелязалъ въ ръкописа: „Ростиславъ Михайловичъ“. Заграбенитѣ по това време отъ маджаритѣ Бѣлградска и Браничевска области по-късно се намирили подъ властта на руския князь Ростиславъ Михайловичъ, банъ на Мачва и маджарски васалъ. — И. Д.]

[² На полето срещу този пасажъ авторътъ е отбелязалъ въ ръкописа: „Ходатайств(у)ва предъ Ватаци за Комнинъ“. Въ късна есенъ 1246 г. никейскиятъ императоръ Иванъ III Ватаци обсадилъ града Солунъ, въ който управлявалъ деспотъ Димитъръ Комнинъ, синъ на киръ Теодора Комнинъ и братъ на българската царица Ирина. Щомъ царицата узнала за това, тя избързала и се явила въ стана на никейския императоръ. Тамъ тя колѣнопреклонно и съ сълзи на очи молила Ивана III Ватаци да не ослѣпява брата ѝ. Когато получила отъ императора клетвени увѣренія, че това не ще бѣде сторено, тя отишла въ крепостта на града и сама довела брата си предъ победителя. — И. Д.]

стие не ги напуснали. Езика и старата си езическа религия тѣ забравили, но останали съ своитѣ нрави. Особено необуздани били куманскитѣ първенци, които влѣзли въ срѣдата на българското болярство. Тѣхнитѣ потомци се издигатъ като най-влиятеленъ елементъ въ това последното и ставатъ представители на центробѣжнитѣ тенденции въ държавата, която и безъ това бѣ загубила по-голѣмата частъ отъ своитѣ земи.

Сърбитѣ, които при Иванъ Асѣня II търсѣли покровителството му и се намирали въ положението на български васали, следъ неговата смъртъ сѣщо почувствували, че могатъ да водятъ самостоятелна държавна политика. Асѣневиятъ зетъ, кралъ Владиславъ, билъ сваленъ отъ престола и замѣстенъ отъ най-младия отъ синоветѣ на Стефана Първовѣнчани — Стефанъ Урошъ I. При него срѣдновѣковна Сърбия за пръвъ пѣтъ, макаръ и безъ особенъ успѣхъ, почнала активно да участвува въ международнитѣ заплитания на Балканския полуостровъ и да ги използва. Поради това, че Урошъ почналъ война срещу Дубровнишката република, тя потърсила помощта на българския царь, съ когото още отъ времето на Иванъ Асѣня II се намирала въ най-добри отношения. Направенитѣ въ Търново постѣпки свършили успѣшно и между дветѣ страни билъ сключенъ нападателенъ съюзъ срещу сърбитѣ. Въ договора преди всичко се уреждали и бѣдешитѣ стопански отношения помежду имъ: поданицитѣ на дветѣ страни добивали правото на свободна и безмитна търговия въ всички тѣхни територии. По-важни сѣ били обаче неговитѣ военни и политически условия. Уговорено било, че при войната, която търновскиятъ царь трѣбвало да започне съ сърбитѣ, Дубровникъ ще действа съ флотата си срещу тѣхнитѣ приморски градове въ Южна Далмация и въ случай, че бѣдатъ превзети, републиката се задължавала да ги предаде на царя, като признае заедно съ това властта му и надъ всички земи, които той самъ би отнелъ отъ общия неприятель. Очевидно правителството на малолѣтния царь се надѣвало чрезъ завоевания за смѣтка на сърбитѣ да запълни поне частъ отъ териториалнитѣ загуби, които България понесла на северо-западъ и югъ. Войната почнала въ 1253 г. и българскитѣ войски навлѣзли въ Сърбия, като стигнали

чакъ до р. Лимъ. За по-нататъшното развитие на военнитѣ действия, обаче, нѣмаме никакви сведения. Предполага се, че Урошъ, който сега си билъ осигурилъ приятелството на силния Ватаци, успѣлъ съ неговото посрѣдничество да спаси държавата си отъ по-нататъшни изпитания. Мирътъ между българи и сърби билъ възстановенъ безъ каквито и да било териториални промѣни. Надеждитѣ на царица Ирина и нейнитѣ сътрудници се оказали напраздни.

Още по-несполучливо свършилъ следъ това и опитътъ да се възвърнатъ земитѣ, които никейцитѣ бѣха откъснали отъ българската държава. Енергичниятъ Ватаци, който въ края на царуването си успѣлъ да сложи рѣка и надъ цѣла Югозападна Македония съ Воденъ, Костуръ, Прилѣпъ и Велесъ, въ 1254 г. умрѣлъ¹. Неговиятъ синъ и приемникъ Теодоръ II Ласкарисъ, зетъ по сестра на Михаилъ Асѣня, билъ физически слабъ и болнавъ. Никой не вѣрвалъ, че той ще бѣде въ състояние да запази полученото отъ баща си държавно наследство. Ето защо, веднага следъ като вѣстията за смъртта на Ватаци стигнала въ Търново, тамъ решили, че е настѣпилъ часътъ, за да отнематъ отъ Никейската империя заграбенитѣ тѣй лесно български земи. Ненавършилиятъ пълнолѣтие Михаилъ Асѣнь потеглилъ къмъ тѣхъ и единствено слухътъ, че българитѣ сѣ въ настѣпление, предизвикалъ отмѣтането имъ и сгромолясането на византийската властъ въ по-голѣмата частъ на българския Югъ. Не само земитѣ около Родопи и Пиринъ, но и тия на западъ отъ Струма и Вардаръ се вдигнали срещу чужденцитѣ. „Тѣй като тамошнитѣ жители бѣха българи, пише по тоя случай съвременниятъ на тия събития византийски лѣтописецъ Георги Акрополитъ, тѣ съ радостъ минаваха на страната на едноплеменниците си и стрѣсваха игото на другородцитѣ“. Съ-

[¹ Въ рѣкописа на това мѣсто авторътъ е отбелязалъ: „Марица граница. Скопие и Велесъ ромейски. Асѣн. 78...“. Византийскиятъ писателъ Георги Акрополитъ наистина съобщава, че по това време границата между българи и никейци е вървѣла по рѣка Марица. Подъ властта на никейския императоръ се намирали сѣщо градоветѣ Стоби (при дн. Градско), Скопие и Велесъ. „До Прилѣпъ и Пелагонийскитѣ земи, Овче поле и Просѣкъ — всичко бѣ подвластно на императора“, добавя съвременниятъ византийски писателъ. — И. Д.]

ветниците на Ласкариса смѣтали положението за загубено. Самъ той, обаче, гроявилъ енергия, каквато никой не очаквалъ. Съ набързо събрана войска прехвърлилъ Хелеспонта и стигналъ Одринъ. Научилъ тукъ, че българскиятъ царъ се намиралъ негде наблизу, Ласкарисъ незабавно се отправилъ срещу му. Михаилъ Асѣнъ повѣрвалъ въ донесенията на съгледвачитѣ си, че противникътъ му е близу, едва когато той се явилъ предъ неговия станъ. Изненаданитѣ българи не били въ състояние да окажатъ никаква съпротива и трѣбвало да се спасяватъ съ бързо нощно отстъпление. По диритѣ имъ Теодоръ Ласкарисъ дошелъ до Боруи. Стенитѣ на тоя важенъ български градъ, както нѣкога и тия на Сѣръ, се намирали въ плачевно сѣстояние. При това, отбраната му била предоставена единствено на неговитѣ жители. Следъ като го превзелъ, императорътъ свърналъ назадъ къмъ Родопа. Лишени отъ достатѣчни гарнизони, тамошнитѣ крепости сѣщо не могли да отбиятъ неприятелскитѣ пристѣпи. Единствено твърдата Цепина се държала и всички усилия на Ласкариса да я овладѣе останали напраздни.

Отъ византийцитѣ се билъ отметналъ тогава и нѣкогашниятъ войвода на Сѣръ, Драгота, комуто още Ватаци билъ повѣрилъ началството надъ Мелнишката областъ. Поради това, следъ неуспѣха си предъ Цепина, императорътъ се насочилъ срещу Мелникъ. Драгота укрепилъ Рупелската тѣсна, но отбититѣ отъ нея ромеи презъ склоноветѣ на Пиринъ обходили българскитѣ позиции и българитѣ, за да избѣгнатъ обкрѣжаването си, трѣбвало да я изоставятъ. Тежко ранениятъ при това отстъпление Драгота се поминалъ. Мелникъ падналъ, следъ което Ласкарисъ се запѣтилъ къмъ Западна Македония. Тамъ се повторило станалото въ Родопската областъ. Изоставенитѣ на собственитѣ си сили градове единъ следъ други трѣбвало да отварятъ вратитѣ си презъ победителя. Само защитниците на Велесъ, петстотинъ храбри мъже мѣстни жители, се съгласили да предадатъ града си, следъ като имъ било разрешено да се оттеглятъ при сѣнародниците си на северъ. Въ похода си изъ Македония императорътъ достигналъ Овче поле, отгдето потеглилъ обратно презъ Струмица и Сѣръ. На следната година Михаилъ Асѣнъ

възобновилъ военнитѣ действия и привлѣченитѣ като съюзници кумански отреди нахлули въ Тракия. Но повторната поява на Теодоръ Ласкарисъ съ голѣма армия му отнела увѣреността въ благоприятния изходъ на борбата. Почнати били преговори за миръ, който билъ сключенъ при условия крайно неизгодни за българитѣ. Чрезъ него България повторно загубила земитѣ около Шаръ и Осогово съ Скопие, Прищина, Призрѣнъ и Велбжждъ, а сѣщо и областта на гр. Враня. На ромеитѣ била отстъпена и крепостта Цепина, която до тоя моментъ още продължавала да се държи. Тѣй никейската империя станала непосредственъ юженъ съседъ на сръбското кралство. Въ български предѣли останали тамъ само земитѣ около Нишъ и Тимокъ. Отъ името на търновския царъ мирътъ билъ подписанъ отъ руския князь Ростиславъ, който наскоро преди това билъ далъ дъщеря си за жена на Михаилъ Асѣнъ.

Ростиславъ, синъ на Черниговския князь Михаилъ Всеволодовичъ, при татарското нашествие въ рускитѣ земи избѣгалъ въ Унгария, гдето билъ приетъ съ почитъ и получилъ за жена дъщерята на тогавашния маджарски кралъ Бела IV. Следъ това като маджарски намѣстникъ му било повѣрено управлението на областта Мачва (между Сава и долна Дрина). По-късно, когато при възшествието на Михаилъ Асѣня маджаритѣ завладѣли Бѣлградско и Браничевско, тѣ сѣщо били присѣдинени къмъ даденитѣ на Ростислава земи. Къмъ края на царуването на Михаилъ Асѣня, Ростиславъ омжжилъ дъщеря си Мария за младия български царъ.

Тая несполучлива война и позорниятъ миръ, съ който свършила, направили неудържимо положението на Михаилъ Асѣня върху българския престолъ. Недоволството отъ неговото царуване, започнато съ катастрофални загуби на тѣй обширни държавни територии, следъ всички тия нови поражения стигнало крайни предѣли. Не минали нѣколко месеца, следъ като мирътъ съ никейцитѣ билъ сключенъ и Михаилъ Асѣнъ билъ убитъ негде вънъ отъ Търново отъ братовчедъ си Коломанъ II, който взелъ вдовицата му и се провъзгласилъ за царъ. Но и Коломанъ не се ползувалъ съ довѣрието на патриотитѣ боляри. Освенъ това едва що посегналъ къмъ властта и къмъ Търново се запятилъ съ войска Ростис-

славъ, който подъ предлогъ да освободи дъщеря си, самъ билъ блаженъ отъ надеждата да заеме българския престолъ. Но очакването на Ростислава да овладѣе въ настѣпилия смутъ столицата се оказало суетно. Лишениятъ отъ подкрепа на болярството, а застрашенъ и отъ похода на Ростислава Коломанъ напусналъ Търново и скоро билъ също тъй убитъ, неизвестно отъ ко-го и при какви обстоятелства. Съ него изчезналъ и последниятъ мъжъ отъ рода на Асѣневци. Самиятъ Ростиславъ пъкъ, следъ като се убедилъ, че не ще може да осъществи намѣрението си, се задоволилъ да получи дъщеря си и потеглилъ назадъ. Походътъ му обаче не миналъ безследно за тогавашна България. На обратенъ пътъ рускиятъ князь окупиралъ нѣкои отъ останалитѣ северозападни български земи, навѣрно заедно съ Видинъ. Въз основа на това, той си прикачилъ и титлата български царь (*imperator Bulgariae*).

Но съ това спокойствие въ страната не настѣпило. Едновременно съ Коломана за български царь се провъзгласилъ другъ отъ виднитѣ по онова време велможи, известенъ на съвременницитѣ си съ името Мицо, — умалително отъ Димитъръ или отъ Михаилъ. Мицо билъ жененъ за една отъ дъщеритѣ на покойния Иванъ Асѣнъ. Ленивъ и изнѣженъ човѣкъ, той нѣмалъ довѣрието на българитѣ. Поради това боляритѣ отказали да го признаятъ и избрали за владѣтель едного отъ сръбската си — болярина Константинъ. Съ това многозаслужилата династия на Асѣневци била прекратена.

2. КОНСТАНТИНЪ АСѢНЪ (1257 — 1277).

Какво положение е заемалъ новоизбраниятъ царь преди да получи българската корона, не знаемъ; известно е само, че баща му се наричалъ Тихъ, а по майка самъ той билъ внукъ на нѣкогашния сръбски великъ жупанъ Стефанъ Неманъ. Но основаното върху тоя фактъ предположение, че произхождалъ отъ югозападнитѣ български земи, гдето се намирали и неговитѣ родови владения, мъчно може да бѣде доказано.

Мицо, който основавалъ правата си надъ българския престолъ върху близкото си родство съ Асѣнев-

ския домъ, не мислилъ да се откаже отъ тѣхъ и Константинъ тепърва ималъ да дири срѣдства, за да закрепи положението си. По съвета на боляритѣ той се оженилъ за една отъ дъщеритѣ на императора Теодоръ II Ласкарисъ, Ирина, внучка на Иванъ Асѣнъ II, и изпратилъ първата си жена въ Никея. За да покаже, че по тоя начинъ е добилъ и наследствено право на престола, той взелъ и името Асѣнъ. Всичко това обаче не отбило претенциитѣ на Мицо, който сега проявилъ неочаквана упоритостъ, тъй като навѣрно ималъ на страната си значителна частъ отъ болярството, главно привърженицитѣ на своята тѣща, майка на убития Михаилъ Асѣнъ. Въ настѣпилата междуособица Константинъ по едно време до такава степенъ билъ застрашенъ отъ противника си, че трѣбвало да се спасява въ крепостъта Станимака, владѣна тогава отъ никейцитѣ. Борбата траяла още нѣколко години. Но въ нея щастieto все повече изоставяло Мицо. Принуденъ отъ своя страна да отстъпва предъ Константина, той накрай се затворилъ въ Несебъръ и, вече убеденъ, че дѣлото му е загубено, предалъ тоя градъ на византийцитѣ. Въ награда за това императорътъ му дарувалъ имоти въ Мала Азия, изъ околноститѣ на древна Троя, гдето той се настанилъ съ семейството си.

Продължителната и тежка междуособица не била единствената беда за тогавашна България. Едновременно съ борбата си срещу Мицо, Константинъ Асѣнъ трѣбвало да отбива и подновения натискъ на маджаритѣ. Следъ похода на Ростислава отношенията съ тѣхъ не били уредени и войната продължила. Маджаритѣ навѣрно искали да изкористятъ стѣсненото положение на Търновското царство и въ продължение на цѣли две години пращали войскитѣ си срещу му. Какъ се развивала борбата, не е известно, но изглежда, че голѣма частъ отъ тогавашна Северозападна България е била завзета отъ неприятелитѣ. До где, обаче, се разпрострѣло маджарското завоевание, не се знае. Обратътъ настѣпилъ едва следъ като маджаритѣ били отвлѣчени въ война и съ чехитѣ. Тогава тѣ били принудени да изтеглятъ изъ България по-голѣмата частъ отъ силитѣ си и това позволило на Константина да си възвърне нѣкои отъ загубенитѣ земи. Войскитѣ му дори минали

Дунава и нахлули въ Северинския Банатъ, гдето останали нѣколко месеца. Но истинската криза настѣпила година по-късно, когато войната съ чехитѣ била свършена и маджаритѣ отново могли да хвърлятъ на югъ значителни сили. Голѣма унгарска армия подъ началството на престолонаследника Стефанъ минала Дунава и въпрѣки ожесточеното противодействие на българитѣ превзела Видинъ, Орѣхово и Ломъ, като достигнала устието на р. Искъръ, а единъ силенъ отредъ проникналъ дори до самото Търново. Вследствие на тия успѣхи маджарскиятъ кралъ Бела IV си прикачилъ отново титлата *Rex Bulgariae*. Но ако нѣговитѣ намѣрения сж били да подчини всецѣло Търновското царство, тѣ останали неосъществени. Оказваната отъ българитѣ съпротива била все пакъ тѣй голѣма, че по-нататъшното напредване на маджаритѣ се оказало невъзможно и завоевателниятъ имъ походъ билъ прекратенъ. Окончателенъ и формаленъ миръ, обаче, между дветѣ страни, изглежда, че не билъ сключенъ. Но повечето отъ земитѣ, които маджаритѣ тогава завзели — около Видинъ, на изтокъ може би до р. Искъръ — останали подъ тѣхна власть (1261 г.).

Следъ като десетолѣтие и половина преди това Асѣневска България бѣ загубила всичкитѣ си южни земи, заграбени отъ единъ неприятелъ, комуто сама бѣ помогнала да се настани въ Балканския полуостровъ, и следъ като презъ този периодъ една клика отъ безгрижни и бездарни управници бѣ разнебитила вътрешнитѣ ѝ сили, сега тя, раздрусана отъ кървава междоусобица, се видѣла лишена и отъ една пространна областъ, която до тоя моментъ никога не е била застрашавана отъ чуждо завоевание. Освенъ въковния си врагъ на югъ, тя вече имала срещу си и другъ не по-малко опасенъ — на северо-западъ. Когато Константинъ Асѣнь успѣлъ да стане безспоренъ владѣтель на търновския престолъ, българското царство представлявало една развалина. Неговитѣ граници на югъ достигали до Марица и южнитѣ склонове на Витоша, а на северъ отъ Балкана нему оставала само източната половина на Дунавска България. Едно наследство толкова по-печално, защото задъ него сж стояли много десетолѣтия на страшни усилия и победоносни борби, цѣла епоха на

националенъ подемъ и държавно величие, провалени отъ недостойни наследници на велики бащи.

Сега, въ началото на втората половина отъ XIII в. държавата на Асѣневци е била доведена до състояние много по-незавидно отъ онова, въ което се намирала седемдесетъ години по-рано, когато бѣ започнала своето сѣществуване. Защото следъ толкова много подвизи и жертви, дадени за своята свобода и държавно обединение, вѣрата на българския народъ въ собственитѣ му сили и водачи е била разколебана и външното положение на Търновска България е било сега далечъ по-неблагоприятно, отколкото тогава. Презъ епохата на Петра, Асѣня и Калояна тя имала предъ себе си една разлагаща се Византия, а следъ това — едва що създадената, незакрепнала и оградена съ неприятелни Латинска империя. Въ борбитѣ си срещу тия две сили, както и срещу епирцитѣ по-късно, тя при това разполагала съ неизмѣнната военна поддръжка на отгвѣдунавскитѣ си съседи — куманитѣ. За своитѣ западни граници тя е могла да бѣде напълно спокойна: сѣрбитѣ още не играеха роля въ балканскитѣ отношения и, за да запазятъ държавата си читава срѣдъ тогавашнитѣ голѣми сблъсквания, гледаха да стоятъ на страна отъ тѣхъ и сами търсѣха приятелството или покровителството на търновскитѣ царе. Маджаритѣ поради свои вътрешни разпри или поради съперничества и борби съ други свои съседи сѣщо не бѣха опасни. Сега международната обстановка тукъ е била съвсемъ друга. Маджаритѣ се бѣха превърнали въ агресивна сила, чиито пристѣпи заплашваха дори българското държавно срѣдище; сѣрбитѣ, вътрешно закрепнали, се навдигаха и не криеха намѣренията си да участвуватъ въ разподѣлбата на българскитѣ земи, а вмѣсто вѣрнитѣ кумани сега на северъ отъ Дунава владѣха татаритѣ, на чиито ханове търновскиятъ царь, за да запази отъ опустошения останалитѣ подъ скиптѣра му области, трѣбвало да бѣде послушенъ данникъ.

Сврѣхъ всичко това съ Латинската империя било вече напълно свършено: въ 1261 г. Цариградъ билъ завладѣнъ отъ никейцитѣ и старата Византия възкресена. Теодоръ II Ласкарисъ, който умрѣлъ три години по-рано, оставилъ на престола своя едва осемгоди-

шенъ синъ Йоанъ IV. Но неговиятъ регентъ Михаилъ Палеологъ, единъ извънредно даровитъ и ловкъ, а заедно съ това крайно честолобивъ и безскрупуленъ човекъ малко по-късно се провъзгласилъ за сѣмператоръ и поелъ изцѣло управлението. Той билъ, който далъ убѣжище на Мицо и завзелъ Месемврия. Настѣпилата поради това натегнатостъ въ отношенията между дветѣ страни той се опиталъ да отстрани и навѣрно съ тая цель презъ зимата 1260 — 1261 г. изпратилъ въ Търново посолство на чело съ известния лѣтописецъ Георги Акрополитъ, който тогава заемалъ длъжността великъ логотетъ (пръвъ министъръ) при никейския дворъ. Но не минало година и Михаилъ всецѣло заграбилъ върховната властъ, като заповѣдалъ да ослѣпятъ повѣреното на грижитъ му дете. Династията на Ласкаревци била прекратена и ръководството на византийскитѣ сѣдбини поето отъ тая на Палеолозитѣ.

Българската царица Ирина е била сестра на Йоана IV. Следъ претѣплението на Михаила VIII, отношенията между Цариградъ и Търново били скѣсани. Тѣй, къмъ всички неприятелѣ на крайно оскѣрената и раздрусана отъ преживѣнитѣ междуособици българска държава се прибавилъ и единъ новъ — възстановената и силна византийска империя на чело съ единъ владѣтель неуморимъ, безкрайно изобретателенъ и непридирчивъ въ срѣдства, когато трѣбвало да обезвреди противникитѣ си.

По-нататъшното царуване на Константинъ Асѣня представя редица отчаяни опити да се изведе страната отъ тежкото ѣ международно положение и се възвърнатъ поне нѣкои отъ загубенитѣ нейни територии. Поради преживѣнитѣ размирици, обаче, тя е била тѣй изтощена и силитѣ ѣ тѣй недостатѣчни, че всѣки единъ отъ тия опити е свѣршвалъ съ несполуки и съ загубата на нови български земи. По внушение на жена си, която горѣла отъ жаждата да отмѣсти за своя братъ, Константинъ още презъ 1262 г. почналъ война срещу Византия и войскитѣ му, които проникнали дълбоко въ Източна Тракия, превзели нѣкои отъ тамошнитѣ крепости. Но тоя успѣхъ се оказалъ ефимеренъ. Византийскиятъ пълководецъ Михаилъ Глава, българинъ по потекло, скоро смогналъ не само да изтласка българитѣ

отъ тамъ, но настѣпилъ далеко на северъ и Търновското царство загубило цѣлата областъ между Тунджа и Черно море, която, съ изключение на Месемврия, то до тогава владѣло. Византийцитѣ си възвърнали и Станимака, а падналъ въ рѣцетѣ имъ и Пловдивъ.

Войната между дветѣ страни, ако се сѣди по тогавашнитѣ византийски известия, се водѣла само въ Тракия. Македонскитѣ земи останали извънъ нейния обсегъ. Предположението, че Константинъ Асѣнъ завладѣлъ тогава Северна Македония, се основава на една недатувана грамота на Виргинския манастиръ при Скопие. Споредъ нея той възобновилъ манастира, надарилъ го съ нови земи и потвърдилъ старитѣ му привилегии. Както съдържанието на тая грамота, тъй и нѣкои външни белези въ нея будятъ съмнение въ автентичността ѝ.

Отъ Пловдивско византийцитѣ настѣпили къмъ югозападнитѣ покрайнини на тогавашна България, — Софийско и Западна Стара планина, гдето като намѣстникъ на търновския царъ и съ титлата деспотъ управлявалъ боляринътъ Яковъ Светославъ. Той билъ единъ отъ ония руски князе, които татарското нашествие прогонило отъ родината имъ и ги принудило да търсятъ второ отечество въ чужди земи. Дошелъ въ България навѣрно твърде младъ, той достигналъ тукъ видно положение, а следъ възцаряването на Константинъ Асѣня се сродилъ се него, като получилъ за жена друга отъ дъщеритѣ на Теодора Ласкариса, внучка на Иванъ Асѣня II. Сега Константинъ Асѣнъ не билъ въ състояние да му се притече на помощъ. Поради това Яковъ Светославъ се обърналъ къмъ маджаритѣ, които следъ завладяването на Северозападна България били неговии непосредствени съседи. Тѣ съ готовностъ се отзовали на молбата му и не само отбили византийцитѣ, но нахлули съ опустошения въ близкитѣ тѣхни владения. Но тая маджарска намѣса отегчила положението на Търновското царство. Следъ нея Яковъ Светославъ трѣбвало да застане подъ политическото върховенство на маджаритѣ, а съ това неговитѣ земи излѣзли отъ състава на българската държава. За да го привържатъ къмъ себе си и го противопоставятъ на Константинъ Асѣня, маджаритѣ му предоставили владението и на Видинската областъ, а все

по тѣхно внушение, той по примѣра на своя предшественикъ Ростислава, който наскоро преди това умрѣлъ, си присвоилъ титлата „български царь“. Освенъ въ тогавашнитѣ унгарски документи, съ нея е споменатъ той въ Погановския и въ Боянския поменици. Маджарското върховенство не ще да е било по вкуса на неспокойния и честолюбивъ князь, но следъ единъ несполучливъ опитъ да се освободи отъ него той останалъ подчиненъ на маджаритѣ до смъртта на тѣхния кралъ Стефанъ V (1272 г.), следъ което използвалъ настѣпилия брѣзь упадѣкъ на Унгария и добилъ положението на съвсемъ независимъ държавенъ владѣтель. Тѣй свободнитѣ български земи презъ 70-тѣхъ години на XIII в. вече образували отдѣлни царства — Търновско, на чело съ Константинъ Асѣня, и Западно — съ Яковъ Светославъ. Въ владенията на последния освенъ Видинската областъ сѣ влизали и земитѣ около Нишъ, Пиротъ и Трънъ, а навѣрно и тия около Сръдецъ. Кой е билъ престолниятъ градъ на Светослава, не е известно. Но като се има предвидъ, че Видинъ се явява столица на отдѣлно княжество две десетолѣтия по-късно, може съ известна сигурностъ да се допусне, че тоя крепѣкъ градъ още сега се е издигналъ като политическо сръдище на северозападнитѣ български земи ¹.

Константинъ Асѣнь се оказалъ напълно безпомощенъ да предотврати тоя ходъ на събитията въ Северозапада. Но между това неочакваното стечение на обстоятелствата му позволило да поднови разправата си съ своя юженъ съседъ. Въ Византия по онова време се на-

[¹. На полето на ръкописа авторътъ е отбелязалъ: „Дърманъ и Куделинъ“. — Това сѣ двама братя отъ кумански произходъ, бивши български боляри, които, изглежда къмъ 1273 г., си създали независимо княжество въ земитѣ на западъ отъ Видинъ — въ Браничевската областъ. Сръдището на тѣхната държавица е било Ждрѣло, при сръдното течение на р. Млава. Оттамъ тѣ нападали съседнитѣ маджарски владения — каквото е било банството на Мачва — и водѣли упорити борби съ маджаритѣ. По-късно двамата князе били принудени да признаятъ върховенството на татарскія ханъ, който ги защитилъ отъ посегателствата на сърбитѣ. Въпрѣки, това обаче, къмъ 1291 г. тѣхнитѣ владения били присъединени къмъ държавата на Стефанъ Драгутинъ. Това, въ сѣщностъ, представя краятъ на българското господство надъ Бѣлградската и Браничевската областъ. — И. Д.]

миралъ султанътъ на селджукскитъ турци Изединъ. Принуденъ да напусне страната си и дошелъ тукъ съ надеждата, че Михаилъ VIII ще му помогне да си възвърне загубения престолъ, Изединъ скоро се видѣлъ въ положението на византийски пленникъ. Тогава той се отнесълъ къмъ своя роднина, хана на Златната орда, Берке, който съ готовност се отзовалъ на молбата му да го освободи. Къмъ предприятието за освобождение то на Изедина билъ привлеченъ и Константинъ Асѣнь. Въ 1264 г. двадесетъ хилядна конна татарска армия минала Дунава и заедно съ приготвенитъ за походъ български войски се втурнала въ Тракия. По това време Михаилъ Палеологъ съ малобройна свита се връщалъ отъ бѣломорскитъ области къмъ Цариградъ. Изненаданъ отъ нахлулитъ въ земята му неприятели, той едва успѣлъ да се изтръгне отъ преследването имъ и да стигне до столицата. Но по-голъмата частъ отъ хората му, които водѣлъ съ себе си, и Изединъ трѣбвало да се укриятъ въ гр. Еносъ, при устието на Марица. Константинъ Асѣнь, който лично участвувалъ въ похода, обсадилъ града, и жителитъ му, за да го спасятъ отъ разрушение, трѣбвало да предадатъ султана. Но за татаритъ това не било достатъчно и тѣ извършили въ Тракия страшни опустошения. Що се отнася до самия търновски царъ, едничката печалба, която ималъ отъ тоя походъ, е било удовлетвореното му чувство на отмъщение. Неговитъ съюзници татаритъ, натоварени съ плячка, бързали да я отнесатъ отвъдъ Дунава и съвсемъ нѣмали намѣрение да му съдействуватъ да си възвърне загубенитъ тракийски покрайнини. Тѣ и за напредъ останали подъ византийска властъ.

Но главната опасностъ за възстановена Византия по онова време не били българитъ, нито далечнитъ татари, а западнитъ сили — Генуа, Венеция и Неаполитанското кралство, особено това последното. Дветъ морски републики, непримирими съперници въ стремението да овладѣятъ търговията съ земитъ около Егея и Черно море, никога не били доволни отъ привилегиитъ, които империята имъ давала. При това всѣка отстъпка, правена на една отъ тѣхъ, била смѣтана отъ другата като актъ на неприятелство срещу ѝ. По тоя начинъ въпрѣки изкусното си маневриране помежду имъ Ми-

хаилъ Палеологъ накрай еднакво ималъ противъ себе си и едната и другата. Неаполитанското кралство отъ своя страна сега при новия си владѣтель Карлъ Анжуйски поело завоевателнитѣ стремежи на нѣкогашнитѣ нормански крале къмъ Балканския полуостровъ. Поради това избѣгалиятъ отъ Цариградъ последенъ латински императоръ Балдуинъ II, дирейки на Западъ помощъ, за да отвоюва загубеното си положение, намѣрилъ въ неаполитанския кралъ най-ревностенъ съюзникъ. Унищожението на цариградската латинска империя е било ударъ върху престижа и на папството. Поради това съ съдействието на тогавашния папа Климентъ IV между Балдуина и Карла билъ сключенъ договоръ (въ Витербо 1267 г.), по силата на който тоя последниятъ се задължавалъ да съдействува съ оръжие за възстановяването ѝ, като срещу това добивалъ признание на правата си върху нѣкои отъ адриатическитѣ земи на Балканския полуостровъ.

За да предупреди възможността къмъ тоя съюзъ да бждатъ привлѣчени и българитѣ, отъ Цариградъ потърсили да изравнятъ отношенията си съ Търново. По това време (1268 г.) умрѣла и царица Ирина, неприимиримиятъ врагъ на Михаила VIII, а съ нея, вървало се, изчезналъ и главниятъ подбудителъ на неприятелството между дветѣ страни. На овдовѣлия Константинъ Асѣнь билъ предложенъ миръ и сближение съ империята, което трѣбвало да бжде затвърдено чрезъ брака му съ една сестреница на императора. Като зестра при тоя бракъ на българския царъ били обещани черноморскитѣ градове Месемврия и Анхиалъ заедно съ непосредствената имъ областъ. Преговоритѣ въ тоя смисълъ свършили благополучно и новата българска царица пристигнала въ Търново.

Но хитриятъ двуличенъ Михаилъ VIII не мислилъ да изпълни обещанието си за тази териториална отстъпка. На това обещание той по-скоро гледалъ като на срѣдство, за да задържи търновския царъ далеко отъ враждебнитѣ на Византия съюзи. И поради това постоянно намиралъ предлози, за да отлага изпълнението му, докато най-сетне Константинъ Асѣнь, възмутенъ отъ нелоялността на вѣнценосния си роднина, открито се обявилъ на страната на враговетѣ му. Въ 1273

год. едно българско посолство се намирало въ Неаполъ, очевидно за да уговаря съюза съ Карла Анжуйски, чиито войски преди това вече били завзели най-важните приморски градове на Албания и нѣкои мѣста въ вътрешността ѝ.

Въ Цариградъ тая демонстрация на българския царь е била посрещната съ пълно спокойствие: тамъ вече били взети всички мѣрки срещу какъвто и да било опитъ отъ негова страна да смути спокойствието и сигурността на империята. Михаилъ VIII оженилъ незаконната си дъщеря Ефросиния за могъщия татарски ханъ Ногай, който заповѣдвалъ надъ югозападните територии на Златната орда, и въ негово лице спечелилъ единъ незамѣнимъ съюзникъ. Предъ опасността да изложи страната си на татарско нашествие Константинъ Асѣнъ не е смѣлъ да си позволи никакво неприятелско действие противъ своя юженъ съседъ.

За да изолира пъкъ противниците си на западъ, Михаилъ прибѣгналъ до услугите на папството, като обещалъ срещу това да подчини цариградската църква на Римъ. Започнатите преговори довели до Лионския съборъ въ 1274 г., на който било тържествено провъзгласено обединението на двете църкви подъ върховенството на папата. Тоя последниятъ отъ своя страна, при изгледитъ да разпростре духовната си властъ надъ схизматичната Византия, възпрѣлъ по-нататъшното военно проникване на неаполитанцитъ въ Албания. Предъ ясно изразената воля на папството Венеция, която била на пътъ да сключи съюзъ съ Карла Анжуйски за съвмѣстни действия срещу империята, трѣбвало сѣщо да се откаже отъ това си намѣрение. Чрезъ всички тия дипломатически ходове Михаилъ VIII успѣлъ да отстрани надвисналата надъ държавата му външна опасностъ. Но църковната уния съ Римъ го изправяла предъ голѣми вътрешни затруднения. За византийцитъ, фанатично привързани къмъ традициите на източното православие, римско-католическиятъ свѣтъ е билъ отстъпникъ отъ догмитъ на истинското християнство и отъ осветенитъ презъ течение на вѣковетъ църковни установления. Поради това опозицията срещу църковната политика на императора била непримирима. Тя идѣла не само изъ срѣдата на простата народна маса; въ редоветъ

и се намирали и лица отъ придворнитѣ кръгове на чело съ самата сестра на императора, Евдокия, майка на българската царица. Особено опасно за Михаилъ VIII било обстоятелството, гдето приетата уния е могла да засегне единствено земитѣ, върху които се простираше собствената му политическа властъ, — т. е. областитѣ подчинени на цариградския патриархъ и на охридския архиепископъ. Извънъ унията оставала Търновската патриаршия, а следъ нея и сръбската архиепископия. Поради дълбоката вражда, която по онова време съществувала въ българския царски дворъ къмъ императора, той основателно се боялъ, че Търново ще изстъпи не само като пазителъ на православнитѣ завети, но и като сръдище, гдето ще намиратъ насърчение и подкрепа както противникитѣ на църковната му политика, така и всички недоволни изобщо отъ неговото управление. Тия страхове не били съвсемъ безосновни: още преди актътъ на унията да бжде подписанъ, между Цариградъ и Търново непрекъснато сновѣли пратеници на Евдокия и царица Мария. По внушение на последната, пратеницитѣ на търновското духовенство спечелили йерусалимския патриархъ срещу униатската политика на Михаила VIII, но българското посолство, което се явило при египетския султанъ съ предложение за нападателенъ съюзъ срещу империята било посрещнато съ пълно недовѣрие и се върнало назадъ, безъ да свърши нищо.

Срещу всичко това изобретателниятъ Палеологъ намислилъ да си послужи съ едно радикално сръдство. Той извадилъ изъ прашнитѣ архиви грамотитѣ, съ които нѣкога, следъ унищожението на Западното българско царство, Василий II опредѣлилъ границитѣ на Охридската архиепископия. Споредъ тия грамоти властта на нейния глава се разпростирала върху всички български и православни сръбски земи, включително и надъ ония, надъ които сега заповѣдвали търновскитѣ патриархъ и сръбскитѣ архиепископъ. Възникнали презъ по-късно време, тия последнитѣ се явявали похитители на правата на охридския архиепископъ и следователно тѣхното положение и властъ сж били незаконни. За да се възстанови църковната традиция, земитѣ имъ трѣбвало да минатъ отново подъ върхо-

венството на Охридъ, и, следователно, да се подчинятъ на църковно-политическитѣ разпоредби на цариградския самодържецъ. Съ тъй изкусно замисления ударъ срещу Търновската патриаршия, представителитѣ на Михаила VIII се явили предъ Лионския съборъ. Тѣ по-искали съществуването на независимата българска държавна църква да бѣде обявено за незаконно и земитѣ ѝ да бѣдатъ възвърнати подъ върховенството на Охридъ, чийто архиепископъ билъ послушенъ изпълнителъ на императорската воля. Това предложение съ-пададо и съ папскитѣ стремежи за власт надъ православиия свѣтъ. Но въпрѣки настояването на византийскитѣ участници въ събора, окончателно решение по въпроса не било взето. Преди да посегне върху самостоятелността на българската църква, Римъ искалъ да си осигури подчинението на византийската, представяна по онова време отъ Цариградската патриаршия и погърчената Охридска архиепископия. Целта си относно България, следователно, Михаилъ Палеологъ не постигналъ, но враждата между него и търновския дворъ още повече нарасла.

1. П. Никовъ, Изправки къмъ българската история. ИИД, V (1922) 57—84. — R. Grousset, *L'Empire des steppes*. Paris 1938. — G. Soranzo, *Il papato, l'Europa cristiana e i Tartari. Un secolo di penetrazione occidentale in Asia*. Milano 1930. — B. Spuler, *Die Mongolen in Iran. Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit 1220—1350*. Leipzig 1939. — Г. А. Ильинскій, Грамоты болгарскихъ царей. Москва 1911, 155—159 (договорната грамота на царъ Михаила II Асѣня съ дубровничанитѣ, издадена презъ 1230 г.). — Н. А. Мушмовъ, Една нова сребърна монета отъ царица Ирина съ сина ѝ Михаила. Сборникъ В. Н. Златарски. София 1925, 185—186. — Т. Герасимовъ, Нови монети на царъ Михаилъ Асѣня. Сборникъ въ паметъ на проф. П. Никовъ. ИИД, XVI—XVIII (1940) 84—90. — Theodorî Ducas Lascaris epistolae CCXVII, ed. N. Festa. Firenze 1898. — П. Никовъ, Къмъ историята на северо-западнитѣ български земи. СпА, XVI (1918) 43—64; сжщиятъ, Сждбата на северо-западнитѣ български земи презъ срѣднитѣ вѣкове. БИБ, III I (1930) 96—153. — В. Н. Златарски, Южна България следъ смъртта на Иванъ Асѣня II и регинскитѣ миръ. Сборникъ Б. Дяковичъ. София 1927, 327—341. — I. B. Paradourios, Theodoros II Laskaris autokrator tes Nikaïas. Athenes 1909. — I. Dräseke, Theodoros Lascaris. Byz. Zeitschr., III (1894) 498—515.

2. В. Н. Златарски, Боянскитѣ надписъ. ГСУ. XXXI. 10. 1935. — А. Грабаръ, Боянската църква. София 1924. — П. Никовъ, Българоунгарски отношения отъ 1257—1277 година. СбА, XI

1920) I—XII—220. — С. С h a p m a n, Michel Paléologue, Restaurateur (de l'Empire byzantine. Paris 1926. — И. Е. Т р о и ц к и й, Imperatoris Michaelis Palaeologi de vita sua opusculum. Спб. 1885. — Хр. Л о п а р е в ъ, Византийскій поетъ Мануилъ Филь. Къ исторіи Болгаріи въ XIII—XIV вѣкѣ. Спб. 1910. — Й. И в а н о в ъ, Български старини изъ Македония. София 1931, 578—587 (Виргинската грамота на царъ Константинъ Асѣня). — Г. Б а л а с ч е в ъ, Сжщински ли е хрисовультъ отъ царъ Константинъ Тиха (1258—1277 г.). Минало, II 5/6 (1911) 178—187. — Т. Г е р а с и м о в ъ, Единъ подправенъ златенъ печатъ на царъ Константинъ Асѣня. ИИД, XIX—XX (1940/41) 66—73. — Й. И в а н о в ъ, Поменици на български царе и царици. ИИД, IV (1915) 219—229. — Р. M u t a f č i e v, Die angebliche Einwanderung von Seldschuk — Türken in die Dobrudscha im XIII. Jhdts. СпА, LXVI (1943) 1—128. — В. В. М а к у ш е в ъ, Итальянскіе архивы и хранящіеся въ нихъ матеріалы для славянской исторіи. Спб. 1871. Приложение къ Записки Акад. Наукъ, XIX. № 3. — F r. S a r a b e l l e s e, Carlo d'Angiò nei rapporti politici e commerciali con Venezia e l'Oriente. Bari 1911. — H. G e l z e r, Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche. Byz. Zeitschr., I (1892) 245—282; idem, Der Patriarchat von Achrida. Geschichte und Urkunde. Leipzig 1902. — М. С. Д р и н о в ъ, Въпросъ за Българската и Сръбската църкви предъ сждилиштето на Лионскій съборъ въ 1274 г. Съчинения, II. София 1911, 215—231.

VII. ВЪТРЕШНО ПОЛОЖЕНИЕ НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗЪ XIII ВЪКЪ

1. ДЪРЖАВНА ОРГАНИЗАЦИЯ И СОЦИАЛНИ ОТНОШЕНИЯ.

Сведенията за устройството на Търновското царство сж изобщо оскъдни. При това повечето отъ материалѣ, които съдържатъ данни за тая страна отъ неговия животъ, произхождатъ отъ по-късно време — втората половина на XIII, а нѣкои дори отъ края на XIV в. Но може съ пълна сигурностъ да се смѣта, че не само въ основнитѣ си чѣрти, но и въ подробноститѣ си неговата организация е била вече завършена още презъ царуването на Иванъ Асѣня II и на неговитѣ близки наследници. Епохата, която настѣпила следъ това, едва ли ще да е внесла тамъ сжществени промѣни.

Презъ близу двувѣковното византийско робство древнобългарската държавна традиция е била почти всецѣло заличена, забравенъ е билъ и натрупаниятъ въ миналото политически опитъ. Следъ като разрушенитѣ отъ чужденцитѣ национални учреждения изчезнали, постепенно загасналъ въ народното съзнание и споменътъ за тѣхъ. Както и много по-късно, по време на най-новото си възраждане, тѣй и сега когато се вдигналъ на борба за независимостъ, едничкото, което българинътъ е можалъ да помни или отъ нѣкъде да научи, било, че е ималъ нѣкога собствена държава и свои царе. И едното и другото той сега добилъ още въ зората на новия си свободенъ животъ. За останалото, обаче, въ народната паметъ не е било запазено нищо. Да се дири тепърва то и да се създава съобразно съ народния битъ и мирогледъ, е било нѣщо немислимо при тогавашнитѣ условия. За подобно творчество не е билъ подготвенъ никой отъ представителитѣ на новата българска държавностъ. А и да е била чувствувана необходимостта му, тогавашното време е било крайно не-

благоприятно за него. Презъ края на XII и началото на XIII в. външнитѣ събития въ европейския Югоизтокъ се смѣняли съ такава сила и бързина, че представителитѣ на увлѣченото въ водовъртежа имѣ Търновско царство не сж имали възможността дори да се замислятъ надъ въпроситѣ за организацията му.

Нѣкога, когато налагалъ християнската вѣра на своя народъ, Борисъ I навѣрно долавялъ, че неговото бѣдеще развитие не може да бѣде сложено върху съвсемъ чужди основи. Именно поради това въ въпроситѣ си до папата Николай I той настоятелно искалъ да се осведоми, какво измежду наследенитѣ отъ старината национални установления може и, следователно, трѣбва да бѣде запазено. По-сетне, когато при Симеона и Петра византийски вкусове, склонности и навици проникнали въ България, отъ тѣхъ сж били заразени само известни сръди, предимно върховетѣ на тогавашното ни общество. Увлѣчението първоначално е било главно отъ духовнитѣ ценности на византизма — отъ тогавашната гръцка образованост и отъ византийскитѣ културни и политически идеали. Още по-късно, къмъ края на Прѣславското царство, византийското влияние предизвикало известни промѣни и въ социално-стопанскитѣ отношения на тогавашна България. Въ останалото обаче тя продължавала да следва заветитѣ на своето минало. Непокътната въ своя строежъ се запазила и завещаната отъ това минало държавна организация съ всички нейни разклонения, институции и служби.

Сега всичко това е било съвсемъ друго. При пълната липса на национални държавно-устройствени институции и невъзможността тепърва да ги открива или създава, Асѣневска България е била принудена да възприема онова, което е съществувало другаде. И Византия се явила единствения изворъ за тия заемки — не само защото тя е била най-добре организираната държава въ тогавашния европейски Изтокъ и като непосредственъ съседъ на новото царство могла да му служи за най-близъкъ образецъ — но и защото нейното устройство е било единственото, което българитѣ познавали. Презъ епохата на робството византийскитѣ политически форми до такава степенъ се наложили въ нашия животъ, че въпрѣки несъответствието имъ съ на-

родния битъ и свѣтогледъ, представителитѣ на новата българска държавностъ не знаели съ какво друго би могли да бждатъ замѣнени.

Тѣй второто българско царство било устроено всецѣло по подобие на Византия. Византийски установления се явили въ всички области на българския държавенъ животъ и въ всички клонове на управлението. Подъ византийско влияние сега се формиралъ и самиятъ царски институтъ, а съ него и цѣлата придворна сано-вническа иерархия. Както въ Византия държавниятъ владѣтель билъ смѣтанъ за божи помазаникъ, титулувалъ се „въ Христа Бога благовѣренъ царь и самодържець“ и билъ изобразяванъ подобно на светцитѣ съ свѣтълъ кръгъ около главата си. Външнитѣ знаци на сана му били сжщитѣ, които ималъ и византийския императоръ: златна, украсена съ скжпоценни камъни корона, скип-теръ или жезълъ, пурпурна, извезана съ злато и би-сери туника, златенъ поясъ и сжщо тѣй пурпурни обу-ща. При особено важни случаи той дирилъ съвета на боляритѣ, но изобщо волята му била законъ за всички негови поданици. Въ „синодика“ на Борила се споменуватъ „малки и велики боляри“, но едва ли всѣка една отъ тия две групи е представлявала нѣщо затворено въ себе си; принадлежността къмъ едната или другата е зависѣла отъ царското благоволение. Първоначално цѣ-лото болярство въ търновското царство е било отъ слу-жебенъ произходъ. Старитѣ български болярски родо-ве сж били отдавна измрѣли и сега тѣхното мѣсто зае-ли семействата на заслужилитѣ дейци въ освободител-ната борба и изобщо на близкитѣ сътрудници на първи-тѣ търновски царе. По-сетне, особено по времето на Иванъ Асѣня II, въ тѣхната срѣда навлѣзли и нови люде, предимно чужденци, които намѣрили въ Бълга-рия второ отечество. Особено голѣмъ ще да е билъ броятъ на куманскитѣ първенци, изхвърлени тукъ отъ монголското нашествие въ отвжддунавскитѣ земи.

Цѣлото това болярство, лишено отъ свои съсло-вни традиции, сжщо тѣй се оформило подъ влиянието на образцитѣ, каквито въ изобилие намирало въ Визан-тия. Въ тая насока, съзнателно или не действували и търновскитѣ царе, които щедро раздавали на българ-скитѣ първенци всевъзможни византийски чинове и

титли съ съответнитѣ, все византийски външни отличителни знаци. Отъ нѣкогашнитѣ кавкани, таркани, богаини, багатури и т. н. сега въ Търновското царство не намираме и следи. Какво въ Византия, тъй и тукъ прѣвъ по рангъ следъ царя се явявалъ деспотъ тѣ. Това достоинство презъ дадено време могло да носи само едно лице въ държавата — обикновено нѣкой отъ най-близкитѣ царски роднини или особено заслужилъ и виденъ боляринъ. До времето на Иванъ Асѣня II съ тая титла е познатъ само неговиятъ братовчедъ Славъ, владѣтель на Родопско-пиринската областъ, а при Константина Асѣня — споменатиятъ по-горе Яковъ Светославъ. Въ Боянския поменикъ съ нея е означенъ и нѣкой си Куманъ, за чиято личностъ и време нѣмаме други сведения. Следъ деспота по рангъ и значение въ държавата идѣлъ севастократоръ тѣ. При Калояна това достоинство носѣлъ племенникътъ му Стрѣзъ, по-сетнешниятъ владѣтель на Просѣкъ, а при Иванъ Асѣня II — братъ му Александъръ. Както и въ тогавашна Византия, положението на севастократора и деспота въ Търновското царство не е било свързано съ никаква опредѣлена служба. По-късно, обаче, тѣ се явяватъ като царски намѣстници въ голѣми държавни области. На трето мѣсто следъ тѣхъ идѣлъ кесаръ тѣ. Лица носители на това достоинство у насъ не сж известни, но че то е сжществувало презъ тая епоха се вижда отъ факта, гдето въ „Синодика“ на Борила е помѣстена една „молитва на постановление кесара“. По византийски образецъ е билъ нареденъ тогава и животътъ въ търновския дворъ съ неговия церемониалъ и съответнитѣ му сановници. Навѣрно още по времето на Иванъ Асѣня II сж се явили у насъ службитѣ епикерний (на грѣцки *pinkernios*) — царски виночерпецъ, протокелиотъ — царски адютантъ, великъ примикюръ — придворенъ маршалъ и началникъ на царската гвардия.

Въ основнитѣ си чѣрти запазена била въ Търновското царство и наследената отъ Византия бюрократическа система съ много отъ нейнитѣ административни, военни и финансови органи и служби. Първиятъ министъръ се наричалъ логотетъ; управляващиятъ държавното съкровище (финансовъ министъръ) — протовестиаръ; единъ отъ висшитѣ военачалници но-

сѣлъ сѣщо грѣцкото длѣжностно име протостраторъ. Областѣта се означавала съ грѣцкото хѣра (сѣщата дума, която въ днешния ни литературенъ езикъ е измѣстила старата бѣлгарска „люде“). Както и въ Византия, на чело на отдѣлнитѣ провинции стояли дѣки и катепани (отъ латинскитѣ *dux* и *capitaneus*, минали въ грѣцкия езикъ), а на мѣстото на нѣкогашнитѣ жупани се явили тѣй нареченитѣ кефалии, които обединявали въ себе си административната, сѣдебна и военна властъ надъ градоветѣ и непосредственитѣ имъ околности. Тѣхнитѣ подчинени били кастрофилакситѣ, началници на крепостнитѣ стражи и на военната полиция. Тия две служби най-често били повѣрвани на членоветѣ на провинциалното боярство, при което заедно съ получения постъ последното още получавало и заетата сѣщо тѣй отъ Византия титла севастъ. Ето защо съ тая титла въ тогавашна Бѣлгария означавали изобщо лицата, които заемали по-високи служби въ провинциалната администрация. Въ единъ скаленъ надписъ при Станимашката крепостъ се говори, че следъ възобновяването ѝ отъ Иванъ Асѣня II, царѣтъ поставилъ въ нея (за кефалия или кастрофилаксъ) севаста Алексий. Обикновенитѣ граждански чиновници били наричани съ общото име прахтори (на грѣцки *praktotes*, отъ *pratto* — работа, вършанѣщо), а низшитѣ военначалници — примикюри.

Заети или останали у насъ отъ епохата на византийското робство били наименованията и на редица други видове служещи, напр.: апокрисиари — царски пратеници, алагатори — конни войници или стражи, стратори — обикновени членове на военното сѣсловие.

Данѣчната система въ Търновското царство останала въ общи чѣрти сѣщата, каквато била и презъ византийско време. Основниятъ данѣкъ билъ десетѣкътъ, който се събиралъ въ натура отъ всички произведения на селското стопанство. Споредъ това въ грамотитѣ се споменуватъ и различни десеткари: на житото, на овцетѣ, на свинетѣ, на сѣното, на виното и т. н. Общото название на всички чиновници, натоварени съ събиране на натуралнитѣ данѣци било побирчи и. Наименованието перпираки (отъ грѣцкото

нуреугоп, перпира или перпера — жълтица) навърно носѣли ония, които събирали парични данъци. Като особени налози се споменуватъ още коша р щ и н а т а и во л о б е р щ и н а т а. Може би първиятъ отъ тѣхъ е представлялъ такса за пасбищата, а вториятъ е билъ изобщо данѣкъ за впрѣгатния рогатъ добитѣкъ. Градското и безимотно селско население плащало д и м н и н а, налогъ върху огнищата. Въ Византия, отгдето билъ заетъ (наричанъ тамъ карпикон, отъ карпос — димъ), той замѣствалъ поглавния данѣкъ (презъ римската епоха известенъ подъ названието *capitatio*, презъ турската — харачъ).

Търговцитѣ плащали само единъ видъ данѣкъ, мито, пресмѣтано върху стойността на внасянитѣ или изнасяни стоки. Наричали го к у м е р к ъ (отъ грѣцкото *kumerkion*, произлѣзло отъ латинското *commercium*; отъ грѣцкото му название се явило и турското „гюмрюкъ“). Митото отъ вноситѣ стоки се събирало, когато тѣ се разтоваряли по пазарищата, а за износнитѣ, — навърно, когато минавали държавната граница. Особени такси били плащани при преминаване на рѣки — м о с т н и н а, и на проходи — д и а в а т ъ на грѣцки *diavatikon*). Тѣ служели може би за поддържане на мостоветѣ и за издрѣжка на стражата, която бдѣла за безопасността изъ планинскитѣ пѣтища. За убийство, разбойничество или кражба, извършени въ землището на нѣкое населено мѣсто, отговаряли солидарно неговитѣ жители: освенъ обезщетението на пострадалитѣ тѣ плащали и глоби на държавата.

Особено много били разнитѣ видове а н г а р и и (отъ грѣцкото *angareia* — принудителна работа). На тѣхъ били изложени главно селянитѣ, които по онова време повече отколкото днесъ образували масата на населението въ нашитѣ земи. При постройка на крепости, пѣтища или при превозъ на всевъзможни припаси отъ него се изисквало да работи и съ своя впрѣгатенъ или товаренъ добитѣкъ. Въ нѣкои случаи то трѣбвало да изпълнява сѣщо и стражева служба въ тъмницитѣ (темницѣ Елюсти) или по пѣтищата. Но най-тежко падало върху него задължението да дава безплатна храна и подслонъ на пѣтуващитѣ държавни чиновници и изобщо на царскитѣ люде. А такива били не само от-

дѣлни представители на властѣта: къмъ тѣхъ принадлежала и многобройна тѣла отъ прислужници, псари, соколари, и т. н., които придружавали царя или видниѣ велможи въ честитѣ имъ ловни развлѣчения. Тая повинность, означавана освенъ съ славянското наименование постоѣ, още и съ грѣцкото митатѣ, обхващала и задѣлжението на жителитѣ на всѣко населено мѣсто да подслонятъ и хранятъ войскитѣ, които минавали презъ него.

Положението на народната маса и особено на селското население при второто царство е било изобщо много по-лошо, отколкото къмъ края на първото. Епохата на робството въ това отношение не минала безследно. Въ историята на Византия XI и XII вѣкове сѣ време, когато едрото земевладение все повече поглѣщало дребното и броятъ на стопански независимото селачество непрестанно намалявалъ. Това явление, общо за всички византийски провинции, се развърщало съ още по-голѣма сила въ българскитѣ области, на които византийцитѣ гледали като на поле за безогледна експлоатация. Многогодишното господство на печенѣзитѣ въ Дунавска България презъ втората половина на XI в. ще да е разрушило тамъ сѣществувашитѣ земевладѣлски форми, но следъ като византийската властъ била възстановена, развитието на едрата поземлена собственост започнало въ нея съ нова сила. По-късно куманскитѣ нападения още повече отекчили жизненитѣ условия на тамошния селянинъ. Не било по-добро положението и въ Македония. По-голѣмата частъ отъ земитѣ тогава била минала въ рѣцетѣ на голѣми земевладѣлци, а въ прония били давани землищата на цѣли села. Отъ собственици селянитѣ се превърнали въ арендатори на господарскитѣ имоти и сврѣхъ данѣцитѣ и повинностиѣ, които плащали на държавата, трѣбвало да отдѣлятъ частъ отъ своя добивъ и за юридическитѣ владѣтели на земята. Голѣми земевладѣлци сѣ били не само свѣтски лица, но и църковнитѣ институти — манастири и епископии. Освенъ даванитѣ въ аренда участѣци, господаритѣ обикновено имали и други, които обработвали съ принудителния трудъ все на сѣщото зависимо селачество. Юридическото състояние на това селачество било означавано съ думата п а р и к и я, а членоветѣ му би-

ли наричани п а р и ц и. За пръв път селяни-парици въ българскитѣ земи се споменуватъ въ грамотитѣ, дадени отъ Василия II на охридския архиепископъ: императорътъ опредѣлялъ броя на парицитѣ, съ които могълъ да разполага всѣки отъ подчиненитѣ на охридския престолъ епископи.

По всичко изглежда, че освобождението не е внесло особени и трайни промѣни въ тоя редъ. Унищожението на чуждата властъ въ българскитѣ покрайнини първоначално е било съпроводено навѣрно съ прогонването или бѣгството на чужденцитѣ, едри поземлени владѣтели. По тоя начинъ безимотнитѣ или малоимотнитѣ селяни автоматически ставали пълни собственици на обработванитѣ по-рано отъ тѣхъ земи. Но постепенно и съ течение на времето тия случаи ще да сѣ ставали все по-чести, — мѣстото на чужденцитѣ се заемало отъ с в о и л ю д е, новитѣ български боляри, които по единъ или другъ начинъ си присвоявали сѣщитѣ права. Това ново българско болярство, колкото и близу да стояло първоначално до народа, изъ който излизало, е било рожба на своето време и следователно не е могло да остане незасегнато отъ неговитѣ представи и понятия. За своето социално положение и за отношенията си къмъ обикновеното насѣление, особено къмъ селската маса, то сѣщо тѣй не е имало други примѣри освенъ ония, които познавало отъ Византия. Поради това ги следвало като нѣщо съвсемъ естествено и редно. Израстнали духовно срѣдъ кървавитѣ борби за освобождение и поради това изпълнени съ високо самочувствие, тия български боляри представляли единъ елементъ малко податливъ на самоограничение и дисциплина. Насилието за тѣхъ е било единствениятъ аргументъ, който разрешавалъ всички спорове, и тѣ не се двоумѣли да прибѣгнатъ къмъ него, когато имъ било нужно. Както въ политическата уредба на новата държава византийското наследство било запазено, тѣй и социалниятъ строежъ на тогавашното българско общество останалъ следователно въ общитѣ си чѣрти сѣщиятъ, какъвто билъ и по-рано, презъ време на робството. Основни и трайни преобразувания и въ тая областъ не били извършени.

Не сѣ ли имали първитѣ търновски царе съзнание-то за необходимостта имъ?

Поради пълната липса на сведения за вътрешното управление на Асѣня, Петра и Калояна, мъчно е да се отговори категорично на тоя въпросъ. Има обаче единъ знаменателенъ фактъ, който до сега е билъ оставянъ безъ заслуженото внимание: тѣхната насилствена смъртъ. Единъ следъ други тѣ падатъ жертва на заговорници, които изхождали отъ срѣдата на първитѣ боляри, тѣхни близки сътрудници и другари по оръжие. Въ тоя край и на тримата братя има нѣщо много странно, щомъ като се знае, че цѣлата имъ позната дейность представля низъ отъ блестящи успѣхи по бойнитѣ полета. Не по-малко плодотворна била външната имъ политика, чрезъ която добили признание на възстановената отъ тѣхъ българска държава. Недоволство въ боярски-тѣ кръгове срещу имъ не е могло следователно да възникне поради причини отъ външно-политически характеръ. А не може да бжде обяснено то и съ подбуди отъ чисто лично естество. Наистина много отъ тогавашнитѣ боляри сж живѣели съ гордото съзнание за своитѣ заслуги и поради това вѣроятно е да сж смѣтали царя като равенъ на себе си. Но ако се допусне, че Асѣнь I, а посетне и Калоянъ съ силно изразенитѣ си самодържавни склонности, както и съ буйния си и властенъ характеръ сж могли да наранятъ самолюбието на тия сурови воини и на тази почва сж предизвикали посегателства срещу си, това не би могло да бжде причина за убийството и на Петра, който споредъ свидетелство на съвременници, се отличавалъ съ своята мъдрость, далновидность и тактъ. Недоволства отъ лично или чисто политическо естество следователно не сж могли да бждатъ причината на тия кървави преврати, а още по-неоснователно е предположението, че тѣ сж се дължели на етнически противоречия срѣдъ тогавашнитѣ управляващи срѣди, или съ други думи, че били дѣло на куманското боярство. Иванко, който убилъ Асѣня I, за да седнѣ на неговия престолъ, не е билъ куманинъ, а убиецътъ на Калояна, куманскиятъ войвода Манастрасъ, е представлялъ само орѣдие на една клика, чието гнѣздо се намирало въ българския царски дворъ.

Обяснението на тия събития трѣбва да се дири въ вражди, изникнали върху съвсемъ друга почва.

Никой народъ въ своята цѣлостъ не е билъ никога

въ състояние да разбере напълно ония свои водачи, които въ името на една голѣма целъ сѣ изисквали отъ него дълготрайни кървави напрежения, особено ако краятъ на подхванатото отъ тѣхъ дѣло мѣчно е можель да бѣде съзрѣнъ. Онова, което съвременниците и близките тѣмъ поколѣния въ такива случаи чувствуватъ или виждатъ, сѣ предимно разрушенията и навлѣченитѣ имъ беди. Само далечното бѣдеще носи оправданието на подобни силни люде и очиства паметта имъ отъ омразата и проклятията на тѣхната собствена епоха. Въ дадения случай обаче имаме нѣщо по-особено. Тежките и почти непрекъснати войни, водени отъ Петра, Асѣния и Калояна за освобождение и държавно обединение, сѣ стрували на българскитѣ народни маси голѣми изпитания и много жертви. И ако при все това тѣкмо тия маси се отнасяли съ благоговение къмъ тѣхната паметъ, като я предали свѣтла и на потомството си, причина не ще да е била единствено дейността на тримата братя като водачи въ освободителната и обединителна борба, а тѣхното отношение къмъ народа и неговитѣ нужди. На материалната сила и духовната издръжливостъ на тоя народъ е трѣбвало да разчитатъ тѣ, за да изградятъ и затвърдятъ своето дѣло. Ето защо, макаръ и да не сѣ имали възможность или време за вътрешна реформена дейность, положението на народната маса не имъ е било безразлично и поне въ отдѣлни случаи тѣ ѝ оказвали покровителството си. Примирени съ наследенитѣ отъ Византия политически форми и институции, тѣ въ областта на социалнитѣ отношения сѣ търсили, ако не да освободятъ страната си отъ византийското наследство, поне да смекчатъ проявитѣ му. Отъ това гледище последователнитѣ убийства на тримата първи търновски царе могатъ да се обяснятъ само съ народническитѣ тенденции въ тѣхното управление, които се сблъскали съ изостренитѣ апетити на значителна частъ отъ българскитѣ боляри. За тия груби синове на племето ни е било мѣчно да се примирятъ съ една власть, която имъ отказвала онова, що било позволено и признато на аристокрацията въ всички тогавашни страни и народи: правото да владѣятъ земята и да искатъ отъ населението да работи за тѣхъ.

Удовлетворение намѣрили тия стремежи при Бори-

ла, който самъ произхождалъ изъ срѣдата на недовол-
ниците и тѣмъ дължалъ престола. Тѣй покровителство-
то и защитата, оказана на масата срещу социалнитѣ
домогвания на първенцитѣ, изчезнали и развитието
безъ всѣкаква спънка поело пѣтищата, набеязани
презъ епохата на робството. Презъ царуването на Бо-
рила прониярството вече съществувало, а земитѣ, смѣ-
тани за пълна собственостъ на боляритѣ, сѣ били на-
вѣрно още по-разпространени. По този начинъ следъ
смъртъта на Калояна социалниятъ въпросъ се изострилъ,
а притурило се и разстройството въ управлението,
предизвикано отъ липсата на надзоръ върху малкитѣ и
голѣми държавни органи.

Не е чудно следъ всичко това, че противодържа-
вическитѣ настроения въ богомилството и сега, както
и въ края на Прѣславското царство, отново намѣрили
храна въ българската действителностъ, както не е чудно
отъ друга страна, че на събора, свиканъ отъ Борила, за
да бждатъ сѣдени водачитѣ на ересъта, наредъ съ ду-
ховницитѣ и царскитѣ сановници участвували и „го-
лѣмо множество пронияри“. Тѣ сѣ стебли тамъ не
толкова да бранятъ православието и официалната цър-
ква, колкото себе си и реда, на който сѣ били пред-
ставители.

Царуването на Иванъ Асѣня II е представяло въ то-
ва отношение повратъ къмъ традицитѣ на предбори-
ловската епоха. И навѣрно на тоя повратъ се е дължалъ
подемътъ, който за сетенъ пѣтъ издига срѣдновѣковна
България до върховетѣ на държавното ѝ могѣщество.
Но следъ смъртъта на тоя царъ противнитѣ тенден-
ции отново надделѣли и за втори пѣтъ Търновско-
то царство затѣва въ вътрешно безсиліе, отъ което
вече никога не му бѣ сѣдено да излѣзе.

Но разгледанитѣ особености въ организацията на
Търновското царство и въ вътрешния строежъ на то-
гавашното българско общество, сами по себе си не
обясняватъ бързия залѣзъ на неговото могѣщество.
Явления като тия, за които до сега бѣ дума, не сѣ били
характерни само за него. Презъ даденото време тѣ въ
една или друга степенъ сѣ били общи за всички страни
въ европейския Югоизтокъ. Положението на селянитѣ
въ Византия въ никое отношение не е било по-зави-

дно отколкото у насъ. Тамъ презъ първата половина на XIII в. се явява и крепостничеството, за което у насъ нѣма известия и презъ по-късната епоха. Въ тогавашна Сърбия селското население сжщо не е било по-малко обременено съ данъци и повинности къмъ държавата, отколкото у насъ. Що се отнася до болярството, то въ всички тогавашни балкански страни си приличало. Еднакви били и неговитѣ политически и социални стремежи. Безогледността на византийската аристокрация въ случаитѣ, когато трѣбвало да бранятъ съсловнитѣ си интереси или да наситятъ необузданото си самолюбие, не е познавала задръжки. Въ това отношение сръбскитѣ велможи не имъ отстъпвали. Ако следователно упадъкътъ на Търновското царство започналъ тѣй рано и изпреварилъ съ цѣло столѣтие тоя на Византия и Сърбия, вината не може да бѣде приписана само на съсловното тѣсногърдство или на анархистичнитѣ склонности на българскитѣ боляри. Тукъ сж действували и причини отъ особенъ характеръ, каквито тамъ не сж съществували.

Колкото запазено и да било народностното чувство у обикновения българинъ въ края на робската епоха, не то е било главната движеща сила, която вдигнала маситъ на борба срещу византийското господство. Въ тѣхното съзнание идеята за българска държава е била свързана съ представитѣ за редъ, различенъ отъ онзи, създаденъ и поддържанъ отъ чужденцитѣ. Националната държава, обаче, не промѣнила почти въ нищо условията на всѣкидневния животъ на простолюдието, нито пъкъ изобщо системата на управлението. Промѣнени били само декоритѣ и лицата: на мѣстото на чужденцитѣ стояли свои люде. При все това и тая малка утѣха могла да крепи духоветѣ, докато царството било представлявано отъ личности, които поставяли надъ всичко интереситѣ на общността и върховнитѣ държавни интереси. Но следъ Иванъ Асѣня II настѣпилъ краятъ на всичко това. Въ продължение на десетолѣтие и половина царскитѣ престолъ се заемалъ отъ две деца, а държавата, за чието създаване и закрепване българскитѣ народъ далъ толкова много жертви, фактически се управлявала отъ една жена, царица Ирина, чужденка по съзнание и по кръвъ. Психологическитѣ

последници отъ това състояние не се забавили. Чувство на безнадеждностъ и равнодушие предъ бъдещето на държавата все повече обхващало маситѣ. Пржедвременната смъртъ на Коломана I и подозренията, че той билъ премахнатъ отъ царицата, за да се отстранятъ прѣчкитѣ за възшествието на нейния собственъ синъ, хвърлятъ въ смущение патриотическитѣ срѣди. На това се дължало безсилието на недавна тѣй могъща България да отбие посегателството на никейския императоръ върху земитѣ си. Мисълта, че въ Търново е извършено престѣпление, което никой не знаелъ кѣде ще спре, нито пъкъ какво ще доведе, намѣрила потвърждение и въ примирението, съ което правителството на царица Ирина понесло загубата на цѣлата южна половина на царството; потвърдени били тия страхове и отъ начина, по който търновскиятъ царски дворъ понесълъ следъ това загубата и на северозападнитѣ български области. Военнитѣ поражения и несполукитѣ въ външната политика задълбочили общата деморализация. И въ тѣй настѣпилия упадѣкъ, както винаги и навсѣкѣде, лични и групови стремежи се надигнали и все повече затѣмнявали съзнанието за дългъ къмъ държавата и народъ. Това състояние на разединение и вътрешно безсилие прѣко или косвено било насърчавано и отъ самото правителство, което единствено върху тѣхъ могло да се крепи. Съблазнено отъ облагитѣ, които сближението съ властта му обещавали, частъ отъ болярството се прислонило къмъ нея; друга, загрижена за спокойствието и удобствата си, останала безучастенъ зритель на царуващата безпѣтица и само малцина отъ народнитѣ първенци, вѣрни на заветитѣ на великото минало, запазили непримиримостта си къмъ новото положение. Но съ убийството на Михайлъ Асѣня, което билъ изразъ на тѣхнитѣ настроения, натрупанитѣ противоречия, съперничества и вражди избухнали съ непреодолимъ напоръ. И въ настѣпилия хаосъ духовно разнищеното болярство се почувствувало единственъ държавенъ факторъ. Коломанъ II не успѣлъ да удържи короната, тѣй като не ще да е ималъ срѣдъ него значителенъ брой привърженици. Поради това, че основавалъ претенцитѣ си само на династическия принципъ, не можелъ да спечели поддрѣжката на мнозин-

ството на боляритѣ и Мицо. И Константинъ, комуто тѣ дали довѣрието си, навѣрно го заслужилъ въ значителна степенъ и съ това, че билъ слабъ и посрѣдственъ човекъ. Отъ него тѣ нѣмало защо да се боятъ: издигнатъ на престола само чрезъ тѣхното благоволение, той не е можелъ въ нищо да имъ се противопостави.

Възшествието на Константинъ Асѣня е означавало следователно тържеството на единъ новъ държавно-правенъ принципъ: овдовѣлиятъ престолъ се падалъ не на най-близкия роднина на починалия владѣтель, а томува, който ималъ довѣрие на мнозинството отъ боляритѣ. Но еднажъ това начало утвѣрдено, нищо не могло да попрѣчи то да бжде прилагано и въ обратенъ смисълъ: не може да остава като владѣтель лице, загубило това довѣрие. За да запази престола си, българскиятъ царъ трѣбвало да държи смѣтка за настроенията въ болярскитѣ кръгове, да се нагажда къмъ групитѣ или партиитѣ въ тѣхъ и изобщо да отстъпва предъ съсловнитѣ имъ тежнениа.

Р. Мутаѣiev, *Der Byzantinismus im mittelalterlichen Bulgarien*. Byz. Zeitschr., XXX (1929/30) 387-394; сжиятъ, Къмъ философията на българската история. Философ. прегл., III 1(1931) 3—12.—Ю. Трифоновъ, Къмъ въпроса за старобългарското боярство. СпА XXVI (1923) 1—70.—Б. Филовъ, Старобългарскитѣ царски одежди. Родина, II 1(1939) 5—11.—Ив. Дуйчевъ, Държава и църква въ сръдновѣковна България. Родина, III 2 (1940) 82—96.—С. С. Бобчевъ, Титли и служби въ областното управление на старовремска България. ИИД, XI—XII (1931/32) 228—248.—Ст. Новаковић, Византијски чинови и титуле у српскимъ земљама XI—XV века. Глас. LXXVIII (47) (1908) 178—279.—В. Н. Златарски, Асѣневиятъ надписъ при Станимака. ИБАД, II (1911) 231—247.—Fr. Dölger, Beiträge zur byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. u. 11. Jahrh., Leipzig-Berlin 1927.—Г. А. Ильинскій, Грамоты болгарскихъ царей. Москва 1911.—Й. Ивановъ, Български старини изъ Македония. София 1931, 575—602 (Грамотитѣ на българскитѣ царе).—П. Мутаѣчиевъ, Войнишки земи и войници въ Византия презъ XIII—XIV в. СпА, XXVII (1927) 1—113.—Ө. И. Успенскій, Значение византийской и южнославянской прони. Сборникъ В. И. Ламанскому (1883) 1—32.—Г. Баласчевъ, Заемането върховната власть у старитѣ българи. Минало, II 7/8 (1912) 325—340.

VIII. ГРАЖДАНСКАТА ВОИНА ВЪ БЪЛГАРИЯ. ТАТАРСКОТО ГОСПОДСТВО И ПОЛИТИЧЕСКО- ТО РАЗДРОБЛЕНИЕ НА БЪЛГАРСКИТЪ ЗЕМИ (1277—1300 г.)

1. УПРАВЛЕНИЕТО НА ЦАРИЦА МАРИЯ.

Презъ течение на близу двадесетъ-годишното си царуване Константинъ Асѣнъ давалъ все повече доказателства за това, че му липсвали способности не само на пълководецъ, но и на държавникъ. Външната политика на България била опредѣляна тогава не отъ международното положение на страната или отъ нейнитѣ вътрешни сръдства и възможности, а отъ роднинскитѣ чувства и слѣпата омраза на българскитѣ царици. Поради внушенията на жена си, дъщеря на Теодора II Ласкарисъ, която горѣла отъ жаждата да отмъсти за претѣжплението, извършено надъ нейния братъ, Константинъ до самата ѣ смъртъ останалъ врагъ на Михаила VIII Палеологъ. Следъ като по-късно се примирилъ съ него и се оженилъ за племенницата на императора, неприятелството му съ него, предизвикано поради спора за южно-българскитѣ черноморски градове, се превърнало въ непримирима омраза, само защото подъ влиянието на новата си съпруга и като пренебрегналъ истинскитѣ интереси на царството, се намѣсилъ въ единъ споръ, който за Византия, поне въ началото си билъ чисто домашенъ — спора около църковната уния съ Римъ. Отдавна е сложено убеждението, че тази чърта у Константинъ Асѣня се е проявила по-късно, презъ последнитѣ години на царуването му, и се дължела на физически недѣжгъ. При единъ нещастенъ случай той си билъ счупилъ крака, болестъта му се усилвала, докато му отнела напълно възможността да се занимава съ държавнитѣ работи. Това обяснение е съвсемъ погрѣшно.

Нещастieto е сполетѣло Константина много рано, още докато била жива царица Ирина, и преди похода за освобождението на султанъ Изедина. Но това обстоятелство не му попрѣчило да поеме тогава лично началството надъ войскитѣ си. Вѣрното е само, че съ течение на времето неговата некадѣрностъ на владѣтель става все по-очевидна; растѣла и незаинтересуваността му къмъ управлението на държавата, докато най-сетне цѣлото ѝ рѣководство минало въ рѣцетѣ на жена му, царица Мария.

Крайно честолюбива, коварна и безогледна въ подбора на срѣдствата, когато трѣбвало да постигне еднажъ поставена цель, тази византийка въ още по-голяма степенъ отколкото нѣкогашната ѝ предшественица, епиротката Ирина, вдовица на Иванъ Асѣня II, си останала чужденка срѣдъ своя народъ. Нейната върховна мисль била да обезпечи престола за своя синъ Михаила, тогава още съвсемъ малко дете. Тѣй като смѣтала, че главната опасностъ за династията може да дойде отъ болярството, нужно ѝ било да го деморализира и обезвреди. Една, и въ всѣки случай не голѣма частъ отъ него, тя съ подкупи или всевъзможни отстъпки привлѣкла на страната си. На ония пъкъ, които поради своитѣ убеждения или неподкупностъ ѝ се стрували подозрителни или неудобни, тя по единъ или другъ начинъ отнемала възможността да ѝ прѣчатъ. Мнозина отъ тѣхъ заплатили и съ живота си. Особено се бояла тя отъ Яковъ Светославъ, който следъ като се отметналъ отъ маджаритѣ, вече заемалъ положението на съвсемъ независимъ господарь на северозападнитѣ български земи. Страховетѣ ѝ идѣли отъ мисълта, че той може да предяви претенции и надъ търновския царски тронъ. Но да застане решително срещу му тя не смѣла и поради това потърсила да се отърве отъ него съ други срѣдства. Тя съобщила на Яковъ Светослава, че иска да го привлѣче за съуправителъ и, за да отстрани у него всѣко подозрение въ намѣренията си, го увѣрила, че е готова да го осинови. Довѣрчивиятъ князь, самъ вече въ доста напреднала възраст, дошелъ въ Търново, гдето обредѣтъ на осиновяването билъ тържествено извършенъ въ една отъ столичнитѣ църкви. Следъ като приспала по тоя начинъ бдителността на съперника си,

на царица Мария вече не било мъчно да го премахне: не минало много време и той билъ отровенъ.

Отстранила по тоя начинъ лицата, които смѣтала опасни за себе си и династията, Мария предоставила на своитѣ сътрудници и послушни орждия да се разпождатъ, както имъ е удобно въ управлението на страната. Злоупотрѣбленията съ властѣта расли, увеличавала се вътрешната анархия, а заедно съ нея се рушили и сетнитѣ духовни ценности, върху които се крепѣла националната общностъ. За нея никой и не мислѣлъ. Сигурността на държавата била напълно занемарена; поддържането на крепоститѣ — всецѣло изоставено; лишена отъ всѣкакви грижи, войската съвсемъ се разпаднала. А въ сѣщото време външното положение на страната било крайно несигурно и царицата не предприела нищо, за да го подобри. Личната ѝ вражда съ Михаила Палеологъ си оставала все тѣй слѣпа и неприимима, въпрѣки това, че последицитѣ ѝ трѣбвало да носи единствено България. Навѣрно по внушения отъ Цариградъ, Ногай оставилъ своитѣ татари да налитатъ въ българскитѣ земи, безъ правителството на царица Мария да е въ състояние да имъ окаже нѣкаква закрила. Татарскитѣ шайки бродѣли безнаказано изъ страната, пленѣли и сѣли опустошения въ нея, унищожавали последнитѣ остатъци отъ благосъстоянието ѝ. Изоставенъ отъ всички, грабенъ и разоряванъ отъ свои и чужди, народътъ безропотно носѣлъ своя кръстъ. Но подъ това на все по-голѣмитѣ беди, когато изчезвала и сетнята капка надежда въ земнитѣ му властници, все по-силно се навдигало у него и съзнанието, че за своето избавление той трѣбвало да разчита единствено на себе си. Въ епохи на голѣми нещастия само народитѣ безвъзвратно похабени попадатъ въ пълно вцепенение и очакватъ безпомощни спасението си отъ сили, които лежатъ извънъ самитѣ тѣхъ. У други, чиято жизненост не е пресушена, тъкмо голѣмитѣ изпитания събуждатъ скрита енергия и порива да се преодолѣе сѣдбата. И свидетелство, че въ даденото време въпрѣки всичко преживѣно жизненитѣ сили на българския народъ далечъ още не били умъртвени, сж събитията, които сега се развърщатъ въ нашата земя.

2. ИВАЙЛО.

Мисълта да избави своя народъ отъ злините била поета отъ единъ човѣкъ, роденъ и израсълъ въ неговитѣ низини. Това е билъ Ивайло. Отъ кои мѣста произхождалъ, не е известно. Знаемъ само, че въ своята срѣда билъ известенъ съ прозвището Бардоква. Простъ и навѣрно съвсемъ неграмотенъ свинарь, той билъ една отъ ония изключителни личности, които носятъ въ себе си не само страданията и копнежитѣ на цѣлъ народъ, но и мистичната вѣра, че сж избрани отъ провидението, за да го спасятъ. Унесенъ въ мечтитѣ си, той говорѣлъ за тѣхъ на хората изъ своята срѣда, разказвалъ имъ за своитѣ видения, за таинственитѣ гласове, които го подканяли да изпълни призванието си. Посрѣщанъ отначало съ подбивъ, той все повече заразявалъ своитѣ слушатели съ вѣрата си, възпламенявалъ ги съ своя екстазъ. Броятъ на увлеченитѣ отъ силата, която излъчвалъ, бързо растѣлъ и той скоро се видѣлъ на чело на дружина, готова да го следва навсѣкжде и въ всичко. Най-голѣмата напасть за страната били татаритѣ и преобразениятъ въ народенъ войвода свинарь зовѣлъ срещу имъ своитѣ необучени и зле въорѣжени, но въодушевени отъ презрение къмъ смъртта другари. Въ редица кървави сблъсквания много отъ татарскитѣ тѣпи били прѣснати или унищожени. Съ всѣка победа славата на неочаквано появилия се херой прониквала въ нови български покрайнини и името му, разнасяно отъ уста въ уста, събирало подъ неговитѣ знамена все по-голѣмъ брой ратници. Тѣй въ разстояние на нѣколко месеца българската земя била очистена отъ монголскитѣ хищници. Оставала втората задача — да се освободи тя отъ злото, което отъ вѣтре я разядало. И Ивайло, вече признатъ вождъ на голѣма народна армия, се обърналъ къмъ Търново.

Тогава станало нѣщо невѣроятно и все пакъ значително за състоянието на духоветѣ въ официална България. Правителството на царица Мария, което само на заветъ задъ твърдитѣ стени на престолния градъ, оставяло страната и народа да се гърчатъ срѣдъ ужаса на татарското разорение и не намирало възможность да имъ окаже никаква помощъ, сега вече събрало жал-

китѣ останки отъ въоръженитѣ си сили, за да ги изпрати срещу собствения си възбуненъ народъ. Возенъ на колесница, Константинъ Асѣнъ трѣбвало да поеме началството имъ и да възложи на военното щастие решението за сѣдбата на прогнания си тронъ, отчаенъ опитъ, въ чийто печаленъ край едва ли и той самъ се е съмнявалъ. Още въ първото сражение царската войска била разпилѣна, остатъцитѣ ѝ минали на страната на бунтовниците и самиятъ царъ падналъ жертва на народното отмъщение. Следъ този решителенъ успѣхъ градове и крепости отворили вратитѣ си на победителя и признали неговата властъ. Единствено столицата се държала. Тамъ царица Мария и вѣрнитѣ ѝ служители, свързани съ нея на животъ и смъртъ чрезъ общитѣ си престѣпления, все още владѣла положението и не губѣла надежда въ нѣкаква промѣна на обстоятелствата. Войскитѣ на Ивайло обаче стояли предъ търновскитѣ стени.

Между това слухътъ за станалото въ България бързо прехвърлилъ нейнитѣ граници и стигналъ до Цариградъ. Михаилъ VIII съ свойствената си проникателностъ веднага схваналъ всичкото значение на настѣпилия превратъ и възможнитѣ му положителни и отрицателни последици за международнитѣ отношения въ полуострова. Окончателниятъ успѣхъ на Ивайло, чието движение носѣло явно антидинастиченъ характеръ, могълъ да сложи край на непримиримото неприятелство на търновския царски дворъ къмъ личността на императора, да подобри по тоя начинъ отношенията между дветѣ страни и да освободи империята отъ грижитѣ ѝ за безопасността на нейната тракийска граница. Заграбилъ българското държавно управление, простиаятъ свинарь дори можелъ да стане удобно оръжие въ балканската политика на цариградския самодържецъ. Но могѣщиятъ нравственъ подемъ, изразенъ въ това движение, можелъ сѣщо тъй да добие подчертанъ националенъ характеръ и следователно да се превърне въ вътрешна освободителна борба на българския народъ, въ борба за освобождение и на ония негови части, които се намирали подъ византийска властъ. Въ такъвъ случай вмѣсто хилавото и вътрешно разглобено Търновско царство империята е могла да се озове предъ една излѣкувана отъ недѣжитѣ си, духовно възродена

и сплотена България, разправата съ която би била извънредно трудна.

Изпълненъ отъ такива страхове, Михаилъ VIII усилить гарнизонитѣ на крепоститѣ покрай българската граница, а следъ това потеглилъ и самъ къмъ Одринъ, за да следи отъ близу развоя на събитията. На пѣтъ къмъ тоя градъ той получилъ известие за поражението и смъртта на Константинъ Асѣня. Тогава той изпратилъ тайно свои вѣрни люде, за да се осведоми върху истинското състояние на духоветѣ въ България и личнитѣ качества на Ивайло, главно отъ които зависѣла и възможността да задържи добитата тѣй бързо власть надъ своя народъ. Византийскитѣ историографъ Георги Пахимеръ, съвременникъ на тия събития, съобщава дори, че у императора се била зародила мисълта да предложи на бившия свинарь ржката на своята дъщеря, въ случай, че Ивайло би се оказалъ способенъ да овладѣе положението въ страната си. Скоро обаче Михаилъ VIII разбралъ, че всички негови предположения и свързанитѣ съ тѣхъ опасения и планове сѣ съвсемъ неоснователни и безпредметни. И у него съзрѣло друго решение: да използва незавършената българска междуособица, за да превърне България въ политически сателитъ на империята, като постави на престола ѝ единъ свой агентъ. Това билъ синътъ на Мицо, Иванъ, който живѣлъ като частно лице въ имотитѣ, отстъпени нѣкога на семейството му въ Мала Азия, негде изъ околноститѣ на стария градъ Троя. Следъ като намѣрението на Михаилъ Палеологъ намѣрило пълно одобрение на близкитѣ му съветници, погърчениитѣ потомъкъ на Иванъ Асѣня II билъ извиканъ въ Цариградъ, оженили го за императорската дъщеря Ирина, дали му името на неговия прославенъ дѣдо Асѣнь и го провъзгласили за български царь. Срещу Ивайло, който държалъ положението си на своитѣ заслуги и привързаността на маситѣ, и срещу ненавижданата отъ народа царица, билъ издигнатъ единъ новъ претендентъ. По отхрана и духъ той билъ съвсемъ чуждъ на българския народъ, и не само че не можелъ да се радва на никакво довѣрие срѣдъ него, но будилъ спомена за предателството, извършено нѣкога отъ неговия баща. При все това той билъ внукъ и носѣлъ името на единъ български царь,

чийто паметъ българскиятъ народъ благоговѣйно пазѣлъ, и хитриятъ византийски самодържецъ не безъ основание смѣталъ, че тъкмо това обстоятелство ще улесни осъществяването на замисленото отъ него дѣло. Надеждитъ си той градѣлъ и на друго. Добре осведоменъ върху положението въ България, той знаелъ, че докато царица Мария била еднакво ненавиждана отъ болярство и народъ, Ивайло ималъ безусловната подкрепа на народната маса. Тя гледала на него като на свой избраникъ и вождъ, а навѣрно чрезъ Ивайло чакала избавлението си не само отъ татарскитъ вилнежи и отъ политическото безправие, на което го била обрекла управляващата клика, но и отъ социалното потисничество на земевладѣлцитъ, въ по-голѣмата си частъ представители на болярското съсловие. Тържеството на Ивайло е означавало не само една обикновена смѣна на личноститъ въ управлението, но истинска революция съ необозрими политически и социални последици. Колкото следователно ненавистенъ за мнозинството отъ боляритъ и да билъ режимътъ на царица Мария, още по-опасенъ за съсловнитъ имъ интереси се явявалъ тоя, който би изразявалъ настроенята на простия народъ. Ето защо докато движението на Ивайло рушело деспотизма на царицата, то се ползувало съ тѣхното съчувствие и подкрепата имъ. Еднажъ обаче развърнато до състоянието, при което могло да обсеби върховната властъ, то вече въ никой случай не е могло да не се сблъска съ тѣхната опозиция. За българскитъ боляри всѣки царъ, излѣзълъ изъ тѣхната или близка ней социална срѣда, се е явявалъ по-удобенъ отъ единъ владѣтель, издигнатъ на престола отъ вълната на народното недоволство и изразителъ на политическитъ и социални тежнения на маситъ.

За да изведе прочее започнатото си дѣло до желания край, византийскиятъ императоръ не безъ основание е разчиталъ и на поддръжката на заслѣпеното отъ съсловнитъ си интереси българско болярство. Въпрѣки горчивитъ опити на миналото, то и сега се оказало неспособно да разбере сѣдбоносната грѣшка. А чрезъ нея народъ и държава се обричали на нови размирици, които неизбѣжно трѣбваше да похабятъ и последния

остатъкът от държавно-охранителните сили на свободната част на племето ни.

Въ Тракия византийците събрали голѣма войска. Тя трѣбвало да отведе въ България провъзгласения за царъ византийски храненикъ и агентъ Иванъ Асѣнь III и да го наложи на неговите поданници. Наредъ съ това, за да увеличи изгледите за успѣха си, като отстрани всѣка възможност за разбирателство между бунтовническия вождъ и търновското правителство. Михаилъ Палеологъ чрезъ едно посолство се опиталъ да представи на царица Мария, колко положението ѝ е безнадеждно, и да ѝ внуши, че едничкиятъ разуменъ за нея изходъ е да предаде властта на неговия избраникъ и зетъ: тъй поне могла да разчита на добъръ приемъ и обезпечени старини въ родината си. Сѣщо такива внушения, изглежда, че били направени на нейните привърженици и на видните търновски боляри. Но тая стѣпка на императора имала тъкмо обратенъ резултатъ. Жадната за властъ византийка почувствувала всичката опасностъ, идеща тоя пътъ и отъ нейните най-близки сътрудници, и това отстранило сетните ѝ колебания. Надъ прѣсния гробъ на своя съпругъ, тя предложила ржката си и българския тронъ на неговия убиецъ. Ивайло влѣзълъ въ Търново и нѣколко дни по-късно тържествено отпразднувалъ сватбата си съ царицата. Ударътъ, нанесенъ по тоя начинъ на Михаила VIII, билъ двоенъ. Че жена отъ неговата собствена кръвъ се омѣжила за бившъ свинарь, това все още било поносимо за опортюнистичната Византия, която тъкмо сега бѣ починала да използва своите принцеси като жива стока, за да печели приятелството или благосклонния неутралитетъ на близки и далечни варварски владѣтели. Много по-важно въ случая било друго: че Ивайло чрезъ брака си съ вдовицата на Константинъ Асѣня вече станалъ законенъ български владѣтель, и че царица Мария е могла съ помощта на своя новъ съпругъ да продължи съ увеличени възможности и срѣдства политиката си на лично неприятелство срещу Михаила VIII Палеологъ. Само той обаче не билъ човѣкъ, който можелъ да се откаже отъ веднажъ замисленото си предприятие и Иванъ Асѣнь III потеглилъ съ дадените му войски къмъ България.

Между това тукъ настѣпилъ пълень преломъ въ настроянията. Примирението на Ивайло съ царица Мария и особено женитбата му съ нея нанесли смъртенъ ударъ не само на неговия престижъ, но и на движението, на което той билъ изразителъ и вождъ. Увлѣчението на народнитѣ маси отъ излѣзлия изъ срѣдата имъ херой се дължело на вѣрата, че ще ги отърве отъ бедитѣ, главень виновникъ за които било тогавашното управление съ неговитѣ бездарни и порочни служители. Тая вѣра е била свързана съ упованието имъ въ самия Ивайло, както отъ друга страна личността на Мария е била смѣтана отъ тѣхъ за възплъщение на всички злини въ българския животъ. Сега на сѣщата тая жена, надъ която била събрана народната ненавистъ, подалъ рѣка тѣхниятъ царъ и благолапение нему тя, заедно съ трона, си запазила възможността да влияе и занапредъ върху управлението. Тая постѣпка на Ивайло, безразлично отъ какви съображения е била предизвикана, представляла истинско предателство къмъ подетото отъ него дѣло и измѣна къмъ народа, който до тоя моментъ вѣрно и неотклонно го следвалъ. И поради това колкото голѣмо до тоя моментъ е било въодушевлението, което го обкрѣжавало, толкова по-дълбоко и страшно било настѣпилото сега разочарование. Забравенъ отъ собствената си държава следъ всички жертви, дадени отъ него за изграждането ѝ, изоставенъ и отъ своитѣ първенци, българскиятъ народъ сега, когато тя представлявала само една развалина, направилъ отчаяното усилие да я спаси, а съ това и самъ да си помогне. И неочакваниятъ край на тоя сетень опитъ му далъ да почувствува, че на нищо не може и не трѣбва да се надѣва.

Изглежда, че Ивайло скоро схваналъ извършената грѣшка и поискалъ да я поправи. Той измѣнилъ отношенията си къмъ царицата, почналъ да се отнася съ презрение къмъ нея и публично да я обсипва съ грубоститѣ си. Но това не облекчило положението му. А надъ него и държавата вече се трупали буреносни облаци. Татарскитѣ тѣли отново се явили въ България, а отъ югъ Иванъ Асѣнъ III се движелъ къмъ Търново. Настѣпващата опасностъ събудила у Ивайло духа на воина. Той напусналъ Търново и съ малкото останали

на разположението му сили се хвърлял върху татаритѣ, поразилъ ги въ нѣколко кървави битки и ги отхвърлил задъ Дунава. Но не тъй лесна била разправата му съ изпратенитѣ отъ Михаила VIII византийски войски, които и тоя пѣтъ били предводителствувани отъ прочутия Михаилъ Глѣва. Ако трѣбва да се вѣрва на поемата, съставена отъ единъ неговъ съвременникъ за прослава на подвизитѣ му, той успѣлъ да превземе тогава много български градове и крепости. Борбата се водѣла съ крайно ожесточение и Ивайло не знаелъ пощада. Поради това и ужасътъ, който внушавалъ на византийцитѣ, билъ тъй голѣмъ, че споредъ другъ съвременникъ на тия събития, тѣхнитѣ войници избѣгвали биткитѣ съ него.

3. ИВАНЪ АСѢНЪ III.

Докато обаче страната преживявала ужаситѣ на пламналата въ нея война, въ Търново се подготвяла развръзката. Въ отсъствието на Ивайло обидената отъ него като царица и пренебрегната като жена Мария помислила, че може да възстанови предишното си положение и съ интриги противъ своя мжжъ се опитала да спечели на страната си боляритѣ. Съ това обаче тя сама ускорила своя край. Възползувани отъ поведението ѝ, търновскитѣ боляри свободно почнали да възбуждатъ населението срещу новия царъ, а едновременно съ това влѣзли въ тайни преговори и съ изпратения отъ византийцитѣ претендентъ. Може би нарочно пуснатиятъ слухъ, че Ивайло билъ разбитъ отъ татаритѣ и че следователно сѣдбата му е безповратно решена, отстранилъ и последнитѣ колебаниа на търновци. Презъ февруарий 1279 г. тѣ отворили вратитѣ на столицата на Мишовия синъ, който влѣзълъ тържествено въ нея, за да сѣдне на престола на българскитѣ царе.

Царица Мария, бременна отъ Ивайло, била изпратена съ своя синъ Михаилъ при императора въ Одринъ, гдето била задържана подъ стража.

Но положението на Иванъ Асѣнъ III не било завидно. Доведенъ въ България отъ чужди войски, той дължалъ короната си и на съдействието на търновскитѣ боляри, единствено съ чиято подкрепа можелъ да я запа-

зи. Най-виденъ измежду тогавашнитѣ търновски първенци билъ Георги Тертерий, отъ куманско потекло. Лично храбъръ и надаренъ съ природенъ умъ, той се ползувалъ съ голѣмо влияние и Михаилъ VIII Палеологъ, който подозиралъ у него голѣми амбиции, намислилъ да го спечели на всѣка цена за своя зетъ. Най-доброто срѣдство за тая цель били роднинскитѣ връзки. На Тертерий било предложено да се ожени за сестрата на Иванъ Асѣня III, като срещу това му било обещано достоинството деспотъ и положението на пръвъ съветникъ на слабия и неопитенъ царъ. Мжчнотията за Тертерия да приеме това предложение идѣла отъ тамъ, че билъ жененъ, но съблазньта да стане фактически управителъ на държавата преодолѣла угризенията му. Жена си заедно съ своя синъ Теодоръ Светослава той изпратилъ въ Цариградъ.

Съ поддръжката на новия си роднина Иванъ Асѣня III можелъ да смѣта положението си въ столицата за достатъчно закрепено. Извънъ нея обаче властта му била признавана само въ мѣстата, гдето действували изпратенитѣ отъ Михаила VIII войски. Ивайло нито билъ убитъ, нито пъкъ ималъ намѣренieto да се отказва отъ своитѣ права. Следъ като прогонилъ татарскитѣ пълчища, той се обърналъ срещу византийцитѣ. Но тукъ изглеждало, че щастието ще му изневѣри. Способниятъ Михаилъ Глѣва едно следъ друго завладѣлъ най-важнитѣ градове въ Дунавска България и Ивайло, който съ малобройнитѣ си сили напраздно се мжчилъ да ограничи успѣхитѣ му, трѣбвало на край самъ да се затвори въ Дръстъръ. Обсадата на града продължила три месеци. Презъ това време обаче Глѣва се разболѣлъ и заминалъ за Цариградъ, а следъ него суровата зима и лишенията до такава степенъ сломили духа на войниците му, че тѣ трѣбвало да се оттеглятъ отъ яката дунавска крепостъ. Тогава Ивайло самъ миналъ въ настѣпление. Той сполучилъ да увеличи войската си, а привлѣкълъ на страната си и единъ отъ най-довѣренитѣ люде на Иванъ Асѣня III, покрѣстения татаринъ и царски протостраторъ Касинъ Бегъ. Следъ нѣколко победоносни сражения съ останалитѣ въ България ромейски войски, оцѣлѣлитѣ имъ остатѣци потърсили спасение изъ нѣкои крепости и пѣхтъ на Ивайло

къмъ Търново билъ отново отворенъ. Разтревожениятъ отъ тоя обратъ на събитията и отъ отчаяния зовъ за помощъ на своя зеть Михаилъ VIII побързалъ отново да му се притече на помощъ. Десетъ хилядна армия подъ началството на пълководеца Муринъ потеглила къмъ България. При вестъта за това обаче Ивайло снелъ обсадата на столицата, връхлетѣлъ надъ противникитѣ си, когато тѣ минавали единъ отъ източнитѣ балкански проходи, и имъ нанесълъ тъй страшно поражение, че малцина оцѣлѣли. Сжщата сждба ималъ и другъ византийски петъ хиляденъ отредъ, който месеци по-късно се опиталъ да нахълта въ България.

Съ това положението на Иванъ Асѣня III станало безнадеждно. Доведенъ въ страната си съ чужда сила, той не е могълъ да разчита на никаква дейна подкрепа у поданицитѣ си. Нова помощъ отъ Цариградъ сжщо тъй вече не трѣбвало да се очаква. Едничката опора, на която можелъ да се надѣва, сж били боляритѣ. Поради отрицателното си отношение къмъ Ивайло, тѣ би могли да се явятъ като негови естествени съюзници. Но честолюбивиятъ Тертерий, върху когото лежали всички упования на Мицовия синъ, сега вече съвсемъ нѣмалъ намѣрението да поеме защитата на едно дѣло, което само по себе си било загубено. Той предпочиталъ да работи за себе си и не се подвоумилъ самъ да подбужда населението въ столицата срещу своя царственъ роднина. Иванъ Асѣнь III разбралъ, че всичко е загубено и поради това трѣбвало да мисли за собственото си спасение. Той задигналъ скъпоценноститѣ на царското съкровище и една нощъ преоблѣченъ и придруженъ само отъ жена си и нѣколцина вѣрни служители, като последенъ крадецъ се измъкналъ отъ Търново. По скрити пѣтища бѣгълцитѣ стигнали въ Месемврия, отгдето единъ корабъ ги отвелъ въ Цариградъ. Михаилъ VIII Палеологъ билъ тъй възмутенъ отъ некадърността и малодушието на своя зеть, че известно време отказвалъ да го пусне при себе си. Бѣгството на жалкия византийски агентъ не смутило никого въ Търново. То оправдало само презрението, съ което до тогава всички се отнасяли къмъ него. Не настѣпило тукъ и междущастието, защото името на наследника вече се шепнѣло. Боляритѣ веднага провъзгласили за царъ Георгия Тертерий.

4. КРАЯТЪ НА ИВАЙЛО.

Но извършениятъ въ Търново превратъ, който разрушилъ всички планове на Михаила VIII Палеологъ, билъ насоченъ не толкова срещу него, колкото срещу неговия противникъ въ България. Следъ като се разправилъ съ византийцитѣ, Ивайло се готвѣлъ да поднови обсадата на столицата, когато до него стигнала вестъта, че царскиятъ престолъ вече е заетъ отъ друго. И при тая вестъ той разбралъ, че станалото е неоправимо. Докато въпросътъ билъ да се отърве българската земя отъ татарскитѣ грабежи, или да се изгони византийскиятъ поставеникъ отъ българския престолъ, като се отразятъ изпращанитѣ му на помощъ чужди войски, Ивайло все още могълъ да разчита на народната поддръжка. Но сега положението било съвсемъ друго: на чело на царството стоялъ единъ български боляринъ. Наистина следъ всичко приживѣно, народътъ е чувствувалъ, че не може да очаква отъ своя царъ нищо за себе си. Тертерий е билъ признатъ представителъ на своето съсловие, издигнатъ отъ него и, следователно, по убеждение или по необходимостъ длъженъ да се съобразява съ неговитѣ социално-политически интереси и тежнения. Тѣ сж били противоположни на ония на народната маса. Но тя много добре знаела, че въ това отношение не може да чака нищо и отъ Ивайло. Защото въ деня, когато съ нейни сили бѣ достигналъ трона, той чрезъ съюза си съ царица Мария бѣ ѝ измѣнилъ. Сега не е имало никакво основание да мисли, че ще ѝ остане вѣренъ. Георги Тертерий е могълъ да бѣде смѣкнатъ отъ престола само чрезъ едно народно движение, както по времето на Константинъ Асѣня. А то сега е било вече немислимо. Загубилъ вѣра въ своя водачъ, народътъ не можелъ да се надѣва на никого и безразлично му било, изъ коя срѣда произлизалъ неговиятъ царъ. Отъ сега нататѣкъ борбата на Ивайло за трона се е явявала негово лично дѣло и е могла да интересува само него и нѣкои лично привързани нему люде. За масата отъ досегашнитѣ му сподвижници тя била вече съвсемъ безсмислена.

Тѣй Ивайло се видѣлъ бързо изоставенъ почти отъ всички. Тогава тоя човѣкъ, който недавна бѣ вдигналъ

народа си на борба, за да го отърве отъ бедитѣ и да спаси държавата отъ гибель, сега, следъ като веднажъ му бѣ измѣнилъ, не се поколеба да стане предателъ и на родината си. Той се явилъ въ двора на сѣщия татарски ханъ Ногай, съ чиито орди до тогава водилъ съ нея героична борба, да проси помощъ за възврѣщането на престола си. Сждбата поискала да го събере тукъ съ неговия противникъ, Иванъ Асѣнъ III, отъ когото той вече не се различавалъ. Михаилъ VIII Палеологъ следъ безуспѣшнитѣ опити самъ да помогне на зетя си, сѣщо го билъ изпратилъ да дири подкрепа у могщия татарски повелителъ. Ногай дълго време залѣгвалъ двамата съперници съ обещания, докато на единъ пиръ, на който били поканени, заповѣдалъ да убиятъ Ивайло. Сѣщата участъ постигнала и Касимъ Бега, който едничѣкъ го билъ последвалъ въ изгнание-то. Свидетелъ на тази сцена, синътъ на Мицо треперѣлъ и за своя животъ, но на Ногаевата жена Ефросина се удало да го спаси и препрати въ Цариградъ. Загубилъ вече всѣкаква надежда да го види на българския престолъ, императорътъ му далъ титлата ромейски деспотъ. Неговитѣ погърчени потомци чакъ до завладяването на Цариградъ отъ турцитѣ се споменаватъ отъ византийскитѣ писатели съ семейното име Асѣневци.

На бурния животъ на Ивайло билъ сложенъ край. Но въ още по-тежкитѣ години, които следъ това настѣпили, народътъ очистилъ неговата паметъ отъ всички грѣхове и той заживѣлъ въ легендата съ образа на херой, чиято слава прехвърлила предѣлитѣ на тогавашна България, а самото му име било достатъчно, за да вдигне маситѣ за нови подвизи. Две десетолѣтия по-късно, когато вихърътъ на османското завоевание въ Мала Азия пилѣлъ тамошното християнско население и неговитѣ останки търсѣли убѣжище отсамъ морето, а тогавашното византийско правителство се оказало съвсемъ безпомощно да ограничи бедствието, въ Цариградъ се явилъ нѣкакъвъ човѣкъ, който твърдѣлъ, че билъ българинътъ Ивайло. Тогавашниятъ императоръ Андроникъ II, за когото самозванството на пришелица било несъмнено, заповѣдалъ да го затворятъ, но подъ напора на общественото настроение трѣбвало да го освободи и изпрати на изтокъ. Мѣлвата за неочаквана-

та поява на прочутия народен вождъ, украсена съ пророчества за бѣднитѣ му подвизи, тъй бързо се разпространила, че стигнала до самитѣ турци. Едва самозванецътъ, разказва единъ неговъ съвременникъ, византийскитѣ историкъ Пахимеръ, се явилъ въ Азия, и цѣлата страна била обхваната отъ трескаво движение. Мирнитѣ и непохващали никога до тогава орѣжие византийски селяни, въорѣжени сега кой съ каквото намѣри, се стичали при него и въ скоро време той се видѣлъ последванъ отъ несмѣтни тълпи. Никой отъ тия нещастни люде нѣмалъ представа за дѣлото, къмъ което тръгвалъ. Защото, добавя Пахимеръ, всички вѣрвали, че самото име на Бърдоквата било достатъчно да обърне въ бѣгъ невѣрниците. Тоя стихийно избухналъ ентусиазъмъ обаче спомнилъ на Андроника нѣкогашнитѣ събития въ България и той побързалъ да ги предупреди. Подъ благовиденъ предлогъ Лъже-Ивайло билъ извиканъ въ Цариградъ и отново хвърленъ въ затвора, отъ гдето вече никога не излѣзълъ. Нѣколко години по-късно сѣщата история се повторила, но при съсемъ други обстоятелства и съ още по-печаленъ край. Слуховетѣ за османското нашествие въ малоазийскитѣ византийски области и за страданията на тамошното население будѣли все по-голѣми съчувствия къмъ него. Тогава другъ българинъ, на име Иванъ, сѣщо свинарь, както и нѣкогашниятъ Ивайло, събралъ малка дружина отъ подобни нему люде и се запѣтилъ съ нея на изтокъ. Византийскитѣ власти, които и сега се отнесли подозрително къмъ него и къмъ предприятието му, го затворили, но той сполучилъ да избѣга, събралъ отново около си малка войска и одържалъ нѣколко победи надъ турцитѣ. При опита си да освободи една обсадена отъ тѣхъ крепостъ той падналъ въ пленъ и билъ обезглавенъ предъ нейнитѣ стени, тъй като жителитѣ ѝ се поскъпили да платятъ за него искания отъ неприятелитѣ откупъ.

5. ЦАРУВАНЕ НА ГЕОРГИ I ТЕРТЕРИЙ (1280 — 1292).

Заелъ престола следъ Иванъ Асѣня III, чието бѣгство самъ предизвикалъ, Георги Тертерий не можалъ да

бжде въ добри отношения съ Византия. Нейното международно положение по онова време отново се влошило, макаръ Михайлъ Палеологъ формално да оставалъ вѣренъ на провъзгласената въ Лионъ уния, но на Западъ вече не си правѣли никакви илюзии относно значението ѝ. Съ отдѣлни и много рѣдки изключения цѣлото византийско общество не искало и да чува за сближение съ омразнитѣ му латинци. По тази причина и папството вече се отказало да прѣчи на завоевателнитѣ планове на неаполитанския кралъ. Той подновилъ неприятелствата си съ империята и войскитѣ му презъ 1281 г. настѣпили въ Албания. При обсада на г. Бератъ обаче тѣ претърпѣли тежки поражения отъ византийцитѣ. Тогава Карлъ I потърсилъ отново начинъ да поведе преговори съ държавнитѣ неприятели на Византия за съюзъ срещу ѝ. Венеция и сѣрбитѣ отново били спечелени, останало да бжде привлеченъ и българскиятъ царъ. Презъ лѣтото 1281 г. едно посолство на Тертерия се намирало въ Неаполъ, а на връщане за България то било придружено отъ двама неаполитански рицари, пратеници на Карла, за да доуговорятъ условията на съюза. Къмъ него Тертерий се помжчилъ да привлече и тесалийския князь Йоанъ Ангелъ, старъ неприятелъ на Михаила VIII. Действията на съюзниците трѣбвало да почнатъ презъ следната 1282 г. Но Михайлъ VIII, предизвестенъ за плановѣтъ на неприятелитѣ си, взелъ о време нужднитѣ мѣрки, за да ги осуети. Ногай, къмъ когото се обърналъ за помощъ, му изпратилъ 40 хилядна конна армия. Непредвидени обстоятелства, обаче, направили всички тия приготовления съвсемъ напраздни. Сицилийската вечерня и пламналото съ нея възстание въ Южна Италия срещу Анжуйската династия парализирали всецѣло силитѣ на Карла I. Михайлъ VIII, когато се готвѣлъ да потегли отъ столицата си, за да застане на чело на своитѣ войски, неочаквано починалъ. Неговиятъ синъ и наследникъ, съвсемъ бездейниятъ Андроникъ II, билъ крайно доволенъ, че му се спестяватъ напреженията, каквито една война изисквала, и разпусналъ войскитѣ. Неприятното било само това, че изпратенитѣ отъ Ногай татари вече се явили въ Тракия. Войната, на която ги били повикали, имъ обещавала много грабежъ и плячка, а безъ нея тѣ

не искали да се върнатъ назадъ. За да се отърве отъ неудобнитъ си съюзници, Андроникъ сега ги изпратилъ срещу сърбитъ.

Тогавашниятъ сръбски кралъ Драгутинъ, въ изпълнение на договора съ неаполитанския кралъ, билъ започналъ войната срещу Византия и още преди да стигне до него вестъта за събитията въ Сицилия, завзелъ безъ каквито и да било мъжнотии голъма частъ отъ Северна Македония. Татаритъ сега изгонили сърбитъ и нахълтали и въ самата Сърбия, като подлагали на грабежъ и пленъ всичко каквото имъ попаднѣло, безъ да правятъ разлика между неприятели и свои. Натоварени съ плячка, тѣ се запилѣли обратно отвѣдъ Дунава. Въпрѣки опустошенията, на които била изложена страната имъ, сърбитъ единствени излѣзли съ печалба отъ тия събития. Следъ оттеглянето на татаритъ, тѣ отново навлѣзли въ изоставената безъ всѣкаква защита Македония и въ кѣсо време завладѣли Велбъждско, Пиянечко, Овче поле, Скопско и Тетовско. За пръвъ пѣтъ сега тѣ заседнали трайно въ тия земи (1282 г.).

България пострадала най-много отъ тия събития. Като съюзници на Михаила VIII Палеолога татаритъ на пѣтъ къмъ Тракия се нахвърлили най-напредъ върху нея. При връщането си тѣ отново се разпрѣснали изъ земитъ ѝ, за да задигнатъ отъ тамъ всичко, което още могли да влачатъ съ себе си. Царството било съвсемъ разнебитено и Тертерий не само че не помислилъ да оспори на сърбитъ владението на българскитъ земи, но се сближилъ съ тѣхъ, като оженилъ дъщеря си за новия сръбски владѣтель Стефана Уроша II (Милутинъ), който билъ заелъ престола следъ абдикацията на брата си Драгутина. Причината за това поведение на българския царъ били татаритъ. Следъ смъртъта на хана Менгу Тимуръ (1281 г.), Ногай, който билъ неговъ замѣстникъ въ южно-рускитъ земи, раздухвалъ враждитъ между татарскитъ първенци, използвалъ съперничествата имъ и по такъвъ начинъ станалъ най-могъщиятъ човѣкъ въ цѣлото ханство. Държавнитъ владѣтели въ Балканския полуостровъ треперѣли предъ заплахитъ му. Особено тежко било положението на тогавашна България, чиито земи граничили непосредствено съ татарскитъ. Поради това Тертерий трѣбвало да оста-

ви настрана всички спорове съ своитѣ балкански съседи. Следъ сѣрбитѣ той се помирилъ, както и съ Византия, прибралъ отъ Цариградъ своята първа жена и сина си Светослава, и повърналъ тамъ сестрата на Иванъ Асѣня III.

Всичко това, разбира се, не отстранило татарската опасностъ и презъ 1285 г. пълчищата на Ногая нахлули съ страшни опустошения въ България. Сжщата участъ сполетѣла Тракия и Македония. Тертерий не е можелъ да окаже никакъвъ отпоръ на безбройнитѣ татарски орди и, за да спаси държавата отъ гибелъ, билъ принуденъ да търси на всѣка цена милостта на Ногая. Той изпратилъ втората си дъщеря въ харема на Ногаевия синъ Чака, а самъ трѣбвало да се примири съ положението на безусловенъ татарски васалъ. Формалната зависимостъ на Търновското царство отъ ханството на Златната орда, се превърнала сега въ истинско подчинение. Търновскиятъ царъ вече не смѣялъ да си позволи нищо, което би могло да предизвика неудоволствието на всемогщия татарски повелителъ.

Татарското господство се отразило и върху вътрешнитѣ отношения на царството, което било обхванато отъ бързо разложение. Поради това, че Тертерий билъ издигнатъ на престола отъ боляритѣ, тѣ гледали на него като на свой равенъ. Централното правителство, лишено отъ сръдства, за да имъ наложи зачитане на своя авторитетъ, сега, когато е било спѣвано въ действията си отъ една външна сила, не е смѣло да предприеме нищо противъ тѣхъ. Народътъ, у когото иначе би могло да подири опора, представлялъ инертна маса. Възползувани отъ всичко това отдѣлни силни боляри заграбвали властта надъ широки държавни провинции и се превръщали въ тѣхни господари, съвсемъ независими отъ търновския царъ. Анархията, въ която страната се озовала презъ периода на гражданскитѣ войни, особено благоприятствувала на такива стремежи. Тѣй по времето на Георгия Тертерий единното и централистично нѣкога българско царство почнало неудържимо да се разпада. Следъ смъртта на Яковъ Светослава Северозападна България за нѣколко години останала прѣко подчинена на Търново. Но малко по-късно, навърно преди междуособицата да бѣде приключена, или

наскоро следъ нея, Видинъ се явява центъръ на ново княжество, чиито граници обхващали цѣлото порѣчие на Тимокъ съ днешната областъ Крайна и достигали Морава негде въ околноститѣ на Делиградъ и Алексинецъ; на изтокъ то се разпротрѣло върху земитѣ около Цибра и Огоста до околноститѣ на Орѣхово и Браца. Първиятъ известенъ владѣтель на това княжество билъ деспотътъ Шишманъ, отъ куманско потекло. Нѣколко години преди това двамата братя Дърманъ и Куделинъ, ако се сѣди по имената имъ, навѣрно сѣщо отъ кумански произходъ, успѣли да изтласкатъ маджаритѣ отъ Браничевската областъ (между долна Морава и планинитѣ западно отъ Тимокъ) и да образуватъ отъ нея друга държава. Тоя процесъ на разложение се проявилъ и въ малкото останали на Търновското царство земи на югъ отъ Стара планина. Пловдивъ и цѣлата равнина около Марица сѣ били завзети отъ византийцитѣ по време на намѣсата имъ въ войната срещу Ивайло, но цѣлата сръдногорска областъ, отъ горното течение на Марица съ планинскитѣ долини на Тополница, Стрѣма и Тунджа чакъ до Сливенъ била отдѣлена сѣщо въ особено княжество — това на болярина Смилецъ. Може би къмъ сѣщата тая епоха ще трѣбва да бждатъ отнесени наченкитѣ и на добруджанското княжество, което първоначално обхващало само частъ отъ черноморското крайбрѣжие северно отъ Варна. За да се обясни това бързо разпадане на царството, ще трѣбва да се има предвидъ и обстоятелството, че повечето отъ тия областни владѣтели сѣ били отъ куманско потекло. Стремекитѣ на куманската аристокрация, свикнала съ самоуправство и първоначално съвсемъ чужда на българскитѣ национални традиции, въ не малка степенъ сѣдействували за упадъка на централното правителство. Успоредно съ това расло и влиянието на нейнитѣ представители, които първи използвали тоя упадъкъ.

Властѣта на Георгия Тертерий по тоя начинъ била ограничена въ сръдната частъ на дунавска България. За да обезпечатъ независимостѣта си отъ него, областнитѣ князе дирили покровителството на Ногай и съ интригитѣ си го настройвали срещу търновския царъ. Поради това и въ следствие на постояннитѣ заплашва-

ния на могъщия татарски вождь положението на Тертерия станало непоносимо и, за да предпази страната си отъ едно ново татарско нашествие и още по-голъми опустошения, той най-сетне се видѣлъ принуденъ да напусне столицата си. Но византийскиятъ императоръ Андроникъ II, къмъ когото се обърналъ съ молба да му даде подслонъ, отъ страхъ да не си навлѣче гнѣва на Ногая отказалъ да го приеме и Тертерий трѣбвало дълго време да се крие въ околноститѣ на Одринъ.

6. СМІЛЕЦЪ (1292 — 1298).

На освобождения търновски престолъ Ногай поставилъ Смилеца. Боляритѣ, които бѣха си присвоили правото да избиратъ търновския владѣтель, сега не смѣли да споменатъ никому за това право, пъкъ и българската царска корона вече била тѣй тежка, че навѣрно не е представляла особена съблазнь за честолюбцитѣ.

Царуването на Смилеца е едно отъ най-печалнитѣ времена въ историята на второто българско царство. Държавата вече не представляла едно цѣло и всѣка отъ нейнитѣ части живѣла за себе си и отдѣлно отъ другитѣ. Може би единството на севернитѣ български земи тогава е било олицетворявано само отъ Търновската патриаршия, която все още запазвала църковнитѣ си права надъ тѣхъ. Що се отнася до самия царь, изглежда, че първенството му дори външно не било признавано отъ областнитѣ владѣтели. Тѣ сж се интересували за него тѣй малко, колкото и той за тѣхъ и за сждбата на земитѣ имъ. Съзнанието за държавна общность било потъпкано: мѣродавни били само интереситѣ на князетѣ и стремежитѣ имъ къмъ пълновластие въ подчиненитѣ тѣмъ земи. Всѣки отъ тѣхъ се смѣталъ абсолютенъ господарь и ималъ своя не само вътрешна, но и външна политика — сключвалъ съглашения или съюзи, водѣлъ на своя отговорность войни. Единственото нѣщо, което тѣ не смѣли да престѣпятъ, било волята на татарския ханъ и всички се надпреварвали да запазятъ благоволенieto му. Самъ той не искалъ нищо повече отъ тѣхъ: като на всѣки източень деспотъ достатъчна му била тѣхната сервилность. Иначе тѣ могли да правятъ, каквото щатъ.

Самъ Смилецъ, който добилъ престола единствено, защото спечелилъ довѣрието на Ногай, презъ жхото си царуване не смѣлъ да предприеме нищо, което би предизвикало неговата подозрителностъ или неудоволствието му. Тази е била може би и една отъ причинитѣ, загдето не направилъ и най-малкия опитъ, за да спре вътрешното разложение на държавата или да възстанови териториалното ѝ единство. Още по-малко мислѣлъ той за възвръщане на българскитѣ земи, които преди това били завладѣни отъ византийци и сѣрби. За това впрочемъ сж му липсвали и всѣкакви срдства. Военно държавата била съвсемъ разнебитена и силитѣ ѝ до крайностъ намалени. Отъ сега нататѣкъ при военитѣ си предприятия тя не можела да разчита на маситѣ. Разорени материално и пригнетени социално, тѣ вече не сж давали и добри войници. Народнитѣ армии у българитѣ презъ второто царство все повече намалявали и били замѣствани съ отреди отъ чужди наемници, — главно кумани и татари, викани отъ случай на случай. Но общиятъ упадѣкъ на държавата и обедняването ѝ правѣли и временната имъ издрѣжка все по-малко възможна. Смилецъ, който заварилъ това положение, напълно се помирилъ съ него и съ всичкитѣ му последици. Никога, дори и по времето на царица Мария върховната властъ въ срдновѣковна България не е била тѣй недостатъчно проникната отъ съзнание за своитѣ длѣжности и не е чувствувала тѣй малка отговорностъ къмъ бждещето на народъ и държава, както сега. Ожененъ за една византийска принцеса, внучка на Андроника II, още преди да стане царъ, Смилецъ запазилъ до край добритѣ си отношения съ Византия. Още по-характерно било отношението му къмъ събитията, чийто театъръ по онова време станалъ българскиятъ Северозападъ.

Браничевскитѣ князе Дърманъ и Куделинъ се намирали въ непрестанна вражда съ бившия сръбски кралъ Драгутина, който следъ абдикацията си управлявалъ като маджарски намѣстникъ Бѣлградската областъ. За да се отърве отъ неприятното имъ съседство, Драгутинъ въ съюзъ съ своя братъ Милутинъ нахлулъ въ Браничевското княжество и го завзелъ. Дърманъ и Куделинъ не били въ състояние да противостоятъ на

съединенитѣ сили на своитѣ неприятели и трѣбвало да напуснатъ земитѣ си. Смилецъ се отнесълъ съвсемъ безучастно къмъ станалото : като че ли въпросътъ не е билъ за една българска покрайнина, заради която неговитѣ предшественици бѣха водили ожесточени войни съ маджаритѣ. Задачата, ако не да я спаси отъ сърбитѣ, които сега на пръвъ пътъ засѣдали въ нея поне да имъ отмъсти за нападението, поелъ видинскитѣ князь Шишманъ. Съ малка войска, засилена и отъ татарски отреди, той бързо навлѣзълъ въ Сърбия, като по долината на западна Морава и Ибъръ стигналъ дори до околноститѣ на Ипекъ. Лишенъ отъ достатъчно сили обаче, той трѣбвало да се задоволи само съ това и скоро се върналъ назадъ. Тогава сръбскитѣ крале, окопитенъ следъ изненадата, потеглилъ срещу Видинъ и го завзелъ. Зле притиснатиятъ Шишманъ се спасилъ отвѣдъ Дунава и сърбитѣ завладѣли цѣлата Видинска областъ.

Но тѣхното господство тукъ се оказало ефимерно. Ногай, къмъ когото Шишманъ се обърналъ за помощъ срещу неприятелитѣ, погледналъ на извършеното отъ Милутина като на посегателство върху собственитѣ му сюзеренски права надъ българскитѣ земи. Една многобройна армия, съставена освенъ отъ татари още отъ подчиненитѣ кумани, осети (алани) и руси, се запътила да накаже сърбитѣ и Милутинъ. Уплашенъ отъ онова, което могло да го сполети, той побързалъ да търси прошка отъ суровия татарски ханъ. Сърбия се спасила отъ разгромъ, но била зачислена къмъ подвластнитѣ на Ногай страни и кралътъ ѝ се задължилъ да не безпокои своя български съседъ. Споредъ тогавашния обичай мирътъ между видинския деспотъ и Милутина трѣбвало да бѣде заякченъ и чрезъ роднински връзки: Шишманъ се оженилъ за дъщерята на единъ сръбски велможа, а неговиятъ синъ Михаилъ получилъ за жена Ана, дъщеря на Милутина. За гаранция пъкъ, че сръбскитѣ крале ще изпълнява васалнитѣ си задължения къмъ Ногай, той трѣбвало да изпрати своя синъ Стефанъ (по-сетнешния кралъ Стефанъ Дечански) заедно съ нѣколко сръбски велможи като заложници при двора на татарския ханъ. Княжеството на Шишмана било възстановено, но Браничевската областъ останала въ владение на Драгутина. Две десетолѣтия по-късно

(1316 г.), когато Драгутинъ умрѣлъ, тя заедно съ земята около Бѣлградъ влѣзла за пръвъ пътъ въ състава на сръбското кралство и останала въ него до завладяването му отъ турцитѣ. Турскитѣ нашествия, отъ които първоначално били засегнати само южнитѣ сръбски земи, предизвикали бѣгството на оцѣлѣлото имъ население къмъ северъ. Бѣжанцитѣ се настанявали въ Бѣлградско и Браничевско, които по тоя начинъ все повече губѣли дотогавашния си български етнически ликъ, докато накрай били напълно посърбени. Причината за вѣковенъ кървавъ споръ между българи и маджари, тия крайнини най-сетне станали плячка на една трета сила, която по-рано и не помисляла за тяхъ.

Смилецъ презъ време на всички тия събития продължавалъ да си остава спокойно на страна: и формално и фактически той се билъ отказалъ отъ правата си на върховенъ представител на българската държавност и навѣрно билъ доволенъ, че никой въ ония мѣтни времена не си спомнялъ за него. Тѣй живѣлъ и угасналъ тоя фигурантъ на търновския тронъ, когато царството външно и вътрешно се рушело. Прѣки мѣжки наследници той нѣмалъ и следъ неговата смъртъ управлението било поето отъ вдовицата му. За трети пътъ въ продължение на единъ периодъ отъ шестдесетъ години върховната властъ въ търновското царство попадала въ ръцетѣ на една жена, чужда въ всѣко отношение на своя народъ. Най-голѣмото ѣ желание било да запази положението си на царица, и заради това тя била готова да жертвува дори отдѣлното съществуване на българската държава. Опора за трона си тя мѣчно могла да намѣри въ срѣдата на тогавашнитѣ български първенци. Единственитѣ, на които могла да разчита, сѣ били братята на Смилеца, Радославъ и Войсилъ, които при възцаряването му наследили неговитѣ владѣтелски права надъ Сръдногорската областъ. На тяхъ обаче сега не могло да се разчита, тѣй като тѣ навѣрно сами претендирали да замѣстятъ покойния царъ. За да се удържи срещу имъ, тя имъ противопоставила брата на Тертерия, деспота Елтимиръ, когото следъ смъртъта на Смилеца навѣрно сама повикала отъ изгнание. Елтимиръ се върналъ въ България, ожененъ билъ за една отъ дъщеритѣ ѣ и съ това станалъ най-

близкото лице на царицата. Въ засебно зладение той получилъ Крънската областъ (долината на Тунджа). Залогъ за неговата вѣрность къмъ себе си тя виждала въ старото съперничество между двата рода, на Тертерия и на Смилеца. Но това обстоятелство изглежда, че все още не било достатъчно да успокои страховетъ ѝ за бъдещето и поради това обърнала очи другаде. Сръбскиятъ кралъ Милутинъ вече билъ прогонилъ своята трета жена, дъщеря на Тертерия, и царицата му предложила ржката си съ обещанието да му донесе въ зестра и българското царство. Но попреминалиятъ на възраст „свети кралъ“ предпочелъ да се ожени за осемъ-годишната внучка на Андроника II, и съ това плановетъ на честолюбивата византийка пропаднали.

А тя имала защо да се бои. По онова време отъвждъ Дунава ставали събития, чието отражение въ Балканския полуостровъ още тогава се почувствувало. Ногай се намиралъ въ война съ новия великъ ханъ на Златната орда, Токтай, и поради това работитъ въ България отстѣпили за него на съвсемъ заденъ планъ. Презъ есеньта 1299 г. той самъ падналъ убитъ въ едно сражение съ своя противникъ. Неговиятъ синъ Чака трѣбвало да бѣга отъ преследването му. Тогава той си спомнилъ, че като зетъ на Георгия Тертерий има право на търновския престолъ и съ дружината си потеглил за България. Съ себе си той взелъ Теодора Светослава. Презъ царуването на Смилеца Светославъ намѣрилъ убѣжище въ татарскитъ земи, гдето се билъ оженилъ за една богата жена, кръщелница на Ногаевата съпруга Ефросина, и разполагалъ съ много сръдства. Благодарение на тѣхъ той сега успѣлъ да вземе на страната си търновскитъ боляри, които предали столицата на Чака. Царицата избѣгала при своя зетъ, деспота Елтимиръ.

Тѣй, следъ много десетолѣтия на безначалие, раздори, претѣпления и кървави междуособици, държавно разпокъсаниятъ български народъ трѣбвало да преживѣе последното и най-голѣмо унижение, каквото съдбата могла да му поднесе: да види на престола на Асѣневци единъ татаринъ.

Но Светославъ, комуто падала главната вина за тоя неочакванъ фактъ, съвсемъ нѣмалъ намѣрението да

остави своя зетъ за български владѣтель. Нѣколко месеца по-късно Чака билъ арестуванъ и удушенъ въ тъмницата отъ еврейски палачи (1300 г.). Въ Търново се възцарилъ Теодоръ Светославъ.

1. П. Никовъ, Българо-унгарски отношения отъ 1257—1277 година. СбА, XI (1920) XII+220; Татаро-българскитѣ отношения презъ срѣднитѣ вѣкове съ огледъ къмъ царуването на Смилеца. ГСУ, XV—XVI (1919—1920); Къмъ историята на северозападнитѣ български земи. СпА, XVI (1918) 43—64.

2. Г. А. Ильинскій, Свердигскіе отрывки. Сборникъ статей по славяновѣдѣнію. II. Москва 1906, отд. отп., 1—32.

3—4. О. Успенскій, Болгарскіе Асѣневичи на византийской службѣ въ XIII—XV вв. ИРАИК, XIII (1908) 1—16.

5—6. П. Никовъ, Рецензия върху статията на С. Табаковъ, Бѣлѣжки за югоизточна България презъ епохата на Тертеровци. Псп, LXX (1909) 563—588; Изъ историята на подбалканската областъ. Родна, I 1 (1938) 24—43; Die Stadt und das Gebiet von Krt-Krounos in den byzantinisch-bulgarischen Beziehungen, Studi bizantini e neoellenici, V (1939) 229—238; История на Видинското княжество до 1323 г. ГСУ, XVIII. 8 (1922). — П. Мутафчиевъ, Сръбското разширение въ Македония презъ срѣднитѣ вѣкове. Мак. Прегл., I 4 (1925) 1—26

IX. УСИЛИЯ ЗА ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ НА ДЪРЖАВНОТО МОГЩЕСТВО (1300—1713 г.)

1. ТЕОДОРЪ СВЕТОСЛАВЪ (1300 — 1322).

Заедно съ търновската корона младият и енергичен син на Тертерия поелъ и едно извънредно тежко политическо наследство. Вътрешно държавата си оставала разпокъсана. Освенъ Видинското и Добруджанското княжества съществувало вече и Крънско деспотство. Срѣдногорското княжество на Смилеца наистина било унищожено, но затова пъкъ двамата братя на бившия царъ избѣгали въ Византия, гдето се турили на разположение на неприятелитъ на своето отечество. Освенъ тѣхъ явилъ се билъ и новъ претендентъ за българския престолъ: Михаилъ, синътъ на нѣкогашната царица Мария и Константинъ Асѣня. Сврѣхъ всичко това, крайно намаленото царство се раздираше отъ вътрешни противоречия. Натрупанитъ презъ периода на татарското господство страсти избухнали сега съ неудържима сила. Търсѣли се и отговорнитъ за миналитъ нещастия. Единъ отъ тѣхъ билъ тогавашниятъ търновски патриархъ Йоакимъ. Върху тоя върховенъ представител на българската църква тежало страшното обвинение, че предалъ страната и народа си на татаритъ. Какво е било въ сжщностъ прегрѣшението му, не се знае: може би отъ омраза къмъ Георгия Тертерий той билъ единъ отъ виновницитъ за татарското нашествие, което въ 1292 г. довело Смилеца на престола, а заедно съ това и поробването на България отъ Ногай.

При тия условия Светославъ трѣбвало да развърне неуморима енергия, за да стане господаръ на положението и да отстрани надвисналитъ надъ държавата опасности. Патриархътъ получилъ заслуженото си възмездие: хвърленъ билъ като последенъ злодей отъ една

отъ търновскитѣ скали. Неговата участъ сподѣлили навѣрно и мнозина отъ съмишленицитѣ му. Претенденството на Михаила се оказало не тъй опасно. Още докато управлявала вдовицата на Смилеца нѣкои български боляри, за които било явно, че татарското владичество надъ страната приближава къмъ своя край, поискали отъ Андроника II да го изпрати въ България, за да поеме държавното наследство на баща си. Андроникъ, който се блазнѣлъ отъ желанието да повтори историята съ Иванъ Асѣня III, изпълнилъ желанието имъ, но не билъ въ състояние да даде на Михаила никаква въоръжена помощъ. Тукъ, въ България, той сѣщо не намѣрилъ достатъчно охотници, готови да рискуватъ за дѣлото му. Изоставенъ на край отъ всички, той, споредъ думитѣ на Пахимера, скиталъ дълго време изъ околноститѣ на Търново „като водѣлъ животъ малко различенъ отъ тоя на обикновенъ човѣкъ и още по-малко приличенъ на единъ царъ“. По-нататъшната му сѣдба е неизвестна.

Въпрѣки отчаяното положение, въ което империята се намирала поради неудържимия натискъ на османскитѣ турци въ малоазийскитѣ ѝ земи, Андроникъ II не се отказалъ отъ желанието си да подклажда междуособици срѣдъ българитѣ. Избѣгалиятъ при него братъ на Смилеца, Радославъ, следъ като получилъ тукъ севастократорско достойнство, сега заедно съ мнозина други български емигранти, които пребивавали по онова време въ Солунъ, билъ изпратенъ на свой редъ къмъ България. Тоя пѣтъ той билъ придруженъ и отъ византийски войски. Но това предприятие свършило още по-злополучно. Деспотътъ Елтимиръ, чичо на Светослава и владѣтель на Крънската областъ, върху която неприятелитѣ първомъ налетѣли, ги разбилъ и попадналиятъ въ рѣцетѣ му Радославъ билъ ослѣпенъ. Заловенитѣ заедно съ него византийски велможи пѣкъ били изпратени на Светослава, и Андроникъ, за да добие освобождението имъ, трѣбвало да върне въ България стария Тертерий, когото до това време държалъ като заложникъ. Светославъ не сподѣлилъ съ баща си властта, а оставилъ на разположението му единъ отъ българскитѣ градове, гдето многопреживѣлиятъ старецъ завършилъ спокойно днитѣ си.

Между това, работитѣ на самата Византия отивали все по-зле. Настѣплението на османцитѣ въ Мала Азия вземало застрашителни размѣри и подгоненитѣ отъ него жители на тамошнитѣ византийски земи на тѣлпи дирѣли спасение въ балканскитѣ области на империята. Правителството на Андроника нѣмало никакви възможности, ако не да поправи бедствието, поне да го намали. При това положение то посрещнало като даръ на провидението помощта на каталанитѣ. Това сѣ били прочути по храбростта си испанци отъ областта Каталония, наемни войници по занаятие, които на чело съ своя вождь Рожеръ де Флоръ се биели на страната на арагонския кралъ въ войната му съ Карла Анжуйски въ Сицилия. Останали свободни следъ привършването ѝ, тѣ сега предложили на Андроника II услугитѣ си срещу турцитѣ, и императорътъ билъ тѣй зарадванъ отъ това, че сврѣхъ заплатитѣ, които имъ обещалъ, далъ на де Флора длѣжността великъ дукъ (началникъ на флота), а следъ това и достойнството кесарь, като го оженилъ за племенницата си, дъщеря на избѣгалия отъ България Иванъ Асѣнь III. Каталанитѣ, на брой не повече отъ седемъ хиляди, били изпратени презъ пролѣтъта 1303 г. въ Мала Азия, гдето въ разстояние на нѣколко месеца нанесли тѣй тежки поражения на турцитѣ, че освободили по-голѣмата частъ отъ областитѣ, които тѣ били завоювали. Когато, обаче, дошло редъ да получатъ заплатитѣ си за службата, която тѣ дотогава вършили на империята, оказало се, че въ каситѣ ѝ нѣмало никакви срѣдства и Андроникъ II трѣбвало да имъ плати съ долнокачествени монети. Къмъ предизвиканото отъ тукъ недоволство у буйнитѣ наемници се прибавило и недовѣрието, съ което приближенитѣ на Андроника почнали да гледатъ на новитѣ си съюзници. При тѣй създаденото настроение, когато Рожеръ де Флоръ, преди повторно да поведе съратницитѣ си къмъ Мала Азия, дошелъ въ Одринъ, за да навести намиращия се тамъ престолонаследникъ Михаилъ, билъ по негова заповѣдь измѣннически убитъ. Следъ това злодеяние яростта на необузданитѣ каталани не знаела граници. Тѣ заседнали въ Галиполския полуостровъ, който изцѣло миналъ подъ властта имъ и отъ тамъ въ продължение на две и половина години (1305-1307 г.)

разнасяли опустошения и смърт изъ византийска Тракия. Голѣма частъ отъ областта между Марица и Цариградъ била превърната въ пустиня, много градове и открити селища били разрушени, а населението имъ изтрѣбено или продадено въ робство.

Още преди появата на каталанитѣ правителството на Андроникъ II било приело на служба и десетина хиляди алани. Частъ отъ тоя народъ (прадѣди на днешнитѣ осети въ Кавказъ), изтласкани изъ родината си отъ татарското нашествие, се настанили въ днешна Бесарабия, гдето накрай били принудени да признаятъ монголската властъ. Следъ междуособицата, която свършила съ смъртъта на Ногая, тѣ добили съгласието на Андроника II да бждатъ приети на византийска територия като войнишко население и били настанени съ семействата си изъ Тракия. Тамъ тѣ заварили и потомцитѣ на доведенитѣ нѣкога отъ султанъ Изедина селджукски турци. Отдавна покрѣстени, тѣ били известни съ името „туркопули“ и образували отдѣленъ 2-3 хиляденъ отредъ въ византийскитѣ войски. Алани и туркопули образували най-надеждната частъ отъ тогавашната византийска армия. Правителството на Андроника II поискало да използва аланитѣ, за да поправи положението въ Мала Азия, но още при първото имъ сблъскване съ турцитѣ се убедило, че тамъ не трѣбва да разчита на тѣхъ. Още по-малко надежда могло да възлага то на туркопулитѣ: срещу османскитѣ имъ сънародници тѣхната помощъ би била съвсемъ съмнителна. Поради това туркопули и алани били задържани на западъ, гдето неприятелството съ българитѣ вече вземало обратъ сѣщо опасенъ за империята.

Следъ като осуетилъ опититѣ на Андроника да запали отново междуособната война въ България и усмирилъ вътрешно страната, Светославъ се почувствувалъ достатѣчно силенъ, за да пристѣпи къмъ възвръщане на българскитѣ покрайнини въ Тракия и още въ 1303 г. завзелъ крепоститѣ при южното подножие на Стара планина, нѣкои отъ които доброволно му се предали. Започналата по тоя начинъ война траяла съ прекѣсвания цѣли петъ години. За да възпре по-нататѣшнитѣ успѣхи на Светослава, Андроникъ се помѣчилъ да попрѣчи на възможния му съюзъ съ неговия чичо, деспота

Елтимиръ. Отношенията между двамата представители на Тертериевската династия, изглежда, не сж били особено добри. Като зетъ на Смилеца, най-довърено лице на вдовицата му и нейнъ сътрудникъ въ управлението на държавата, Елтимиръ навърно се е смѣталъ за наследникъ на търновския престолъ. Възшествието на Теодора Светославъ, което турило край на тия му надежди, го превърнало въ съперникъ на Тертериевия синъ, и ако съперничеството имъ не избухнало въ открита вражда, причина е била общата опасностъ отъ Византия. Тамъ намѣрили убѣжище двамата братя на Смилеца, Радославъ и Войсилъ, а споменатиятъ по-горе устроень отъ Андроника походъ на Радослава билъ насочень толкова срещу Светослава, колкото и срещу Елтимира. Преди да удари къмъ земитъ на търновския царь северно отъ Балкана, Радославъ трѣбвало да обезвреди Елтимира, не само защото Крънското деспотство лежало на пътя му къмъ Търново, но навърно и защото обхвацало, ако не всички, то поне частъ отъ нѣкогашнитъ владѣния на Смилецовия родъ изъ Сръдногорската областъ. Тази обща опасностъ е заставила Елтимира да забрави враждата си къмъ своя племенникъ, и това именно сближение Цариградъ сега искалъ да разстрои. За да привлече Елтимира на страната си, Андроникъ го обсипалъ съ внимание и дарове, обещалъ да му даде въ владение и византийски земи. Тѣй като вдовицата на Смилеца оставала да живѣе при своя зетъ, решено било да се използва и нейното влияние надъ Елтимира. За тая цель билъ изпратень съ специална мисия при нея братъ ѝ, видень византийски велможа.

Всички тия маневри, обаче, малко помогнали. Елтимиръ останалъ вѣренъ на Светослава, и съ съединени сили тѣ изтласкали византийцитъ изъ цѣлата приморска областъ между Стара планина и Странджа. Месемврия, Росокастро, Созополъ, Агатополю и много други отъ тамошнитъ крепости били превзети или доброволно отворили вратитъ си предъ войскитъ на българския царь. Частъ отъ тия земи, отнети отъ Византия, навърно възъ основа на съюзния договоръ между Светослава и Елтимира, били присъединени къмъ Крънското деспотство, което по тоя начинъ се прострѣло на изтокъ отвѣждъ завоя на Тунджа. За да предупредятъ по-

нататъшнитѣ загуби, въ Цариградъ се решили на енергични мѣрки. Войскитѣ, съ които империята разполагала въ балканскитѣ си владения, били събрани при Виза и началството имъ повѣрено на самия синъ на Андроника и неговъ съимператоръ, Михаилъ IX. На младия и буенъ византийски принцъ билъ даденъ за съветникъ познатиятъ отъ предишнитѣ си походи въ България и опитенъ въ военнитѣ работи, но вече престарѣлъ и боленъ Михаилъ Глѣва. Оставайки самъ въ Виза, Михаилъ IX изпратилъ срещу българитѣ войскитѣ си подъ началството на Войсила, най-малкия братъ на Смилеца и Радослава. Неприятелитѣ се срещнали при р. Скафида (дн. Факийска рѣка, юженъ притокъ на Мандренското езеро), и въ завързалата се тукъ битка (1303 г.) византийцитѣ претърпѣли тежко поражение, като дали и извънредно много жертви. Споредъ обичая си българитѣ освободили плененитѣ обикновени войници, а задържали само военачалницитѣ. Тѣй като следъ тоя успѣхъ отъ българското настѣпление могълъ да бѣде застрашенъ и самиятъ Одринъ, Михаилъ IX заповѣдалъ да се произведе новъ наборъ на войски и, за да ги въоръжи, билъ принуденъ да превърне въ злато и сребро скъпоценноститѣ на жена си.

Светославъ обаче не използвалъ достатъчно победата си при Скафида и се оттеглилъ къмъ северъ. На следната година (1304) византийцитѣ на свой редъ нахлули въ България. Очевидно това предприятие, което разчитало на изненадата, имало за целъ само отмъщението и грабежа. Безъ да срещне нигде войскитѣ на противницитѣ си, Михаилъ опустошилъ Сръдногорската областъ отъ Сливенъ до крепостъта Копсисъ (при дн. с. Текия, въ западния край на Стрѣмската долина, която по името на тая крепостъ била наречена отъ турцитѣ Гьопса). Следъ тоя лесенъ подвигъ той побързалъ да се прибере въ Одринъ. Дватама български владѣтели, обаче, не закъснѣли да потърсятъ възмездие за стореното. Тѣхниятъ натискъ къмъ Одринъ тѣй много се засилилъ, че Андроникъ трѣбвало да заповѣда на каталанитѣ да преустановятъ действията срещу турцитѣ и да се прехвърлятъ въ Тракия (края на 1304 г.). Отъ тѣхната помощъ, обаче, не станало нужда, тѣй като съ съдействието на бившата българска царица, тъща на

Елтимира, на византийската дипломация се удало да разстрои съюза между него и търновския царь. Останалъ самъ, Светославъ не можелъ да продължи войната и се задоволилъ да отнеме на крънския деспотъ областта около Джбилинь (дн. Ямболъ), която билъ му отстъпилъ като дѣлъ отъ общитѣ завоевания. Тѣй предишната скрита вражда между двамата вече минала въ явно неприятелство. И именно то попрѣчило на Светослава да продължи настѣпление-то срещу империята, която тъкмо сега поради избухналата война съ каталанитѣ се намирала въ особено тежко положение. Неприятелството му съ нея обаче продължавало и година по-късно единъ български отредъ билъ изпратенъ на помощъ на аланитѣ, които по това време вече напуснали византийскитѣ войски и съ нападенията си надъ византийскитѣ крепости въ Тракия още повече отегчавали положението на тази област. Накрай, аланитѣ добили съгласието на Светослава да ги приеме като военни поселници въ земята му, но на пѣтъ за България тѣ били нападнати отъ каталанитѣ и почти изтрѣбени. Презъ времето, когато каталанитѣ вилнѣли въ южно-тракийскитѣ земи, той направилъ опитъ да склучи съюзъ съ тѣхъ, като предложилъ за жена на единъ отъ първенцитѣ имъ своята сестра, вдовицата на Чака. По неизвестни причини обаче тоя съюзъ не билъ склученъ. Тогава Светославъ предпочелъ да обезпечи земитѣ, които отнелъ отъ империята. Въ склучения тогава (1307 г.) миръ тя признала правото му надъ тия земи. Презъ цѣлия 60-годишенъ периодъ следъ смъртта на Коломана II за пръвъ пѣтъ сега Търновското царство си възвръщало една малка частъ отъ нѣкогашнитѣ свои пространни територии. За Византия мирътъ съ българитѣ е билъ сега повече отъ необходимъ. Каталанитѣ напуснали Тракия, но следъ тѣхнитѣ вилнежи цѣлата тая тѣй богата областъ била разорена и Цариградъ презъ зимата 1307 — 1308 г. билъ спасенъ отъ гладъ само благодарение на подвоза на жито въ България.

Останалата частъ отъ царуването на Теодоръ Светослава протекла въ миръ съ Византия. Две години преди края на царуването си той встъпилъ въ втори бракъ съ Теодора, внучка на Андроника II. Отношения-

та съ сърбитѣ презъ течение на цѣлото му царуване останали добри. Тѣхниятъ краљ Милутинъ посетилъ еднажъ царя въ Търново. Презъ втората половина на Светославовото царуване Елтимиръ се поминалъ, и следъ смъртъта му Крънското деспотство било изцѣло включено въ границитѣ на царството.

Но присъединението на южнитѣ подбалкански земи не било единственото голѣмо дѣло на Теодора Светослава. Несъмнени свидетелства показватъ, че въ състава на Търновското царство презъ негово време се намирала и цѣла южна Бесарабия до р. Днестъръ. Тая областъ, частъ отъ нѣкогашнитѣ владения на Ногая, следъ смъртъта му навѣрно е минала подъ властѣта на неговия синъ Чака, а когато и той билъ премахнатъ отъ Светослава, останала подвластна нему. Освободенъ чрезъ убийството на Чака отъ единъ смъртенъ врагъ, Токтай се отблагодарилъ на Светослава, като му призналъ правото на владение върху тия покрайнини. Изчезването на Ногая и настѣпилитѣ следъ него приятелски отношения между дветѣ страни сложили, както изглежда, край и на зависимостѣта на Търновското царство отъ татаритѣ, която тежала надъ него повече отъ полустолѣтие. Отъ сега нататъкъ въ продължение на нѣколко десетолѣтия татаритѣ се явяватъ постоянни съюзници на търновскитѣ царе. Татарскитѣ отреди заели въ тѣхнитѣ войски мѣстото на нѣкогашнитѣ кумани.

По онова време Генуа бѣ се издигнала до положението на първа морска сила въ европейския свѣтъ. Принудена да дири помощѣта на нейнитѣ флоти срещу неприятелитѣ си, Византия трѣбвало да ѝ прави все по-голѣми стопански и политически отстъпки. Благодарение на това, генуезцитѣ бѣха почти монополизирали търговията между черноморскитѣ страни и Западъ. По брѣговетѣ на Кримъ и Азовско море тѣ владѣли нѣколко особено важни центрове, а свои колонии имали и въ българскитѣ пристанищни градове. Обаче безогледностѣта, съ която генуезцитѣ били свикнали да се отнасятъ къмъ поданицитѣ на Византия, навѣрно и тукъ не ги напушала. Изглежда, че и българитѣ отъ своя страна не имъ оставали длъжни: презъ 1314 г. единъ францискански мисионеръ билъ убитъ въ Маврокастро (дн. Акерманъ, при устието на р. Днестъръ)

отъ българи, които искалъ да обърне въ католицизма, а две години по-късно единъ представителъ на републиката се явилъ предъ българския царь, за да иска обезщетение и удовлетворение за насилия, извършени отъ българитѣ надъ нѣкои генуезки търговци „въ Маврокастро и другаде“. Тѣй като мисията на посланика свършила безуспѣшно, Генуа скѣсала отношенията си съ Търново и забранила на своитѣ кораби да посещаватъ българскитѣ пристанища. Кога и какъ е билъ приключенъ тоя конфликтъ, не е известно.

Времето на Теодора Светослава е първата свѣтла страница въ дългогодишната мрачна история на нашия народъ презъ цѣлата епоха следъ смъртъта на Иванъ Асѣня II. Страната най-сетне била освободена отъ непрестаннитѣ междусобици. Заедно съ тѣхъ била прекратена и византийската намѣса въ вѣтрешнитѣ работи на царството; престанали и татарскитѣ нападения, отъ които народътъ въ продължение, на десетолѣтия не можелъ да отдѣхне. Съ твърдата си ржка енергичниятъ синъ на Тертерия възстановилъ реда и издигналъ значението на царския институтъ. Наредъ съ всичко това признаци на отрезвение се явили и срѣдъ ржководнитѣ слоеве на тогавашното българско общество. Както ви-маги, българинътъ и сега се оказалъ способенъ да по-умнѣе само подъ бича на нещастията. Изостренитѣ ежби срѣдъ болярството стихвали, а безогледнитѣ стремежи на нѣкои отъ неговитѣ представители вече срѣщали едно ново съзнание: съзнанието за ценността на държавата и за необходимостъта личниятъ интересъ да отстапи предъ тоя на нейното единство. Това, заедно съ постигнатитѣ външни успѣхи, съживило националното самочувствие, вѣрата въ бъдещето и въ възможноститѣ да се възстановятъ териториалнитѣ загуби.

Но, за жалость, цѣлата тая промѣна настѣпила твърде късно. Социалнитѣ недѣзи, отъ които наредъ съ всички тогавашни общества, страдало и нашето, отдавна бѣха разрушили неговото вѣтрешно сцепление. Противоречията между отдѣлнитѣ слоеве продължавали да се задълбочаватъ, увеличавала се материалната и духовна нищета срѣдъ народнитѣ маси, расло и тѣхното безправие. Държавата, която трѣбвало да се крепи върху тѣхъ, все повече губѣла вѣтрешната си опора, а си-

литѣ и срѣдствата, нуждни за постигане на външно-политическитѣ ѣ задачи, ставали все по-недостатѣчни. Сврѣхъ всичко друго, като че ли една противна сѣдба не забавяла да се намѣси, за да попрѣчи на вътрешното успокояване на царството и да не позволи еднажѣ постигнатото да бѣде затвърдено.

Следъ смъртъта на Теодора Светослава (1322 г.) престолътъ билъ наследенъ отъ неговия синъ Георгий Тертерий. Младъ и буенъ човѣкъ, той веднага следъ възшествието си прекъсналъ мира съ Византия. При започнатата война българитѣ успѣли да си възвѣрнатъ Пловдивъ, заедно съ нѣкои отъ сѣседнитѣ нему укрепени мѣста. Въ крепоститѣ Кричимъ и Станимака обаче, византийцитѣ се удържали. Тоя успѣхъ на българитѣ билъ улесненъ отъ войната, която Андроникъ III почналъ срещу своя дѣдо, стария Андроникъ II. Дѣдото и внукътъ обаче скоро се примирили и войскитѣ, изпратени отъ Тертерия къмъ Одринъ, трѣбвало да отстъпятъ предъ по-многочислениа противникъ. Негде, навѣрно около Тунджа, Андроникъ III съ неочаквано нападение ги разбилъ, следъ което подложилъ на разорение и сѣседнитѣ български земи. Неприятелствата между двѣтѣ страни били още въ пълната си сила, когато младиятъ български царъ умрѣлъ, безъ да остави наследникъ (1323 г.). Царуването му траяло едва една година.

Съ неговата смъртъ изчезналъ последниятъ представителъ на Тертериевата династия и останалата безъ царъ страна отново потънала въ анархия. Тогава подбалканскитѣ градове отъ Месемврия до Сливенъ се предали на византийцитѣ. Въ Цариградъ съзнавали голѣмото военно и стопанско значение на тая областъ и поради това преди всичко къмъ нея насочвали ударитѣ си, колчемъ искали да отхвърлятъ българитѣ отвѣдъ Балкана. Тукъ, въ пространството между Тунджа и Черно море, се намирали и бойнитѣ полета, върху които се решавалъ вѣковниятъ споръ между българи и византийци. И никоя друга покрайнина въ полуострова не била изложена на тѣй чести и голѣми разрушения, както нея. Не е чудно, че нейното жадуваще за миръ население, за да се спаси отъ разоренията, спѣтници на всѣка нова война въ земитѣ му, било готово да се приюти подъ скутитѣ на по-силния, който и какъвто да билъ

той. До такава степенъ безплоднитѣ жертви и преживѣнитѣ страдания въ борбитѣ за собствена държава бѣха разколебали духа на населението на много отъ българскитѣ земи, че копнежитѣ за национална власт бѣха вече почти замръзнали у него, сподавени отъ единственото желание за спокойствие и миръ. Тѣй е било не само въ Тракия, но и въ Македония, а не бѣ по-различно и духовното състояние на грѣцкитѣ жители въ ония области.

Въ сѣщото време, когато Югоизточна България бива откъсната отъ царството, братѣтъ на Смилеца, Войсилъ, който още отъ възшествието на Теодора Светослава живѣлъ като емигрантъ въ Византия и на нейна служба, се явилъ въ земитѣ, нѣкога подвластни на семейството му. Следъ като, безъ да срещне особена съпротива, завзелъ цѣлата област отъ Сливенъ до Копсисъ, той се обърналъ къмъ императора съ уверѣние, че е готовъ да застане подъ върховенството му, стига да получи помощъ отъ него, за да овладѣе и търновския престолъ. Младиятъ Андроникъ III, съуправителъ на своя дѣдо Андроникъ II, потеглилъ къмъ Пловдивъ, гдето съединилъ войскитѣ си съ тия, които Войсилъ билъ събралъ отъ новитѣ си земи. Но обсадата на града отъ двамата съюзници се затегнала. Оставениятъ въ него още отъ Георгия Тертерий три-хиляденъ гарнизонъ подъ началството на храбрия и опитенъ войвода, Иванъ, русинъ по произходъ, въ продължение на цѣли четири месеца отбивалъ неприятелскитѣ пристѣпи. Андроникъ вече се убедилъ, че не ще е възможно да преодолѣе съ сила съпротивата му, когато до него стигнала друга още по-тревожна вѣстъ. Българскитѣ боляри избрали за царъ видинския деспотъ Михаила, който на чело на войскитѣ си потеглилъ презъ източна Стара планина, за да отвоюва едва що завзетата отъ византийцитѣ областъ между Тунджа и Черно море.

2. МИХАИЛЪ ШИШМАНЪ.

Тѣй ефимерни накрай се оказаха презъ тая епоха постиженията на българи и византийци.

† 2 май 1943 год.

¹ Съ тѣзи думи завършва ръкописътъ на автора.

2. МИХАИЛЪ ШИШМАНЪ (1323 — 1330)

Съ избора на видинския деспотъ Михаилъ Шишмана за български царь се повторили донѣкѣде събитията отъ 1257 г., когато българскитѣ боляри издигнали на овдовѣлия престолъ мѣстния първенецъ Константинъ Тихъ. Династията на Тергериевци не могла да се задържи на престола и правото надъ върховната власть въ държавата преминало — споредъ съществуващия въ срѣдновѣковна България обичай — въ ръцетѣ на болярството. Избраниятъ отъ боляритѣ владѣтель неизбежно изпадалъ въ зависимостъ отъ своитѣ избиратели. Това, обаче, представляло повече привидна и краткотрайна опасностъ. При съществуващото строго монархическо управление и пълната централизация на всички власти въ личността на владѣтеля, вмѣшательството на боляритѣ въ държавното управление не можело да се издигне като система на взаимоотношения между царь и болярство и да ограничи дейността на самия владѣтель. Всичко, разбира се, на края на краищата, зависѣло отъ личността на царя. Отъ неговата мощъ и волевоостъ се опредѣляло, дали временното надмощие на болярството въ държавата ще се утвърди като траенъ поредѣкъ или пъкъ непосредно следъ избора царьтъ отново ще издигне върховната власть на достойна висота. Новоизбраниятъ царь Михаилъ Шишманъ се оказалъ деецъ и самоувѣренъ, та болярството, издигнало се временно като върховенъ распоредителъ съ сѣдбинитѣ на държавата, трѣбвало отново да отстъпи и да заеме предишното подчинено положение. Нищо въ оскъжнитѣ исторически извори отъ това време не подсказва, че поставениятъ на престола чрезъ болярски изборъ Михаилъ Шишманъ се намиралъ въ нѣкаква по-голяма зависимостъ отъ своитѣ боляри, отколкото всѣки другъ владѣтель отъ онова време, който поемалъ властта като членъ отъ властваща династия. Но както въ 1257 г., при избора на Константинъ Тиха, така и презъ 1323 г., при избирането на Михаилъ Шишмана българското болярство проявило съобразителностъ и далновидностъ: и въ единия, и въ другия случай се създавала възможностъ да се присъединятъ къмъ държавата откъснати вече отъ дълго покрайшни владения.

Чрезъ въздигането на Михаилъ Шишмана за български царъ се потвърждавала неразривната общностъ между земитѣ на Търновското царство и на Видинското княжество на Шишмановци, къмъ чиито владения сръбскитѣ крале вече отдълго хвърляли алчни погледи. Ако въ края на XIII вѣкъ и началнитѣ години на XIV вѣкъ слабото Видинско княжество се запазило отъ ударитѣ на сърбитѣ, то това се дължало до голѣма степенъ на закрилата отстрана на татаритѣ. Иначе, него го очаквала съдбата на държавата на Дърмана и Куделина, на Браничевската и Бѣлградската области, гдето тъкмо къмъ тия времена, поради откъснатостѣта отъ Търновското царство и присѣщото безсилие, сърбитѣ се настанили вече трайно, за да не излѣзатъ никога по-късно. Съ възцаряването на Михаилъ Шишмана земитѣ на неговото Видинско княжество влизали естествено въ предѣлитѣ на българската държава. Единството на страната, въ тази частъ, било възстановено и се преграждалъ пътя на възможни сръбски попълзновения за разширение къмъ българския Северозападъ.

Новиятъ български царъ, при това, не като новакъ и не за първи пътъ поемалъ въ рѣще държавно управление, а идвалъ съ опита на мѣстенъ владѣтель, който се борилъ за своята самостоятелностъ въ продължение на повече отъ десетилѣтие. На престола се установявала нова династия, на която жестока съдба предопредѣлила да види залѣза на сръбновѣковната българска държава. Роденъ изглежда къмъ 1275 — 1280 г. отъ първата жена — българката — на Шишмана Видински, поелъ властѣта като видински деспотъ въ началото на второто десетилѣтие на XIV в., Михаилъ Шишманъ си извоювалъ още тогава високо положение въ международния политически животъ на Югоизтока. Въ списъкъ на приятелскитѣ за Венеция чужди държави, съставенъ за целитѣ на венецианската република презъ 1313 г., той е споменатъ като „деспотъ на България, господаръ на Видинъ“, повисшъ по санъ отъ самия венециански дожъ. Между него и венецианската република, прочее, били установени нѣкакви приятелски отношения, вѣроятно чрезъ посрѣдството на тѣста му, сръбския кралъ Стефанъ Урошъ II — Милутинъ, но за жалостъ не се знае, въ що сж се изразили тѣзи връзки. Приятелството съ кралъ

Милутина не го откъснало отъ българската държава. Царь Теодоръ Светославъ го призналъ за деспотъ — едно отъ най-висшитѣ звания въ държавното управление.

За вътрешната и външна политика на Михаилъ Шишмана като видински деспотъ се знае съвсемъ малко, но е положително поне това, че той запазилъ отъ сръбскитѣ възделения по-голъма частъ отъ земитѣ си. Подъ негова властъ се намирала Тимошката областъ, гдето е останалъ единъ забравенъ неговъ паметникъ. Още презъ втората половина на миналия вѣкъ въ порутена църквица на дѣсния брѣгъ на Търговишки Тимокъ, при с. Долна Каменица (недалечъ отъ дн. Княжевецъ), бѣха открити образитѣ на деспотъ Михаилъ Шишмана, жена му и тримата му сина. За съжаление, годинитѣ и людското незачитание къмъ старината изbledнили и почти разрушили тѣзи образи, а отъ надписитѣ останали да се четатъ само отдѣлни думи. Тази църквица, обаче, останала не само да напомня за нѣкогашното българско владичество въ областъта, но сѣщо и за църковностроителната дейность на видинския деспотъ.

Избранъ за български царь въ началото на 1323 г., Михаилъ Шишманъ намѣрилъ значителни промѣни въ политическото положение на Югоизтока. Хитриятъ краль Милутинъ, който поддържалъ приятелски връзки съ българския царски дворъ, а сѣщевременно усърдствувалъ да наложи сръбското влияние въ Видинското княжество и, по-зле, да разшири сръбското господство въ македонскитѣ земи, починалъ въ края на октомврий 1321 г. Въ сръбската държава избухнали междуособици въ свръзка съ престолонаследieto. Чужди наемници на сръбска служба враждували помежду си и ограбвали населението. Нѣкои вести говорятъ, че Михаилъ Шишманъ взелъ участие въ междуособицитѣ, като оказвалъ поддръжка на единъ отъ тримата притезатели за престола, Константинъ, втория синъ на Милутина. Превесъ, обаче, взелъ първиятъ синъ Стефанъ, нареченъ Дечански, който въ началото на януарий 1322 г. билъ коронясанъ за краль.

Безредицитѣ продължили сѣщо и презъ 1323 — 24 година. Вмѣшательството на Михаилъ Шишмана въ вѣ-

трешнитѣ разпри на сърбитѣ му навлѣкло изначало враждата на новия сръбски кралъ, но затова пъкъ настаналата въ сръбското кралство вътрешна слабостъ му дала възможностъ да се освободи отъ всѣкакво сръбско влияние. Изборътъ на Михаилъ Шишмана за български царь не само напълно отстранилъ сръбското политическо влияние въ Видинското княжество, но и представялъ враждебно действие спрямо кралъ Стефанъ Дечански. Съ това отношенията между дветѣ държави били тласнати въ нова насока. Когато Михаилъ Шишманъ поелъ българската корона, положението на Стефана Дечански било подобро, тъй като той вече билъ способенъ да отстрани отъ борбата единия отъ своитѣ соперници — Константина. Новоизбраниятъ български царь, обаче, не се отказалъ да му противодействува и се заелъ да подпомага третия притезателъ, братовчеда му Владиславъ, синъ на Драгутина, подкрепянъ сѣщо и отъ маджари и босненци, а може би и отъ византийци. Животописецътъ на Стефана Дечански разказва, че сръбскиятъ кралъ, затрудненъ твърде силно къмъ края на 1323 или началото на 1324 год., направилъ опити да осуети помощта откъмъ българи и ромеи, та по този начинъ да срази Владислава. Сръбскиятъ епископъ Даниилъ билъ изпроводенъ пратеникъ при българския царь и тамъ, „съ божия помощъ“, можалъ да постигне желаното съглашение. Успѣшно завършило и пратеничеството му въ Цариградъ. Изглежда, че това помирение между българския царь, византийцитѣ и Стефана Дечански се оказало съдбоносно за князь Владислава, защото той, загубилъ помощта отъ тази страна, наскоро трѣбвало да изостави окончателно борбата и да бѣга въ Унгария.

Промѣни претърпѣли и отношенията съ византийската империя. Избухналата къмъ Великденъ 1321 г. междоусобна война между Андроника II Стари и внука му Андроника III Млади завършила скоро съ помирение, но още презъ 1322 г. враждата пакъ пламнала и продължила чакъ до февруарий 1325 г., когато Андроникъ III билъ признатъ отново за съимператоръ. Едва избранъ за царь, Михаилъ Шишманъ трѣбвало да се опълчи противъ Андроника III, който обсаждалъ по това време Пловдивъ. Наскоро следъ заемането на царската властъ

той събралъ собствената си войска и съратници „угровласи“ и татари и се отправилъ на походъ. Той не заминалъ, обаче, направо къмъ Пловдивъ, защото смѣталъ войската си недостатъчна, а се насочилъ къмъ отнетитъ отъ византийцитъ градове въ областта между Тунджа и Черно море. Войната въ планинскитъ области изглеждала по-безопасна за неговитъ съюзници, свикнали да се сражаватъ съ лжкове. Завзетитъ отъ византийцитъ градове били обсадени. Андроникъ III заедно съ своитъ приближени, които обсаждали Пловдивъ, смѣтнали за по-изгодно да изоставятъ обсадата на града и да се отправятъ противъ Михаилъ Шишмана. Въ борбата противъ българския царь трѣбвало да сътрудничатъ и отцепникътъ боляринъ Воисилъ, който сега билъ изпратенъ отъ Андроника III въ своитъ владения между Сливенъ и Копсисъ съ поръчение да подготви бързо войската си и на третия день да се яви въ крепостта Потука, на единъ день пѣтъ отъ която станувалъ Михаилъ Шишманъ. Въ тази крепостъ, неотъждествена и досега съ положителностъ, но намираща се нѣкъде къмъ Казанлъкъ или Стара-Загора, трѣбвало да се срещнатъ войскитъ на Андроника III и на Воисила. Императоръ Андроникъ III оставилъ известенъ брой войски около Пловдивъ и въ крепоститъ Станимака и Чепино, подъ предводителството на Георги Вриения, и пристигналъ въ Потука.

Докато очаквалъ идването на своя съюзникъ, Андроникъ III получилъ лоши вести за него. Пристигналъ човѣкъ, който съобщилъ, че Воисилъ починалъ внезапно. Вестъта изглеждала лъжлива. Но ето, тя била потвърдена отъ втори човѣкъ, а другъ пристигналъ и разказалъ, че видѣлъ отъ нѣкаква височина при Копсисъ да отнасятъ Воисила върху носилка за погребение. Това свидетелство на очевидецъ ромей разпръснало колебанията на императора и объркало всички негови кроежи. Войната противъ царь Михаилъ Шишмана се оказвала невъзможна. Изтъквало се, че събраната ромейска войска сама не била достатъчна за война съ българския царь. По-опасенъ за ромейскитъ войски изглеждалъ, обаче, самиятъ походъ въ непознатата планинска областъ, която криела толкова изненади за тѣхъ. Безъ съюзническата войска на Воисила

и безъ водачи измежду вѣрнитѣ на Воисила люде, на войницитѣ на Андроника III се струвало твърде опасно да се впуснатъ въ походъ въ планинскитѣ тѣснини, да потънатъ — споредъ думитѣ на съвремененъ византийски писателъ — въ дълбоки урви, всрѣдъ чиято непроходимостъ стрелитѣ можели да на-насятъ най-страшни щети. Така, съвсемъ неочаквано военнитѣ сили на ромеитѣ се оказали силно намалени. Императорътъ не можелъ вече да очаква пристигането на трихилядниятъ отредъ на Воисила. Раненитѣ при обсадата на Пловдивъ ромейски войници били заминали по домоветѣ си да се лѣкуватъ, а на Георги Вриения сѣщо били оставени доста много войници, поради което императорътъ билъ придруженъ отъ сравнително малобройни войски. Всичко това накарало Андроника III да се откаже отъ похода си противъ Михаилъ Шишмана и да се завърне назадъ. Близъкъ сътрудникъ на императора презъ тѣзи години разказва, че Андроникъ III се завърналъ въ Одринъ тежко опечаленъ, тѣй като не можалъ да накаже своитѣ неприятели. Едно ново съобщение, обаче, изпълнило младия императоръ съ негодувание. На осмия день отъ тѣзи събития пристигнало на Андроника III писмо, че Воисилъ билъ живъ. Той билъ ялъ гъби, вследствие на което, по думитѣ на съвременното описание, „членоветѣ около сърдцето се умъртвили, билъ обзетъ отъ дълбокъ сънъ и безчувствие въ продължение на три дни, щото изглеждало, че вече е умрѣлъ“. Следъ това, обаче, му били дадени лѣкове и противоядия, та едва го съживили. Отстъпникътъ билъ наказанъ сякашъ отъ самото Провидение, походътъ на Андроника III билъ осуетенъ, а съ всичко това на новоизбрания български царъ били спестени немалки изпитания. Обсаденитѣ отъ Михаилъ Шишмана градове, отчаяни въ очакванията си да получатъ помощъ отстрана на византийския императоръ, били принудени да се предадатъ. Въ обсадения отъ ромеитѣ Пловдивъ царътъ изпратилъ нова силна войска, която да го брани и да отгъби пълководеца Иванъ и неговитѣ воини, отличили се така добре въ отбраната до това време. Лѣковѣрие и несъобразителностъ разрушили, обаче, цѣлото дѣло и поднесли въ рѣцетѣ на ромеитѣ града, когато тѣ най-малко могли да очакватъ това. Когато

тази българска войска наближила Пловдивъ, нейнитѣ пълководци изпратили вестъ на военачалника Иванъ за своето пристигане. Храбриятъ бранителъ на града твърде непредпазливо излѣзълъ извънъ градскитѣ стени, ведно съ своитѣ военачалници и войници, за да пренощува на полето и да предаде на другия день крепостъта на замѣстницитѣ си. Презъ същата нощъ къмъ града се приближилъ византийскитъ пълководецъ Георги Вриений, съ намѣрение на утринъта да нападне и отвлѣче стадата, които щѣли да излѣзатъ на паша. Когато той узналъ, че българската стража била напустнала града, приближилъ се до градскитѣ стени и влѣзълъ въ преговори съ намиращитѣ се въ града гърци. Безъ да се колебаятъ много, тѣ отворили вратитѣ на крепостнитѣ стени и пустнали Вриения заедно съ неговата войска въ града. Когато, на следната утринъ, Иванъ и българскитѣ войски узнали за станалото, тѣ трѣбвало да се завърнатъ при своя царъ. Не било достатъчно, прочее, да проявяватъ храбростъ въ борба срещу враговетѣ, но и да умѣятъ да обезвреждатъ измами и хитрини.

Царь Михаилъ Шишманъ неуморно продължилъ войната. Той се заелъ първомъ да се справи съ Воисила, изпратилъ войски противъ държанитѣ отъ него крепости и ги обсадилъ. Отцепникътъ боляринъ измолилъ отъ византийцитѣ помощъ: пари, конници и пешаци войници и въ продължение на година и половина отстоявалъ на ударитѣ. Но подчиненото нему население започнало, вследствие на честитѣ нападения и ограничаването отвсѣде на сръдствата за животъ, да клони къмъ царь Михаилъ Шишмана, та Воисилъ се принудилъ да напустне земитѣ си и да бѣга при византийския императоръ. Съ това борбата била прекратена и подъ властъта на българския владѣтелъ преминали тѣзи земи, които толкова отдълго живѣли почти засебенъ животъ. Съ цѣлата си войска царь Михаилъ Шишманъ сега се спусналъ къмъ византийскитѣ владения. Въ течение на дванадесетъ дни той опустошавалъ земитѣ на Горна Тракия, чакъ до градоветѣ Вира (дн. Фере) и Траянополъ (къмъ Деде Агачъ). Земеделцитѣ, изплашени, напустили земитѣ си и избѣгали по градове и крепости. Самъ императоръ Андроникъ III се затворилъ въ града Димо-

тика, безъ да посмѣе да излѣзе противъ българитѣ поради малобройността на войскитѣ си. Съвременниятъ византийски историкъ разказва, че въ своето огорчение и гнѣвъ за невъзможността да прогони българитѣ, младиятъ императоръ билъ изпратилъ на Михаилъ Шишмана покана за единоборство. Българскиятъ царъ билъ отвърналъ, че както желѣзарьтъ, който вмѣсто да хване съ ковашки клещи нажеженото желѣзо, би го грабналъ съ рѣка, е безуменъ, така и той самиятъ би станалъ смѣшенъ, ако, вмѣсто да воюва съ помощта на своята многобройна и храбра войска, самъ себе си би изложилъ на опасностъ. Този находчивъ отговоръ, разказва се, още повече раздразнилъ Андроника III, който наскоро следъ това се озовалъ въ Цариградъ и упрѣкналъ стария императоръ за бездействието му по отношение на българитѣ. Изглежда, обаче, че презъ време на нападението Андроникъ II билъ повелъ нѣкакви преговори съ българския царъ, вследствие на които било постигнато известно споразумение. Андроникъ Млади упрѣкналъ дѣдо си за това и настоявалъ да се предприеме походъ противъ него въ отмъщение за сторенитѣ злини, па после, ако е изгодно, да се сключва миръ. По настояване на младия императоръ и на великия доместикъ Иоанъ Кантакузинъ билъ свиканъ сенатътъ, за да обмисли противодействието срещу българскитѣ нападения. Дълго разсѣждавали цариградскитѣ първенци, събрани въ императорскитѣ дворци. Привърженицитѣ на младия императоръ поддържали, че е необходимо да се отмъсти на българитѣ, докато при ближенитѣ на Андроника II се показвали по-въздържани. Нашиятъ главенъ изворъ на тѣзи години, съвременниятъ историкъ Иоанъ Кантакузинъ, близкъ участникъ въ събитията, е премълчалъ или промѣнилъ, безсѣмнено, нѣкои обстоятелства, та затова не всичко е напълно ясно. Така, той приписва на Михаилъ Шишмана първитѣ стѣпки въ помирението между българи и византийци, ако и отъ случайно пропустнати намеци въ неговия разказъ да личи, че преди оттеглянето на царъ Михаилъ Шишмана били водени преговори и било постигнато нѣкакво споразумение. Срещу неизвестни за насъ отѣпки, отъ българския царъ били изтрѣгнати обещания, чието изпълнение не било напълно обезпе-

чено за византийцитѣ. Всички разсѣждения на ромейскитѣ сенатори се свели къмъ това, да бѣде принуденъ по нѣкакъвъ начинъ българскиятъ царь да изпълни своитѣ обещания, а именно, че той ще напустне първата си жена — сръбкинята Анна-Неда и ще се ожени за вдовицата на Теодоръ Светослава, Теодора, сестра на Андроника Млади. Решено било младиятъ императоръ да събере войска и да се приготви за походъ противъ българитѣ, очевидно повече показно, въ очакване дали българскиятъ царь ще изпълни обещаното. Въ случай на отказъ, той трѣбвало да нахлуе въ българскитѣ предѣли. Очевидно, ако византийцитѣ така настоявали за изпълнението на обещанията отстрана на българския царь, тѣ сами изпълнили или били готови за изпълнѣніе своитѣ. До никакви действия, обаче, не се стигнало. Още докато Андроникъ III събиралъ войски за своя показенъ походъ къмъ България, пристигнали отстрана на Михаилъ Шишмана пратеници — боляритѣ Грьдъ и Панчо — съ вестъ, че тѣхниятъ царь се оженилъ за Теодора Палеологъ, бившата българска царица.

Византийскиятъ писателъ, който разказва тѣзи събития, е изтъкналъ, естествено, че подбудитѣ на това деяние на Михаилъ Шишмана били да се обезпечи миръ съ византийцитѣ, та е представилъ пратеничеството само като предложение за помирение. Въ действителностъ, въ постѣпката на българския царь се криело, безсѣмнено, и нѣщо друго, когато той — изглежда къмъ сръдата на 1324 г., следъ като закрепилъ своето положение вътрѣ въ страната — напустналъ царицата сръбкиня, изпратилъ я заедно съ децата ѣ въ нѣкоя областъ извънъ столицата и потърсилъ рѣката на вдовицата на Теодоръ Светослава. Тукъ сѣ се примѣсвали подбуди съ огледъ на вътрешнополитическото положение. Избраниятъ на опразднения български престолъ видински боляринъ е трѣбвало да установи нѣкаква връзка съ предишната българска династия. Наистина, по-късенъ западенъ историкъ съобщава възъ основа на непознати извори, че въ сѣщностъ Михаилъ Шишманъ приелъ престола като братовчедъ на царь Теодоръ Светослава. За жалостъ това ненапълно ясно сведение не може да бѣде провѣрено и остава недоказано. Ако Михаилъ

Шишманъ е трѣбвало да влѣзе поне привидно въ родствена връзка съ старата българска династия, за да узакони династично своята власт, това могло да стане, изглежда, само ако се ожени за бившата българска царица. Така постѣпилъ нѣкога, въ началото на XIII в., Борилъ, като се оженилъ за Калояновата вдовица куманка; по сѣщитѣ подбуди въ 1257 г. избраниятъ за царь боляринъ Константинъ Тихъ поискалъ внучката на Иванъ Асѣня II — Ирина, дъщеря на Теодоръ II Ласкариса и Иванъ Асѣневата дъщеря Елена. Символи и фикции изпѣлватъ живота на сръдновѣковния човѣкъ и иматъ за него често такава реалностъ, каквато отличава най-осезаеми нѣща. Цѣлиятъ животъ, всѣка обществена проява на византийския императоръ, а оттамъ и изобщо на владѣтелите отъ византийския Изтокъ и Югоизтокъ, е изплетена отъ такива символи и фикции, понѣкога напълно неразгадаеми и далечни за човѣка отъ наши дни. Когато Константинъ Тихъ се оженилъ за внучката на царь Иванъ Асѣня II, той смѣтналъ, че това го сродява напълно съ прославения домъ на Асѣневи, и самъ приелъ името Асѣнь. Сѣщото се повторило сега и съ Михаилъ Шишмана. Женитбата съ бившата царица Теодора го свързвала, ако и напълно изкуствено, съ рода на Тертериевци, а чрезъ това съ една внучка на царь Иванъ Асѣня II. Изглежда, че тъкмо това обстоятелство е дало основание на царь Михаилъ Шишмана да възприеме царственото име Асѣнь и да се назове „Михаилъ Асѣнь“, както това се вижда отъ неговия бронзовъ печатъ, монети и една приписка, както и отъ официални византийски документи отъ времето.

Едва ли, прочее, може да се мисли, че тази постѣпка на царь Михаилъ Шишмана се е налагала главно отъ съображения съ огледъ на външно политическото положение на страната. Неизбѣжни били, обаче, нейнитѣ външнополитически следствия за българската държава. Тази женитба, преди всичко, спомогнала за подобрене на отношенията между българи и византийци. Пратеничеството на Гръдъ и Панчо, които известявали за това, било посрещнато съ радостъ отъ византийцитѣ. Младиятъ императоръ, при когото се явили пратеницитѣ, ги обсипалъ съ дарове, изразилъ задоволството си отъ стореното и самъ изпратилъ двама видни византийски

първенци, за да потвърдятъ мира съ българския царь. Наистина, между българи и ромей настаналъ миръ, който продължилъ почти ненарушимо нѣколко години. Имало, все пакъ, нѣщо необяснимо въ установенитѣ така българовизантийски отношения на миръ и приятелство. Царь Михаилъ Шишманъ поддържалъ изобщо добри сношения съ татаритѣ и често ги използвалъ като съюзници и наемници. Помирението съ ромейтѣ не отстранило, обаче, опасността отъ татарски нападения въ византийскитѣ владения. Още непосредно следъ сключването на мира между българи и византийци, татаритѣ предприели нападение въ предѣлитѣ на империята, както били извършили това и презъ 1322 и 1323 г. Тѣ проникнали, очевидно презъ българскитѣ земи, въ византийска Тракия, прекарвали тамъ продължително време и я опустошили. Малобройната византийска войска била напълно безпомощна да се справи съ нападателитѣ, та се ограничавала съ дребни стълкновения. Безсъмнено, самъ българскиятъ царь не се е чувствувалъ достатъчно силенъ да се противопостави на грабителскитѣ щения на своитѣ съюзници. Въпрѣки това, отношенията му съ византийцитѣ не претърпѣли особена промѣна. Както по времето на Теодоръ Светослава, така и презъ 1326 г. царь Михаилъ Шишманъ изпратилъ жито на византийцитѣ. Въ края на сѣщата година била уредена среща между Андроника III и българския царь въ Черноменъ при рѣка Марица. Тамъ Михаилъ Шишманъ пристигналъ задно съ царица Теодора и прекаралъ съ Андроника Млади цѣли осемъ дни. За преговоритѣ между тѣхъ не знаемъ много, но е ясно, че тѣ стоятъ въ свръзка съ новата война между двамата византийски императори, която започнала по това време. Андроникъ Млади се помжчилъ, чрезъ посрѣдство на своята майка и сестра си, да спечели на своя страна българския царь, докато Андроникъ Стари се опиралъ на съюза си съ сръбския кралъ. Единъ съвремененъ византийски писателъ, който клонѣлъ повече къмъ стария императоръ, съобщава, че при срещата между българския царь и младия византийски императоръ било постигнато споразумение, споредъ което Михаилъ Шишманъ трѣбвало да помага на Андроника III въ борбата му противъ неговия дѣдо, а Андроникъ III — на българския царь

противъ сръбския кралъ. Младиятъ императоръ обещалъ на царя, въ случай на успѣхъ, да му даде голѣми богатства, земя и крепости, едното като зестра на зетъ, а другото като награда на съюзникъ. Сѣщевременно, обаче, стариятъ императоръ зачестилъ връзките си съ сръбския кралъ, като били размѣнени различни пратеничества, въ едно отъ които участвувалъ византийскитъ историкъ и книжовникъ Никифоръ Григора. Благодарение на него, запазено е описанието на това пътуване, съ нѣкои твърде любопитни подробности. Той разказва, между другото, какъ, следъ тридневно пътуване отъ византийската столица, пратеничеството пристигнало въ областта при устието на рѣка Струма. Тукъ той описва срещата си съ мѣстното българско население. Когато пратеницитъ пристигнали въ една дива мѣстностъ, съобщава той, „изведнажъ изъ тамошнитъ камѣни и ровове изпъкнаха нѣкакви люде, облѣчени въ черни одежди, направени отъ вълна и руна, които тѣ взели отъ животнитѣ, когато се явила нужда, и приличаха наистина на дяволски видения. Но тѣ не бѣха облѣчени въ желѣзо като тежко въоръжени войници, а бѣха въоръжени съвсемъ леко и повечето носѣха въ ржце нѣкакви оржжия за непосредна борба, сиречь копия и сѣкири. Имаше нѣкои, които носѣха стрели. Изненада и страхъ обзеха отначало нашитѣ. Какъ, прочее, не? — Въ чужда страна, и въ такъвъ неудобенъ мигъ, и при това при люде, които не говорѣха нашия езикъ! Защото повечето отъ тамошнитъ жители изъ старина сѣ поселници мизи (сиречь българи), и обитаватъ заедно съ нашитѣ съплеменници“. Нѣкои измежду византийскитъ пратеници познавали българския езикъ, влѣзли въ разговоръ съ дошлитѣ българи и срещата излѣзла не тъй злокобна за ромеитѣ, както имъ се сторила отначало. На Великдень 1327 г. пратеницитѣ пристигнали въ българския градъ Струмица. Изтънчениятъ византиецъ не е пропусналъ да изкаже възмущението си отъ говорения тамъ „варварски езикъ“ и отъ нравитѣ, които подхождали много добре на люде, които боравѣли „съ мотика“ . . .

Този пътъ, обаче, войната между двамата императори се ожесточила още повече. На страната на младия императоръ минавали все повече градове и кре-

пости. Когато жителитѣ на града Берѣ узнали за преминаването на нѣкои крепости подѣ властѣта на Андроника III, войската, съставена отѣ подвластнитѣ на византийцитѣ българи отѣ тази покрайнина, се възбунтувала, като се нахвърлила да разграбва нѣкои византийски стада. Докато мѣстното българско население постѣпвало така, отстѣпникътѣ Воисилѣ служелѣ най-предано на младия византийски императорѣ. Следѣ като въ властѣта на Андроника III преминалѣ и градътѣ Костурѣ, Воисилѣ съ нѣкои византийски пѣлководци билѣ изпратенѣ къмѣ Охридѣ. Това, впрочемѣ, е последното упоменание за този български пѣрвенецѣ. Привѣрженици на стария императорѣ се явили предѣ сръбския кралѣ, съ молба да се намѣси дейно въ борбитѣ. Въ отговорѣ той имѣ обещалѣ да ги препрати посрѣдствомѣ своя сродникѣ Михаилѣ Шишмана въ Цариградѣ. Въ смутоветѣ, обаче, сѣрбитѣ успѣли да завзематѣ чрезѣ измама непристѣпната крепостѣ Просѣкъ, въ която се намиралѣ като византийски военачалникѣ единѣ отѣ потомцитѣ на Иванѣ Асѣня III — Михаилѣ Асѣнѣ. Младиятѣ византийски императорѣ се намиралѣ въ Солунѣ, когато пристигнала вестѣ, че българскиятѣ царѣ промѣнилѣ дѣржанието си и се сблизилѣ съ неговия дѣдо. Споредѣ указанията на Никифорѣ Григора, Андроникѣ II смѣталѣ вече положението си така безнадеждно, че дори билѣ готовѣ да се споразумѣе съ своя внукѣ, когато самѣ българскиятѣ царѣ му предложилѣ своето сѣратничество. Стариятѣ императорѣ веднага се съгласилѣ съ предложението. Посрѣдникѣ въ сношенията била, изглежда, сръбската кралица Мария, внучка на Андроника Стари, благодарение на която при пѣлна тайна били уговорени условията на споразумѣнието и бѣднитѣ действия. Андроникѣ III почакалѣ въ Солунѣ, докато получи положителни сведения за сключения договорѣ, и веднага заминалѣ за околноститѣ на византийската столица, преди да стане нѣщо непредвидено. Презѣ пролѣтѣта 1328 г. младиятѣ императорѣ опиталѣ нѣколко пѣти да се споразумѣе съ своя дѣдо, но постѣпкитѣ му останали напраздни. Презѣ това време при него се явили отѣ Цариградѣ лица, които предложили да му предадатѣ града. Пристигнало, обаче, съобщение, че българскиятѣ царѣ вече

се разположилъ на станъ край града Ямболъ, а негови съюзници татари се намирали при Росокастро. Отредъ отъ три хиляди български конници, подъ началството на воеводата Иванъ, пристигналъ при Цариградъ въ помощъ на стария императоръ. Това още повече смутило Андроника Млади. За него било напълно ясно, че въ тази междуособна борба българи и сърби помагали нему или на стария императоръ само съ огледъ на своитъ собствени смѣтки и били готови, при изгледъ да получатъ по-голъми облаги, да напустнатъ единия и да се прехвърлятъ къмъ другия, въпрѣки всички договори и обещания. Андроникъ Стари призвалъ трихилядния български отредъ, за да обезпечи господството си въ столицата, безъ, разбира се, да съобрази достатъчно, че самъ лекомислено давалъ възможностъ на българитъ да завладѣятъ за себе си столицата на Византия. Иоанъ Кантакузинъ съобщава, че младиятъ императоръ загрижено обмислялъ заедно съ своитъ приближени причинитъ, които накарали българския царъ да отхвърли договоръ и клетва и да се заеме да помага на стария императоръ. Тѣ решили, че въ сжщностъ всички договори и съглашения между българския царъ и Андроника II били неискрени. Споредъ тѣхъ, царъ Михаилъ Шишманъ съзиралъ, че стариятъ императоръ поради умраза къмъ внука си и поради опасение, да не би този да привлече на своя страна населението на столицата и да го обърне противъ него, билъ склоненъ по-скоро да приеме въ двореца стража отъ българи, съ вѣра, че тѣ, като чужденци и съюзници, ще му бждатъ по-предани. Привидно българскиятъ царъ изпращалъ войски въ помощъ на Андроника II, а въ действителностъ жelaелъ да се вмъкнатъ тѣ постепенно въ двореца, и ако е възможно, да го завзематъ, а следъ това самъ да настѣпи съ цѣлата своя войска, да завладѣе Цариградъ и да покори останалата частъ отъ империята. Опасенията се засилвали отъ обстоятелството, че въ столицата върлувалъ гладъ поради зложелателството на венецианския флотъ. Нѣкои византийци вече си представяли, както личи отъ думитъ на съвремененъ писателъ, какъ българитъ ще убиятъ стария императоръ, ще изтрѣбятъ цѣлото население на столицата и ще създадатъ една държава „отъ

Цариградъ до Дунава“. Разказва се, че нѣкой отъ бѣглците ромеи вече внушавалъ тѣзи планове на българския царь и обещавалъ да съдействува въ това дѣло, та затова самъ билъ избранъ за пратеникъ при сключване на съюза.

Пристигналитѣ български войски се разположили на станъ недалечъ отъ столицата. Андроникъ III, съ намѣрение да изпита кроежитѣ на българитѣ, повелѣ преговори съ войводата Иванъ, като му припомнилъ за сѣществуващия договоръ съ българския царь, и съ дарове и обещания го увещавалъ да се оттегли, защото иначе той щѣлъ да влѣзе въ сражение съ българскитѣ войски. Въ сѣщностъ, Андроникъ III нѣмалъ възможность, нито изгода сега да начева борба съ българитѣ. Войводата отговорилъ съ писмени клетвени увѣрения, че българскиятъ царь не билъ нарушилъ договора, но държалъ за него. Пристигналата войска, заявилъ той, не била насочена противъ Андроника Млади. Когато императорътъ прочелъ посланието на българския военачалникъ, за него изчезнали, по думитѣ на съвременникъ, всѣкакви съмнения относно истинскитѣ намѣрения на Михаилъ Шишмана. Не оставало, прочее, нищо друго, освенъ да се предупреди стария императоръ, за да се спаси столицата отъ българскитѣ воини. Андроникъ III изпратилъ пратеникъ при дѣдо си, за да му изложи своитѣ опасения и да го посѣветва да не допуска въ столицата цѣлата българска войска, а само малцина, и то на смѣни и безъ оружие презъ деня, като засили ромейската стража. Стариятъ императоръ отвърналъ на пратеника да съобщи на Андроника III, по-добре да се грижи за собственитѣ си дѣла и да не се блазни отъ желанието да бѣде учителъ на другитѣ. Въ сѣщностъ, съветитѣ постигнали своето: той засилилъ стражата и своята бдителность, като изобщо изпълнилъ всичко, което го съветвалъ внукътъ. Въ двореца билъ допустнатъ само българскиятъ войвода, докато дружината му останала на станъ на деветдесетъ и петъ разтега извънъ столицата. Въ сѣщото време Андроникъ Млади влѣзълъ въ преговори и съ българския царь, който чакалъ развоя на събитията съ своята войска отъ българи и татари. Узналъ за пристигането на отредитѣ на Андроника Млади въ околноститѣ на Цариградъ, царь

Михаилъ Шишманъ сега на свой редъ билъ силно смутенъ за съдбата на своитѣ три хиляди конници. За да ги спаси отъ възможна опасностъ, той се заелъ да увѣрява пратеника на Андроника III, че не е нарушилъ, въ сщностъ, договора съ него. На самия войвода Иванъ царьтъ изпратилъ обгорено перо, което било за тогавашнитѣ българи „знакъ за бързина“, сиречь вестъ незабавно да се върне назадъ. И наистина, щомъ българскиятъ отредъ получилъ царския белегъ, веднага се вдигналъ и потеглилъ къмъ България. Едновременно съ преговоритѣ съ българитѣ, младиятъ императоръ се споразумѣлъ съ свои съмишленици въ самата столица. Презъ нощта на 24 май 1328 г. той влѣзълъ съ изненада въ Цариградъ и следъ кратка борба завзелъ напълно властта. Дълголѣтнитѣ междуособици завършили: Андроникъ II билъ отстраненъ отъ престола и властта минала изцѣло въ ржцетѣ на неговия внукъ.

Не миналъ месецъ, и ето българскиятъ царъ съ войскитѣ си отъ българи и татари нападналъ византийскитѣ владения. Враждебноститѣ, обаче, не продължили много и всичко завършило съ помирение, за което съдействувала особено много майката на императора чрезъ застъпничества до синъ и зеть. Българскиятъ царъ получилъ „премного богатства“ и се оттеглилъ. Между двамата владѣтели билъ възобновенъ, както изглежда, стариятъ съюзеиъ договоръ, който сега, следъ като Андроникъ III постигналъ своитѣ цели, представлялъ по-голѣма важностъ за българския царъ. Наскоро се състояла нова среща, сега по искане на българския царъ. Отношенията между българи и сърби се влошавали все повече. Сръбското разширение къмъ българския Югозападъ — въ македонскитѣ земи, вмѣштелството на Михаилъ Шишмана въ вжтрешнитѣ сръбски междуособици, най-сетне изгонването на самата сестра на Стефана Дечански отъ престола изровили пропасть между дветѣ страни. Сръбската държава се засилвала и сръбскиятъ кралъ се готвѣлъ да се справи съ своитѣ източни съеди. Приготовленията започнали още презъ 1328 г., когато Стефанъ Дечански сключилъ спогодба съ дубровнишката република да му достави орѣжие, което му било „необходимо за война съ Михаила Български“. Сръбскиятъ кралъ, заедно съ това, поржчалъ

на дубровнишкия сенатъ да се погрижи за набирането на чужди наемници. Разбира се, съвременни и по-късни сръбски лѣтописци и историци се постарали да хвърлятъ на българския царъ цѣлата вина за това сблъскване. Разширението на сърбитѣ заплашвало немалко сѣщо и византийската империя. Презъ 1329 г. сръбски войски проникнали чакъ въ областъта на Охридъ и само появата на ромеитѣ ги накарала да отстъпятъ. Сръбскиятъ кралъ, обаче, привидно поддържалъ добри отношения съ империята. Въ началото на май 1330 г. той забранилъ на венецианскитѣ търговци да пренасятъ презъ държавата му соль за България, безъ тази забрана да засегне византийската империя. Отношенията съ българитѣ, прочее, се изостряли неудържимо. Българи и византийци все още събирали своитѣ войски, докато кралъ Стефанъ Дечански билъ почти завършилъ приготовленията си. Съюзътъ между Михаилъ Шишмана и Андроника III, който той се стараелъ да предотврати, обаче, го смутилъ. Въ българската столица пристигнало сръбско пратеничество, което молѣло за миръ. Дали това желание е било искрено, или само предлогъ да се печели време за по-добри приготовления, мѣчно може да се реши. Въпрѣки всичко, обаче, вече било твърде късно да се спре войната.

Византийскиятъ императоръ съ свои войски пристигналъ въ Битолската областъ, завзелъ нѣкои селища и се разположилъ на станъ. Съвремененъ византийски историкъ оправдава неговото бездействие съ това, че водѣлъ съ себе си малобройна войска. Въ сжщностъ, ромейскиятъ императоръ хитро изчакавалъ събитията, преди да предприеме каквото и да било. Сръбскитѣ войски, на брой около 15 хиляди души, подсилени съ добре въоръжени и бойки западни наемници, се съсрѣдоточили въ Добричкото поле (при вливането на Топлица въ Морава), гдето очаквали българитѣ. Българскиятъ царъ събралъ частъ отъ войскитѣ си въ Търково, оттамъ отишелъ въ Видинъ, за да посрешне своитѣ съюзници и наемници: татари, власи и басараби (яси), на брой 3000 души, и потеглилъ презъ Сръдецъ за Велбаждъ (дн. Кюстендилъ). Тамъ той трѣбвало да дочака войскитѣ си отъ Сръдна и Западна България, за да набере изобщо военна сила не повече отъ 15,000 войни. Целъта

на царя била да съедини войскитѣ съ отредитѣ на византийския императорѣ. Вестѣта за посоката на българското движение принудила сърбитѣ да се спустнатъ къмъ Велбѣждѣ. Тѣ се разположили на станѣ при рѣка Каменча, въ дн. Каменичко (край Кюстендилѣ). Съсрѣдоточаването на българскитѣ войски ставало сравнително по-бавно отъ събирането на сърбитѣ и царь Михаилъ Шишманъ трѣбвало да се забави цѣли четири дни въ тѣснинитѣ на Земенѣ, преди да се яви въ полето на Велбѣждѣ. Усилията на сърбитѣ били насочени къмъ това, да осуетятъ съединението на българскитѣ и византийски войски и да се сразятъ поотдѣлно съ единия и другия отъ своитѣ неприятели. Сръбскитѣ крале възнамѣрявалъ да даде тукъ сражение на българитѣ, но тъй като не били пристигнали нѣкои отъ неговитѣ отреди, той повелъ привидни преговори за примирие. Това се показало особено удобно за Михаилъ Шишмана, чиито войски далечъ още не били съсрѣдоточени. Сключено било примирие, което българскитѣ войски използвали да си набавятъ храни. Мнозина се прѣснали по околнитѣ селища. Изглежда, че българскитѣ войски не само се надѣвалъ твърде много на своитѣ сили, но и непредпазливо вѣрвалъ въ поченостѣта на своя неприятель. Когато сърбитѣ забелязали разпрѣсването на българската войска, тѣ разбрали, че българскитѣ владѣтели се „уловилъ на измамата“ и побързали да използватъ това. Въ сѣбота 28 юлий 1330 г. къмъ пладне, въ самия денъ на примирieto, сърбитѣ внезапно нападнали българскитѣ войски. Нечаканото нападение, блѣсковото въоръжение на наемницитѣ, бойнитѣ викове — всичко това внесло страшенъ смутъ всрѣдъ непредпазливо разположенитѣ и останали сега твърде малобройни български войски. Царь Михаилъ Шишманъ не загубилъ самообладание и набързо събралъ войницитѣ, които се намирили около него. Татарскитѣ наемници първи изпитали вражеския ударъ. Тѣ опитали да дадатъ съпротива, но били покосени и трѣбвало да отстъпятъ. Бойниятъ редъ на българитѣ още повече се разстроилъ. Дошло, обаче, най-страшното. Когато българскитѣ войски обикалялъ на конь своитѣ войски и се мѣжелъ да ги събере и ободри, коньтъ му се подхлъзналъ. Царьтъ падналъ и смъртно се наранилъ. Сръбски войски се на-

хвърлили върху него и го отнесли полуживъ въ своя станъ. Нѣколко години по-късно, въ едно свое писаніе, сръбскиятъ кралъ Стефанъ Душанъ се самовеличае, че съ собствена рѣка отрѣзалъ главата на злополучния български царъ. Това било последниятъ, най-жестокиятъ ударъ за българската войска, която се прѣснала. Низината на северо-изтокъ отъ днешното село Шишковци се покрила съ трупове, а водитѣ на близката Струма се обагрили съ кръвъ. Българскиятъ станъ билъ разграбенъ. Едни отъ българскитѣ воини били избити, други избѣгали. По установенъ обичай, пленници не били задържани, освенъ измежду първенцитѣ. Само залѣзътъ на слънцето турилъ край на този мраченъ день въ живота на българската държава. На другата утринъ сръбскиятъ кралъ се заелъ да пише възвестителни писма за своята победа. Предъ победителя била донесена богатата плячка, заедно съ плененитѣ български велможи. Сломени отъ скръбъ, тѣ повѣрвали за смъртта на своя владѣтель, само когато видѣли неговия трупъ. По тѣхна молба починалиятъ царъ билъ погребанъ въ близката църква Свети Георги. Погребани били сѣщо и другитѣ паднали воини българи, а само „невѣрниците татари“ били оставени храна на птици и звѣрове.

На третия день отъ битката Стефанъ Дечански се отправилъ къмъ българскитѣ предѣли и стигналъ при мѣстността Мракъ (Радомирско). Презъ това време пристигнала вестъ, че византийскиятъ императоръ бързо се оттеглилъ отъ Битолско. Сръбскиятъ кралъ се упоявалъ отъ надежда да присѣдини къмъ държавата си по-големъ часть отъ българскитѣ земи. При село Изворъ пристигнали пратеници, начело съ Белаура, природенъ братъ на Михаилъ Шишмана отъ майка сръбкиня. Тѣ предложили на краля да остави непожѣтната страната, срещу обещание да възстановятъ на престола сестра му Анна Неда и нейния синъ Иванъ Стефана. Едновременно съ това пристигнали заедно съ Белаура и, може би, Иванъ Александра, закѣснѣлитѣ български войски, които царъ Михаилъ Шишманъ не дочакалъ. Победата на сърбитѣ не била така пълна, както имъ се сторило първия мигъ, нито пъкъ българската мощъ била напълно сломена. Това объркало първоначалнитѣ тъкмежи на краля, той трѣбвало да се откаже отъ тѣхъ

и да приеме предложението на българскитѣ пратеници. На престола наистина билъ поставенъ Иванъ Стефанъ, синъ на Михаилъ Шишмана. Сърбитѣ присъединили къмъ държавата си града Нишъ. Но върху българскитѣ владения дошелъ ударъ отъ другаде. Когато Андроникъ III узналъ за изхода на сражението при Велбжждъ, той напустналъ набързо Битолската областъ и се отправилъ къмъ Одринъ. Той бързалъ къмъ българскитѣ земи, защото тамъ му се откривали „голъми надежди“, по думитѣ на Иоанъ Кантакузина, и то въ свръзка съ настъпилитѣ злочестини и безредици. Споредъ споменатия византийски историкъ, императорътъ ималъ немалкъ поводъ за нападение въ България — именно това, че сестра му Теодора била свалена отъ престола и била принудена да се спасява въ бѣгство. Византийскитѣ войски навлѣзли въ България, опустошили нѣкои мѣста и завзели градоветѣ Анхиало, Месемврия, Айтосъ, Ктекия, Росокастро и Ямболъ.

Сърбитѣ наскоро следъ оттеглянето на византийцитѣ отъ Битолско се явили на югъ и завзели българскитѣ градове Велесъ, Щипъ и други. Въ днитѣ на черна злочестина кой въ българската държава е можелъ дори да помисли за отбраната на тѣзи български покрайнини? . . .

3. ИВАНЪ АЛЕКСАНДЪРЪ (1331 — 1371).

Опитътъ на българи и византийци да нанесатъ чрезъ войната въ 1330 г. решителенъ ударъ на сръбската държава завършилъ злополучно. Въ войната участвували дейно само българитѣ и затова тѣ понесли почти всички нейни сетнини. Единъ вѣкъ следъ голѣмата българска победа при Клокотница тѣ сами трѣбвало да понесатъ тежко поражение. Недопустима била, обаче, дори далечна съпоставка между дветѣ събития. Докато битката въ 1230 г. представляла наистина повратна точка въ развоя на Югоизтока съ пълния разгромъ на епирското деспотство и съ преголъмото разширение на българската държава, сравнително много по-ограничени били непосреднитѣ сетнини отъ сръбската победа при Велбжждъ. Само прекаленото пристрастие могло да представи тази битка — спечелена чрезъ явно вѣро-

лостство — като проява на нѣкаква особена сръбска военна мощь, или като „сияйна победа“ съ огледъ на нейнитѣ плодове. България загубила, наистина, въ това сражение единъ воинственъ и храбъръ владѣтель, който иначе, щѣше, може би, да я издигне до ново величие. Въ войната погинали немалко български воители. Всичко това, обаче, не докарало разгромъ на държавата. Непосрѣдно следъ битката сръбскиятъ кралъ присъединилъ сравнително малки части отъ българскитѣ земи, та поради това пространствената мощь на българската държава не била значително промѣнена. България изгубила своитѣ югозападни земи още преди това, когато тѣ попаднали, въ по-голѣмата си частъ, подъ владичеството на византийцитѣ. Злото се криело другаде. Чрезъ велбѣждската победа се утвърждавала сръбската държава и това представляло изгодна предпоставка за разширение на Сърбия къмъ българския Югозападъ по-късно, когато се явили благоприятни обстоятелства, умѣло използвани отъ сѣрбитѣ. Съ закрепването на сръбската държава за българитѣ се осуетявала възможността да проникнатъ въ македонскитѣ земи, да премахнатъ слабото византийско владичество въ тѣхъ и отново да ги присъединятъ къмъ своята държава.

Но най-важната последица отъ сръбската победа при Велбѣждъ било това, че на българския престолъ сега се възкачилъ Иванъ Стефанъ, синъ на Михаилъ Шишмана и сръбкинята Анна-Неда. Привидно погледнато, тукъ нѣмало нищо нередно и противно на установения въ сръдновѣковна България обичай: първороденъ синъ наследявалъ баща си на българския престолъ. Изглежда, при това, че Иванъ Стефанъ отдавна билъ навършилъ пълнолѣтие. Правата му надъ българския престолъ били признати, тъй като самъ Михаилъ Шишманъ го изтъкналъ за свой приемникъ. Запазени сѣ медни монети, на лицевата страна на които сѣ изобразени като съуправители бащата и синътъ. Тѣзи монети сѣ били сѣчени може би въ началото на царуването на Михаилъ Шишмана. Женитбата на царя за бившата царица Теодора Палеологъ, както и появата на нови наследници — къмъ които Михаилъ Шишманъ ще да е проявявалъ известно предпочитание — промѣнило по-

ложението на Иванъ Стефана. При смъртта на бащата, обаче, тѣзи нови чада ще да сж били още твърде малорѣстни, а за Иванъ Стефана, все пакъ, оставало правото на първородство. Въпрѣки всичко това, властта на Иванъ Стефана и на неговата майка Анна-Неда не могла да се закрепи въ България. Съ тѣхъ изпъквалъ като най-видна личностъ въ държавата братътъ на Михаилъ Шишмана — Белауръ, сжщо така отъ полусръбски произходъ. За българскитѣ боляри и за българския народъ тази троица, въ чиито ржце сега се съсрѣдоточавало държавното управление, олицетворявала не само спомена за поражението при Велбжждъ, но и се явявала проводникъ на сръбското политическо върховенство. Безсилието на новото управление да отбие грабителския походъ на Андроника III въ югоизточнитѣ предѣли на държавата увеличило, безсѣмнено, недоволството противъ сръбскитѣ поставеници. Изглежда, че тѣ нѣмали достатъчно привърженици въ страната, а напротивъ, въпрѣки преживѣната несполука, съществувало широко и силно националистическо движение, насочено преди всичко противъ сръбското влияние.

Не изминала половинъ година отъ времето, когато Анна и Иванъ Стефанъ заели властта въ България, и въ страната билъ извършенъ династиченъ превратъ. Презъ ранна пролѣтъ 1331 г. двама български велможи — протовестиариятъ Раксинъ и логотетътъ Филипъ — се вдигнали и изгонили царицата и синоветѣ ѝ. Споредъ династическото право, престолътъ следъ тѣхното изгонване трѣбвало да се падне на дома на Кераца Петрица, едноутробна сестра на Михаилъ Шишмана и жена на деспота Страцимира. Този български първенецъ заемалъ, както изглежда, видно положение въ държавата презъ първитѣ десетилѣтия на XIV в. Въ Синодика, следъ упоменанието за царъ Георги Тертерия II, се пѣе „вѣчна паметъ“ на „деспота Страцимира и на неговитѣ братя Радослава и Димитрия“, а едва следъ това се споменуватъ Михаилъ Шишманъ и Иванъ Стефанъ. Родовитѣ владения на деспота Страцимира се намирали нѣкъде въ Ловешко и Казанлъшко. Неговиятъ синъ Иванъ Александъръ, участникъ въ Велбжждската битка, е споменатъ като деспотъ на областъ, въ която влизало и Ловешко. Въ 1337 г. Кераца Петрица е посочена съ ти-

тла „деспотица на Крънската земя“. Сега, когато отново изпъкналъ въпросътъ за престолонаследието, погледитѣ на българскитѣ първенци се насочили именно къмъ този потомъкъ на Шишмановия родъ. Боляритѣ Раксинъ и Филипъ, съ съгласието на другитѣ велможи, избрали за български царъ деспотъ Иванъ Александра. Издигането на престола на младия български боляринъ, сроденъ по женска линия съ Михаилъ Шишмана, представляло — при наличността на прѣки наследници — явно нарушение на династическата приемственостъ. Тѣкмо чрезъ това, обаче, се изразявалъ най-добре стремекътъ за запазване на държавната самостоятелностъ отъ всякакви сръбски политически влияния. Самъ Иванъ Александъръ билъ жененъ за дъщеря на влашкия войвода Иванъ Басараба. Изглежда, че промѣната е станала твърде леко и срещнала слабо противодействие отъ страна на Иванъ Стефана и неговитѣ поддръжници. Свалената царица съ синоветѣ си трѣбвало да бѣга въ Сърбия при своитѣ сродници.

Въпрѣки проявената враждебностъ спрямо сърбитѣ съ изгонването на царицата сръбкиня и възможното влошаване на отношенията съ тѣхъ, голѣмата опасностъ за българската държава идвала сега, както изглежда, отъ страна на византийцитѣ. Новоизбраниятъ владѣтель трѣбвало да се справи на първо мѣсто съ тѣхъ, като си възвърне отнетитѣ непосредно подиръ Велбъждската битка земи. И наистина, споредъ думитѣ на съвремененъ изворъ, Иванъ Александъръ, веднага следъ като поелъ властта, събралъ своитѣ войски и немалко съюзници татари и заминалъ въ походъ къмъ градоветѣ, които нѣколко време преди това били преминали въ византийска властъ. Въ кратко време той можалъ да ги завладѣе — едни чрезъ оружие, а други се предали доброволно. Въ владичеството на византийцитѣ останала само крепостта Месемврия. Андроникъ III повелилъ да се свика войската за противонападение, но походътъ му се забавилъ поради нашествие на турцитѣ въ областта на града Никомедия. Не следъ дълго, изглежда въ началото на 1332 г., той се отправилъ противъ българитѣ. Византийскитѣ войски се явили въ югоизточнитѣ български области и ги опустошили, като си възвѣрнали загубенитѣ градове, съ из-

ключение на Анхиало. Наскоро на помощ на застрашенитѣ земи се явилъ царь Иванъ Александъръ съ цѣлата си войска. Българскитѣ владѣтели се разположилѣ на станъ при крепостъта Айтосъ, а византийцитѣ се намирали при Росокастро. Дветѣ войски прекарали нѣколко дни една срещу друга, безъ да влѣзатъ въ сражение, докато най-сетне, по предложение на българския царь, били наченати преговори за примирие. Въ сѣщностъ, съ тѣзи преговори Иванъ Александъръ желаелъ да печели време, тѣй като тогава въ северозападнитѣ български земи, както изглежда, избухнало възстание подъ предводителството на вуйчо му Белаура. Белауръ билъ успѣлъ да откъсне частъ отъ страната и приеми малъ нападения въ областитѣ, подвластни на Иванъ Александра. Българскитѣ царь смѣталъ това възстание за не така опасно и затова изпратилъ своитѣ съюзници татаритѣ да се справятъ съ Белаура. Докато водѣлъ преговоритѣ българскитѣ царь изчаквалъ своитѣ съюзници. На 17 юлий презъ нощъта, когато на следната утринъ трѣбвало да бѣде подписанъ мирниятъ договоръ и да се положатъ клетвитѣ, пристигнали въ българския станъ татарскитѣ войски. Византийскитѣ писателъ разказва, че Иванъ Александъръ само чрезъ измама можалъ да накара татаритѣ да се отправятъ противъ ромеитѣ, тѣй като немного време преди това били сключили договоръ помежду си. Въ сѣщностъ, това е признание за несигурността на всички договори и клетвени обещания, които били сключвани отъ ромеитѣ съ татарскитѣ първенци. На 18 юлий сутринъта византийцитѣ били нападнати отъ българскитѣ и татарски войски. Императорскитѣ войски не можали да издържатъ дори първия напоръ, били разбити и въ бързо бѣгство се оттеглили въ крепостъта Росокастро, гдето били обсадени отъ нападателитѣ.

Тази война между българи и византийци показала, между другото, че мощъта на българската държава съвсемъ не била разгромена следъ поражението при Велбжждъ. Споредъ единъ съвремененъ византийски писателъ, българскитѣ царь, ако и изненаданъ отъ нападението на ромеитѣ, можалъ да изведе срещу враговетѣ войска немного по-малобройна отъ онази, съ която се били българи и сърби въ 1330 г.: осемъ хиляди

българи и две хиляди татари. Византийският императоръ, напротивъ, излѣзълъ на война едва съ три хиляди воини, така щото съществувала опасностъ за ромеитѣ да бждатъ напълно обградени. Войната завършила, въ действителностъ, съ пълно поражение на ромеитѣ, вследствие на което самъ императорътъ се намѣрилъ въ опасностъ. Поражението при Росокастро сложило край на ромейското господство въ крепоститѣ по тази покрайнина. Когато жителитѣ на Месемврия узнали за претърпѣното отъ ромейскитѣ войски поражение, тѣ избили намиращата се тамъ византийска стража и изхвърлили труповеѣ презъ градскитѣ стени. Спасили се само нѣкои чрезъ бѣгство. Това сторило, по думитѣ на Никифоръ Григора, населението въ всички крепости отъ тая областъ. Сѣщиятъ византийски писателъ разказва, че положението на Андроника III е било така отчаяно, че той възлагалъ надеждитѣ си само на Бога, и българскиятъ царъ проявилъ „сѣжаление и състрадание“, когато сключилъ миръ съ него и му позволилъ да се оттегли съ остатъка отъ войската си. Споменатиятъ византийски писателъ добавя, че българскиятъ царъ посвѣтвалъ императора да бжде „по-умѣренъ занаяпредъ“. „Една година има четири времена, казалъ той, а единъ мигъ отъ времето носи много промѣни“. Сега императорътъ се показалъ, наистина, много по-отстъпчивъ въ преговоритѣ съ българския владѣтель. Сключенъ билъ миръ, който трѣбвало да бжде скрепенъ съ женитбата на сина на Иванъ Александра, Михаилъ Асѣня, съ дъщерята на Андроника III, Мария. Изпълнението на брачната спогодба било отложено за известно време, очевидно поради невръстността на младоженцитѣ. Следъ всичко, между двамата владѣтели се състояла лична среща и войскитѣ се оттеглили. Презъ лѣтото 1338 г. българскиятъ царъ изпратилъ пратеничество при византийския императоръ, за да бжде изпълнено онова условие отъ договора въ Росокастро, което засѣгало сключването на брачния съюзъ. Ако се върва на нѣкои сведения, сега Андроникъ III вече твърде малко билъ склоненъ да изпълни своето обещание. Той предпочиталъ да задържи дъщеря си въ Цариградъ, отколкото да я прати при българитѣ, гдето тя — „възпитана въ елински и царски нрави и закони“, нѣмало да се чув-

ствува приятно. Бракътъ съ българския престолонаследникъ, издигнатъ вече — както свидетелствуватъ запазенни монети — за съуправителъ на своя баща, представлялъ изгоди съ огледъ на външното положение на империята и Андроникъ III отстъпилъ. Българскитѣ пратеници уговорили условията и се завърнали въ страната си. Наскоро пристигналъ самъ българскиятъ царъ съ сина си Михаилъ Асѣня. Въ една отъ църквитѣ билъ извършенъ обредътъ на вѣнчанието, а следъ това било устроено пишно угощение на така назованитѣ „Комнинови ливади“, разположени край Тунджа, недалече отъ Адрианополъ. Тържествата продължили цѣли осемъ дни, следъ което българскиятъ царъ се запътилъ за Търново ведно съ младата княгиня, придружена отъ своитѣ приближени. Една византийска прониквала въ българския царски дворъ, за да подсили още повече византийското влияние въ живота на българитѣ.

Сребренъ грошъ на царъ Ив. Александъръ съ Михаилъ Асѣня.
Рис. на Т. Герасимовъ

Наскоро следъ преврата въ България, промѣна била извършена и въ сръбската държава. Въ края на лѣтото 1331 г. кралъ Стефанъ Дечански билъ сваленъ отъ престола и на 8 септември се коронясалъ на негово мѣсто синъ му Стефанъ Душанъ (1331 — 1355). Роденъ отъ Смилецовата дъщеря Теодора, младиятъ кралъ се погрижилъ на първо мѣсто да уреди отношенията си съ българитѣ. На Великденъ 1332 г. той се вѣнчалъ за сестрата на българския царъ Елена. Рѣзко противоположена на царъ Иванъ Александра, новата сръбска кралица била упорита, дейна и властолюбива и съ тѣзи си качества тя упражнила голѣмо влияние въ политическата дейность на своя съпругъ. Между дветѣ държави настаналъ продължителенъ миръ. Иванъ Александъръ обезпечилъ западнитѣ граници на държавата си. Това, обаче, било само привидна изгода отъ мира. Сръбскиятъ владѣтель използувалъ добритѣ отношения съ

българитѣ, за да се насочи необезпокояванъ къмъ македонскитѣ покрайнини, подвластни на ромеитѣ, и да ги подчини подъ своето върховенство. Царь Иванъ Александъръ пъкъ се възползувалъ отъ подобренията отношения съ сръбския дворъ, за да се освободи отъ наследниците на Михаилъ Шишмана. Анна-Неда била принудена да избѣга въ Дубровникъ, гдето благодарение на своитѣ сродници — неаполитанскитѣ Анжуици — прекарала чакъ до 1346 г. Малко се знае за сѣдбата на нейния първороденъ синъ, упоменатъ въ нашия Синодикъ като „царь Иванъ Стефанъ, синъ на благочестивия царь Михаила“. Вториятъ синъ на Анна-Неда, на име Шишманъ, избѣгалъ първоначално при татаритѣ, а по-късно, презъ 1341 г., се явилъ въ Цариградъ. Неизвестна е сѣдбата на третия Михайловъ синъ, непознатъ дори по име.

Слабостта на византийската империя и бездействието на българския владѣтель презъ тѣзи години дали възможность на сърбитѣ да закрепятъ и увеличатъ своитѣ придобивки къмъ юго-западъ. Въ продължение на две десетилѣтия сръбската държава преживѣла време на невиденъ дотогава разцвѣтъ. На що, обаче, се дължало това? Ако още преди предшественицитѣ на Стефанъ Душана Сърбия проявявала тежнениа за разширение къмъ юго-изтокъ — къмъ македонскитѣ земи, Бѣломорието, Тесалия и Албания, това се обяснявало не съ нѣкаква особена мощъ на държавата или пъкъ съ стремежъ да се обедини еднородно население, а единствено съ лекитѣ възможности на завоевания въ тази насока. Разширението на сръбската държава въ тѣзи земи било, отъ друга страна, напълно противоположно и въ разрѣзъ съ истинскитѣ стремежи на сръбското племе. Презъ цѣлото свое управление Стефанъ Душанъ изоставилъ напълно западнитѣ сръбски земи, както и областитѣ на сроднитѣ хървати, гдето все повече се утвърждавало западно, латинско влияние. Той се оказалъ безсиленъ, дори въ днитѣ на своето най-голѣмо величие, да измѣни трайно въ своя полза положението въ босненскитѣ земи. Безпомощенъ билъ сръбскиятъ кралъ да отстрани сѣщо и голѣмата маджарска заплаха, която тегнѣла съ страшна сила надъ неговата държава презъ цѣлото му управление. Вмѣсто да закрепи и разшири държавата

си въ тѣзи посоки, Стефанъ Душанъ, когато това се оказало невъзможно, поелъ пѣтя съ най-леката съпротива. Прониквайки къмъ юго-изтокъ, той разширилъ прѣкомѣрно държавата си. Това величие, до което той я издигналъ, прочее, било изградено не на собствената мощъ, а на чуждата слабостъ, и затова било осѣдено да бѣде така краткотрайно! Въ историята на сръбското разширение къмъ българския Югозападъ и къмъ византийскитѣ владения нѣма, въ сѣщностъ, нито голѣми сражения, нито пѣкъ тежки поражения на противника или нѣкакви блѣскави победи. Оставенитѣ безъ достатѣчна защита градове и крепости най-често сами отваряли врата предъ нашественика, понѣкога следъ кратка съпротива. Неведнажъ щастлива случайность, използувана умѣло, разкривала пѣтя на завоевателя, а понѣкога измама или подкупъ улеснявали неговото дѣло. Безредицитѣ въ византийската империя и безсилието на императоритѣ да се справятъ достойно съ тѣхъ създали не една възможность за сръбския кралъ.

Случаятъ помогналъ на Душана още въ началото на неговото управление. Покръстениятъ кумански първенецъ Сичиганъ, преименуванъ Сиргианъ, следъ като взелъ участие въ междуособицитѣ на двамата Андрониковци, въ началнитѣ години отъ царуването на Андроника III билъ уличенъ въ заговоръ и принуденъ да се спасява съ бѣгство. Той се явилъ въ западнитѣ владения на империята, гдето по-рано управлявалъ като военачалникъ, а оттамъ преминалъ въ двора на сръбския кралъ. Изпълненъ съ мѣстъ противъ своитѣ предишни покровители, Сиргианъ предложилъ на Душана да му съдействува за завладяването на намиращитѣ се подъ византийска власть крепости. Придруженъ отъ сръбски и албански войски, Сиргианъ навлѣзълъ въ Южна Македония и стигналъ до Костуръ. Той подготвялъ вече почва за превземането на Солунъ, когато при него се явилъ, ужъ като отстъпникъ, единъ императорски човѣкъ, който немного следъ това можалъ да го погуби и така отстранилъ заплахата за втория градъ на империята. Разказва се, че сръбскиятъ кралъ горчиво оплакалъ своя сътрудникъ, безъ когото едва ли така леко би завзелъ градоветѣ Прилѣпъ, Охридъ и, вѣроятно, Струмица и Радовишъ. Съ убийството на Сиргиана, прони-

кването на сръбските войски към тѣзи области било възспрѣно. Въ сѣщото време маджаритѣ нападнали севернитѣ сръбски земи и Стефанъ Душанъ трѣбвало да склучи миръ съ Андроника III, въ края на августъ 1334 г. Византийски историкъ въ това време разказва, че кралятъ дори измолилъ отъ византийцитѣ силенъ помощенъ отредъ за борбата си противъ маджаритѣ.

Колкото и голѣма да била заплахата откъмъ Унгария, Стефанъ Душанъ се постаралъ да нареди набързо дѣлата на своята северна граница и се завърналъ наново къмъ югъ, гдето възможноститѣ за завоевание били много по-голѣми. Въ 1335 г. той отново се намиралъ въ Македония и се срещналъ повторно съ византийския императоръ. За управителъ на областта между Струмица, Щипъ и Стсбъ при Рила билъ поставенъ боляринътъ Хрельо, чието име се споменува още по времето на кралъ Милутина. Слабата връзка между сръбската държава и тѣзи области, както и българскиятъ характеръ на населението наскоро отдалечили болярина Хрельо отъ неговия господаръ: той се отметналъ отъ сръбската властъ, потърсилъ закрилата на византийцитѣ и се установилъ като самовластенъ повелителъ въ крепостта Струмица. Стефанъ Душанъ презъ това време се насочилъ къмъ албанскитѣ земи, изоставени сѣщо така безъ защита, и въ продължение на нѣколко години завладѣлъ нѣкои отъ най-важнитѣ крепости. Съпротивата на византийци, албанци, и анжуици била твърде слаба да възлре завоеванията на сръбския кралъ, който вече гордо се накичилъ съ титлата на албански владѣтель.

Отношенията между сърби и българи презъ това време, изглежда, не вървѣли винаги напълно гладко. Кралица Елена не дарила своя съпругъ презъ първитѣ нѣколко години на своя бракъ съ никакъвъ наследникъ и това охладило отношенията помежду имъ. Къмъ 1336 г. вече се мѣлвѣло за новъ бракъ на Душана, а съ това и за разводъ съ сестрата на българския царъ. Това, естествено, не можело да не окаже влияние изобщо върху връзкитѣ между дветѣ държави. Нѣколко пжти презъ тѣзи години маджаритѣ нападали сръбскитѣ земи и проявявали упорита враждебностъ. Изглежда, че тѣ намислили да образуватъ широкъ противосръбски съюзъ, въ който да вкаратъ не само българитѣ, но, мо-

же би, и византийцитѣ чрезъ посрѣдството на Андроника III и неговата жена Анна Савойска. Одухотворителъ на този съюзъ се явилъ самъ папа Бенедиктъ XII (1334 — 1342), който презъ 1337 г. опиталъ да влѣзе въ връзка съ българския царь и неговата майка, деспотица Кераца Петрица, като имъ изпратилъ нарочни послания. Въ българския дворъ, изглежда, съществувало повишено настроение, което сякашъ издава нѣкакви военнoлюбиви тъкмежи. Неизвестенъ книжовникъ ни е оставилъ отъ тази година велеречива възхвала къмъ българския царь, въ която припомня неговитѣ минали подвизи и очертава границитѣ на българската държава къмъ северо-западъ. Той го възхвалява за това, че още „изначало завзелъ съ крепкостъ и мъжество множество градове“ и спечелилъ голѣми победи: „спечели голѣми и мощни битки, могъщо низложи гръцкия царь и го залови, когато той се скиташе. Завзе укрепенитѣ градове Несебъръ, цѣлото Поморие заедно съ Романия, а също така Бдинъ и цѣлото Подунавие, даже до Морава. Останалитѣ градове и селища, страни и села се притичаха и се вальоха предъ нозетѣ на този царь, който улови всички свои врагове, подложи ги подъ нозетѣ си и въдвори траенъ миръ въ вселената“ . . . Въпрѣки всички възхвали, царь Иванъ Александъръ не използвалъ възможноститѣ за борба противъ сърбитѣ, нито далъ изразъ на създадената враждебностъ. Неизвестно е, какъ той се отзовалъ на папскитѣ подкани, които таели не толкова мисълъ за нѣкаква църковна уния, а повече подбуди за съвмѣстна политическа дейностъ. Презъ 1337 г. кралица Елена родила наследникъ на сръбския престолъ — бъдещия Урошъ IV. Нейното положение на престола се закрепило, а това ще да е спомогнало и за изглаждане на отношенията между българи и сърби. Презъ следнитѣ години нейното влияние въ сръбскитѣ държавни дѣла се засилило особено много, понекога дори противъ доброто на собствената ѝ родина. Въпрѣки всичко, обаче, царь Иванъ Александъръ, доколкото се знае отъ сравнително оскѣднитѣ вести, останалъ въ пълно бездействие по отношение начинанията на своя сродникъ Стефанъ Душана. Именно това бездействие на българския владѣтель улеснило извънредно много всички тъкмежи на сръбския кралъ, когато въ византийската

империя отново изникнали вътрешни борби, поради които още веднажъ и още по-нашироко се разкрили за сръбската власт възможноститѣ за проникване въ българския Югозападъ и въ Бѣломорието.

На 15 юний 1341 г. починалъ византийскиятъ императоръ Андроникъ III, като оставилъ престола на своя деветгодишенъ синъ Иоанъ V Палеологъ. Държавното управление преминало въ ржцетѣ на регентство, начело на което стоялъ великиятъ domestikъ Иоанъ Кантакузинъ, дълголѣтенъ близъкъ приятелъ и сътрудникъ на починалия императоръ. Срещу него, обаче, се създаде опозиция, възглавявана отъ императрицата майка Анна Савойска, ненавиждана отъ нѣкои поради своя западенъ произходъ, отъ императорския спалникъ Алексий Апокавка и патриарха Иоанъ Калека. Промѣната на върховната властъ въ империята раздвижила съседнитѣ държави. Сърбитѣ нахлули къмъ солунската областъ, а турцитѣ предприели нападение въ други византийски владения. По сщщото време българскиятъ царъ изпроводилъ пратеничество въ византийската столица съ искане да му бѣде предаденъ пристигналиятъ тамъ синъ на Михаилъ Шишмана — Шишманъ, като заплашвалъ иначе съ война. Самъ Иоанъ Кантакузинъ надълго е разказалъ за преговоритѣ съ българскитѣ пратеници. Българскиятъ царъ билъ изпратилъ и самия клетвѣнъ договоръ, сключенъ съ Андроника III, като заявилъ, че ако византийцитѣ покровителствуватъ най-злия неговъ врагъ, той ще смѣта договора за нарушенъ. Въ своя отговоръ Кантакузинъ упрѣкналъ пратеницитѣ, че се явили съ подобни искания и заплашвали съ война въ тежъкъ за империята мигъ. Той имъ отвърналъ, че ако българскиятъ царъ упорствува въ искането си, самъ щѣлъ да изпрати съ кораби Шишмана по Дунава до Видинъ, гдето този можелъ да получи подкрепа отъ населението. Съ това въ страната щѣли да се породятъ голѣми безредици, вследствие на които Иванъ Александъръ щѣлъ да бѣде напълно отстраненъ или най-малко принуденъ да прекара голѣми изпитания. Великиятъ domestikъ изтъкналъ и възможността да нахлусе самъ съ византийскитѣ войски, придруженъ отъ Шишмана, и да предизвика смутове въ България. Най-опасна, обаче, ще да се е сторила заплахата на Кантакузина, да

изпрати противъ българскитѣ земи войскитѣ на сѣд-
джукския емиръ Омуръ. Разбира се, всички тѣзи заплахи
сѣ били преувеличени, тъй като тежкото положение на
империята сѣвсемъ не ѣ давало възможность да се впуска
въ подобни приключения. Въпрѣки това, обаче, думитѣ
на великия домestikъ оказали своето въздействие вър-
ху българскитѣ пратеници, които бързо се завърнали
въ страната си, за да известятъ за всичко на своя царъ.
Кантакузинъ се хвали, че наскоро следъ това — докато
очаквалъ окончателния отговоръ на българския царъ —
разпратилъ писма до войницитѣ по градоветѣ, да се
готвятъ за война противъ българитѣ. Самъ българ-
скиятъ царъ събралъ войскитѣ си и се разположилъ
на станъ при Сливенъ, готовъ да навлѣзе въ визан-
тийскитѣ владения. Предъ самата опасность отъ нова
война, поведени били преговори и билъ възобновенъ
предишниятъ миренъ договоръ. Разбира се, Кантаку-
зинъ се е постаралъ да представи, че това ставало гла-
вно по искане на Иванъ Александра, който ужъ не билъ
очаквалъ да намѣри византийцитѣ така готови за от-
поръ. Несъмнено е, обаче, че самото тежко вътрешно
положение на империята е налагало подновяването на
мирнитѣ отношения съ българитѣ. Въ споменитѣ на
Кантакузина не е промѣлвена дума относно по-ната-
тъшната сѣдба на Шишмана, за когото възникналъ цѣ-
лиятъ споръ. Изглежда, обаче, че ромеитѣ отстъпили
предъ искането на Иванъ Александра и се съгласили да
го изгонятъ отъ своитѣ предѣли. Може би сѣщиятъ
синъ на Михаилъ Шишмана нѣколко време по-късно
действувалъ въ неаполитанскитѣ земи подъ новото име
Лудовико и починалъ чакъ презъ 1373 г.

Подновенъ билъ сѣщо и мирътъ между византийци
и сърби, въпрѣки грабителското сръбско нападение
чакъ до околноститѣ на Солунъ. Миролюбието на цари-
градския регентъ спрямо външнитѣ врагове се дължало
на неспокойното вътрешно положение на империята,
па и на оппозицията противъ самия него. Докато Канта-
кузинъ се занимавалъ извънъ столицата съ уреждане
на отношенията съ сѣседнитѣ владѣтели, въ самия Ца-
риградъ неговитѣ врагове взели превесъ. Поради обви-
нения въ стремежи за узурпиране на престола. Кантаку-
зинъ билъ обявенъ за врагъ на отечеството, имущества-

та му били разграбени, едни отъ приближенитѣ му били затворени, а други едва се спасили съ бѣгство. Начело на правителството застаналъ патриархътъ, а Апокавъкъ билъ въздигнатъ въ чинъ великъ дукъ. Въ отговоръ на тѣзи промѣни, Кантакузинъ на 26 октомврий 1341 г. въ Димотика наистина се прогласилъ за императоръ. Въ империята избухнала гибелна междоусобица, която трѣбвало да трае повече отъ тринадесетъ години и да причини злини, по-страшни отъ всички други. Враждата между дветѣ партии се обособила не само на политическа почва, но сѣщо и като борба на религиозни и социални схващания. Така, непримиримостта се изострила още повече и се задълбочила, та всѣко помирение изглеждало напълно невъзможно. Злото се увеличило, обаче, когато всѣка отъ борещитѣ се страни забравила общото благо на държавата и потърсила външна помощъ въ борбата противъ своитѣ вътрешни врагове. Притиснатъ отъ своитѣ врагове, Кантакузинъ се запялтилъ къмъ западнитѣ балкански владения на империята. Той се явилъ при Хрельо, който господствувалъ надъ Източна Македония, и поискалъ, въ името на стара дружба, съдействие отъ него. Помощта на мощния бояринъ не отговаряла на обещанията, а и самъ Кантакузинъ не намѣрилъ въ тукашнитѣ византийски крепости приема, който очаквилъ. Отчаянъ, Кантакузинъ трѣбвало да се обърне къмъ Стефанъ Душана, чиято войска по това време обсаждала Воденъ, но била принудена да отстъпи поради приближаването на византийски отреди подъ предводителството на Апокавка. На пътъ за престолнината на сръбския кралъ, Кантакузинъ го намѣрилъ нѣкъде къмъ Морава, когато изпровождалъ жена си при нейния братъ Иванъ Александра. Кралътъ и кралица Елена отложили пѣтуването къмъ България и заминали за мѣстността Таосъ (Паунъ) при Прищина, гдето трѣбвало да бѣде уредена срещата имъ съ знатния гостъ. Кантакузинъ разказва, че сръбската кралица вземала най-живо участие въ преговоритѣ, като му оказвала преголѣмо внимание. Душанъ се съгласилъ да даде поддръжка на Кантакузина, при условие, че този ще се откаже въ негова полза отъ всички византийски земи на западъ отъ Христовъ полъ (дн. Кавала), или, най-малко, западно отъ Солунъ. Въ самия договоръ било

предвидено всѣки отъ двамата да преследва свои независими цели. На подвластнитѣ на византийцитѣ градове било предоставено да се предадатъ комуто отъ двамата пожелаятъ. Въ своето голѣмо затруднение, Кантакузинѣ, разбира се, билъ готовъ на най-голѣми отстъпки, които по-късно въ своитѣ „Спомени“ самъ гледалъ да оспори или омаловажи. Душанѣ поискалъ отъ своя съюзникъ, между другото, да откаже поддръжка на Хреля и да предаде на сърбитѣ намиращия се подъ негова властъ градъ Мелникъ, отстъпенъ на Кантакузина отъ този непокоренъ властелинъ. Хрельо, обаче, самъ разбралъ не-трайността на своето положение и призналъ върховенството на сръбския кралъ. Наскоро, презъ декемврий 1343 г., той починалъ въ Рилския манастиръ като монахъ Харитонъ. Земитѣ му били присъединени къмъ сръбската държава, чиито граници вече стигали Рила и вододѣла на Пиринъ.

Опрѣнъ на съдействието на Кантакузина сръбскиятъ владѣтель предприелъ широки завоевания въ западнитѣ владения на империята. Очевидно, него съвсемъ слабо го занимавала съдбата на властолюбивия му гостъ: същественото било възможността за разширение. Цариградското правителство предложило на Душана да му отстъпи всички градове западно отъ Кавала, безъ Солунъ, при условие, че той ще предаде Кантакузина или най-малко ще го задържи подъ стража. Въ защита на Кантакузина се обявила самата кралица. Сръбскиятъ кралъ намѣрилъ по-изгодно за себе си да действа съвмѣстно съ него и отказалъ. Къмъ края на 1342 г. сръбски войски, заедно съ привърженици на Кантакузина, пристигнали предъ Сѣръ и го обсадили. Между сръбската войска се явила нѣкаква остра стом шна редушка отъ която погинали около 1500 души. Обсаденитѣ упорито защищавали силната крепость и войскитѣ на Душана и Кантакузина трѣбвало да отстъпятъ. Сръбскиятъ кралъ се насочилъ къмъ Воденъ и успѣлъ да го завладѣе чрезъ подкупъ. Постепенно, обаче, отношенията между Душана и Кантакузина охладнѣли. Кантакузинъ вече явно съзиралъ какъ алчността на съюзника му се насочва все повече къмъ земитѣ, надъ които самъ той изявявалъ права. Връзкитѣ на сръбския кралъ съ цариградското правителство засилвали неговитѣ съмне-

ния. За самитъ сърби помощта му не била вече нужна. Презъ 1343 г. Кантакузинъ се оттегилъ въ Тракия, скъсалъ съ Душана и повелъ самостоятелна борба. Било, обаче, твърде късно да се спасяватъ западнитъ балкански владения на империята. Въ продължение на две години — отъ 1344 до 1345 г. — сърбитъ завзели цѣла Южна Македония отъ Адриатика до Кавала. Въ византийска власт останалъ само градътъ Солунъ. Въ залиснитъ на гражданската война никой въ империята не помислилъ, нито пъкъ билъ въ състояние да окаже подкрепа на тѣзи земи, оставени като лека плячка предъ сръбскитъ войски.

Византийската империя се намирала въ безнадеждно положение и нейнитъ владения лежали подъ ржката на всѣки, който можелъ да посегне къмъ тѣхъ. Стефанъ Душанъ използвалъ намѣсата си въ вѣтрешнитъ византийски разпри и беззащитността на империята и разпрострѣлъ далеко на югоизтокъ и югъ своитъ владения. Не се възползувалъ отъ този грабежъ само българскиятъ царь, комуто се представила не една възможност да си възвърне загубенитъ български земи. Доколкото може да се сѣди отъ запазенитъ сведения, Иванъ Александъръ не участвувалъ като съюзникъ въ

Златенъ печатъ на царь
Ив. Александъръ отъ гра-
мотата му въ Хилендаръ.

Рис. на Т. Герасимовъ

сръбскитъ завоевания. Затова пъкъ той оставалъ каточели безучастенъ спрямо всички сръбски движения къмъ югъ и югоизтокъ, или най-малко не далъ деенъ изразъ на своята враждебностъ, която навремени се долавя въ отношенията му съ сърбитъ. Това безучастие, въ сѣжностъ, се оказало за Душана поценно отъ всѣка помощъ, при която съюзникътъ би ималъ дѣлъ въ завоеванията. Не може да се мисли, обаче, че сръбскитъ завоевания къмъ българския Югозападъ били посрѣщани напълно равнодушно отъ българитъ. Всрѣдъ просвѣтеното българско общество отъ това време съществувало живото съзнание за българщината на тѣзи покрайнини. Презъ 1344 — 45 г., точно по времето на

най-големитѣ сръбски завладявания въ македонскитѣ земи и въ балканския Югозападъ, неизвестенъ български книжовникъ, близъкъ на царския дворъ, изложилъ за царя въ кратки приписни бележки събитията изъ миналото на своя народъ. Той припомнилъ, между другото, че българитѣ още при своето първо проникване на полуострова преминали презъ Бдинъ и завладѣли Долната Охридска земя. По-късно, по времето на Константина IV, тѣ завладѣли отъ гърцитѣ тукашната земя и въ „безчислено множество изпълнили областта и отсамъ Дунава и онази до Драчъ“ . . . Въ връзка съ борбитѣ на царъ Самуила той припомнялъ, че въ Скопие, гдето по това време била престолнината на сръбския кралъ, управлявалъ, по повеля на Самуила Петровиятъ синъ Романъ — защото, добавя лѣтописецътъ, „българитѣ царуваха до Охридъ и до Драчъ и по-нататкъ“ . . . Могли ли, обаче, тѣзи видения на великото минало и споменътъ за българщината на онѣзи покрайнини да събудятъ войнствения духъ на Иванъ Александра и да го потикнатъ къмъ борба противъ похителитѣ чужденци?

Въ времето на голѣмитѣ византийски междуособици Иванъ Александъръ най-често се държалъ настрана или пъкъ съдействувалъ на цариградското правителство. Още наскоро следъ обявяването на бунта на Кантакузина, жителитѣ на Одринъ, които държали за законния византийски владѣтель, поискали помощъ отъ българския царъ. Надеждитѣ на царя да завземе по нѣкакъвъ начинъ града не се осъществили. Българскитѣ войски се спуснали на югъ и стигнали Димотика, гдето билъ срещнатъ отъ нѣкаква турска войска и трѣбвало съ загуби да се завърнатъ назадъ. Наближаващата зима, както и опасността отъ турски нападения, заставили българския царъ да приеме предложението на Кантакузина за миръ и да се оттегли. На следната година, когато Кантакузинъ се намиралъ вече въ Сърбия, неговата жена Ирина, потомка на византийскитѣ Асѣневци, била силно обезпокоена отъ нападенията на цариградскитѣ войски надъ града Димотика, гдето пребивавала. Въ затруднеността си, тя се обърнала за помощъ къмъ българския царъ. Тя обещавала да му предаде града, въ случай че съпругътъ ѝ загине. Сключенъ билъ договоръ,

Иванъ Александъръ се явилъ съ войскитѣ си въ областъ-та на Димотика и принудилъ отредитѣ на Апокавка да се оттеглятъ. За да си обезпечи завладяването на града и неговата област, той изпратилъ нѣколко пратеничества до сръбския кралъ и до своята сестра, съ искане да задържатъ Кантакузина и, ако е възможно, да го погубятъ. Стефанъ Душанъ, главно по потикване на жена си, отказалъ да изпълни искането на своя сродникъ. Появата на Кантакузиновитѣ съюзници — селджукскитѣ турци, начело съ Омуръ бегъ, принудила българския царъ да отстъпи отъ стенитѣ на обсадения градъ. Заслѣпението отъ взаимнитѣ разпри било толкова голѣмо, че привърженицитѣ на Иоанъ V Палеолога понѣкога, при голѣми изпитания, били склонни да предадатъ крепости и градове, па дори и Цариградъ на всѣки другъ, но не и на Кантакузина. Още въ началото на междуособицата тѣ признали, че ако се окаже невъзможно да отбраняватъ столицата, били готови да я предадатъ на българския царъ Иванъ Александра, на венецианци или генуезци, но никога на Кантакузина. Може би тѣзи прояви на озлобление всрѣдъ борящитѣ се ромеи създавали у царя на българитѣ надежда, че билъ единъ день да поеме именно той наследieto на разяжданата отъ размирици империя. Съ огледъ на това той предпочелъ занаяпредъ да сътрудничи на слабото цариградско правителство.

Напустналъ сръбскитѣ земи и настаненъ въ Тракия, Кантакузинъ потърсилъ да привлече на своя страна нови съюзници. Сега, въ негова помощъ се явилъ българинътъ Момчилъ, който отъ младини се проявилъ съ разбойничества въ граничната областъ между българи и сърби. При Андроника III той билъ принуденъ да постъпи на византийска служба като „стратиотъ“, но поради нови безчинства трѣбвало да търси убѣжище при сърбитѣ. Следъ разрива между Кантакузина и Душана, Момчилъ смѣтналъ положението си всрѣдъ сърбитѣ застрашено и се явилъ при узурпатора. Презъ 1343 г. той билъ назначенъ отъ Кантакузина за началникъ на населената съ българи областъ Меропа (въвроятно дн. Смолянско). По признанието на самия Кантакузинъ, на Момчила била дадена тази областъ поради едноплемнеността му съ тамошнитѣ жители и познатата негова мъжественостъ. Храбриятъ войвода бързо събралъ изме-

жду мѣстното население сравнително значителна военна сила: повече отъ триста конници и надъ петъ хиляди пешаци. Тѣмъ, по повеля на Кантакузина, било възложено да нападатъ крепоститѣ, които държали страната на цариградското правителство. Анна Савойска сѣщо не останала въ бездействие. Тя привлѣкла като съюзникъ българския царь. Въ отплата, на Иванъ Александра били отстъпени деветъ крепости въ Родопската областъ, между които Чепино, Кричимъ, Перушица, Света Юстина, Станимака и „чудниятъ и голѣмъ градъ Пловдивъ“ . . . Кантакузинъ, който самъ помогналъ на сърбитѣ да завзематъ толкова много подвластни на византийцитѣ градове и области, нѣколко пѣти повтаря обвиненията си противъ правителството на Апокавка за тази отстъпка. Изглежда, обаче, че българскиятъ царь не можалъ да изпълни своитѣ обещания или пъкъ не пожелалъ да стори това, и то поради появата на турскитѣ пълчища. Наскоро срещу Кантакузина се явилъ и самъ Стефанъ Душанъ, който стигналъ съ войската си до Зѣхненско. Иванъ Александъръ се разположилъ при Сливенъ, готовъ да се притече на помощъ на малолѣтния византийски императоръ. Така, противъ Кантакузина се образувалъ опасенъ съюзъ. Правителството на Апокавка догадило стремежитѣ на Момчила къмъ отцепничество и изпроводило при него пратеничество, което му предложило титлата деспотъ, ако се откаже да сътрудничи съ тѣхния врагъ. Кантакузинъ самъ разказва, въ каква опасностъ се намѣрилъ, но въпрѣки това запазилъ самообладание. Той пратилъ да известятъ на Иванъ Александра да не нарушава мира, като го заплашвалъ съ възможнитѣ по-нататъшни сетнини отъ войната. Българскиятъ царь не послушалъ думитѣ на Кантакузина, но се спустналъ съ войскитѣ си и завладѣлъ нѣкои отъ подвластнитѣ нему крепости. Появата на Кантакузиновитѣ съюзници турцитѣ отново облекчила положението на застрашения византийски притезателъ. Българскиятъ владѣтель трѣбвало да поднови спогодбата си съ Кантакузина и да се оттегли назадъ. Освободенъ откъмъ българитѣ сега Кантакузинъ, съ помощъта на своитѣ съюзници, лесно се разправилъ и съ сръбския краль.

Но ето, тъкмо въ това време Момчилъ открито се

обявилъ противъ своя повелителъ. Потикнатъ отъ Апокавка и неговитѣ обещания, той издебналъ пристигналитѣ на пристанището Абдера (при Порто Лагосъ) петнадесетъ турски кораби и ги подпалилъ. Начинанието му, обаче, не успѣло: изгорѣли само три кораби, а другитѣ се спасили въ морето. Разгнѣвени, Кантакузинъ и турцитѣ се насочили противъ непокорния български войвода. Докато турцитѣ се прѣснали да опустошаватъ и плячкесватъ, самъ Кантакузинъ непредпазливо се разположилъ на станъ край Мосинополъ (при Гюмюрджина). Малката дружина на самозвания императоръ била внезапно нападната отъ единъ отредъ на Момчила и Кантакузинъ едва се спасилъ, да не попадне въ ржцетѣ на нападателитѣ. Наскоро, обаче, двамата врагове отново се помирили, като Кантакузинъ призналъ на Момчила правата надъ завладѣната областъ и го обдарилъ съ титла севастократоръ. Но и това не задушило у Момчила жаждата за самостоеенъ животъ, несвързанъ съ никаква чужда властъ. И наистина, той наскоро се отметналъ и си създалъ самостоятелно княжество съ сръдище Ксанти и главна крепостъ Перитеорионъ (при дн. Бурукале). На границата между българскитѣ и византийскитѣ владения се образувала държавица, възглавявана отъ мѣжественъ българинъ. Това, което не сторилъ Иванъ Александъръ — да се възползува отъ разпритѣ въ империята и да откъсне тѣзи български области, опиталъ да стори Момчилъ. Държавната връзка между тѣзи бѣломорски области и българската държава, обаче, била твърде слаба. Момчилъ не тежнѣлъ силно къмъ държавата на Иванъ Александра, а и самъ българскиятъ царъ не проявявалъ особена загриженостъ къмъ съдбата на свободолюбивия храбрецъ. Поставено да се бори съ много по-мощни противници и лишено отъ всѣкава външна помощъ, княжеството на Момчила не могло да просъществува трайно. Изглежда, обаче, че Момчилъ използвалъ всичко, за да закрепи здраво своята властъ. По думитѣ на Кантакузина, той билъ „неумолимъ въ своя гнѣвъ, жестоко и безчовѣчно изтрѣбвалъ враговетѣ си и отсѣждалъ смъртно наказание за малки и голѣми престѣпления“. Изникването на това княжество смутило Кантакузина. Тъкмо тогава, когато той се смѣталъ господаръ на по-голѣма частъ отъ

тракийскитѣ земи, явявалъ се съперникъ, който заплашвалъ да обедини мѣстното население не само политически, но и народностно. Това, що отнелъ отъ цариградскитѣ си врагове, сега той можелъ да загуби поради засилването на Момчила. Така, било като самовластенъ властелинъ или като съюзникъ на Апокавка, непокорниятъ българинъ се явявалъ еднакво нежеланъ и Кантакузинъ се заелъ да го премахне. Къмъ края на пролѣтѣта 1345 г. на помощ на узурпатора пристигнали двадесетина хиляди турци. Докато самъ Кантакузинъ приготвялъ своята войска, турцитѣ — ужъ въпрѣки неговото недоволство и увещанията му — нападнали българскитѣ предѣли, разграбили ги и се завърнали оттамъ съ богата плячка — роби и добитѣкъ. Не следъ много всичко било готово за походъ противъ Момчила. Когато той узналъ за приготовленията, бързо изпроводилъ пратеници при Кантакузина, съ молба за помирение. На всички негови обещания било отвърнато съ студень отказъ. Сега нему предстояло да се бори съ многократно по-силенъ врагъ, и той не се отказалъ отъ съдбата си. Момчилъ събралъ цѣлата си войска и се запѣтилъ да се срази съ страшнитѣ турски пълчища и съ Кантакузиновитѣ войски. Тази решителностъ изненадала неговитѣ врагове: „до такова безумство го доведе безразсѣдството и дързостѣта“, учудва се самъ Кантакузинъ. Съ своитѣ петъ хиляди храбреци Момчилъ билъ готовъ да се срази съ петъ или шесть пѣти по-мощенъ врагъ. Жителитѣ на неговата главна крепостъ Перитеорионъ, обаче, му изневѣрили тъкмо въ най-сѣдбоносния мигъ. Измѣненото и обезвѣрено вследствие на честитѣ борби и опустошения население отказало да приеме въ града Момчиловата войска. Момчилъ останалъ да посрещне неприятеля на открито. Първото стѣлкновение съ турцитѣ не разгромило силитѣ му. Завързала се нова битка, въ която участвували и византийскитѣ войски, чието лѣво крило водѣлъ Иванъ Асѣнъ, братъ на Кантакузиновата жена. Въ кървавото сражение Момчиловата дружина показала удивителна храбростъ. Притиснати до стѣнитѣ на града, българитѣ отседнали отъ конетѣ и продължили да се сражаватъ пешкомъ. Колкото и многобройни да били враговетѣ, мъжеството на Момчила поддържало духа на неговитѣ войници. „Докато

той бѣ живъ, тѣ нито намалиха своята дързостъ, нито положиха оръжия, признава Кантакузинъ. Но следъ като падна и той въ сражението, останалитѣ веднага предадоха оръжие и бѣха заробени отъ ромей и турци, безъ никой да може да избѣга. Онова, което се разказва за голѣми злочестини, че не оставалъ дори вестоносецъ, това именно се случи и съ Момчиловата войска: едни погинаха въ сражение, а други бѣха заробени“. Кантакузинъ добавя, че следъ битката самъ проливалъ сълзи за голѣмата злочестина — за Момчила, който се смѣталъ непобедимъ и страшенъ въ битки, а сега въ единъ мигъ лежалъ подъ нозетѣ на своитѣ врагове, и за неговитѣ воини, които показали такава храбростъ и мъжество. „Така за кратко цѣвтѣ Момчилъ и вѣрваше, че ще се издигне до голѣмо благополучие, но бързо пречѣвтѣ и отмина“, завършва разказътъ на Кантакузина . . .

Постепенно все повече градове и селища въ империята признавали върховенството на Кантакузина, а властта на Анна Савойска и на нейното правителство се ограничавала въ самата столица. Упоритата императрица не се отчайвала и търсѣла помощъ. Въ Карвунската областъ (днешно Балчишко) образувалъ, изглежда не много време преди това, самостоятелно княжество българскиятъ боляринъ Баликъ, заедно съ братята си Тодоръ и Добротица. Именно къмъ тѣхъ се обърнала за помощъ императрицата. Разбира се, Баликъ приелъ драговошно поканата и изпроводилъ хиляда отбрани войници подъ предводителството на Тодора и Добротица. Дъщерята на Апокавка била оженена за Добротица, назначенъ за византийски пълководецъ. Той, начело на своята и на византийската войска, заминалъ за Димотика, гдето се намиралъ Кантакузинъ. Въ непознатата мѣстностъ неговитѣ войски претърпѣли поражение отъ привърженицитѣ на Кантакузина. Самъ Добротица едва се спасилъ и се завърналъ въ Цариградъ, гдето останалъ да живѣе, а братъ му Тодоръ се върналъ въ страната си.

Успѣхитѣ на Кантакузина въ борбата му противъ Момчила, както и противъ самото цариградско правителство, се дължали, до голѣма степенъ, на съдействието на турскитѣ войски, които узурпаторътъ умѣло

привличалъ на своя страна. Наистина, не билъ само Кантакузинъ, който използвалъ като съюзници турцитѣ: това правѣло сѣщо и цариградското правителство, както дори и сръбскиятъ кралъ. Най-ловко, обаче, отъ всички вършелъ това именно Кантакузинъ, та затова нему най-много тежи обвинението, че улеснилъ тѣхното проникване въ балканскитѣ земи изначало като съюзници въ разпритѣ, а после като самостоятелни завоеватели. Презъ зимата 1344/5 г. притезателътъ на византийския престолъ свързалъ съюзъ съ мощния османски султанъ Орханъ, като не се подвоумилъ дори да му даде собствената си дъщеря за жена. Познали пѣтищата къмъ полуострова, турцитѣ вече не се спирали да предприематъ набѣзи за грабежъ. Презъ лѣтото 1346 г. преминали 6,000 селджуци, които нахлули въ българскитѣ земи и ги опустошили жестоко. На следната година турски войски, предвождани отъ Орхановия синъ Сюлейманъ, нападнали, по потикване на Кантакузина, сръбскитѣ владения. Наскоро Сюлейманъ се явилъ съ 20,000 войска и нахлулъ въ българскитѣ земи. Както тракийскитѣ области, така и южнитѣ български покрайнини били напълно разорени и обезлюдени. Всичко това, обаче, не смущавало упорития притезателъ за императорската властъ, защото се подготвяли възможноститѣ за неговото самовластие. Отчаяно отъ постояннитѣ размирици и бедствия, самото цариградско население почнало да недоволствува противъ управлението на Апокавка. На 11 юний 1345 г. — само нѣколко дни следъ гибельта на Момчила — Апокавкъ билъ убитъ въ самата столица. Нищо вече не могло да спаси властъта на цариградското правителство. На 3 февруарий 1347 г. Кантакузинъ влѣзълъ въ столицата и къмъ сръдата на май с г. тържествено билъ коронясанъ още веднажъ за византийски императоръ.

Единъ узурпаторъ следъ дългогодишни борби, които донесли толкова злини на империята, положилъ на главата си короната на византийскитѣ василевси. Отъ западнитѣ части на полуострова, обаче, вече отъ нѣколко години другъ протѣгалъ рѣка къмъ тази корона — това билъ сръбскиятъ кралъ. Лекитѣ успѣхи, благодарение на които Стефанъ Душанъ завзелъ огромни земи и разширилъ прѣкомѣрно своята държава, създа-

ли у него, естествено, преувеличени представи за собствената му мощь и събудили желанието му самъ да вземе върховната власть въ империята. Презъ цѣлата си по-късна дейность Душанъ съ заслѣпение преследвалъ миража на тази византийска корона, за която изоставилъ дори жизнени интереси на своята страна. Неговата мечта била създаването на една византийско-сръбска империя. На 16 априль 1346 г. той се коронясалъ за царь — сиречь василевсъ и въздигналъ своя архиепископъ за патриархъ. Гръцкиятъ езикъ станалъ, официаленъ въ неговата канцелария. Той приелъ титлата „царь и самодържець на Сърбия и Романия“, „царь на сърби и гърци и на деспотата на западнитѣ земи“. Венецианското правителство ласкателно го зовѣло не само царь на Сърбия и на сръбскитѣ области, но сжщо „съучастникъ въ немалка часть отъ българското царство и господарь на почти цѣлото царство на Романия“ (*Bulgariae imperii partis non modice particeps et fere totius imperii Romaniae dominus*). Въ нѣкои негови грамоти се чете наистина титлата „царь на българитѣ и албанцитѣ“. Това указание за българи въ титлата на сръбския владѣтель не бива да се тълкува толкова като притезание за владичество надъ българския народъ, колкото като признание за съществуването на многочислено българско население изъ подвластнитѣ нему земи въ югозападнитѣ части на полуострова. Но съвсемъ не това е било най-печалното, а обстоятелството, че тогавашното българско правителство участвувало въ провъзгласяването на Душана за царь. Той самиятъ разказва, че билъ вѣнчанъ на царството не само отъ новоиздигнатия — пакъ съ българско съдействие! — сръбски патриархъ Йоаникия, но и „съ благословението и ржката на преосвещения български патриархъ господинъ Симеона . . .“. Загубила първенство въ политическия животъ на полуострова, българската държавна власть сега сама се отричала отъ своитѣ преднини въ църковния животъ и съдействувала за прослава на своя западенъ съседъ. Можеби представители на българския дворъ сж присѣствували и на тържествата, когато сръбскиятъ новопрогласенъ царь възвѣщалъ своитѣ громки титли . . . Този пѣтъ цариградската църква по-достойно защитила своитѣ църковни преднини. Дока-

то българският патриархъ участвувалъ въ въздигането на новия сръбски патриархъ, цариградскиятъ патриархъ Калистъ отказалъ да признае въздигането и отлъчилъ цѣлата сръбска църква, и тази отлъчка се вдигнала чакъ презъ 1371 г., въ най-тежките дни за сръбската държава.

Въ двора на Иванъ Александра, обаче, презъ тѣзи години се извършвали съвсемъ други събития, та едва ли нѣкой можелъ да мисли сериозно за онова, що ставило въ съседната сръбска държава. Отъ своята първа жена — влахинята Теодора — българскиятъ царъ ималъ трима синове: Михаилъ Асѣнь, Иванъ Страцимиръ и Иванъ Асѣнь. Повторението на името Асѣнь въ дома на царя е показателно за желанието да се установи по-здрава, ако и привидна връзка съ рода на първите Асѣневци. Самъ Иванъ Александъръ носи това име, а въ нѣкои свои грамоти изтъква произхода си отъ рода на Иванъ Асѣня II. Михаилъ Асѣнь и Иванъ Асѣнь починали твърде млади. Едно не съвсемъ ясно домашно известие свързва тѣхната смъртъ съ борбитѣ противъ турцитѣ. Къмъ 1345 г., обаче, царъ Иванъ Александъръ се влюбилъ въ една еврейка, напустналъ първата си жена и се оженилъ за нея. Новопокръстената царица приела името Теодора и се проявила като ревностна покровителка на българската църква. Отъ този бракъ се родилъ между другитѣ деца, синъ Иванъ Шишманъ, който наскоро, подъ влияние очевидно на майката, станалъ любимецъ на своя баща и билъ опредѣленъ да наследи престола.

Въ живота на балканскитѣ народи къмъ срѣдата на XIV в. настъпили значителни промѣни, поради които общото положение станало още по-тежко. Презъ 1348 г. въ земитѣ на полуострова се разпространила „черната смъртъ“, пренесена отъ татарскитѣ области по цѣла Европа. Но даже и тази проява на „божия гнѣвъ“ не вразумила никого, колкото и силна да била вѣрската ревностъ. Къмъ срѣдата на XIV в. разширението на сръбската държава било възпрѣно и въ нея се долавяли признаци на упадѣкъ. Колкото и българскиятъ царъ да се стараелъ да поддържа добри отношения съ своя зетъ, сръбския кралъ, не всичко вървѣло съвсемъ добре. Въ 1349 г. Стефанъ Душанъ сключилъ договоръ съ

дубровничанитѣ, като имъ разрешилъ да търгуватъ свободно въ неговата държава и да пренасятъ всѣкакви стоки. Между другото, обаче, той смѣтналъ за необходимо да имъ забрани да внасятъ орѣжие въ България. Тази запрета, ако и да не посочва нѣкаква открита вражда съ българското царство, то все пакъ свидетелствува несъмнено за явно недовѣрие отстрана на сръбския владѣтель спрямо българитѣ.

Презъ 1350 г. наченала нова война между венецианци и генуезци. На страната на венецианцитѣ застанали арагонскиятъ владѣтель Петъръ IV и Иоанъ Кантакузинъ. Генуезцитѣ, обаче, успѣли да привлѣкатъ османскитѣ турци. Душанъ билъ заетъ съ война въ Босна и Кантакузинъ се възползувалъ отъ това, за да отвоюва голѣма частъ отъ македонскитѣ земи, като стигналъ чакъ до Албания и Тесалия. Въ края на 1350 г. сръбскиятъ кралъ се появилъ отново съ войскитѣ си и повторно завзелъ едва-що загубенитѣ земи. Сега у сръбския владѣтель се явила мисълта да се съюзи съ османскитѣ турци. Презъ 1351 г. при Орхана били изпроводени пратеници, които му предложили отъ името на своя повелителъ съюзъ и обещание да получи за своя синъ дъщерята на Стефанъ Душана. Сръбското пратеничество било прието добре. На връщане, обаче, когато пратеницитѣ, придружени отъ люде на самия Орханъ, трѣбвало да занесатъ вестта за спогодбата, тѣ били нападнати къмъ Родосто отъ византийски войски, избити и пленени. Разгнѣвениятъ турски повелителъ нахлулъ въ владенията на империята, извършилъ страшни опустошения и заплашвалъ самия Цариградъ. Въ началото на 1351 г., къмъ времето на тѣзи турски нападения, Кантакузинъ отправилъ пратеничество при българския царъ съ увещания да бѣде сключенъ съюзъ противъ турцитѣ, като българитѣ обещаятъ да даватъ известна издрѣжка за флота противъ тѣхъ. Разказва се, че населението на българската столица посрещнало съ одобрителни викове византийскитѣ пратеници. Съществува, обаче, основателни съмнения въ искренности на Кантакузиновитѣ искания: изглежда, той желаелъ да употрѣби помощта не толкова противъ турцитѣ, колкото противъ генуезцитѣ. Ето защо българскиятъ царъ, по внушение на сръбския владѣтель, отказалъ.

Безименна българска летопись съобщава, че следъ неуспѣха на своето пратеничество Кантакузинъ изпроводи да кажатъ на двамата балкански владѣтели: „Не пожелайте да ни помогнете, но после ще се кае“. Въ своитѣ спомени Кантакузинъ самъ пише, че следъ отказа на българския царь той му предрекълъ бѣдната гибель отстрана на варваритѣ и заявилъ, че тогава ще се разкайва за проявеното безразсѣдство . . .

Въ империята, между това, се очертавала нова гражданска война между Кантакузина и Иоанъ V Палеолога. Докато младиятъ императоръ се намиралъ въ Солунъ, а Кантакузинъ отсъствувалъ, сръбскиятъ кралъ използвалъ това да влѣзе въ сношения съ него. Отъ името на Стефанъ Душана и на царица Елена нему било предложено да се разведе съ дъщерята на Кантакузина, Елена, и да се ожени за маловръстната сестра на българския царь, Теодора. Вестъта за тѣзи преговори смутила силно Кантакузина и той съ голѣми усилия предотвратилъ начинанието. По порѣка на узурпатора въ Солунъ пристигнала Анна Савойска и убедила сина си да се откаже отъ съюза съ сръбския владѣтелъ и родството съ българския царь. Недоразумението било загладено, поне временно. При това, войната между венецианци и генуезци се разпалвала. Враговетѣ се срещнали на 13 февруарий 1352 г. въ водитѣ на Босфора, гдето се разразила кървава битка, безъ да завърши, обаче, съ решителни сетнини за едната или другата страна. Флотата на венецианци и арагонци трѣбвало да напустне Босфора, но това поставило Кантакузина въ твърде затруднено положение. Той трѣбвало да се помири съ генуезцитѣ и да поднови приятелството си съ османскитѣ турци.

Венецианцитѣ, отъ своя страна, влѣзли въ връзки съ Иоанъ V Палеолога и изказали готовностъ да му оказватъ пълна подкрепа. Въ империята започнала нова междуособна война. Сега възстаналъ законниятъ наследникъ на престола противъ установения въ столицата узурпаторъ. Младиятъ императоръ поискалъ помощъ отъ сърби и българи и наистина получилъ нѣкои спомагателни отреди. Кантакузинъ, подкрепенъ отъ турски войски, се отправилъ противъ своя зеть и неговитѣ съюзници, разположени при Димотика. При приближаването на турскитѣ войски, българскиятъ отредъ

предпочелъ да не влиза въ сражение съ тѣхъ — за да не ги потиква да нападатъ отново българскитѣ земи — и се оттеглилъ въ крепостта на Димотика. Сръбскитѣ войски претърпѣли страшно поражение. Неучастието на българскитѣ воини въ сражението не отклонило заплахата надъ българскитѣ покрайнини. Наскоро следъ боя турцитѣ нахлули въ българскитѣ предѣли и извършили безпощадни опустошения. Водителятъ на тѣхнитѣ войски, Орхановиятъ синъ Сюлейманъ, предвидливо се възползувалъ отъ размирицитѣ въ империята и завзелъ крепостта Цимпе на Галиполския полуостровъ. Първата стѣпка на турцитѣ въ тѣхното трайно проникване къмъ балканскитѣ земи била извършена. Никой, обаче, сякашъ не забелязвалъ заплахата, защото всички били обзети отъ страститѣ на гибелната междуособица.

Венецианската република не само продължила войната противъ генуезцитѣ, но потърсила дори да вplete въ нея и нови сили. Презъ мартъ 1353 г. Венеция изпратила своята флота въ Черно море, подъ началството на Марино Фалиеро — сѣщия този венециански първенецъ, който нѣколко години по-късно, като дождъ, трѣбвало да завърши твърде печално живота си при опитъ да въведе основни пресъбразования въ устройството на републиката. Марино Фалиеро стигналъ съ своитѣ кораби севернитѣ крайбрѣжия на Черно море и водилъ сражения съ намиращитѣ се тамъ генуезци въ водитѣ на тѣхната най-богата черноморска колония Кафа. Венецианското правителство използвало случая, за да затвърди отношенията си съ българския царь и да го спечели на своя страна противъ генуезцитѣ. Марино Фалиеро донесълъ на царь Иванъ Александра писмо отъ венецианския дождъ Андрея Дандоло. Въ своя отговоръ до дожда на републиката, българскиятъ владѣтель потвърдилъ благоразположението си къмъ венецианскитѣ търговци. Той увѣрилъ Андрея Дандоло, че венецианскитѣ търговци могатъ да търгуватъ напълно свободно въ неговата държава и да се ползватъ отъ неговото покровителство. Въ града Варна по това време пребивавалъ венециански консулъ, на име Марко Леонардо. Чрезъ него царь Иванъ Александъръ изпратилъ грамота съ широки търговски прав-

дини за венецианскитѣ търговци. Въ тази грамота били определени, между другото, митата върху стокитѣ на венецианскитѣ търговци, личната отговорност за престѣпленията, неприкосновеността на личната собственост и се уреждалъ въпросътъ за венецианскитѣ поселища въ българскитѣ земи. Изглежда, изобщо, че по това време венецианската търговия въ българската държава се развила твърде много. Това се потвърждава, между другото, и отъ значителнитѣ находки на венециански монети, които произхождатъ повечето отъ XIV в. Генуезцитѣ, естествено, не останали безучастни къмъ това сближение между българския царь и тѣхната съперница. Съ своята мощна флота тѣ нападнали нѣкои отъ побрѣжнитѣ български градове. Пострадалъ особено много Созополъ, който билъ завладѣнъ отъ генуезката флота. Градътъ билъ разграбенъ безпощадно и жителитѣ, за да предотвратятъ пълното му опустошение, се принудили да заплатятъ голѣмъ откупъ на нападателитѣ.

Докато едни и други изтощавали силитѣ си въ взаимни борби, турцитѣ утвърдили още по-здраво своето проникване въ балканскитѣ земи. Въ началото на мартъ 1354 г. силенъ земетръсъ разрушилъ крепостнитѣ стени на много градове и селища. Орхановиятъ синъ Сюлейманъ се възползувалъ и бързо завзелъ крепостта Галиполи, която държала прехода отъ малоазийскитѣ земи къмъ полуострова. Едва сега Кантакузинъ съзналъ голѣмата загуба и напраздно предлагалъ пари отъ обеднѣлата съкровищница на империята, да му бжде възвѣрната крепостта. Турцитѣ не отстъпили, но и това не внесло вразумение между византийцитѣ. Презъ юлий с. г. Кантакузинъ, вмѣсто да предприеме борба противъ османцитѣ, се отправилъ на походъ противъ островъ Тенедосъ, гдето билъ намѣрилъ прибѣжище Йоанъ V Палеологъ. Самото население на столицата, обаче, чувствувало тежката заплаха отъ турцитѣ. Презъ първитѣ дни на августъ Марино Фалиеро съобщилъ на своето правителство, че византийцитѣ, поради безнадеждността въ борбата противъ турскитѣ нападения, били готови да признаятъ върховенството на републиката, а ако това е невъзможно, дори на маджарския кралъ или на сръбския владѣтелъ . . . Залъгванъ

отъ измамни надежди, Стефанъ Душанъ се готвѣлъ за голѣмъ походъ противъ столицата на империята. Презъ декемврий 1354 г. привърженицитѣ на Иоанъ V Палеолога завзели столицата и свалили узурпатора, който билъ принуденъ да се оттегли въ монастиръ и да приеме иночество. Безпощадната война изтощила не само силитѣ на византийцитѣ, но и на дветѣ воюващи републики, които най-сетне презъ 1355 г. били принудени да сключатъ миръ. Императоръ Иоанъ V Палеологъ потърсилъ да се сближи по-тѣсно съ българския царъ и то, както се изтъква, съ огледъ на борбата противъ турската заплаха. Презъ лѣтото 1355 г. малолѣтниятъ синъ на императора, Андроникъ, билъ сгоденъ за малолѣтната дъщеря на българския царъ, Кираца, родена отъ втория му бракъ. За нѣколко години между дветѣ държави се установили мирни отношения. Това, между другото, било улеснено отъ внезапната смъртъ на Стефанъ Душана, починалъ на 20 декемврий 1355 г., едва 48-годишенъ. Привидното величие на сръбската държава се дължело изключително на личността на Душана. Следъ неговата смъртъ всичко рухнало неударжимо. Наследникътъ, непълнолѣтниятъ Урошъ IV, и неговата майка Елена били безсилни да възспратъ бързото разложение. Въ македонскитѣ земи се образували три самостоятелни княжества. Едно десетилѣтие следъ Душановата смъртъ, въ Западна Македония владѣлъ Вълкашинъ съ своя синъ Марко, прочутъ въ народни пѣсни и предания подъ името „Кралъ Марко“. Въ Югоизточна Македония, въ Драмско и Сѣрско, се установилъ Вълкашиновиятъ братъ Углешъ, а въ северномакедонскитѣ земи управлявала Теодора-Евдокия, жена на севастократоръ Деяна и вѣроятно сестра на Иванъ Александра, съ синоветѣ си Иванъ Драгашъ и Константинъ. Вълкашинъ, Марко и Деяновци, владѣтели на земи съ българско население, сж представени въ историческитѣ извори и въ народното предание на българи, па и на сърби, като български господари. Иванъ Кантакузинъ, който надживѣлъ съ 28 години своя нѣкогашенъ съюзникъ и по-сетнешенъ врагъ, Стефанъ Душана, отъ своята монашеска килия билъ нѣмъ свидетелъ на бързата разруха на неговото царство и самодоволно бележи, че то сега се разпаднало на хиляди части . . .

Упадъкът на голѣмитѣ балкански държави по това време не останалъ безъ отражения въ самата България. Отношенията въ семейството на царь Иванъ Александра следъ появата на новопокръстената царица Теодора и нейнитѣ чада се промѣнили значително. Въмѣсто по-възрастния синъ Иванъ Страцимира, царѣтъ опредѣлилъ за свой приемникъ сина си Иванъ Шишмана, роденъ отъ втората жена. На Иванъ Страцимира, жененъ за влашка княгиня и чрезъ нея сроденъ съ Уроша IV, била отдѣлена частъ отъ царството — северозападнитѣ български земи, гдето той билъ поставенъ за самостоятелъ управителъ, както изглежда, още преди 1360 г. Враждата между двамата братя и недоволството на Иванъ Страцимира отъ държанието на бащата влошили отношенията помежду имъ. Не стигало това раздѣляне на земи отъ царството, но къмъ него се притурило и още едно зло. Въ североизточнитѣ български земи — въ Добруджа — се обособилъ като отдѣленъ владѣтель боляринътъ Баликъ, който по-късно билъ наследенъ отъ Добротица. Въ неговата областъ къмъ 1357 г. спадали крепоститѣ Емона (дн. Емине) и Козякъ, недалечъ отъ Несебъръ. Политическото раздѣление намѣрило изразъ и въ църковния животъ: както Видинското княжество на Страцимира, така и държавицата на Добротица се откъснали отъ търновската патриаршия и преминали подъ върховенството на цариградския патриархъ. Видинскиятъ владѣтель съзнателно задълбочилъ пропастьта, която го отдѣляла тѣ бащиното царство: той приелъ царска титла и започналъ да сѣче монети отъ свое име.

Така, презъ втората половина на XIV вѣкъ настѣпила една отъ най-мрачнитѣ епохи въ историята не само на българския народъ, но и въобще на балканскитѣ народи. Не сѣществувала вече никаква що-годе мощна държава, която могла да се опълчи успѣшно на външенъ нападаелъ. Надъ всичко владѣла обща разпокъсаностъ, безогледни и дребнави вражди помежду малкитѣ и слаби държави и държавици, както и вътре въ самитѣ тѣхъ. Настѣпилъ общъ дълбокъ упадъкъ. Никой, при това, сякашъ не билъ въ състояние да схване най-голѣмата и най-сѣдбовна промѣна, която се извършвала: постепенното и все по-здроаво установяване

на завоевателитѣ турци въ балканскитѣ земи. Още по-малко било възможно да се окаже здравъ отпоръ на тѣзи нови пришелци и да се възспре победоносното имъ шествие, което се улеснявало тъкмо отъ общия упадъкъ. Въ 1359 г. турцитѣ вече за първи пѣтъ се явили подъ стенитѣ на византийската столица. Цариградъ, наистина, удържалъ първия ударъ, но затова пѣкъ тракийскитѣ области били оставени плячка на завоевателитѣ. Въ 1361 г. билъ завзетъ отъ тѣхъ важниятъ градъ Димотика. Нѣколко години по-късно, изглежда, падналъ въ тѣхни рѣще и Одринъ, гдето била пренесена турската столица. Заплахата отстрана на турцитѣ се засилила още повече, когато, въ 1362 г., за турски владѣтель билъ издигнатъ Орхановиятъ синъ Мурадъ I (1362 — 1389).

Заслѣпението на балканскитѣ държави, обаче, било така голѣмо, че между тѣхъ настанали отново взаимни вражди. Презъ 1364 г., по необясними за насъ причини, византийскитѣ императоръ Йоанъ V Палеологъ нападналъ българскитѣ земи и завзелъ крепостъта Анхиало. Иванъ Александъръ, въ своето затруднение, потърсилъ помощта на турцитѣ и едва могълъ да отблъсне византийскитѣ войски. Това сближение на българския царъ съ турцитѣ се оказало временно сръдство за възспиране на тѣхнитѣ враждебности спрямо българитѣ, но затова пѣкъ допринесло много за влошаване отношенията съ империята. Императоръ Йоанъ V Палеологъ прибѣгналъ до старото и така често прилагано сръдство, което неговитѣ предшественици използвали въ дни на голѣми изпитания: преговори за уния съ римската църква. Дейниятъ папа Урбанъ V (1362 — 1370) посрещналъ почина съ готовностъ, като наченалъ приготовления за кръстоносенъ походъ противъ невѣрнитѣ. Образувалъ се съюзъ, въ който влизали маджарскиятъ кралъ Лудвигъ I, кипърскиятъ кралъ Петъръ I и савойскиятъ графъ Амедей VI. Истински кръстоносенъ походъ никога не се състоялъ, защото разни причини отклонили едни или други отъ участницитѣ. Пръвъ се възползувалъ отъ потикванията на папата унгарскиятъ кралъ, който презъ пролѣтъта 1365 г. предприелъ походъ противъ владенията на слабия Иванъ Страцимиръ, завзелъ столицата и завладѣлъ цѣлата му областъ. Близкъ до кралския

дворъ маджарски лѣтописецъ съобщава, че маджарскиятъ кралъ пленилъ самия Страцимиръ и го отвелъ въ почетенъ пленъ въ замъка Гумно въ Хърватско. Владенията на Страцимира били превърнати въ унгарски банатъ. Още въ края на май с. г. кралятъ издалъ своя грамота, въ която говори за „нашия градъ Видинъ“. Безсъмнено е, че не само чисто вътрешни подбуди движели маджарския владѣтелъ въ това негово дѣло, а и желанието да разшири своитѣ владения за смѣтка на слабитѣ си съседи. Съ цель да закрепи своята власть въ новозавоеваната областъ, а, същевременно, да угоди на папата, Лудвигъ I предприелъ ревностна дейность за покатоличване на мѣстното българско население. Отъ францисканската викарія въ Босна били изпроводени нѣколцина монаси францискани, които въ непродължително време покрѣстили, очевидно принудително, голѣма часть отъ населението. Между краля, папата и представителя на францисканския орденъ се завързала оживена преписка, която дава занимливи подробности. Тамъ се съобщава, между другото, че били покрѣстени надъ 200,000 души, което представляло по-малко отъ една третина отъ цѣлото население. Ако това число е приблизително вѣрно, бихме могли да имаме ценно указание за гъстотата и броя на населението въ Страцимировата областъ, па дори нѣкаква представа и за нейния обсегъ. Маджарското владичество продължило нѣколко години, презъ което време нови злини се изсипали надъ българската земя. Въ свръзка съ войната между българи и маджари, императоръ Иоанъ V Палеологъ въ началото на 1366 г. пристигналъ въ столицата на маджарския кралъ. Императорътъ отивалъ тамъ не толкова да търси посрѣдникъ за връзкитѣ си съ папата, както се изтъквало, колкото да уговори възможноститѣ за съвмѣстна борба противъ българи и турци. На връщане отъ Маджарско Иоанъ V Палеологъ трѣбвало да остане въ завзетия отъ унгарцитѣ градъ Видинъ, защото българитѣ преградили пътя му и му прѣчели да се завърне въ своята столица. Тѣкмо по това време, обаче, щастливъ случай довелъ новъ съюзникъ на византийцитѣ. Следъ дълги отлагания, най-сетне, въ началото на лѣтото 1366 г. савойскиятъ графъ Амедей VI потеглилъ въ отдавна тѣкмения походъ противъ невѣрнитѣ. Въ

края на юний той тръгналъ отъ Венеция съ венециански кораби и съ 2000—3000 воители и къмъ срѣдата на августъ пристигналъ при Галиполи. Следъ нѣколкодневна борба тази важна крепостъ, завладѣна преди повече отъ десетилѣтие отъ турцитѣ, паднала въ ржцетѣ на рикаритѣ. Борбата противъ невѣрнитѣ начевала добре и обещавала успѣхи . . . Това било, наистина, първиятъ по-якъ отпоръ противъ настѣпателитѣ турци. Пристигналъ въ византийската столица, обаче, Амедей VI билъ убеденъ да промѣни посоката на своя походъ. Императрицата, негова сродница, успѣла да го склони да се насочи срещу българския царъ Иванъ Александра, съ целъ да го принуди да отстъпи и да прекрати враждата съ затворения въ Видинъ неинъ съпругъ. Следъ немного време кръстоносцитѣ на Амедея VI заминали къмъ черноморскитѣ български владения. Една следъ, друга паднали въ тѣхни ржце крепоститѣ на Созополъ, Месемврия, Анхиало, Емона и Росокастро. Опитътъ да завзематъ здраво укрепената Варна завършилъ неуспѣшно. Безсмислената война трѣбвало да бѣде прекратена и между Амедея VI и българския царъ се завързали преговори. Иванъ Александъръ се съгласилъ да пропустне презъ земитѣ си Иоанъ V Палеолога. Извършена била и разѣна на пленницитѣ. Савойскиятъ графъ, обаче, не върналъ градоветѣ Месемврия, Созополъ и Анхиало на българитѣ, а ги предалъ на своя сродникъ — византийския императоръ. Презъ юний 1367 г. Амедей VI напустналъ Цариградъ на пѣтъ за своята родина. Въ ржцетѣ на византийцитѣ той оставилъ крепостъта Галиполи. Така печално завършилъ този кръстоносенъ походъ, който трѣбвало да разслаби турската мощъ, а въ сжщностъ допринесълъ за омаломощаването на българската държава. Можеби единствена поука отъ този походъ останало това: съ превземането на Галиполи и нѣкои други малки крепости, владѣни отъ турцитѣ, станало явно, че турската мощъ не била несломима и отпорътъ билъ, все пакъ, възможенъ. Налагало се, обаче, не толкова помощъ откъмъ Запада, — гдето свързвали войнитѣ противъ турцитѣ и освобождението на балканскитѣ народи отъ турската заплаха съ неприемливо изискване за отхвърляне на православието и приемане на католичеството, — колкото единение, прецен-

ка на голѣмата опасностъ и усилена борба . . . Било ли е, обаче, възможно това?

За да се бори противъ маджаритѣ за освобождение на северозападнитѣ покрайнини, българскиятъ царъ трѣбвало да потърси подкрепата на самитѣ турци. За щастие, наскоро поведението на маджарския кралъ се промѣнило. Желанието му да участвува въ кръстоносния походъ, проповѣдванъ така горещо отъ папата, постепенно изстинало. Въ края на 1366 г. той все още преговарялъ съ дубровничани за флота, съ огледъ на едно пътуване къмъ Цариградъ, но очевидно сега го занимавали повече неговитѣ завоевания въ балканскитѣ земи, отколкото всѣкаква помощъ на цариградския императоръ. Напротивъ, между двамата неотколешни съюзници изникнала вражда. Прозорливъ венециански хронистъ отъ онова време отбелязалъ, че тази вражда между двамата владѣтели могла най-добре да улесни турскитѣ завоевания на полуострова. При нападенията на българския царъ за отвоюване на Видинъ, на страната на маджаритѣ воювалъ влашкиятъ войвода Владиславъ, който обаче, въ края на 1369 или началото на 1370 г. завзелъ града Видинъ за себе си. Тѣзи събития принудили маджарския владѣтель да се съгласи на отстъпки. На влашкия войвода били отстъпени нѣкои отвѣддунавски земи, а въ Видинъ билъ възстановенъ Страцимиръ, изглежда въ началото на 1370 г., но вече като маджарски васалъ. Нѣколкогодишнитѣ борби не довели до никакви добри сетнини, а само допринесли за взаимното изтощение.

Турската заплаха, при това, ставала все по-страшна и все повече доближавала до срѣдината на балканскитѣ земи. Това стреснало нѣкои отъ балканскитѣ владѣтели. Двамата братя Вѣлкашинъ и Углешъ започнали приготовления за борба. Въ византийската империя видиниятъ книжовникъ Димитрий Кидоний настоявалъ предъ знатни и императоръ за съвмѣстна борба противъ нападателитѣ заедно съ сръбскитѣ владѣтели. Турцитѣ, обаче, както добре отбелязали малко по-късно дубровничанитѣ, се мъчели да внесатъ разединение между балканскитѣ народи и затова предложили миръ на Византия. Презъ лѣтото 1371 год. тѣ поискали отъ империята да имъ отстъпи крепостъта Галиполи, срещу

обещание да не нападатъ нейнитѣ владения. Нерешителностъ и раздвоение владѣли всрѣдъ византийското общество и въ самия дворъ. Вмѣсто да послушатъ зова на Кидония, повечето били готови да направятъ отстъпки на турцитѣ, съ надежда да си обезпечатъ мира — поне временно. Не се знае, какво е било поведението на българския царъ въ това дѣло. Още въ началото на 1371 г. — на 17 февруарий — починалъ следъ четиридесетгодишно царуване стариятъ царъ Иванъ Александъръ. Едвали може да се мисли, че неговиятъ приемникъ Иванъ Шишманъ е могълъ да участвува дейно въ похода на своитѣ западни съседи. Презъ септемврий 1371 г. войскитѣ на Вълкашина и Углеша се насочили къмъ тракийската равнина. На 26 септемврий, петъкъ, станало голѣмо сражение при Черноменъ край Марица. Турскитѣ войски, предвождани отъ Евреносъ бей, нанесли страшно поражение на християнитѣ. Въ битката погинали двамата вождове Вълкашинъ и Углешъ. Войската имъ била избита или издавена въ водитѣ на Марица, а само малцина се спасили. Последната преграда по пътя на турското настѣпление къмъ полуострова паднала. Отъ разгрома на Вълкашина и Углеша се възползувала първа византийската империя, която немного дни следъ битката при Черноменъ завладѣла земитѣ на деспотъ Углеша и се успокоила съ това „разширение“ на своитѣ владения . . .

Настѣпвалъ, обаче, бързо краятъ на дългитѣ борби и съ това трѣбвало да се заличатъ всички краткотрайни придобивки, които една или друга отъ балканскитѣ държави вършела въ продължение на нѣколко десетилѣтия за смѣтка на своитѣ съседи.

1. П. Никовъ. Татаробългарскитѣ отношения презъ срѣднитѣ вѣкове съ огледъ къмъ царуването на Смилеца. ГСУ, XV—XVI (1919/20) 1—92. G. Schlumberger, Expédition des „Almugavares“ ou routiers catalans en Orient de l'an 1302 à l'an 1311. Paris (1924). — W. Heyd, Histoire du commerce du Levant au Moyen Age, I—II. Leipzig 1923. — G. I. Bratianu, Les Bulgares à Cetatea Alba (Akkerman). Byzantion, II (1925) 153—168. Contributions à l'histoire de Cetatea — Alba (Akkerman) aux XIIIe et XIVe siècles. Bulletin de la section hist. de l'Acad. Roum., XIII (1927) 25—31; Vicina. Contributions à l'histoire de la domination byzantine et du commerce génois en Dobrudgea. Bul. lot. sect. hist. de l'Acad. Roum., X (1923) 113—189. — Iv. Du j č ev,

Il francescanesimo in Bulgaria nei sec. XIII e XIV. Miscell. Francescana, XXXIV. 3 (1934) 254—264.

2. П. Никовъ, История на Видинското княжество до 1323 година. ГСУ, XVIII. 8 (1922); Образи на видинския князь Михаилъ Шишмана и на семейството му. ИИД, VI (1924) 77—89. — Т. Флоринскій, Южніе славяне и Византия во второй четверти XIV вѣка, I—II, СПб 1882; Андроникъ Младшій и Иоаннъ Кантакузинъ. ЖМНПР. 204 (1879) 87—143, 219—51; 205 (1879) 1—48. — Ю. Трифоновъ, Деспотъ Иванъ Александъръ и положението на България следъ Велбуждската битка. СпА, XLIII (1930) 61—91. — Йорд. Ивановъ, Сѣверна Македония. Исторически издирванья. София 1906.

3. В. Н. Златарски, Вопросъ о происхожденіи болгарскаго царя Ивана-Александра. Отд. отп. изъ „Сборникъ по славяновѣдѣнію“ II, СПб 1906, 1—29. — J. Dräseke, Zu Johannes Kantakuzenes. Byzant. Zeitsch., IX (1900) 73—84. — Fr. Dölger, Johannes VI. Kantakuzenos als dynastischer Legitimist. Annales de l'Inst. Kondak., X (1938) 19—30. — V. Parisot, Cantacuzène homme d'état et historien. Paris 1845. — Ив. Дуйчевъ, Неиздадено писмо на папа Бенедиктъ XII до майката на царъ Иванъ Александра. ИИД, XIV—XV (1937) 205—210. — Ю. Трифоновъ, Бележки върху сръднобългарския преводъ на Манасиевата хроника. ИБАИ, II (1923/924) 137—173. — П. Мутафчиевъ, Сръбското разширение въ Македония презъ сръднитѣ вѣкове. Мак. прегл., 14 (1925) 1—26. Б. Цоневъ, Славянски ръкописи въ Българската академия. СБА. VI (1916) 4—13 (текстътъ на Пѣснивеца). — П. Сырку, Къ исторіи исправленія книгъ въ Болгаріи въ XIV вѣкѣ. I. I. СПб 1898. — К. Радченко, Религиозное и литературное движеніе въ Болгаріи въ эпоху передъ турецкимъ завоеваніемъ. Киевъ 1898. — O. Halecki, Un empereur de Byzance à Rome. Warszawa 1930. — A. Huber, Ludwig I von Ungarn und die ungarischen Vasallenländer. Archiv f. österreichische Geschichte, LXVI (1884) 1—44. — Iv. Dujčev, Il Francese "nesimo in Bulgaria nei sec. XIII e XIV. Miscell. Franc., XXXIV. 4 (1934) 323—329. — Iv. Dujčev, Una nota manoscritta con i nomi di Giovanni Alessandro, Re di Bulgaria, e di Regina Teodora. Studia Serd., II (1940) 95—96. — J. Dräseke, Der Übergang der Osmanen nach Europa im 14. Jahrhundert. N. Jahrb. f. das klass. Altertum, XXXI (1913) 476—504. — R. Guillard, Correspondance de Nicéphore Grégoras, Paris 1927. — P. Datta, Spedizione in Oriente di Amedeo VI conte di Savoia. Torino 1826. — F. Bollati, Illustrazioni della spedizione in Oriente di Amedeo VI (Il conte Verde). Torino 1900.

Х. ЗАЛЪЗЪТЪ НА СРЪДНОВЪКОВНА БЪЛГАРИЯ

ЦАРЬ ИВАНЪ ШИШМАНЪ (1371—1393) И ТУРСКОТО ЗАВЛАДЯВАНЕ

Настъпвали най-тежките времена въ съществуването на балканските народи. Разединени вътрешно, християнските държави на полуострова били напълно безсилни да се противопоставят на големите турски войски, които напирали съ все по-голяма мощ. Следъ победата на турците при Черноменъ, бързо се заредили съдбоносни събития, които основно промѣнили положението на полуострова. Въ продължение на две десетилѣтия и половина се извършили толкова дълбоки промѣни, които дори единъ вѣкъ не би могълъ да донесе. За съжаление, не всичко отъ тѣзи времена е напълно ясно за насъ. Въ грижите за собствената си частъ, малцина намѣрили сгода и желание да запишатъ съ точностъ и пълнота хода на събитията и тѣхните главни прояви. Затова днесъ за насъ оставатъ все още неясни толкова подробности въ свръзка съ реда и същината на най-важните събития отъ това време. Животътъ съ своите страхотни тревожности билъ посиленъ отъ всѣкакво желание за лѣтописни занимания. Така, най-тежките времена трѣбвало да останатъ най-малко познати.

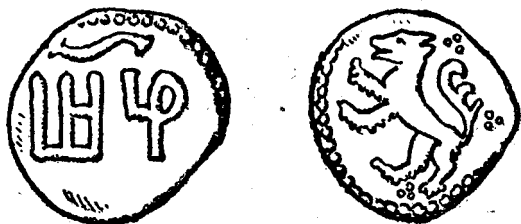
Наскоро следъ битката при Черноменъ турските войски се отправили къмъ вътрешността на полуострова и нахлули въ бѣломорските и македонските земи. Светогорски монахъ, съвременникъ на тѣзи турски нападения, описва цѣлия ужасъ, който носѣли съ себе си завоевателите. „Сега, пише той, турците сѣ се разлетѣли по цѣлата земя като птици по въздуха“, като едни отъ християните избивали, а други отвеждали въ пленъ. Въ разорените земи настѣпилъ гладъ: „настана по всички страни такъвъ гладъ, какъвто не е билъ

отъ създаването на свѣта“, съ горчива наивност пише светогорскиятъ книжовникъ. Плодороднитѣ земи се превърнали въ пустошъ. Животътъ станалъ наистина така тежъкъ, че „живитѣ ублажавали мъртвитѣ“. Въ началото на декемврий 1371 год. починалъ сръбскиятъ краль Урошъ IV. Майка му Елена останала да живѣе още нѣколко години като монахиня Елисавета. Разпадането на държавата се засилило още повече. Отдѣлнитѣ държавици, на които се раздробило царството на Стефана Душана, били безпомощни да се опратъ на турцитѣ и бързо склонили глава предъ завоевателя. Въ 1371/2 г. турцитѣ проникнали въ княжеството на Деяновци и ги принудили да признаятъ тѣхното върховенство. Вълкашиновиятъ наследникъ Марко (1371—1395) последвалъ тѣхния примѣръ и сѣщо трѣбвало да признае върховенството на Мурада II.

Докато билъ живъ Иванъ Александъръ, отношенията съ турцитѣ били привидно приятелски. Иванъ Шишманъ поелъ държавата при твърде голѣми трудности и едва ли можелъ дори да помисли за нѣкакви враждебности спрямо турцитѣ. Сега отношенията между търновския царъ и владѣтеля на Видинъ се влошили още повече. Страцимиръ се възползувалъ отъ настѣпилитѣ промѣни, за да завладѣе за себе си Софийската областъ и да я подчини въ църковно отношение на цариградския патриархъ. Видинскиятъ господаръ, въ озлобението противъ брата си, забравилъ значението на самостоятелната търновска патриаршия въ живота на българската държава, забравилъ и борбитѣ, които неговитѣ далечни предци трѣбвало да водятъ за извоюване на българската църковна независимостъ... Търновскиятъ царъ, обаче, не склонилъ да види тази областъ въ владичеството на Страцимира, повелъ борба и нѣколко години по-късно Софийско отново се намирало подъ негова властъ.

Иванъ Шишманъ се сродилъ съ сръбския краль Лазаръ, като се оженилъ за дъщеря му, докато Иванъ Страцимиръ далъ своята дъщеря Дорослава или Доротея на босненския краль Твърдко. Още презъ първата половина на XIV в., при началното проникване на турцитѣ въ балканскитѣ земи, единъ или другъ отъ християнскитѣ владѣтели предлагалъ на турския повели-

тель дъщеря си, за да го спечели на своя страна. Сега дошло редъ и на българския царь да прибѣгне къмъ сжщото срдство. Наскоро следъ своето възцаряване,

Медна монета на царь Иванъ Шишмана.
Рис. на Т. Герасимовъ

Иванъ Шишманъ призналъ върховенството на Мурада I и му далъ сестра си Тамара или Десислава за жена. Младата българска царкиня трѣбвало да отиде въ двора на турския султанъ, за да спаси своя народъ отъ заплахата на турцитѣ. Въ Синодика на Търновската църква се пѣе „вѣчна паметъ“ на „Кера Тамара, дъщеря на великия царь Иванъ Александра, велика госпожа невѣста на великия емиръ Амурата, дадена му заради българския народъ; като отишла тамъ, тя запазила своята православна вѣра, освободила своя народъ, живѣла добре и благочестиво и починала въ миръ“. Народътъ нивга не забравилъ голѣмата жертва на своята царкиня и до днешенъ день я поменува въ пѣснитѣ си.

Опасността отъ турцитѣ тегнѣла все по-застрашително и сякашъ нищо не било въ състояние да я възпре. Договоритѣ съ тѣхъ представляли само твърде преходни нѣща, на които никой не можелъ да се уповава. Колкото и да се мжчелъ да угажда на завоевателитѣ и да спазвалъ добри отношения съ тѣхъ, търновскиятъ царь не можелъ да избѣгне своята участъ. Турцитѣ проникнали въ областъта между Тунджа и Черно море и завзели тамошнитѣ градове. Византийската империя още помалко била въ състояние да възпре настаняването на турцитѣ въ нейнитѣ владения. Тамъ избухнала нова война между венецианци и генуезци, която наскоро увлѣкла и византийцитѣ. Генуезцитѣ, недоволни отъ това, че Иоанъ V Палеологъ отстъпилъ о-въ Тенедосъ

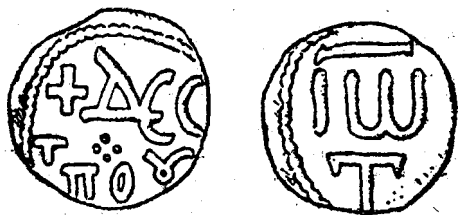
на венецианцитѣ, дали подкрепа на неговия синъ Андроника, който, —подпомогнатъ сѣщо и отъ българитѣ като зетъ на българския царь, — завзелъ властта презъ лѣтото 1376 г. Войната между дветѣ републики се ожесточила още повече и завършила чакъ презъ 1382 г., когато тѣ почувствували пълното изтощение на своитѣ сили. По решение на избрания сѣдникъ — Амедея VI Савойски, важниятъ островъ Тенедось трѣбвало да бѣде изоставенъ отъ едни и други. Венецианскиятъ управителъ на острова, Джованни Муацо, обаче, отказалъ да изпълни решението и опиталъ да задържи острова подъ своя власть. Съвмѣстното нападение на венецианци и генуезци го принудило да бѣга. Той напустналъ Тенедось презъ пролѣтѣта 1383 г. и потърсилъ прибѣжище при деспотъ Добротица. Упоритиятъ венециански първенецъ искалъ да продължи борбата противъ генуезцитѣ и склонилъ владѣтеля на добруджанското княжество да подготви флота за нападение надъ черноморскитѣ генуезки владения. Добротица наистина се съгласилъ, но въ това време венецианцитѣ пленили своя съотечественикъ и го изпратили на заточение. Самъ Добротица наскоро починалъ и неговиятъ синъ Иванко поелъ властта.

Презъ тѣзи безразсѣдни междуособици на християнскитѣ държави, турцитѣ продължили своето напредване въ вѣтрешността на полуострова. Владѣтели на Маричината долина и на градоветѣ Пловдивъ, Самоковъ и Ихтиманъ, сега тѣ се насочвали по голѣмия пѣтъ къмъ Бѣлградъ. Въ 1382 г. тѣхнитѣ войски се изправили предъ стѣнитѣ на София и я обсадили. Изглежда, че здравата крепостъ оказала отпоръ на нападателитѣ. Споредъ легендарни сведения, градътъ най-сетне билъ превзетъ чрезъ нѣкаква измама. Опасността наближавала къмъ сръбскитѣ земи и сърбитѣ отново се приготвили за борба. Докато султанъ Мурадъ I билъ заетъ съ разпри въ малоазийскитѣ земи, сръбскиятъ князь Лазаръ и босненскиятъ кралъ Твърдко приготвили войскитѣ си. Българскиятъ царъ се отнасялъ съчувствено къмъ тѣхнитѣ приготовления, но не дрѣзвалъ открито да застане на тѣхна страна. Когато турцитѣ узнали за тѣзи приготовления на християнитѣ, тѣ съ бръзъ походъ се озовали въ българскитѣ земи, разграбили ги

жестоко, стигнали Нишъ и го превзели. Лазаръ и Твърдко били принудени да се подчинятъ. Но още на следната година — 1387 г. — тѣ отново се отметнали и, подновили враждебността съ турцитѣ. Въ битката при Плочникъ (при Прокупле) на рѣка Топлица войските на сърби и бошняци разгромили турските сили и имъ нанесли голѣмо поражение. Отъ гибелъ се спасила само малка частъ отъ турската войска. За младата и пълна съ жизнени сили турска държава това поражение съвсемъ не означавало нѣкакъвъ значителенъ ударъ, който можелъ да възпре нейния възходъ. Но тази първа и сетна победа надъ турцитѣ омалоумила силитѣ на разслабенитѣ и изтощени балкански държавици и станала изворъ на краткотрайни надежди.

Възрадвани отъ победата на християнитѣ, царъ Иванъ Шишманъ и князь Иванко се отметнали отъ турцитѣ и взели страната на християнскитѣ владѣтели. Князь Иванко се постаралъ да подобри отношенията си съ своитѣ доскорошни врагове — генуезцитѣ. Презъ 1387 г. въ Пера се явили двама представители на генуезката република, за да се срещнатъ съ пратеницитѣ на князь Иванко и да сключатъ договоръ. Представителитѣ и на дветѣ страни заявили, че дошли тамъ съ намѣрение да сключатъ „истински и добъръ миръ“, като си опрощавали взаимно всички предишни лоши отношения, изразени въ каквото и да било. Очевидно, съ това се намекавало за враждитѣ по времето на князь Добротица, който оказалъ поддръжка на Джованни Муацо. Дветѣ държави се задължавали, при това, да поддържатъ помежду си пълнъ и траенъ миръ. Отъ текста на договора — запазенъ и до днесъ — се вижда, че генуезцитѣ обещавали да се отнасятъ добре къмъ князь Иванко и неговитѣ поданици, особено къмъ онѣзи, които се намирали въ владенията на републиката. Отъ тѣзи думи трѣбва да се заключи, че не само генуезки търговци посещавали по това време североизточнитѣ български земи, но сѣщо така и българи търгували въ земитѣ, подвластни на републиката. Представителитѣ на князь Иванко, отъ своя страна, се задължавали да се обезпечи пълно покровителство на генуезкитѣ търговци не само въ българскитѣ владения, но гдето и да било. Въ българскитѣ земи трѣбвало да се установи генуезки

консулѣ, съ права да разрешава спороветѣ между българи и генуезци. Споредъ сключения договоръ, генуезките търговци получили право да изнасятъ изъ зе-

Медна монета на деспотъ Иванко, синъ на Добротица.
Рис. на Т. Герасимовъ

митѣ на князь Иванко всѣкакви стоки и главно жито, като, обаче, се предвиждали ограничения въ време на неплодородие и оскъдица. Представителитѣ на генуезката република се надѣвали да разширятъ своята търговия въ земитѣ на княза, та затова настояли да се предвидятъ възможности за настаняване на нови генуезки консули, на които трѣбвало да се дадатъ удобни мѣста за построяване на „лоджи“ и църкви. За неизпълнение на този договоръ, скрепенъ съ взаимна клетва, се предвиждала глоба отъ сто хиляди златни перпери. Споразумението било подписано въ Пера, въ двореца на тамошния генуезки подеста, на 27 май 1387 г. Сключениятъ договоръ прекращавалъ враждитѣ между князь Иванко и генуезцитѣ и това, безсѣмнено, било важна изгода. Представителитѣ на генуезката република, отъ своя страна, сега включвали въ обсега на своята дейностъ още една областъ, като измѣствали своитѣ съперници венецианцитѣ, които дотогава имали първенство въ търговията по българскитѣ земи. За тѣхъ, разбира се, най-сжществено било да обезпечатъ своята търговска дейностъ, независимо отъ промѣната на политическитѣ съотношения въ полуострова. А тукъ сега се настанявала нова и могща политическа сила — турската държава, и тѣ бързали да спечелятъ благоволенieto на нейнитѣ повелители. Непосрѣдствено следъ сключването на спогодбата съ българскитѣ пратеници, пълномощниците на републиката се отправили за Одринъ и

въ началото на юний с. г. подписали договоръ съ султанъ Мурада. Този пътъ, обаче, отстъпките на турците не били така изгодни, защото султанътъ вече билъ призналъ сжщитѣ правдини на венецианскитѣ търговци.

Но всички надежди на българи и генуезци за разрастване на търговскитѣ връзки трѣбвало да отпадна предъ онова, което носѣлъ животътъ: всичко трѣбвало да рухне подъ тая заплаха, която все по-мощно заливала тукашнитѣ земи. Неведнѣжъ при проучване на миналото се разкрива, че обикновено най-големитѣ промѣни оставатъ напълно незабелязани отъ съвременниците, които долавятъ отдѣлнитѣ стѣпки въ историческия развой, но не могатъ да обхванатъ събитията въ цѣлата имъ широта и да ги преценятъ съ огледъ на тѣхнитѣ далечни и сѣдбоносни сетнини. Както за съвременникитѣ на падането на западната римска империя не било напълно ясно значението на обстоятелството, че въ града на цезаритѣ се настанилъ единъ „варварски“ владѣтель, така сжщо каточели никой въ българскитѣ земи презъ последнитѣ десетилѣтия отъ XIV вѣкъ не преценявалъ истинскитѣ промѣни, които се извършвали въ балканския Югоизтокъ. Трѣбва човѣкъ да прочете книжовнитѣ паметници отъ онова време, гдето само тукъ и тамъ се долавя заплахата отъ „варварскитѣ нашествия“ и се шепнатъ молитви къмъ Бога за закрила, или да прелисти поне договора на добруджанския князь съ представителитѣ на далечната италианска република, за да се убеди колко слабо сж преценявали съвременникитѣ всичко онова, което е ставало около тѣхъ. Или това е вцепенението на жертвата, която, омаяна, очаква своята гибелъ? . . . За дейността на балканскитѣ владѣтели сякашъ нѣма, презъ тѣзи времена, единна и обща целъ, а всичко се губи въ дребни грижи и залисии, въ краткотрайни вражди или измамни упования за по-добри дни, предъ забравената заплаха.

Всрѣдъ общия хаосъ въ живота на държавитѣ въ Югоизтока турското разширение следвало своя неизмѣненъ възходъ. Отпорътъ предъ него билъ слабъ: той го възспиралъ за мигъ, но билъ безпомощенъ да го отблъсне и спре напълно. Въ 1387 г. турска войска

завладѣла, следъ продължителна обсада , втория градъ въ византийската империя — Солунъ. Немного по-късно, презъ 1388 г., мощна турска войска, подъ предводителството на великия везиръ Али паша, се отправя на походъ противъ невѣрния турски васалъ — царъ Иванъ Шишмана. Презъ източнитѣ проходи на Стара планина войскитѣ на Мурада проникнали въ североизточнитѣ български земи и превзели единъ следъ другъ градоветѣ Провадия, Шуменъ и столицата Търново. Колко голѣмо е било заслѣпението личи отъ това, че добруджанскиятъ князь пожелалъ да използва настѣпилата залиясия, за да завладѣе за себе си крепостта Варна. Търновскиятъ царъ се оттеглилъ въ здраво укрепения Никополъ и тамъ причакалъ нападателитѣ. Обсадата отстрана на Али паша се оказала немощна да сломи съпротивата на царя, та наскоро отъ Одринъ пристигналъ самъ султанътъ съ своитѣ безчетни пълчища. Дали поради тази нова сила, или поради безпощадното разорение на севернобългарскитѣ земи отстрана на нашественицитѣ, но царъ Иванъ Шишманъ трѣбвало да излѣзе отъ своята крепостъ и да моли за миръ. Той обещалъ да изплати уговорения данѣкъ и да предаде на турцитѣ крепостта Дръстъръ, която представлява една отъ най-якитѣ твърдини въ севернобългарскитѣ земи и откривала пътя за набѣзи къмъ влашкитѣ области. Предъ безизходностъ, българскиятъ царъ трѣбвало да се съгласи на всички отстъпки. Исканията на завоевателя били твърде тежки и сурови. Съ завладяването на Дръстъръ турцитѣ вече щѣли да се установятъ здраво въ крайдунавскитѣ области; между държавицата на Иванко и царството на Иванъ Шишмана се поставяла преграда, а владенията на търновския царъ се ограничавали още по-заплашително. Едва се отдалечили турскитѣ войски и българскиятъ царъ отказалъ да изпълни обещанието си да имъ предаде важната крепостъ. Но тази храбростъ на отчаянието не помогнала въ нищо. Огромнитѣ турски войски сами завладѣли не само Дръстъръ, но и редица други крайдунавски крепости и наскоро отново обсадили царъ Иванъ Шишмана въ Никополъ. Победителътъ сега се показалъ не тъй отстъпчивъ. Разказва се, че самъ българскиятъ царъ съ своето семейство трѣбвало да се яви предъ

султана и колѣнопреклонно да моли за милость. Молбитѣ на Иванѣ Шишмана наистина били изслушани, и той билъ оставенъ на престола — да владѣе надъ опустошената и разорена страна. Зависимостѣта отъ турски султанъ, обаче, станала още по-тежка. Изглежда, че по сѣщото време трѣбвало да признаятъ пълното турско върховенство сѣщо и Иванѣ Страцимирѣ и князѣ Иванко. Тази проява на снизхождение отстрана на султана спрямо българскитѣ владѣтели не представляла отстъпка предъ нѣкаква сила, а изразъ на предвидливостъ. Единъ по-мощенъ ударъ — и цѣлата тази земя можела да мине изцѣло въ властѣта на завоевателитѣ. „Следъ 1388 г. Шишмановска България — отдавна вече престанала да бѣде независима държава, — е представлявала, по думитѣ на проф. П. Мутафчиевъ, само едно парче земя, обхванато отъ две страни съ турски владѣния, беззащитно и незащитимо, осѣдено безвъзвратно да стане плячка на завоевателитѣ“. Турцитѣ, очевидно, съзнавали това, та не бързали да довършатъ своето покорение тукъ. Тѣхнитѣ усилия били насочени къмъ разгрома на сръбскитѣ сили.

Презъ 1389 г. султанѣ Мурадѣ потеглилъ съ своитѣ войски презъ Пловдивѣ, Ихтиманѣ, Велбжждѣ и Кратово и навлѣзълъ въ сѣщинскитѣ сръбски земи. На 15 юлий 1389 г. дветѣ вражески войски се срещнали на Косово поле. Християнскитѣ войски, — съставени отъ сърби, бошняци и, вѣроятно, българи, — оказали първоначално силенъ отпоръ на нападателя и победата сякашъ наклонила на тѣхна страна. Самъ султанѣ Мурадѣ падналъ убитъ. Властѣта надъ турската войска, обаче, преминала въ рѣцетѣ на неговия синъ Баязида, чиято смѣлость и устремность затвърдила прозвището му „Свѣтковица“. Християнската войска претърпѣла страшно поражение. Кралѣ Лазарѣ падналъ въ пленъ и билъ погубенъ надъ трупа на Мурада. Това поражение било последниятъ ударъ надъ християнскитѣ държави въ полуострова. Изчезвала всѣка надежда за отпоръ предъ азиатскитѣ пълчища. Битката на Косово поле оставила дълбокъ споменъ въ живота на балканското население, което я увѣковѣчило въ своитѣ пѣсни. Колкото и страшенъ да билъ ударѣтъ надъ християнскитѣ войски, все пакъ съвременниците не могли, изглежда, да преценятъ

неговото значение. Въ боя загиналъ, наистина, самъ турскиятъ султанъ, а това било смѣтнато за успѣхъ, защото никой не предугаждалъ мощта на новия турски владѣтель. Босненскиятъ кралъ Твърдко известилъ на Западъ, че битката завършила съ победа на християнитѣ. Флорентинската република му изпратила поздравително послание съ думитѣ, че „коститѣ на погиналитѣ ще останатъ за много вѣкове вѣченъ паметникъ на победата“ . . . Въ прочутата парижка църква Света Богородица, въ присѣйствието на краля Карлъ VI, била отслужена благодарствена богослужба. Въ сѣщия смислъ изтъкувалъ изхода на битката и влашкиятъ князь Мирчо: той се възползувалъ отъ създаденитѣ възможности, за да разшири владенията си въ отсамдунавскитѣ земи. Завземањето на Дръстъръ и близкитѣ крепости отъ турцитѣ, а съ това прекъсването на всѣкаква непосредна връзка между търновското царство и добруджанското княжество отслабило напълно силитѣ на князь Иванко и го уединило всрѣдъ враговетѣ. Въ съгласие съ нѣкои турски власти по малоазийскитѣ земи и врагове на новия турски султанъ, князь Мирчо нахлулъ въ самото начало на 1390 г. въ отсамдунавскитѣ области и завладѣлъ безъ много усилия тамошнитѣ крепости, заедно съ града Дръстъръ, и нѣкои земи, които влизали дотогава въ владенията на Иванко. Въ грамота отъ януарий с. г. той се назовавалъ, между другото, „деспотъ на земитѣ на Добротица и господаръ на Дръстъръ“ и запазилъ тази титла чакъ до срѣдата на 1391 г. Лекотата на тѣзи завоевания се дължала на обстоятелството, че султанъ Баязидъ въ началнитѣ времена на своето управление билъ заетъ съ усмиряване на своитѣ врагове и закрепване на властта си въ държавата. Дързостта на влашкия князь, обаче, не можела да остане безнаказана. Презъ втората половина на 1391 г. султанъ Баязидъ потеглилъ противъ князь Мирчо съ голѣми войски, отнелъ му отсамдунавскитѣ завоевания и съ това унищожилъ краткотрайното влашко владичество въ тѣзи земи. Князь Мирчо билъ принуденъ да признае върховенството на султана.

Баязидъ, който проявявалъ още по-голѣми завоевателни устреми въ сравнение съ своя баща, въ кратко време успѣлъ да се справи съ непокорнитѣ турски вла-

стели по малоазийскитѣ земи. Обрѣчѣтъ около византийската столица се затегналъ още по-застрашително. Зачестили нападенията. Подъ властѣта на цариградския императоръ останала почти единствено столицата. Султанъ Баязидъ сега се намѣсвалъ дейно въ вѣтрешния животъ на изнемоощѣлата империя. Той взелъ страна при разпритѣ за престола следъ смъртѣта на престарѣлия императоръ Иоанъ V Палеологъ и възкачването на сина му Мануила II, който до това време се намиралъ въ неговия дворъ. Хилядолѣтната империя изпаднала въ зависимостъ отъ волята на този суровъ синъ на малоазийскитѣ простори.

Докато Баязидъ воювалъ съ своитѣ неприятели въ малоазийскитѣ области, маджарскиятъ кралъ Сигизмундъ, който съзиралъ заплахата за своитѣ владения, нападналъ земитѣ около Браничево и нанесълъ поражение на намиращитѣ се тамъ турски войски и тѣхнитѣ васали — сѣрбитѣ. Изглежда, че между българския царъ, маджарския кралъ и влашкия князь билъ уговоренъ нѣкакъвъ таенъ съюзъ за борба противъ турцитѣ. Султанъ Баязидъ узналъ това и сега неговиятъ гнѣвъ вече тежелъ надъ земята на царъ Иванъ Шишмана. Сякашъ нѣкакво предчувствие за голѣмата опасность за владѣло страната. Предвидливи иноци още презъ 1392 г. напустнали роднитѣ предѣли и потърсили по-спокойни прибѣжища въ отвѣждунавскитѣ земи, гдето отнели съ себе си и нѣкои отъ паметницитѣ на срѣдновѣковната българска книжнина. Бурята, наистина, не закъснѣла.

Презъ пролѣтѣта 1393 г. безчетни турски пълчища нахлули въ севернобългарскитѣ земи, явили се неочаквано предъ българската столица и я обсадили отъ всички страни. Продължителната обсада, ржководена отъ самия султанъ, се разбивала предъ крепката отбрана на защитницитѣ. Най-сетне, на 17 юлий с. г., — поради предателство, споредъ народното предание — градътъ на българскитѣ царе падналъ подъ властѣта на обсадителитѣ. Дивитѣ орди не щадѣли населението и безпощадно го изтрѣбвали. Богатствата на града били разхитени отъ победителитѣ. Църквитѣ били разграбени и осквернени. Царъ Иванъ Шишманъ се намиралъ другаде — изглежда въ крепостѣта на Никополъ, — та

защитникъ и застъпникъ на населението на града се явилъ патриархъ Евтимий. Турцитѣ, ако се вѣрва на запазенитѣ вести, отначало се отнасяли съ уважение къмъ предстоятеля на българската църква и изслушали молбитѣ му за пощада на населението. Наскоро, обаче, тѣ решили да премахнатъ и този сетенъ водачъ на осиротѣлия народъ. Разказва се, че ржката на палача, който трѣбвало на видно мѣсто върху крепостнитѣ стени да обезглави патриарха, останала недвижима въ своя замахъ. Чудото изплашило жестокитѣ поробители. Следъ като избили първенцитѣ между мѣстното население, турскитѣ власти отпратили останалото население въ малоазийскитѣ области. Тукашнитѣ земи трѣбвало да бждатъ заселени съ нови поселници — турци, та чрезъ това да се утвърди още по-здраво тѣхното владичество. Но този пътъ турцитѣ били решили да се справятъ напълно съ българската държава, та не се задоволили само съ заемаването на столицата. Войски се отправили къмъ вътрешността на Шишмановитѣ владения и завзели и другитѣ градове. Въ борби съ завоевателя погиналъ и българскиятъ царь, безъ никой да може да остави истинна вестъ за неговия край. Народътъ и въ наши дни пѣе тжжни пѣсни за неговитѣ битки противъ невѣрнитѣ завоеватели, а въ различни покрайнини се разказватъ повѣрия и приказки за неговитѣ героични битки и за неговитѣ подвизи въ сетнитѣ борби за отбраната на страната. Край село Боженица, недалечъ отъ Ботевградъ, бѣ откритъ надписъ върху скала, оставенъ отъ единъ отъ ратниците на последния български царь — севасть Огнѣна. „Азъ севасть Огнѣнъ, бѣхъ кефалия при царь Шишмана и много зло изстрадахъ. Въ това време турцитѣ воюваха, и азъ държахъ за вѣрата на царь Шишмана“, разказва съставительтъ. Въ Синодика на българската църква, довършенъ къмъ края на XIV в. и началото на XV в., се пѣе „вѣчна паметъ“ на „Семира, Йончо, Добромира, Иваншо и всички, които воювали мъжествено заедно съ тѣхъ противъ безбожнитѣ турци и пролѣли кръвта си за християнската вѣра“ . . . Борбата за свободата била борба за родна вѣра!

Никой вече не можель да прогони нашественицитѣ изъ земитѣ на полуострова. Въ годината на завладява-

нето на търновското царство, турските войски подъ предводителството на Евреносъ бегъ завладѣли Тесалия и проникнали въ Сръдна Гърция. Въ Съръ се съ-

азъ а ро м р о
 п м а х о
 азъ се ва стъ
 г н ѣ н ѣ б н х ѣ п р н ч а н
 ш н ш м а к е ф л а н н м н о
 г о з л о п а т н ѣ
 м ѣ в ѣ т о в р ѣ
 азъ а а р ѣ * а ж ѣ т ѣ р ч н ѣ о а х ѣ
 в ѣ р ѣ ш н ш м а ч а ч ѣ р ѣ

Боженишкиятъ надписъ, споредъ проф. П. Мутафчиевъ

брали византийскиятъ императоръ Мануилъ II, сръбскиятъ князь Стефанъ Лазаревичъ и Константинъ Деяновъ, владѣтель на Велбждското княжество. Недоволни отъ лошото отношение на своя повелитель Баязида, тѣ намислили да сключатъ противотурски съюзъ. Спогодбата между велбждския владѣтель и византийския императоръ била скрепена чрезъ брака на императоръ Мануила II съ дъщерята на Константина, Елена, на която било сѣдено да стане майка на последнитѣ двама византийски самодръжци — Иоанъ VIII и Константинъ XI. Въ съюза не участвувалъ само царъ Иванъ Страцимиръ, който наскоро следъ завладяването на Търново влѣзълъ въ преговори съ султанъ Баязида и призначъ още веднажъ неговото върховенство. Първата заплаха на мощния султанъ, обаче, се оказала достатъчна да разстрои всички праздни тъкмежи и надежди на християнскитѣ владѣтели отъ полуострова. Презъ 1395 г. Баязидъ се отправилъ противъ князь Мирчо. Въ редоветѣ на турската войска се намирали султанскитѣ васали

Марко отъ Прилѣпъ и Константинъ Велбѣждски. Съвременникъ разказва, какъ кралъ Марко изповѣдалъ предъ своя братъ Константина, че моли Бога да помогне на християнитѣ да победятъ, но и него самъ прѣвъ да погуби въ битката. Въ сражението при Ровине (при Крайова), на 17 май 1395 год., християнскитѣ войски претърпѣли тежко поражение. Въ битката погинали двамата турски васали Константинъ и Марко. Незначителенъ владѣтель, прилѣпскиятъ кралъ Марко билъ издигнатъ отъ народа като непобедимъ герой и неустрашимъ борецъ противъ поробителитѣ. Неговото иметрѣбвало да се превърне въ легенда за народа, жаденъ за герои и подвизи презъ онѣзи печални времена. Сякашъ въ това най-ярко се изразили потаенитѣ копнежи на поробения народъ за свобода.

Нова война сложила край на слабата държавица на Иванъ Страцимира. Когато презъ лѣтото 1396 г. предъ стенитѣ на Видинъ се спрѣла 60-хилядната кръстоносна войска на маджарския кралъ Сигизмунда, запланена за бой противъ турцитѣ, царъ Страцимиръ не се подвоумилъ да отвори вратитѣ на своята крепостъ. Градътъ Орѣхово се съпротивлявалъ известно време, но после отстъпилъ. Но кръстоносното опълчение претърпѣло страшна злополука въ сражението при Никополъ на 25 септемврий 1396 г. Кръстоносцитѣ били избити, пленени или издавени въ водитѣ на Дунава. Кралъ Сигизмундъ, придруженъ отъ малцина свои приближени, едва се спасилъ на корабъ презъ Черно море и Босфора. Къмъ края на сжщата година Баязидъ се насочилъ къмъ Видинъ, за да сложи рѣка и на Страцимировата държавица. Съ измама Страцимиръ билъ заловенъ и откаранъ въ турски пленъ. Богатствата на неговата столица били отнесени въ Мала Азия. Въ сръбскитѣ земи избѣгалъ неговиятъ синъ и съуправителъ Константинъ и останалъ тамъ — съ надежда да освободи страната си чрезъ чужда помощ — чакъ до 1422 год., когато починалъ. Единиятъ синъ на Иванъ Шишмана — Фружинъ Владиславъ, — чието име напомня така много името на сина на последния царъ отъ първото царство, Иванъ Владиславовия Фружинъ — сжщо избѣгалъ на Западъ. Името му се споменува въ Маджарско чакъ до 1460 г. Другиятъ синъ на Иванъ Шишмана, Александъръ, билъ

отведенъ отъ турцитѣ въ Мала Азия, гдето по-късно приелъ мохамеданството, билъ назначенъ за управителъ на областта на Смирна и погиналъ въ борба противъ турски бунтовници.

Така българската държава била покорена отъ турцитѣ и надъ българскитѣ земи се разпрострѣло робство, което трѣбвало да трае почти цѣли петъ столѣтия. Не стигало, обаче, само унищожението на българската държавна независимостъ. Сама изправена предъ неизбежна гибелъ, византийската империя въ лицето на своята църковна властъ сега посегнала надъ едничката следа отъ свободния животъ на българитѣ — тѣхната патриаршия. Презъ августъ 1394 г., следъ откарването на търновския патриархъ Евтимий на заточение, цариградскиятъ патриархъ Антоний смѣтналъ, че българската църква отново минавала подъ върховенството на Цариградъ и натоварилъ молдовския митрополитъ Иеремия съ управлението ѝ. Въ 1402 г. въ Търново билъ назначенъ вече митрополитъ грѣкъ, подчиненъ направо на цариградския патриархъ. Това било сетното посегателство, извършено надъ българската независимостъ, и то отстрана на византийцитѣ, сами изправени предъ заплахата да бждатъ пометени отъ устрема на сжщитѣ завоеватели, които сложили край на българската държава. Лишенъ отъ водачи, далъ безчетни жертви въ тежкитѣ борби за отстояване на своята свобода, дълбоко обезвѣренъ, българскиятъ народъ изпадналъ въ двойно робство — политически подъ турци, а духовно подъ грѣцката патриаршия. Зависимостта отъ цариградската патриаршия първоначално изглеждала не така гибелна, но по-сетне нейното иго се оказало по-страшно и по-заплашително за запазване на българската народностна самобитностъ, отколкото самото иго на поробителитѣ турци. Сждено било, щото тъкмо тѣзи намѣстници на Христа да покажатъ съ дѣлата си, колко истински сж Неговитѣ думи, че най-страшенъ е не този, който погубва тѣлото, а онзи, който внася разтлѣние въ духа . . .

П. Никовъ, Турското завладѣване на България и сждбата на последнитѣ Шишмановци. ИИД, VII—VIII (1928) 41—112. — П. Мутафчиевъ, Боженишкиятъ надписъ. СпА, XXII (1922) 88—114; Dobrotić — Dobrotica et la Dobroudža. Revue des études slaves, VII 1/2

1927) 27—41; *Encore sur Dobrotica*. ГСУ, ист. фил., XXVII (1931); За Александра, синъ на последния търновски царь Иванъ-Шишмана. Просвѣта, 1 2 (1935/6) 236—237. — П. Сырку, Къ исторіи исправленія книгъ въ Болгаріи въ XIV вѣкѣ. 1 1. Время и жизнь патріарха Евѣмїя Терновскаго. СПб 1898. — K. Jireček, Zur Würdigung der neuentdeckten bulgar. Chronik. Archiv f. slavische Philologie, XIV (1892) 255—277; Българский царь Срацимиръ Видинский. Псп, I (1882) 30—54. — N. Radojčić, Die griechischen Quellen zur Schlacht am Kossovo Polje. Byzantion, VI (1931) 241—246. — M. Braun, „Kossovo“. Die Schlacht auf dem Amselfelde in geschichtlicher und epischer Überlieferung. Leipzig 1937. — G. Kling, Die Schlacht bei Nicopolis im J. 1396. Berlin 1906. — A. S. Atiya, The Crusade of Nicopolis. London (1934). — D. Svob, Postanak Vidinske drzave cara Sracimira. Vjèsnik Hrv. Archeolog. Drustva. N. S. XVI (1935) 127—136. — В. Н. Златарски и Г. И. Кацаровъ, Договорътъ на княза Иванко, синъ Добротичевъ, съ генуезцитѣ отъ 1387 година. ИИД, III (1911) 17—37. — Т. Герасимовъ, Монети на деспотъ Иванко. ИБАИ, XII (1939) 288—296. — Н. А. Мушмовъ, Срацимирови монети съ двуглавъ орелъ. Byzantinoslavica, VI (1934/5) 213—220.

XI. ВЪТРЕШНО ПОЛОЖЕНИЕ НА БЪЛГАРИЯ ПРИ ШИШМАНОВЦИ

Вътрешната история на българската държава през времето на владѣтелитѣ отъ рода на Шишмановци, ако и да разполагаме съ сравнително по-обилни извори, не е проучена задоволително. За нейното проучване сж особено ценни домашнитѣ извори: нѣколко царски грамоти, жития, книжовни и исторически произведения, приписки по рѣкописи, монети и археологически находки. Колкото и недостатъчни, строго погледнато, всички тѣзи извори ни даватъ възможность да си съставимъ представа за вътрешния животъ на българската държава презъ XIV в. А това столѣтие отъ българското минало носи собственъ обликъ съ неповторими особености, изразени въ държавното устройство, въ живота на народа, въ неговитѣ духовни и обществени прояви.

Една отъ най-очевиднитѣ отлики на това време е постепенното и безвъзвратно ограничаване на поземличната мощъ на българската държава. Това се дължи, отъ една страна, на попълзновенията на съседни държави: византийцитѣ завзели южни и югоизточни български земи, сѣрбитѣ презъ първата половина на XIV в. се настанили въ югозападнитѣ български покрайнини, а били загубени и отвѣдунавскитѣ владения. Срещу това, при настѣпилата слабостъ на държавата, въ едни или други крайнини се настанили непокорни и мощни боляри, които опитвали да си създадатъ засебни и самостоятелни владения, като се явявали дори притезатели за върховната власть. Нѣкои отъ тѣхъ водѣли открито политика, враждебна на своята страна. За щастие, както Михаилъ Шишманъ успѣлъ бързо да се справи съ Воисила, така сжщо и Иванъ Александъръ можалъ леко да отстрани своя вуйчо Белаура отъ северозападнитѣ български земи. Създаденото къмъ срѣдата на XIV в. до-

бруджанско княжество на Балика, Добротица и Иванко, обаче, се оказало много по-жизнено, та останало да просъществува дори до завладяването на българскитѣ земи отъ турцитѣ. Въ началото на втората половина на XIV в. отъ държавата се откъснала най-големата област — северозападнитѣ български земи съ града Видинъ. Това било допустнато, по необяснимо отъ гледище на здравия държавнически разумъ безразсждство, отстрана на самия Иванъ Александра. Привидно добритѣ отношения по времето, докато билъ живъ Иванъ Александъръ, станали явно враждебни при неговия наследникъ. Така, поради чужди нападения, поради отцепнически стремежи на властолюбиви боляри и, най-сетне, вследствие на безразсждни грѣшки единството на държавата било разкъсано и нейната мощъ намалена премного. Всичко това представляло силенъ ударъ върху самата царска властъ въ държавата. Въ отговоръ се явилъ стремежъ да се възвиси теоретически властта на българския царъ и да ѝ се даде по-големо обаяние, за да се противопостави на възможни притезатели или на заплахи отвънъ. Колкото и странно, все пакъ напълно обяснимо е това обстоятелство, че успоредно съ засилващия се упадъкъ на държавата се засилвалъ и стремежътъ за възвеличаване на върховната властъ.

Въ официални и частни писания неизмѣнно е утвърдено схващането за божествения произходъ на царската властъ: владѣтелътъ е представенъ като избраникъ и поставеникъ на Бога, отъ Чиято рѣка той е помазанъ и отъ Когото черпи своята властъ. Царската титла на българския владѣтелъ отъ това време е призната отъ самитѣ византийци, и то, вѣроятно, още отъ времето на Иванъ Асѣня II: тя се срѣща редовно въ официални византийски документи, въ споменитѣ на Иванъ Кантакузина и въ други византийски писания. Западни документи я предаватъ редовно съ латинското „императоръ“ (*imperator*). Въ Синодика на Търновската църква се пѣе „вѣчна паметъ“ на благочестивитѣ български царе, които се грижели за християненитѣ свои люде — повѣрени имъ отъ Бога. Българскиятъ владѣтелъ — чиято властъ по това време била ограничена повече или по-малко въ севернобългарскитѣ земи, та поради това често бивалъ назоваванъ отъ

западни извори „царь на Загора“ — е представенъ не само като „богопоставенъ“ (theopórbetos), но и като „боговѣчанъ“ (theósteptos). Въ миниатюра отъ Манасиевата хроника (преведена на български презъ първата половина отъ царуването на Иванъ Александра) царьтъ е представенъ между Христа и лѣтописеца Манасий, при което ангелъ Господенъ изъ небесата възлага златна корона върху главата на владѣтеля. Другаде, напримѣръ по монети, е изобразена рѣка, която се подава изъ небесния полукръгъ и благославя царя. Царското помазване е божие помазване и затова въ Синодика владѣтельтъ е възвеличенъ като помазаникъ божий. Личностьта на владѣтеля е обкрѣжена съ блѣсъкъ и величие, които понѣкога не отговарятъ на истинската му мощъ, нито пъкъ съответствуватъ на действителнитѣ възможности.

Самата столица Търново се величае като първи градъ въ държавата и бива назовавана въ писанията на разни писатели отъ онова време като „великъ, преславенъ, престоленъ, царствуващъ градъ“. Нерѣдко градътъ е назованъ „Цариградъ Търново“ или „голѣмиятъ градъ Търново“, който, както личностьта на самия царь, се намира подъ закрила на Бога, та бива наричанъ „богоспасаемъ Цариградъ Търново“, „богопоставенъ и богопазенъ градъ Търново“. Разбира се, както въ други подробности, така и тукъ се долавя силно византийско влияние, поради което на българската столица сѣ пренесени прозвища, давани на византийската столица. На монети отъ времето на Иванъ Александра сѣ изобразени крепостнитѣ стени на града. Дворецътъ на владѣтеля бива означаванъ съ думата „палатъ“, преминала отъ латински чрезъ византийско посредничество. Престолътъ — белегъ на царската властъ — сѣщо се намира подъ божия закрила. Въ Синодика се споменува „богопазениятъ престолъ на българското царство“.

Облѣклото на владѣтеля става сѣщо все по-пищно. На горната частъ на далматиката — дълга пурпурна дреха, която стига почти до земята — сега се поставя около шията и надъ плещитѣ широка плоска яка, направена отъ златиста тъканъ и обшита съ скѣпи камъни. Широка, украсена съ скѣпи камъни ивица се

спуска до предната пола. При тържествени случаи владѣ-
 телѣтъ намѣталъ плащъ, или плащаница, която
 отговаряла на старата „хламида“ или „мантия“. Върху
 далматиката се е спускалъ лоросѣтъ — дългъ зла-
 тотканъ поясъ, отгоре богато украсенъ съ бисери и скъ-
 поценни камъни, а отдолу подплатенъ съ пурпуръ. Съ
 особено изкуство лоросѣтъ е билъ опасванъ около гър-
 дитѣ и плещитѣ на владѣтеля. По-късно той се превръ-
 ща въ тѣсенъ поясъ (diadema), украсенъ съ скъпи ка-
 мъни и обвитъ около кръста, като единиятъ му край
 бива преметнатъ да виси свободно презъ лѣвата рѣка.
 Най-внушителното и символистично отличие на царска-
 та власт — короната, както я намираме на нѣкои
 изображения, е златна, полусферическа, украсена съ би-
 сери, зелени и червени скъпоценни камъни, съ нанизи
 отъ бисери и цвѣтни скъпи камъни отъ дветѣ страни
 къмъ ушитѣ и скъпъ камъкъ на върха. Владѣтелѣтъ,
 царицата, князетѣ и княгинитѣ сѣ обути съ високи пур-
 пурни обуца и сѣ представени стѣпили върху пурпур-
 на възглавница. Въ ржката си владѣтелѣтъ държи т. н.
 акакия — торбичка съ земна прѣстъ, прилична на
 свитѣкъ — символъ, който трѣбвало да му напомня, че
 е смъртенъ, та да бѣде смиренъ, да „не се възгордява
 и голѣмѣ поради царското си величие“ и да помни про-
 мѣнливостта на човѣшката сѣдба. Въ лѣва рѣка по-
 нѣкога владѣтелѣтъ носи кръгла златна топка — т. н.
 държавна, символъ на неговата държавническа властъ.
 Заета отъ късноримската империя и отъ Византия, где-
 то първоначално означава свѣтовно владичество, „дър-
 жавата“ сега се превръща въ символъ изобщо на царска
 властъ. Нерѣдко въ дѣсна рѣка царѣтъ държи кръстъ —
 другъ символъ на християнската владѣтелска властъ, а
 понѣкога скиптеръ или прѣпорецъ. Схващане-
 то за божествения произходъ на царската властъ бива
 изразено често съ изображението, какъ владѣтелѣтъ по-
 лучава своя прѣпорецъ отъ нѣкой светецъ. Къмъ сим-
 воликата на царската властъ спада изображението на
 двуглавъ орелъ — престаръ владѣтелски символъ, раз-
 пространенъ широко въ Византия и въ други страни.
 Най-краенъ изразъ на това възвисяване (sublimatio) на
 владѣтелската особа е признанието за нейната све-
 тостъ, като епитетѣтъ светъ (hagios) се дава еднакво

на покойни и на живи владѣтели. И тукъ българитѣ отъ онова време само сѣ следвали примѣра на Византия, преминалъ и утвърденъ особено широко въ сръбската държава.

Владѣтельтъ, възвисенъ чрезъ тѣзи сръдства и символи, билъ обладателъ на цѣлостна и теоретически неограничена властъ. Той билъ ръководителъ и истински изразителъ на държавата въ нейната вътрешна и външна политика. Въ неговия дворъ и въ негови ръце билъ съсрѣдоточенъ цѣлиятъ държавенъ животъ. Неговата властъ била, преди всичко, военната властъ на върховенъ заповѣдникъ и пълководецъ. Владѣтелитѣ отъ XIV в. продължавали да предвождатъ своитѣ войски въ походи и сражения. Царь Михаилъ Шишманъ свършилъ живота си въ сражение. Иванъ Александъръ сѣщо така предвождалъ своитѣ войски въ походитѣ противъ византийцитѣ. Легендитѣ разказватъ, че последниятъ български царь Иванъ Шишманъ погиналъ въ бой съ турцитѣ. Владѣтельтъ билъ самовластенъ повелителъ и въ вътрешнополитическия животъ на държавата. Често пжти се стигало до схващането за държавата като „бащиния“ (*patrimonium*) на владѣтеля, съ която той можель да разполага по своя воля. Въ своя грамота Иванъ Шишманъ пише за града София: „въ града на царството ми София“ или въ „земята на царството ми“. Боляри, чиновници и всички държавни служители били смѣтани служители на царя и затова неведнажъ се чете изразътъ „всички боляри и служители на царството ми“. Държавнитѣ налози и данъци бивали опредѣляни като „царски данъци и налози“. Това схващане за държавата добило най-краенъ изразъ въ раздѣлата, която самъ Иванъ Александъръ допустналъ, като далъ на сина си Иванъ Страцимира северозападнитѣ земи за самостоятелно владение.

На владѣтеля принадлежала сѣщо законодателната и изпълнителната властъ въ държавата. Въ грамотитѣ законитѣ сѣ указани отъ владѣтелитѣ като „закони на моето царство“. Несъблюденieto на закона засѣгало царската особа и затова владѣтельтъ заплашвалъ изпълнителя съ своя гнѣвъ и наказание. Царьтъ се явявалъ, по-нататкъ, ръководителъ на стопанския животъ въ държавата. Иванъ Александъръ далъ грамоти съ правдини на венецианскитѣ търговци; Иванко, синьтъ

на Добротица, сключилъ търговски договоръ съ представители на генуезката република, а Иванъ Страцимиръ далъ грамота съ търговски правдини на търговци отъ Брашовъ. Вѣроятно царьтъ е разполагалъ сѣщо съ върховната сѣдебна властъ въ държавата. Царьтъ билъ сѣщевременно представителъ на държавата въ международния животъ и истински ръководителъ на нейната външна политика. Той притежавалъ пълно право да обявява лично война и да сключва миръ по свое решение и отъ свое име. Той водѣлъ преговори лично или чрезъ свои пълномощници, като сключвалъ договори и съюзи. Сключването на „политически бракове“ подчертава обстоятелството, колко голѣмо значение имала личността на владѣтеля въ международния животъ въ свръзка съ уреждането на външнополитическитѣ отношения. Както въ по-раншно време, така и сега най-често подобни бракове сѣ били сключвани съ Византия. За византийка билъ жененъ Михаилъ Шишманъ. Михаилъ Асѣнь, опредѣленъ за приемникъ и съуправителъ на Иванъ Александра, билъ жененъ за дъщеря на императора Андроникъ III, а по-късно дъщерята на Иванъ Александра, Кераца, се омѣжила за сина на Иванъ V Палеолога, Андроникъ. Отношенията съ сѣрбитѣ били уреждани по сѣщия начинъ. Сестрата на Иванъ Александра, Елена, била омѣжена за Стефанъ Душана. Къмъ 1352 г. се мѣлвѣло за бракъ на Иванъ V Палеологъ съ малолѣтната Теодора, сестра на Иванъ Александра. Сестрата на Иванъ Шишмана, Мара-Тамара или Десислава, била дадена за жена на турския султанъ Мурада.

Богоизбраностъта на владѣтеля се свѣрзвала съ неговото православие и личната му религиозностъ. Пълната титла на владѣтелитѣ презъ това време звучела: „въ Христа Бога вѣренъ царъ и самодържецъ на българитѣ (и на гърцитѣ)“. Вѣрската ревностъ, благочестието и правовѣрието на владѣтеля сѣ изразени въ многобройни епитети. Царьтъ бивалъ назоваванъ „благовѣренъ, правовѣренъ, православенъ, благочестивъ, христоролюбивъ“. Религиозностъта на владѣтелитѣ се изразявала въ тѣхния благочестивъ и набоженъ животъ, въ грижитѣ за монаси и духовници, въ дарения на църкви и манастири, въ повиновение на съветитѣ и на

пжтствията на монаси и духовници. Отъ Иванъ Александра е запазена дарствена грамота отъ 1342 г., съ която той дарявалъ на българския манастиръ Зографъ на Света Гора селото Хандакъ на долна Струма, като освобождавалъ това владение отъ всѣкакви налози и данъци. Съ грамота отъ декемврий 1347 г. царьтъ подарилъ на манастира Св. Никола въ Мраката (Радомирско) широки данъчни правдини и неприкосновеностъ за неговитѣ владения. Въ края на септемврий 1378 г. царь Иванъ Шишманъ направилъ голѣми дарения въ земи и правдини на Рилския манастиръ, а известно време следъ това, изглежда, издалъ грамота и за Драгалевския манастиръ Св. Богородица, съграденъ отъ неговия баща, царь Иванъ Александра. Проява на особена вѣрска ревностъ било събирането на мощи на видни светци. Патриархъ Евтимий, по потикване на царь Иванъ Шишмана, съставилъ нѣколко прослави на светци и светици, чиито мощи се намирали въ престолния градъ. Буди удивление обстоятелството, че Иванъ Страцимиръ въ най-тежкитѣ времена, наскоро следъ превземането на Търново отъ турцитѣ, въ 1393 г., наредилъ да бждатъ пренесени въ Видинъ мощитѣ на света Филотея. Видинскиятъ митрополитъ Йоасафъ съставилъ нарочно слово за прослава на светицата и изказалъ въ него молбата, тя да се застъпи за града Видинъ и да го освободи отъ „всѣко-езическо озлобение, отъ варварски нападения и отъ богодопустнатъ гнѣвъ и яростъ“. Крайна проява на вѣрска ревностъ представляло приемането на монашеско одеяние въ края на живота или непосредно преди смъртъта. За българскитѣ царе отъ XIV в. не притежаваме сведения въ това отношение, но затова пѣкъ познати сж случаи съ царици и благородници, които приемали иночество. Въ Синодика се пѣе „вѣчна паметъ“ на „благочестивата деспотица Кераца, майка на великия царь Иванъ Александра, която приела следъ това ангелски образъ и била наречена Теофана“. Първата жена на Иванъ Александра — влахинята Теодора, сжщо приела монашество и била назована съ име Теофана. Болярката Десислава, майка на царица Мария, жената на Иванъ Шишмана, сжщо приела иночество подъ име Девора. Единъ отъ чашницитѣ (епикерний) на Иванъ Александра приелъ монашество подъ име Сил-

вестъръ, а единъ протосевасть станалъ монахъ подъ името Теодосий. Великиятъ войвода Константинъ билъ назованъ Теодулъ въ своето монашество, а великиятъ логотетъ Добромиръ се помонашилъ подъ име Доротей. При Сливенъ сѣществувалъ по това време монастиръ, нареченъ „Епикерниевъ“, защото билъ основанъ отъ нѣкакъвъ царски чашникъ, може би споменатия монахъ Силвестъръ.

Въ срѣдновѣковието, при отсъствието на истинско развито чувство за народностъ, вѣрата и езикътъ представляли истинскитѣ звена на народностното и държавно единство. Единството на вѣрата и изповѣданието на православието обезпечавали духовното единство вътрѣ въ държавата. Отстъпничеството отъ православието къмъ ереси или друговѣрие е било равнозначно на отстъпничество отъ народността и държавното единство, докато изповѣданието на православието представляло заява на вѣрнопопаничество. Съ огледъ на това църковната политика е съставяла най-нераздѣлна частъ отъ общата държавна политика. Обяснимъ е, следъ, голѣмиятъ интересъ на владѣтелитѣ къмъ живота и проявитѣ на църквата, както и вмѣшательството имъ въ нейнитѣ дѣла. Еретичеството било смѣтано като едно отъ най-голѣмитѣ престѣпления поради това, че е рушело духовното единство на държавата. Престѣпленията противъ правовѣрието били престѣпления, преди всичко, противъ самата държава и тъкмо поради това борбата съ ереситѣ е представляла една отъ най-важнитѣ задачи на държавната власть. А неспокойниятъ духовенъ животъ по времето на Иванъ Александра далъ твърде много поводи на царя да се вмѣсва въ него.

Разпространилото се въ византийската империя презъ първата половина на XIV в. мистично-аскетическо движение на исихаститѣ, намѣрило най-живъ отгласъ въ живота на българитѣ, особено когато тукъ се явилъ самиятъ основателъ на това течение — Григорий Синаитъ. Роденъ вѣроятно презъ втората половина на XIII в., въ едно малоазийско градче, Григорий следъ дълги скитания се озовалъ на Света Гора, гдето при него се стекли сѣщо и ученици българи. Къмъ края на ца-

руването на Андроника II отшелникътъ трѣбвало да напустне Света Гора поради нападенията на турцитѣ и да се посели въ югоизточнитѣ български земи, въ т. н. Парория, гдето основалъ монастиръ. Новото поселище на Григорий Синаита станало срѣдище за разпространение на учението за и с и х и я т а (гр. hesychia, „мълчание, безмълвие“). Въ основата на това учение на и с и х а с т и т ѣ или „безмълвниците“ лежи желанието за лично спасение чрезъ постигане на онова единение съ Бога, въ което първоначално се е намиралъ човѣкътъ, но въ последствие отпадналъ поради непослушание. За да се постигне това първоначално единение, потрѣбно било, споредъ учението на исихаститѣ, да се отдѣли човѣкъ отъ всички чувствени и умствени помисли, отъ цѣлия свѣтъ и отъ всичко, свързано съ него, и да се уедини посрѣдствомъ сърсѣдоточение и събиране на „ума въ самия себе си“. По този начинъ човѣкъ можелъ да се подчини на Бога и да изпита въздействието на благодатъта на Духа. За постигане на това трѣбвало да се премине презъ т. н. д е я н и е (гр. praxis) или, съ други думи, презъ строгото монашеско подвижничество. Така могло да се стигне до непосредното общение съ божеството, до съзерцанието (гр. theoria), при което човѣкъ се откъсва отъ всичко чувствено, за да се отдаде на чистата молитва и да стигне до екстазъ, до мистическо единение съ Бога и до обожествяване. Исихазмътъ налагалъ пълно отричане отъ свѣта, непрестанно покаяние, изразено въ обилни сълзи и повтаряне на т. н. „умна молитва“: „Господи, Исусе Христе, помилвай ме, Сине Божий, помогни ми“. Разбира се, когато това учение се разпространило особено широко между светогорскитѣ монаси, то се изродило въ чисто външни действия. Невежествени монаси опитвали да постигнатъ желаното сърсѣдоточение въ себе си, като седѣли неподвижно, устремявали погледа си презъ върха на носакъмъ пѣпа и затайвали дѣхъ. Срещу учението на исихаститѣ въ византийската империя наченало голѣмо противодействие въ името на едно по-умозрително и по-разумно схващане, изразено първоначално отъ калабрийския монахъ грѣкъ Варлаамъ, а по-късно поддържано отъ българина Акиндинъ, роденъ въ Прилѣпъ. Въ тази борба, обаче, се преплели наскоро и социално-по-

литически елементи и всичко завършило съ признанието на исихазма за православно учение.

Всрѣдъ българитѣ учението на Григорий Синаита намѣрило сѣщо така много привѣрженици, двамина отъ които сѣ особено известни: Теодосий Търновски и Ромилъ Видински. Тѣхната проповѣдь срещнала горещо съчувствие отъ страна на измѣненото и отчаяно население. Тежкиятъ животъ, непрестаннитѣ тревоги поради войни и вражески нападения, неправдитѣ и бедствията създавали всрѣдъ народа чувство на безнадеждностъ, та мнозина търсѣли да намѣрятъ успокоение и утешение единствено въ суровото монашеско подвижничество на исихаститѣ. Каквото и да било значението на исихазма като религиозно течение за повдигане на общото нравствено равнище на народа, все пакъ съ неговия стремежъ за лично спасение въ мистично самозадоволство то представяло истинско бѣгство отъ живота и пълно отрицание на свѣта. Плодъ на тежкия животъ, това крайно отшелническо движение само умножавало злото. Въ страшитѣ борби за защита отъ нахлуванията на турцитѣ били нуждни, преди всичко, борчески личности, а не отшелници, които сами затваряли очи предъ опасността и търсѣли да „се спасятъ“ въ своитѣ чудни видения. . .

Но докато частъ отъ народа поемалъ пѣтя на това, все пакъ, православно учение, мнозина други последвали проповѣдитѣ на разни еретически течения. Духовната криза въ живота на българския народъ презъ втората половина на XIV в. напомня така много времето преди падането на първото българско царство, съ разпространението на богомилската ересь. Сѣществувала поразителна общностъ между тѣзи две сѣдбоносни епохи въ българската история, които се проявяватъ съ сѣщото духовно разединение и завършватъ еднакво съ поробване на държавата отъ другоплеменници. Но еретическитѣ учения на XIV в. каточели сѣ повече изразъ на суевѣрие и на истинска нравствена разпустнатостъ, отколкото проява на вѣрски дирения извънъ обсега на църквата. Наплодени въ голѣмъ брой, тѣзи ереси издаватъ пълната духовна безпѣтица, въ която изпадналъ българскиятъ народъ. Така, отъ Цариградъ се явилъ монахъ, на име Теодоритъ, носителъ на нѣкакви рацио-

налистически схващания и привърженикът на Варлаама и Акиндина. Но ето, и той самият, ако и да спечелил привърженици не само всрѣдъ народа, но и всрѣдъ знатнитѣ, избилъ въ суевѣрия: започналъ да се занимава съ чародейства и магии, като проповѣдвалъ, че трѣбва да се принасятъ жертви на нѣкакъвъ дѣбъ. Едва ли това сж били само клевети на неговитѣ противници, поддръжници на исихазма. Отъ Света Гора била изгонена лѣжемонахинята Ирина, проповѣдница на безнравственъ животъ, която заедно съ своитѣ привърженици Лазаръ и Кирилъ Босота се явила въ България. Учението имъ било смѣсица отъ богомилски вѣрвания и адамитство. Лазаръ ходѣлъ голъ, а Кирилъ хулѣлъ иконитѣ и кръста, чревоугодничелъ, учелъ, че сънищата били божествени видения, че жени и мъже трѣбвало да се откажатъ отъ законния бракъ. Изглежда, че това учение намѣрило значителенъ брой привърженици, та къмъ 1350 г. трѣбвало да бѣде учреденъ нароченъ църковенъ съборъ противъ него. Съборътъ билъ свиканъ отъ царя, който присѣствувалъ на неговитѣ заседания и следъ това повелилъ да бѣдатъ жигосани и изгонени изъ страната непокорнитѣ еретици. Не стигало това. Нѣкакъвъ невежественъ монахъ Теодосий наченалъ сжщо да проповѣдва противъ брака и събралъ следъ себе си тълпи отъ жени, мъже и младежи, които се отдавали на необуздани оргии.

Засилило се, изглежда поради царицата, и т. н. течение на „жидовствуващитѣ“, които отричали Христа и Богородица, хулѣли християнскитѣ храмове, иконитѣ и жертвоприношенията и безчестѣли самитѣ свещеници. Надеждитѣ на тѣзи противници на православието да намѣрятъ подкрепа у царицата, обаче, останали напраздни. По повеля на царя презъ 1360 г. билъ свиканъ новъ църковенъ съборъ, на който, на първо мѣсто, били осѣдени богомилитѣ и привърженицитѣ на Варлаама и Акиндина. Въ присѣдата надъ евреитѣ царътъ се показалъ по-снизходителенъ, като ги осѣдилъ на мѣчения. Народътъ, обаче, всрѣдъ когото чувството на неприязнь било твърде силно, самъ се нахвърлилъ върху двама отъ най-упорититѣ проповѣдници на еврейското учение, пребилъ безжалостно единия, а другия осакатилъ. По царска повеля билъ подписанъ свитѣкъ

съ предупреждения къмъ евреитѣ да не дрѣзватъ да хулятъ православието. Въ тѣзи деяния за защита на православието и борба противъ ереситѣ царь Иванъ Александъръ взималъ най-живо участие, дори самъ ги ръководѣлъ. Изобщо, описанието на двата църковни събора напомня повече държавенъ съдъ надъ политически престѣпници — врагове на царската властъ, отколкото църковенъ съдъ за чисто вѣрски прегрѣшения. Изглежда, при това, че се налагало да се брани българската църковна независимостъ и предъ византийскитѣ попълзновения за върховенство. Двама български монаси — отъждествявани отъ нѣкои учени съ Теодосия Търновски и неговия ученикъ Ромила Видински — направили доносъ предъ цариградския патриархъ Калистъ за това, че търновскиятъ патриархъ не споменувалъ въ службитѣ си неговото име, нито името на другитѣ патриарси, отказвалъ повиновение на цариградската църква, извършвалъ кръщение не по византийския обичай и приготвялъ самъ миро за своята църква. Само установенитѣ по това време — края на 1355 г. — добри отношения между България и Византия осуетили дрѣзкитѣ заплахи на цариградския патриархъ противъ независимата българска църква.

Малко сведения притежаваме за живота на населението въ българскитѣ земи презъ тази епоха. Въ всичко, обаче, се долавя все по-тежко влошаване на живота на това население. Въ нѣколко царски грамоти отъ това време се споменуватъ нови и най-разнообразни данѣци. Развилو се едрото земевладение, а заедно съ него и крепостничеството. Най-голямъ брой отъ запазенитѣ царски грамоти се отнасятъ до обезпечаване на едритѣ поземлени владения на манастири, като имъ се давали широки данѣчни права и неприкосновеностъ. Въ грамотитѣ се споменуватъ „отроци“, „пѣрици“ и „технитари“ (занаятчии). Силната религиозна ревностъ на времето се изразила въ създаването на многобройни църкви и манастири, съграждани, дарявани и покровителствувани най-често отъ самитѣ владѣтели и боляритѣ. Това съдействувало за намаление на податнитѣ и военнитѣ сили на държавата, та толкова по-тежко се струпвало бремето върху плещитѣ на народа. Наемни-

чеството се засилило: българските владетели тръбвало да воюватъ много често съ голѣмъ брой наемници чужденци. Понѣкога на рѣководнитѣ мѣста въ войската се явявали чужди наемници — руси, алани и маджари. Разбира се, такава войска не могла да представя здрава опора: наемникътъ не воювалъ за домъ и родина, а за заплата и билъ готовъ винаги да премине на страната на онзи, който билъ въ състояние да заплати повече. Но и самата наемна войска не можела да бѣде поддържана въ достатѣченъ брой и да бѣде увеличавана: държавната съкровищница постоянно обеднявала и не било възможно да се издържа чужда войска. Животътъ билъ изпълненъ съ несигурностъ и злочестини. Нѣколко пѣти въ страната настѣпвалъ гладъ. Разбойници нападали и грабѣли безнаказано не само населението, но дори и самитѣ манастири. Съставителътъ на житието на Теодосия Търновски неведнажъ се оплаква отъ разбойнишки нападения. Въ Синодика е отправено проклятие противъ всички онѣзи, които ограбватъ християнскитѣ домове, крадатъ коне или волове, или обиратъ по пѣтища, „за пагуба и щета на християнитѣ“, както и противъ „всички, които ги изпращатъ къмъ такова зло, знаятъ ги, че сѣ такива и пакъ ги закриватъ“. Съществувало робство и положението на робитѣ едва ли ще да е било добро. Отъ крепостничество не били освободени дори духовници. Настѣпило общо обедняване. Търговията съ чужди страни се намирала повечето въ рѣцетѣ на чужденци, покровителствувани щедро отъ самитѣ владѣтели. Въ главнитѣ сръдища на страната изникнали поселища отъ дубровнишки търговци и занаятчии. Рударството и обработването на металитѣ се намирало, както изглежда, сѣщо въ рѣцетѣ на чужденци — т. н. саси. По нѣкои сведения трѣбва да се заключи, че саси се поселили въ Чипровския край още по времето на Михаилъ Шишмана, ако не и по-рано.

Презъ XIV вѣкъ, подъ покровителството и грижитѣ на Шишмановци, книжнината достигнала такъвъ разцвѣтъ, та се издигнала до положението, което имала по времето на царъ Симеона. Запазени сѣ сборници съ съчинения отъ онова време, които издаватъ широки интереси не само въ областта на църковната книжнина, но

сжщо така и въ областъта на свѣтското знание. По повеля на царъ Иванъ Александра била преведена стихотворната хроника на византиеца Константинъ Манасий. Преписътъ, предназначенъ за царя, е билъ пренесенъ по-късно въ Италия и днесъ съ своитѣ ценни миниатюри представя едно отъ съкровищата на Ватиканската библиотека. По сжщото време билъ направенъ новъ преводъ на т. н. „Троянска притча“, вѣроятно отъ хърватски. Явили се преводи на нѣколко византийски хроники. Търновскиятъ патриархъ Евтимий (1375—1393) се проявилъ като деенъ книжовникъ съ своитѣ творби: жития, похвални слова, послания и преводи. Подъ неговото ръководство била извършена поправка на употребяванитѣ богослужебни книги. Направени били и преобразования въ правописанието. Разбира се, въ всичко това се долавя силно византийско влияние, което оставило следи въ стиль, словоредъ и дори словообразуване. Византийското влияние спънало развоя на самобитната книжовна дейность, но затова пъкъ България станала срѣдище на най-висшата по онова време книжнина — книжнината на византийската империя. Въ годинитѣ на турското нашествие български книжовници напуснали родината си и потърсили прибѣжище въ други славянски страни и на Западъ. Тѣ отнесли съ себе си нѣкои отъ най-ценнитѣ творби на срѣдновѣковната българска книжнина. Поробениятъ български народъ продължилъ да сжществува още вѣкове съ своята култура и съ своята книжнина, която сега намѣрила условия за развой всрѣдъ други славянски народи — сърби и руси, а дори и всрѣдъ румѣнитѣ. Семето на народностното самосъзнание, което се долавя вече въ тази българска книжнина, останало да живѣе, за да поддържа духа на българщината и да доведе единъ день — следъ вѣкове — до новото Възраждане на българската народность.

Ив. Дуйчевъ, Държава и църква въ срѣдновѣковна България. Родина, III 2 (1940) 82—96. — Б. Филовъ, Старобългарскитѣ царски одежди. Родина, II 1 (1939) 5—11. — К. Радченко, Религиозно и литературно движение въ Болгаріи въ епоху передъ турекимъ завоеваніемъ. Кіевъ 1898. — Василий (Кривошеинъ), Аскетическое и богословское учение Св. Григорія Палами. Sem. Kond., VIII (1936) 99—115. — Ir. Hausherr, La méthode d'oraison hésy-

chaste. *Orientalia Christiana*, IX. 2. 1927. — В. С. л. Киселковъ, Житието на св. Теодосий Търновски като исторически паметникъ. София 1926; Григорий Синаитъ. Представител на мистицизма въ Византия презъ XIV вѣкъ. София 1928. — Iv. Du j č e v, Un fragment grec de la vie de St. Romile, *Byzantinoslavica*, VII (1938) 124—127; Un manuscrit grec de la vie de St. Romile. *Studia hist.-philol. Serd.*, II (1939) 88—92. — Г. п. Аяновъ, Стари монастири въ Странджа. Приносъ къмъ мѣстонахождението на Синаитовия манастиръ. ИБАИ, XIII (1939) 253—264. — Б. Филовъ, Миниатюритъ на Манасиевата хроника въ Ватиканската библиотека. София 1927; Миниатюритъ на Лондонското Евангелие на царъ Иванъ Александра. София 1934. — Ю. Трифоновъ, Бележки върху сръднобългарския преводъ на Манасиевата хроника. ИБАИ, II (1923/4) 137—173. — Ив. Дуйчевъ, Латинскитъ надписи по ватиканския преписъ на Манасиевата хроника. ИБАИ, VIII (1934) 369—378; сжшиятъ, Прегледъ на българската историография. *Jugosl. istor. čas.*, IV 1/2 (1938) 40—74. — В. С. л. Киселковъ, Патриархъ Евтимий. София 1938. — E. Kalu ž n i a s k i, Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375 — 1393). Wien 1901. — Цв. Вранска, Стилни похвати на патриархъ Евтимий. СБА. XXXVII 2 (1942) 105—280. — Ив. Дуйчевъ, Изъ старата българска книжнина. II: Книжовни и исторически паметници отъ Второто българско царство. София 1944 (текстове и преводи на официални български паметници отъ сръдновѣковието — грамоти, печати и др.).

ПЛАНЪ ЗА ИЗЛАГАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ ПРЕЗЪ XIV—XIX ВЪКЪ

СЪСТАВЕНЪ ОТЪ ПРОФ. П. МУТАФЧИЕВЪ

Михаилъ Шишманъ. Родословие. Продължение на на войната съ Византия. Пловдивъ и Копсисъ. Отношение къмъ борбата между двамата Андрониковци. Черноменски миръ. Неприятелство съ Сърбия. Велбждски бой и последицитъ му, Ана и Иванъ Стефанъ.

Балканскитъ държави до срѣдата на XV в. Положението въ Мала Азия. Селджуски емирства. Османскитъ турци: първоначална история, територия, население, държавна организация, първи господари, Орханъ.

Византия при Андроникъ III. Последнитъ опити да се спасятъ останалитъ владения въ Мала Азия. Територии на империята, съдба на малоазийскитъ гърци. Вътрешно положение на империята, центробѣжни сили, анархия. Сиргианъ и ново разширение на сѣрбитъ въ Македония. Смъртъ на Андроника. Кантакузеновата междуособица, социални борби въ Византия, аристократи и зилоти.

Сърбия при Душана. Използуване на междуособицата и завладяване на Македония, Албания и Сев. Гърция. Царство и патриаршия. Държавенъ строй, социални отношения и култура на Душанова Сърбия. Градове и столица. Центробѣжни сили. Разпадане на Душанова Сърбия: царъ Урошъ, Вълкашинъ, Угleshъ, Дѣяновци, Лазаръ и т. н. Босна презъ XIII и XIV в.

България при Иванъ Александъръ. Превратътъ въ 1331 г. Отношения съ Византия до 1341 г. Отношение къмъ Кантакузиновата междуособица. Завладяване на Пловдивско.

Добруджанското княжество. Баликъ, Добротица. Отношения къмъ Византия и Търновското царство.

Търцитъ въ византийската междуособица. Момчилъ. Първи турски нападения въ българскитъ земи. Тракия къмъ срѣдата на XIV в.

Вътрешно положение на България при Ив. Александра. Социални отношения, землевладение, пронии, отроци, париди, технитари. Търговия: Венеция, Генуа, Дубровникъ. Градски центрове. Столица (история и развитие). Болярство. Власть и роби.

Централно управление. Царска власт, държавни институции. Сановници — столични и провинциални. Администрация, съд-устройство. Военна организация, крепости. Финансово устройство, данъци, повинности.

Църква. Социално положение, организация, църковни области. Религиозен живот. Мистицизъм, исихасти, ереси (богомилство, адамитство, демонология, рационализъм). Теодосий Търновски.

Османски турци. Настаняване на Галиполския п-въ, вземане на Бълморска Тракия и Пловдивско. Мурадъ. Турска колонизация въ Европа. Положението въ България. Семейни отношения на Иванъ Александра. Синове. Ив. Срацимиръ и отдѣляне на Видинската област. Визант.—българска война презъ 60-тѣ години. Маджарско нападение въ сев. зап. България. Походъ на Амадея Савойски. Смъртъ на Ив. Александра.

Иванъ Шишманъ. Подновяване на турското настѣпление. Битката при Черноменъ. Турцитѣ завладяватъ ю.-източна България, Ихтиманъ и Самоковъ. Кера Тамара въ харема на Мурада. Шишманъ данникъ. Подчинение на Македония. Марко Прилъпски и Константинъ Велбжждски. Отбранителенъ съюзъ между Шишмана и Лаззра. Падане на София и Нишъ. Новъ планъ за общи действия между Лазара и Шишмана. Битка при Плочникъ. Походъ на Али Паша въ Дунавска България. Унижението на Шишмана. Отстъпване на Дръстъръ. Косовската битка и нейното значение. Сърбия следъ смъртта на князь Лазаръ. Княгиня Милица и Стефанъ Лазаревичъ.

Турската опасностъ за заддунавскитѣ земи.—Влашко. Кжъ прегледъ на румънската предистория. Влашкитѣ пастири следъ преселението имъ въ Трансилвания. Заварено отъ тѣхъ славянобългарско и руско население въ Трансилванскитѣ земи. Трансилванскитѣ власи подъ маджарска власт. Ново разселване на власитѣ на югъ и изтокъ отъ Карпатитѣ, — въ Влашко и Молдава. Легендата за Раду, Негру и Богданъ. Постепенно проникване на власитѣ въ равнината южно отъ Карпатитѣ; столици на влашкото княжество. Иванко Басарабъ. Мирчо и неговото поведение презъ 1389 г., вземане на Дръстъръ. Пропонването на власитѣ отъ тоя градъ 1391 година.

Падане на България подъ турска власт. Търновското царство следъ Косовската битка. Поведение на Шишмана и характеристиката му. Съюзъ съ власи и маджари. Походъ на Баязидъ срещу Търново. Обсада и превземане. Патриархъ Евтимий. Сѣдба на Шишмана и синоветѣ му. Походъ

на Баязида въ Влашко и битката при Ровине: край на Прилѣпското кралство и на Велбъждското княжество. Подчинение на Видинското царство: поведение на Срацимира Видински, неприятелства съ Шишмана. Походъ на Сигизмунда Маджарски и битка при Никополъ. Унищожение на Видинското царство. Сѣдба на Срацимира и семейството му. Добруджанското княжество следъ 1347 г. Добротица. Познати събития изъ историята на Добруджанското княжество презъ това време. Отношения къмъ Търновското царство. Църковно положение. Иванко, синъ на Добротица и събития изъ неговото царуване. Последни сведения за добруджанското княжество.

Българската книжнина презъ епохата на Евтимия. Характерътъ ѝ. Ученици на Евтимия и тяхното дѣло. Български книжовници и книжнина приютени у сърби, ромъни и руси.

Характеристиката на Второто царство. Култура и държавна уредба. Причина за падането му.

Погледъ върху сръдновѣковната история на българския народъ особености въ нея. Фактори, които сѣ влияели върху сръдновѣковнитъ ни културни и политически сѣдбини.

БЪЛГАРИТЪ ПОДЪ ТУРСКА ВЛАСТЪ.

Етнични промѣни въ българскитъ земи презъ епохата на завоеванието. Стари и нови селища. Участь на старото население. Области на турската колонизация. Значение на планинитъ за народността ни.

Поземлени отношения. Селско турско население. Спахий: правно положение. Царска и спahийска рая. Данъци. Повинности. Еничарски данъкъ. Значение на еничаритъ.

Привилегирана рая: занаятчи, войнигани, дервентчи и др.; права и задължения. Рудари и рудничарски центрове. Мѣстни първенци.

Административно устройство, беглеръ бегства и санджаци. Сѣдебно устройство.

Военна организация на турцитъ. История, развитие отъ времето на Орхана.

Кризата въ османската империя въ началото на 14 в. Турцитъ и Византия при Мурада и Баязида. Византия и западно-европейскитъ държави презъ това време. Походъ на Маршалъ Бусико.

Татаритъ на Тамерлана: новата монголска империя. Селджукскитъ емири и Тамерланъ. Битка при Ангора. Борбата

между Баязидовитѣ синове. Битката при Чамурли. Византийци и сърби въ време на турската междоусобица. Мирчо Влашки. Българското въстание въ Западна България (Фружинѣ и Константино). Сърбия при Стефана Лазаревичъ.

Турция и морскитѣ държави: Венеция, Генуа и Дубровникъ. Падане на Солунъ, превземане на Сърбия. Флорентинска уния. Два похода на Владислава. Възстановяване на сръбската държава.

Мухамедъ II. Падане на Цариградъ. Завоевание на Пелопонесъ и останалитѣ византийски земи. Унищожение на сръбската държава. Борби съ албанцитѣ, Искендеръ бегъ. Подчинение на Влашко и на Молдова. Държавно положение на румънскитѣ княжества презъ XVI в. Законодателство на Мухамедъ II.

Турция свѣтвна империя. Завладяване на Сирия, Египетъ, Арабия и Сев. Африка. Настѣпление къмъ срѣдна Европа. Епоха на Сюлеймана Великолепни. Битка при Махачъ. Франция, Турция и Германската империя (Францискъ I и Карлъ V). Начало на капитулациитѣ. Турската култура при Сюлеймана Великолепни. Разцвѣтъ на стопанския животъ. Движение на българското население отъ планинитѣ къмъ полетата. Търговия, индустрия, рударство. Развитие на нови градове. Дубровнишки колонии.

Първи прояви на държавенъ упадѣкъ презъ епохата на Сюлеймана Великолепни. Развала на нравитѣ, злоупотреба на чиновничеството. Разстройство на държавнитѣ финансии. Разложение на военната сила: еничерски корпусъ и спахии. Положение на раята.

Търновското въстание: дейци въ него — българи и дубровничани. Сношения на водачитѣ съ чуждитѣ владѣтели. Поведението на влашкия князь. Българска емиграция задъ Дунава. Влошаване на положението на българитѣ презъ XVII в. Насилия на турцитѣ. Религиозна нетърпимостъ. Потурчвания. Чепино.

Католишката пропаганда въ България. Характеръ и значение. Центрове и дейци. Пропагандата и павликянитѣ. Политическата дейность на католишкитѣ първенци. Мисии на Парчевичъ въ чужбина. Турско-австрийска война въ края на XVII в. Намѣса на Полша, Русия, венецианци и турци. Чипровското въстание и последицитѣ му: нова емиграция въ заддунавскитѣ земи, Карловецки миръ и значението му.

Епоха на тъмното робство. Несполучливи опити за реформи въ Турция въ края на 17 и началото на 18 в. Анархия въ Турция. Хайдутѣ.

ИЗТОЧНИЯТЪ ВЪПРОСЪ ВЪ КРАЯ НА 18 В. И НАЧАЛОТО НА 19 В.

Русия като наследникъ на византийската империя. Иванъ Грозний и унищожение на Астраханското и Казанско царства. Надеждитъ у българския народъ за освобождение отъ Русия, въ-
рната въ „Дѣдо Ивана“. Династия на Романовци. Петъръ Великий и войнитъ му съ Турция. Австро-турски войни презъ 18 в. На-
чало на австро-руско съперничество. Църковни сношения между
Русия и българскитъ земи.

Екатерина II и войнитъ ѝ съ Турция. Византийскитъ
проектъ на Екатерина. Разложение на Турция. Опити за реформи
на Селима. К ѳ р д ж а л и и. П а з в а н т о г л у. Турция, Русия
и Наполеонъ I (до 1812 г.).

Духовно робство. Унищожение на Търновската па-
триаршия. Гръцка духовна власт надъ българскитъ земи Охрид-
ската архиепископия. Българската книжнина въ чужбина: мо-
настиритъ въ Влашко и Молдава. Българскитъ езикъ и писме-
ностъ у дакорумънитъ. Сърбия въ църковно отношение. Ипек-
ската патриаршия и възстановяването ѝ презъ XVI в. Български
земи подъ нейна власт. Сръбското литературно влияние въ Бѳл-
гария презъ XVI—XVIII в.

Гръцката църква. Отношението ѝ къмъ турската
власт. Положение на патриарха и владичитъ. Фанариоти: про-
изходъ, социално положение и нрави. Политическо влияние на
фанариотитъ. Борби за патриаршеския престолъ. Продажба на
висшитъ църковни длъжности. Нрави на църковнитъ сановници
и отношението имъ къмъ паството. Низшето духовенство. Упа-
дѳкъ на религиозното чувство у народа.

Фанариотското иго въ Румъния. Унищожение на Охридската архиепископия и Ипекската патриаршия.

НАЧАЛО НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ.

Гръцко възраждане: причини, съдържание и
прояви. Книжнина и училище. Мегали идеа. Стремeжи къмъ аси-
милация на другитъ народности.

Българската национална съпротива: селско на-
селение, монастири, монастирски метохи, таксидиоти. Килии въ грѳ-
дове и села.

Начало на възраждането. Паисий, животъ
и дѳло. Значение на Паисиевата история, разпространението ѝ.
Иеромонахъ Спиридонъ. Софроний Врачански.

Фактори на възраждането: Външно влияние — френската революция, примѣръ на съседитѣ. Анархията въ Турция. Последици отъ Кърджалийскитѣ времена. Рѣстъ на българското население въ градоветѣ. Стопанско възмогане. Занаяти и еснафски сдружения.

Освободително движение на балканскитѣ народи. Сърби. Сърбитѣ подъ турска властъ. Положение въ втората половина на 18 в. Възстание на Кара Георги, развитието му и неговиятъ край. Европа по време на Виенския конгресъ. Милошъ Обреновичъ и създаване на сръбското княжество. Вътрешно устройство и отношение съ Турция. Управление на Милоша. Присѣдиняване на Тимошко.

Гърцитѣ презъ епохата на турското робство. Гръцка емиграция и колонии. Завѣра. Акцията на Ипсиланти. Възстанието въ Гърция. Отношението на европейското мнение и великитѣ сили къмъ дѣлото на гръцкото освобождение. Възстанието на Али паша Янински. Намѣсата на великитѣ сили. Битка при Наваринъ. Руско-турската война въ 1828 г. Одрински миръ и освобождението на Гърция.

Румѣнскитѣ княжества въ края на 18 и началото на 19 в. Край на фанариотското иго. Национална еманципация на румѣнитѣ.

БЪЛГАРСКИЯТЪ НАРОДЪ ПРЕДЪ ПРАГА НА НОВОТО ВРЕМЕ

Етнографски сѣдбини. Емиграции и размѣствания на българското население презъ епохата на 16 и 17 в. Българска емиграция презъ епохата на руско-турскитѣ войни въ края на 18 и началото на 19 в. Последици отъ войната въ 1828 г. Изселвания презъ епохата на кърджалийскитѣ времена. Асимилация на българското население въ северно-гръцкитѣ земи. Халкидика и Тракия. Старото българско население въ Албания и земитѣ задъ Шаръ. Българитѣ въ Моравско и Тимошко. Участъ на старото българско население въ румѣнскитѣ земи и на новата българска емиграция тамъ. Българитѣ въ Русия. Асимилация на българското население въ градоветѣ, положението въ Македония.

РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

Училищно дѣло. Методи на обучението и учена литература. Рибниятъ букваръ на Беронъ. Венелинъ и неговото дѣло. Априловъ и Габровското училище. Д-ръ Селимински. Учебна литература. Царственикъ, *Неофитъ Рилски. Рѣстъ на българ-

ските училища. Използуване на чуждата образованост. Учители елинисти. Българи въ чужди училища (Цариградъ, Атина, Халки, Робертъ Колежъ и др.). Руската образованост и българската интелигенция. Новитѣ учители: Геровъ, Груевъ и т. н. Начало на женското образование, първи учителки. Училищното дѣло въ Македония и срѣдъ басарабските българи.

Периодически печатъ. Фотиновъ, Богоровъ и др. Печатници, книжари и книжарници.

Борба за духовно освобождение. Поведение на гръцкото духовенство. Първи прояви на борбата. Неофитъ Бозвели и Иларионъ Михайловски. Гюлханският хатишерифъ. Българитѣ въ Цариградъ като ръководители въ борбата. Българското търговско съсловие, джелепи и беглегии. Българскитѣ чорбаджии и еснафи. Българскитѣ искания презъ първата фаза на църковния въпросъ. Поведение на турското правителство. Заточение и смъртъ на Неофита. Стеф. Богориди и първата българска църква въ Цариградъ.

Втори периодъ на църковна борба. Нови дейци въ нея, Кримската война и Хатихумаюн. Църковниятъ съборъ въ 1858 г. Отношение на великитѣ сили къмъ българскитѣ искания. Намѣса на католичката пропаганда, униатско движение и представителитѣ му. Отричане на патриаршията и разрастване на църковната борба. Промѣна на руската политика спрямо българитѣ. Ферманътъ за учредяване на екзархията. Екзархъ Антимъ I, екзархъ Йосифъ.

ПОЛИТИЧЕСКО ВЪЗРАЖДАНЕ.

Наченки. Участие на българи въ борбата за сръбско освобождение (Велко, Кондо и др.). Тимошкитѣ българи. Нишкото възстание въ 1809 г.

Войната въ 1812 г. и позивътъ на Софр. Врачански, български доброволци. Българи въ подготовката на гръцката Завѣра, участие въ гръцкото възстание (хаджи Христо, хаджи Стефчо и др.).

Войната въ 1828 г. и Одринския миръ, Мамарчовъ и Велчовата завѣра. Възстание на моравскитѣ българи въ 1841 г. Браилската чета. Опити за възстание въ Видинско. Българитѣ и Кримската война. Капитанъ Никола.

Сърбия и Румъния спрямо българското освободително движение. Князь Михаилъ Обреновичъ и неговата политика. Първата и втората българска легия. Румъния и Турция.

Първият букурещки революц. комитетъ. Съборътъ на българскитъ първенци въ Букурещъ (1867 г.) и проектътъ за уния въ Сърбия. Таенъ договоръ между сърби и румъни за подѣлба на българскитъ земи.

Раковски, животъ, идеи и дѣло. Раковски и българскитъ хайдутѣ. Четитъ на Филипа и Панайота въ 1867 г., на Хаджията и Караджата въ 1868 г.

Нова идеология на освободителното движение. Различия между млади и стари Любенъ Каравеловъ, животъ, идеи и дейность. Основаване на Централния революционенъ комитетъ въ Букурещъ.

Василъ Левски, биографични чарти, дейность и сътрудници (Ангелъ Кънчевъ и Матей Преображенски). Устройство на революционни комитети въ България. Разстройство на революционната организация и смъртъ на Левски. Опити за възстановяване на революционната организация (Ат. Узуновъ). Разочарованието у Каравелова и оттеглянето му отъ революционната дейность.

Просвѣтителѣ и революционери, хъшове и чорбаджии.

Новиятъ типъ бунтовници. Ботевъ, публицистична дейность, идеология, новиятъ революционенъ комитетъ. Възстание въ Босна и Херцеговина и прибрзани действия на новитъ революционери. Старозагорското възстание. Оттегляне на Ботева отъ комитета и новиятъ планъ за общенародно възстание.

АПРИЛСКО ВЪЗСТАНИЕ.

Панагюрски революционенъ окръгъ. Условия за революционна пропаганда: минало, население, социални и културни отношения. Апостоли: Волковъ, Икономовъ, Бенковски и З. Стояновъ. Мѣстни дейци: Каблешковъ, Бобековъ, Петлешковъ. Идеологична подготовка и въоръжение. Оборище. Избукване на възстанието, събития и главни огнища. Катастрофата, пепелища, участъ на възстаналото население и на водачитъ.

Търновски окръгъ: минало, апостоли. Размѣри на революционната подготовка. Планъ за възстанието, разкриване. Четата въ Дръновския манастиръ, съставъ, водачи, дѣло. Бачо Киро. Възстанието въ Габровско и Севлиевско. Борби въ старопланинската областъ. Тръвненска чета. Разгромъ и бесилки.

Сливенски и врачански окръзи. Въоръжена помощъ отъ Сърбия и Влашко. Чети и тѣхната съдба.

Четата на Христо Ботевъ.

Сръбско-турската война въ 1876 г. и българскитѣ доброволци въ нея.

Европейската намѣса. Първи известия за турскитѣ зѣлства и впечатлението всрѣдъ европейския свѣтъ. Анкета въ Пловдивско. Помощи. Гладстонъ. Българска делегация въ Европа.

Цариградска конференция и решенията ѝ. Лондонската конференция. Настроенията въ Русия, агитации на славянофилитѣ. Русия следъ кримската война. Общоевропейското положение.

Освободителната война. Мобилизация, численостъ на противнитѣ армии. Два театра на войната: Балканътъ и Кавказъ.

Концентрация на дунавската армия. Българското опълчение. Минаване на Дунава. Руски планъ на военнитѣ действия. Настѣпление на Гурко презъ Балкана, отбрана къмъ изтокъ (Шуменъ — Русе и въ Добруджа). Турски планъ за войната: задачи на тритѣ турски армии.

Кризата. Боеветѣ при Стара-Загора и Шипка. Неуспѣхитѣ при Плѣвень и обсадата му. Възличане на Румѣния въ войната. Операциитѣ къмъ Елена.

Развръзката. Падане на Плѣвень. Настѣпление на Гурко къмъ Софийско. Настѣпление презъ сръдния Балканъ и битката при Шейново. Походъ къмъ Цариградъ. Санъ-Стефански миръ и неговитѣ постановления. Сърбитѣ и освободителната война. Агитации срещу Санъ-Стефанския миръ. Отношение на Англия, Франция и Германия къмъ него. Берлински конгресъ.

ТРЕТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО.

Българското княжество следъ Берлинския конгресъ. Дондуковъ императорски намѣстникъ. Учредително събрание и настроения следъ него. Политически течения: либерали и консерватори. Българската конституция. Изборъ на Александъръ Батенбергъ за български князь. Вътрешно положение на страната. Трудности въ организация на държавата. Смѣна на министерства. Пълномощия на княза и възстановяване на конституцията. Руситѣ въ княжеството: чиновници и офицери.

Източна Румелия. Органически уставъ и управление въ областта. Алеко Богориди. Политически борби, агитации за съединението. Гаврилъ Кръстевичъ. Европейскитѣ сили и българскиятъ въпросъ.

Съединението. Подготовка, настроение и дейци. Превратът въ Пловдивъ и отношение на кн. Александра къмъ него. Разривътъ съ Русия и последицитъ му. Българската армия следъ освобождението: съставъ и началнишки кадъръ. Положението следъ оттегляне на рускитъ офицери. Поведение на великитъ сили и Турция.

Сърбитъ и Съединението. Сърбия следъ Берлинския конгресъ, управление на кралъ Милана и опозицията срещу му. Причини на сръбско-българската война. Сръбското настъпление. Концентрация на военнитъ сили у дветъ страни. Грънско-Брезнишки отредъ, боеветъ при Сливница, българското настъпление къмъ Пиротъ. Австрийска намѣса и край на войната, Видински боевъ театръ.

Международно положение на България следъ войната. Русия и князъ Александъръ, заговоръ и детронация. Регентство. Изборъ на Фердинанда Кобургски.

Първо десетолѣтне отъ царуването на Фердинанда. Политическа емиграция. Смутове и заговори. Режимъ на Стамбола и падането му. Примирие съ Русия.

Стопанско и културно развитие на България презъ 80-тъ и 90-тъ години на 19 в. Чужди влияния — руско и западно. Образование и училищно дѣло. Градове и пѣтища.

МАКЕДОНСКИ ВЪПРОСЪ.

Македония следъ Берлинския конгресъ. Кресненско възстание. Македонска емиграция въ свободна България. Съединението и македонцитъ. Гръцка и сръбска пропаганда и отношение на Турското правителство къмъ нея. Църковно и училищно дѣло. Значение на Екзархията. Просвѣтители и революционери. Политиката на българското правителство къмъ Македония и четниществото въ 1895/6 г. Ръстъ на революционната пропаганда. Вътрешна организация. Разцепление въ срѣдата на македонскитъ дейци. Върховисти и центристи. Дейци и програма. Възимни борби. Въвличане на Одринско въ революц. борба. Илинденско и Преображенско възстание. Мюрщегско съглашение и реформитъ следъ 1903 г. Младотурски превратъ. Новиятъ режимъ и македонскитъ българи.

Сръбско-българско споразумение, присъединението на Черна Гора и Гърция.

Балканска война. Отношение на великитъ сили къмъ нея. Планъ на военнитъ действия; разпредѣлене на задачитъ между съюзницитъ. Военнитъ операции въ Тра-

кия (Лозенградъ, Люле Бургасъ, Чаталджа). Родопски отредъ. Обсада на Одринъ. Македонски театъръ. Битка при Куманово. Настѣпление на 7-а дивизия. Солунъ. Гръцкитѣ действия на Южна Македония.

Примирие, лондонски преговори, Булаиръ. Атака и превземане на Одринъ.

С ъ з н и ш к а в о й н а. Несъгласие между съюзниците, причини. Ролята на Румъния. Силистра. Противобългарска коалиция. Войната въ Македония: операции на гръцкия и сръбския театри, на западната граница. Настѣпление на румъни и турци. Букурешки миръ.

Положение на България следъ войната. Настроения у българитѣ. Българитѣ въ поробенитѣ земи. Бѣжанци.

Е в р о п ѣ й с к а в о й н а. Причини, политически групировки. България между двата неприятелски лагери. Политика на Фердинанда. Настроения всрѣдъ българското общество. *Българската намѣса

П ѣ р в и п е р и о д ѣ на войната. Настѣпление срещу Сърбия. Операции на западнитѣ граници и въ Македония.

В т о р и п е р и о д ѣ. Намѣсата на Румъния. Операции въ Добруджа и Влашко. Завземане на Източна Македония. Неуспѣхи на западния воененъ театъръ.

Т р е т и п е р и о д ѣ. Позиционна война. България и нейнитѣ съюзници. Майската офанзива на съглашението (1917 г.) Дойранъ и Добро поле. Катастрофата.

М и р ѣ в ѣ Н ъ о й и неговитѣ последици. Българитѣ въ поробенитѣ покрайнини.

Нашето бъдеще.

1. ПОКАЗАЛЕЦЪ

на по-важнитѣ собствени имена

Авитохолъ, канъ, I 91.
 Агатополю, кр., II 161.
 Адрианъ II, папа, I 179, 180, 191.
 Айтосъ, гр., I 109, 165, II 65, 187, 191.
 Акиндинъ, еретикъ, II 248—50.
 Албания, I 12, 25, 76, 163, 194, 215, 295, II 13, 21, 27, 32, 33, 84, 86, 99, 114 сл., 147.
 Александъръ, синъ на Асѣня I, II 68.
 Александъръ, синъ на Ив. Шишмана, II 237.
 Алексей Славъ, гл. Славъ.
 Алусиянъ, синъ на Ив. Владиславъ, II 14—16.
 Алцего, войвода, I 90.
 Анастасиевата стена, I 55, 57, 62.
 Амедей VI, савойски дукъ, II 218, 220, 227.
 Ангеларий, ученикъ на Методия, I 192, 193.
 Андроникъ II, имп., II 158—163, 166—7, 171, 175, 180, 183, 195.
 Андроникъ III, имп., II 166—7, 171 сл., 178—184, 187, 189—193, 195—198, 204.
 Анна — Неда, жена на Михаилъ Шишмана, II 176, 186, 188—9, 194.
 Антимъ, войвода, II 13.
 Анхиялъ, гр., I 110, 120, 121, 130, 139, 150, 245, II 113, 187, 191, 218, 220.
 Архангелъ Михаилъ и Гаврилъ Св., монастиръ на Охридското ез., I 197.
 Аркадиополь (дн. Люле Бургасъ), кр., I 127, 147, 273, II 44, 60, 64.

Аронъ, братъ на Самуила, I 278, 282, 284, 292, II 14.
 Асѣнь, ц., II 33—77, 108, 126—7.
 Аспарухъ гл. Исперихъ.
 Атила, хунски вождъ, I 33, 34, 60, 84, 88, 91, 101, 105.
 Ахело, р., I 230, 231, 236.
 Ахиль, св., I 282, 296, 298, II 18.
 Ашотъ, зеть на Самуила, I 287, 289.

Б.

Баганъ, канъ, I 123, 124, 125.
 Балдуинъ, имп., II 55 сл.
 Баликъ, князь, II 208, 217, 241.
 Балчикъ, гр., I 26, II 208.
 Банатъ, I 53, 134, 216, II 108.
 Баязидъ, султанъ, II 232, 234, 236—7.
 Баянъ, синъ на Кубратъ, I 88, 96.
 Бдинъ гл. Видинъ.
 Безмѣръ гл. Баянъ.
 Белауръ, боляринъ, II 186, 189, 191—2, 240.
 Бендида, богиня, I 17.
 Берегава, проходъ, I 96, 119, 120, 121, 124.
 Бероя гл. Стара Загора.
 Бесанара, гр., I 12.
 Бесарабия, I 24, 53, 92, 134, 211, 212, 215, 216 II 164.
 Бистрица, р., I 12, 163.
 Битолско, обл., I 76, II 99, 184, 186—7.
 Битоля, гр., I 76, 98, 292, 294, II 10, 16, 52.
 Богданъ, боляринъ, I 294.
 Богомилъ, попъ, I 259, 264, 265.
 Болгаръ, гр., I 89.
 Бориль, ц., II 69—77, 80—1, 91—2, 120, 127 сл.

Борисъ I, князь, I 106, 164—207,
209, 210 214, 222, 224, 234, 257,
262, 269, 276, 296, II 84, 119.
Борисъ II, ц., I 272, 273, 275,
276, 279, 282.
Боруй гл. Стара Загора.
Босна, I 12, 27, 28, 31, 74, 78,
232, 287, II 20, 30, 54.
Ботко, войвода, II 16.
Бояна, кр., II 16.
Боянъ, синъ на Симеона, I 244,
280.
Браничево, кр., II 69, 81, 86, 150,
152, 153, 169.
Бръгалница, р., I 12, 185, 294.
Бугъ, р., I 40, 41, 43, 64.
Бъдинъ гл. Видинъ.
Българофигонъ (дн. Баба Ески),
кр., I 215.
Бѣласица, пл., I 12, 163, 289, II 2.
Бѣла—Паланка, гр., I 21, 28.
Бѣлградъ, гр., I 21, 25, 74, 81,
134, 151, 185, 192, 217, II 1,
2, 11, 21, 69, 81, 86, 152, 154,
169, 228.
Бѣлятово, кр., II 22.

В.

Вардаръ, р., I 5, 12, 76, 136, 160,
163, 196, II 3, 10, 50, 74, 99,
102.
Варна, гр., I 26, 76, 125, II 51,
150, 214.
Василий II, имп., I 283—294,
II 1—6.
Василий, богомилъ, II 23.
Велбждъ, гл. Кюстендилъ.
Велесъ, гр., II 103, 187.
Величка епископия, I 195.
Велика гл. Вардаръ.
Велики Прѣславъ гл. Прѣславъ.
Версиникия, кр., I 140.
Видинъ, гр., I 25, 76, 185, 217,
280, 289, II 3, 44, 74, 86, 105,
107, 111, 153, 157, 169, сл.
184, 195, 198, 203, 217,
219—21, 237, 241, 246.
Виза, кр., I 147, II 162.
Винехъ, канъ, I 119.
Вира, кр., II 174.
Висла, р., I 41, 192.

Витоша, пл., I 11, II 13, 44, 107.
Витъ, р., I 33, 76.
Владимиръ, ц., синъ на Бориса,
I 166, 200—206, 225.
Влашко, I 53, 60, 66, 67, 79, 96,
133, 216, II 18, 26, 36, 81, 93.
Воденско, I 76.
Водень, гр., I 215, 281, II 2, 99,
102, 201 сл.
Войсилъ, братъ на Смилецъ,
II 154, 161 сл., 167, 172—4,
180, 240.
Волга, р., I 63, 85, 87, 89, 171.
Волжска България, I 89, 102.
Врачанско, I 9, II 150.
Вълкашинъ, влад., II 216, 221—2,
225.

Г.

Гаврилъ, синъ на Бориса, I 202,
280.
Гаврилъ Лесновски, отш., II 23.
Гаврилъ Радомиръ, синъ на Са-
муила, I 282, 284, 290, 292,
296, 299, II 11.
Галиполи, кр., II 215, 220—21.
Георги Войтъхъ, II 17.
Георги Сурсубулъ, бояр., I 244,
245.
Георги Тертерий I, ц., II 142 сл.,
157, 158, 165.
Георги Тертерий II, ц., II 165—7,
189.
Германъ, с. Прѣспанско, I 298.
Главиница, гр., I 194, 195.
Гораздъ, ученикъ на Методий,
I 192.
Гордъ, вождъ на кутигуритъ,
I 102.
Гостунъ, канъ, I 96.
Григорий Синаитъ, II 247—49.
Гримуалдъ, еписк., I 179.
Гръдъ, бояринъ, II 176—77.

Д.

Давидъ, братъ на Самуилъ, I 278,
281, 298.
Давидъ, патр., I 294, II 4.
Дакия, I 24, 28, 29, 30, 41, 42,
54, 77, 134.

Далмация, I 27, 28, 37, 65, 74,
II 20, 30.

Дебърска епископия, гл. Величка.

Дебъръ, гр., I 196, II 4.

Девелтъ, гр., I 138, 149, 150, 215.

Деяновци, II 216, 225.

Димитрий св., черква въ Тър-
ново, II 34, 91.

Димотика, гр., I 147, II 63, 64,
174 сл., 200, 203—4, 208, 213,
218.

Дицевгъ (Диценгъ), канъ, I 147,
149.

Днепъръ, р., I 40, 90, 153, 217.

Днестъръ, р., I 22, 40, 41, 82,
92, 134, 153.

Добромиръ, богомилъ, II 22.

Добромиръ Хръсъ, II 39, 47—52,
71.

Добротица, князь, II 208, 217,
227—8, 233, 241, 245.

Добруджа, I 11, 23, 25, 26, 33,
60, 92, 93, 97, 213, 270, 272,
II 1, 2, 19, 42, 86, 157, 217.

Докумъ, канъ, I 148.

Доминикъ, еписк., I 179.

Донатъ, еписк., I 178.

Дорослава (Доротей), дъщеря на
Ив. Страцимира, II 225.

Донъ, р., I 60, 63, 64, 85, 87,
88, 153, 171, 212, II 18.

Драва, р., I 60, 153.

Драгомиръ, бояринъ, I 139, 146.

Драгота, войвода, II 99, 103.

Драгшанъ, войвода, I 288.

Драма, гр., I 139, 160, II 216.

Драчъ, гр., I 25, 74, 215, 229,
232, 285, 287, 289, 293, II 2,
12, 13, 32, 56, 203.

Дринъ, р., I 11, 12, 23, 27, 31.

Дръстъръ гл. Силистра.

Дубровникъ, гр., II 86—88, 101.

Дуло, владѣт. родъ, I 99, 212.

Дърманъ, воевода, II 150, 152, 169.

Дъволъ, р., I 194, II 11, 26, 86.

Дълянъ гл. Петъръ Дълянъ.

Джбилинъ, гр., II 163.

Е

Евтимий, патриархъ, II 235, 238,
246, 253.

Елена, сестра на Ив. Алексан-
дра, II 193, 196, 197, 200, 213,
216, 225, 245.

Елба, р., I 41.

Елтимиръ, братъ на Тертерия II,
II 154—5, 158, 161—4.

Емона, кр., II 217, 220.

Енидже Вардаръ, гр., I 76, 215.

Еносъ, кр., II 19, 112.

Епиръ, областъ, I 12, 21, 61, 74,
76, 246, II 13, 25, 28, 72, 99.

Ерегли, гр., I 154, II 64.

Еркене, р., I 142.

Еркесия, окупъ, I 112, 151.

Ехачъ, бояринъ, I 193.

Ж.

З.

Загора, областъ, I 109, 118, 165,
II 242.

Заддунавска България, I 134, 142,
152, 161, 216.

Звиница, синъ на Омуртагъ,
I 158, 159.

И.

Ибъръ, р., II 153.

Ивайло, ц., II 135—146.

Иванко, бояринъ, II 45—50, 176.

Иванко, синъ на Добротица,
II 227—231, 233, 241, 244.

Иванъ, бояринъ, I 178.

Иванъ, войвода, II 167, 173—4,
181—3.

Иванъ, синъ на Мицо, гл. Ив.
Асѣнь III.

Иванъ, синъ на Симеона I 244,
246.

Иванъ Александъръ, ц., II 186,
187—222, 225, 253.

Иванъ Асѣнь II, ц., II 68—96,
99, 106, 120, 128, 129, 133,
165, 177, 211, 241.

Иванъ Асѣнь III, ц., II 139—143,
145—6, 158, 159, 180.

Иванъ Асѣнь, синъ на Але-
ксандра, II 211.

Иванъ Владимиръ, зетъ на Са-
муила, I 287, 293.

Иванъ Владиславъ, синъ на Аронъ, I 284, 292 — 294, II 11, 14, 17, 237.
 Иванъ Рилски, I 258, II 32.
 Иванъ Стефанъ, II 186, 189 сл., 194.
 Иванъ Страцимиръ, ц., II 211, 217, 219, 221, 225, 232, 236—7, 245—6 сл.
 Иванъ Шишманъ, ц., II 211, 217, 222, 224 сл., 246, 247.
 Иваци, войвода, I 294, 295, II 13.
 Игнатий, патриархъ, I 180, 182.
 Иларнонъ Мъгленски, отшелникъ, II 23.
 Илирикъ, область, I 37, 58, 61, 169, 180.
 Илица, войвода, I 292.
 Иоанъ V Палеологъ, имп., II 198, 204, 213, 215—6, 218—20, 226, 234, 245.
 Иоанъ VIII, папа, I 182, 185, 191, 192.
 Иоанъ Екзархъ, I 225, 255.
 Иоанъ Кантакузинъ, имп., II 175—6, 181, 187, 198—201, 208, 209, 212—3, 215, 216, 241.
 Иоасафъ, митрополитъ, II 246.
 Ипекъ, гр., II 153.
 Ираклия гл. Ерекли.
 Иринополъ гл. Стара Загора.
 Ирникъ, владѣтель, I 91.
 Исакча, гр., I 92.
 Исбулъ, кавханъ, I 159, 160.
 Искъръ, р., I 30, 33, 76, II 108.
 Исперихъ, канъ, I 88—96, 104, 107, 112, 133, 134, 211, 212.
 Ихтиманъ, гр., II 227, 232.

Й

Йоакимъ Осоговски, отшелникъ, II 23.
 Йоакимъ, търновски патриархъ, II 157.
 Иосифъ, архиепископъ, I 184.

К

Кавала, гр., II 200 — 202.
 Каварна, гр., I 26.
 Казанлъкъ, гр., I 20, II 86, 155, 157, 158, 161, 164, 172, 190.

Калоянъ, ц., II 46—74, 92, 108, 126, 177.
 Кама, р., I 89.
 Карвунска область гл. Добруджа.
 Кардамъ, канъ, I 128—136, 150, 160.
 Карнобать, гр., I 118, 165, II 39.
 Касимъ Бегъ, II 142, 145.
 Кераца Петрица, майка на Ив. Александра, II 189, 197, 246.
 Кипсела, крепость, II 33, 44, 45, 65.
 Кираца, дъщеря на Ив. Александра, II 216, 245.
 Кирилъ (Константинъ) св., I 186—191, 198, 207, 219, 221.
 Кирилъ Босота, еретикъ, II 250.
 Климентъ, св., I 185, 192—200, 207, 217, 223, 258, 299.
 Клокотница, II 82, 84, 85, 96, 187.
 Кожухъ, пл., I 215.
 Козякъ, кр., II 217.
 Коломанъ I, ц., II 98 сл., 130.
 Коломанъ II, ц., II 104, 105, 139, 163.
 Константинъ, синъ на Страцимиръ, II 237.
 Константинъ Асѣнь, ц., II 105—133, 139, 157, 168, 177.
 Константинъ Багренородни, императоръ, I 226, 228.
 Константинъ Бодинъ, II 17, 18.
 Константинъ Велбждски, гл. Деяновци.
 Константинъ Прѣславски, писателъ, I 218.
 Константинъ V Копронимъ, императоръ, I 117—128, 140, 175, 206, 212, 259.
 Копаникъ, пл., I 30, 162.
 Копсисъ, кр., II 162, 167, 172.
 Кормисошъ, канъ, I 117, 118.
 Косара, дъщеря на Самуила, I 287.
 Косово, гр., I 12, II 18, 52.
 Косово поле, II 232.
 Костенецъ, кр., II 51.
 Костурско, I 76.
 Костуръ, гр., II 2, 18, 102, 180, 195.
 Котрагъ, синъ на Кубрата, I 88.

Кракра, войвода, I 281, 289, 294, 296.

Кратово, гр., II 232.

Кримъ, п-овъ, I 85, 108, 189, 229.

Кричимъ, кр., II 50, 69, 166, 205.

Крумъ, канъ, I 133—164, 170, 232, 236, 273, 276, II 59.

Крънско гл. Казанлъкъ.

Ксапти, гр., II 206.

Кубанъ, р., I 60, 84.

Куберъ, синъ на Кубратъ, I 97, 98.

Кубратъ, канъ, I 85, 87, 88, 102, 112.

Куделинъ, воевода, II 150, 152, 169.

Кутмичевина, область, I 194.

Кюстенджа, гр., I 26, 93.

Кюстендилъ, гр., I 26, 29, 76, II 2, 44, 184, 187—189, 191, 232, 236—7.

Л.

Лавренти, ученикъ на Методия, I 192.

Лазаръ, еретикъ, II 250.

Лазаръ, кралъ, II 227, 228, 232.

Лариса, гр., I 282, 296.

Лека, павликянинъ, II 22.

Лимъ, р., I 162.

Ловечъ, гр., II 40, 189.

Ломъ, гр., I 26.

Ломъ, р., I 33.

Лъвъ, свещеникъ, I 178.

Лъвъ VI Философъ, имп., I 210, 214, 226.

Люле-Бургасъ гл. Аркадиополъ.

М.

Маврокастро (дн. Акерманъ), гр., II 165.

Мадара, кр., I 4, 5, 101, 106, 157, 214.

Мадарски конникъ, I 157.

Маламиръ, канъ, I 158, 159, 165, 176, 201.

Малки Прѣславъ, гр., I 217, 272.

Манастрасъ, куманинъ, II 65.

Мануилъ II, имп., II 234, 236.

Мануилъ Ивацъ, синъ на Ивацъ воевода, II 13, 16.

Маринъ, дьяконъ, I 178, 179.

Марица, р., I 12, 15, 26, 30, 58, 412, 136, 151, 284, II 62, 64, 79, 99, 107, 112, 150.

Мария, дъщеря на Калоянъ, II 72.

Мария, царица, II 133—143, 152, 157.

Маркела, кр., I 118, 131, 137.

Маркианополъ, гр., I 157.

Марко, владѣтель, II 216, 225, 237.

Мармаисъ, воевода, I 234.

Мартинъ, боляринъ, I 178.

Мелникъ, гр., II 68, 70, 72, 103, 201.

Месемврия, гр., I 26, 121, 127, 139, 150, 170, 245, II 22, 88, 109, 110, 113, 142, 161, 166, 187, 190, 192, 217, 220.

Места, р., I 12, 23, 26, 30, 53, 76, II 47, 49, 62.

Методий, св., I 186, 188—198, 207.

Мизия, обл., I 11, 14, 23, 25, 27, 30, 32, 33, 66, 77, 82, 96, II 37.

Мирослава, дъщеря на Самуилъ, I 287, 289.

Михаилъ Асѣнь, ц., II 99—104, 130.

Михаилъ Асѣнь, синъ на Александъръ, II 200.

Михаилъ, синъ на Константинъ Асѣня, II 157-8.

Михаилъ, синъ на Симеонъ, I 246, II 13.

Михаилъ Шишманъ, ц., II 153, 167, 168—189, 194, 198, 240, 244-5, 252.

Мипо, ц., II 105—109, 131, 145.

Михаилъ IX, имп., II 162.

Млава, р., I 134.

Молдава, обл., I 24, 53, 79, 134, 216.

Момчилъ, войвода, II 204 сл.

Моравия, I 162, 168, 191—194, 198, 201, II 2, 32, 37, 57.

Моравскъ, гр., I 185.

Мосинополъ, гр., II 206.

Мрака, мѣстность, II 186, 246.

Мундрага, крепость, I 213, 214.

Мурадъ I, султанъ, II 218, 225-7, 230—2, 245.

Мъгленъ, гр., I 281, 292, II 2, 19, 62.

Н.

Навпактска тема, II 13.
 Наумъ, св., I 192—200, 207, 217, 258, 299.
 Несебъръ гл. Месемврия.
 Никифоръ I, имп., I 135—139, 147, 284.
 Никола, бояринъ, I 278, 279, 298.
 Николай I, папа, I 177, 178, 179, 183.
 Николай I, патриархъ, I 227, 229.
 Никополь, гр., I 25, II 231, 234, 237.
 Никулица, войвода, I 288.
 Никулицель, с., I 92.
 Нишъ, гр., I 21, 25, 28, 29, 30, 33, 76, 185, 217, II 1, 19, 22, 41, 44, 49, 52, 69, 104, 111, 187, 228.
 Ногай, ханъ, II 144 сл., 147—155, 157, 160, 164.
 Нравота (Воинъ), синъ на Омур-тага, I 158.

О.

Овче поле, I 185, II 148.
 Оглось, область, I 92, 93.
 Огнянъ, севастъ, II 235.
 Одринъ, гр., I 25, 30, 31, 32, 67, 81, 109, 131, 138, 140, 149, 170, 231, 287, II 40, 60—65, 77, 80, 81, 86, 99, 103, 137, 159, 162, 166, 173, 187, 193, 203, 218, 229, 231.
 Олта, р., I 24, II 81.
 Окорсисъ, войвода, I 153.
 Омуртагъ, канъ, I 156—159, 165, 170, 173, 190, 201, 208, 212.
 Онегавонъ, тарканъ, I 153.
 Орханъ, султанъ, II 208, 212.
 Орѣхово, гр., II 237.
 Осогово, I 29, 258, 296, II 13, 44, 104.
 Острово, II 14, 15, 99.
 Осъмъ, р., I 32, 67.
 Охридско езеро, I 12, 194, 197, 295.
 Охридъ, гр., I 76, 163, 185, 194—217, 281, 298, II 2, 25, 71, 99, 115, 116, 180, 184, 195, 203.

П.

Павелъ, епископъ, I 178, 179.
 Панония, область, I 10, 20, 34, 37, 54, 67, 73, 84, 88, 133, 153, 165, 191.
 Панталеймонъ, св., монастырь, I 195.
 Панчо, бояринъ, II 176, 177.
 Парория, область, II 284.
 Патлейна, монастырь, I 223.
 Паунъ, крепость, II 18, 200.
 Пелопонесъ, область, I 21, 74, 76, 135, 144, 163, II 62, 77.
 Перитеорионъ, крепость, II 206, 207.
 Перникъ, крепость, I 289, 294.
 Перушица, крепость, II 205.
 Петринъ, войвода, II 17, 18.
 Петъръ, сродникъ на Борисъ, I 178.
 Петъръ, ц., I 238, 244—278, II 22, 54, 118, 202.
 Петъръ II, ц., II 33, 46, 108, 126-7.
 Петъръ Дѣлянъ, II 11—15.
 Петъръ, гл. Константинъ Бодинъ.
 Пиротъ, гр., I 28, II 111.
 Пиянечко, область, I 12, II 148.
 Плиска, столица, I 5, 97, 101, 105, 125, 135, 137, 147, 154, 156, 157, 179, 186—208, 214, 225, 275.
 Пловдивско, I 10, 18, II 2, 23, 48.
 Пловдивъ, гр., I 25, 30, 80, 139, 170, 185, 217, 273, 283, II 44, 60, 63, 69, 110, 167, 172-3, 205, 227, 232.
 Плочникъ, мѣстность, II 228.
 Подунаве, область, II 1, 2, 19, 25, 33, 35, 37, 197.
 Померания, область, I 41.
 Потука, крепость, II 172.
 Пресвитеръ Козма, I 267.
 Пресианъ, ц., I 159, 160, 163, 164.
 Призрѣнъ, гр., I 164; II 2, 17, 44, 52, 84, 104.
 Прилъпъ, гр., I 292, II 16, 51, 86, 99, 102, 195, 237, 248.
 Припетъ, р., I 40.
 Прищина, гр., I 164, II 84, 104, 200.
 Проватъ (дн. Провадия), гр., I 28, 185, II 42, 231.

Прѣсъкъ, крепость, II 50, 62, 71,
73, 180.
Прохоръ Пчински, отшелникъ,
II 23.
Прѣславецъ, гл. Малки Прѣславъ.
Прѣславъ, столица, I 156, 208,
214, 217, 223, 225, 237, 246,
256, 272, 273, 274, 276, II 18,
42, 86.
Прѣспа, гр., I 163, 281, 295, 298,
299, II 1, 18.
Прѣспанско езеро, I 12, 194, 298.
Прутъ, р., I 54, 92.
Пуллуава гл. Пловдивъ.
Пчиня, р., II 23.

Р.

Равна, крепость, II 43.
Радовишъ, гр., II 195.
Радославъ, братъ на Смилецъ,
II 154, 158, 161 сл.
Раса, крепость, I 164, II 2.
Расате, гл. Владимиръ.
Раксинъ, велможа, II 190.
Рипсимия, майка на Самуилъ,
I 298.
Романъ, братъ на Борисъ II,
I 282.
Романъ Гаврилъ, I 286.
Романъ Лакапинъ, императоръ,
I 235—237, 244, 245, 269.
Ромиль Видински, II 249, 251.
Росокастро, крепость, II 161, 181,
187, 191-2, 220.

С.

Сабинъ, канъ, I 121, 122, 124, 127.
Сава, р., I 23, 25, 34, 54, 64, 66,
74, 135, 162.
Сакаръ, пл., I 112, 140.
Самоковъ, гр., II 227.
Самуилъ, ц., I 238, 278 — 300,
II 14, 17, 18, 54, 203.
Свети Юстина, крепость, II 205.
Свищовъ, гр., I 25.
Светославъ, руски князь, I
270—279.
Севаръ, владѣтель, I 117.
Севтесъ, трак. ц., I 19.
Сердика, гл. София.
Сермонъ, войвода, I 295.

Серетъ, р., I 92.
Сигрица, войвода, I 234.
Силвестъръ, иподяконъ, I 179, 180,
Силистра, гр., I 21, 25, 76, 78,
213—217, 272, 273, 276, 281,
II 1, 19, 142, 231, 233.
Симеонъ, ц., I 195, 196, 197, 199,
200, 202, 206—257, 262, 269,
276, 286, 296, II 59, 66, 81,
85, 119.
Сингидуномъ, гл. Бѣлградъ.
Ситалкъ, трак. ц., I 19.
Скафида, р., II 162.
Скития, область, I 31, 33, 66.
Скития Малка, область, I 77, 82,
91, 93, 94, 96, II 25.
Скопие, гр., I 25, 28, 76, 185,
217, 289, II 12, 18, 19, 44, 73,
104, 148, 203.
Скрино, с., I 258.
Славинии, область, I 82, 142, 144,
160.
Славунъ, князь, I 124.
Славъ, гл. Алексий Славъ.
Сливенъ, гр., I 109, 165, II 150,
162, 166, 172, 199, 205, 247.
Смилецъ, ц., II 150—155, 157—8,
161-2, 167, 193.
Созополь, гр., I 26, 245, II 161,
215, 220.
Солунско, I 5, 59, 216, 285, II 2,
12, 55.
Солунъ, гр., I 25, 30, 57, 62, 73,
78, 81, 98, 130, 163, 188, 190,
210, 215, 239, 249, 285, 287,
290, II 12, 20, 32, 34, 62, 65
сл., 73, 79, 82, 84, 86, 96, 99,
158, 180, 195, 199, 201-2, 213,
231.
Софийско, I 7, 136, 280, 289,
II 1, 16, 37, 39, 110, 225.
София, I 28, 29, 76, 136, 145, 170,
185, 217, 281, 284, 292, II 19,
21-2, 32, 39, 44, 91, 111, 184,
244.
Сперхей, р., I 286.
Срѣдецъ, гл. София.
Срѣдишка область, гл. Софийско.
Срѣмъ, гр., I 54, 135, 152, 295,
II 1.
Станимака, крепость, II 50, 60,
64, 106, 110, 166, 172, 205.

Стара Загора, гр., I 14, 25, 76,
130, 139, 170, II 43, 69, 86,
103, 172.
Стефанъ Душанъ, краль, II 186,
193 сл., 200 сл., 210 — 213,
216, 225, 245.
Стобъ, крепость, II 196.
Странджа, пл., I 14, 32, 55, 140,
II 25, 44, 81.
Струма, р., I 5, 43, 76, 136, 160,
163, 290, II 1, 44, 47, 71, 102.
Страцимиръ, братъ на Ив. Але-
ксандъръ, II 189.
Струмица, гр., I 185, 289, 290,
292, 294, II 49, 103, 179, 195-6.
Струмска область, I 130.
Стръвъ, севастократоръ, II 68,
70—74, 78.
Стръма, р., II 150.
Сурсубуль, гл. Георги Сурсубуль.
Сърско, I 75, 160, 163, 216, II 45,
49, 216.
Съръ, гр., I 160, 163, 280, 281,
289, II 45, 62, 64, 99, 103, 201,
236.
Сюлейманъ, султанъ, II 209, 214,
215.

Т.

Тамара (Десислава), дъщеря на
Ив. Александра, II 226, 245.
Тангра, богъ, I 100, 174.
Телеригъ, канъ, I 125—130.
Телецъ, канъ, I 119—121.
Теодора, царица, II 176—8, 187-8.
Теодора, жена на Ив. Алексан-
дра, II 211, 217, 246.
Теодора—Евдокия, сестра на Ив.
Александра, II 213, 216, 245.
Теодоръ Светославъ, ц., II 142,
155, 157—167, 170, 176, 178,
Теодосий Търновски, II 249,
250-51.
Теофилактъ, архиеп. Охридски,
II 5, 8, 24.
Тервелъ, канъ, I 107—113, 118,
119, 126, 134, 139, 157, 160, 165.
Тертерий, гл. Георги Тертерий.
Тесалия, область, I 12, 61, 74,
76, 130, 135, 189, 281, 282,
II 13, 25, 28, 77, 82.

Тетово, гр., II 44, 148.
Тимокъ, р., I 28, 76, 79, 96, 134,
II 104, 150.
Тиса, р., I 11, 24, 33, 60, 84,
133, 152, 167, 216.
Тихомиръ, бояринъ, II 12, 14.
Тихъ, гл. Константинъ Асѣвъ.
Тича, р., I 137, 156, 208, 223, 225.
Токту, канъ, I 122, 123.
Травълъ, павликянинъ, II 22.
Трансилвания, I 10, 24, 40, 53,
66, 133, 134, 216, II 26, 88.
Трапезица, II 89, 91.
Траянополъ, гр., II 174.
Трънъ, гр., II 111.
Тудоръ Чернооризецъ Доксовъ,
I 222, 223.
Тунджа, р., I 112, 119, II 110,
150, 161, 166-7, 172.
Търново, столица, I 25, II 34—77,
158, 161, 164, 184, 193, 231,
236, 238, 242, 246.

У.

Угаинъ, влад. родъ, I 119.
Углешъ, братъ на Вълкашина,
II 216, 221-2.
Умаръ, канъ, I 122.
Урошъ, краль, II 197, 216-7, 225.

Ф.

Филипи, гл. Драма.
Филипополъ, гл. Пловдивъ.
Филипъ, велможа, II 189.
Формоза, епископъ, I 178, 179.
Фотий, патриархъ, I 175, 178—188.
Фружинъ Владиславъ, синъ на
Ив. Шишмана, II 237.
Фружинъ, синъ на Ив. Влади-
славъ, I 293, 295, II 237.

Х.

Херсонъ, гр., I 85, 108, 111, 189
191, 229.
Херцеговина, I 28, 74, 78.
Хрельо, бояринъ, II 196, 201.
Хръсъ, гл. Добромиръ Хръсъ.

Ц.

Царевецъ, II 34, 90, 91.
Цепина, крепость, II 68, 103, 104,
172, 205.
Цимпе, крепость, II 214.
Цокъ, канъ, I 147, 149.
Цурулонъ, крепость, II 64, 94-5.

Ч.

Чака, канъ, II 155, 163-4.
Чепино гл. Цепина.
Черна гора, I 12, 28, 78.
Черномень (Чирмень), крепость,
II 178, 222, 224.
Черноризецъ Храбъръ, I 186,
220, 221, 258.
Чеславъ, боляринъ, I 193.
Чирпанъ, гр., I 14.
Чорлу гл. Цурулонъ.
Чъсменъ, войвода, II 62.

Ш.

Шаръ, пл., I 28, 74, 164, II 2,
44, 104.

Шишманъ, деспотъ, II 150, 193,
168.

Шишманъ, синъ на Мих. Шиш-
манъ, II 194, 198-9.

Шумень, гр., I 97, II 231.

Щ.

Щипъ, гр., II 187, 196.

Ю.

Юстиниана Прима, гр., архиепи-
скопия, I 169.

Юстинианъ I, имп., I 55-58,
61, 63, 68, 79, 85, 116, 169.

Юстинианъ II Ринотмитъ, имп.,
I 107-111, 120, 165.

Я.

Яковъ, синъ на Бориса, I 202.

Яковъ Светославъ, ц., II 110-11,
133, 149.

Ямболъ, гр., I 109, II 39, 163, 181,
187.

Янтра, р., I 76, II 90, 91.

2. ВЕЩЕНЪ ПОКАЗАЛЕЦЪ

(народи, длѣжности, данѣци и др.)

а.

авари, I 63—67, 73, 74, 84—89,
96, 98, 101, 133-134, 146.
алагаторъ, длѣжность, II 222.
албанци, I 78, 79, II 196, 210.
албигойци, гл. богомили.
ангария, II 123.
анти гл. славяни източни.
апокриспари, длѣжность, II 122.
араби, I 71, 81, 89, 93, 94, 139,
160, 182.
арменци, I 117.

б.

бабуни, гл. богомили.
багаини, длѣжность, I 103,
багатури, длѣжность, I 104, 176,
бастарни, плм., I 23.
берзита, плм., I 76, 126.
беси, плм., I 12, 20, 22.
богомили, I 257—266, II 10, 22.
богомилство, I 257—267, 299,
II 22-23, 74—76, 91, 250.
браничевци, плм., I 76, 152.
будини, плм., I 41.
бужане, плм., I 43.

в.

ваюнито, плм., I 76.
вардариоти турци, II 3,
велегезити, плм., I 76.
великъ примикюръ, II 121.
венеди (венети), плм., I 41.
вестъ—готи, плм., I 29, 31, 35, 77.
витини, плм., I 11.
власи, плм., I 78, 79, II 25, 36,
37, 38, 184.
волоберщина, данѣкъ, II 123.

г.

гепиди, плм., I 59, 63, 138.
германци, плм., I 13, 44.
гети, плм., I 11, 16, 22, 24.
готи, плм., I 28, 29, 32, 138.

д.

даки, плм., I 11, 13, 15, 24.
далмати, плм., I 12.
данталети, плм., I 11.
даорси, плм., I 12.
дардани, плм., I 12.
десарети, плм., I 12.
десеткаръ, длѣжность, II 122.
десетѣкъ, данѣкъ, II 122.
деспотъ, титла, II 121.
диавать, налогъ, II 123.
димнина, данѣкъ, II 123.
доклеати, плм., I 12, 15.
долонки, плм., I 42.
драговичи, плм., I 43, 76.
древляне, плм., I 43.
дукъ (дукъ), длѣжность, II 122.
дулеби, плм., I 64.

е.

езерити (езерци), плм., I 76, 136.
елини, плм., I 13, 16.
епикерний, длѣжность, II 121, 247.

ж.

жупани, жупи, I 161.

и.

илири, плм., I 10—15, 18, 27, 80.
исихазѣмъ, исихасти, II 248 сл.

к.

кавканъ, длѣжность, I 103, 141
сл., II 13, 17.

канъ, длѣжность, I 102 сл.
 канартикинъ, престолонаслед-
 никъ, I 103.
 кападоки, плм., I 10.
 кари, плм., I 10.
 кастрофилаксъ, длѣжность II 122,
 катепанъ, длѣжность, II 122.
 келти, I 10, 20.
 кесарь, титла, I 109, II 121.
 кефалия, длѣжность, II 122.
 кимерийци, плм., I 10, 40.
 койлалети, плм., I 11.
 комити, длѣжность, I 103.
 копанъ, длѣжность, I 153.
 котраги, гл. кутригури.
 кошарщина, дангъкъ, II 123.
 кръстоносци, II 18—70, 91—93.
 кудугери, гл. богомили.
 кумани, плм., II 18—28, 98, 100,
 150, 152, 208.
 кумеркъ, дангъкъ, II 123.
 кутигури, плм., I 60—63, 84, 89,
 102.

л.

лангобарди, плм., I 64, 90.
 латинци, гл. кръстоносци.
 либурии, плм., I 12.
 лиди, плм., I 10.
 ликаонци, плм., I 10.
 лики, плм., I 10.
 логотетъ, длѣжность, II 121.

м.

маджари, I 98, 153, 206—214, 244
 247, 248, 257, 269, II 18—22,
 52—57, 66, 69, 100, 107-8, 133,
 218, 221, 237, 252.
 македонци, плм., I 12.
 меченосци, гл. беси.
 мизи, I 11.
 миленци, плм., I 163.
 милинги, плм., I 76.
 митатъ, налогъ, II 123.
 мостнина, налогъ, II 123.

н.

неури, плм., I 41.
 нормани, плм., II 18—21.

о.

ободрити, плм., I 76.
 обри, гл. аvari.
 огури, плм., I 60.
 одризи, плм., I 12, 19—22.
 оногури, плм. 160, 84—90, 211 сл.
 ость—готи, плм., I 28, 34 сл., 40,
 59, 77.
 отшелничество, I 257—262, II 22,
 23

п.

павликени, II 22.
 парикии, парици II 10, 123, 125.
 патарени, гл. богомили.
 пелазги, плм., I 10.
 леони, плм., I 12, 19.
 перпиракии, длѣжность, II 122.
 печенъзи, плм., I 153, 212 сл.,
 230, 237, II 18—22.
 пизиди, плм., I 10.
 пирогери, плм., I 14.
 побирчии, длѣжность, II 122.
 половци, гл. кумани.
 поляне, плм., I 43.
 постой, налогъ, II 123.
 прабългари, I 83 сл., 95, 107, 134,
 198, 211 сл., 281.
 прахторъ, длѣжность, II 122.
 примикюръ, длѣжность, II 121.
 прония, II 9.
 просоядци (мелинофаги), плм., I 14.
 протовестиаръ, длѣжность, II 121.
 протокелийотъ, длѣжность, II 121.
 протостраторъ, длѣжность, II 122.*

р.

радимичи, плм., I 43.
 ринхини, плм., I 76.
 руси, I 184, 270—277.

с.

сагудати, плм., I 76.
 сапен, плм., I 12.
 сарагури, плм., I 60.
 сармати, плм., I 41.
 саси (саксонци), II 252.
 сатри, гл. беси.
 севастократоръ, длѣжность,
 II 121.

сѣвастъ, длѣжность, II 122.
 северци, плм., I 75, 97, 124.
 секлери, I 134.
 серди, плм., I 11.
 скити, I 40.
 скодриски, плм., I 20.
 слависиани, I 120.
 славяни, плм., I 13, 40—59, 67,
 73—76, 80—84, 163, 170, 183,
 198; славяни — дакийски
 I 54, 64, 66, 67, 74; славяни
 източни (анти) I 54, 64; сла-
 вяни — македонски I 98, 119,
 135, 164; славяни — мизий-
 ски I 98, 144; славяни —
 панонски I 54, 63, 64, 74;
 славяни — полабски I 41;
 срѣдно дунавски I 64.
 смоляне, плм., I 43, 75.
 стратегъ, длѣжность, II 1.
 страторъ, длѣжность, II 122.
 струмци, плм., I 76.
 сърби, I 161—166, 184, 230, 234,
 244 сл., 287, II 70, 73, 78, 101,
 148, 153, 164, 170, 180, 181,
 183 сл., 188 сл., 232, 245, 253.

т.

тарканъ, длѣжность, I 103, 153.
 татари, II 98, 108, 112, 132, 145,
 148—55, 158, 164, 178, 181,
 184—6, 191-2.

тимочани, плм., I 152.
 тини, плм., I 11.
 торбеши, гл. богомили.
 траки, I 11, 18, 27, 79, 80.
 трибали, плм., I 11, 20.
 турпи, I 84, 85, II 112, 159-60,
 162, 190, 199, 203, 205 сл.,
 224, 241, 244, 249.

у.

узи, плм., II 18, 19.
 утигури, плм., I 60, 62, 63, 84, 85.

ф.

феодализъмъ, I 251 — 253.
 фини, плм., I 41, 172.
 фонданти, гл. богомили.
 францискани, II 164, 219.
 фриги, I 11.

х.

хазари, I 88, 89, 93, 171, 212.
 хуни, I 28—35, 60, 77, 87, 101.
 хървати, I 238, 239.

ц.

цинцари, I 79.

ч.

чуваши, I 89.

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ
НАРОДЪ ОТЪ ПРОФ. П. МУ-
ТАФЧИЕВЪ, КНИГА ВТОРА,
ВТОРО ИЗДАНИЕ, СЕ ОТПЕЧА-
ТИ ВЪ ПЕЧАТНИЦА КНИПЕ-
ГРАФЪ ВЪ 5200 БРОЙКИ ПРЕЗЪ
М. СЕПТЕМВРИЙ 1944 Г.
ИЗДАНИЕ НА ХЕМУСЪ А. Д.